

๔๕ พรรษา ของ พระพุทธเจ้า

พระนิพนธ์

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช
สกลมหาสังฆปริณายก

๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า

พระนิพนธ์

สมเด็จพระญาณสังวร
สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก
(เจริญ สุวฑฺฒโน)

วัดบวรนิเวศวิหาร

๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของหอสมุดแห่งชาติ
สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน)
๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า.--พิมพ์ครั้งที่ 5
กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2551.
347 หน้า
I. ชื่อเรื่อง.

ISBN 974-399-479-3

พิมพ์ครั้งที่ ๕/๒๕๕๑ จำนวน ๒,๐๐๐ เล่ม
ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา พลอากาศเอก **หะริน หงสกุล**
พิมพ์ที่ โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย
๑๒๙ หมู่ ๓ ถ.ศาลายา-นครชัยศรี ต.ศาลายา
อ.พุทธมณฑล จ.นครปฐม ๗๓๑๗๐
โทร. ๐-๒๘๐๐-๒๓๗๓-๔,๐-๒๔๔๙-๒๕๓๐

คำนำ

หนังสือเรื่อง ๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า พระนิพนธ์ของ สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ที่มหามกุฏราชวิทยาลัยจัดพิมพ์จำหน่าย โดยจัดพิมพ์รวมเป็นเล่มเดียว และมีการแก้ไขเพิ่มเติมเนื้อหามากขึ้นกว่าเดิมนั้น ปรากฏว่าเป็นที่สนใจของผู้อ่านทั่วไป จนหนังสือขาดคราวมานาน มหามกุฏราชวิทยาลัย จึงได้จัดพิมพ์ขึ้นใหม่เป็นครั้งที่ ๒ โดยพิมพ์ตามต้นฉบับเมื่อพิมพ์ครั้งที่ ๑ ทุกประการ

มหามกุฏราชวิทยาลัย

มกราคม ๒๕๓๙

คำนำ
(ในการพิมพ์ครั้งที่สอง)

พุทธประวัติ หรือพระประวัติของพระพุทธเจ้า ผู้พระบรมศาสดาของพระพุทธศาสนานั้น ได้มีผู้เรียบเรียงกันไว้มาก ทั้งที่เป็นภาคภาษาบาลีและภาคภาษาไทย เฉพาะที่เป็นภาษาไทยนั้น เท่าที่ยึดถือเป็นแบบสำหรับศึกษาอ้างอิงกันอยู่ ก็เช่น **พระปฐมสมโพธิกถา** พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส **ปฐมสมโพธิ** พระนิพนธ์ สมเด็จพระสังฆราช (ปุสฺสเทว สา) **พุทธประวัติ** พระนิพนธ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ซึ่งแต่ละฉบับก็มีลีลาและอรรถรสแตกต่างกันออกไปตามประสงค์ กล่าวคือ **พระปฐมสมโพธิกถา** เน้นหนักในทางมุ่งอรรถรสเชิงวรรณคดี และแสดงพระพุทธาภินิหาร เพื่อเสริมศรัทธาปสาทะในพระพุทธคุณ ส่วน **ปฐมสมโพธิ** ก็มุ่งแสดงหลักธรรมคำสอน ไม่เน้นในเรื่องประวัติและเหตุการณ์เท่าไรนัก สำหรับ **พุทธประวัติ** ก็มุ่งแสดงพระประวัติของพระพุทธเจ้าและเหตุการณ์บ้านเมืองในเชิงประวัติศาสตร์ หรือเชิงข้อเท็จจริงเป็นสำคัญ พระนิพนธ์ต่าง ๆ ดังยกมาเป็นตัวอย่างนี้ จึงให้สารัตถะและอรรถรสแตกต่างกันออกไป ทั้งนี้ก็เพราะว่าพระประวัติของพระพุทธเจ้าเท่าที่มีหลักฐานปรากฏในคัมภีร์ชั้นต้นของพระพุทธศาสนานั้นกระจายกันอยู่ในที่ต่าง ๆ หลายแห่ง ไม่ได้จัดเรียบเรียงให้เป็นเรื่องราวติดต่อกันตั้งแต่ต้นจนจบ ฉะนั้น ผู้เรียบเรียง พระพุทธประวัติจึงต้องรวบรวมเรื่องราวต่าง ๆ ที่กระจายอยู่นั้นมาเรียบเรียงปะติดปะต่อกันให้เป็น เรื่องราวต่อเนื่องเอาเอง ตามความสันนิษฐานประกอบกับหลักฐานเท่าที่สามารถจะทำได้ ด้วยเหตุนี้ พระพุทธประวัติที่ได้มีผู้เรียบเรียงขึ้นแล้วนั้นจึงมีหลายแนวและหลายสำนวนต่าง ๆ กันไปตามประสงค์ โดยย่อบ้างโดยพิสดารบ้าง

อันที่จริง เรื่องพระพุทธประวัติ หรือเรื่องราวเกี่ยวกับพระพุทธกิจ ที่พระพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญต่อโลกนั้น มีเรื่องน่ารู้น่าศึกษามากมาย หากได้พินิจศึกษาอย่างกว้างขวางแล้ว ก็ได้รับประโยชน์เป็นอันมาก ทั้งในทางคดีโลกและคดีธรรม ซึ่งอาจน้อมนำมาเป็นหลักปฏิบัติให้เป็นประโยชน์ทั้งแก่ตนเองและส่วนรวมได้เป็นอย่างดี ด้วยความคำนึงดั่งนี้เอง จึงได้คิดเรียบเรียงเรื่อง **"๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า"** ขึ้น โดยมุ่งที่จะแสดงพระประวัติหรือพุทธกิจของพระพุทธเจ้าไปตามลำดับพรรษา กล่าวคือ พยายามรวบรวมเรื่องราวต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในพรรษานั้น ๆ มากล่าวไปตามลำดับ เมื่อถึงเรื่องที่ทรงแสดงธรรมโปรดบุคคลต่าง ๆ ในคราวนั้น ๆ ก็ถือโอกาสอธิบายธรรมในหัวข้อธรรมที่ทรงแสดงนั้นด้วย และในการอธิบายธรรมในตอนนั้น ๆ ก็มิได้จำกัดคำอธิบายอยู่เฉพาะในเรื่องของหัวข้อธรรมนั้น ๆ เท่านั้น แต่บางครั้งก็ได้ยกเอาเรื่องราวที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา ทั้งฝ่ายเถรวาทและฝ่ายมหายาน ตลอดถึงเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์ในยุคหลัง ๆ มา เข้ามาประกอบการอธิบายเป็นเชิงตัวอย่างบ้าง เป็นเชิงเปรียบเทียบบ้าง อยู่ตลอดเรื่อง ฉะนั้น เรื่อง **๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า**

นี้ จึงมีทั้งเรื่องพระพุทธประวัติ คำอธิบายธรรมของพระพุทธศาสนา และเรื่องราวทางพระพุทธศาสนาทั้งอดีตและปัจจุบัน ผสมกันอยู่ แต่จะอย่างไรก็ตาม เรื่อง ๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้านี้ ก็มุ่งแสดงพระพุทธกิจอันเป็นหิตานุหิตประโยชน์ต่อมวลสรรพสัตว์ให้เป็นที่เข้าใจสำหรับผู้อ่านทั่วไปเป็นสำคัญ

ในการเรียบเรียงเรื่อง **๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า** นี้ ก็ได้อาศัยตำรับตำราที่พระบูรพาจารย์ดังที่ได้อ้างพระนามมาแล้วนั้นเป็นต้น เป็นแนวทาง ประกอบกับการศึกษาค้นคว้าจากคัมภีร์ชั้นบาลีและอรรถกถาฎีกา แล้วนำมาเรียบเรียงตามลำดับกาล แต่ก็เลือกเอาเฉพาะบางเรื่องที่สำคัญมีสารประโยชน์เท่านั้น มิได้นำมากล่าวทั้งหมด โดยที่บางเรื่องก็มีหลักฐานเรื่องกาลเวลาชัดเจน บางเรื่องก็ไม่ปรากฏชัดเจน ซึ่งมีเป็นส่วนมาก การเรียบเรียงเนื้อหาส่วนใหญ่จึงเป็นไปทางสันนิษฐานตามหลักฐานประกอบเท่าที่จะสามารถหาได้

หลักฐานเกี่ยวกับการเสด็จจำพรรษาของพระพุทธเจ้าในแต่ละแห่งนั้น ในคัมภีร์ชั้นบาลี คือพระไตรปิฎกมิได้แสดงไว้ชัดเจน มีเพียงบางแห่งที่แสดงพอเป็นเค้าให้จับความได้ว่าเสด็จจำพรรษาไหนที่ไหนและทรงแสดงธรรมอะไรแก่ใคร หลักฐานที่ชัดเจนมาปรากฏในคัมภีร์ชั้นหลัง คือ คัมภีร์มโนรถปูรณี อรรถกถาอังคุตตรนิกาย แห่งสุตตันตปิฎก (ภาค ๒ หน้า ๓๗-๙) รจนาโดยพระพุทธโฆสะ นอกจากนี้ก็มีปรากฏในคัมภีร์อื่น ๆ อีก เช่น คัมภีร์ญาโณทัย รจนาโดยพระพุทธโฆสะเช่นกัน คัมภีร์ชินมหานิทาน ไม่ปรากฏนามผู้แต่ง คัมภีร์ปฐมสมโพธิกถา ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงถอดความเป็นภาษาไทย เป็นต้น คัมภีร์ต่าง ๆ ดังกล่าวมานี้ล้วนรจนาขึ้นเมื่อหลังพุทธปรินิพพานกว่า ๑,๐๐๐ ปีทั้งนั้น คัมภีร์มโนรถปูรณีได้แสดงสถานที่และปีที่พระพุทธเจ้าเสด็จจำพรรษาไว้ดังนี้

พรรษาที่ ๑	ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี
พรรษาที่ ๒-๔	กรุงราชคฤห์
พรรษาที่ ๕	กูฏาคารสาลา ป่ามหาวัน กรุงเวสาลี
พรรษาที่ ๖	มกุลบรรพต
พรรษาที่ ๗	สวรรค์ชั้นดาวดึงส์
พรรษาที่ ๘	เภสกลาวัน สุงสุมารคิระ
พรรษาที่ ๙	กรุงโกสัมพี
พรรษาที่ ๑๐	ป่าปาริเลยยกะ
พรรษาที่ ๑๑	ทักขิณาคิริ เอกนาฬา
พรรษาที่ ๑๒	เมืองเวรัญชา
พรรษาที่ ๑๓	จาลิยบรรพต
พรรษาที่ ๑๔	พระเชตวัน กรุงสาวัตถี
พรรษาที่ ๑๕	กรุงกบิลพัสดุ์

พรรษาที่ ๑๖ เมืองอาฬวี

พรรษาที่ ๑๗ กรุงราชคฤห์

พรรษาที่ ๑๘-๑๙ จาลิยบรรพต

พรรษาที่ ๒๐ กรุงราชคฤห์

พรรษาที่ ๒๑-๔๕ พระเชตวันบ้าง ปุพพารามบ้าง ณ กรุงสาวัตถี

ส่วนที่ปรากฏในคัมภีร์อื่น ๆ ดังที่กล่าวมาแล้วเป็นต้นนั้น ก็เค้าเดียวกัน มีต่างกันออกไปบ้างเกี่ยวกับลำดับพรรษาและชื่อสถานที่บางแห่งเท่านั้น แสดงว่าคงจักมีที่มาแหล่งเดียวกัน

เรื่อง **๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า** นี้ ได้รวมพิมพ์ขึ้นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๐ ซึ่งเป็นการจัดพิมพ์อย่างรีบด่วน (ดังแจ้งในคำนำ ในการพิมพ์ครั้งแรก) จึงมีข้อผิดพลาด ครั้งนี้ได้มีการแก้ไขข้อผิดพลาดในการพิมพ์ครั้งแรกให้เรียบร้อยขึ้น และได้เพิ่มเติมเนื้อขึ้นอีกเล็กน้อย คือเรื่องราวในตอนท้ายของพรรษาที่ ๙ และเรื่องราวในพรรษาที่ ๑๐ อีกหนึ่งพรรษา

ขออนุโมทนาขอบใจ ผศ.สุเชาวน์ พลอยชุม ที่ได้ตรวจแก้ต้นฉบับด้วยความตั้งใจทำอย่างละเอียด แก้ไขข้อผิดพลาดในการพิมพ์ครั้งแรก พร้อมกับได้ทำเชิงอรรถและบรรณานุกรมเพิ่มขึ้น เพื่อเป็นการสะดวกแก่ผู้ประสงค์จะติดตามศึกษาเรื่องราวนั้น ๆ เพิ่มเติมให้กว้างขวางยิ่งขึ้น



วัดบวรนิเวศวิหาร
มีนาคม ๒๕๓๒

คำนำ

(ในการพิมพ์ครั้งแรก)

ตั้งแต่พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ เริ่มทรงประกาศพระพุทธศาสนาจนถึงได้เสด็จดับขันธปรินิพพาน พระคันถรจนาจารย์แสดงไว้ว่าเป็นเวลา ๔๕ พรรษา ในคัมภีร์ชั้นบาลีไม่ได้มีแสดงไว้โดยตรงว่าพรรษาไหนประทับที่ไหน และทรงแสดงธรรมเรื่องอะไรในพรรษานั้น ๆ นอกจากในตอนปฐมโพธิกาลกับปัจฉิมโพธิกาลที่มีกล่าวไว้ในคัมภีร์พอจะจับได้ว่าประทับที่ไหนและทรงแสดงธรรมเรื่องอะไร มาถึงชั้นอรรถกถาจึงได้มีกล่าวไว้ในคัมภีร์มโนรถปูรณี อรรถกถาอังคุตตรนิกาย (เล่ม ๒ หน้า ๓๗-๓๙) กับได้พบกล่าวไว้ในคัมภีร์ญาโณทัย ที่ว่าท่านพระพุทธโฆสะแต่งเมื่อประมาณ พ.ศ. ๑๐๐๐ และหนังสือปฐมโพธิกถา พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส แต่เพียงระบุว่าพรรษาไหน ประทับที่ไหน ไม่ได้กล่าวถึงรายละเอียด ในการแสดงเรียบเรียงเรื่อง **"๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า"** นี้ ได้ถือปีและสถานที่ทรงจำพรรษาดังกล่าวในหนังสือเหล่านั้นเป็นหลัก แล้วค้นหาเรื่องราวและพระสูตรที่เกี่ยวแก่สถานที่เหล่านั้น ยุติเป็นพรรษาหนึ่ง ๆ ตามที่พิจารณาเทียบเคียงสันนิษฐาน แต่ทางตำนานยังไม่ยุติลงได้อย่างถูกต้องสมบูรณ์ หนังสือนี้มุ่งแสดงอธิบายธรรมตั้งแต่ปฐมเทศนาเป็นต้นไป เพื่อทำความเข้าใจในเนื้อหาของพระพุทธศาสนาพร้อมกันไปกับตำนานพระพุทธศาสนาตามสมควร.

เหตุปรารภทำเรื่อง **"๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า"** ขึ้น ก็เพราะได้รับอาราธนาไปเทศน์อบรมในการให้ทุนช่วยการศึกษานักเรียนนักศึกษาที่ **"ศรีสัปดาห์"**[๑] เป็นประจำทุกเดือน เริ่มตั้งแต่วันที่ ๗ มีนาคม ๒๕๐๒ ได้เทศน์เรื่อง "หลักพระพุทธศาสนา" ติดต่อกันจนถึงวันที่ ๒ กันยายน ๒๕๐๔ ระหว่างนั้น ได้รับอาราธนาให้เขียนเรื่องทางพระพุทธศาสนาเพื่อลงติดต่อกันใน **"ศรีสัปดาห์"** ได้เลือกจะทำเรื่อง **"๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า"** จึงได้เริ่มด้วยการค้นคว้าไปแสดงบรรยายอบรมนวกภิกษุวัดบวรนิเวศวิหาร ศก ๒๕๐๔ ในพระอุโบสถ "ศรีสัปดาห์" ได้จัดหาเครื่องบันทึกเสียง พระมหาวิญญู วิชาโน กับพระนวกะและพระอื่นอีกหลายรูป ได้เป็นธุระช่วยบันทึกและลอกคัด ได้แก้ไขตามสมควร แล้วอนุญาตให้นำลงใน "ศรีสัปดาห์" ตามความมุ่งหมายที่ปรารภจับทำเรื่องนี้ เริ่มพรรษาที่ ๑ ในฉบับที่ ๕๒๘ ปีที่ ๑๑ ประจำวันศุกร์ที่ ๒๖ ตุลาคม ๒๕๐๔ จนถึงพรรษาที่ ๙ ในฉบับที่ ๗๕๔ ปีที่ ๑๕ ประจำวันศุกร์ที่ ๔ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๙ ต่อมาได้อนุญาตให้นำลงหนังสือพิมพ์ธรรมจักษุ และได้มอบลิขสิทธิ์หนังสือนี้ให้แก่มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ เป็นเจ้าของจัดพิมพ์เป็นเล่มตามประสงค์.

ด้วยเหตุที่เรื่อง **"๔๔ พรรษาของพระพุทธเจ้า"** นี้ ได้แสดงบรรยายในการอบรมนวกภิกษุ ถ้อยคำจึงเป็นโวหารพูดทั้งหมด มีแก้ไขจากต้นฉบับที่คัดลอกจากบันทึกตามสมควร เพื่อให้ทันพิมพ์เพื่อแจกในการทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเพลิงหลวงเผาศพโยมมารดา เมื่อวันที่ ๒๒ เมษายน ๒๕๑๐ เป็นครั้งแรก เว้นแต่พรรษาที่ ๖ เรื่องพระพุทธเจ้าหลายพระองค์ เรื่องโลกและนรกสวรรค์เป็นต้น ที่เขียนเพิ่มเติมขึ้นภายหลัง ดังนั้นจึงอาจจะมีที่ผิดพลาดบกพร่องในหนังสือนี้หลายแห่ง.

ขอขอบคุณมหามกุฏราชวิทยาลัยซึ่งได้กรุณาจัดแบ่งฉบับพิมพ์ให้เพื่อแจกในงานเผาศพโยมมารดาส่วนหนึ่ง ขออนุโมทนาอำนวยพร **"ศรีสัปดาห์"** ที่ได้เป็นต้นเหตุปรารภทำเรื่องนี้ และได้จัดอุปถัมภ์ด้วยประการทั้งปวง.

ขอขอบคุณท่านเจ้าคุณพระธรรมโสภณ (สนธิ์ กิจฺจกาโร)[๒] วัดบวรนิเวศวิหาร ที่ได้กรุณาดำริริเริ่มให้เกิดความสำเร็จในการรวมพิมพ์เป็นเล่ม และตรวจสอบทานต้นฉบับจนเสร็จเรียบร้อย ขอขอบใจพระครูประสิทธิ์พุทธมนต์ (สุรพงษ์ ฐานวโร)[๓] ที่ได้ช่วยดำริและตรวจทานในการพิมพ์ กับขอขอบใจพระมหาวิญญ์ วิชาโน[๔] ผู้ทำการถอดคัดลอกจากบันทึกกับผู้ที่ได้ช่วยในการนี้ทั้งปวง.

อนึ่ง จะได้ทำต่ออีก เมื่อพอจะรวมพิมพ์เป็นเล่มได้ ก็จะได้รวมพิมพ์ต่อไป และแม้ที่ทำไว้แล้วนี้ หากได้พบหลักฐานที่ควรแก้ไขเพิ่มเติม ก็จักแก้ไขเพิ่มเติมอีก เพราะเป็นเรื่องที่จะต้องค้นคว้ากันต่อไปอีกมาก.



วัดบวรนิเวศวิหาร
เมษายน ๒๕๑๐

---

[๒] สุดท้ายได้รับพระราชทานสถาปนาเป็น พระญาณวโรดม มรณภาพเมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๗.

[๓] ปัจจุบันเป็นที่ พระวัชรธรรมาภรณ์ เจ้าอาวาสวัดตรีทศเทพ

[๔] ปัจจุบันเป็นที่ พระวิธูรธรรมาภรณ์

สารบาญ

อักษรย่อชื่อคัมภีร์

(สำหรับคัมภีร์บาลี เล่ม/หน้า/ข้อ)

องฺ. อฏฺฐก.	- องฺคุตฺตรนิกาย	อฏฺฐกนิปาต	สุตฺตนฺตปิฏก
องฺ. จตุกฺก.	- "	จตุกฺกนิปาต	"
องฺ. ฉกฺก.	- "	ฉกฺกนิปาต	"
องฺ. ทสก.	- "	ทสกนิปาต	"
องฺ. ทุก.	- "	ทุกนิปาต	"
องฺ. ติก.	- "	ติกนิปาต	"
องฺ. นวก.	- "	นวกนิปาต	"
องฺ. ปญฺจก.	- "	ปญฺจนิปาต	"
องฺ. สตฺตก.	- "	สตฺตกนิปาต	"
อภิ. ฏีกา.	- อภิธมฺมตฺถสงฺคหฏีกา		
อภิธาน.	- พระคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา		
ขุ.อิติ.	- ขุทฺทกนิกาย	อิติวุตฺตก	"
ขุ.อุ.	- "	อุทาน	"
ขุ.ขุ.	- "	ขุทฺทกปาจ	"
ขุ.ชา.	- "	ชาดก	"
ขุ.ธ.	- "	ธมฺมปท	"
ขุ.ปฏิ.	- "	ปฏิสมฺภิทามคฺค	"
ขุ.พุทฺธ.	- "	พุทธวํส	"
ชาดก.	- ชาตกฏฺฐกถา (อรรถกถาขุททกนิกาย ชาดก)		
ชินกาล.	- ชินกาลมาลีปกรณ์ (ฉบับแปลเป็นไทย)		
ไตรภูมิ.	- ไตรภูมิพระร่วง		
ที.ปาฏิ.	- ทีฆนิกาย	ปาฏิกวคฺค	สุตฺตนฺตปิฏก
ที.มหา.	- "	มหาวคฺค	"
ธมฺมปท.	- ธมฺมปทฏฺฐกถา (อรรถกถาขุททกนิยกาย ธัมมบท)		
ปฐม.	- พระปฐมสมโพธิกถา		
ป.สู.	- ปปญฺจสูทนี (อรรถกถามัชฌิมนิกาย)		
พุทธ.	- พุทธประวัติ		

ม.อุ.	-	มชฺฌิมนิกาย อุปริปณฺณาสก สุตฺตนฺตปิฎก
ม.ม.	-	” มชฺฌิมปณฺณาสก ”
ม.มู.	-	” มูลปณฺณสาก ”
มงฺคล.	-	มงฺคลตฺถทีปนี (อรรถกถามงคลสูตร)
มโน.ป.	-	มโนรถปูรณี (อรรถกถาอังคุตตรนิกาย)
มิลินฺท.	-	มิลินฺทปญฺหา
โมคฺคลฺลาน	-	โมคฺคลฺลานปกรณํ.
วิ.จุลฺล.	-	วินยปิฎก จุลฺลวคฺค
วิปัสสนา.	-	วิปัสสนากัมมัฏฐาน
วิ.มหา.	-	วินยปิฎก มหาวคฺค
วิสุทฺธิ.	-	วิสุทฺธิมคฺค
สํ.ขนฺธ.	-	สํยุตฺตนิกาย ขนฺธวารวคฺค สุตฺตนฺตปิฎก
สํ.นิ.	-	” นิทานวคฺค ”
สํ.สคา.	-	” สคาถวคฺค ”
สํ.สฬา.	-	” สฬายตนวคฺค ”
สมนฺต.	-	สมนฺตปาสาทิกา (อรรถกถาวินัยปิฎก)
สา.ป.	-	สารตฺถปกาสินี (อรรถกถาสังยุตตนิกาย)
สารสังคห.	-	คัมภีร์สารสังคหะ หรือสารัตถสังคหะ
สุ.วิ.	-	สุมงฺคลวิลาสินี (อรรถกถาทีฆนิกาย)

๑

บทนำ

เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราชเจ้า ได้ประทานพระโอวาทแก่นวกภิกษุโดยลำดับศก ดังที่ได้บันทึกทำเป็นเล่มแล้ว ได้ทรงแสดงตั้งแต่เบื้องต้น เช่น เรื่องการบวช พระพุทธคุณ พระธรรมคุณ พระสังฆคุณ และได้ทรงแสดงธรรมะในนวโกวาทไปตามลำดับหมวด กับในธรรมวิภาคปริจเฉทที่ ๒ ธรรมะที่จะพึงจัดเป็นหมวดกันได้ก็ทรงแสดงเป็นหมวด คือ ธรรมะในโพธิปักขิยธรรม กับธรรมะที่เป็นหมวดสรีรยนต์ เมื่อได้สนใจอ่านพระโอวาทให้เข้าใจโดยตลอดแล้ว ก็จะได้ความรู้พระพุทธศาสนาพอสมควรทีเดียว ส่วนที่จะแสดงในที่นี้ก็จะแสดงในเรื่องเดียวกันกับพระโอวาทนั้นบ้าง ต่างไปบ้าง แต่ก็พึงทราบว่าอาศัยอยู่ในแนวของพระโอวาทนั้นเป็นพื้น เพราะก็ได้ฝึกหัดและศึกษาธรรมะมาจากพระองค์ท่านเป็นส่วนมาก และแม้จะแสดงในเรื่องเดียวกัน แต่มีแนวความอธิบายต่างกันออกไป ก็พึงถือว่า ก็เป็นการที่ขยายความออกไปอีกบ้างเท่านั้น.

เรื่องการบวช

เรื่อง **การบวช** คำนี้ ออกมาจากคำว่า **ปัพพัชชา** มีคำแปลอย่างหนึ่งว่า *การออก* การออกที่เป็นการบวชหรือปัพพัชชานี้ ในเบื้องต้นก็เป็นการออกทางกาย คือออกจากเคหสถานบ้านเรือน มาเป็นผู้ไม่มีเรือน เพราะฉะนั้น จึงมีคำเรียกนักบวชว่า **อนาคาริยะ** ที่แปลว่า **คนไม่มีเรือน คนไม่มีบ้าน** เพราะว่าได้ออกจากบ้านเรือนมาแล้ว เมื่อออกมาเป็นอนาคาริยะ คือคนไม่มีบ้าน คนไม่มีเรือนดั่งนี้แล้ว จึงต้องมีความเป็นอยู่เกี่ยวพันกับ นิสสัย ๔ ของบรรพชิตคือผู้บวช.

คำว่านิสสัยนั้นก็มีอยู่ ๒ อย่าง คือนิสสัยที่เป็นภายนอกอย่างหนึ่ง นิสสัยที่เป็นภายในอย่างหนึ่ง นิสสัยที่เป็นภายนอก ได้แก่ปัจจัยเป็นเครื่องอาศัยซึ่งนับว่าจำต้องอาศัยขาดไม่ได้ นิสสัยที่เป็นภายใน ได้แก่นิสสัยจิตใจ ก็หมายถึงพื้นเพของจิตใจ แต่ว่านิสสัยจิตใจนั้นจะยกไว้ จะกล่าวเฉพาะนิสสัยภายนอก คือปัจจัยเป็นเครื่องอาศัยที่จำเป็นสำหรับผู้บวช ก็คือ*เที่ยวบิณฑบาต นุ่งห่มผ้าบังสุกุล อยู่โคนต้นไม้ ใช้ยาดองด้วยน้ำมูตรเน่า* ดังที่ได้บอกกันเมื่ออุปสมบทเสร็จใหม่ ๆ นั้นแล้ว.

ทำไมจึงต้องบอกนิสสัย ๔ นี้ ก็เพราะว่าเมื่อออกจากบ้านจากเรือน มาเป็นอนาคาริยะ คือ

คนไม่มีบ้านไม่มีเรือน จะทำอย่างไร ? ครอบครัวก็ไม่มี ก็ต้องเที่ยวขอเขา คือเที่ยวบิณฑบาต ผ้านุ่งห่มจะได้ที่ไหน ก็ต้องเที่ยวเก็บเอาผ้าที่เขาทิ้ง เขาไม่ต้องการ มาทำเป็นผ้านุ่งห่มสำหรับตน ที่อยู่อาศัยจะอยู่ที่ไหน บ้านก็ไม่มี โดยที่สุดก็ต้องอยู่ตามโคนไม้ เมื่อเกิดเจ็บไข้ได้ป่วยขึ้นจะได้หยูกยาที่ไหน เมื่ออยู่ตามโคนไม้ ก็ต้องเก็บเอาผลไม้ที่เป็นยา มาทำเป็นยากันแก้ไข้ตามมีตามได้ เพราะฉะนั้น นิสสัย ๔ นี้ จึงเป็นสิ่งที่จำเป็นจริง ๆ สำหรับผู้ที่บวช ตามความหมายดั้งเดิมนั้น คือว่าออกมาเป็นคนไม่มีบ้านไม่มีเรือน ก็ต้องอาศัยนิสสัย ๔ นี้เท่านั้น แต่ต่อมาเมื่อนักบวชได้มาเกี่ยวข้องกับชาวบ้านชาวเมือง ในฐานะที่มาเที่ยวสั่งสอนอบรมเขา มาเป็นบุญเขตคือนาบุญของเขา เมื่อเขามีศรัทธาเขาก็สร้างวัดให้อยู่ ก็กลายมาเป็นนักบวชที่อยู่วัด เมื่อมาอยู่วัดเข้า ชาวบ้านชาวเมืองมีศรัทธามากขึ้น เขาก็มาบำรุงด้วยอติเรกลาภต่าง ๆ จนมากมาย ด้วยกำลังศรัทธาของเขา ดังที่ปรากฏอยู่นี้ เพราะฉะนั้น ในบัดนี้มักจะลืมเลือนไปถึงความหมายเดิมของการบวช ลืมเลือนนิสสัย ๔ ของการบวช ชักให้ประมาท ลืมความเป็นนักบวชคือความเป็นผู้ออกดังกล่าวของตน แล้วก็ประพฤติตนไม่สมควร ก็กลายเป็นก่อบาป ก่ออกุศลขึ้น ฉะนั้น จึงควรที่จะระลึกความหมายของการบวช ระลึกถึงนิสสัย ๔ ของการบวชที่มีความหมายเกี่ยวพันกันดังกล่าวมานั้น แล้วก็ไม่ประมาทตั้งใจบวชปฏิบัติพระธรรมวินัยตามกำลังสามารถ.

ทำไมเขาจึงบำรุงด้วยอติเรกลาภต่าง ๆ มากมาย ? ก็เพราะเขามุ่งจะให้ผู้บวชเป็นสมณะที่ดี จะได้มีสัปปายะคือความสะดวกสบายในการที่จะเล่าเรียนปฏิบัติ เพราะฉะนั้น จึงควรทำสติคือความระลึก สัมปชัญญะความรู้ตัวอยู่เสมอ ว่าเขายิ่งบำรุงเท่าไร ก็จำเป็นที่จะต้องยิ่งทำความดีให้มากขึ้นเท่านั้น เพราะเขามุ่งเช่นนั้น เขาจึงทำนุบำรุง เมื่อมีสติเช่นนี้แล้วก็จะได้เกิดความไม่ประมาท.

ตามที่กล่าวมานี้ เป็นการออกบวชทางกาย และยังต้องมีลัทธิวิธีในการบวช ดังออกบวชเป็นภิกษุ เป็นสามเณร ก็จะต้องปฏิบัติพิธีการบวช เมื่อบวชแล้วก็จำเป็นที่จะต้องรักษาปฏิบัติในสิกขาตามหน้าที่ของผู้บวช ในการนี้ ก็จำเป็นที่จะต้องมีการออกบวชอีกอย่างหนึ่ง คือการออกบวชทางใจ ได้แก่ การปฏิบัติทางจิตใจ ให้เกิดความสงบระงับตามพระธรรมวินัยของพระพุทธเจ้า.

การออกบวชทางจิตใจเป็นข้อสำคัญ ถ้าจิตใจไม่ออก ดังเช่นจิตใจยังฟุ้งซ่านไปในเรื่องของโลก ในเรื่องของบ้านที่ได้ออกมาแล้ว หรือในทางใดทางหนึ่งในภายนอก ก็จะพาให้ร่างกายกระสับกระส่ายไปด้วย ไม่สามารถจะปฏิบัติในสิกขาของผู้บวชได้ เพราะฉะนั้น การบวชที่สมบูรณ์ก็จำเป็นที่จะออกบวชทางจิตใจอีกส่วนหนึ่ง.

อนึ่ง **บวชทำไม ?** ปัญหานี้ ตอบตามทางพิจารณาดูตามประวัติของพระพุทธเจ้าว่า พระพุทธเจ้านั้น เมื่อทรงเป็นพระโพธิสัตว์ยังไม่ได้ตรัสรู้ ยังเป็นพระราชกุมาร ก็ทรงมีความบริบูรณ์พูนสุขทุกประการ แต่ได้ทรงปรารภถึง ความแก่ ความเจ็บ ความตาย ที่มีครอบงำสัตวโลกทุกถ้วนหน้า จึงทรงประสงค์จะพบโมกขธรรมคือธรรมะเป็นเครื่องพ้นจากความแก่ ความเจ็บ ความตาย เมื่อได้ทรงประสบพบเห็นสมณะคือนักบวช ก็ทรงเลื่อมใสในการบวช ทรงเห็นว่าจะเป็นทางแสวงหาโมกขธรรม

คือธรรมะเป็นเครื่องพ้นจากความทุกข์ดั่งกล่าวนั้นได้ จึงได้เสด็จออกบวช เพราะฉะนั้น จุดมุ่งหมายแห่งการบวชของพระพุทธเจ้า จึงได้มุ่งโมกขธรรม ธรรมะเป็นเครื่องพ้นจากความทุกข์ของโลก คือ ความแก่ ความเจ็บ ความตาย พร้อมทั้งความเกิด ผู้ที่บวชตามพระพุทธเจ้าในชั้นแรก ก็มีความมุ่งเช่นนี้ ดังเช่นพระสาวกในครั้งพุทธกาลรูปหนึ่ง ชื่อว่า **พระรัฏฐปาละ**[๑] ท่านเป็นลูกเศรษฐี แต่ก็ได้สละทรัพย์สมบัติออกบวชปฏิบัติจนเป็นพระอรหันต์รูปหนึ่ง วันหนึ่ง พระเจ้าแผ่นดินของแคว้นนั้นพระนามว่าพระเจ้าโกรัพยะ ได้ถามท่านว่า ท่านบวชทำไม ? เพราะคนโดยมากนั้น บวชกันเพราะเหตุว่ามีความเสื่อมเพราะชราบ้าง มีความเสื่อมเพราะความป่วยไข้บ้าง มีความเสื่อมทรัพย์สมบัติบ้าง มีความเสื่อมญาติบ้าง แต่ว่าท่านรัฏฐปาละเป็นผู้ที่ยังไม่มีความเสื่อมใด ๆ ดั่งกล่าวนั้น ไฉนท่านจึงออกบวช ท่านก็ตอบว่า พระพุทธเจ้าได้ตรัส **ธัมมุทเทส** ไว้ ๔ ข้อ คือ

๑. *โลกอันชราย่อมนำเข้าไป ไม่ยั่งยืน*

๒. *โลกไม่มีอะไรต้านทานจากความเจ็บป่วย ไม่เป็นใหญ่*

๓. *โลกไม่ใช่ของ ๆ ตน เพราะทุก ๆ คนจำต้องละสิ่งทั้งปวงไป ด้วยอำนาจของความตาย และ*

๔. *โลกพร่องอยู่ ไม่มีอิ่ม เป็นทาสของตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยาก*

ท่านได้ปรารภธัมมุทเทส คือการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้าทั้ง ๔ ประการนี้ จึงได้ออกบวช.

แต่ว่าการบวชนั้น ก็มิได้มีผู้มุ่งผลอย่างสูงดั่งกล่าวนี้เสมอไป ดังในมิลินทปัญหา พระเจ้ามิลินท์ ได้ถาม พระนาคเสน ว่า ประโยชน์สูงสุดของการบวชคืออะไร ? พระนาคเสนท่านก็ตอบว่าประโยชน์สูงสุดของการบวชนั้น คือพระนิพพาน คือความดับ เพราะไม่ยึดมั่นอะไร ๆ ทั้งหมด แต่คนก็มิใช่บวชเพื่อประโยชน์นี้ทั้งหมด บางคนบวชเพราะหลีกหนีราชภัยบ้าง หลีกหนีโจรภัยบ้าง ปฏิบัติตามพระราชประสงค์หรือตามประสงค์ของผู้มีอำนาจบ้าง ต้องการจะพ้นหนี้สินบ้าง ต้องการความเป็นใหญ่บ้าง ต้องการที่จะดำรงชีวิตอยู่อย่างสะดวกสบายบ้าง เพราะกลัวภัยต่าง ๆ บ้าง พระเจ้ามิลินท์ก็ถามว่า พระนาคเสนเล่า เมื่อบวชมุ่งประโยชน์อย่างนี้หรือ หรือมุ่งอย่างไร พระนาคเสนก็ตอบว่า เมื่อท่านบวชนั้น ท่านยังเป็นหนุ่ม ก็ไม่ได้คิดจะมุ่งประโยชน์อย่างนี้ แต่ว่าท่านคิดว่า พระสมณศักยบุตรเหล่านี้ เป็นบัณฑิตคือเป็นผู้ฉลาด จักสามารถยังเราให้ศึกษาได้ เพราะฉะนั้น ท่านจึงได้บวชเพื่อศึกษา ครั้นท่านได้ศึกษาแล้ว ท่านจึงได้เห็นประโยชน์ของการบวช เพราะฉะนั้น ก็เป็นอันว่าท่านบวชก็ด้วยมุ่งประโยชน์เช่นนั้นเหมือนกัน พระนาคเสนท่านตอบพระเจ้ามิลินท์ดังนี้.[๒]

แม้ในบัดนี้ การบวชจะไม่ได้มุ่งทำที่สุดแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้น แต่ก็อาจกล่าวได้ว่า บวชด้วยมุ่งจะศึกษาพระพุทธศาสนาและปฏิบัติพระพุทธศาสนาอย่างละเอียดประณีต เท่าที่เมื่อเข้ามาบวชแล้วจึง

---

[๑] รฏฺฐปาลสุตฺต ม.ม.๑๓/๓๘๘/๔๒๓

[๒] มิลินฺทปญฺหา ปพฺพชฺชาปญฺหา น.๔๕

จะปฏิบัติได้ เพราะฉะนั้น แม้มีความมุ่งจะบวชศึกษาและปฏิบัติดังกล่าวนี้ ก็ชื่อว่าเป็นความมุ่งที่ถูกต้องเหมือนกัน ในพระสูตรหนึ่ง[๓] ท่านได้แสดงถึงคนที่มุ่งดีเข้ามาบวช แต่ว่าเมื่อบวชแล้วก็ยังมีการได้ต่าง ๆ กัน.

อย่างที่ ๑ เรียกว่า **บวชได้กิ่งใบของพรหมจรรย์** คือบวชแล้วก็มุ่งแต่จะได้ลาภ ได้สักการะ ได้สรรเสริญ เมื่อได้ก็พอใจเพียงเท่านั้น.

อย่างที่ ๒ เรียกว่า **บวชได้กะเทาะเปลือกของพรหมจรรย์** คือก็ไม่ได้มุ่งจะได้ลาภสักการะและสรรเสริญทีเดียว แต่ก็ปฏิบัติในศีลให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ด้วย และก็พอใจเพียงว่าจะปฏิบัติในศีลให้บริสุทธิ์บริบูรณ์เท่านั้น.

อย่างที่ ๓ เรียกว่า **บวชได้เปลือกของพรหมจรรย์** คือเมื่อปฏิบัติในศีลให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ได้แล้ว ก็ปฏิบัติในสมาธิให้บริบูรณ์ด้วย และก็พอใจเพียงสมาธิเท่านั้น.

อย่างที่ ๔ เรียกว่า **บวชได้กระพี้ของพรหมจรรย์** คือเมื่อปฏิบัติในศีล ในสมาธิ ให้บริบูรณ์แล้ว ก็ปฏิบัติต่อไปจนเกิดญาณทัสสนะคือความรู้ความเห็นธรรมะขึ้นด้วย และก็พอใจเพียงที่รู้ที่เห็นเท่านั้น.

อย่างที่ ๕ เรียกว่า **บวชได้แก่นของพรหมจรรย์** คือว่าได้ปฏิบัติสืบขึ้นไปจนได้วิมุตติ คือความหลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์บางส่วนหรือสิ้นเชิง ตามสามารถของการปฏิบัติ.

อย่างที่ ๕ นี้ จึงจะชื่อว่าได้บรรลุแก่นของการบวช หรือว่าบวชได้แก่นของพรหมจรรย์.

การบวชได้อะไรบ้างตามชั้น ๆ นี้ อันที่จริงเมื่อได้บวชตั้งใจปฏิบัติในศีลให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ขึ้นมา ก็ชื่อว่าเป็นการบวชดีได้ แต่ยังมีกิจที่จะต้องทำให้สูงขึ้นไปกว่านั้นอีกก็ต้องทำต่อไป ไม่หยุดอยู่เพียงเท่านั้น.

การบวช จะได้ประโยชน์ของการบวชตั้งแต่ขั้นต้นขั้นต่ำดั่งที่กล่าวมานี้ ก็ต้องอาศัยการบวชใจประกอบอีกส่วนหนึ่ง เมื่อบวชพร้อมทั้งกายทั้งใจแล้ว ก็จะเป็นการบุญเป็นการกุศลอย่างสูง เป็นบุญก็คือเป็นเครื่องชำระความชั่ว เป็นกุศลก็คือเป็นกิจของคนฉลาดชำระความชั่วของเราเอง และเราเองก็เป็นผู้ฉลาดขึ้นเอง เป็นความฉลาดบริสุทธิ์.

เรื่องการบวชตามที่กล่าวมานี้ เป็นการแสดงประกอบความรู้และความเข้าใจ ควรจะสนใจและตั้งใจทำการบวชแม้ชั่วคราวให้เป็นกุศลอย่างสูง เท่าที่สามารถจะทำได้.

เรื่องพระพุทธศาสนา

คำว่า **พระพุทธศาสนา** ประกอบด้วยคำว่า **พุทธะ** ซึ่งแปลว่า *ผู้รู้* กับคำว่า **ศาสนา** ที่แปลว่า *คำสั่งสอน* รวมกันเข้าเป็น **พุทธศาสนา** แปลว่า *คำสั่งสอนของผู้รู้* เมื่อพูดว่าพุทธศาสนา ความ

---

[๓] มหาสาโรปมสุตฺต ม.มู.๑๒/๓๖๒/๓๔๗.

เข้าใจก็ต้องแล่นเข้าไปถึงลัทธิปฏิบัติ และคณะบุคคลซึ่งเป็นผู้ปฏิบัติในลัทธิปฏิบัตินั้น ไม่ใช่มีความหมายแต่เพียงคำสั่งสอน ซึ่งเป็นเสียงหรือเป็นหนังสือ หรือเป็นเพียงตำรับตำราเท่านั้น พระพุทธศาสนาที่เราทั้งหลายในบัดนี้ได้รับนับถือและปฏิบัติเนื่องมาจากอะไร คือเราได้อะไรจากสิ่งที่เรียกว่า **พระพุทธศาสนา** นั้นมานับถือปฏิบัติในบัดนี้ เมื่อพิจารณาดูแล้วก็เห็นว่า เราได้**หนังสือ** อย่างหนึ่ง **บุคคล** อย่างหนึ่ง หนังสือนั้นก็คือตำราที่แสดงพระพุทธศาสนา บุคคลนั้นก็คือพุทธศาสนิกที่แปลว่าผู้นับถือพระพุทธศาสนา พุทธศาสนิกนี้มิใช่หมายความแต่เพียงคฤหัสถ์ หมายความถึงทั้งบรรพชิตคือนักบวชและคฤหัสถ์ซึ่งเป็นผู้นับถือพระพุทธศาสนา พูดอีกอย่างหนึ่งก็ได้แก่ พุทธบริษัทคือหมู่ของผู้นับถือพระพุทธเจ้า ดังที่เรียกว่า ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา แต่ในบัดนี้ ภิกษุณีไม่มีแล้ว ก็มีภิกษุกับสามเณรและอุบาสกอุบาสิกา หรือบุคคลที่เรียกว่า พุทธมามกะ พุทธมามิกา ก็รวมเรียกว่าพุทธบริษัทหรือพุทธศาสนิกทั้งหมด คือในบัดนี้มีหนังสือซึ่งเป็นตำราพระพุทธศาสนา และมีบุคคลซึ่งเป็นพุทธศาสนิกหรือเป็นพุทธบริษัท ทั้ง ๒ อย่างนี้ หนังสือก็มาจากบุคคลนั่นเอง คือบุคคลที่เป็นพุทธศาสนิกหรือเป็นพุทธบริษัทได้เป็นผู้ทำหนังสือขึ้น และบุคคลดังกล่าวนี้ก็ได้มีสืบต่อกันเรื่อยมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล และสืบต่อมาตั้งแต่จากที่เกิดของพระพุทธศาสนา มาจนถึงในต่างประเทศของประเทศนั้น ดังเช่นในประเทศไทยในบัดนี้ คือว่าได้มีพุทธศาสนิกหรือพุทธบริษัทสืบต่อกันเรื่อยมา จึงมาถึงเราทั้งหลายในบัดนี้ และเราทั้งหลายในบัดนี้ก็ได้เป็นพุทธศาสนิกหรือพุทธบริษัทในปัจจุบัน และคนรุ่นต่อ ๆ ไปก็จะสืบต่อไปอีก.

หนังสือคือ **ตำราพระพุทธศาสนา** นั้น ได้กล่าวแล้วว่าก็ออกมาจากบุคคล คือบุคคลผู้นับถือพระพุทธศาสนาในสมัยนั้น ๆ ได้ทำเอาไว้ และเมื่อเราได้ศึกษาในหนังสือตำราพระพุทธศาสนาแล้ว เราจึงทราบประวัติของพระพุทธศาสนาตั้งแต่ต้นมา เพราะฉะนั้น การทราบเรื่องพระพุทธศาสนาในบัดนี้ จึงทราบได้จากหนังสือซึ่งเป็นตำรา บุคคลซึ่งเป็นผู้รู้พระพุทธศาสนาในบัดนี้ ก็รู้จากหนังสือหรือตำรา และก็บอกอธิบายกันต่อ ๆ มา เพราะฉะนั้น ก็ควรจะทราบหนังสือที่เป็นตำราในพระพุทธศาสนานี้ว่ามีขึ้นอย่างไร.

หนังสือที่เป็นตำราพระพุทธศาสนานี้ มีเล่าว่า ได้มีขึ้นเป็นครั้งแรกอย่างสมบูรณ์ เมื่อพระพุทธศาสนาล่วงไปแล้วสี่ร้อยปีเศษ คือหลังจากพุทธปรินิพพานแล้วได้สี่ร้อยปีเศษ ภิกษุซึ่งเป็นพหูสูตในประเทศลังกา ได้ปรารภความทรงจำของบุคคลว่าเสื่อมทรามลง ต่อไปก็คงไม่มีใครสามารถจะจำทรงพระพุทธวจนะไว้ได้ทั้งหมด จึงได้ประชุมกันทำสังคายนา คือสอบสวนร้อยกรองพระพุทธวจนะตามที่ต่างคนได้จำกันไว้ได้ รับรองต้องกันแล้วก็เขียนลงเป็นตัวหนังสือ ตำราที่เขียนขึ้นเป็นครั้งแรก ที่เล่าถึงว่าพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงคำสั่งสอนไว้อย่างไร เรียกว่าเป็นปกรณ์คือเป็นหนังสือชั้น **บาลี** เป็นหลักฐานชั้นที่หนึ่ง และต่อมาก็มีอาจารย์ได้แต่งคำอธิบายบาลีนั้น คำอธิบายบาลีของพระอาจารย์นั้น เรียกว่า **อรรถกถา** แปลว่ากล่าวเนื้อความ เป็นตำราชั้นที่สอง ต่อมาก็มีอาจารย์แต่งอธิบายอรรถกถานั้นอีก เรียกว่า **ฎีกา** เป็นตำราชั้นที่สาม ต่อมาก็มีพระอาจารย์แต่งอธิบายฎีกาออก

ไปอีก เรียกว่า **อนุฎีกา** เป็นตำราชั้นที่สี่ และก็ยังมีพระอาจารย์แต่งอธิบายเบ็ดเตล็ด เป็นเรื่องสำคัญบ้าง เป็นเรื่องย่อย ๆ บ้างอีกมากมาย ก็เรียกว่าเป็นปกรณ์พิเศษ คือเป็นหนังสือพิเศษต่าง ๆ แต่ว่าตำราที่เป็นหลักก็คือ บาลี อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา ดั่งกล่าวมานั้น หนังสือเหล่านี้ ได้มีในประเทศลังกา และตามประวัติก็เล่าว่า เดิมก็เขียนเป็นภาษาลังกาหรือภาษาสีหฬอยู่เป็นอันมาก และต่อมาก็ได้มีพระเถระ เช่น พระพุทธโฆษาจารย์ มาแปลเป็นภาษาบาลี ที่ในบัดนี้นับถือว่าเป็นภาษาพระพุทธศาสนาจนถึงในบัดนี้ หนังสือตำราเหล่านี้ก็ได้แปลเป็นภาษาบาลีในลังกาทั้งหมด ในประเทศไทยเราก็ได้ตำราเหล่านี้มา เช่น ในบัดนี้ที่เป็นชั้นบาลีก็ได้มาบริบูรณ์ ชั้นอรรถกถาก็ได้มาบริบูรณ์ ฎีกา อนุ-ฎีกา ก็มีโดยมาก แต่ที่พิมพ์แล้วด้วยอักษรไทยสำหรับที่เป็นบาลี เรียกว่าพระไตรปิฎก พิมพ์ทั้งหมดพิมพ์เมื่อรัชกาลที่ ๕ ครั้งหนึ่ง พิมพ์เมื่อรัชกาลที่ ๗ คือพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดให้พิมพ์ในงานถวายพระเพลิงพระบรมศพรัชกาลที่ ๖ เป็นครั้งที่ ๒ และในเวลาต่อ ๆ มาก็เพียงแต่พิมพ์ซ่อม สำหรับที่เป็นชั้นบาลีอันเรียกว่าพระไตรปิฎกนี้ ทางคณะสงฆ์ได้แปลเป็นภาษาไทยและได้พิมพ์เสร็จแล้วเป็นจำนวนมากเล่ม เป็นฉบับแปลของกรมการศาสนา ส่วนที่เป็นชั้นอรรถกถาได้พิมพ์ไว้ด้วยอักษรไทยเป็นส่วนมาก ชั้นฎีกาก็ได้พิมพ์บ้างแต่เป็นส่วนน้อย แต่หนังสือเหล่านี้โดยมากก็เป็นภาษาบาลี เมื่อเป็นเช่นนี้ เมื่อจะรู้พระพุทธศาสนาด้วยตนเองจากตำราเดิม จึงต้องศึกษาภาษาบาลี หรือภาษามคธ พระภิกษุที่บวชมีหน้าที่จะต้องศึกษาสืบต่อพระพุทธศาสนาก็ต้องเรียนบาลีกัน และก็นำเอาพระธรรมวินัยจากบาลีนั้นมาแสดงแก่ผู้ที่ไม่ได้เรียนภาษาบาลี.

เมื่อทราบว่า เราในบัดนี้ได้ทราบพระพุทธศาสนาจากหนังสือและจากคณะบุคคลซึ่งเป็นพุทธศาสนิก ดั่งที่กล่าวมาโดยย่อนี้แล้ว ก็ควรจะทราบต่อไปว่า เมื่อศึกษาจากหนังสือและบุคคลที่เป็นพุทธศาสนิกชนที่เป็นครูบาอาจารย์ต่อ ๆ กันมา จึงได้ทราบว่าต้นเดิมของพระพุทธศาสนานั้น ก็คือพระพุทธเจ้า.

คำว่า **พระพุทธะ** แปลว่า *พระผู้รู้* ในภาษาไทยเราเติมคำว่า เจ้า เรียกว่า **พระพุทธเจ้า** คือเอาความรู้ของท่านมาเป็นชื่อ ตามพุทธประวัติที่ทราบจากหนังสือทางพระพุทธศาสนา ดังกล่าวนั้นพระพุทธเจ้าก็เป็นบุคคลคือเป็นมนุษย์เรานี่เอง ซึ่งมีประวัติดั่งที่แสดงไว้ในพระพุทธประวัติแล้ว แต่ว่าท่านได้ค้นคว้าหาความรู้ จนประสบความรู้ที่เป็นโลกุตตระ คือความรู้ที่เป็นส่วนเหนือโลก หมายความง่าย ๆ ว่า ความรู้ที่เป็นส่วนโลกิยะหรือเป็นส่วนโลกนั้น เมื่อประมวลเข้าแล้วก็เป็นความรู้ในด้านสร้างบ้าง ในด้านธำรงรักษาบ้าง ในด้านทำลายล้างบ้าง ผู้รู้เองและความรู้นั้นเองก็เป็นไปในทางคดีโลก ซึ่งต้องเป็นไปตามคติธรรมดาของโลก ต้องแก่ ต้องเจ็บ ต้องตาย เพราะต้องเกี่ยวข้องอยู่กับโลก นอกจากนี้ ยังต้องเป็นทาสของตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยากของใจ ถึงจะเป็นเจ้าโลกแต่ไม่เป็นเจ้าตัณหา ต้องเป็นทาสของตัณหาในใจของตัวเอง เพราะฉะนั้น ความรู้ที่ยังต้องแก่ ต้องเจ็บ ต้องตาย และยังต้องเป็นทาสของตัณหาดั่งกล่าวนี้ จึงเรียกว่ายังเป็นโลกิยะ ยังไม่เป็นโลกกุตตระคืออยู่เหนือโลก แต่ความรู้ที่จะเป็นโลกุตตระ คืออยู่เหนือโลกได้นั้น จะต้องเป็นความรู้ที่

ทำให้หลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์ดั่งกล่าวได้ พระพุทธเจ้าเป็นมนุษย์คนแรกที่ได้ปฏิญญาพระองค์ว่าเป็นผู้ตรัสรู้พระธรรม ซึ่งทำให้เป็นโลกกุตตระคืออยู่เหนือโลก คือทำให้ท่านผู้รู้นั้นเป็นผู้พ้นจากกิเลสและกองทุกข์ดั่งกล่าวนั้น ท่านผู้ประกอบด้วยความรู้ดั่งกล่าวมานี้ และประกาศความรู้นั้นสั่งสอน ได้ชื่อว่าเป็นพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นต้นเดิมของพระพุทธศาสนา.

พระธรรม ทีแรกก็เป็นเสียงที่ออกมาจากพระโอษฐ์ของพระพุทธเจ้า เป็นเสียงที่ประกาศความจริงให้บุคคลทราบธรรมะที่พระองค์ได้ตรัสรู้ เพราะฉะนั้น เสียงที่ประกาศความจริงแก่โลกนี้ก็เรียกกันว่าพระธรรมส่วนหนึ่ง หรือเรียกว่าพระพุทธศาสนาคือเป็นคำที่ออกมาจากพระโอษฐ์ของพระพุทธเจ้า เป็นคำสั่ง เป็นคำสอน ข้อปฏิบัติที่คำสั่งสอนนั้นแสดงชี้ ก็เป็นพระธรรมส่วนหนึ่ง ผลของการปฏิบัติก็เป็นพระธรรมส่วนหนึ่ง เหล่านี้เรียกว่าพระธรรม.

หมู่ชนที่ได้ฟังเสียงซึ่งออกจากพระโอษฐ์ของพระพุทธเจ้า ได้ความรู้พระธรรมคือความจริงที่พระพุทธเจ้าได้สั่งสอน จนถึงได้บรรลุโลกุตตรธรรม ธรรมะที่อยู่เหนือโลกตามพระพุทธเจ้า เรียกว่า **พระสงฆ์** คือหมู่ของชนที่เป็นสาวกคือผู้ฟังของพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นผู้รู้พระธรรมตามพระพุทธเจ้าได้ พระสงฆ์ดั่งกล่าวนี้เรียกว่าพระอริยสงฆ์ มุ่งเอาความรู้เป็นสำคัญเหมือนกัน ไม่ได้มุ่งว่าจะต้องเป็นคฤหัสถ์หรือจะต้องเป็นบรรพชิต และเมื่อรู้พระธรรมของพระพุทธเจ้าก็ประกาศตนนับถือพระพุทธเจ้า ที่มีศรัทธาแก่กล้าก็ขอบวชตาม ที่ไม่ถึงกับขอบวชตามก็ประกาศตนเป็นอุบาสกอุบาสิกา จึงได้เกิดเป็น **บริษัท ๔** ขึ้น คือ **ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา** ในบริษัท ๔ นี้ หมู่ของภิกษุก็เรียกว่าพระสงฆ์เหมือนกัน แต่เรียกว่าสมมติสงฆ์ สงฆ์โดยสมมติ เพราะว่าเป็นภิกษุตามพระวินัยด้วยวิธีอุปสมบทรับรองกันว่าเป็นอุปสัมบันหรือเป็นภิกษุขึ้น เมื่อภิกษุหลายรูปมาประชุมกันกระทำกิจของสงฆ์ ก็เรียกว่าสงฆ์.

พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ที่เป็นอริยสงฆ์ทั้ง ๓ นี้ รวมเรียกว่า **พระรัตนตรัย** ซึ่งเป็นสรณะคือที่พึ่งอย่างสูงสุดในพระพุทธศาสนา.

ความเป็นพระอริยสงฆ์นั้นเป็นจำเพาะตน ส่วนหมู่แห่งบุคคลที่ดำรงพระพุทธศาสนาสืบต่อมาก็คือพุทธบริษัทหรือพุทธศาสนิกดั่งกล่าวมาข้างต้น ในพุทธบริษัทเหล่านี้ ก็มีภิกษุสงฆ์นี่แหละเป็นบุคคลสำคัญ ซึ่งเป็นผู้พลีชีวิตมาเพื่อปฏิบัติดำรงรักษาพระพุทธศาสนา นำพระพุทธศาสนาสืบ ๆ ต่อกันมา จนถึงในบัดนี้.

๒

พรรษาที่หนึ่ง

อิสิปตนมฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี

เมื่อก่อนพุทธปรินิพพาน ๔๕ ปี ในวันเพ็ญพระจันทร์เสวยดาวฤกษ์ชื่อว่าวิสาขา คือวันเพ็ญเดือนวิสาขะเป็นเวสาขะ ในราตรีวันเพ็ญนั้น พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้พระธรรม ก่อนแต่ตรัสรู้เรียกว่า **พระโพธิสัตว์** แปลว่า *ผู้ข้องอยู่ในความรู้* อันหมายความว่า ไม่ทรงข้องอยู่ในสิ่งอื่น ข้องอยู่แต่ในความรู้ จึงทรงแสวงหาความรู้จนได้ตรัสรู้ จึงเรียกว่า **พุทธะ** ที่แปลว่า *ผู้รู้* หรือ *ตรัสรู้* เราเรียกกันว่า **พระพุทธเจ้า** พระองค์ได้ตรัสรู้ที่ภายใต้ต้นไม้ชื่อว่า **อัสสัตถะ** ต่อมาก็เรียกว่า *ต้นโพธิ์* คำว่า **โพธิ** แปลว่า *ตรัสรู้* เพราะพระพุทธเจ้าไปประทับนั่งใต้ต้นไม้นั้น ตรัสรู้ จึงได้เรียกว่า ต้นไม้ตรัสรู้ เรียกเป็นศัพท์ว่า **โพธิพฤกษ์** แต่ชื่อของต้นไม้ชนิดนี้ว่า **อัสสัตถะ** ที่ตรัสรู้นั้นอยู่ที่ใกล้ฝั่ง **แม่น้ำเนรัญชรา** ใน **ตำบลอุรุเวลา** ใน **มคธรัฐ**.

เมื่อตรัสรู้แล้ว* ก็ได้ประทับนั่งเสวยวิมุตติสุขในที่ต่าง ๆ ใกล้กับโพธิพฤกษ์นั้นอยู่หลายสัปดาห์ ได้ทรงดำริถึงพระธรรมที่ได้ตรัสรู้ว่าเป็นของที่ลุ่มลึก ในชั้นแรกก็ทรงมีความขวนขวายน้อยว่าจะไม่ทรงแสดงธรรมนั้น เพราะเห็นว่าคนเป็นอันมากจะไม่เข้าใจ แต่ก็ได้ทรงพิจารณาดูหมู่สัตว์เห็นว่า หมู่สัตว์นั้นมีต่าง ๆ กัน ผู้ที่จะตรัสรู้ได้ก็มีอยู่ เทียบด้วยดอกบัวสามเหล่าที่จะบานได้ ผู้ที่ตรัสรู้ไม่ได้ก็มีอันเทียบด้วยดอกบัวอีกชนิดหนึ่งที่จมอยู่ก้นสระ ไม่มีหวังจะบาน และท่านแสดงว่า ท้าวสหัมบดีพรหมได้มากราบทูลอาราธนา ทรงพิจารณาเห็นหมู่สัตว์ดั่งกล่าวนั้น ก็ทรงรับอาราธนาของพรหม เรื่องนี้ก็ถอดความว่าได้เกิดพระกรุณาขึ้นแก่สัตวโลก พระกรุณานั้นเองทำให้ทรงตกลงพระหฤทัยว่า จะทรงแสดงธรรมสอน.

ภิกษุปัญจวัคคีย์

เมื่อได้ตกลงพระหฤทัยดั่งนี้ ก็ได้ทรงทำสังขาราธิษฐาน คือตั้งพระหฤทัยว่าจะทรงดำรงพระชนม์ชีพอยู่จนกว่าจะประกาศพระพุทธศาสนาตั้งลงได้โดยมั่นคง มีพุทธบริษัทบริบูรณ์และได้ทรงพิจารณาถึงบุคคลที่จะทรงแสดงธรรมะสั่งสอนเป็นครั้งแรก ได้ทรงระลึกถึงอาฬารดาบสและอุทกดาบส

* วิ.มหา.๔/๔-๑๗/๔-๑๒

ซึ่งได้เคยเข้าไปทรงศึกษาอยู่ในชั้นแรก แต่ก็ได้ทรงทราบว่า ท่านทั้งสองนั้นถึงมรณภาพไปเสียแล้ว ต่อจากนั้นจึงได้ทรงระลึกถึงภิกษุ ๕ รูป อันเรียกว่า ปัญจวัคคีย์ แปลว่า มีพวก ๕ ซึ่งได้มาคอยเฝ้าปฏิบัติพระองค์อยู่ในเวลาที่ทรงบำเพ็ญทุกรกิริยา แต่ได้ทิ้งพระองค์ไปเสียเมื่อทรงเลิกทุกรกิริยามาทรงบำเพ็ญเพียรทางจิต ทรงทราบว่า ภิกษุปัญจวัคคีย์เหล่านั้น ได้ไปพักอยู่ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน แขวงกรุงพาราณสี จึงได้เสด็จออกจากบริเวณโพธิพฤกษ์ที่ตรัสรู้ ในตำบลอุรุเวลา เสด็จบ่ายพระพักตร์ไปสู่กรุงพาราณสี เพื่อจะเสด็จไปยังตำบลที่ภิกษุทั้ง ๕ นั้นพักอยู่ ในตอนนั้น พระอรรถกถาจารย์ได้แสดงว่า ได้เสด็จออกจากตำบลอุรุเวลาที่ตรัสรู้ในตอนเช้าของวันขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๘ หน้าวันเข้าพรรษา คือได้เสด็จไปตอนเช้าของวันโกน และก็ได้เสด็จถึงตำบลที่พระภิกษุปัญจวัคคีย์พักอยู่ คืออิสิปตนมฤคทายวัน ในตอนเย็นวันนั้น แต่ถ้าดูระยะทางตามแผนที่จากตำบลอุรุเวลา ที่บัดนี้เรียกว่าพุทธคยา ไปถึงป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ที่บัดนี้เรียกสารนาถ ก็เป็นหนทางถึงร้อยไมล์เศษ ในคัมภีร์ชั้นบาลีไม่ได้กำหนดวัน เป็นแต่เพียงได้บอกว่าได้เสด็จไปโดยลำดับเท่านั้น.

ภิกษุปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ นั้น มีชื่อว่า ๑. **โกณฑัญญะ** ๒. **วัปปะ** ๓. **ภัททิยะ** ๔. **มหานามะ** และ ๕. **อัสสชิ** โกณฑัญญะเป็นหัวหน้า ท่านโกณฑัญญะผู้นี้ ได้เป็นพราหมณ์คนหนึ่งในจำนวนพราหมณ์ ๑๐๘ คน ที่มาประชุมทำนายพระลักษณะ เมื่อพระพุทธเจ้าได้ประสูติแล้ว ๕ วัน พราหมณ์เหล่านี้พากันทำนายว่าพระองค์จะมีคติเป็น ๒ คือถ้าอยู่ครองฆราวาส จะได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ พระราชาเอกในโลก แต่ถ้าออกทรงผนวช จะได้เป็นศาสดาเอกของโลก ส่วนท่านโกณฑัญญะเป็นพราหมณ์หนุ่มที่สุดในหมู่พราหมณ์นั้น ได้ทำนายไว้คติเดียวว่า จะเสด็จออกทรงผนวชจะได้เป็นศาสดาเอกในโลก เพราะฉะนั้น จึงได้คอยฟังข่าวพระโพธิสัตว์อยู่เสมอ จนเมื่อพระโพธิสัตว์เสด็จออกทรงผนวช ท่านโกณฑัญญะก็ได้ชักชวนบุตรของพราหมณ์ที่มาประชุมทำนายพระลักษณะในคราวนั้นได้อีก ๔ คน รวมกันเป็น ๕ คน ออกบวชคอยติดตามพระพุทธเจ้า และเมื่อพระพุทธเจ้าได้ไปทรงบำเพ็ญทุกรกิริยาก็เป็นที่สบอัธยาศัยของท่านทั้ง ๕ นั้น ซึ่งนิยมในทางนั้น ก็พากันไปคอยเฝ้าปฏิบัติ ครั้นพระองค์ได้ทรงเลิกละเสียแล้ว ท่านทั้ง ๕ นั้น ก็เห็นว่า พระองค์ได้ทรงเวียนมาเป็นผู้มักมาก จะไม่สามารถตรัสรู้พระธรรมได้ ก็พากันหลีกไปพักอยู่ที่ตำบลอิสิปตนมฤคทายวันนั้น.

เมื่อภิกษุปัญจวัคคีย์ได้เห็นพระพุทธเจ้าเสด็จมาแต่ไกล ก็นัดหมายกันไม่ให้ลุกต้อนรับ ไม่ให้ทำการอภิวาท แต่ให้ปูอาสนะไว้ ถ้าทรงประสงค์จะนั่งก็นั่ง แต่ถ้าไม่ทรงประสงค์ก็แล้วไป แต่ครั้นเมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จมาถึงเข้า ต่างก็ลืมกติกาที่ตั้งกันไว้ พากันลุกขึ้นรับและอภิวาทกราบไหว้ และนำน้ำล้างพระบาท ตั่งรองพระบาท ผ้าเช็ดพระบาทมาคอยปฏิบัติ พระพุทธเจ้าได้เสด็จประทับบนอาสนะ ทรงล้างพระบาทแล้ว พวกภิกษุปัญจวัคคีย์ก็พากันเรียกพระองค์ด้วยถ้อยคำตีเสมอ คือเรียกพระองค์ว่า **อาวุโส** ที่แปลว่า *ผู้มีอายุ* หรือแปลกันอย่างภาษาไทยว่า *คุณ* พระพุทธเจ้าก็ตรัสห้าม และได้ตรัสว่า ตถาคตมาก็เพื่อจะแสดงอมตธรรมให้ท่านทั้งหลายฟัง เมื่อท่านทั้งหลายตั้งใจฟังและปฏิบัติโดยชอบ ก็จะเกิดความรู้จนถึงที่สุดทุกข์ได้ ภิกษุปัญจวัคคีย์กราบทูลคัดค้านว่า เมื่อทรงบำเพ็ญทุกรกิริยายัง

ไม่ได้ตรัสรู้ เมื่อทรงเลิกเสียจะตรัสรู้ได้อย่างไร พระพุทธเจ้าก็ยังตรัสยืนยันเช่นนั้น และพวกภิกษุปัญจวัคคีย์ก็คงคัดค้านเช่นนั้นถึง ๓ ครั้ง พระพุทธเจ้าจึงตรัสให้ระลึกว่า แต่ก่อนนี้พระองค์ได้เคยตรัสพระวาจาเช่นนี้หรือไม่ พวกภิกษุปัญจวัคคีย์ก็ระลึกขึ้นได้ว่า พระองค์ไม่เคยตรัสพระวาจาเช่นนี้ เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงได้ยินยอม เพื่อจะฟังธรรม พระพุทธเจ้าเมื่อทรงเห็นว่า พวกภิกษุปัญจวัคคีย์พากันตั้งใจเพื่อจะฟังพระธรรมของพระองค์แล้ว จึงได้ทรงแสดง **ปฐมเทศนา** คือ เทศนาทีแรก โปรดภิกษุปัญจวัคคีย์ ท่านแสดงว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงปฐมเทศนานี้ในวันรุ่งขึ้นจากที่เสด็จไปถึง คือได้ทรงแสดงในวันเพ็ญของเดือนอาสาฬหะ หรือเดือน ๘ หน้าวันเข้าพรรษา ซึ่งเป็นวันที่ได้ประกอบพิธีอาสาฬหบูชา ดังที่ได้กำหนดตั้งขึ้นเป็นวันบูชาวันหนึ่ง.

ปฐมเทศนา ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร

ปฐมเทศนานี้ เป็นเทศน์ครั้งแรกที่มีความสำคัญ พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงทางที่พระองค์ทรงปฏิบัติ ได้ทรงแสดงธรรมะที่ได้ตรัสรู้ ได้ทรงแสดงญาณคือความรู้ของพระองค์ที่เกิดขึ้นในธรรมะนั้น ถ้าจะตั้งปัญหาว่า พระพุทธเจ้าทรงดำเนินทางปฏิบัติมาอย่างไรจึงได้ตรัสรู้ พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้อะไร พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ด้วยความรู้ที่มีลักษณะอย่างไร ปัญหาเหล่านี้ก็อาจจะตอบได้ด้วยพระสูตรนี้ เพราะฉะนั้น จึงเป็นพระสูตรที่ผู้ศึกษาพระพุทธศาสนาจะละเสียมิได้ ควรจะต้องศึกษาให้เข้าใจ.

ใจความปฐมเทศนานี้[๒] **ตอนที่ ๑** พระพุทธเจ้าได้ทรงชี้ทางที่บรรพชิตคือนักบวช ซึ่งมุ่งความหน่าย มุ่งความสิ้นราคะ คือความติด ความยินดี มุ่งความตรัสรู้ มุ่งพระนิพพาน ไม่ควรจะซ่องเสพ อันได้แก่ **กามสุขัลลิกานุโยค** ความประกอบตนด้วยความสุขสดชื่นอยู่ในทางกาม และ **อัตตกิลมถานุโยค** *ความประกอบการทรมานตนให้ลำบากเดือดร้อนเปล่า* เพราะเป็นข้อปฏิบัติที่เป็นของต่ำทรามที่เป็นกิจของชาวบ้าน ที่เป็นของปุถุชน มิใช่เป็นกิจของบรรพชิตผู้มุ่งผลเช่นนั้น ส่วนอีกหนทางหนึ่งซึ่งเป็นข้อปฏิบัติ เป็นหนทางกลาง อยู่ในระหว่างทางทั้งสองนั้น แต่ว่าไม่ข้องแวะอยู่ในทางทั้งสองนั้น เป็นข้อปฏิบัติที่ให้เกิดจักษุคือดวงตาเห็นธรรม จะทำให้เกิดญาณคือความหยั่งรู้ ทำให้เกิดความสงบระงับ ทำให้เกิดความรอบรู้ ทำให้เกิดความดับกิเลส อันได้แก่ **ทางที่มีองค์ประกอบ ๘ ประการ** อันเป็นของประเสริฐ ได้แก่ **สัมมาทิฏฐิ** *ความเห็นชอบ* **สัมมาสังกัปปะ** *ความดำริชอบ* **สัมมาวาจา** *เจรจาชอบ* **สัมมากัมมันตะ** *การงานชอบ* **สัมมาอาชีวะ** *เลี้ยงชีวิตชอบ* **สัมมาวายามะ** *พยายามชอบ* ***สัมมาสติ*** *ระลึกชอบ* **สัมมาสมาธิ** ตั้งใจชอบ.

ตอนที่ ๒ ได้ทรงแสดงธรรมะที่ได้ตรัสรู้ เมื่อละทางทั้ง ๒ ข้างต้น และมาเดินอยู่ในทางที่เป็นมัชฌิมาปฏิปทาคือข้อปฏิบัติเป็นทางกลาง ซึ่งมีองค์ประกอบทั้ง ๘ นั้น อันได้แก่อริยสัจ ๔ คำว่า

---

[๒] **วิ.มหา** ๔/๑๗-๒๓/๑๓-๑๗.

อริยสัจ แปลว่าความจริงของบุคคลผู้ประเสริฐก็ได้ แปลว่าความจริงที่ทำให้บุคคลเป็นคนประเสริฐก็ได้ **อริยสัจ ๔** นี้ได้แก่:-

๑. **ทุกข์** ในพระสูตรนี้ ได้ชี้ว่าอะไรเป็นทุกข์ไว้ด้วย คือชี้ว่าความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่เป็นทุกข์ ความตายเป็นทุกข์ ความโศกคือแห้งใจ ปริเทวะคือคร่ำครวญ รัญจวนใจ ทุกขะ คือ ทุกข์กายเช่นป่วยไข้ โทมนัสสะคือทุกข์ใจ อุปายาสคือคับแค้นใจ เป็นทุกข์ อัปปิยสัมปโยค ความประจวบกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รัก เป็นทุกข์ ปิยวิปโยค ความพลัดพรากจากสิ่งที่เป็นที่รัก เป็นทุกข์ ปรารถนาไม่ได้สมหวังเป็นทุกข์ กล่าวโดยย่อ ขันธ์ที่ยึดถือไว้ทั้ง ๕ ประการเป็นทุกข์.

๒. **ทุกขสมุทัย** *เหตุให้ทุกข์เกิด* ในพระสูตรได้ทรงชี้ว่า ตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยากของใจ อันมีลักษณะให้ซัดส่ายไปสู่ภพคือภาวะใหม่เสมอ ไปด้วยกันกับนันทิ ความเพลิดเพลิน ราคะความติดความยินดี มีความเพลิดเพลินเป็นอย่างยิ่งในอารมณ์นั้น ๆ มี ๓ คือ กามตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากไปในกาม คือได้แก่สิ่งที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจ ภวตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากไปในภพ คือความเป็นนั่นเป็นนี่ วิภวตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากไปในวิภพ คือความไม่เป็นนั่นเป็นนี่.

๓. **ทุกขนิโรธ** *ความดับทุกข์* ในพระสูตรได้ทรงชี้ว่า คือดับตัณหาเสียได้หมด สละตัณหาเสียได้หมด ปล่อยคืนตัณหาเสียได้หมด พ้นตัณหาเสียได้หมด ไม่อาลัยพัวพันอยู่ในตัณหาทั้งหมด.

๔. **ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา** เรียกสั้น ๆ ว่า *มรรค* ได้แก่ มรรคอันมีองค์ ๘ ประการ ดั่งกล่าวข้างต้นนั้น.

ตอนที่ ๓ พระพุทธเจ้าได้ทรงชี้แจงว่า ที่เรียกว่าตรัสรู้นั้น คือต้องเป็นรู้ที่มีลักษณะอย่างไร รู้ที่เรียกว่าเป็นตรัสรู้นั้น ต้องมีลักษณะดังนี้ คือเป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่านี่เป็นทุกข์ เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่าทุกข์นี้เป็นสิ่งที่ควรกำหนดรู้ เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่าทุกข์นี้ได้กำหนดรู้แล้ว เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่านี้เป็นสมุทัยเหตุให้เกิดทุกข์ เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่าสมุทัยนี้ ควรละ เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่าสมุทัยนี้ละได้แล้ว เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่า นี้เป็นนิโรธความดับทุกข์ เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่า นิโรธนี้ควรกระทำให้แจ้ง เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่า นิโรธนี้ได้ทำให้แจ้งแล้ว เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่าเป็นมรรคทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่าทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ นี้ควรอบรมให้มีขึ้น เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่าทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์นี้ ได้อบรมให้มีขึ้นได้บริบูรณ์แล้ว เพราะฉะนั้น **ญาณ** *คือความรู้*จะเรียกว่าตรัสรู้ต้องประกอบด้วยลักษณะเป็น **สัจจญาณ** คือความรู้ในความจริง ว่านี่เป็นความทุกข์จริง นี่เป็นสมุทัยเหตุให้เกิดทุกข์จริง นี่เป็นนิโรธคือความดับทุกข์จริง นี่เป็นมรรคคือข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์จริง ส่วนหนึ่งต้องเป็น **กิจจญาณ** *ความรู้ในกิจคือหน้าที่* คือรู้ว่าหน้าที่จะต้องปฏิบัติในทุกข์ก็ได้แก่กำหนดรู้ ในสมุทัยก็ได้แก่ต้องละ ในนิโรธก็ได้แก่การทำให้แจ้ง ในมรรคก็ได้แก่ต้องปฏิบัติอบรม ส่วนหนึ่งต้องเป็น **กตญาณ** *คือความรู้ในการทำกิจเสร็จ* คือรู้ว่าทุกข์ก็ได้กำหนดเสร็จแล้ว สมุทัยก็ละเสร็จแล้ว นิโรธก็ได้ทำให้แจ้งแล้ว มรรคก็ได้ปฏิบัติอบรมให้มีขึ้นแล้ว ส่วนหนึ่ง

เพราะฉะนั้น ในพระสูตรจึงแสดงว่า ความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้านั้นเป็นญาณ คือความหยั่งรู้ที่มีวนรอบ ๓ มีอาการ ๑๒ มีวนรอบ ๓ ก็คือว่า ต้องรู้ในอริยสัจทั้ง ๔ นั้น โดยเป็นสัจจญาณ คือความรู้ในความจริงรอบหนึ่ง ต้องรู้ในอริยสัจทั้ง ๔ โดยเป็นกิจจญาณคือต้องรู้ในกิจอันได้แก่หน้าที่รอบหนึ่ง ต้องรู้ในอริยสัจ ๔ นั้นโดยเป็นกตญาณคือความรู้ในการทำกิจเสร็จรอบหนึ่ง ๓ คูณ ๔ ก็เป็น ๑๒ คือว่ามีอาการ ๑๒ เมื่อเป็นความรู้ที่วนรอบ ๓ มีอาการ ๑๒ ดั่งกล่าวนี้ จึงจะเรียกว่าเป็นความตรัสรู้ และท่านผู้ที่ได้มีความรู้ดั่งกล่าวนี้ จึงเรียกว่าเป็น **พุทธะ** *คือเป็นผู้ตรัสรู้* ถ้าจะเรียกปัญญาของท่านก็เป็น **โพธิ** ที่แปลว่า *ความตรัสรู้.*

เพราะฉะนั้น ใจความในพระสูตรที่กล่าวมานี้ จึงเป็นการตอบปัญหาได้ทั้ง ๓ ข้อ ปัญหาว่าพระพุทธเจ้าได้ดำเนินทางปฏิบัติมาอย่างไรจึงได้ตรัสรู้ ก็ตอบได้ด้วยตอนที่หนึ่ง ปัญหาว่าพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้อะไร ก็ตอบได้ด้วยตอนที่สอง ปัญหาว่าพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ด้วยความรู้ที่มีลักษณะอาการอย่างไร ก็ตอบได้ด้วยตอนที่สาม ฉะนั้น ในท้ายพระสูตร พระพุทธเจ้าจึงได้ทรงประกาศว่า เมื่อความรู้ที่มีวนรอบ ๓ มีอาการ ๑๒ ดั่งกล่าวนี้ ยังไม่บริสุทธิ์บริบูรณ์ตราบใด ก็ยังไม่ทรงปฏิญญาพระองค์ว่าเป็นผู้ตรัสรู้ ต่อญาณดั่งกล่าวนั้นเกิดขึ้นบริสุทธิ์บริบูรณ์ พระองค์จึงปฏิญญาพระองค์ว่าเป็น **พุทธะ** *คือเป็นผู้ตรัสรู้* และเรียกว่า เป็นผู้ตรัสรู้เอง ก็เพราะว่าความรู้ของพระองค์ที่เกิดขึ้นดั่งกล่าวนั้น เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นในธรรมะคือในความจริงที่ไม่ได้ทรงเคยสดับฟังมาจากใคร ไม่ได้ทรงเรียนมาจากใคร เมื่อพิจารณาตามพระสูตร แม้ทางปฏิบัติของพระองค์ พระองค์ก็ทรงพบขึ้นเอง เพราะได้ทรงละทางปฏิบัติของคณาจารย์ต่าง ๆ มาโดยลำดับ จนมาถึงทรงค้นหาทางปฏิบัติด้วยพระองค์เอง และทรงพบทางที่เป็นมัชฌิมาปฏิปทาและก็ทรงดำเนินไปในทางนั้น เมื่อทรงดำเนินไปในทางนั้นจนบริบูรณ์แล้วก็เกิดญาณ คือความหยั่งรู้ขึ้นในธรรมะคือความจริง อันได้แก่ อริยสัจ ๔ ซึ่งไม่ได้เคยทรงสดับมาจากใคร ความรู้นั้นผุดขึ้นเอง อันเป็นผลของการปฏิบัติที่บริบูรณ์ เพราะฉะนั้นจึงได้ชื่อว่า พระองค์เป็นผู้ตรัสรู้เอง ไม่มีครู ไม่มีอาจารย์ หมายถึงว่าทรงมีความรู้ ดั่งที่แสดงไว้ในพระสูตร ดั่งกล่าวนั้นแล.

เมื่อได้เล่าเรื่องพระพุทธเจ้าเสด็จไปทรงแสดงปฐมเทศนา โปรดภิกษุปัญจวัคคีย์ที่อิสิปตนมฤคทายวัน กรุงพาราณสี ในแคว้นกาสี และเมื่อได้เล่าความแห่งปฐมเทศนานั้นโดยย่อ ต่อไปนี้จะเล่าเรื่องประกอบก่อน.

แคว้นกาสี

แคว้นกาสี ตามเรื่องที่แสดงในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ปรากฏว่าเคยเป็นแคว้นที่เจริญรุ่งเรืองมาในสมัยก่อนพุทธกาล คู่กับแคว้นโกศลที่อยู่ติดต่อกัน คำว่า **กาสี** เข้าใจกันว่าเป็นชื่อของชาวอารยัน เผ่าที่มาตั้งภูมิลำเนาอยู่ในที่นั้น หรือเป็นชื่อของกษัตริย์พระองค์หนึ่งซึ่งเป็นผู้ปกครองแคว้นนั้นในอดีต.

คำว่า **พาราณสี** บางคนว่ามาจากคำว่า **พรณา** กับ **อสี** ต่อกัน คือที่ตรงนั้นมีแม่น้ำพรณาอยู่ทางเหนือ แม่น้ำอสีอยู่ทางใต้ แต่อีกแบบหนึ่งก็กล่าวว่า แม่น้ำคงคาและแม่น้ำชื่อว่าวรุณมาบรรจบกัน และมีความเชื่อถือของคนว่า มีแม่น้ำอีกสายหนึ่งลอดมาข้างใต้ มาบรรจบกันที่ตรงนั้น แต่ที่เห็นกันอยู่ก็เป็นแม่น้ำสองสายมาบรรจบกัน ว่ารวมชื่อของแม่น้ำนี้เข้าก็เป็นพาราณสี.

ส่วนคำว่า **อิสิปตนะ**[๓] แปลตามศัพท์ว่า ที่เป็นที่ตกของฤษี มีอธิบายว่า ได้มีพระปัจเจกพุทธเจ้าจำนวน ๕๐๐ รูป เหาะมาถึงที่ตรงนั้น ก็มานิพพาน แล้วสรีระของท่านก็ตกลงมาที่ตรงนั้นพร้อมกัน อีกอย่างหนึ่งอธิบายว่า ได้มีพระปัจเจกพุทธเจ้ามีจำนวน ๕๐๐ รูป คือจำนวนมาก ได้ออกมาจากป่า และมาพักอยู่ที่แห่งหนึ่งนั้น เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า อิสิปตนะ แปลว่า ที่ตกของฤษี หรือที่มาประชุมพักของฤษีก็ได้ คำว่า **ฤษี** แปลตามศัพท์ว่า *ผู้มีปรกติแสวงหา* หมายความว่า ผู้มีปรกติแสวงหาคุณวิเศษ เดิมก็ใช้เป็นชื่อเรียกนักบวชภายนอกพระพุทธศาสนา แต่เมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรม ก็ใช้คำนี้เป็นชื่อของผู้แสวงธรรมในพระพุทธศาสนาด้วย ดั่งที่เรียกพระสาวกเป็นต้น ว่าเป็น **อิสิ** หรือ **ฤษี** แต่ว่าใช้ในความหมายว่า *แสวงธรรมะ.*

คำว่า **มิคทายะ** นั้น คำว่า **ทายะ** บางท่านแปลว่า *ป่า* **มิคทายะ** แปลว่า *ป่าเนื้อ* อีกคำหนึ่ง **ทาวะ** คือเป็นตัว **ว** แปลว่า *ป่า* เหมือนกัน **มิคทาวะ** ก็แปลว่า *ป่าเนื้อ* อีกอย่างหนึ่ง **ทายะ** แปลว่า *ให้* **มิคทายะ** ก็แปลว่า *ที่เป็นที่ให้อภัยแก่เนื้อ* คือเนื้อนกที่อยู่ในเขตนั้น ก็ถูกห้ามไม่ให้ทำอันตราย คือเท่ากับเป็นที่หวงห้ามไม่ให้ทำอันตรายแก่สัตว์ป่าในที่นั้น.

ความเจริญของแคว้นกาสีในอดีต ได้มีเล่าไว้ในชาดกเป็นอันมาก ในบางครั้งได้มีความเจริญในด้านศีลธรรมมาก จนถึงมีเล่าไว้ในชาดก[๔] ว่า ครั้งหนึ่งพระเจ้าแผ่นดินของแคว้นกาสีมีพระนามว่า **พรหมทัต** พระนามนี้เป็นพระนามของกษัตริย์แห่งแคว้นนี้สืบต่อกันมาทุก ๆ องค์ พระเจ้าพรหมทัตพระองค์นี้ได้ทรงตั้งอยู่ในความยุติธรรมเป็นอย่างยิ่ง ได้ทรงตัดสินความของราษฎรด้วยความเที่ยงตรง ทรงปกครองให้มีความสุขไม่เบียดเบียนกันและกัน จนเป็นที่สรรเสริญกันทั่วไป พระองค์ได้เคยปลอมพระองค์เสด็จไปเที่ยวสอดส่องดูสุขทุกข์ของราษฎรอยู่เสมอ ก็ไม่พบผู้ที่ตำหนิติเตียน พระองค์ได้เสด็จทรงราชรถมีนายสารถีขับเรื่อยไปจนถึงชายแดนในคราวหนึ่ง และในรัฐโกศลซึ่งอยู่ติดกัน พระเจ้าแผ่นดินของแคว้นนั้นมีพระนามว่าพัลลิกะ ก็ทรงปกครองราษฎรให้ได้รับความร่มเย็นเป็นสุขคล้ายคลึงกัน ชอบปลอมพระองค์เสด็จออกสอดส่องดูทุกข์สุขของราษฎร และในคราวหนึ่งก็เสด็จทรงราชรถมีนายสารถีขับออกไปจนถึงชายแดน รถของพระเจ้าแผ่นดินทั้งสองพระองค์มาสวนกันในทางแคบแห่งหนึ่ง สารถีของทั้งสองฝ่ายก็เกี่ยงจะให้อีกฝ่ายหนึ่งหลีกทางให้แต่อีกฝ่ายหนึ่งก็ไม่ยอม ฉะนั้นก็ไต่ถามกันถึงพระราชประวัติต่าง ๆ ปรากฏว่ามีพระชนม์เท่ากัน มีกำลังรี้พลทรัพย์สมบัติก็เท่าเทียมกัน ไม่ด้อยกว่ากัน ก็ยังไม่มีเหตุที่จะอ้างให้อีกฝ่ายหนึ่งหลีกทางให้อีกฝ่ายหนึ่งได้ คราวนี้จึง

---

[๓] ปู.สู.๒/๒๕๓,๘๖

[๔] ราโชวาทชาดก ชาตก.๓/๑

ได้ถามกันขึ้นถึงธรรมะของพระเจ้าแผ่นดินทั้งสองพระองค์ นายสารถีของพระเจ้าพัลลิกะซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินของแคว้นโกศลตอบว่า พระเจ้าพัลลิกะพระราชาของตนนั้น ทรงโต้ตอบหนักแก่คนที่หนักมา ทรงโต้ตอบอ่อนแก่คนที่อ่อนมา ทรงชนะความดีด้วยความดี แต่เมื่อชั่วมาก็ทรงเอาชนะความชั่ว พระเจ้าแผ่นดินของตนเป็นเช่นนี้ ฝ่ายสารถีของพระเจ้าพรหมทัตกรุงกาสีก็ตอบว่า พระเจ้าแผ่นดินของตนนั้น **ทรงเอาชนะคนโกรธด้วยความไม่โกรธ ทรงเอาชนะคนชั่วหรือความชั่วด้วยความดี ทรงเอาชนะคนตระหนี่หรือความตระหนี่ด้วยการบริจาค** พระเจ้าแผ่นดินของตนได้มีธรรมะเช่นนี้ เมื่อได้ฟังดั่งนั้น ฝ่ายพระเจ้าพัลลิกะแห่งกรุงโกศลเห็นว่าธรรมะของพระเจ้าพรหมทัตสูงกว่าจึงได้ยอมหลีกทางให้.

อีกเรื่องหนึ่ง เป็นเรื่องแสดงการให้อภัยแก่เนื้อ[๕] คือมีเรื่องเล่าว่า พระเจ้าพรหมทัตซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินของแคว้นกาสีพระองค์หนึ่ง ได้โปรดล่าเนื้อและเสวยเนื้อสัตว์เป็นอาจิณ ได้เกณฑ์ให้ราษฎรตามเสด็จในการล่าเนื้อ จนราษฎรพากันระอา เพราะต้องละทิ้งการงาน จึงได้คิดที่จะหาที่สักแห่งหนึ่งจัดล้อมไว้และต้อนเนื้อเข้ามารักษาไว้ในที่นั้น เมื่อพระเจ้าแผ่นดินต้องการจะล่าเนื้อเสวยเนื้อก็ให้มาล่าเอาไป พวกตนก็จะไม่ต้องเสียเวลาทำมาหากิน จึงได้พร้อมกันไปต้อนเอาเนื้อมารวมไว้ในที่แห่งหนึ่งเป็นจำนวนมาก เนื้อที่ถูกต้อนมานั้นได้มีอยู่ ๒ หมู่ หัวหน้าของเนื้อหมู่หนึ่งชื่อว่า **นิโครธ** อีกหมู่หนึ่งชื่อว่า **สาขะ** เนื้อทั้งสองนี้เป็นเนื้อที่มีรูปงาม พระเจ้าแผ่นดินเมื่อได้เสด็จมาทอดพระเนตร ก็พระราชทานอภัยให้ได้โดยเฉพาะ ไม่ให้ใครทำอันตราย เมื่อต้อนเนื้อมารวมไว้ดั่งนั้นแล้ว บางคราวพระเจ้าแผ่นดินก็เสด็จมาเอง บางคราวก็ให้พ่อครัวมาจัดการประหาร ไปปรุงอาหารเป็นประจำ เนื้อที่ถูกเขาไล่จะฆ่าก็พากันวิ่งหนี จะจับฆ่าได้สักตัวหนึ่งก็บาดเจ็บกันหลายตัว เพราะฉะนั้น หัวหน้าทั้งสองก็หารือกันว่า ไหน ๆ ก็จะต้องตายด้วยกันแล้ว จัดวาระไปรอรับความตายอยู่วันละตัว เมื่อถึงวาระของเนื้อตัวไหน เนื้อตัวนั้นก็ไปอยู่รอในที่ที่เขาจะประหาร หมู่เนื้อทั้งปวงก็ตกลงกัน และก็ผลัดวาระกันไปให้เขาจับฆ่า คราวนี้ก็ถึงวาระของแม่เนื้อตัวหนึ่งซึ่งมีครรภ์แก่ เป็นบริวารของเนื้อชื่อว่าสาขะ แม่เนื้อตัวนั้นไปหาหัวหน้า ขอร้องว่าให้ตกลูกเสียก่อน เมื่อตกลูกแล้วก็จะเข้ารับวาระ ฝ่ายหัวหน้าก็ไม่ยอมเพราะไม่อาจจะจัดให้ใครไปแทนได้ เนื้อท้องแก่นั้นก็ไปหาหัวหน้าเนื้ออีกฝูงหนึ่ง ซึ่งชื่อว่านิโครธ หัวหน้าเนื้อชื่อว่านิโครธนั้นสงสาร จึงรับภาระที่จะช่วย ได้เอาตัวเองไปรอรับวาระ ฝ่ายพ่อครัวเข้ามาเพื่อจะฆ่าเนื้อ เมื่อมาเห็นเนื้อหัวหน้าซึ่งพระเจ้าแผ่นดินได้สั่งห้ามไว้แล้ว ก็ไม่กล้าทำอันตราย ไปทูลให้ทรงทราบ พระเจ้าแผ่นดินเสด็จมาทรงถามสอบสวนได้ความแล้ว ทรงมีพระราชดำริว่า แม้แต่สัตว์เดียรัจฉานก็ยังมีจิตใจที่มีเมตตากรุณา ไฉนมนุษย์จึงไม่มี จึงพระราชทานอภัยให้แก่หมู่เนื้อทั้งหลายห้ามไม่ให้ใครทำอันตรายทั่ว ๆ ไปทั้งหมด.

เรื่องชาดกโดยมากในพระพุทธศาสนา เป็นเรื่องเล่าในแคว้นกาสีนี้เกือบทั้งนั้น อันแสดงว่าเป็นแคว้นที่เคยรุ่งเรืองมามาก แต่ก็หมายความว่ารุ่งเรืองมามากก่อนสมัยพุทธกาล คือก่อนที่

---

[๕] นิโครธมิคชาดก ชาตก.๑/๒๒๑

พระพุทธเจ้าอุบัติขึ้น ในสมัยที่พระพุทธเจ้าได้ทรงอุบัติขึ้นนั้น แคว้นกาสีนี้ปรากฏว่าได้ด้อยอำนาจลงไป จนต้องไปรวมอยู่กับแคว้นโกศล ซึ่งเป็นแคว้นใหญ่อยู่ในเวลานั้น แต่ว่าในสมัยพระพุทธเจ้านั้น แคว้นกาสีนี้จะเป็นแคว้นอิสระหรืออย่างไรไม่ปรากฏชัด แต่ก็มีเรื่องเกี่ยวเนื่องอยู่กับแคว้นโกศลและมคธ เพราะฉะนั้นก็ควรจะทราบอีกสองแคว้นนั้นโดยสังเขปก่อน **แคว้นมคธ** หรือ **มคธรัฐ** นั้น ในสมัยพุทธกาล พระเจ้าแผ่นดินทรงพระนามว่า **พิมพิสาร** ราชธานีชื่อว่า **ราชคหะ** หรือ **ราชคฤห์** ส่วน **แคว้นโกศล** พระเจ้าแผ่นดินทรงพระนามว่า **ปเสนทิ** ราชธานี ชื่อว่า **สาวัตถี** พระเจ้าพิมพิสารกรุงราชคฤห์แห่งมคธรัฐ กับพระเจ้าปเสนทิกรุงสาวัตถีแห่งโกศลรัฐ ต่างก็เป็นพระสวามีของขนิษฐภคินีของกันและกัน คือพระขนิษฐภคินีของพระเจ้าปเสนทิไปอภิเษกเป็นพระอัครมเหสีของพระเจ้าพิมพิสาร พระขนิษฐภคินีของพระเจ้าพิมพิสารก็ไปอภิเษกเป็นอัครมเหสีของพระเจ้าปเสนทิ เมื่อพระราชบิดาของพระเจ้า ปเสนทิ อันมีพระนามว่า **พระเจ้ามหาโกศล** หรือ **มหาปเสนทิ** ทรงจัดอภิเษกพระราชธิดาซึ่งเป็นขนิษฐภคินีของพระเจ้าปเสนทิในปัจจุบันนั้นแก่พระเจ้าพิมพิสาร ก็ได้พระราชทานกาสิกคามให้แก่พระราชธิดาเพื่อเป็นค่าเครื่องประดับทำนุบำรุงพระราชธิดาของพระองค์ ผู้ปกครองของแคว้นกาสีไม่ปรากฏชัด เพราะในตำนานพระพุทธศาสนาจะมีเล่าไว้ก็ในเมื่อมาเกี่ยวพันกับเรื่องทางศาสนาเท่านั้น ถ้าไม่มีเกี่ยวพันก็ไม่เล่า แต่ว่ามีกล่าวไว้ในอรรถกถาพระวินัยเล่มหนึ่ง[๖] ว่า พระเจ้าแผ่นดินของกาสีเป็นพระภาดาร่วมพระราชบิดาของพระเจ้าปเสนทิแห่งแคว้นโกศลในสมัยนั้น และในบาลีวินัยแห่งหนึ่ง[๗] ก็มีเล่าถึงว่า พระเจ้ากาสีได้ส่งผ้าเนื้อดีไปพระราชทานแก่หมอชีวกโกมารภัจ ซึ่งเป็นผู้มีอุปการะแก่พระองค์ ผ้าแคว้นกาสีนี้เป็นสินค้าที่มีชื่อเสียงในสมัยนั้น เป็นของดีมีราคามาก ส่วนการศาสนาในแคว้นกาสี โดยเฉพาะในพาราณสี ซึ่งเป็นเมืองหลวงในสมัยพระพุทธเจ้า ปรากฏว่าเป็นที่รวมของลัทธิศาสนาเป็นอันมาก ดั่งที่กล่าวว่า มีศาสดาเจ้าลัทธิสั่งสอนอยู่เป็นก๊กใหญ่ ๆ ๖ ก๊ก และที่มีผู้นับถือมากตามหลักฐานที่แสดงกันมาก็คือ **ศาสนาไชนะ** กับ **ศาสนาพราหมณ์** พระพุทธเจ้าได้เสด็จไปประกาศพระพุทธศาสนาในแหล่งที่มีศาสนาต่าง ๆ กำลังรุ่งเรืองอยู่.

อริยสัจ ๔

คราวนี้จะแสดงความของปฐมเทศนา อธิบายออกไปโดยสังเขป.

อริยสัจข้อที่ ๑ คือทุกข์ คำว่า **ทุกข์** แปลตามศัพท์ว่า *สิ่งที่ทนอยู่ยาก* มีความหมายเป็น ๒ อย่าง คือ อย่างหนึ่งหมายถึงทุก ๆ สิ่งที่ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป คือว่าเมื่อเกิดขึ้นมาแล้วก็ต้องแปรปรวนเรื่อยไปจนถึงดับหรือแตกสลาย เรียกง่าย ๆ ว่าหมายถึงทุก ๆ สิ่งที่มีเกิด มีดับ สิ่งใดมีเกิดขึ้นและต้องดับไป สิ่งนั้นเรียกว่าเป็นทุกข์ทั้งหมด เพราะอะไร เพราะว่าทนอยู่ยากคือทนอยู่ไม่ได้ ถ้าทนอยู่ได้ เกิดขึ้นมาแล้วก็ต้องไม่ดับไม่แตกสลาย แต่เพราะเกิดขึ้นแล้วก็ต้องดับต้องแตกสลาย

---

[๖] สมนฺต. ๒/๒๒๖.

[๗] วิ. มหา ๕/๑๙๒/๑๓๘

จึงได้ชื่อว่าเป็นทุกข์อันแปลว่าทนอยู่ยาก หมายความว่าทนอยู่ไม่ได้ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป นี้เป็นทุกข์ที่เป็นสภาพธรรมดา ทุก ๆ สิ่งในโลกตลอดถึงตัวโลกเองก็ต้องเป็นเช่นนี้ เพราะไม่มีอะไรที่เกิดขึ้นแล้วไม่ดับไม่แตกสลาย ต่างกันแต่ว่าจะแตกสลายไปช้าหรือเร็วเท่านั้น ในพระสูตร ท่านชี้เข้ามาให้กำหนดรู้โดยเฉพาะที่กายว่า เกิดเป็นทุกข์ แก่เป็นทุกข์ ตายเป็นทุกข์ ก็มุ่งที่จะให้รู้ถึงทุกข์ที่เป็นสภาพธรรมดาดั่งกล่าวนั้น ถ้าจะอธิบายอย่างอื่นก็พอได้แต่ไม่ชัด เช่น บางท่านอธิบายว่าเมื่อเกิดนั้นทุกข์หนักหนา แต่ความจริงทุก ๆ คนก็ไม่รู้ว่าทุกข์อย่างไรเวลาเกิดออกมา มารู้เอาเมื่อโตขึ้นแล้ว เพราะฉะนั้น จะไปว่าเป็นทุกข์ก็ไม่รู้ แก่นี่ก็เหมือนกัน ถ้ามุ่งถึงว่าร่างกายแปรปรวนเปลี่ยนแปลงในขั้นเจริญขึ้นซึ่งเรียกว่าแก่เหมือนกันคือว่าแก่ขึ้นก็ไม่รู้สึกว่าจะเป็นทุกข์อะไรแต่ครั้นอายุมากเข้าเป็นแก่ลงร่างกายเสื่อมลงจึงค่อยรู้สึกขึ้น เมื่อเวลาจะตายว่าตายเป็นทุกข์ ความจริงทุกข์ก่อนตาย เมื่อจะตายจริง ๆ ไม่มีใครรู้ว่าเป็นทุกข์อย่างไร อย่างที่เรียกว่ากลัวตายนั้น ความจริงกลัวก่อนตาย ถ้ายังกลัวตายอยู่ก็ยังไม่ตาย เมื่อจะตายจริงแล้วไม่กลัว คือว่าไม่รู้สึกที่จะกลัวแล้ว และพร้อมกันนั้นก็ไม่มีความรู้สึกว่าเป็นทุกข์แล้ว แต่ท่านก็อธิบายให้เห็นว่าเดือดร้อนอย่างนั้นอย่างนี้ต่าง ๆ แต่ก็ไม่ชัด เพราะฉะนั้น เห็นว่าจะต้องอธิบายว่า ที่ชื่อว่าเป็นทุกข์ก็หมายถึงว่าเป็นสภาพธรรมดาที่จะต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป ทนอยู่คงที่ไม่ได้ คือว่าทุก ๆ สิ่งตลอดถึงกายของเรา เมื่อเกิดขึ้นเบื้องต้นแล้วก็เปลี่ยนแปลงไปเรื่อย ๆ จนถึงลงท้ายก็ดับ ทุก ๆ สิ่งในโลกตลอดถึงโลกก็เป็นอย่างนี้ เป็นทุกข์ที่เป็นสภาพธรรมดา นี้เป็นความหมายอย่างหนึ่งซึ่งเป็นความหมายยืน แต่คนเราเองไปมีตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยาก และมีอุปาทานคือความยึดถือในสิ่งที่เป็นทุกข์นั้น เพราะฉะนั้น จึงได้เกิดความทุกข์ขึ้นอีกอย่างหนึ่ง ที่เรียกว่าความทุกข์ใจต่าง ๆ ดั่งที่ท่านแสดงไว้ว่า โสกปริเทวทุกขโทมนัสอุปายาสาปิ ทุกขา เป็นต้น ถ้าบุคคลไม่มีตัณหาอุปาทานอย่างพระพุทธเจ้า หรือพระอรหันตสาวก ก็ไม่เห็นว่าจะต้องเป็นทุกข์เดือดร้อนอะไร สิ่งทั้งหลายในโลกตลอดจนถึงกายของเราเอง ตลอดจนถึงโลกเองก็ต้องเป็นไปตามคติธรรมดา คือว่ามีเกิด มีแปรปรวน มีดับ แต่เมื่อไม่มีกิเลสเข้าไปยึดถือก็ไม่เป็นทุกข์.

เพราะฉะนั้น ท่านจึงแสดงความทุกข์ขึ้นอีกอย่างหนึ่ง ที่เกิดจากตัณหา ได้แก่ ความทุกข์ใจต่าง ๆ ประกอบกันไปด้วย แล้วก็ชี้ว่าตัณหานี้ที่เป็นเหตุให้เกิดอุปาทานคือความยึดถือก็เป็น **สมุทัย** *เหตุให้เกิดทุกข์* เป็น **อริยสัจข้อที่ ๒**

เมื่อดับตัณหา ดับความยึดถือได้ ก็เป็น **ความดับทุกข์ เป็นอริยสัจข้อที่ ๓** อะไรจะเป็นอะไรใจเราก็ไม่เป็นทุกข์อะไร เทียบดูเหมือนอย่างเดี๋ยวนี้เอง ถ้าบุคคลมีตัณหาอุปาทานในสิ่งใด สิ่งนั้นเป็นอะไรขึ้นในทางที่ไม่ชอบไม่ปรารถนา จึงจะเกิดความทุกข์ขึ้น ถ้าไม่มีตัณหาอุปาทานในสิ่งใดสิ่งนั้นจะเป็นอะไร จะไม่เป็นทุกข์อะไร คราวนี้พิจารณาดูใกล้เข้ามา ๆ จนถึงทุกสิ่งทุกอย่าง ถ้าหมดตัณหาอุปาทานเสียทุก ๆ สิ่งแล้ว ทุกข์ก็ไม่มีทุก ๆ สิ่ง แต่ว่าสิ่งทั้งหลายในโลก ก็ต้องเป็นไปตามคติธรรมดา มีเกิด มีแปรปรวน มีดับ.

มรรคนั้นก็หมายความว่า การปฏิบัติอบรมจิตและอบรมปัญญาให้เกิดความรู้ความเห็นจนเป็นเหตุให้ละตัณหาอุปาทานเสียได้ นี่แหละเป็นใจความของ **มรรคมีองค์ ๘** ซึ่ง **เป็นอริยสัจข้อที่ ๔** ความรู้ความเห็นนั้นต้องเป็นความรู้ที่ละได้ด้วย ไม่ใช่รู้แล้วละไม่ได้ ต้องเป็นความรู้ที่ทำได้ ไม่ใช่รู้แล้วทำไม่ได้ อันนี้เป็นลักษณะของความรู้ที่มีวนรอบ ๓ มีอาการ **๑๒.**

ในปฐมเทศนาที่ได้ย่อความมาแสดงแล้ว มีอธิบายโดยสังเขปบางข้อ ดังนี้.

คราวนี้จะอธิบาย **ญาณ** คือ**ความรู้ของพระพุทธเจ้าที่เกิดขึ้นในอริยสัจ** ที่ว่ามีวน ๓ มีอาการ ๑๒ ในเบื้องต้น ควรกำหนดชื่อญาณไว้ ๓ ก่อน คือ.-

๑. สัจจญาณ *ความรู้ในสัจจะคือจริง.*

๒. กิจจญาณ *ความรู้ในกิจหน้าที่ที่พึงทำ.*

๓. กตญาณ *ความรู้ในการทำกิจเสร็จ.*

การที่จะทำความเข้าใจ **ญาณ** ในอริยสัจ ก็ควรจะทำความเข้าใจ **ญาณ** คือความรู้ในเรื่องสามัญ เป็นการเทียบเคียง เมื่อทุก ๆ คนประสบเรื่องที่เป็นหน้าที่การงานของตน เรื่องในครอบครัว เรื่องอื่น ๆ จากนี้ที่เกี่ยวข้อง เบื้องต้นจะต้องรู้ความจริงก่อน ที่เรียกกันเป็นสามัญว่าข้อเท็จจริง เมื่อรู้ความจริงถูกต้องแล้ว จึงรู้ว่าควรจะจัดการอย่างไรกับเรื่องนั้น เมื่อรู้ดั่งนี้แล้วจึงลงมือจัดทำจนสำเร็จ รู้ความจริงเบื้องต้นเทียบได้กับ **สัจจญาณ** รู้ว่าจะต้องทำอย่างไรเทียบได้กับ **กิจจญาณ** รู้ว่าทำสำเร็จแล้วเทียบได้กับ **กตญาณ** อีกอย่างหนึ่ง เทียบในการรักษาโรค เบื้องต้นก็จะต้องรู้ว่าเป็นโรคอะไร นี้เทียบได้กับ **สัจจญาณ** จะต้องรู้ว่าจะต้องรักษาอย่างไร นี้เทียบได้กับ **กิจจญาณ** รู้ว่ารักษาโรคให้หายได้แล้ว นี้เทียบได้กับ **กตญาณ** ฉะนั้น ความรู้สามัญในเรื่องทั่ว ๆ ไปของคนก็จะต้องมีลักษณะทั้ง ๓ นี้.

คราวนี้ว่าถึงความรู้ใน **อริยสัจ** อริยสัจนั้นมี ๔ ข้อ ดังที่แสดงแล้ว พระพุทธเจ้าได้ทรงชี้ตัวของอริยสัจทั้ง ๔ นั้นด้วย คือเมื่อทรงแสดงว่า **ทุกข์** ก็ทรงแสดงว่าอะไรเป็นทุกข์ เมื่อทรงแสดงว่า **สมุทัย** ได้ทรงชี้ด้วยว่าอะไรเป็นสมุทัย เมื่อทรงแสดงว่า **นิโรธ** ความดับทุกข์ ทรงชี้ด้วยว่าดับอะไร เมื่อทรงแสดง **มรรค** ก็ทรงชี้ข้อปฏิบัติไว้ด้วยครบถ้วน ฉะนั้น ในเบื้องต้นที่เรียกว่าจะรู้อริยสัจ ก็ต้องรู้ว่าสิ่งต่าง ๆ ที่ทรงแสดงไว้นั้นเป็นจริงอย่างนั้นหรือไม่ ทรงแสดงว่าความเกิด แก่ตายเป็นต้นเป็นทุกข์ ก็ความเกิดแก่ตายนั้นเป็นทุกข์จริงหรือไม่ ทรงแสดงว่าตัณหาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ก็ตัณหาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์จริงหรือไม่ ทรงแสดงว่าดับตัณหาเสียเป็นความดับทุกข์ ก็เป็นความดับทุกข์จริงหรือไม่ ทรงแสดงว่าทางมีองค์ ๘ เป็นทางให้ถึงความดับทุกข์จริงหรือไม่ เบื้องต้นก็จะต้องรู้ว่าจริงหรือไม่ดั่งกล่าวนี้ก่อน ถ้ายังไม่เกิดความรู้ของตัวเอง ก็ยังไม่ชื่อว่ารู้ ดั่งเช่นรู้ตามแบบ หรือตามที่ได้ยิน อ่านเรื่องอริยสัจ ฟังเรื่องอริยสัจก็คงรู้เหมือน ๆ กันทุกคน แล้วก็สวดกันอยู่เป็นประจำว่า **ชาติปิ ทุกฺขา ชราปิ ทุกฺขา มรณมฺปิ ทุกฺขํ** *รู้ตามสัญญาดั่งนี้ยังไม่ชื่อว่าญาณ* ต้องรู้สึกเห็นจริงขึ้นด้วยตัวเอง เป็นความรู้ที่เกิดขึ้นอย่างเห็นแท้แน่นอนลงไปอย่างนั้น โดยไม่นึกว่าพระพุทธเจ้าท่านว่า ไม่ต้องนึกว่าใคร

ว่า แต่ว่าตนเองลงความเห็นจริงลงไปอย่างนั้น และการลงความเห็นนั้นก็ไม่ใช่ว่าลงความเห็นข้างนอก แต่ว่าลงความเห็นเข้ามาที่ตัวเราเอง เพราะอริยสัจทั้ง ๔ นี้ พระพุทธเจ้าทรงแสดงที่ตัวของเราเอง คือ ตัวของทุก ๆ คน ดั่งทรงแสดงว่านี้ทุกข์ คำนี้ก็หมายถึงชี้เข้ามาข้างใน ทุกข์ก็ยังคงอยู่ที่ตัวของเราเอง เกิด แก่ ตาย ก็อยู่ที่ตัวของเราเอง ทุกข์ใจต่าง ๆ ต่อจากนั้นก็อยู่ที่ตัวของเราเอง รู้เข้ามาที่ตัวของเราเอง เหล่านี้แหละว่า เป็นทุกข์จริง สมุทัยก็เหมือนกัน รู้เข้ามาที่ตัวของเราเองว่า ตัณหาที่จิตใจของตนเองนั้นเป็นตัวสมุทัย นิโรธก็เหมือนกัน รู้เข้ามาถึงความดับตัณหาของตนเองว่าเป็นความดับทุกข์ มรรคก็เหมือนกัน รู้เข้ามาที่ข้อปฏิบัติดีและปฏิบัติชอบต่าง ๆ ที่ตัวของเราเองว่าเป็นทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ความรู้ที่เกิดขึ้นด้วยตนเอง มีความเห็นชัดลงไปด้วยตนเอง เห็นจริงแท้แน่นอนลงไปเองว่า นี้เป็นทุกข์ นี้เป็นเหตุเกิดทุกข์ นี้เป็นความดับทุกข์ นี้เป็นทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ เรียกว่า **สัจจญาณ** *รู้ในความจริง* ซึ่งต้องมีเป็นประการแรก เมื่อมีความรู้นี้แล้ว ก็เป็นอันว่ารู้ลักษณะหน้าตาของอริยสัจทั้ง ๔ นี้ รู้สภาพของอริยสัจทั้ง ๔ นี้ เหมือนอย่างมีคนมา ๔ คน ในเบื้องต้น เมื่อสังเกตจนรู้ว่าคนทั้งสี่นี้มีลักษณะนิสัยใจคอเป็นอย่างไร มีความสามารถเป็นอย่างไร แปลว่ารู้จักคนทั้งสี่นี้ดีว่าเป็นอย่างไร.

คราวนี้ก็ถึง **กิจจญาณ** *ความรู้ในกิจหน้าที่ที่พึงทำ* คือเมื่อรู้สภาพของอริยสัจทั้ง ๔ นั้นตามเป็นจริงแล้ว ก็รู้สืบไปว่าทุกข์นั้นควรกำหนดรู้ คือควรกำหนดให้รู้ว่าเป็นทุกข์เท่านั้น ไม่ต้องทำอะไร สมุทัยนั้นควรละคือสละให้พ้นไป นิโรธนั้นควรทำให้แจ้ง มรรคนั้นควรอบรมให้มีให้เป็นขึ้น นี้เรียกว่า **กิจจญาณ** รู้ในกิจคือในหน้าที่ที่ควรทำในอริยสัจทั้ง ๔ นั้น หมายความว่ารู้หน้าที่อันควรปฏิบัติในธรรมะแต่ละข้อ.

การปฏิบัติของคนที่ยุ่งเหยิงกันอยู่ ก็เพราะเหตุว่าปฏิบัติไม่ถูกหน้าที่ ยกเฉพาะอริยสัจ ๔ นี้ **หน้าที่ที่ควรจะปฏิบัติในทุกข์ก็คือ กำหนดให้รู้เท่านั้นว่าเป็นทุกข์ หน้าที่ที่ควรจะปฏิบัติในสมุทัยก็คือละ** ดั่งกล่าวแล้ว แต่คนเราไปปฏิบัติสับกัน ดั่งเช่นคนที่มีความทุกข์โศกอย่างหนักเพราะปรารถนาไม่ได้สมหวัง เป็นคนจนทางเข้า บางทีก็ทำอัตวินิบาตกรรมตัวเอง นี้เรียกว่าทำผิดหน้าที่ของธรรมะ เพราะว่า ร่างกายของตัวเองที่ตัวเองฆ่าเสียนั้น จัดเข้าในทุกขสัจจะ คืออยู่ในหมวดทุกข์ ที่ท่านว่า ต้องแก่ ต้องเจ็บ ต้องตาย ดั่งที่แสดงแล้ว เกี่ยวแก่ร่างกายนี้ พระพุทธเจ้าท่านสอนให้กำหนดรู้เท่านั้น ว่าเป็นทุกข์ ไม่ได้สอนให้ละคือฆ่าตัวเองลงไป สิ่งที่ท่านสอนให้ฆ่านั้นคือสมุทัยต่างหาก ได้แก่ ตัณหาที่เป็นตัวเหตุอันมีอยู่ในใจของตัว หรือพูดรวม ๆ ว่า กิเลส เป็นความปรารถนาอยากได้ต่าง ๆ หรือว่าจะพูดอย่างกว้าง ๆ ว่า โลภ โกรธ หลง ก็ได้ ตัวสมุทัยท่านสอนให้ละ เมื่อจะฆ่าก็ต้องฆ่าสมุทัย ไม่ใช่ฆ่าร่างกาย.

ในเรื่องสามัญอื่น ๆ ก็เหมือนกัน อย่างเช่นว่าเมื่อเกิดเรื่องกระทบกระทั่งโกรธแค้นขัดเคืองกัน ก็ทุบตีทำร้ายร่างกายกัน นี่ก็ทำผิดหน้าที่เหมือนกัน ร่างกายที่ทุบตีทำร้ายกันนั้นเป็นทุกขสัจจะ เพราะร่างกายต้องแก่ ต้องเจ็บ ต้องตาย ในหมวดทุกข์ที่พระพุทธเจ้าท่านสอนให้กำหนดรู้ ท่านไม่

สอนให้ไปทุบตีทำร้ายกัน ท่านสอนให้ทุบตีทำร้ายโทสะคือความโกรธในใจของตัวเองนั้นแหละ เมื่อเกิดความโกรธขึ้นก็ให้ทุบตีทำร้ายตัวความโกรธในใจ คือให้ละความโกรธนั้นเสีย ถ้าจะทำร้ายก็ทำร้ายความโกรธ ไม่ให้ใครไปทำร้ายร่างกายของใคร เพราะฉะนั้น ถ้ารู้หน้าที่ของธรรมะ ปฏิบัติให้ถูกหน้าที่ของธรรมะ เรื่องเดือดร้อนก็ไม่มี.

ส่วนนิโรธนั้น ท่านสอนให้ทำให้แจ้ง คือเมื่อได้ปฏิบัติจนได้รับความสงบของจิตใจสงบจากความดิ้นรนทะยานอยาก ก็ให้กำหนดดูให้รู้จักตัวความสงบนั้นไว้ แล้วคอยพอกพูนอยู่ บางทีเราไม่ค่อยสนใจกับความสงบ แต่ความจริงทุก ๆ คนจะต้องมีความสงบอยู่เสมอเป็นครั้งเป็นคราว เพราะว่ากิเลสเช่นว่าตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยากปรารถนานั้น ไม่ใช่ว่าจะมีครอบงำใจอยู่ตลอดเวลา ถ้าครอบงำใจอยู่ตลอดเวลาแล้วจะหาความสงบไม่ได้ จะพักผ่อนหลับนอนไม่ได้ ใจจะยุ่งอยู่กับอารมณ์ที่ดิ้นรนที่ยึดถืออยู่ แต่ที่เราพักผ่อนได้ มีความสุขได้ ก็เพราะเหตุว่ามีเวลาที่จิตใจมีความสงบ เพราะฉะนั้น ก็จะต้องให้คอยสังเกตดูให้รู้จักตัวความสงบที่เราได้รับอยู่ ทั้งที่ได้รับโดยปรกติ ทั้งที่ได้รับโดยการปฏิบัติให้รู้จักหน้าตาของความสงบอยู่เสมอ อย่าละเลยไปเสีย เพราะอันนี้แหละเป็นผลที่จะทำให้จิตใจได้รับความสุข และคอยรักษาความสงบนั้นไว้.

คราวนี้ มรรค **หน้าที่ที่จะปฏิบัติในมรรค ก็หมายความว่าจะต้องปฏิบัติทำให้มีขึ้น** พิจารณาดูได้ในองค์ทั้ง ๘ นั้นที่เราเองว่า ตัวของเรามีอยู่เพียงไร แล้วก็ต้องอบรมให้มีขึ้นอบรมความเห็นชอบ ความดำริชอบ พูดชอบ ทำการงานชอบ อาชีพชอบ เพียรชอบ ระลึกชอบ ตั้งใจชอบ ให้มีอยู่เสมอ ถ้าเราตรวจดูที่ตัวเราเองอยู่ เราก็จะรู้ เว้นไว้แต่จะละเลยไม่ตรวจโดยมากเรามักจะไปตรวจข้างนอกไปดูว่าคนนั้นผิด คนนั้นชอบ แต่สำหรับในด้านคดีธรรมนั้น ท่านมุ่งให้ตรวจดูเข้ามาข้างใน ให้ดูตัวเองอยู่ว่า อะไรของเราผิด อะไรของเราชอบ แล้วก็ต้องพยายามละส่วนที่ผิดให้หมดไป ปฏิบัติส่วนที่ชอบให้มีมาก ๆ ขึ้น นี้เป็นหน้าที่ที่จะต้องทำในมรรคมีองค์ ๘.

รู้ในกิจคือหน้าที่ดั่งกล่าวมานี้ เรียกว่า **กิจจญาณ**

เมื่อได้ปฏิบัติในกิจคือหน้าที่ในอริยสัจทั้ง ๔ นี้สำเร็จบริบูรณ์แล้ว ก็รู้เป็น **กตญาณ** คือความรู้ในการทำกิจสำเร็จ ต้องถึงขั้นนี้จึงจะเป็นความรู้ที่สมบูรณ์ ถ้ายังไม่ถึงกตญาณความรู้ยังไม่สมบูรณ์ พระพุทธเจ้าได้ทรงปฏิบัติจนบังเกิดความรู้ถึงขั้นกตญาณนี้ จึงได้ชื่อว่า **พุทธะ** ผู้รู้ที่บริบูรณ์ ผู้รู้ที่สมบูรณ์ เพราะเหตุว่าได้ทรงกำหนดรู้ทุกข์ได้แล้ว ละสมุทัยได้แล้ว ทำให้แจ้งนิโรธแล้ว ปฏิบัติในมรรคบริบูรณ์แล้ว ทรงเป็นผู้เสร็จกิจจริง ๆ.

อริยสัจทั้ง ๔ นี้ เป็นธรรมที่สรุปธรรมทั้งหมด ท่านแสดงว่าเหมือนอย่างรอยเท้าช้างเป็นที่รวมของรอยเท้าของสัตว์ทั้งหลายในโลก เรียกชื่อตามกิจคือหน้าที่ในอริยสัจทั้ง ๔ นี้ ก็ได้ธรรมะเป็น ๔ หมวด คือ:-

๑. ปริญเญยยธรรม *ธรรมที่ควรกำหนดรู้* ได้แก่ พวกทุกขสัจทั้งหมด หรือว่าสิ่งที่ต้องเกิดต้องแก่ ต้องตาย หรือสิ่งที่เกิดดับทั้งหมด รวมเข้าในหมวดนี้ ที่แสดงไว้ในนวโกวาท ก็ได้แก่ ธรรมะ

หมวดขันธ์ อายตนะ ธาตุ เป็นต้น ทั้งหมด.

๒. ปหาตัพพธรรม *ธรรมที่ควรละ* ได้แก่ กิเลสทั้งหมด ที่แสดงไว้ในนวโกวาทก็เช่นอกุศลมูล ๓ นิวรณ์ ๕ มลทิน ๙ อุปกิเลส ๑๖ รวมความว่าพวกกิเลสและอกุศลธรรมทั้งหมด.

๓. สัจฉิกาตัพพธรรม *ธรรมที่ควรทำให้แจ้ง* ได้แก่ ผลของการปฏิบัติดีปฏิบัติชอบทั้งหมด เช่น อุปสมะ ความสงบระงับแห่งใจ.

๔. ภาเวตัพพธรรม *ธรรมที่ควรอบรมให้มีขึ้นเป็นขึ้น* ได้แก่ ธรรมปฏิบัติทุก ๆ อย่างในนวโกวาท ตั้งแต่ทุกะหมวด ๒ ไปที่เป็นข้อที่สอนให้ปฏิบัติธรรม ก็รวมเข้าในหมวดนี้ทั้งนั้น.

ข้อที่ควรทราบเบ็ดเตล็ดอีกอย่างหนึ่งคือ ในปฐมเทศนานี้ ตอนแสดงทุกขสัจไม่กล่าวถึงพยาธิ ความป่วยไข้ ว่าเป็นทุกข์ เพราะเหตุว่า ได้รวมไว้ในคำว่า **ทุกฺข** คือทุกข์กาย ในคำว่า **โสก ปริเทว ทุกฺข โทมนสฺส อุปายาส** นั้นแล้ว แต่ในที่มาบางแห่งได้แสดงว่า ความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่เป็นทุกข์ ความเจ็บไข้เป็นทุกข์ ความตายเป็นทุกข์ และตัดคำว่า **โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสาปิ ทุกฺขา** เสีย.

เมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงปฐมเทศนาแล้ว ท่านแสดงว่า **ธรรมจักษุ** *คือดวงตาเห็นธรรม* ได้เกิดแก่พระโกณฑัญญะซึ่งเป็นหัวหน้าของภิกษุปัญจวัคคีย์ว่า **สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดมีความดับไปเป็นธรรมดา** คำนี้บ่งว่าท่านได้เห็นทุกขสัจแจ้งขึ้น เพราะความหมายของทุกข์ประการที่ ๑ คือ สิ่งที่ทนอยู่ไม่ได้ อันหมายถึงว่าสิ่งที่ต้องเกิดต้องดับ เมื่อท่านได้ดวงตาเห็นธรรมแล้ว ท่านก็ขอบวชต่อพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสอนุญาตว่า **เอหิ ภิกฺขุ** *จงเป็นภิกษุมาเถิด ธรรมะอันเรากล่าวดีแล้ว จงประพฤติปฏิบัติเพื่อสิ้นทุกข์โดยชอบเถิด* ด้วยพระวาจาเพียงเท่านี้ก็เป็นอันว่าท่านได้รับอุปสมบทจากพระพุทธเจ้าและอุปสมบทอย่างนี้เรียกว่า **เอหิภิกฺขุอุปสมฺปทา** แปลว่า *การอุปสมบทด้วยพระพุทธวาจาว่าจงเป็นภิกษุมาเถิด.*

พระสูตรนี้ท่านเรียกว่า **ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร** แปลว่า *พระสูตรที่แสดงถึงเรื่องการยังจักรคือธรรมให้เป็นไป* เทียบกับจักรของพระเจ้าจักรพรรดิ พระเจ้าจักรพรรดินั้น ท่านแสดงว่ามีรัตนะ[๙] ๗ ได้แก่ **จักกรัตนะ** จักรแก้ว **หัตถิรัตนะ** ช้างแก้ว **อัสสรัตนะ** ม้าแก้ว **มณิรัตนะ** มณีแก้ว **อิตถี-รัตนะ** สตรีแก้ว **คหปติรัตนะ** คฤหบดีแก้ว **ปริณายกรัตนะ** นายกแก้ว เป็นเครื่องทำให้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิคือเป็นเจ้าโลก เทียบในปัจจุบันก็หมายความว่า ถ้าจะมีอุปกรณ์และบุคคลอันใดที่จะทำให้ใคร ๆ มีอำนาจเหนือบุคคลทั้งโลก จนเป็นเจ้าโลกได้ ก็พอเรียกว่าเป็นรัตนะได้ ความคิดว่าจะต้องมีเจ้าโลกได้มีมาตั้งแต่ดึกดำบรรพ์ ในบัดนี้ก็พยายามที่จะเป็นกันอยู่ ก็สุดแต่ว่าใครจะมีอะไรเหนือคนทั้งโลก ในรัตนะ ๗ นั้น จักกรัตนะของพระเจ้าจักรพรรดิเป็นตัวอำนาจสำคัญที่ทำให้เป็นเจ้าโลก ถ้าจะเทียบกับในทางบ้านเมืองก็หมายถึงว่าอาณาจักร คือชาติไหนจะเป็นประเทศชาติของตัวขึ้นก็จะต้องมีอาณาจักรคืออำนาจ พระพุทธเจ้าจะตั้งพระพุทธศาสนาขึ้น ก็ทรงเริ่มด้วยการแสดงปฐมเทศนาเท่ากับว่าทรงตั้งพุทธจักรขึ้นเป็นครั้งแรกด้วยปฐมเทศนานี้แต่ว่าจักรของพระพุทธเจ้าไม่ใช่อำนาจทางโลก

---

[๙] จกฺกวตฺติสุตฺต ที. ปาฏิ. ๑๑/๖๒/๓๓

หมายถึงธรรม ทรงตั้งพุทธจักรขึ้นด้วยธรรม เป็นอันเริ่มตั้งขึ้นด้วยปฐมเทศนานี้.

อนัตตลักขณสูตร

เมื่อท่าน **พระอัญญาโกณฑัญญะ** ได้เกิดดวงตาเห็นธรรม และได้เป็นพระภิกษุองค์แรกในพระพุทธศาสนาแล้ว พระบรมศาสดาได้ตรัสอบรมอีก ๔ รูปด้วยธรรมะเบ็ดเตล็ดต่าง ๆ ต่อมาท่านวัปปะและท่านภัททิยะได้เกิดดวงตาเห็นธรรม และได้ทูลขออุปสมบท ก็ได้รับการอุปสมบทจากพระพุทธเจ้า เช่นเดียวกับท่านพระอัญญาโกณฑัญญะ พระพุทธเจ้าได้อบรมอีก ๒ ท่าน ท่านที่ได้อุปสมบทแล้ว ๓ ท่านก็เป็นผู้ไปบิณฑบาตเลี้ยงรวมกันทั้ง ๖ ต่อมาท่านมหานามะกับท่านอัสสชิก็ได้เกิดดวงตาเห็นธรรม และได้ทูลขออุปสมบท ก็ได้รับการอุปสมบทเช่นเดียวกัน แต่ในอรรถกถาได้กล่าวว่า ท่านวัปปะได้ดวงตาเห็นธรรมและได้อุปสมบทในวันแรม ๑ ค่ำ ท่านภัททิยะในวันแรม ๒ ค่ำ ท่านมหานามะในวันแรม ๓ ค่ำ ท่านอัสสชิในวันแรม ๔ ค่ำ ส่วนในชั้นบาลีได้กล่าวไว้เป็นคู่กันดังที่เล่ามาทีแรก เมื่อท่านทั้ง ๕ ได้ดวงตาเห็นธรรมและได้อุปสมบทเป็นภิกษุเรียบร้อยพร้อมกันแล้วในวันแรม ๕ ค่ำแห่งเดือนสาวนะ ที่ตรงกับวันแรม ๕ ค่ำ เดือน ๘ ตามที่นับในประเทศไทย พระบรมศาสดาก็ได้ทรงแสดงพระสูตรที่ ๒ อันเรียกว่า **อนัตตลักขณสูตร**[*] แปลว่า *พระสูตรที่แสดงลักษณะคือเครื่องกำหนดหมายว่าเป็น อนัตตา มิใช่อัตตาตัวตน* พระสูตรนี้มีใจความโดยย่อดังต่อไปนี้:-

ตอนที่ ๑ พระบรมศาสดาได้ทรงแสดง รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ว่าเป็นอนัตตามิใช่อัตตาตัวตน ถ้าทั้งห้านี้ พึงเป็นอัตตาตัวตน ทั้งห้านี้ก็พึงไม่เป็นไปเพื่ออาพาธและบุคคลก็จะพึงได้ในส่วนทั้งห้านี้ว่า ขอให้เป็นอย่างนี้เถิด อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย แต่เพราะเหตุว่าทั้งห้านี้มิใช่อัตตาตัวตน ฉะนั้น ทั้งห้านี้จึงเป็นไปเพื่ออาพาธ และบุคคลก็ย่อมไม่ได้ในส่วนทั้งห้านี้ว่า ขอให้เป็นอย่างนี้เถิด อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย.

ตอนที่ ๒ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสสอบความรู้ความเห็นของท่านทั้งห้านั้น ตรัสถามว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ทั้งห้านี้เที่ยงหรือไม่เที่ยง ท่านทั้งห้า ทูลตอบว่าไม่เที่ยง ตรัสถามอีกว่า สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข ท่านทั้งห้ากราบทูลว่าเป็นทุกข์ ก็ตรัสถามต่อไปว่า สิ่งใดไม่เที่ยงเป็นทุกข์มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ควรหรือจะเห็นสิ่งนั้นว่า นี่เป็นของเรา เราเป็นนี่ นี่เป็นตัวตนของเรา ท่านทั้งห้าก็กราบทูลว่า ไม่ควรเห็นอย่างนั้น.

ตอนที่ ๓ พระพุทธเจ้าได้ตรัสสรุปลงว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ทั้งห้านี้ที่เป็นส่วนอดีตก็ดี เป็นส่วนอนาคตก็ดี เป็นส่วนปัจจุบันก็ดี เป็นส่วนภายในก็ดี เป็นส่วนภายนอกก็ดี เป็นส่วนหยาบก็ดี เป็นส่วนละเอียดก็ดี เป็นส่วนเลวก็ดี เป็นส่วนประณีตก็ดี อยู่ในที่ไกลก็ดี อยู่ในที่ใกล้ก็ดี ทั้งหมดก็สักแต่ว่าเป็นรูป เป็นเวทนา เป็นสัญญา เป็นสังขาร เป็นวิญญาณ ควรเห็นด้วยปัญญาชอบ ตามที่เป็นแล้วว่า นี่ไม่ใช่ของเรา เราไม่ใช่นี่ นี่ไม่ใช่ตัวตนของเรา.

---

[*] วิ. มหา. ๔/๒๔/๒๐-๒๔.

ตอนที่ ๔ พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงผลที่เกิดแก่ผู้ฟังและเกิดความรู้เห็นชอบดั่งกล่าวมานั้นต่อไปว่า อริยสาวกคือผู้ฟังผู้ประเสริฐซึ่งได้สดับแล้วอย่างนี้ ย่อมเกิดนิพพิทา คือความหน่ายในรูป หน่ายในเวทนา หน่ายในสัญญา หน่ายในสังขาร หน่ายในวิญญาณ เมื่อหน่ายก็ย่อมสิ้นราคะ คือสิ้นความติด ความยินดี ความกำหนัด เมื่อสิ้นราคะ ก็ย่อมวิมุตติ คือหลุดพ้น เมื่อวิมุตติ ก็ย่อมมีญาณ คือความรู้ว่าวิมุตติ หลุดพ้นแล้ว และย่อมรู้ว่า ชาติคือความเกิดสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำสำเร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นที่จะพึงทำเพื่อความเป็นเช่นนี้อีกต่อไป.

พระธรรมสังคาหกาจารย์ หรือ *พระอาจารย์ผู้ทำสังคายนาร้อยกรองตั้งเป็นพระบาลีไว้* ได้กล่าวไว้ในตอนท้ายพระสูตรว่า เมื่อท่านทั้ง ๕ ได้สดับสูตรนี้จบแล้ว ก็มีใจปีติโสมนัสแนบแน่น จิตของท่านทั้ง ๕ ก็พ้นจากอาสวกิเลส คือได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ทั้ง ๕ รูป.

พระสูตรที่ ๒ นี้มีใจความดังที่ย่อมากล่าวนั้น แต่ก็ควรทำความเข้าใจสืบต่อไป

จุดมุ่งของพระสูตรนี้ ต้องการที่จะชี้อนัตตา เพราะได้มีความเข้าใจในเรื่องอัตตาที่แปลกันว่าตัวตน และมีความเชื่อมั่นกันอยู่หลายอย่าง แต่เมื่อสรุปแล้วก็มักจะมี **ทิฏฐิ** คือ *ความเห็น*กันอยู่ ๒ อย่าง คือ **สัสสตทิฏฐิ** *ความเห็นว่าเที่ยง* อย่าง ๑ **อุจเฉททิฏฐิ** *ความเห็นว่าขาดสูญ*อย่าง ๑ สัสสต-ทิฏฐิ ความเห็นว่าเที่ยงนั้น คือเห็นว่าในปัจจุบันชาตินี้ก็มีอัตตาคือตัวตน เมื่อสิ้นชีวิตไปแล้วอัตตาคือตัวตนก็ยังไม่สิ้น ยังจะมีสืบภพชาติต่อไป มีชาติหน้าเรื่อยไปไม่มีขาดสูญ แปลว่า มีอัตตาคือตัวตนยืนที่ตลอดไป นี้เรียกว่า **สัสสตทิฏฐิ** คือความเห็นว่าเที่ยง ส่วนที่มีความเห็นว่าขาดสูญอันเรียกว่าอุจเฉททิฏฐินั้น คือเห็นว่ามีอัตตาตัวตนอยู่แต่ในปัจจุบันชาตินี้เท่านั้น เมื่อสิ้นชีวิตไปแล้วอัตตาตัวตนก็สิ้นไป ไม่มีอะไรเหลืออยู่ที่จะให้ไปเกิด ดั่งที่เห็นว่าตายสูญ นี่เรียกว่าอุจเฉททิฏฐิ ความเห็นว่าขาดสูญ ในทางพระพุทธศาสนาแสดงว่า ความเห็นทั้ง ๒ นี้ เป็น **มิจฉาทิฏฐิ** คือ*ความเห็นผิด* ทั้ง ๒ อย่าง คือเห็นว่าเที่ยงก็ผิด เห็นว่าขาดสูญก็ผิดเพราะทางพระพุทธศาสนาไม่ยอมชี้ว่ามีอะไรเป็นอัตตาคือตัวตน ที่จะให้เป็นที่ตั้งของอุปาทาน คือความยึดถืออยู่ในสิ่งนั้น เมื่อยังมีอุปาทานคือความยึดถืออยู่ ก็ยังไม่สิ้นกิเลสและสิ้นทุกข์ เพราะความยึดถือนั้นเป็นตัวกิเลส แต่ว่าได้แสดงเป็นหลักเหตุผลในปฏิจจสมุปบาท ยกมากล่าวเฉพาะที่เกี่ยวข้องว่า เมื่อยังมีอวิชชาเป็นต้น ก็ยังต้องมีชาติคือความเกิด เมื่อสิ้นอวิชชาเป็นต้นก็สิ้นชาติคือความเกิด ทางพระพุทธศาสนาแสดงเหตุผลดั่งนี้ และไม่ชี้ด้วยว่า จะเป็นชาติอดีต ชาติอนาคต หรือชาติปัจจุบัน สุดแต่ว่าจะยังมีเหตุมีผลดั่งกล่าวนี้สัมพันธ์กันอยู่อย่างไรเท่านั้น กาลเมื่อไรไม่เป็นข้อสำคัญ สำคัญอยู่แต่ว่า เมื่อยังมีเหตุก็มีผล เมื่อสิ้นเหตุก็สิ้นผล.

คราวนี้ผู้ที่ยังมีความเห็นว่ามี **อัตตา** คือมี *ตัวตน* นั้น จะเป็นอัตตาคือตัวตนเฉพาะในปัจจุบันหรือจะสืบต่อไปในอนาคตก็ตาม ก็จะต้องมีความเห็นสืบต่อไปว่าอะไรคืออัตตาตัวตน โดยมากนั้นย่อมมีความยึดถืออยู่ในรูปบ้าง ในเวทนาบ้าง ในสัญญาบ้าง ในสังขารบ้าง ในวิญญาณบ้างว่าเป็นอัตตาคือตัวตน.

รูปนั้น ก็ได้แก่รูปกายทั้งหมด ที่ประกอบด้วยอาการต่าง ๆ ทั้งภายนอกทั้งภายใน ดั่งที่

เรียกว่าอาการ ๓๑ หรือ ๓๒ หรือจะแยกให้ละเอียดไปกว่านั้นในทางสรีรวิทยาก็ตามหรือว่าจะกล่าวโดยสรุปก็ได้แก่ **มหาภูตรูป** *รูปที่เป็นใหญ่* มุ่งถึงส่วนที่เป็นธาตุทั้ง ๔ และ **อุปาทายรูป** *รูปอาศัย* เช่น ประสาทต่าง ๆ ที่อาศัยอยู่กับรูปใหญ่นั้นก็ตาม ทั้งหมดรวมเรียกว่า **รูป** เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า **รูปขันธ์** แปลว่า *กองรูป* หรือ *หมวดรูป* เพราะว่ามีลักษณะอาการ มีส่วนประกอบมากมายด้วยกัน ตามตำราศัพท์เล่าว่า ครั้งเดิมทีเดียว คนเราสังเกตเอาว่าเมื่อหัวใจยังเต้นตุ๊บ ๆ อยู่ ก็ยังมีชีวะหรือยังมีอัตตาตัวตนอยู่ เมื่อดับลมหายใจเสียแล้วก็สิ้นชีวะ อัตตาตัวตนก็ดับ จึงเรียกลมหายใจว่า **อัตตา** ในสันสกฤตเรียกว่า **อาตมัน** บาลีก็เป็น **อัตตา** อาตมันนี้ ก็ไปตรงกับศัพท์กิริยาในภาษาเยอรมันแปลว่า หายใจเหมือนกัน แล้วก็เขียนอ่านว่า เป็นอาตมัน เหมือนอย่างสันสกฤต นี่แสดงว่าคนครั้งดั้งเดิมนั้น เข้าใจว่าอัตตาก็อยู่ที่ลมหายใจนี่แหละ ตั้งชื่อเรียกว่า อาตมัน มาตรงกับบาลีว่า อัตตา นี่เข้าใจแต่รูปเท่านี้.

อนึ่ง ก็เข้าใจว่าอัตตาอยู่ที่เวทนา เวทนาก็ได้แก่ความเสวยอารมณ์ เป็นสุขบ้าง เป็นทุกข์บ้าง เป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุขบ้าง เวทนามีมากด้วยกัน จึงเรียกว่า **เวทนาขันธ์** *กองเวทนา* คือว่าเมื่อรู้จักคิดเข้า ก็คิดสืบไปว่า ลำพังรูปแม้จะยังหายใจอยู่ ถ้าไม่มีเวทนาก็ยังไม่รู้สึกว่าเป็นทุกข์เป็นสุขอย่างไร แต่ว่าเพราะมีเวทนานี่แหละ จึงจะรู้สึกว่าเป็นสุขเป็นทุกข์ ฉะนั้น จึงได้เลื่อนความเข้าใจว่า อัตตาคือตัวตนนั้น ก็ได้แก่เวทนานี่เอง เพราะว่าเป็นสภาพที่คอยกินสุขกินทุกข์ และก็แปล **อัตตา** ว่า *ผู้กิน* อันหมายความว่า *กินสุขกินทุกข์* ก็ได้แก่เวทนานี่เอง.

อนึ่ง มีความเข้าใจเลื่อนไปถึงสัญญา สัญญาก็ได้แก่ความจำหมาย คือความจำได้หมายรู้ต่าง ๆ มีมากด้วยกัน จึงเรียกว่า **สัญญาขันธ์** แปลว่า *กองสัญญา* หรือว่า *หมวดสัญญา* เห็นว่าลำพังแต่กินสุขกินทุกข์ กินแล้วก็ลืม จำอะไรไว้ไม่ได้ก็ไม่ยั่งยืนอะไร ความยั่งยืนมาอยู่ที่ความจำได้หมายรู้ ฉะนั้น สัญญาคือความจำได้หมายรู้จึงเป็นอัตตาตัวตน.

อนึ่ง มีความคิดเลื่อนไปอีกว่า สังขารคือความคิดปรุงหรือความปรุงคิด เป็นอัตตาคือตัวตนเพราะลำพังสัญญาคือความจำได้หมายรู้นั้น ก็สักแต่ว่าจำ ๆ เท่านั้น ถ้าจำแล้วไม่เอาไปคิดอ่านให้เป็นเรื่องเป็นราวอะไรต่อไป ก็ไม่ได้เรื่องได้ราวอะไรติดต่อกันแต่การที่จะเป็นเรื่องเป็นราวอะไรติดต่อกันก็ต้องมีความคิดปรุง หรือความปรุงคิด ตัวความคิดปรุง หรือความปรุงคิดนี้ จึงเป็นอัตตาตัวตน และความคิดปรุง หรือความปรุงคิดนี้ก็มีมาก จึงเรียกว่าสังขารขันธ์ กองสังขาร หรือหมวดสังขาร.

อนึ่ง มีความคิดสืบเข้าไปอีกว่า วิญญาณนี่เป็นอัตตาตัวตน วิญญาณนี้หมายถึงใจหรือหมายถึงสิ่งที่จะไปเวียนเกิดก็มี หมายเพียงความรู้สึกเห็นรูป รู้สึกได้ยินเสียง ในเวลาที่ตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง เป็นต้นก็มี ฝ่ายที่มีความเห็นว่าวิญญาณเป็นอัตตานั้น ก็ด้วยมีความเข้าใจว่าวิญญาณก็คือใจที่เป็น (ไม่ตาย) ล่องลอยไปไหนก็ไปได้ เหมือนอย่างเราอยู่ในที่นี้ แต่ว่าใจล่องลอยไปอยู่ที่โน้นที่นี้ ไปไกลเท่าไรก็ได้ และไปได้อย่างรวดเร็ว และถ้ายิ่งมีความเข้าใจว่า เมื่อตายไปแล้ว วิญญาณเป็นตัวไปเกิด ก็ยิ่งจะมีความเห็นกระชับลงไปว่า นี่เองเป็นอัตตาตัวตน และความเข้าใจของคนโดย

มากก็เข้าใจดั่งนี้ คือเมื่อเรียกว่าวิญญาณก็เข้าใจว่าได้แก่ใจที่ล่องลอยไปไหนได้ หรือว่าเป็นตัวที่จะไปเกิดต่อไป.

ในคนเราก็มีสิ่งทั้งห้านี้ คือ มีรูป ได้แก่มีรูปกายหรือรูปขันธ์ กองรูป มีเวทนาขันธ์ กองเวทนา มีสัญญาขันธ์ กองสัญญา มีสังขารขันธ์ กองสังขาร มีวิญญาณขันธ์ กองวิญญาณ มีอยู่ด้วยกันทั้งห้า และที่เข้าใจกันว่าเป็นตัวเป็นตน ก็เข้าใจกันอยู่ที่สิ่งทั้งห้านี้ ในเวลาที่สิ่งทั้งห้านี้ยังมีอยู่บริบูรณ์ ก็เข้าใจว่ามีตัวตนบริบูรณ์ ถ้าพิการก็เข้าใจว่าอัตตาพิการ เช่น ถ้ารูปขันธ์พิการเสีย อย่างเช่น ตาบอด หูหนวก จมูกไม่ได้กลิ่น ลิ้นไม่ได้รส กายเป็นอัมพาต ก็หมดเรื่องกันเท่านั้น ถ้ายิ่งสลบไสลไปด้วยเสียอีก ก็ยิ่งไม่รู้อะไร ฉะนั้น เพียงแต่รูปขันธ์อย่างเดียวเท่านั้น ก็เป็นข้อสำคัญ เมื่อยังมีอยู่บริบูรณ์ทุก ๆ คนจึงยังมีความรู้สึกอะไรต่อมิอะไร คิดอะไรต่อมิอะไรอยู่ได้ อีก ๔ อย่างนั้นก็เหมือนกัน เพราะมีเวทนาอยู่ จึงมีความสุขทุกข์หรือไม่สุขไม่ทุกข์อะไรต่าง ๆ มีสัญญาอยู่ จึงมีความจำได้หมายรู้ มีสังขารอยู่ จึงมีความคิดปรุงหรือปรุงคิดไปได้ มีวิญญาณอยู่ จึงมีความรู้สึกต่าง ๆ ถ้าอาการเหล่านี้เสียไปอย่างใดอย่างหนึ่งก็เป็นความบกพร่อง ถ้าขาดไปเสียทั้งหมดก็เลยเป็นผู้มีความไม่รู้สึกอะไรเลย เพราะฉะนั้น ที่บุคคลยังมีความรู้สึกเป็นตัวเป็นตนอยู่ มีชีวะอยู่อย่างบริบูรณ์ ก็เพราะมีอาการทั้ง ๕ นี้ ประกอบกันอยู่สมบูรณ์ และเป็นไปโดยสะดวกไม่ขัดข้อง ฉะนั้น จึงยึดถืออาการทั้ง ๕ เหล่านี้นี่เองว่าเป็นอัตตาตัวตน ถ้าหากว่าสิ้นอาการทั้ง ๕ เหล่านี้ ก็ไม่มีอะไรให้ยึดถือ และไม่มีอะไรที่จะให้มีความคิดในการที่จะให้ยึดถือ ในสมัยพุทธกาลหรือสมัยไหน ๆ ก็คงเป็นเช่นนี้ ในปัจจุบันก็เป็นเช่นนี้ และพระปัญจวัคคีย์นั้นก็ย่อมมีความยึดถืออยู่เช่นนี้อย่างมั่นคง เพราะฉะนั้น เมื่อฟังธรรมจักร ท่านพระอัญญาโกณฑัญญะจึงได้ดวงตาเห็นธรรมเพียงรูปเดียว เมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงอบรมอีก จึงได้ดวงตาเห็นธรรมจนครบทั้ง ๕ รูป แต่ก็ได้เพียงดวงตาเห็นธรรม เท่ากับว่าเห็นทุกขสัจ ความจริงคือทุกข์ขึ้นเท่านั้น พระพุทธเจ้าจึงได้ทรงแสดงพระสูตรที่ ๒ ชี้ลักษณะของอาการทั้ง ๕ เหล่านี้ ว่าเป็นอนัตตา คือ ไม่ใช่ตัวตนโดยชัดเจน.

อธิบายเบญจขันธ์

ได้เล่าถึงเรื่องพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดง **อนัตตลักขณสูตร** ได้ย่อความของพระสูตรนั้น และได้อธิบายเรื่อง รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ว่าแต่ละอย่างมีลักษณะอย่างไรจึงขอสรุปความในตอนนั้นว่า สิ่งทั้งห้าเหล่านั้น แต่ละสิ่งมีมากด้วยกัน ฉะนั้นจึงเรียกว่า **ขันธ** ที่แปลว่า *กอง* หรือ *หมู่หมวด* คือเรียกว่า **รูปขันธ์** *กองรูป* **เวทนาขันธ์** *กองเวทนา* **สัญญาขันธ์** *กองสัญญา* **สังขารขันธ์** *กองสังขาร* **วิญญาณขันธ์** *กองวิญญาณ* รวมเรียกว่า **ปัญจขันธ์** แปลว่า *กองทั้งห้า* หรือเรียกเป็นไทยว่า **เบญจขันธ์** คำนี้จะได้พบในหนังสือทางพระพุทธศาสนาหรือในเทศนาเป็นอันมาก เพราะฉะนั้น ก็ควรที่จะกำหนดชื่อไว้และทำความเข้าใจ.

ทุก ๆ คน เมื่อกล่าวถึงอัตตาตัวตน โดยปรกติก็จะต้องมุ่งไปที่ปัญจขันธ์นี้ เพราะเว้นจาก

ปัญจขันธ์นี้แล้ว ก็ไม่มีสิ่งอะไรที่จะสมมติบัญญัติว่าเป็นอัตตาตัวตน ฉะนั้น ความเข้าใจว่าอะไรเป็นอัตตาตัวตน จึงเข้าใจกันที่ปัญจขันธ์นี้ และก็ยึดกันที่ปัญจขันธ์นี้ว่า เป็นอัตตาตัวตน ฉะนั้น จึงมีคำเรียกอีกคำหนึ่งว่า **ปัญจอุปาทานขันธ์** ปัญจะ ก็แปลว่า ๕ อุปาทาน ก็แปลว่า เป็นที่ยึดถือ ขันธ์ ก็แปลว่า ขันธ์ แปลรวมกันว่า *ขันธ์เป็นที่ยึดถือ ๕ ประการ* คือเป็นที่ยึดถือว่าเป็นอัตตาตัวตนดังกล่าว ในพระสูตรนี้ พระพุทธเจ้าได้ทรงยกเอาปัญจขันธ์นี้ขึ้นชี้ว่า เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน เป็นการค้านการยึดถือของภิกษุปัญจวัคคีย์และของคนทั่วไป ได้ทรงแสดงเหตุผลในข้อนี้ไว้ว่า ถ้าปัญจขันธ์จะพึงเป็นอัตตาตัวตนไซร้ ปัญจขันธ์ก็จะไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ และใคร ๆ ก็จะพึงได้ในปัญจขันธ์ว่า ขอให้เป็นอย่างนี้ ขออย่าให้เป็นอย่างนั้น แต่เพราะเหตุที่ปัญจขันธ์เป็นไปเพื่ออาพาธ และใคร ๆ ก็ไม่ได้ในปัญจขันธ์ว่า ขอให้ปัญจขันธ์เป็นอย่างนี้ อย่าเป็นอย่างนั้น ฉะนั้น จึงเป็นอนัตตาไม่ใช่ตัวตน นี้เป็นเหตุผลที่ทรงชี้ในพระสูตรนี้.

คำว่า **เป็นไปเพื่ออาพาธ** โดยทั่วไปหมายความว่า เป็นไปเพื่อความเจ็บไข้ เพราะอาพาธใช้ในความหมายว่า *เจ็บไข้* แต่คำว่า **อาพาธ** อาจอธิบายให้เห็นความหมายกว้างไปกว่านั้น คือ คำว่า **อาพาธ** แปลว่า *เป็นที่ถูกเบียดเบียน เป็นที่ถูกทำลายให้หมดสิ้น* เมื่อให้คำแปลอย่างนี้ก็อาจอธิบายให้กว้างออกไปอีกว่า ปัญจขันธ์เมื่อเกิดขึ้นก็จะต้องถูกความแก่เบียดเบียน ถูกพยาธิคือความป่วยไข้เบียดเบียน ตลอดจนถึงถูกความตายเบียดเบียน รวมความว่า เมื่อเกิดขึ้นมาก็ต้องมีแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปจนถึงดับในที่สุด ฉะนั้น จึงต้องถูกความแปรปรวนเปลี่ยนแปลงและถูกความดับเบียดเบียนทำลายล้างให้หมดสิ้น.

จะพึงเห็นได้ว่า **รูปขันธ์** *กองรูป* ก็เปลี่ยนแปลงไปอยู่เสมอ ตั้งแต่เกิดมาจนบัดนี้ก็เปลี่ยนแปลงเรื่อยมา แต่อาศัยบุคคลบริโภคอาหารเข้าไปทำนุบำรุง คอยซ่อมส่วนที่สึกหรออยู่เสมอ จึงรู้สึกมีความสืบต่อเรื่อยมา แม้แต่ในทางการแพทย์ปัจจุบันก็รับรองว่า แม้ส่วนที่แข็งที่สุดในร่างกาย เช่น กระดูก ก็เปลี่ยนไปอยู่ กระดูกเมื่อเกิดกับกระดูกในบัดนี้ก็เป็นคนละส่วนแล้วส่วนที่อ่อนกว่านั้น เช่น เนื้อหนัง ก็ยิ่งจะเปลี่ยนไปได้เร็ว ฉะนั้น รูปขันธ์ก็มีความเกิดดับอยู่เรื่อย แต่อาศัยที่มี **สันตติ** *คือ ความสืบต่อ* เพราะชีวิตยังดำรงอยู่ จึงยังเป็นมาได้ เวทนาขันธ์ กองเวทนา ปรากฏเกิดดับเห็นได้ชัด อย่างเช่นความสุขเกิดขึ้นแล้วหายไป ความทุกข์เกิดขึ้นแล้วก็หายไป ความเป็นกลาง ๆ เกิดขึ้นแล้วก็หายไป เปลี่ยนกันไปอยู่เสมอ สัญญาขันธ์ กองสัญญา ความจำหมาย ก็เกิดดับอยู่เสมอ สังขารขันธ์ กองสังขาร คือความคิดปรุง หรือความปรุงคิดเป็นเรื่องต่าง ๆ ก็เกิดดับอยู่เสมอ วิญญาณขันธ์ กองวิญญาณ ก็เกิดดับอยู่เสมอ.

คราวนี้ ควรจะทำความเข้าใจคำว่า **วิญญาณ** ได้เคยให้ความหมายทั่ว ๆ ไปไว้แล้วว่า หมายถึง *ใจ* หมายถึง *สภาพที่จะไปเกิดต่อไป* หมายถึง *ความรู้สึกเห็นรูป ได้ยินเสียง* เป็นต้น ที่หมายถึงใจหรือหมายถึงสภาพที่จะเวียนเกิดต่อไปนั้น เป็นความหมายที่เข้าใจกันอยู่ ที่ใช้กันอยู่โดยทั่วไป แม้ในเรื่องทางพระพุทธศาสนาเองที่เป็นเรื่องเล่า เมื่อเล่าถึงสิ่งที่จะไปเวียนเกิด ใช้คำว่า **วิญญาณ** ก็มี

แต่ความหมายในปัญจขันธ์นี้ ไม่ใช่หมายความถึงสภาพเช่นนั้น แต่หมายถึงความรู้สึกเห็นรูป ในเมื่อตากับรูปกระทบกัน อันเรียกว่า **จักขุวิญญาณ** ความรู้สึกได้ยินเสียง ในเวลาที่หูกับเสียงกระทบกัน เรียกว่า **โสตวิญญาณ** ความรู้สึกได้กลิ่น ในเมื่อฆานะกับกลิ่นกระทบกัน เรียกว่า **ฆานวิญญาณ** ความรู้สึกในรส ในเมื่อลิ้นกับรสกระทบกันเรียกว่า **ชิวหาวิญญาณ** ความรู้สึกถูกต้องที่กายถูกต้อง ในเวลาที่กายกับสิ่งที่ถูกต้องกายกระทบกัน เรียกว่า **กายวิญญาณ** ความรู้สึกในเรื่องที่มโนหรือมนะรู้ในเวลาที่มนะกับเรื่องกระทบกัน เรียกว่า **มโนวิญญาณ** วิญญาณในปัญจขันธ์ หมายถึงวิญญาณ ๖ คือความรู้สึกที่เกิดขึ้นทางอายตนะทั้ง ๖ ดั่งกล่าวแล้ว ฉะนั้น ความรู้สึกดั่งกล่าวนี้จึงมีมาก เมื่อตาเห็นรูปเกิดความรู้สึกเห็นรูป นี้ก็เป็นจักขุวิญญาณ ครั้นหูได้ยินเสียง ก็เกิดความรู้สึกได้ยินเสียงขึ้นก็เป็นโสตวิญญาณเป็นต้น เพราะฉะนั้น จึงมิใช่มีหนึ่ง แต่ว่ามีมาก จึงเรียกว่าเป็นวิญญาณขันธ์ดั่งที่กล่าวมาแล้ว วิญญาณขันธ์ที่มีอธิบายอย่างนี้ ก็เป็นสิ่งที่เกิดดับอยู่เสมอ.

ฉะนั้น **ปัญจขันธ์** จึงเป็นไปเพื่ออาพาธ คือต้องถูกเบียดเบียน คือต้องถูกทำลายล้างให้สิ้นไปด้วยอำนาจของความแก่ เจ็บ ตาย หรือว่า เกิด ดับ อยู่เสมอ ใคร ๆ จะบังคับให้เป็นไปตามปรารถนาไม่ได้ คือบังคับให้เป็นอย่างนี้ อย่าให้เป็นอย่างนั้น ก็บังคับไม่ได้ อย่างเช่นรูปขันธ์ จะบังคับว่าจะต้องให้คงอยู่อย่างนั้น อย่าให้เปลี่ยนแปลงไปเป็นอย่างอื่นก็ไม่ได้ ดังที่จะพึงเห็นได้ว่า เมื่อเกิดขึ้นมาก็เปลี่ยนแปลงมาจนถึงที่สุด ใครจะชอบใจในระยะไหนและปรารถนาจะให้คงอยู่ในระยะนั้นก็ปรารถนาไม่ได้ กองเวทนาก็เหมือนกัน ก็ย่อมปรารถนาสุข แต่จะบังคับให้เป็นสุขอยู่เสมอไม่ได้ ทุกข์ก็เหมือนกัน เมื่อทุกข์เกิดขึ้น โดยปรกติก็ไม่ชอบ แต่ทุกข์นั้นก็ต้องถูกเบียดเบียนเหมือนกัน คือว่าเมื่อเกิดขึ้นแล้วก็ต้องหายไป แล้วเกิดอย่างอื่นขึ้นแทน กองสัญญาก็เหมือนกัน จะบังคับให้จำได้หมายรู้อยู่ตลอดไปก็ไม่ได้เหมือนกัน กองสังขารคือความคิดปรุงหรือความปรุงคิด ก็ไม่ได้เหมือนกัน และกองวิญญาณคือความรู้สึกทางอายตนะดั่งกล่าวมานั้น ก็เหมือนกัน บังคับให้เป็นไปตามความปรารถนาไม่ได้ เพราะเหตุที่บังคับไม่ได้ ดั่งกล่าวมานี้ ปัญจขันธ์ต้องเป็นไปเพื่ออาพาธ ต้องเป็นไปตามคติธรรมดา ฉะนั้น จึงเป็น อนัตตา ไม่ใช่ อัตตาตัวตน.

ตามลักษณะนี้พึงเห็นว่า สิ่งที่จะเป็นอัตตาตัวตนนั้น ก็ควรจะเป็นสิ่งที่ไม่เป็นไปเพื่ออาพาธ เป็นสิ่งที่บังคับให้เป็นไปตามปรารถนาได้ ถ้าไม่เป็นเช่นนั้นก็ไม่ชื่อว่าอัตตา ดั่งเช่นปัญจขันธ์ ซึ่งเป็นที่ยึดถือว่าเป็นอัตตา เมื่อพิจารณาแล้วก็จะพึงเห็นว่าไม่ใช่ แต่เป็นอนัตตาไม่ใช่ตัวตน ด้วยเหตุผลดั่งที่กล่าวมานี้.

การสอบครั้งแรก

พระพุทธเจ้าได้ทรงชี้ลักษณะว่าเป็น **อนัตตา** คือไม่ใช่ตัวตนอย่างไรแล้ว ต่อจากนั้นก็ได้ตรัสถามความรู้ความเข้าใจของท่านทั้งห้านั้นว่า ปัญจขันธ์ เที่ยงหรือไม่เที่ยง ท่านทั้งห้าก็กราบทูลตอบว่าไม่เที่ยง ตรัสถามว่า สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข ท่านทั้งห้าก็กราบทูลตอบว่า เป็น

ทุกข์ ก็ตรัสถามว่า สิ่งใดเป็นทุกข์ มีการแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะเห็นสิ่งนั้นว่า นี่เป็นของเรา เราเป็นนี่ นี่เป็นอัตตาตัวตนของเรา ท่านทั้ง ๕ นั้นก็กราบทูลว่า ไม่ควรเห็นอย่างนั้น.

ในตอนนี้ เรียกว่าเป็น **การสอบครั้งแรก** ในพระพุทธศาสนา คือพระพุทธเจ้าได้ตรัสสอบถามท่านปัญจวัคคีย์ถึงความรู้ความเห็นของท่านในเมื่อฟังเทศน์แล้ว นับว่าเป็นการสอบไล่ครั้งแรก และในข้อสอบที่พระพุทธเจ้าได้ทรงตั้งขึ้นถามนี้ ก็เป็นอันตรัสถามในหลักของไตรลักษณ์ ลักษณะเครื่องกำหนดหมาย ๓ อย่าง อันได้แก่ **อนิจฺจํ** *ไม่เที่ยง* **ทุกฺขํ** *เป็นทุกข์* **อนตฺตา** *ไม่ใช่อัตตาตัวตน* ได้ทรงแสดงลักษณะแห่งอนัตตาก่อนดั่งที่กล่าวมาแล้ว จึงได้ตรัสสอบถามว่าปัญจขันธ์ ที่กล่าวมาแล้วนั้น คือว่าที่เป็นไปเพื่ออาพาธและที่ใคร ๆ จะบังคับให้เป็นไปตามความปรารถนาไม่ได้นั้นเป็น **นิจฺจํ** *คือเป็นสิ่งเที่ยง* หรือเป็น **อนิจฺจํ** *คือเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง* ท่านทั้ง ๕ ก็กราบทูลตอบว่า เป็น **อนิจฺจํ** *คือเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง* เพราะว่าถ้าเป็นสิ่งที่เที่ยงแล้ว จะต้องเป็นสิ่งที่ไม่เป็นไปเพื่ออาพาธและบังคับได้ แต่นี่ไม่เป็นเช่นนั้น จึงเป็น **อนิจฺจํ** *คือสิ่งที่ไม่เที่ยง* และเมื่อไม่เที่ยงก็เป็นทุกข์ ลักษณะที่ชื่อว่าเป็นทุกข์ในที่นี้ท่านก็กล่าวไว้เองว่า คือความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา เพราะคำว่า ทุกข์ แปลว่าสิ่งที่ทนอยู่ยาก หมายความว่า ทนอยู่ไม่ได้ เพราะฉะนั้น ลักษณะที่ชื่อว่าเป็นทุกข์นั้นก็คือลักษณะที่ทนอยู่ไม่ได้ คืออย่างไรคือก็ต้องแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ความแปรปรวนไปเป็นธรรมดานี้ เรียกตามศัพท์ว่า **วิปริณามธรรม** นี้เป็นอีกคำหนึ่งที่จะได้เห็นในหนังสือทางพระพุทธศาสนาหรือในทางเทศนาเป็นอันมาก วิปริณามธรรม แปลว่า แปรปรวนไปเป็นธรรมดา สิ่งที่เป็นอนิจจังคือไม่เที่ยง สิ่งที่เป็นทุกข์มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ก็เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน เป็นสิ่งที่ไม่ควรจะเห็นว่า **เอตํ มม** *นี่เป็นของเรา* **เอโสหมสฺมิ** *เราเป็นนี่* **เอโส เม อตฺตา** *นี่เป็นอัตตาคือตัวตนของเรา* เพราะฉะนั้น ไตรลักษณ์นี้จึงเป็นสิ่งที่เนื่องเป็นอันเดียวกัน อันจะพึงกล่าวได้ว่า สิ่งใดไม่เที่ยงสิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์สิ่งนั้นก็เป็นอนัตตา หรือจะกล่าวกลับกันว่า สิ่งใดเป็นอนัตตาสิ่งนั้นก็ไม่เที่ยงเป็นทุกข์ ดั่งนี้ก็ได้ เพราะก็อยู่ในลักษณะที่เนื่องกัน ฉะนั้น ในตอนที่พระพุทธเจ้าตรัสสอบถามนี้ จึงเป็นอันได้ตรัสสอบถามในหลักไตรลักษณ์เป็นอันได้ทรงแสดงหลักไตรลักษณ์ในพระพุทธศาสนาเป็นครั้งแรกด้วย.

เมื่อพระพุทธเจ้าได้ตรัสสอบถาม และพระปัญจวัคคีย์ก็ได้กราบทูลตอบ แสดงว่าได้มีความรู้ความเห็นถูกต้องแล้ว จึงได้ตรัสสรุปความว่า ปัญจขันธ์ โดยกาล คือเป็นอดีตล่วงมาแล้วก็ตาม เป็นอนาคตยังไม่มาถึงก็ตาม เป็นปัจจุบันก็ตาม โดยที่ตั้ง เป็นส่วนภายในก็ตาม เป็นส่วนภายนอกก็ตาม โดยวัตถุ เป็นของหยาบก็ตาม เป็นของละเอียดก็ตาม โดยคุณภาพเป็นของเลวก็ตาม เป็นของประณีตก็ตาม โดยระยะไกล เช่นว่าล่วงมาแล้ว หรือว่ายังไม่มาถึงก็ตาม หรือว่าอยู่ใกล้ เช่นว่าเป็นปัจจุบันก็ตาม ทั้งหมดก็สักแต่ว่า เป็นรูป เป็นเวทนา เป็นสัญญา เป็นสังขาร เป็นวิญญาณ ควรที่จะเห็นด้วยปัญญาอันชอบ ตามที่เป็นแล้วว่า นี่ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนี่ นี่ไม่ใช่อัตตาตัวตนของเรา.

เมื่อตรัสสรุปดั่งนี้แล้ว ก็ได้ตรัสผลที่สืบเนื่องจากความรู้ความเห็นชอบดั่งกล่าวมานั้นว่า อริยสาวกผู้สดับแล้วอย่างนี้ คือว่ามีปัญญาชอบตามที่เป็นแล้วอย่างนี้ ย่อมมีความหน่ายในรูป เวทนา

สัญญา สังขาร วิญญาณ เมื่อหน่ายก็ย่อมสิ้นกำหนัดคือว่าสิ้นราคะ เมื่อสิ้นราคะก็ย่อมวิมุตติหลุดพ้น เมื่อวิมุตติหลุดพ้นก็ย่อมมีญาณคือความรู้ว่าพ้นแล้ว เป็นอันว่าได้ทรงแสดงธรรมะในส่วนโลกุตตรธรรม ได้ธรรมะคือ **สัมมัปปัญญา** *ความรู้ชอบ* **นิพพิทา** *ความหน่าย* **วิราคะ** *ความสิ้นราคะ* **วิมุตติ** *ความหลุดพ้น* **วิมุตติญาณทัสสนะ** *ความรู้เห็นว่าหลุดพ้น.*

ธรรมเหล่านี้เป็นธรรมะที่เป็นหลักทั้งนั้น ต้องมีสัมมัปปัญญาคือมีความรู้ชอบตามที่เป็นแล้วในปัญจขันธ์ก่อน จึงจะเกิดนิพพิทาคือความหน่ายขึ้น เมื่อเกิดนิพพิทาคือความหน่ายจึงจะเกิดวิราคะคือสิ้นราคะ สิ้นความติด สิ้นความยินดี สิ้นความกำหนัด เมื่อเกิดวิราคะ จึงจะเกิดวิมุตติความหลุดพ้นจากความยึดถือว่า เป็นของเรา เป็นตัวตนของเรา ดั่งกล่าวมาแล้ว เมื่อเกิดวิมุตติ จึงจะเกิดวิมุตติญาณทัสสนะ ความรู้เห็นว่าพ้นแล้ว เมื่อถึงตอนนี้ จึงจะเป็นผู้เสร็จกิจ ลำดับธรรมะนี้ควรกำหนดไว้โดยชื่อด้วยและทำความเข้าใจด้วย จึงจะเข้าใจพระพุทธศาสนาได้ถึงปรมัตถธรรมทั่ว ๆ ไปในหนังสือทั้งปวงหรือในเทศนาทั้งปวง.

ฉะนั้น จะได้กล่าวสรุปในตอนนี้อีกสักหนหนึ่ง คือเบื้องต้นต้องศึกษาให้รู้จักปัญจขันธ์ ว่ามีลักษณะหน้าตาเป็นอย่างไร ต่อไปก็ศึกษาให้รู้จักไตรลักษณะที่เป็นไปในปัญจขันธ์นั้น คือ อนิจจะ ทุกขะ อนัตตา เมื่อเกิดสัมมัปปัญญาคือความรู้ชอบตามที่เป็นแล้วในปัญจขันธ์ คือปัญจขันธ์เป็นอย่างไรก็ให้รู้อย่างนั้น ไม่ใช่รู้ตามสัญญาหรือว่าแกล้งรู้ รู้ไปตามที่เป็นแล้วอย่างไร เมื่อเป็นเช่นนี้จึงจะเกิดนิพพิทา วิราคะ วิมุตติ และวิมุตติญาณทัสสนะ ดั่งกล่าวโดยลำดับ อันนี้เป็นหลักธรรมะเมื่อมีความเข้าใจตลอดสายอย่างนี้ ก็จะเข้าใจพระพุทธศาสนาในส่วนปรมัตถธรรมทั่ว ๆ ไปด้วย.

ในท้ายพระสูตรแสดงว่า เมื่อพระปัญจวัคคีย์ได้สดับพระสูตรนี้แล้ว ก็มีจิตปีติโสมนัส จิตของท่านทั้ง ๕ ก็พ้นจากอาสวะคือกิเลสที่ดองนอนจมหมักหมมอยู่ในสันดาน จึงได้บังเกิดเป็นพระอรหันต์ขึ้น ๖ รูปในโลก พระพุทธเจ้าเป็นพระอรหันต์รูปแรก ท่านพระปัญจวัคคีย์ที่ฟังอนัตตลักขณ-สูตร จนจิตพ้นจากอาสวกิเลส สำเร็จเป็นพระอรหันต์อีก ๕ รูป ก็รวมเป็น ๖ รูปด้วยกัน พระพุทธเจ้าได้ชื่อว่าเป็น **พระพุทธรัตนะ** *รัตนะคือพระพุทธเจ้า* พระธรรมได้ชื่อว่า **พระธรรมรัตนะ** *รัตนะคือพระธรรม* พระปัญจวัคคีย์ซึ่งสำเร็จเป็นพระอรหันต์ขึ้นมานั้น ได้ชื่อว่าเป็น **สังฆรัตนะ** *รัตนะคือพระสงฆ์* รัตนะทั้ง ๓ จึงเกิดขึ้นบริบูรณ์ในวันนั้น ท่านแสดงว่าวันนั้นเป็นวันแรม ๕ ค่ำ แห่งเดือนสาวนะ ซึ่งตรงกับวันแรม ๕ ค่ำ เดือน ๘ ตามที่นับในประเทศไทย ฉะนั้น ในวันแรม ๕ ค่ำ เดือน ๘ จึงเป็นวันที่รัตนะทั้ง ๓ เกิดขึ้นบริบูรณ์ในโลก.

ส่วนวันเพ็ญเดือนอาสาฬหะ ซึ่งเป็นวันที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงปฐมเทศนานั้น ท่านพระโกณฑัญญะรูปเดียวได้เกิดดวงตาเห็นธรรม ซึ่งท่านได้กล่าวไว้ว่า ได้สำเร็จเป็นพระโสดาบัน ยังไม่สำเร็จเป็นพระอรหันต์ และก็ได้ขอบวชเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนาเพียงรูปเดียว ก็ชื่อว่าเป็นวันที่เริ่มจะมีพระสังฆรัตนะในชั้นแรกเท่านั้น ยังไม่บริบูรณ์ แต่ก็ชื่อว่าเป็นวันที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงเทศนาครั้งแรก เป็นวันที่ได้เริ่มตั้งพุทธจักรขึ้นในโลก ต่อมาเมื่อถึงวันแรม ๕ ค่ำ เดือน ๘ จึงเป็น

วันที่รัตนะทั้งสามเกิดขึ้นบริบูรณ์ในโลก.

พระยสะ

ในกรุงพาราณสีนั้น ได้มีกุลบุตรผู้หนึ่งเป็นบุตรเศรษฐีชื่อ **ยสะ** มารดาบิดาหวงแหนรักษาเป็นอย่างดี จนถึงสร้างปราสาทให้อยู่ใน ๓ ฤดู ในคืนวันหนึ่ง ยสะกุลบุตรนั้น ได้รับความบำเรอให้เป็นสุขด้วยดนตรีต่าง ๆ บนปราสาทที่มีแต่สตรีล้วน ได้หลับไปก่อน สตรีทั้งหลายซึ่งเป็นผู้บำเรอหลับภายหลัง แต่ยสะกุลบุตรได้ตื่นขึ้นก่อน และได้เห็นอาการต่าง ๆ ของสตรีผู้นอนหลับ ก็มีความเบื่อหน่ายจนถึงอุทานขึ้นว่า *ที่นี่วุ่นวาย ที่นี่ขัดข้อง* แล้วก็ลงจากปราสาทเดินไปออกประตูเมืองพาราณสีตรงไปยังป่าอิสปตนมฤคทายวัน แล้วก็เดินบ่นไปอย่างนั้น ในขณะนั้น พระพุทธเจ้ากำลังเสด็จเดินจงกรมอยู่ ทรงได้ยินเสียงยสะกุลบุตรบ่นไปอย่างนั้น ตรัสขึ้นว่า **ที่นี่ไม่ขัดข้อง ที่นี่ไม่วุ่นวาย** ยสะกุลบุตรได้ฟังก็มีความยินดีว่า ที่นี่ไม่ขัดข้องไม่วุ่นวาย ก็นั่งลง พระพุทธเจ้าก็ตรัส **อนุปุพพิกถา** และ **อริยสัจ ๔** จบแล้ว ยสะกุลบุตรเกิดดวงตาเห็นธรรม.

ครั้นสว่างขึ้น มารดาของยสะกุลบุตรได้ขึ้นไปบนปราสาท ไม่พบบุตรก็ไปบอกเศรษฐีผู้บิดา เศรษฐีผู้บิดาก็ส่งคนไปเที่ยวค้นหา ส่วนตนเองได้เดินไปทางป่าอิสิปตนมฤคทายวัน พบรองเท้าทองของบุตรวางอยู่ ก็ตรงเข้าไปถามพระพุทธเจ้าว่า ยสะกุลบุตรอยู่ที่นี่หรือไม่ พระพุทธเจ้าตรัสว่า นั่งลงแล้วก็จะพบยสะกุลบุตร เศรษฐีผู้บิดาก็นั่งลง พระพุทธเจ้าทรงแสดงอนุปุพพิกถาและอริยสัจ ๔ เศรษฐีผู้บิดาก็เกิดดวงตาเห็นธรรมและแสดงตนเป็นอุบาสกถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ เป็นสรณะตลอดชีวิต นับว่า **เป็นอุบาสกคนแรกผู้เปล่งวาจาถึงรัตนะ ๓ เป็นสรณะ** ในขณะที่พระพุทธเจ้าทรงแสดอนุปุพพิกถาและอริยสัจแก่เศรษฐีผู้บิดานั้น ยสะกุลบุตรก็ได้ฟังทบทวนไปด้วยก็ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ ในขณะนั้น เศรษฐีผู้เป็นบิดาได้มองเห็นยสะกุลบุตร จึงกล่าวขึ้นชักชวนให้กลับไปบ้าน อ้างว่ามารดากำลังคร่ำครวญถึงเป็นอย่างยิ่ง ขอให้ ๆ ชีวิตแก่มารดา พระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า ยสะกุลบุตรเป็นผู้มีจิตสิ้นอาสวกิเลสแล้ว ไม่ควรที่จะกลับไปเป็นคฤหัสถ์อีก เศรษฐีผู้บิดาจึงอนุโมทนา และได้นิมนต์พระพุทธเจ้าขอให้ยสะกุลบุตรเป็นปัจฉาสมณะเข้าไปฉันในเรือนของตน ยสะกุลบุตรได้ทูลขอบรรพชาอุปสมบทเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าเสด็จไปฉันในเรือนของเศรษฐี มีพระยสะซึ่งอุปสมบทใหม่เป็นปัจฉาสมณะ และได้เทศนาโปรดมารดาของพระยสะกับปุราณทุติยิกา ซึ่งแปลว่าสตรีผู้เป็นที่สองคนเก่า หมายถึงภรรยาซึ่งกลายเป็นคนเก่าไปแล้ว ให้ได้ดวงตาเห็นธรรมด้วยอนุปุพพิกถาและอริยสัจ ๔ เช่นเดียวกัน สตรีทั้งสองนั้น ได้แสดงตนเป็นอุบาสิกาผู้ถึงรัตนะ ๓ เป็นสรณะตลอดชีวิต นับว่า **เป็นอุบาสิกาผู้ถึงรัตนะ ๓ เป็นครั้งแรก** ในพระพุทธศาสนา.

ต่อมาก็มีสหายของพระยสะอีก ๔ คน ซึ่งเป็นบุตรของเศรษฐีที่สืบสกุลกันมาโดยลำดับ ได้มาเฝ้าพระพุทธเจ้าและได้ฟังอนุปุพพิกถาและอริยสัจ ๔ ได้ดวงตาเห็นธรรม ก็ทูลขออุปสมบท ได้

อุปสมบทโดยเอหิภิกขุอุปสัมปทา ต่อมาพระพุทธเจ้าได้ทรงอนุสาสน์สั่งสอนจนจิตพ้นจากอาสวะเป็นพระอรหันต์ขึ้น รวมเป็นพระอรหันต์ ๑๑ องค์ในโลก ต่อมาสหายชาวชนบทของพระยสะอีก ๕๐ คน ได้ข่าว เข้าใจว่าธรรมวินัยที่พระยสะออกบวชนั้นจะไม่เป็นของต่ำทราม การบวชของพระยสะก็คงไม่เป็นของต่ำทราม จึงได้พากันมา พระยสะได้พาไปเฝ้าพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าก็ทรงแสดงอนุปุพพิกถาและอริยสัจ ๔ จนสหาย ๕๐ คนนั้นได้ดวงตาเห็นธรรม ทูลขออุปสมบท ได้รับอุปสมบทเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนา ต่อมาเมื่อได้ฟังพุทธโอวาทที่ทรงอนุสาสน์สอนอบรม ก็มีจิตพ้นจากอาสวะเป็นพระอรหันต์ขึ้น รวมเป็นพระอรหันต์ ๖๑ องค์ในโลก นับว่ามีจำนวนมากพอสมควร พระพุทธเจ้าจึงได้มีพระพุทธดำรัสโดยความว่า ***เราผู้ตถาคตเป็นผู้พ้นจากบ่วงทั้งที่เป็นของทิพย์และของมนุษย์ทั้งหมด แม้ท่านทั้งหลายก็เป็นผู้พ้นจากบ่วงทั้งที่เป็นของทิพย์และของมนุษย์ทั้งหมด ท่านทั้งหลายจงเที่ยวจาริกไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขแก่ชนเป็นอันมาก เพื่ออนุเคราะห์ เพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขแก่โลก เพื่อความสุขแก่เทพและมนุษย์ทั้งหลาย แต่ว่า ๒ รูปอย่าไปโดยทางอันเดียวกัน คือให้ไปทางละ ๑ รูป แยกกันไป จงแสดงธรรมที่มีความไพเราะในเบื้องต้น ไพเราะในท่ามกลาง ไพเราะในที่สุด พร้อมทั้งอรรถะคือเนื้อความ พร้อมทั้งพยัญชนะคือถ้อยคำ ประกาศพรหมจรรย์คือพระศาสนาที่บริบูรณ์บริสุทธิ์โดยสิ้นเชิง สัตว์ทั้งหลายที่มีธุลีในจักษุคือมีกิเลสที่บังดวงตาปัญญาแต่เพียงเล็กน้อยมีอยู่ เมื่อไม่ได้ฟังธรรมก็จะเสื่อมประโยชน์ผู้ที่รู้ธรรมก็จักมีอยู่ ส่วนเราผู้ตถาคตเองนั้นจะไปยังอุรุเวลาเสนานิคมเพื่อแสดงธรรม*** พระพุทธเจ้าได้ทรงส่งพระสาวกซึ่งเป็นผู้สำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้ว เริ่มแยกกันไปประกาศพระศาสนาในครั้งนั้นอย่างนี้.

ในสมัยนั้น ภิกษุที่แยกย้ายกันไปประกาศพระศาสนา ได้ไปในทิศต่าง ๆ กัน ในชนบทต่าง ๆ กัน เมื่อมีใครต้องการบรรพชาอุปสมบทก็ต้องนำมาเฝ้าพระพุทธเจ้า เพื่อให้พระพุทธเจ้าประทานบรรพชาอุปสมบท เป็นความลำบาก ฉะนั้น พระพุทธเจ้าได้ทรงปรารภถึงความลำบากข้อนี้ ได้ทรงอนุญาตให้พระสาวกเป็นผู้บรรพชาอุปสมบทเองได้ ด้วยได้ตรัสอนุญาตให้ผู้ที่ประสงค์จะบรรพชาอุปสมบทปลงผมและหนวดก่อนนุ่งผ้ากาสายะคือผ้าย้อมน้ำฝาด ทำผ้าเฉวียงบ่าข้างหนึ่ง ไหว้เท้าภิกษุทั้งหลาย นั่งกระหย่งประคองอัญชลี แล้วนำให้กล่าววาจาถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ เป็นสรณะ วาระที่ ๑ วาระที่ ๒ วาระที่ ๓ ก็เป็นอันอุปสมบทเป็นภิกษุได้ด้วยพิธีเพียงเท่านั้น วิธีนี้เรียกว่า **ติสรณคมนอุปสัมปทา**.

อนุปุพพิกถา

คราวนี้จะอธิบายอนุปุพพิกถาและอริยสัจ ๔ ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงสอนแก่ยสะกุลบุตรเป็นต้น

คำว่า **อนุปุพพิกถา** แปลว่า *ถ้อยคำที่กล่าวโดยลำดับตั้งแต่เบื้องต้นขึ้นไป* มี ๕ คือ **ทานกถา** *ถ้อยคำที่พรรณนาทาน* **สีลกถา** *ถ้อยคำที่พรรณนาศีล* **สัคคกถา** *ถ้อยคำที่พรรณนาสวรรค์*

กามาทีนวกถา *ถ้อยคำที่พรรณนาอาทีนพคือโทษของกาม* **เนกขัมมานิสังสกถา** *ถ้อยคำที่พรรณนาอานิสงส์ของเนกขัมมะคือการออกจากกาม.*

ถ้อยคำที่พรรณนาทานนั้น **ทาน** แปลว่า *ให้* เป็นชื่อของวัตถุแปลว่าวัตถุที่ให้ เป็นชื่อของเจตนา แปลว่าเจตนาเป็นเหตุให้ ทางพระพุทธศาสนาแสดงทานด้วยมุ่งให้บุคคลทำการบริจาค เป็นการสงเคราะห์ อนุเคราะห์ หรือบูชา เป็นการเผื่อแผ่ความสุขให้แก่ผู้อื่นและด้วยมุ่งกำจัดโลภะคือความโลภ มัจฉริยะคือความตระหนี่ในจิตใจของตนด้วย แต่ว่าทานในพระพุทธศาสนาที่จะมีผลมากนั้นต้องประกอบด้วยวัตถุสมบัติ ความถึงพร้อมด้วยวัตถุ คือสิ่งที่ให้เป็นสิ่งที่มีประโยชน์แก่ผู้รับตามสมควร ไม่ใช่เป็นสิ่งที่มีโทษ เจตนาสมบัติ ความถึงพร้อมด้วยเจตนา คือมีเจตนาดี ตั้งแต่เมื่อก่อนให้ในขณะที่ให้ และในภายหลังที่ให้แล้ว กับปฏิคาหกสมบัติ ความถึงพร้อมด้วยปฏิคาหกคือผู้รับหมายถึงว่าผู้รับก็ต้องเป็นผู้สมควร เช่น เป็นผู้ที่ควรอนุเคราะห์ เป็นผู้ที่ควรสงเคราะห์ เป็นผู้ที่ควรบูชาอย่างใดอย่างหนึ่ง ฉะนั้น เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้ว ทานที่พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญจึงต้องเป็นทานที่เรียกว่า **มีการเลือกให้** ไม่ใช่ให้โดยไม่เลือก คือต้อง **เลือกวัตถุ เลือกเจตนา เลือกบุคคล ผู้รับ** กับต้องดูให้พอเหมาะสม ไม่ทำตนเองให้ต้องลำบากเพราะการให้ พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงทานกถาพรรณนาทานนี้เป็นข้อที่ ๑.

ต่อจากนั้นก็ทรงแสดง **ศีล** ศีลนั้น ตามศัพท์แปลว่า **ปกติ** หมายถึงความปรกติกาย ปรกติวาจา ปรกติใจ ไม่ถูกกิเลสดึงไปให้ประพฤติทุจริตต่าง ๆ ฉะนั้น จึงต้องมี **วิรัติเจตนา** *ความตั้งใจงดเว้นจากความชั่วนั้น ๆ* จึงจะเป็นศีล ศีลในพระพุทธศาสนานั้นอย่างต่ำก็คือ **ศีล ๕** ได้แก่ เจตนางดเว้นจากภัยหรือเวร ๕ ประการ ฉะนั้น ศีลจึงเท่ากับเป็นความไม่มีเวร ไม่มีภัย เมื่อรักษาศีล ก็เท่ากับว่า **ทำอภัยทาน** คือให้อภัยแก่สัตว์ทั้งหลาย และตัวผู้มีศีลเองก็เป็นผู้ที่ไม่ก่อภัย ก่อเวรขึ้นแก่ตัวเองด้วย พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงศีลนี้เป็นข้อที่ ๒.

ต่อจากนั้น ก็ทรงแสดง **สวรรค์** คำว่า สวรรค์ ก็ออกมาจากศัพท์บาลีว่า **สคฺค** แปลว่า*ที่เป็นที่ข้องเป็นที่ติด* ก็ได้ *ที่เป็นที่มีอารมณ์อันเลิศ* ก็ได้ ตามที่เข้าใจกัน สวรรค์เป็นโลกอีกส่วนหนึ่ง ซึ่งบุคคลผู้ทำความดีจะพึงเข้าถึงในเวลาที่สิ้นชีวิตไปจากโลกนี้แล้ว และในคัมภีร์ก็แสดงสวรรค์ไว้มาก เช่น สวรรค์กามาพจร ที่แปลว่า ชั้นที่ยังหยั่งลงในกาม ๖ ชั้น แต่สวรรค์ดั่งกล่าวนี้ เป็นเรื่องที่มีแสดงไว้ในตำราเก่าก่อนพระพุทธศาสนา และมาถึงพระพุทธศาสนาก็ยังมีติดมาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา แต่ก็ติดมาไม่หมด คือติดมาบางส่วน.

อีกอย่างหนึ่ง พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงสวรรค์ในปัจจุบัน คือได้ตรัสไว้ที่แห่งหนึ่ง[๑๐]มีความว่าสวรรค์ชั้น **ผัสสายตนะ ๖ ชั้น** อันเราเห็นแล้ว คือ สวรรค์เกิดขึ้นทางอายตนะที่ให้เกิดผัสสะ ได้แก่:-

ในที่ใด มีรูปที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจ ที่จะพึงเห็นได้ด้วยตา ที่นั้นเป็นสวรรค์ชั้นผัสสายตนะชั้นรูป.

---

[๑๐] *สํ. สฬา. ๑๘/๑๕๙/๒๑๕*

ในที่ใด มีเสียงที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจ ที่จะพึงได้ยินได้ด้วยหู ที่นั้นเป็นสวรรค์ชั้นผัสสายตนะชั้นเสียง.

ในที่ใด มีกลิ่นที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจ ที่จะพึงสูดได้ด้วยจมูก ที่นั้นเป็นสวรรค์ชั้นผัสสายตนะชั้นฆานะ.

ในที่ใด มีรสที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจ ที่จะพึงลิ้มได้ด้วยลิ้น ที่นั้นเป็นสวรรค์ชั้นผัสสายตนะชั้นชิวหา.

ในที่ใด มีโผฏฐัพพะคือสิ่งที่กายถูกต้อง ที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจ ที่จะพึงกระทบถูกได้ด้วยกาย ที่นั้นเป็นสวรรค์ชั้นผัสสายตนะชั้นกาย.

ในที่ใด มีธรรมคือเรื่องราวต่าง ๆ มีเรื่องรูป เรื่องเสียงเป็นต้น ที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจ ที่จะพึงรู้ได้ด้วยใจ ที่นั้นเป็นสวรรค์ชั้นผัสสายตนะชั้นธรรมะ คือชั้นเรื่องราว.

ตามพระพุทธภาษิตนี้ เป็นอันทรงแสดงสวรรค์ ชี้ลงไปกลาง ๆ จะในเวลาไหน คือในบัดนี้ หรือในอนาคต ในโลกนี้ หรือในโลกหน้าก็ตามที เมื่อมีผลเป็นเช่นนี้อยู่ในที่ใดในที่นั้นก็ชื่อว่าเป็นสวรรค์ เพราะจัดเป็นที่มีอารมณ์อันเลิศ มีอารมณ์ที่งดงาม และในขณะเดียวกันก็เป็นที่ข้องที่ติดเป็นอย่างยิ่งด้วย คือว่าเป็นที่ปรารถนาพอใจอย่างยิ่ง สวรรค์ดังกล่าวมานี้ จำต้องอาศัยทาน อาศัยศีลเป็นเหตุ พิจารณาดูตามกระแสปัจจุบัน ก็จะเห็นเข้าเรื่องกันได้กับสวรรค์ ๖ ชั้น ที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสนั้น คือเมื่อต่างมีทานเฉลี่ยเผื่อแผ่ให้ความสุขแก่กันและกัน และมีศีลไม่เบียดเบียนกันและกัน ให้อภัยกันและกัน ก็จะต่างมีความสุขด้วยกัน เมื่อมีความสุขด้วยกันอยู่ก็จะมีความเจริญตา เจริญหู เจริญจมูก เจริญลิ้น เจริญกาย เจริญใจ ปราศจากความทุกข์ ที่เกิดจากความคับแค้น และที่เกิดจากการเบียดเบียนกัน ก็เป็นผลที่เรียกได้ว่าสวรรค์อยู่แล้ว สวรรค์นี้พระพุทธเจ้าทรงแสดงเป็นข้อที่ ๓.

ต่อจากนั้นก็ทรงแสดง **กามาทีนพ** *คือโทษของกาม* สวรรค์ได้ชื่อว่าเป็นกาม คือเป็นที่รักใคร่ที่ปรารถนา ที่พอใจ เป็นอย่างยิ่ง คำว่า **กาม** นั้น เป็นวัตถุที่เป็นภายนอกดั่งกล่าวนั้นส่วนหนึ่ง อีกส่วนหนึ่งเป็นชื่อของกิเลสในใจของบุคคล คือเป็นชื่อของความใคร่ ความปรารถนา ความพอใจ เมื่อมีความใคร่ ความปรารถนา ความพอใจ เป็นกิเลสกามในจิตใจ วัตถุข้างนอกจึงได้พลอยเป็นกามไปด้วย แต่ถ้าจิตใจไม่มีกิเลสกามอยู่ วัตถุข้างภายนอกก็เป็นวัตถุเฉย ๆ ไม่เป็นกามของผู้นั้น เหมือนอย่างบุคคลสามัญซึ่งมีกิเลสกามอยู่ในใจ เมื่อไปในที่ไหน ในที่นั้นก็เป็นกามของเขา เพราะว่าเป็นที่รักใคร่ ปรารถนา พอใจ แต่พระอรหันต์จะไปในที่ไหน ในที่นั้นไม่เป็นกามของท่าน เพราะว่าท่านไม่มีความรักใคร่ปรารถนาพอใจสิ่งนั้น ๆ ก็คงเป็นวัตถุนั้น ๆ อยู่โดยธรรมดาเท่านั้น เพราะฉะนั้น เมื่อกล่าวถึงกามจึงมีความหมายเป็นสอง หมายถึงวัตถุภายนอกก็ได้ หมายถึงกิเลสในใจก็ได้ แต่ว่าโดยปรกติเมื่อกล่าวอย่างสามัญ คำว่ากามเป็นชื่อของวัตถุภายนอก เพราะเป็นที่ใคร่ ที่ปรารถนา ที่พอใจของบุคคลทั่วไป สวรรค์ แม้จะมีอารมณ์อันเลิศสักเท่าไร แต่ก็ยังเป็นกาม คือเป็นที่น่าใคร่ น่าปรารถนา น่าพอใจ และเป็นสิ่งที่ต้องมีความแปรปรวน เปลี่ยนแปลงไป มีเกิด มีดับเหมือนอย่างวัตถุทั้งปวง

ในโลกถึงจะเปลี่ยนแปลงไปช้า ในที่สุดก็ต้องเปลี่ยนแปลงไป ฉะนั้น เมื่อไปมีความรักใคร่ปรารถนาพอใจมาก เมื่อสิ่งเหล่านั้นเปลี่ยนแปลงไป ก็ยิ่งทำให้ต้องเป็นทุกข์มาก เพราะฉะนั้น อันนี้จึงชื่อว่า **อาทีนพ** คือ *โทษของกาม* ที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงชี้ให้เห็นเป็นข้อที่ ๔.

ต่อจากนั้น ก็เป็นข้อที่ ๕ ทรงแสดง **เนกขัมมะ** *คือการออกจากกาม* การออกจากกามนั้น ออกทางกาย ได้แก่ การออกบวชประการหนึ่ง ออกทางใจ ได้แก่ การทำจิตใจให้เป็นสมาธิ จนสงบสงัดจากกาม จากอกุศลกรรมทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง เป็นเหตุทำให้จิตใจสงบและมีความสุข ตัดกังวลห่วงใยอันเกี่ยวกับกามด้วยประการทั้งปวง พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงยกขึ้นโดยเป็นอานิสงส์ของเนกขัมมะเป็นข้อที่ ๕.

เมื่อได้ทรงแสดงอนุปุพพิกถาทั้ง ๕ ประการนี้แล้ว ทรงพิจารณาเห็นว่า ผู้ฟังมีจิตแช่มชื่นผ่องใส ปราศจาก **นิวรณ์** คือ *กิเลสเครื่องกั้นจิต* มีจิตบริสุทธิ์ผ่องใส สมควรที่จะรับพระธรรมที่สูงขึ้นไป เหมือนอย่างผ้าที่ซักให้สะอาดปราศจากมลทินต่าง ๆ ควรที่จะรับน้ำย้อมได้แล้ว จึงได้ทรงแสดงอริยสัจ ๔ คือทรงชี้ทุกข์ ชี้สมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์ ชี้นิโรธ ความดับทุกข์ ชี้มรรค ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ โดยนัยดั่งในปฐมเทศนานั้น อริยสัจ ๔ นี้ เรียกว่า **สามุกฺกํสิกธมฺมเทสนา** คือ *เป็นพระธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงยกขึ้นแสดงเอง* เพราะได้ตรัสรู้ด้วยพระองค์เอง โดยปรกติ เมื่อได้ทรงแสดงอนุปุพพิกถาและอริยสัจ ๔ แล้ว ผู้ฟังก็เกิดดวงตาเห็นธรรม ที่ท่านแสดงว่าได้เป็นพระโสดาบันในพระพุทธศาสนา.

อนุปุพพิกถาและอริยสัจ ๔ นี้ ตามประวัติในพระพุทธศาสนาปรากฏว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงแก่มนุษย์ซึ่งเป็นคฤหัสถ์ ไม่ทรงแสดงแก่เทพยดาหรือภิกษุ และผู้ที่จะทรงแสดงนั้น เป็นผู้ที่มีจิตเลื่อมใส เบิกบาน ควรที่จะได้รับผลจากการฟัง ฉะนั้น จึงปรากฏว่าเมื่อได้ฟังจบลงแล้ว จึงได้รับผลคือได้ดวงตาเห็นธรรม.

ดวงตาเห็นธรรมนั้น ตามศัพท์เรียกว่า **ธมฺมจกฺขุ** ท่านแสดงไว้ตรงกัน คือเห็นว่าสิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดมีความดับไปเป็นธรรมดา เมื่อเกิดความเห็นขึ้นอย่างนี้ เรียกว่า ได้ดวงตาเห็นธรรม หรือว่าเกิดธรรมจักษุ จะฟังเทศน์กัณฑ์ไหน ๆ ก็ตาม เมื่อเกิดดวงตาเห็นธรรม ก็จะต้องเกิดขึ้นอย่างนี้ พิจารณาดูก็น่าเข้าใจว่า คือเห็นทุกข์นั่นเอง *เห็นเกิดดับเรียกว่าเห็นทุกข์ หรือว่าเห็นทุกข์คือเห็นเกิดดับ* โดยมากเห็นแต่เกิด อย่างเห็นชีวิตของเราในบัดนี้ เรารู้จักกันแต่เกิด แต่ว่าไม่รู้สึกว่าจะดับ ดับนั้นเราคิดว่าอยู่ข้างหน้า คือว่ายังไม่มาถึง ในปัจจุบันก็คือเกิดและยังดำรงอยู่ ยังไม่เห็นดับเป็นคู่กันไป แต่ความเห็นที่จะเรียกว่าเห็นธรรมนั้น ต้องเห็นดับคู่ไปกับเกิดพร้อมกัน เมื่อเห็นดับคู่ไปกับเกิดพร้อมกันแล้วกิเลสก็ไม่มีที่ตั้ง จะตั้งความชอบ ความชัง ไว้ที่ไหน ความชอบ ความชังที่เป็นกิเลสนั้นจะตั้งอยู่ได้ ต้องตั้งในสิ่งที่เราเห็นว่า ยังมีอยู่ ยังเป็นอยู่ คือในสิ่งที่ยังเกิดอยู่ แต่ว่าถ้าเห็นว่าดับเสียแล้ว กิเลสก็ไม่มีที่ตั้ง ชอบก็ไม่มีที่ตั้ง ชังก็ไม่มีที่ตั้ง เพราะไม่มีอะไรจะตั้ง เพราะเห็นว่าดับเสียแล้ว

ฉะนั้น โดยปรกติบุคคลจึงยังไม่ชื่อว่าเห็นทุกขสัจจะ จะเห็นก็เห็นเพียงนิดหน่อย ถ้าจะเห็นที่เป็นดวงตาเห็นธรรม จะต้องเห็นให้ตลอดคือเห็นถึงดับ และเห็นให้ได้ในปัจจุบัน เมื่อเห็นถึงดับได้ในปัจจุบัน กิเลสไม่มีที่ตั้งนั่นแหละ จึงชื่อว่าได้ดวงตาเห็นธรรม และผู้ที่ฟังเทศน์จนได้ดวงตาเห็นธรรมนี้ ท่านไม่ได้ฟังเพื่อจะมุ่งกำหนดว่า เทศน์ว่าอย่างไร เบื้องต้นแสดงอย่างไร ท่ามกลางแสดงอย่างไร ข้างท้ายแสดงอย่างไร คือไม่ได้มุ่งจะจำถ้อยคำ มุ่งแต่เพียงเข้าใจให้อย่างแจ่มแจ้ง การบรรลุในขั้นแรกในพระพุทธศาสนานั้น จะต้องเกิดดวงตาเห็นธรรมดั่งกล่าวมานี้ เมื่อได้ดวงตาเห็นธรรมในขั้นแรกนี้แล้ว พระพุทธเจ้าจึงจะทรงอบรมให้เกิดปัญญาสูงขึ้นไปอีกจนถึงที่สุด.

ชฎิล ๓ พี่น้อง[๑๑]

พระบรมศาสดาได้ทรงจำพรรษา ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวันนั้น ครั้นออกพรรษาแล้ว ในอรรถกถาแห่งหนึ่งแสดงว่า ได้เสด็จจาริกจากอิสิปตนมฤคทายวันในวันปาฏิบท คือวันแรม ๑ ค่ำ เสด็จย้อนไปยังตำบลอุรุเวลาเสนานิคม ซึ่งเป็นตำบลที่ตรัสรู้ มุ่งจะเสด็จไปโปรดชฎิล ๑,๐๐๐ คน ซึ่งตั้งสำนักอยู่ในตำบลนั้น ในระหว่างที่เสด็จออกจากอิสิปตนมฤคทายวัน ได้ประทับพักที่ร่มไม้ในแถวไร่ฝ้ายแห่งหนึ่ง ก็ได้ทรงพบกับ **ภัททวัคคิยกุมาร** มีจำนวน ๓๐ คน ซึ่งมาเที่ยวเล่นกันอยู่พร้อมกับภริยาของตน แต่สหายคนหนึ่งไม่มีภริยา ก็นำเอาหญิงโสเภณีมา เมื่อเผลอหญิงโสเภณีก็ลักเอาห่อสิ่งของหนีไป ก็พากันเที่ยวตามหา มาพบพระศาสดา กราบทูลถามว่าได้พบหญิงนั้นบ้างหรือไม่ พระองค์ตรัสถามเรื่อง กุมารเหล่านั้นก็กราบทูลเล่าถวายจนถึงเที่ยวตามหา พระพุทธเจ้าตรัสถามว่า จะแสวงหาสตรีดี หรือจะแสวงหาตนดี กุมารเหล่านั้นกราบทูลว่า แสวงหาตนดีกว่า พระพุทธเจ้าทรงแสดง **อนุปุพพิกถา** และ **อริยสัจ** กุมารเหล่านั้นฟังแล้วก็ได้ดวงตาเห็นธรรม แล้วทูลขออุปสมบท พระพุทธเจ้าก็ทรงประทานอนุญาตให้อุปสมบท แล้วส่งไปประกาศศาสนา ส่วนพระองค์เองก็เสด็จต่อไปจนถึงตำบลอุรุเวลาที่ชฎิลทั้ง ๑,๐๐๐ คนนั้นอาศัยอยู่.

ชฎิลเหล่านั้น มีหัวหน้าอยู่ ๓ คน ชื่อ **อุรุเวลกัสสปะ** คนหนึ่ง มีบริวาร ๕๐๐ คน ตั้งสำนักอยู่ตำบลหนึ่ง น้องคนที่สองชื่อว่า **นทีกัสสปะ** มีบริวาร ๓๐๐ คน ตั้งอาศรมพำนักอยู่ถัดไปอีกแห่งหนึ่ง น้องคนสุดท้องชื่อว่า **คยากัสสปะ** มีบริวาร ๒๐๐ คน ตั้งสำนักอยู่แห่งหนึ่งในที่ถัดไป พระพุทธเจ้าได้เสด็จไปยังสำนักของอุรุเวลกัสสปะก่อน ได้ตรัสขออาศัยพักอุรุเวลกัสสปะก็ยอมให้พัก พระองค์ได้ทรงทรมานอุรุเวลกัสสปะนั้นด้วยวิธีต่าง ๆ เพื่อให้อุรุเวลกัสสปะหายจากความสำคัญตนว่าเป็นพระอรหันต์ ซึ่งเป็นความสำคัญผิด ตามเรื่องแสดงว่า ในตอนแรก พระพุทธเจ้าได้ทรงใช้วิธี **อิทธิปาฏิหาริย์** คือ *แสดงฤทธิ์ต่าง ๆ* **อาเทสนาปาฏิหาริย์** *แสดงวิธีดักใจต่าง ๆ* จนอุรุเวลกัสสปะคลายจากความสำคัญผิดนั้น และทูลขออุปสมบท พระพุทธเจ้าก็ตรัสให้ไปบอกบริวารเสียก่อน

---

[๑๑] วิ. มหา. ๔/๔๓-๖๒/๓๖-๕๕

อุรุเวลกัสสปะก็บอกบริวาร บริวารก็บอกว่าเห็นชอบ ก็พร้อมกันลอยเครื่องสำหรับชฎิล เช่น เครื่องที่ทำผมเป็นเชิง หาบคานซึ่งเป็นชฎิลบริขาร ลอยน้ำทิ้งเสียหมด แล้วก็ทูลขออุปสมบท พระพุทธเจ้าก็ทรงอนุญาต ต่อมานทีกัสสปะกับบริวารได้เห็นชฎิลบริขารของพี่ชายกับบริวารลอยน้ำมา ก็คิดว่าจะเกิดอันตรายแก่พี่และคณะ ก็พร้อมกันมา เห็นพี่และคณะอุปสมบทเป็นภิกษุ ก็พากันลอยบริขารชฎิลของตนทูลขออุปสมบท พระพุทธเจ้าทรงอนุญาต ฝ่ายคยากัสสปะและบริวารก็คงปฏิบัติเช่นเดียวกัน จึงเป็นอันว่าชฎิลรวม ๑,๐๐๐ คน ซึ่งมีหัวหน้า ๓ คน ก็ได้มาอุปสมบทเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนา ก็มาถึงวาระที่พระพุทธเจ้าจะทรงแสดง **อนุสาสนีปาฏิหาริย์** คืออบรมสั่งสอนเพื่อให้ชฎิลเหล่านั้นได้บรรลุธรรมะสืบต่อไป จึงได้ทรงนำไปยังตำบลคยาสีสะใกล้แม่น้ำคยา แล้วก็ตรัสเทศนาที่พระคันถรจนาจารย์ได้ขนานนามว่า **อาทิตตปริยายสูตร** คือเป็นพระสูตรที่แสดงบรรยายถึงสิ่งที่เป็นของร้อน.

อาทิตตปริยายสูตร[๒]

ในพระสูตรนี้ ในตอนแรก พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า สิ่งทั้งปวงเป็นของร้อน สิ่งทั้งปวงคืออะไรบ้าง ก็ได้ทรงยกขึ้นแสดงเป็นหมวด ๆ ดั่งต่อไปนี้

ตอนที่หนึ่ง หมวดที่ ๑ จักขุ รูปที่เห็นได้ด้วยจักษุ จักขุวิญญาณ วิญญาณคือความรู้สึกเห็นรูปทางจักษุ จักขุสัมผัส สัมผัสอาศัยจักษุ จักขุสัมผัสสชาเวทนา เวทนาที่เกิดจากสัมผัสอาศัยจักษุ.

หมวดที่ ๒ โสตะคือหู สัททะคือเสียง โสตวิญญาณ วิญญาณอาศัยโสตะคือหู โสตสัมผัส สัมผัสอาศัยโสตะคือหู โสตสัมผัสสชาเวทนา เวทนาเกิดเพราะสัมผัสอาศัยโสตะคือหู.

หมวดที่ ๓ ฆานะคือจมูก คันธะคือกลิ่น ฆานวิญญาณ วิญญาณอาศัยจมูก ฆานสัมผัส สัมผัสอาศัยจมูก ฆานสัมผัสสชาเวทนา เวทนาเกิดจากสัมผัสอาศัยจมูก.

หมวดที่ ๔ ชิวหาคือลิ้น รสะคือรส ชิวหาวิญญาณ วิญญาณอาศัยลิ้น ชิวหาสัมผัส สัมผัสอาศัยลิ้น ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา เวทนาเกิดจากสัมผัสอาศัยลิ้น.

หมวดที่ ๕ กายะคือกาย โผฏฐัพพะคือสิ่งที่กายถูกต้อง กายวิญญาณ วิญญาณอาศัยกาย กายสัมผัส สัมผัสอาศัยกาย กายสัมผัสสชาเวทนา เวทนาเกิดจากสัมผัสอาศัยกาย.

หมวดที่ ๖ มโนหรือมนะคือใจ ธรรมะคือเรื่อง มโนวิญญาณ วิญญาณอาศัยมนะ คือใจ มโนสัมผัส สัมผัสอาศัยมนะคือใจ มโนสัมผัสสชาเวทนา เวทนาเกิดจากสัมผัส อาศัยมนะคือใจ เหล่านี้เป็นของร้อน.

ตอนที่สอง ได้ทรงแสดงว่า ร้อนเพราะอะไร อะไรมาเผาให้ไหม้ให้ร้อน ก็ทรงชี้ว่าสิ่งทั้งปวงนี้ร้อนเพราะไฟคือราคะ ความติด ความยินดี ความกำหนัด ร้อนเพราะไฟคือโทสะ ความโกรธแค้น

---

[๒] วิ. มหา.๔/๖๒/๕๕.

ขัดเคือง ร้อนเพราะไฟคือโมหะ ความหลง ร้อนเพราะความเกิด ร้อนเพราะความแก่ ร้อนเพราะความตาย ร้อนเพราะโสกะคือความแห้งใจ ปริเทวะ ความร่ำไรรำพันหรือความระทมใจ ทุกขะ ความเจ็บไข้หรือความทุกข์กาย โทมนัส ความทุกข์ใจ อุปายาสะ ความคับแค้นใจ ฉะนั้น จึงได้ตรัสว่าเป็นของร้อน.

ตอนที่สาม ได้ทรงแสดงผลของความรู้ความเห็นต่อไปว่า เมื่ออริยสาวกคือผู้ฟังซึ่งเป็นผู้ประเสริฐได้สดับแล้วอย่างนี้ คือว่าได้มีความรู้เห็นอย่างนี้ ย่อมหน่ายในสิ่งทั้งปวงนั้น เมื่อหน่ายก็สิ้นกำหนัด เมื่อสิ้นกำหนัดก็วิมุตติคือหลุดพ้น เมื่อวิมุตติคือหลุดพ้นก็มีญาณทัสสนะคือความรู้ความเห็นว่าพ้นแล้ว และย่อมรู้ว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำแล้วไม่มีกิจอื่นที่จะพึงทำเพื่อความเป็นเช่นนี้อีก.

ท่านแสดงไว้ว่า เมื่อภิกษุทั้ง ๑,๐๐๐ รูปนั้นได้สดับพระธรรมเทศนานี้ ก็มีจิตหลุดพ้นจากอาสวกิเลสทั้งหลาย เป็นพระอรหันต์ทั้ง ๑,๐๐๐ รูป

ในพระสูตรนี้ ได้จำแนกแสดงส่วนต่าง ๆ ภายในกายนี้ให้ละเอียดมากขึ้นอีก ใน **ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร** และใน **อนัตตลักขณสูตร** ที่แสดงแก่พระปัญจวัคคีย์ ได้ยกเบญจขันธ์ขึ้นแสดง คือ **รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ** แต่ยังไม่ได้จำแนกถึงวิถีคือทางที่เกิดขึ้นตามลำดับ ในพระสูตรนี้ ได้แสดงความเกิดขึ้นแห่งเบญจขันธ์เหล่านั้น แต่แสดงถึงเพียงเวทนา เพราะฉะนั้น ในเบื้องต้นก็ควรทำความเข้าใจในเรื่องนี้ก่อน.

มติทางพระพุทธศาสนานั้น ตามที่พิจารณาจากพระสูตรต่าง ๆ พอสรุปลงได้ว่า แสดงบุคคลว่าประกอบด้วยกายส่วนหนึ่ง จิตส่วนหนึ่ง กายก็หมายถึงรูปกาย จิตก็หมายถึงธรรมชาติชนิดหนึ่ง ซึ่งมีหน้าที่คิดนึก และมีหน้าที่รู้ เพราะเป็นธาตุรู้ การแสดงปฏิบัติธรรมโดยตรงก็มุ่งอบรมจิตเป็นประการสำคัญ แม้พระบรมศาสดาเองเมื่อเป็นพระโพธิสัตว์ เมื่อทรงพบทางที่ถูกต้อง ก็หมายความว่าได้ทรงพบทางปฏิบัติจิต จึงได้ทรงเริ่มปฏิบัติอบรมจิต ในที่สุดก็ได้ตรัสรู้ธรรมะ เพราะฉะนั้น เรื่องจิตจึงเป็นเรื่องสำคัญ แต่ว่าจิตตามทางพระพุทธศาสนานั้น ไม่ได้หมายความว่าเป็นกายหรือส่วนใดส่วนหนึ่งของกาย คือว่า **จิตไม่ใช่รูป** ดั่งมีพระพุทธภาษิตที่แสดงว่า **อสรีระ** *ไม่มีสรีระ* คือ *ไม่มีรูปร่าง* แต่ว่า **คุหาสยะ** *มีคูหา* อันหมายถึง *กายอันเป็นที่อาศัย* เมื่อบุคคลมีจิตและกายประกอบกันอยู่ ชีวิตจึงดำเนินอยู่เป็นไปอยู่ แต่ว่าเมื่อจิตพรากออกไปจากกายหรือว่ากายแตกสลายเป็นที่อาศัยอยู่ของจิตไม่ได้ ชีวะก็สิ้นไป สำหรับเรื่องจิตนี้จะพึงพิสูจน์ได้ตามที่แสดงไว้ทางพระพุทธศาสนาอย่างไรนั้น จะขอยกไว้ก่อน จะย้อนกล่าวถึงวิถีจิตต่อไป.

จิตแม้มีหน้าที่คิด มีหน้าที่รู้เป็นธาตุรู้ดั่งกล่าวก็จริง แต่การที่จะออกมารู้อะไรได้นั้น จำต้องอาศัยกาย คือรู้ได้ทางอายตนะหรือทางทวาร กล่าวคือต้องอาศัยออกมารู้รูปทางจักขุประสาทคือตา รู้เสียงทางโสตประสาทคือหู รู้กลิ่นทางฆานประสาทคือจมูก รู้รสทางชิวหาประสาทคือลิ้น รู้โผฏฐัพพะคือสิ่งที่กายถูกต้องทางกายประสาทคือกาย รู้ธรรมะคือเรื่องทางมนะที่แปลว่าใจ เพราะฉะนั้น

จักขุ ตา โสตะ หู ฆานะ จมูก ชิวหา ลิ้น กายะ กาย มนะ ใจ จึงเป็นทวารคือเป็นประตู สำหรับที่จะให้จิตรู้รูป รู้เสียง เป็นต้นดั่งกล่าวมานั้น ถ้าไม่มีทางทั้งหกนี้ จิตก็เหมือนถูกขังอยู่ในห้องที่ไม่มีประตูหน้าต่าง ออกมารู้อะไรไม่ได้ ทางรู้ของจิตทั้งหกดั่งกล่าวมานั้น สำหรับจักขุประสาท โสตประสาท ฆานประสาท ชิวหาประสาท กายประสาท ก็เป็นที่เข้าใจได้ง่าย แต่มนะคือทางที่ ๖ นี้ ควรทำความเข้าใจเป็นพิเศษ.

มนะ แปลกันว่า *ใจ* แต่ตามศัพท์แปลว่า *รู้* มีหน้าที่สำหรับรู้ธรรมะ ธรรมะในที่นี้หมายความว่า เรื่อง คือ เรื่องรูป เรื่องเสียง เรื่องกลิ่น เรื่องรส เรื่องโผฏฐัพพะ ที่ได้ประสบพบผ่านมาแล้วในอดีต แต่ก็มานึกถึงในปัจจุบัน ความนึกถึงเรื่องในอดีตดั่งกล่าวนั้น ไม่ได้อาศัยตาหูเดี๋ยวนั้น แต่คราวนี้มานึกขึ้นได้ด้วยอะไร สมมติว่าไปเห็นรูปได้ยินเสียงมาเมื่อเช้านี้ แต่ว่ามานั่งนึกถึงอยู่เดี๋ยวนี้ นึกถึงรูป นึกถึงเสียงนั้น นึกถึงด้วยอะไร เพราะไม่ได้อาศัยตา ไม่ได้อาศัยหู เมื่อเช้านี้ต่างหากต้องอาศัยตาอาศัยหู แต่ว่าการที่มานั่งนึกถึงเดี๋ยวนี้ ไม่ต้องใช้ตาไม่ต้องใช้หู คราวนี้ใช้อะไร อันนี้ท่านจึงแสดงทางที่ ๖ คือมนะ นึกถึงได้ด้วยมนะที่แปลว่าใจ หรือแปลว่ารู้ และธรรมะในที่นี้หมายถึงเรื่องอดีตต่าง ๆ ดั่งกล่าวมานั้น เพราะฉะนั้น ทางพระพุทธศาสนาจึงแสดงทวารซึ่งเป็นทางที่ ๖ คือมนะ แต่ก็ไม่เรียกว่าประสาทมนะตามที่อธิบายมานี้ **สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส** ได้ทรงสันนิษฐานว่าได้แก่ **มันสมอง.**[๑๓]

มนะ คือทางที่ ๖ นี้ ยังมีหน้าที่พิเศษอย่างหนึ่งที่แสดงไว้ในอรรถกถาอภิธรรม คือในชั้นบาลีนั้นได้แสดงว่า

จักขุคือตา รูปะคือรูป กระทบกันก็เกิดจักขุวิญญาณ วิญญาณอาศัยจักษุคือตา วิญญาณในที่นี้ก็อธิบายว่า ความรู้สึกเห็นรูป.

โสตะคือหู สัททะคือเสียง กระทบกันก็เกิดโสตวิญญาณ ความรู้สึกได้ยินเสียง.

ฆานะคือจมูก คันธะคือกลิ่น กระทบกันก็เกิดฆานวิญญาณ ความรู้สึกสูดกลิ่นหรือได้กลิ่น.

ชิวหาคือลิ้น รสะคือรส กระทบกันก็เกิดชิวหาวิญญาณ ความรู้สึกได้รสทางลิ้น.

กายกับโผฏฐัพพะกระทบกัน ก็เกิดกายวิญญาณ ความรู้สึกทางกาย.

มนะกับธรรมะกระทบกัน ก็เกิดเป็นมโนวิญญาณ ความรู้สึกทางมนะคือใจ.

ในบาลีแสดงอย่างนี้ ดั่งบาลีในพระสูตรนี้ คือ **วิญญาณ** มาเป็นอันดับหนึ่ง เมื่อมีวิญญาณแล้วก็ต้องมี **สัมผัส** อันดับสอง สัมผัส แปลว่าความกระทบกัน ก็มี ๖ เช่นเดียวกัน แต่มีอธิบายว่าที่ชื่อว่าสัมผัสนั้น ได้แก่ ความประชุมกันของจักษุและรูป และจักขุวิญญาณ จึงจะเรียกว่าจักขุสัมผัส ความประชุมของโสตะ หู สัททะ เสียง และโสตวิญญาณ จึงจะเรียกว่า โสตสัมผัส ความประชุมกันของฆานะ จมูก คันธะ กลิ่น และฆานวิญญาณ จึงจะเป็นฆานสัมผัส ความประชุมกันของชิวหา รสะ และชิวหาวิญญาณ จึงจะเป็นชิวหาสัมผัส ความประชุมกันของกาย โผฏฐัพพะ และกายวิญญาณ

---

[๑๓] วิปัสสนา. น. ๔๔,๔๗.

จึงจะเป็นกายสัมผัส ความประชุมกันของมนะ ธรรมะ และมโนวิญญาณ จึงจะเป็นมโนสัมผัส.

อันดับสามก็เป็น **เวทนา** คือเมื่อเป็นสัมผัสแล้วก็เป็นเวทนา คือความเสวยอารมณ์เป็นสุขบ้าง เป็นทุกข์บ้าง ไม่เป็นทุกข์ไม่เป็นสุขบ้าง เวทนาก็มี ๖ สืบไปจากสัมผัส เรียกจักขุสัมผัสสชาเวทนา เวทนาเกิดจากสัมผัสอาศัยจักษุ โสตสัมผัสสชาเวทนา เวทนาเกิดจากสัมผัสอาศัยโสตะ ฆานสัมผัสสชาเวทนา เวทนาเกิดจากสัมผัสอาศัยฆานะ ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา เวทนาเกิดจากสัมผัสอาศัยชิวหา กายสัมผัสสชาเวทนา เวทนาเกิดจากสัมผัสอาศัยกาย มโนสัมผัสสชาเวทนา เวทนาเกิดจากสัมผัสอาศัยมนะ.

อันดับที่สี่ก็คือ **สัญญา** ความจำได้หมายรู้ ก็นับเป็น ๖ คือ รูปสัญญา ความจำหมายในรูป สัททสัญญา ความจำหมายในเสียง คันธสัญญา ความจำหมายในกลิ่น รสสัญญา ความจำหมายในรส โผฏฐัพพสัญญา ความจำหมายในโผฏฐัพพะ ธรรมสัญญา ความจำหมายในเรื่อง.

อันดับห้าก็เป็น **สังขาร** คือความคิดปรุงหรือความปรุงคิดไปตามสัญญา เป็นกุศลคือเป็นส่วนดีบ้าง เป็นอกุศลคือเป็นส่วนไม่ดีบ้าง เป็นอัพยากฤตคือเป็นส่วนกลาง ๆ บ้าง.

เพราะฉะนั้น นับตั้งแต่วิญญาณ สัมผัส เวทนา สัญญา สังขารนี้ รวมเรียกว่า **นามธรรม** คือเป็นส่วนนาม **นาม** แปลว่า *น้อม* หมายความว่าเป็นอาการที่จิตน้อมออกไปรู้อะไรต่าง ๆ อาศัยกาย คืออาศัยทวาร ๖ ดั่งกล่าวมานั้น เมื่อจิตน้อมออกไปรู้ รู้ขั้นแรกก็เป็นวิญญาณ รู้ขั้นที่สองก็เป็นสัมผัส รู้ขั้นที่สามก็เป็นเวทนา รู้ขั้นที่สี่ก็เป็นสัญญา รู้ขั้นที่ห้าก็เป็นสังขาร แต่ว่าในเบญจขันธ์ ขันธ์ ๕ นั้น นับเพียง ๔ คือว่าสัมผัสไม่นับ ยกออกเสีย และนับรูปเข้าเป็นที่ ๑ คือรูปกาย แล้วก็เอาวิญญาณไปไว้ท้าย คือเรียงเสียใหม่ว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ แต่ว่าเมื่อกล่าวโดยลำดับที่เกิด วิญญาณต้องมาก่อน เป็นวิญญาณ เวทนา สัญญา สังขาร ทำไมท่านจึงเอาเรียงไว้ท้าย ก็เพื่อให้เป็นวงกลม เพราะอาการที่จิตน้อมไปรู้ที่เรียกว่านามนั้น รู้ขั้นที่ ๑ เป็นวิญญาณ สัมผัสไม่นับ ขั้นที่ ๒ ก็เป็นเวทนา ขั้นที่ ๓ เป็นสัญญา ขั้นที่ ๔ เป็นสังขาร คือความคิดปรุงหรือความปรุงคิด เมื่อคิดปรุงไปก็รู้ไปด้วย รู้ที่เกิดขึ้นควบคู่กันไปกับความคิดนั้น ก็ย้อนมาเป็นวิญญาณอีก แล้วก็มาเป็นเวทนา เป็นสัญญา เป็นสังขาร แล้วก็ย้อนมาเป็นวิญญาณ เป็นเวทนา เป็นสัญญา เป็นสังขารไปใหม่ เป็นวงกลม เพราะฉะนั้น ปัญจขันธ์ คือขันธ์ ๕ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ จึงมีทางเกิดดั่งกล่าวมานี้ และเมื่อย่นย่อลงก็เป็น ๒ คือเป็น **รูป** อย่างหนึ่ง **นาม** อย่างหนึ่ง รูปก็เป็นรูปกาย เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็เป็นนามกาย แต่มักเรียกสั้น ๆ กันว่า **นามรูป** เรียกว่านาม เพราะเป็นอาการที่น้อมไปรู้ของจิต ดั่งบรรยายมานั้น.

วิถีจิต คือทางดำเนินของจิตที่ปรากฏเป็นนามธรรม อาศัยรูปธรรม คือจิตอาศัยรูปแสดงอาการเป็นนาม น้อมออกมารู้รูป รู้เสียง ทีแรกก็น้อมออกมาเป็น วิญญาณ เวทนา สังขาร แล้วก็วนกลับไปใหม่เป็นวงกลม จะอธิบายเกี่ยวแก่มนะต่อไป ได้กล่าวถึงอายตนะภายในหรือทวารทั้ง ๖ คู่กับอายตนะภายนอก ๖ แล้ว และได้กล่าวนามธรรมซึ่งเป็นวิถีจิตสืบไปจากนั้น นั้นเป็นการแสดง

อธิบายตามพระบาลี แต่ในอรรถกถาพระอภิธรรมได้อธิบายพิเศษเกี่ยวแก่ มนะ ซึ่งก็ได้อ้างแต่ยังไม่ได้อธิบาย จึงจะมาจับอธิบายในตอนนี้.

ตามอธิบายในอรรถกถานั้น **มนะ** อันเป็นอายตนะที่ ๖ หรือเป็นทวารที่ ๖ ต้องประกอบด้วยอายตนะ **๕** ข้างต้นเสมอ จึงจะเกิดวิญญาณตามสาย ได้แก่ เมื่อ **จักษุ** (ตา) และ **รูป** มากระทบกัน ต้องกระทบถึงมนะด้วย จึงจะเกิด **จักขุวิญญาณ** (ความรู้สึกเห็นรูปทางตา) **โสตะ** (หู) **สัททะ** (เสียง) กระทบกัน จะต้องกระทบถึงมนะด้วย จึงเกิด **โสตวิญญาณ** (ความรู้สึกได้ยินเสียงทางหู) **ฆานะ** (จมูก) **คันธะ** (กลิ่น) กระทบกัน ต้องกระทบถึงมนะด้วย จึงจะเกิด **ฆานวิญญาณ** (ความรู้สึกเป็นกลิ่นทางจมูก) **ชิวหา** (ลิ้น) **รสะ** (รส) กระทบกัน ต้องกระทบถึงมนะด้วย จึงจะเกิด **ชิวหาวิญญาณ** (ความรู้สึกรู้รสทางลิ้น) **กายะ** (กาย) **โผฏฐัพพะ** (สิ่งที่ถูกต้อง) กระทบกัน ต้องกระทบถึงมนะด้วย จึงจะเกิด **กายวิญญาณ** (ความรู้สึกกระทบทางกาย) ส่วนข้อที่ ๖ นั้น **มนะ** กับ **ธรรมะ** คือเรื่อง กระทบกันก็เกิด **มโนวิญญาณ** (ความรู้สึกรู้เรื่องทางมนะ) ฉะนั้น **มนะ** ข้อที่ ๖ จึงต้องเกี่ยวข้องกับอายตนะ ๕ ข้างต้นอยู่เสมอ และท่านอธิบายในพระอภิธรรมละเอียดไปกว่านั้น เช่นข้อที่ **๑ จักษุ** (ตา) **รูปะ** ท่านเรียกว่า **วรรณะ** คือ **สี** แล้วก็ต้องมี **แสงสว่าง** มี **มนสิการ** คือการกระทำไว้ในใจ จึงจะเกิดเป็น **จักขุวิญญาณ** (ความรู้สึกเห็นรูปทางตา) **มนสิการะ** การกระทำไว้ในใจก็คือมนะ ดั่งที่ได้อธิบายแล้ว เป็นอันว่าในอายตนะ ๕ ข้างต้นนั้น รูปเป็นต้น ต้องกระทบทั้งจักขุประสาทตามทางของตน และต้องกระทบทั้งมนะในขณะเดียวกัน ท่านแสดงว่ารวดเร็วมาก เมื่อรูปมากระทบกับจักษุก็กระทบถึงมนะด้วยทันที เหมือนอย่างนกที่บินมาจับที่กิ่งไม้บนต้นไม้ เงาของนกก็กระทบไปถึงพื้นดินทันที เกือบจะเรียกได้ว่าในขณะเดียวกัน

ตามที่อธิบายมานี้ พึงสังเกตคำ ๓ คำ **วิญญาณ** คำหนึ่ง **มนะ** หรือ **มโน** คำหนึ่ง **จิต** อีกคำหนึ่ง คำทั้ง ๓ คำนี้ใช้ต่างกัน.

วิญญาณ นั้น ใช้ในความหมายเพียงรู้สึกเห็นรูปเป็นต้น ดั่งที่อธิบายมาแล้วเท่านั้น ไม่ได้มีความหมายเป็นอย่างอื่น คือไม่ได้หมายไปถึงสภาพที่จะไปเกิดต่อไป ซึ่งเป็นตัวยั่งยืน.

มนะ หรือ **มโน** ก็มีความหมายเพียงทวารหรืออายตนะที่ ๖ มีหน้าที่เกี่ยวข้องกับอายตนะ ๕ ข้างต้น กับเกี่ยวข้องธรรมะคือเรื่องของรูปเสียงเป็นต้น ที่ได้ประสบพบผ่านมาแล้ว ดั่งที่ได้อธิบายมาแล้วเท่านั้น คือมีหน้าที่เป็นอายตนะคือที่ต่อ หรือเป็นทวารคือเป็นช่องทางสำหรับจิตดำเนินเหมือนหนึ่งอายตนะ ๕ ข้อข้างต้น.

ส่วน **จิต** มีความหมายเป็นธรรมชาติอย่างหนึ่ง ซึ่งไม่มีสรีระคือรูปร่าง แต่ว่าอาศัยอยู่ในคูหาที่แปลว่าถ้ำ คือในกายอันนี้ มีหน้าที่เป็นผู้รู้ เป็นผู้แสดงเจตนา (ความจงใจประกอบกรรม) มีหน้าที่ที่จะดำเนินออกมารู้ตามวิถีที่กล่าวมานั้น และเป็นที่จะต้องปฏิบัติอบรมให้เป็นศีล ให้เป็นสมาธิ และให้ประกอบด้วยความรู้ เป็นตัวปัญญา ตลอดจนถึงให้เป็นผู้วิมุตติคือเป็นผู้หลุดพ้น ดั่งในท้ายของอนัตตลักขณสูตรและอาทิตตปริยายสูตรที่อธิบายมาแล้ว ก็แสดงว่าจิตของท่านเหล่านั้นวิมุตติ

หลุดพ้นจากอาสวะคือกิเลสที่นอนจมหมักหมมอยู่ แม้เช่นนั้นก็ไม่มีพระพุทธภาษิตสักแห่งหนึ่งแสดงว่าจิตเป็นอัตตาคือตัวตน แต่กลับมีพระพุทธภาษิตแสดงไม่ให้ถือว่าจิตเป็นอัตตาคือตัวตน ในพระสูตรนั้น[๑๔] ได้แสดงว่า ถือว่ากายเป็นตัวตนเสียยังดีกว่าถือว่าจิตเป็นอัตตาคือตัวตนเป็นการไม่ดี เพราะว่าจิตเป็นธรรมชาติที่ดิ้นรนกระสับกระส่ายอยู่เสมอ เหมือนอย่างวานรที่ดิ้นรนกระสับ-กระส่ายอยู่เสมอ เมื่ออยู่บนต้นไม้ก็โยนตัวจับกิ่งนี้ ปล่อยจากกิ่งนี้ไปจับกิ่งนั้น ปล่อยจากกิ่งนั้นไปจับกิ่งโน้น ฉะนั้น ถ้าหากว่าจิตเป็นอัตตา อัตตาก็จะเท่ากับวานรที่มีธรรมชาติหลุกหลิกดังกล่าวมาแล้วนั้น ท่านจึงไม่ให้ถือจิตเป็นอัตตาคือตัวตน.

หลักธรรมในพระพุทธศาสนานั้น ก็ไม่ให้ถืออะไรทั้งหมดว่าอัตตาคือตัวตน ถ้าไปถือเข้าก็แสดงว่ายังมีอุปาทานคือความยึดถือ และก็จะต้องคิดปั้นสิ่งที่ถือนั้นให้เป็นนั่นเป็นนี่ เมื่อยังคิดปั้นว่าเป็นนั่นเป็นนี่อยู่ ก็ยังเป็นภพหรือเป็นภาวะหรือภวะอยู่ เมื่อเป็นตนหรือเป็นภาวะหรือภวะอย่างใดอย่างหนึ่งอยู่ ก็ยังจะต้องเป็นสิ่งที่เกิดดับเพราะเป็นสิ่งที่คิดปรุงแต่ง ฉะนั้นจึงให้ปล่อยวางทั้งหมด ส่วนธรรมอันใดที่มีอยู่ที่เป็นอยู่อย่างไร ก็คงมีอยู่หรือเป็นอยู่ไปเช่นนั้น คือว่าปล่อยให้เป็นไปตามธรรมดา ตามเรื่อง.

คราวนี้ จะย้อนมาทำความเข้าใจในเรื่อง **นามธรรม** อีกสักเล็กน้อย คือตามที่กล่าวว่า *นามธรรมเป็นวิถีจิต ซึ่งเกิดเป็นวงกลมอยู่เสมอ* ไม่ใช่เกิดอย่างเดียว ดับด้วยอยู่เสมอเช่นเดียวกัน ยกตัวอย่างเช่น เมื่อตามองเห็นหนังสือ ก็เกิดจักขุวิญญาณคือความรู้สึกเห็นขึ้น แล้วก็เวทนาคือเป็นสุขหรือเป็นทุกข์หรือเฉย ๆ แล้วเกิดสัญญาคือความจำหมาย แล้วเกิดสังขารคือความคิดปรุงหรือว่าปรุงคิดในสิ่งที่เห็นนั้น เมื่อคิดปรุงหรือว่าปรุงคิดไป ก็เกิดวิญญาณคือความรู้สึกขึ้นในเรื่องที่ปรุงหรือที่คิดนั้นไปด้วย แล้วเกิดเวทนา เกิดสัญญา เกิดสังขาร แล้วก็มาวิญญาณวนกันไป คราวนี้พอหูได้ยินเสียง เช่น ได้ยินเสียงนาฬิกาตี ก็ทิ้งเรื่องหนังสือไปเกิดโสตวิญญาณคือความรู้สึกได้ยินเสียงนั้นอีก แล้วเกิดเวทนา เกิดสัญญา เกิดสังขาร เกิดวิญญาณ เกิดเวทนา เป็นวงกลมไปในสิ่งที่ได้ยินนั้นอีก คราวนี้จมูกได้กลิ่นธูปหรือกลิ่นอะไรอย่างอื่น นามธรรมก็มาเกิดในเรื่องกลิ่นเรื่องเสียงนั้น ก็หายไปเลิกกันไป เมื่อบริโภคอาหาร ลิ้นได้ประสบกับรส ก็เกิดนามธรรมในเรื่องของรสนั้น กายได้ถูกต้อง เช่นว่าได้อาบน้ำ ก็เกิดนามธรรมในเรื่องของสิ่งที่ถูกต้องนั้น แล้วบางทีมนะไปกระทบกับธรรมะ คือว่าย้อนไปคิดถึงเรื่องในอดีตที่ประสบพบผ่านมาแล้ว ก็เกิดนามธรรมในสายของมนะวนกันไปอย่างนั้น.

เพราะฉะนั้น วันหนึ่ง ๆ ตั้งแต่ตื่นนอนเช้าเรื่อยมา นามธรรมจึงเกิดดับไปนับไม่ถ้วนตามที่ประสบ และถ้าเรื่องใดมีความมุ่งใจอยู่มาก ก็ต่อกันไปได้นาน แต่ถ้าเรื่องใดความมุ่งของใจน้อย นามธรรมในเรื่องนั้นก็น้อย สุดแต่ว่าจะมีความมุ่งใจน้อยหรือมากอย่างไร ฉะนั้น รูปกับนามจึงเป็นส่วนที่ทุก ๆ คนมีอยู่ อาศัยอยู่ ทำงานอยู่ตามหน้าที่ และมีอาการที่เกิดดับอยู่เสมอ ไม่มีเวลาที่จะว่างเว้น

[๑๔] สํ.นิ. ๑๖/๑๑๔/๒๓๑-๒

ถ้าพิจารณาดูก็จะเห็นความจริงอันนี้ได้.

ความเกิดดับของรูปนั้น อาจจะเห็นได้ง่าย ส่วนความเกิดดับของนามนั้นเมื่อพิจารณาก็พอจะเห็นได้ง่ายเหมือนกัน เพราะเป็นเรื่องที่เกิดกับใจ แต่เป็นเรื่องที่เกิดขึ้นและดับไปรวดเร็วมาก เพราะอาการของใจเป็นสิ่งที่ละเอียด และเป็นสิ่งที่รวดเร็ว.

ในอาทิตตปริยายสูตรนี้ พระพุทธเจ้าได้ยกขึ้นแสดงเพียงแต่เวทนา ด้วยทรงชี้ให้เห็นว่าเป็นของที่ร้อน หรือถูกเผาให้ไหม้อยู่เสมอ เท่ากับว่าทรงแสดงทุกขสัจ ความจริงคือทุกข์ ต่อจากนั้นก็ทรงแสดงสมุทัยสัจ ความจริงคือเหตุให้เกิดทุกข์ แต่ว่าในพระสูตรทรงยกเอาราคะ โทสะ โมหะ และเพราะบุคคลมีราคะ โทสะ โมหะ เป็นไฟที่แผดเผาอยู่เสมอ จึงได้เดือดร้อนอยู่ด้วยความโศกเป็นต้น และด้วยความเกิดแก่ตาย ซึ่งเป็นสภาพธรรมดา ต่อจากนั้นก็แสดงมรรคสัจ ความจริงคือมรรค ได้แก่ปัญญาที่กำหนดพิจารณาให้รู้เห็นตามเป็นจริง แล้วก็ทรงแสดงนิโรธสัจ ความจริงคือความดับทุกข์ ตั้งต้นแต่เกิดนิพพิทา ความหน่าย แล้วเกิดวิราคะ ความสิ้นราคะ เกิดวิมุตติ ความหลุดพ้น เกิดวิมุตติญาณทัสสนะ ความรู้เห็นว่าหลุดพ้น มีนัยเดียวกันกับที่แสดงไว้ในท้ายอนัตตลักขณสูตร.

๓

พรรษาที่สอง-สาม-สี่

พระเวฬุวัน กรุงราชคฤห์

มคธ-พระเจ้าพิมพิสาร[๑]

เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงอบรมปุราณชฎิล จนได้อุปสมบทและได้ฟังธรรมสำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้ว ประทับอยู่ที่ตำบลคยาสีสะนั้นตามพระพุทธอัธยาศัยแล้ว ก็ได้ทรงนำภิกษุทั้งหมดนั้นเสด็จไปสู่กรุงราชคฤห์ ซึ่งเป็นเมืองหลวงของมคธรัฐ.

มคธรัฐ ปรากฏตามหลักฐานต่าง ๆ ว่า ในเวลานั้นเป็นอาณาจักรที่เจริญรุ่งเรืองมีอำนาจมาก เมืองหลวงเรียกกันโดยมากว่า **ราชคหะ** แต่ในภาษาไทยเรียกว่า **ราชคฤห์** ในสมัยที่พระพุทธเจ้าได้ทรงอุบัติขึ้นนั้น พระเจ้าแผ่นดินทรงพระนามว่า **พิมพิสาร** ในบาลีใช้คำเรียกว่า **ราชา มาคโธ** เป็นคำยกย่อง เท่ากับเป็นมหาราชแห่งแคว้นมคธ และใช้คำนำพระนามว่า **เสนิโย** คือมีคำต่อไปว่า **เสนิโย พิมฺพิสาโร** เป็นคำไทยว่า **พระเจ้าพิมพิสารผู้เป็นจอมทัพ** ปรากฏเรื่องว่า กรุงราชคฤห์ ซึ่งเป็นนครหลวงนั้น ตั้งอยู่ในระหว่างภูเขา ๕ ลูก คือ **เขาคิชฌกูฏ เขาเวภาระ เขาเวปุลละ เขาอิสิคิลิ** และ **เขากาลกูฏ** ล้อมรอบคล้ายเป็นคอก เพราะฉะนั้น จึงมีคำเรียกอีกคำหนึ่งว่า **คิริพพชะ** แปลว่าคอกเขา เมืองหลวงเดิมว่าตั้งอยู่บนเนินเขา แต่ว่าถูกไฟไหม้บ่อย ๆ พระเจ้าพิมพิสารจึงย้ายลงมาตั้งที่เชิงเขาข้างล่างซึ่งเป็นที่ราบ แต่ก็ยังอยู่ในระหว่างแห่งภูเขาทั้ง ๕ นั้น ต่อมาปลายสมัยพุทธกาลพระเจ้าอชาตศัตรูจึงได้ไปสร้างเมืองใหม่อีกเมืองหนึ่ง ภายนอกจากวงล้อมของเขาทั้ง ๕ ลูกนั้นทางด้านทิศเหนือ กรุงราชคฤห์เจริญมีคนมาก คณาจารย์เจ้าลัทธิไปอาศัยอยู่มาก และก็ปรากฏว่าพระเจ้าแผ่นดินก็ได้ทรงอุปถัมภ์ลัทธิต่าง ๆ ตามควร หรือไม่อุปถัมภ์ก็ไม่ทรงเบียดเบียน ปล่อยให้มีความสะดวกในการที่จะแสดงลัทธิของตน ๆ ในสมัยนั้น พระเจ้าพิมพิสารทรงได้แคว้นกาสิกคามเป็นของขวัญจากแคว้นโกศล ในคราวทรงอภิเษกกับพระราชกนิษฐภคินีของพระเจ้าปเสนทิแห่งแคว้นโกศลดั่งที่ได้เล่าแล้ว.

---

[๑] วิ. มหา. ๔/๖๔/๕๖-๖๓

พระพุทธเจ้าได้เสด็จมุ่งไปสู่กรุงราชคฤห์ก่อน อย่างหนึ่งว่าเพื่อทรงเปลื้องปฏิญญาที่ได้ทรงให้ไว้แก่พระเจ้าพิมพิสาร อีกอย่างหนึ่งว่าเพื่อทรงประดิษฐานพระพุทธศาสนาในที่เจริญก่อน.

ข้อที่ว่าทรงเปลื้องปฏิญญานั้น ดั่งที่มีเรื่องเล่าว่า เมื่อได้เสด็จออกทรงผนวชทีแรกในขณะที่เสด็จไปลองทรงศึกษาบ้าง ทรงปฏิบัติด้วยพระองค์เองบ้าง เพื่อประสบโมกขธรรม คือธรรมเป็นเครื่องพ้นทุกข์นั้น ก่อนที่จะเสด็จไปถึงตำบลอุรุเวลาเสนานิคม ซึ่งเป็นสถานที่ทรงทำความเพียรจนตรัสรู้ ก็ได้ทรงผ่านกรุงราชคฤห์ และประทับอยู่ที่เขา **ปัณฑวะ** พระเจ้าพิมพิสารได้ทรงทราบ ก็ได้เสด็จไปเพื่อทรงพบ และตามเรื่องเล่าว่า พระเจ้าพิมพิสารได้ตรัสถามถึงเหตุที่ทรงออกผนวช เมื่อได้ทรงตอบแล้ว พระเจ้าพิมพิสารก็ได้รับสั่งชวนให้ทรงลาผนวช จะทรงแบ่งราชสมบัติให้ครอบครองครึ่งหนึ่ง พระพุทธเจ้าก็ไม่ทรงรับ เมื่อเป็นเช่นนี้พระเจ้าพิมพิสารจึงทรงขอให้เสด็จกลับมาแสดงธรรมในเมื่อได้ทรงประสบพบธรรมนั้นแล้ว ฉะนั้น เมื่อได้ตรัสรู้พระสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว จึงได้เสด็จมายังกรุงราชคฤห์ก่อนประเทศหรือนครอื่น.

อีกอย่างหนึ่ง ทรงมุ่งจะมาประดิษฐานพระพุทธศาสนาในที่ที่มีความเจริญก่อน เพราะวิธีประกาศพระพุทธศาสนาของพระพุทธเจ้านั้น จะเห็นได้ว่า ได้ทรงประกาศแก่นักบวช ซึ่งเป็นผู้ปฏิบัติชอบมา มุ่งดีมา และเป็นผู้คงแก่เรียนมาแล้ว ในฝ่ายคฤหัสถ์ก็ทรงมุ่งประกาศแก่บุคคลที่เป็นหัวหน้าคน เช่น พระเจ้าแผ่นดิน มหาอำมาตย์ และแก่พราหมณ์คฤหัสถ์ ซึ่งเป็นผู้คงแก่เรียนต่าง ๆ เมื่อบุคคลเหล่านี้ได้ดวงตาเห็นธรรม รับนับถือพระพุทธศาสนาแล้ว คนอื่น ๆ ก็นับถือตามไปด้วยเป็นอันมาก หรือไม่เช่นนั้นก็เกิดความสนใจ ตั้งใจที่จะสำเหนียกศึกษาปฏิบัติเพราะบุคคลที่ได้ทรงแสดงธรรมโปรดก่อนเหล่านั้น ก็ล้วนเป็นที่เคารพนับถือของเหล่าประชาชน ด้วยเหตุนี้ พระพุทธศาสนาจึงได้แพร่ออกไปอย่างรวดเร็ว และพระพุทธเจ้าเองก็ทรงปลอดภัยจากบรรดาผู้มีอำนาจในบ้านเมืองเป็นต้น เพราะว่าได้ทรงให้บรรดาผู้มีอำนาจเหล่านั้นยอมรับนับถือ ทั้งได้ทรงปฏิบัติพระองค์เองไม่ทรงข้องแวะกับการบ้านการเมืองทุก ๆ อย่าง ทรงมุ่งประกาศพระพุทธศาสนาไปโดยส่วนเดียว ดั่งจะพึงเห็นได้จากพระพุทธประวัติที่จะกล่าวในอันดับต่อไป.

เมื่อเสด็จเข้าสู่กรุงราชคฤห์นั้น ไม่ได้เสด็จเข้าไปทีเดียว ได้ประทับพักที่ **ลัฏฐิวัน** อันแปลว่าสวนตาลหนุ่ม น่าจะเป็นสถานที่สำหรับปลูกเพาะต้นตาล พระเจ้าพิมพิสาร ได้ทรงทราบกิตติศัพท์คือเสียงที่พูดเล่าลือกันว่า พระสมณโคดม ผู้ศักยบุตร ออกผนวชจากศักยตระกูลได้เสด็จมายังกรุงราชคฤห์ เวลานี้ได้พักอยู่ที่ลัฏฐิวันสวนตาลหนุ่ม กิตติศัพท์คือเสียงที่พูดกันระบือถึงพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ได้ฟุ้งขจรไปว่า พระองค์เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ทรงแสดงธรรมไพเราะในเบื้องต้น ท่ามกลาง ที่สุด ประกาศพรหมจรรย์ศาสนา พร้อมทั้งอรรถทั้งพยัญชนะบริบูรณ์บริสุทธิ์ทั้งหมด ฉะนั้น การที่จะได้พบได้เห็นพระอรหันต์เห็นปานนั้นเป็นกิจที่ดีที่ชอบ พระเจ้าพิมพิสารพร้อมทั้งบริวาร ๑๒ นหุต เป็นพวกพราหมณ์คฤหบดีชาวกรุงมคธ ก็ได้ไปเฝ้าพระพุทธเจ้าถึงที่ประทับนั้น องค์พระมหากษัตริย์เอง ได้ทรงอภิวาทพระพุทธเจ้าแล้ว ประทับนั่ง ณ ที่ส่วนข้าง

หนึ่ง ฝ่ายพวกพราหมณ์คฤหบดี ชาวมคธ ๑๒ นหุต บางพวกก็เพียงพนมมือไปทางพระพุทธเจ้า บางพวกก็ร้องประกาศชื่อโคตรของตน บางพวกก็เพียงเฉย ๆ อยู่ ทั้งหมดก็นั่งอยู่ตามที่อันควรแก่ตน ท่านแสดงว่า บริษัทเหล่านั้น โดยมากสงสัยว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงประพฤติพรหมจรรย์ในสำนักของท่านอุรุเวลกัสสปะหรือว่าท่านอุรุเวลกัสสปะนั้นประพฤติพรหมจรรย์ในสำนักของพระพุทธเจ้า.

พระพุทธเจ้าได้ทรงทอดพระเนตรเห็นอาการของบริษัท ที่ยังมีความเคลือบแคลงอยู่ดังกล่าว ก็ได้ตรัสถามท่านอุรุเวลกัสสปะขึ้น โดยความว่า ท่านได้เห็นอะไรจึงได้ละทิ้งลัทธิบูชายัญเดิมของตนเสีย.

ท่านอุรุเวลกัสสปะก็กราบทูลว่า ลัทธิบูชายัญนั้น สรรเสริญกาม คือสิ่งที่น่าปรารถนาพอใจ เช่น รูป เสียง กลิ่น รส และสรรเสริญ สตรี ท่านได้รู้ว่านั่นเป็นมลทิน จึงไม่ยินดี.

พระพุทธเจ้าได้ตรัสถามว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น ท่านยินดีอะไร ?

ท่านอุรุเวลกัสสปะก็กราบทูลว่า ท่านเห็นธรรมที่สงบไม่มีกิเลส ที่เป็นเครื่องข้องเกี่ยวเป็นธรรมะที่ไม่แปรปรวนเป็นอย่างอื่น เป็นธรรมะที่ไม่มีผู้อื่นจะพึงแนะนำได้ นอกจากจะพึงรู้ด้วยตนเอง ท่านได้ประสบพบเห็นธรรมะนั้นแล้ว จึงไม่ยินดีในลัทธิวิธีบูชายัญ.

ครั้นท่านกราบทูลแล้ว ท่านก็ได้ซบศีรษะลงที่พระบาทของพระพุทธเจ้า แล้วก็กราบทูลขึ้นว่า พระองค์เป็นศาสดาของตน ตนเป็นสาวก.

บริษัททั้งหมดนั้น ครั้นได้ฟังจึงเกิดเลื่อมใส สิ้นความเคลือบแคลงสงสัย พระพุทธเจ้าจึงได้ทรงแสดง **อนุปุพพิกถา** และ **อริยสัจ ๔** ซึ่งท่านแสดงว่า บริษัททั้งหมดเมื่อได้ฟังแล้ว ๑๑ ส่วนได้เกิดดวงตาเห็นธรรม และอีกส่วนหนึ่งได้ตั้งอยู่ในสรณคมน์.

ครั้นแล้ว พระเจ้าพิมพิสารก็ได้กราบทูลแสดงว่า ความปรารถนาของพระองค์ได้ตั้งไว้ ๕ ข้อ ได้สำเร็จบริบูรณ์ในบัดนี้แล้ว คือ

ข้อที่ ๑ ได้ทรงตั้งความปรารถนาไว้ว่า ขอให้ได้ทรงอภิเษกเป็นพระราชาแห่งมคธรัฐ.

ข้อที่ ๒ ขอให้พระอรหันต์ได้มาสู่แว่นแคว้นของพระองค์.

ข้อที่ ๓ ขอให้พระองค์ได้เข้าไปนั่งใกล้พระอรหันต์.

ข้อที่ ๔ ขอให้พระอรหันต์ได้แสดงธรรมแก่พระองค์ และ

ข้อที่ ๕ ขอให้พระองค์ได้รู้ธรรมะของพระอรหันต์ทั่วถึง.

ได้ทรงสรรเสริญธรรมะของพระพุทธเจ้า และได้ทูลอาราธนาพระพุทธเจ้ากับพระสงฆ์สาวกให้เสด็จเข้าไปรับภัตตาหารในพระราชนิเวศน์ในวันรุ่งขึ้น พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงรับด้วยอาการดุษณีภาพ คือ อาการนั่งนิ่ง ซึ่งเป็นวิธีรับของพระพุทธเจ้าและของพระสาวก **นิ่ง** หมายความว่า **รับ** อย่างมานิมนต์พระ นิมนต์แล้ว ถ้าพระนิ่ง หมายความว่ารับ บางทีถ้าไม่ทราบธรรมเนียมนี้ ก็มักจะต้องถามต่อไปอีก ให้ตอบอย่างใดอย่างหนึ่ง.

รุ่งขึ้น พระพุทธเจ้าและพระสาวกก็ได้เสด็จเข้าไปเสวยและฉันภัตตาหารในพระราชนิเวศน์ เสร็จ

แล้วพระเจ้าพิมพิสารก็ได้ทรงมีพระราชดำริว่า จะควรถวายที่ ๆ ไหนให้เป็นที่ประทับของพระพุทธเจ้าและพระสาวก ได้ทรงเห็นว่าที่อันควรจะเป็นที่ประทับนั้น:-

๑. ควรจะเป็นที่ไม่ไกลหรือไม่ใกล้นักจากบ้าน.

๒. ควรจะเป็นที่มีทางสัญจรไปมาบริบูรณ์ สะดวกแก่ผู้ที่ต้องการจะไปมาได้.

๓. กลางวันก็ไม่เป็นที่พลุกพล่านด้วยผู้คน กลางคืนก็มีความสงัด ไม่มีเสียงอื้ออึงปราศจากลมที่เกิดจากผู้คนเดินไปมาพลุกพล่าน

๔. ควรจะเป็นที่ประกอบกิจของผู้บำเพ็ญพรต และเป็นที่หลีกเร้นในการบำเพ็ญพรต

๕. ควรที่พระบรมศาสดาจะประทับได้.

ได้ทรงเห็นพระเวฬุวันคือสวนไผ่ ซึ่งเป็นสวนหลวง อันอยู่ภายนอกพระนครในทางด้านทิศเหนือ ไม่สู้ไกลนัก ก็ได้ทรงหลั่งน้ำจากพระเต้าทอง กราบทูลถวายพระเวฬุวันนั้น โดยความว่า ข้าพระพุทธเจ้าขอถวายพระเวฬุวันนั้น แก่ภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข ขอพระผู้มีพระภาคเจ้าจงรับอารามคือสวน พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรมะให้พระราชาทรงเห็นแจ่มแจ้ง ให้ทรงสมาทาน ให้ทรงอาจหาญ และให้ทรงร่าเริงแล้ว ได้ทรงปรารภเรื่องนี้เป็นเหตุตรัสอนุญาตให้ภิกษุรับอาราม อันหมายความว่า วัดเป็นที่อาศัยอยู่ได้.

ตามตำนานปรากฏว่า พระพุทธเจ้าได้เสด็จประทับจำพรรษาที่ ๒ ที่ ๓ และที่ ๔ รวม ๓ พรรษาที่เวฬุวันนี้[๒] และได้มีเหตุการณ์ต่าง ๆ เกิดขึ้นในระหว่างนี้หลายเรื่อง ซึ่งจะได้แสดงในอันดับต่อไป.

ในบัดนี้จะได้กล่าวเรื่องเกร็ด ๆ ที่เนื่องกับธรรมเนียมประเพณี เป็นต้น ตามเรื่องที่เล่ามา.

ธรรมเนียมการให้ของผู้อื่น ให้สิ่งที่เป็นวัตถุยกหยิบยื่นได้ ก็มักจะหยิบยื่นให้ แต่ว่าถ้าให้สิ่งที่ใหญ่โต เช่น สวน หรือกุฎี วิหาร หรือสิ่งใดสิ่งหนึ่งอันไม่อาจจะหยิบยกให้ได้ มีธรรมเนียมใช้เทน้ำลงยังพื้นดิน หลั่งน้ำเป็นเครื่องหมายว่าให้ อย่างในเรื่องนี้ พระเจ้าพิมพิสารถวายพระเวฬุวันเป็นอาราม ท่านทรงเทน้ำจากพระเต้าทองเป็นการแสดงว่าถวาย ในเรื่องอื่นดังเช่น พระเวสสันดรประทานช้างแก่พราหมณ์ที่มาขอ ท่านก็ยกช้างให้ไม่ได้ ก็ทรงเทน้ำจากพระเต้าทองเหมือนกัน หรืออย่างที่เรากรวดน้ำกัน ใช้เทน้ำ เพราะส่วนบุญนั้นเป็นสิ่งที่ไม่เห็นตัว ไม่ใช่วัตถุ หยิบยื่นให้ไม่ได้ ฉะนั้นก็ใช้เทน้ำ เป็นหมายว่าให้ เข้าในธรรมเนียมที่กล่าวมานั้น อีกอย่างหนึ่ง อาจจะติดมาจากธรรมเนียมพราหมณ์ที่จะกล่าวต่อไป และธรรมเนียมเทน้ำกรวดนั้น เขานิยมเทน้ำหมด ไม่ให้เหลือค้างไว้ เหมือนอย่างว่าเต็มใจให้กันอย่างเต็มที่ ไม่ใช่ประหยัดเอาไว้.

บทสรรเสริญพระพุทธคุณที่เราสวดกันเวลาเช้า คงจำได้ว่า **ตํ โข ปน ภควนฺตํ เอวํ กลฺยาโณ กิตฺติสทฺโท อพฺภุคฺคโต** เป็นต้น แสดงว่าเป็นเสียงสรรเสริญที่ประชาชนเขาพูด ๆ กันออกไปว่า พระ

---

[๒] มโน. ปู. ๒/๓๙

ผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นต้น เพราะฉะนั้น บทแสดงพระพุทธคุณเหล่านั้น ต้นเดิมก็ดังมาจากเสียงที่พูดกันแพร่หลายในหมู่ประชาชน ไม่ใช่เป็นของผู้นั้นผู้นี้ได้แต่งขึ้น และถ้อยคำเหล่านั้นก็ล้วนเป็นคำเก่า ๆ อย่างคำว่า **ภควา** หรือ **อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ** เป็นต้น เมื่อใครเป็นที่เคารพนับถือขึ้น แสดงตนเป็นศาสดาขึ้น ประชาชนก็คงใช้คำเหล่านี้เองเป็นคำเรียกร้อง และในตอนท้ายก็มีว่า การไปดูไปเห็นพระอรหันต์เป็นการดี เพราะฉะนั้น เมื่อเขาลือกันว่ามีพระอรหันต์มา ก็ควรที่จะไปดูพระอรหันต์กันเสียทีหนึ่งพระเจ้าแผ่นดินเสด็จไปด้วย ก็ยิ่งพากันไปมากมาย ส่วนศรัทธาที่จะตั้งมั่นสำหรับตนนั้น จะมีต่อเมื่อเกิดดวงตาเห็นธรรม คือเมื่อฟังธรรมแล้วได้ดวงตาเห็นธรรมด้วยตนเองนั่นแหละจึงจะเกิดศรัทธาขึ้นด้วยตนเอง.

อนึ่ง พระเวฬุวันนั้น ในตำนานบางแห่งแสดงว่ามี ๒ ตอน ตอนหนึ่งเรียกว่า **กลันทกนิวาปะ** คือเป็นที่ให้เหยื่อแก่กระแต ตอนนี้พระเจ้าพิมพิสารถวายให้เป็นอารามแด่พระพุทธเจ้าและพระสาวก ส่วนอีกตอนหนึ่งเรียกว่า **โมรนิวาปะ** คือเป็นที่ให้เหยื่อแก่นกยูง พระเจ้าพิมพิสารได้อนุญาตให้เป็นที่อยู่ของพวกปริพาชก ซึ่งเป็นนักบวชพวกหนึ่ง นี้ก็แสดงว่า พระเจ้าพิมพิสาร ได้ทรงเป็นองค์ศาสนูปถัมภ์ของทุก ๆ ลัทธิ ถึงไม่ทรงนับถือ แต่ก็ไม่ทรงเบียดเบียน.

พระอัครสาวก[๑]

เมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงรับพระเวฬุวันเป็นพระอาราม ได้ประทับอยู่ที่พระเวฬุวันนั้น ท่านว่าได้ประทับอยู่ในพรรษาที่ ๒ ที่ ๓ และที่ ๔ และในระหว่างที่ประทับอยู่นี้ ทรงได้ **พระอัครสาวก** คือพระสาวกผู้เลิศเบื้องขวาและเบื้องซ้ายที่พระเวฬุวัน พระอัครสาวกเบื้องขวา คือ **พระสารีบุตรเถระ** พระอัครสาวกเบื้องซ้าย คือ **พระโมคคัลลานเถระ** ประวัติของท่านโดยย่อ มีว่า :-

ที่ใกล้กรุงราชคฤห์นั้น ได้มีหมู่บ้านพราหมณ์อยู่ ๒ หมู่ หัวหน้าของหมู่บ้านนั้นได้เป็นสหายสืบต่อกันมาเป็นเวลาช้านาน และต่างก็ได้มีบุตรชาย หัวหน้าหมู่บ้านพราหมณ์หมู่หนึ่งตั้งชื่อบุตรว่า **อุปติสสะ** ในฐานะที่เป็นชื่อของหมู่บ้านนั้น และเป็นบุตรของหัวหน้า หัวหน้าหมู่บ้านพราหมณ์อีกหมู่หนึ่ง ตั้งชื่อบุตรว่า **โกลิตะ** ใช้ชื่อหมู่บ้านนั้นมาเป็นชื่อบุตรของหัวหน้า อุปติสสะและโกลิตะเมื่อเติบโตขึ้นต่างก็ได้เล่าเรียนศึกษาจนได้สำเร็จการศึกษาตามลัทธิของตน และก็ได้ไปเที่ยวเตร่ด้วยกันอยู่เสมอ เช่น ได้ไปเที่ยวดูมหรสพที่มีอยู่บนยอดเขาเป็นการประจำปี และก็ได้เคยเบิกบานรื่นเริงหรือเศร้าหรือว่าตกรางวัลแก่ผู้แสดงไปตามบทบาท แต่เมื่อมีญาณแก่กล้าขึ้น แปลว่าถึงคราวที่จะออกบวช ในคราวหนึ่งก็เกิดความสังเวชใจ ไม่รู้สึกสนุกในการดูมหรสพนั้น ยิ่งคนดูเขาหัวเราะกัน รื่นเริงกัน ก็กลับรู้สึกสังเวชใจ เพราะนึกว่าอีกไม่ช้าเท่าไร ไม่เกินร้อยปี ก็จะพากันตายไปหมดสิ้น และเมื่อสังเกตเห็นอาการของกันและกันเป็นดั่งกล่าวนี้ ก็เลยชวนกันไปบวชเป็นปริพาชกในสำนักของสัญชัย

---

[๑] วิ.มหา. ๔/๗๒/๖๔-๗๖.

ซึ่งเป็นอาจารย์ เมื่อได้ศึกษาลัทธิของอาจารย์สัญชัยนั้นแล้ว ก็เห็นว่าไม่มีสาระ แต่ก็ยังไม่รู้ว่าจะไปพบใครที่ไหนซึ่งจะสอนได้ดีกว่า จึงพากันตั้งกติกาไว้ว่า ถ้าใครพบอมตธรรมคือธรรมที่ไม่ตายก่อนก็ให้บอกแก่กัน.

ในวันหนึ่ง อุปติสสะได้พบท่าน **พระอัสสชิ** ซึ่งเป็นองค์หนึ่งในภิกษุปัญจวัคคีย์ ได้เที่ยวบิณฑบาตอยู่ในกรุงราชคฤห์ ได้เห็นอาการของท่านเป็นที่น่าเลื่อมใส ก็เกิดความสนใจ แต่เห็นว่ายังไม่ใช่เวลาที่จะไต่ถาม จึงได้เดินตามท่านไป เมื่อท่านบิณฑบาตกลับ ฉันเสร็จแล้ว จึงเป็นโอกาส ก็เรียนถามท่านว่า ท่านบวชอุทิศใคร ใครเป็นศาสดาของท่าน ท่านชอบใจธรรมะของใคร.

ท่านพระอัสสชิก็กล่าวตอบว่า ท่านบวชอุทิศพระผู้มีพระภาคเจ้า ซึ่งเสด็จออกผนวชจากศักยสกุล พระองค์เป็นพระศาสดาของท่าน ท่านชอบใจธรรมะของพระองค์.

อุปติสสะก็ขอให้ท่านแสดงธรรมะนั้นให้ฟัง ท่านอัสสชิก็กล่าวตอบว่า ท่านเพิ่งเข้ามาบวช ยังไม่อาจที่จะแสดงให้พิสดารกว้างขวาง จะแสดงได้ก็โดยย่อ.

อุปติสสะก็กล่าวตอบว่า แสดงพยัญชนะมากแต่ไม่ได้เนื้อความอะไร ก็ไม่เป็นประโยชน์อะไร ก็ขอให้แสดงแต่โดยใจความ.

ท่านพระอัสสชิก็แสดงธรรมะโดยย่นย่อให้ฟัง ที่พระธรรมสังคาหกาจารย์ได้มาร้อยกรองเป็นพระคาถาไว้ว่า **เย ธมฺมา เหตุปฺปภวา** *ธรรมเหล่าใด มีเหตุเป็นแดนเกิด หรือเกิดแต่เหตุ* **เตสํ เหตุํ ตถาคโต** *พระตถาคต กล่าวเหตุของธรรมเหล่านั้น* **เตสญฺจ โย นิโรโธ จ** *และความดับของธรรมเหล่านั้น* **เอวํ วาที มหาสมโณ** *พระมหาสมณะมีวาทะอย่างนี้.*

อุปติสสะเมื่อได้ฟัง ก็เกิด **ธรรมจักษุ** คือดวงตาเห็นธรรม ว่าสิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดมีความดับไปเป็นธรรมดา ครั้นแล้วอุปติสสะก็ลาท่านไปพบโกลิตะผู้สหาย เพราะได้ระลึกถึงสัญญาที่ได้ทำกันไว้ ว่าใครพบอมตธรรมก่อนจงบอกแก่กัน เมื่อพบโกลิตะก็ได้ไปกล่าวธรรมะนี้ให้โกลิตะฟัง โกลิตะเมื่อได้ฟังแล้วเกิดดวงตาเห็นธรรมเช่นเดียวกัน แล้วก็พากันไปหาสัญชัยผู้เป็นอาจารย์ เล่าเรื่องให้ฟังแล้ว กล่าวชักชวนอาจารย์ให้อาจารย์ไปเฝ้าพระพุทธเจ้า สัญชัยผู้เป็นอาจารย์ก็ไม่ยอม เพราะมีมานะว่าได้เป็นคณาจารย์เจ้าลัทธิอยู่แล้ว จะกลับไปเป็นศิษย์ของผู้อื่นอีกนั้นก็เหมือนอย่างเอาจระเข้าไปใส่ในตุ่มน้ำ ซึ่งเป็นไปไม่ได้ ในอรรถกถาธรรมบทยังมีเล่าไว้ว่า สัญชัยผู้เป็นอาจารย์นั้นได้ถามว่า ในโลกนี้ มีคนฉลาดมากหรือมีคนโง่มาก อุปติสสะและโกลิตะก็ตอบว่า คนโง่มีมากกว่า อาจารย์สัญชัยก็กล่าวว่า ถ้าเช่นนั้นก็ให้คนฉลาดไปหาพระพุทธเจ้า ให้คนโง่มาหาตนก็แล้วกัน ก็เป็นอันว่าไม่ยอมไป.

อุปติสสะและโกลิตะก็ลาอาจารย์ พาเอามาณพที่เป็นบริวารของตนที่ว่ามีจำนวน ๒๕๐ ไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ทูลขออุปสมบท พระพุทธเจ้าก็ประทานให้อุปสมบทด้วยวิธีเอหิภิกขุอุปสัมปทาทั้งหมด ฝ่ายบริวารนั้นเมื่อได้อุปสมบทแล้ว ก็ได้บำเพ็ญเพียร ไม่ช้านักก็ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ทั้งหมด.

ส่วนพระโกลิตะ ที่ในทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า **พระโมคคัลลานะ** ตามชื่อมารดาว่าโมคคัลลี

โมคคัลลานะ ก็แปลว่าบุตรของนางโมคคัลลีพราหมณี ท่านอุปสมบทได้ ๗ วัน ได้ไปทำความเพียรอยู่ ณ บ้าน **กัลลวาลมุตตคาม** แคว้นมคธนั้น ในเวลานั้น พระศาสดาได้ประทับอยู่ในสวน **เภสกลาวัน** ซึ่งเป็นที่ให้เหยื่อแก่เนื้อหรือเป็นป่าเนื้อ ใกล้เมืองหลวงแคว้นภัคคะ อันชื่อว่า **สุงสุมารคิระ** พระโมคคัลลานะเมื่อบำเพ็ญเพียรอยู่ ณ บ้านกัลลวาลมุตตคามนั้น ได้นั่งโงกง่วงอยู่ พระพุทธเจ้าได้ทรงทราบ ก็ได้เสด็จไปประทานพระโอวาท ตรัสบอกอุบายแก้ง่วงต่าง ๆ เมื่อจะสรุปลงแล้วก็ได้เป็นข้อ ๆ ดั่งนี้

ข้อ ๑. เมื่อมนสิการคือทำไว้ในใจซึ่งสัญญา คือความกำหนดหมายในข้อใด เกิดความง่วงขึ้นก็ให้ทำมนสิการสัญญาข้อนั้นให้มากขึ้น.

ข้อ ๒. ตรึกตรองพิจารณาธรรมะที่ได้ฟังได้เรียนมาด้วยใจ.

ข้อ ๓. ให้สาธยายคือท่องบ่นธรรมะโดยพิสดาร.

ข้อ ๔. เอามือยอนหูทั้ง ๒ ข้าง หรือว่าลูบด้วยฝ่ามือ.

ข้อ ๕. ลูบนัยน์ตาด้วยน้ำ เหลียวดูทิศ แหงนหน้าดูดาว.

ข้อ ๖. มนสิการคือทำไว้ในใจซึ่งอาโลกสัญญา คือกำหนดความสว่างให้มีความสว่างเหมือนอย่างกลางวัน อันปรากฏอยู่ในใจ ทำใจให้เปิด ไม่ให้ถูกหุ้มห่อ ให้สว่าง.

ข้อ ๗. จงกรมคือเดินไปเดินมา สำรวมอินทรีย์และสำรวมจิต ไม่คิดออกไปภายนอกและ

ข้อ ๘. ก็ให้นอน ที่เรียกว่า สำเร็จสีหไสยา คือนอนตะแคงเบื้องขวา ไม่คิดทำความสุขในการนอน และตั้งสติกำหนดจะตื่นขึ้น ลุกขึ้น.

วิธีแก้ง่วงทั้ง ๘ ข้อนี้ ตรัสสอนเป็นวิธีแก้เพื่อเลือกใช้ข้อใดข้อหนึ่ง ข้อหนึ่งไม่สำเร็จก็ให้ใช้ข้อ ๒ เป็นต้น จนในที่สุดเมื่อไม่สำเร็จก็ต้องนอนทันที เมื่อประทานวิธีแก้ง่วงดั่งนี้แล้ว ก็ได้ตรัสพระโอวาทอีก ๓ ข้อ คือ:-

ข้อ ๑. ไม่ควรชูงวงเข้าสกุล หมายความว่า ไม่ควรตั้งมานะว่าเราเป็นนั่นเป็นนี่ ที่เขาต้องนับถือเขาจะต้องต้อนรับเข้าไปสู่ประตู เพราะถ้าหากว่าคนในสกุลเขามีการงานมากเขาไม่ได้ใส่ใจถึง ก็จะให้เกิดเก้อเขินคิดไปในทางต่าง ๆ เกิดความฟุ้งซ่าน จิตเลยไม่สำรวมก็จะห่างจากสมาธิ.

ข้อ ๒. ไม่พูดคำที่เป็นเหตุโต้เถียงกันคือผิดกัน เพราะจะต้องพูดมาก ทำให้ฟุ้งซ่าน ทำให้จิตไม่สำรวม ซึ่งทำให้ห่างจากสมาธิได้เช่นเดียวกัน. และ

ข้อ ๓. ได้ตรัสว่า พระองค์ทรงติการคลุกคลี แต่ว่ามิใช่ติไปทุกอย่าง สรรเสริญก็มีคือทรงติไม่สรรเสริญการคลุกคลีด้วยหมู่ชน แต่ว่าทรงสรรเสริญการคลุกคลีด้วยเสนาสนะอันสงัด คืออยู่ในที่นอนที่นั่งอันสงัด.

พระโมคคัลลานะ ได้กราบทูลถามว่า ด้วยข้อปฏิบัติเท่าไรภิกษุจึงจะชื่อว่าเป็นผู้น้อมไปในธรรมะเป็นที่สิ้นตัณหา สำเร็จถึงที่สุด เกษมจากโยคะคือกิเลสที่เป็นเครื่องประกอบจิตไว้ถึงที่สุด เป็นพรหมจารีถึงที่สุด ถึงสุดทางกันจริง ๆ เป็นผู้ประเสริฐสุดแห่งเทพและมนุษย์ทั้งหลาย.

พระพุทธเจ้าได้ตรัสตอบโดยความว่า ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เมื่อได้สดับว่าธรรมทั้งปวงไม่ควรยึดมั่น ก็พิจารณาให้ทราบชัดลักษณะของธรรมทั้งปวงนั้น กำหนดธรรมทั้งปวงนั้นว่าไม่ควรยึดมั่นอย่างไร เมื่อเสวยเวทนา คือ สุข ทุกข์ หรือไม่ใช่ทุกข์ ไม่ใช่สุข อย่างใดอย่างหนึ่ง ก็ให้พิจารณาเห็นด้วยปัญญาที่ประกอบด้วยความหน่าย ความดับ และความสลัดคืน ไม่ยึดมั่น ไม่สะดุ้ง จึงเป็นผู้ดับกิเลสเฉพาะตัว และจึงเป็นผู้รู้ว่า ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว กิจที่ควรทำได้ทำเสร็จแล้ว.

พระโมคคัลลานะเมื่อได้สดับพระพุทธานุสาสนีแล้วได้ปฏิบัติก็ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ในวันนั้น.

ส่วนพระอุปติสสะ ที่ในศาสนานี้เรียกท่านตามชื่อมารดาว่า **พระสารีบุตร** คือเป็นบุตรของนางสารีพราหมณี บวชแล้วได้กึ่งเดือน ได้ตามเสด็จพระพุทธเจ้าไปบนเขา **คิชฌกูฏ** แขวงกรุงราชคฤห์ ในวันนั้น พระพุทธเจ้าได้ประทับที่ถ้ำชื่อว่า **สุกรขาตา** ในเขาคิชฌกูฏนั้น มีปริพาชกผู้หนึ่ง ชื่อ **ทีฆนขะ**[๔] ซึ่งเป็น **อัคคิเวสสนโคตร** ได้เข้าไปยืนเฝ้า ท่านพระสารีบุตรได้นั่งอยู่เบื้องพระปฤษฎางค์ และถวายงานพัดพระพุทธเจ้าอยู่.

ปริพาชกนั้นได้ทูลถามถึงทิฏฐิคือความเห็นของตนว่า สิ่งทั้งปวงไม่ควรแก่ตน ตนไม่ชอบใจหมดทุกสิ่ง

พระพุทธเจ้าได้ตรัสโดยใจความว่า ถ้าอย่างนั้นทิฏฐิคือความเห็นเช่นนั้น ก็ต้องไม่ควรแก่ปริพาชกนั้น ปริพาชกนั้นก็ต้องไม่ชอบทิฏฐินั้นเหมือนกัน.

ทิฏฐิ คือความเห็นต่าง ๆ นั้น เมื่อสรุปลงแล้วก็มีเพียง ๓ คือ:-

๑. เห็นว่า สิ่งทั้งปวงควรแก่ตน ตนชอบใจหมด.

๒. เห็นว่า สิ่งทั้งปวงไม่ควรแก่ตน ตนไม่ชอบใจหมด.

๓. เห็นว่า บรรดาสิ่งทั้งปวงนั้น บางสิ่งก็ควรแก่ตน ตนชอบใจ บางสิ่งไม่ควรแก่ตน ตนไม่ชอบใจ.

ทิฏฐิทั้งสามนี้ ทิฏฐิที่ ๑ ใกล้ต่อความยินดีพอใจ ทิฏฐิที่ ๒ ใกล้ต่อความขัดใจ ทิฏฐิที่ ๓ ใกล้ทั้ง ๒ อย่าง คือบางอย่างก็ใกล้ต่อความยินดีพอใจ บางอย่างก็ใกล้ต่อความไม่ชอบ เป็นอันว่าทิฏฐิทุก ๆ อย่างนั้น เป็นเหตุให้เจริญกิเลสได้ทั้งนั้น เพราะว่าถ้าถือมั่นในทิฏฐินั้นอันใดว่าเป็นจริง ทิฏฐิอื่นเป็น **โมฆะ** คือว่าเปล่าหมด ก็จะต้องผิดจากอีก ๒ พวก เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็จะต้องวิวาทกัน จะต้องพิฆาตกัน เบียดเบียนกัน ผู้รู้เมื่อพิจารณาเห็นโทษของความถือมั่นในทิฏฐิอย่างใดอย่างหนึ่งดังกล่าวมานี้ จึงได้ละทิฏฐินั้น และไม่ทำทิฏฐิอื่นให้เกิดขึ้น.

ต่อจากนั้นได้ตรัสถึง กายอันนี้ ซึ่งเป็นที่ประชุมมหาภูตทั้ง ๔ อันได้แก่ ธาตุดิน น้ำ ไฟ ลม ซึ่งมีบิดามารดาเป็นแดนเกิด เติบโตขึ้นเพราะการทำนุบำรุงด้วยอาหารต่าง ๆ เป็นกายที่จะต้องแตกทำลายเป็นธรรมดา ก็ควรจะพิจารณาให้เห็นว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นของว่างเปล่า เป็นอนัตตา

---

[๔] ทีฆนขสุตฺต ม.ม.๑๓/๒๖๓/๒๖๙

ไม่ใช่ตัวตน.

ครั้นแล้วได้ทรงแสดง เวทนา ๓ คือเมื่อบุคคลเสวยสุขเวทนาในเวลาใด เวลานั้นก็ย่อมไม่ได้เสวยทุกขเวทนา หรืออทุกขมสุขเวทนา เสวยทุกขเวทนาเวลาใด ในเวลานั้นก็ไม่ได้เสวยสุขเวทนาหรืออทุกขมสุขเวทนา เสวยอทุกขมสุขเวทนาเวลาใด ในเวลานั้นก็ไม่ได้เสวยสุขเวทนาหรือทุกขเวทนา คือรับเวทนาทีละอย่างในเวลาหนึ่ง เวทนาทั้ง ๓ นั้นก็เป็นของที่ไม่เที่ยง เป็นของที่มีการปรุงแต่ง เป็นของที่อาศัยเหตุเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเสื่อมไป คลายไปได้ จนถึงดับไปเป็นธรรมดา เมื่อพิจารณาให้เห็นความจริงในเวทนาดั่งนี้ ก็จะเกิดนิพพิทา วิราคะ วิมุตติ และวิมุตติญาณทัสสนะ เหมือนดั่งที่แสดงในอนัตตลักขณสูตร.

เมื่อพระพุทธเจ้าได้แสดงธรรมนี้แก่ทีฆนขะปริพาชกนั้น ท่านพระสารีบุตรได้นั่งถวายงานพัดไปพลางฟังไปพลาง และพิจารณาตามเห็นว่า พระพุทธเจ้าได้ตรัสให้ละให้สละคืน เพราะความรู้จริงเห็นจริงในธรรมเหล่านี้ เมื่อพิจารณาอยู่จิตก็พ้นอาสวะ เพราะไม่ยึดมั่น.

ส่วนทีฆนขะปริพาชก เพียงแต่ได้ดวงตาเห็นธรรม และท่านแสดงว่า ปริพาชกนั้นก็เป็นหลานของพระสารีบุตร ได้เฝ้าพระพุทธเจ้าเพื่อจะไปสืบฟังข่าวของพระสารีบุตรว่าเมื่อบวชแล้วจะเป็นอย่างไรบ้าง จึงได้ไปเฝ้าและได้ทูลถามพระพุทธเจ้าถึงทิฏฐิคือความเห็นของตน เป็นอันว่าไม่ชอบใจอะไรทั้งนั้น เท่ากับว่าเป็นการปฏิเสธว่าไม่ชอบใจคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าด้วย แต่ก็ไม่ปฏิเสธโดยตรงยกเอาทิฏฐิขึ้นมาว่าให้คลุมไปถึง พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสซักเข้าหาเหตุผลและซักเข้าหาธรรมปฏิบัติ.

พระโมคคัลลานะ พระพุทธเจ้าได้ทรงยกย่องว่า เป็นเลิศในทางมีฤทธิ์มาก พระสารีบุตรพระพุทธเจ้าได้ทรงยกย่องว่า เป็นเลิศในทางมีปัญญามาก พระสารีบุตรเป็นอัครสาวกเบื้องขวาพระโมคคัลลานะเป็นอัครสาวกเบื้องซ้าย ดังที่เมื่อสร้างพระพุทธปฏิมา ก็มักจะสร้างรูปพระอัครสาวกทั้งคู่ให้ยืนหรือให้นั่งอยู่ ๒ ข้างด้วย และก็สร้างเหมือน ๆ กัน เมื่อเป็นเช่นนี้ที่จะสังเกตได้ว่า ท่านองค์ไหนเป็นพระสารีบุตร ท่านองค์ไหนเป็นพระโมคคัลลานะ ก็ให้สังเกตว่าเบื้องขวาขององค์พระพุทธปฏิมาก็เป็นพระสารีบุตรเถระ เบื้องซ้ายของพระพุทธปฏิมาก็เป็นพระโมคคัลลานเถระ เมื่อเราหันหน้าเข้าก็กลับบ้าน คือด้านซ้ายของเราเป็นพระสารีบุตร ด้านขวาของเราก็เป็นพระโมคคัลลานะ และได้ถือเป็นธรรมเนียมในการจัดลำดับโดยปรกติดั่งนี้ เช่น นาคที่มีอายุมากกว่าก็อยู่ทางด้านขวาของพระอุปัชฌาย์ นาคที่มีอายุน้อยกว่าก็อยู่ทางด้านซ้ายของพระอุปัชฌาย์ ตัวนาคเองเมื่อหันหน้าเข้าไปก็รู้สึกว่าสับกันคนละข้าง แต่ว่าถือเอาขวาและซ้ายของสิ่งที่เป็นประธานนั้นไว้เป็นหลัก.

จะอธิบายธรรมะที่เกี่ยวข้องในเรื่องของพระอัครสาวกทั้งสอง และจะชักภาษิตของท่านบางเรื่องมากล่าวก่อน ภาษิตของท่านพระอัสสชิที่ได้กล่าวแก่พระสารีบุตรเมื่อเป็นปริพาชกนั้น นับถือกันว่าเป็นคาถาแสดงหัวใจอริยสัจ และปรากฏอยู่ในศิลาจารึกสมัยพระเจ้าอโศกเป็นอันมาก ฉะนั้น ก็ควรทำความเข้าใจเนื้อความบ้าง.

คาถาบทนี้ขึ้นต้นว่า **เย ธมฺมา** ที่มีคำแปลว่า *ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ พระตถาคตตรัสเหตุ*

ของธรรมเหล่านั้นและความดับของธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะมีวาทะอย่างนี้ ที่จริงฟังดูก็น่าจะไม่รู้สึกสะกิดใจเท่าใด ตามเนื้อความที่กล่าวมานี้ ถ้าได้ฟังอริยสัจมาบ้าง ก็พอจะจับเค้าได้ แต่ถ้าไม่เคยฟังอริยสัจมา ก็ยากที่จะกำหนดให้เข้าใจ.

คราวนี้ จะอธิบายในฐานะที่ได้เคยฟังอริยสัจมาก่อน คือว่าเมื่อเคยฟังอริยสัจมาแล้วรู้ว่าอริยสัจนั้นมี ๔ ได้แก่ ๑. **ทุกข์** ซึ่งเป็น **ผล** ๒. **สมุทัย** เหตุให้เกิดทุกข์ ซึ่งเป็น **เหตุ** ทั้งสองนี้เป็นผลและเหตุในด้านทุกข์ ๓. **นิโรธ** ความดับทุกข์ ซึ่งเป็น **ผล** ๔. **มรรค** ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ซึ่งเป็น **เหตุ** นี้เป็นผลและเป็นเหตุในด้านความดับทุกข์ เมื่อได้เคยฟังอริยสัจมาและทราบหัวข้ออย่างนี้ ก็พอจับเค้าของคาถาของท่านได้ คือ

ข้อว่า **ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ** นี่ก็หมายถึงทุกข์ซึ่งเป็นผล นี่เป็นบาทที่ ๑ ของคาถานั้น ส่วนบาทที่ ๒ ว่า **พระตถาคตตรัสเหตุของธรรมเหล่านั้น** นี่ก็คือตรัสสมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์ บาทที่ ๓ ว่า **และความดับของธรรมเหล่านั้น** นี่ก็เท่ากับแสดงนิโรธ ความดับทุกข์และมรรค ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ซึ่งรวมอยู่ในฝ่ายความดับทุกข์ **พระมหาสมณะมีวาทะอย่างนี้** ก็คือว่าตรัสสั่งสอนไว้อย่างนี้.

คราวนี้ ถ้าจะสรุปเข้าในคำสอนของพระพุทธเจ้าทั่ว ๆ ไป ในฐานะที่เคยเรียนมาแล้วก็พอสรุปได้คือว่า ในชั้นสามัญ พระพุทธศาสนาสอนว่า ผลที่ไม่ดีต่าง ๆ เกิดจากเหตุที่ไม่ดีอันเรียกว่า บาป ทุจริต หรืออกุศลกรรม ส่วนผลที่ดีต่าง ๆ ก็เกิดจากเหตุที่ดี อันเรียกว่า บุญ สุจริต กุศลกรรม คาถาของอัสสชินั้น บาทที่ ๑ ที่ว่า **ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ** นี่ก็หมายถึงผล ทั้งที่เป็นส่วนดี ทั้งที่เป็นส่วนไม่ดี ที่บุคคลได้รับอยู่ในชีวิต บาทที่ ๒ ว่า **พระตถาคตตรัสเหตุของธรรมเหล่านั้น** ก็คือทรงชี้ว่าบุญ สุจริต กุศล นี่เป็นเหตุของผลที่ดีต่าง ๆ ส่วนบาป ทุจริต อกุศล นี่เป็นเหตุของผลที่ไม่ดีต่าง ๆ นี่เข้าได้ในสองบาทต้น แต่ว่าในบาทที่ ๓ ว่า **ตรัสความดับของธรรมเหล่านั้น** อันนี้ ก็อาจจะมาสรุปเข้าได้ด้วยอธิบายว่า ตรัสสอนให้ดับความชั่ว เพื่อจะได้ดับผลที่ชั่ว ดังที่สอนให้ละความชั่วทั้งปวงเสีย แต่ว่า ถ้าในด้านของความดีแล้ว ท่านสอนให้ก่อคือให้ทำ ยังไม่ได้สอนให้ตัด แต่คราวนี้ ในการที่จะแสดงศาสนาให้บริบูรณ์นั้น จำจะต้องมีที่สุด ถ้าจะสอนให้ทำความดีกันเรื่อยไป ก็จะมีปัญหาว่าเมื่อไรจะสิ้นสุดกันเสียสักทีหนึ่ง ถ้าหากว่าไม่มีที่สิ้นสุดยังทำกันเรื่อยไป ก็ต้องแปลว่าศาสนานั้นยังสอนไม่จบ เพราะว่าสิ่งทั้งหลายจะต้องมีที่สุด ชีวิตของบุคคลก็มีที่สิ้นสุด การเรียนของบุคคลที่จัดเป็นชั้นต่าง ๆ ก็มีที่สุด การงานก็มีที่สุด คือว่าทุก ๆ อย่างนั้นต้องมีขอบเขตที่สุดของตน เพราะฉะนั้น ศาสนาใดก็ตาม ถ้าหากว่าสอนให้ทำดีกันเรื่อยไป โดยที่ไม่มีขอบเขตว่าจะสิ้นสุดกันเมื่อไรก็แปลว่าไม่จบ.

คราวนี้ ตามหลักของพระพุทธศาสนานั้น ท่านมีจบเหมือนกัน คือว่ามีจุดเป็นที่สุดดี คนเรายังต้องทำความดีกันอยู่นั้นก็เพราะยังไม่ถึงจุดอันนั้น คือจุดที่สุด จึงยังต้องการดี หรือว่าหวังดี แปลว่า ความดียังไม่พอ จึงต้องหวัง จึงต้องมีความต้องการ ถ้าความดีเพียงพอแล้ว คือว่าถึงจุดที่เป็นที่สุดแล้ว ก็ไม่ต้องหวังดีหรือไม่ต้องหวังความดีอะไรต่อไป.

จุดที่จะเป็นที่สุดดีดั่งกล่าวนี้จะมีได้เมื่อใด มติทางพระพุทธศาสนาแสดงไว้โดยความว่าจะมีได้ในเมื่อสิ้นอาสวกิเลส เมื่ออาสวกิเลสหมดสิ้นแล้ว ก็แปลว่าหมดความชั่ว และหมดสมุฏฐานของความชั่วทั้งหลาย เมื่อความชั่วพร้อมทั้งสมุฏฐานความชั่วหมดไปแล้ว ก็เสร็จกิจที่จะต้องทำความดีเพื่อฟอกล้างความชั่วอีกต่อไป อันนี้ที่ทางพระพุทธศาสนาเอาสำนวนพราหมณ์มาใช้ว่า *เป็นผู้ลอยบุญลอยบาปแล้ว* เพราะฉะนั้น เมื่อถึงจุดอันนี้ก็ชื่อว่าเป็นจุดที่สุดดี คือสุดสิ้นความดี ความดีขึ้นถึงขีดสูงสุดเพียงเท่านั้นแล้วก็เสร็จกิจ นี้เรียกว่าเป็นจุดดับ ก็แปลว่า ดับทั้งความดีดับทั้งความชั่ว เพราะว่าดับอาสวกิเลสหมดสิ้น พระพุทธศาสนาจึงได้สอนถึงจุดของความดับอันนี้ ก็เป็นอันว่า เมื่อสอนถึงจุดอันนี้แล้ว ก็เป็นอันว่าได้แสดงธรรมจบไม่เช่นนั้นก็ไม่จบ จะต้องทำกันเรื่อยไป.

ท่านพระสารีบุตรนั้น ท่านแสดงว่า เป็นผู้มีปัญญามาก สำเร็จก็ช้ากว่าเขา พวกบริวารนั้นทำอาสวะให้สิ้นไปก่อน พระโมคคัลลานะบวชได้ ๗ วัน จึงทำอาสวะให้สิ้นไปได้ ท่านพระสารีบุตรนี่ถึง ๑๕ วัน ท่านก็แสดงว่า เพราะเป็นผู้ที่มีปัญญามากนั่นเอง คิดมาก เมื่อมีปัญญามากก็ต้องมีจุดที่สงสัยมากและจะต้องค้นคว้ามาก ท่านได้สดับคาถาของท่านพระอัสสชิ ทั้งที่ท่านไม่ได้เคยฟังพระพุทธศาสนามาก่อน แต่ท่านก็จับใจความได้ทันที.

คราวนี้ ก็น่าพิจารณาดูเหมือนกัน สำหรับทุก ๆ คนที่ไม่เคยได้สดับพระพุทธศาสนามาก่อนหรือสดับมาบ้าง เมื่อฟังคาถาของพระอัสสชิดั่งนี้แล้ว จะพึงเข้าใจได้อย่างไร หรือจะพึงจับใจความได้อย่างไร คิดดูดั่งนี้จะพอรู้สึกว่าท่านมีปัญญามากจริง ๆ

ต่อมาก็ควรพิจารณาถึงตอนที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนพระอัครสาวกทั้งสองว่า ทำไมจึงยกเวทนาขึ้นแสดง ท่านแสดงว่า **คนที่มีตัณหาจริตหยาบ มักจะติดกาย** เช่นว่า แต่งร่างกายให้สวยสดงดงาม แต่งบ้านเรือน เครื่องใช้ เครื่องประดับต่าง ๆ ให้งดงาม ถึงแม้ว่าไม่สู้สบายนัก แต่ว่าขอให้งดงามก็แล้วกัน บางทีก็ต้องยอมเป็นทุกข์เพราะต้องการความงดงามนั้น นี่เรียกว่าติดกาย **ถ้าผู้มีตัณหาจริตละเอียดขึ้น ก็มาติดเวทนา** แต่โดยทั่วไปก็เรียกติดสุข คือไม่ค่อยคำนึงว่าจะงดงามหรือไม่งดงามอะไรสักเท่าไร ให้เป็นสุข มีสัปปายะคือให้สบายก็แล้วกัน สำหรับที่ติดเวทนานี้ ออกจะมีตรงกันเป็นส่วนมาก คือว่าต้องการให้สบาย ให้มีที่อยู่ ก็เป็นสัปปายะคือสบาย อาหารก็เป็นที่สบาย เครื่องนุ่งห่มก็เป็นที่สบาย สิ่งต่าง ๆ ที่ต้องการให้เป็นที่สบาย แต่ว่าเวทนานั้น ไม่ใช่มีเพียงสบายอย่างเดียว ก็ยังมีไม่สบายกับเป็นกลาง ๆ อีกด้วย ฉะนั้น ถ้าไปติดเวทนา ก็เรียกว่าติดสุข หรือว่าติดสบาย ก็จะมีความเดือดร้อน และบางทีก็ไม่อาจที่จะทำอะไรได้ เพราะเกิดความไม่สบายขึ้นเสีย ยิ่งในการที่จะประกอบการงาน หรือในการเรียนที่จะต้องมีความทุกข์ต่าง ๆ ถ้าติดสุขหรือติดสบายแล้ว ก็ไม่อาจที่จะทำได้.

ท่านพระอัครสาวกทั้งสองนั้น ท่านเป็นบุตรอยู่ในตระกูลที่มั่งคั่ง มีความสุขมาก เมื่อมาบวชเข้าก็ต้องมาอาศัยนิสสัย ๔ ซึ่งในสมัยต้นพุทธกาลนั้น จะต้องใช้นิสสัย ๔ กันมากกว่าบัดนี้ ความไม่สบายก็จะต้องมีมากขึ้น เพราะการที่จะอยู่อาศัย การที่จะนุ่งห่ม การที่จะขบฉัน ก็ไม่เป็นไป

ตามที่ประสงค์ จะต้องไปบิณฑบาตเขามาฉันจริง ๆ อย่างนี้จะเอาให้ถูกกับความปรารถนาก็เป็นไปไม่ได้ เมื่อเป็นเช่นนี้แหละ หากยังติดอยู่ ยังชอบสุขเวทนาอยู่ ถึงจะมีความรู้ความเข้าใจอะไรได้แจ่มแจ้ง พอสมควรแล้วก็ตาม การปฏิบัติก็ยังดำเนินไปไม่สะดวก อันนี้น่าเห็นว่า จึงทรงยกเวทนาขึ้นมาเน้น ก็เวทนาทั้ง ๓ ในขณะหนึ่งก็มีได้แต่เพียงอย่างหนึ่ง แต่ทุก ๆ อย่างก็เป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงมีดับไป สิ้นไป ไม่ควรที่จะมายึดมั่น เพราะฉะนั้น เมื่อปล่อยเวทนาคือว่าปล่อยสุขเสียได้ ก็เป็นอันว่าท่านไม่มีกังวล อีกแล้ว จึงเกิดความรู้ความเข้าใจในธรรมแจ่มแจ้งหมด เป็นข้อที่ควรคิด อุปสรรคในการงาน ในการเรียน หรือในการทำความดีทุกอย่าง เนื่องมาจากติดสุขเป็นประการสำคัญอันหนึ่ง ถ้าสละความติดสุข ยอม เผชิญทุกข์ก็จะต้องทำการทำงาน จะต้องเรียน ต้องศึกษาได้อย่างสบาย เรียนอะไรก็เรียนได้ ทำงาน อะไรก็ทำได้ จะไปไหนก็ไปได้.

อีกข้อหนึ่ง ก็เรื่องที่ท่านว่า **ธรรมทั้งปวงไม่ควรยึดมั่น** นี่เป็นหลักของทางพระพุทธศาสนา ทีเดียว บาลีว่า **สพฺเพ ธมฺมา นาลํ อภินิเวสาย** แปลว่า *ธรรมทั้งปวงไม่ควรยึดมั่น* มีอรรถคล้ายกับ ที่เราสวดกันเวลาเช้า **สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา** *ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน* แต่ก็พึงเข้าใจว่า ธรรมบทนี้เป็นปรมัตถธรรม คือธรรมที่เป็นอรรถเป็นอย่างสูง พระพุทธเจ้าจะแสดงก็แต่ผู้ที่จะโปรด ให้บรรลุมรรคผลเท่านั้น ถ้าบุคคลสามัญก็ไม่ตรัสธรรมนี้.

ธรรมทั้งปวงนั้น ถ้าพูดอย่างสามัญก็แบ่งออกเป็นกุศลธรรมส่วนหนึ่ง อกุศลธรรมส่วนหนึ่ง ในเบื้องต้นท่านก็สอนให้ละอกุศล แต่ว่าสอนให้ทำกุศล ยึดมั่นในกุศล ปล่อยอกุศลนี่ยังต้องยึด คือว่าทิ้งชั่ว ยึดดีเอาไว้ ดีนั้นทิ้งไม่ได้ ต้องยึดเอาไว้ เพราะว่าทุก ๆ คนนั้นยังไม่ถึงจุดสุดดี ดั่ง ที่กล่าวแล้ว ยังต้องมีความดีที่จะทำต่อไป แต่ว่าเมื่อทำความดีเรื่อย ๆ ขึ้นไปจนถึงที่สุด หากยังจะ ยึดความดีนั้นอยู่ ก็แปลว่ายังไม่เสร็จกิจ เหมือนอย่างว่าเราเรียนไปจนจบชั้นสูงสุดแล้ว และยังจะ ยึดชั้นนั้นอยู่ ไม่ยอมออก อย่างนี้ก็แปลว่าไม่สำเร็จ ไม่จบ เพราะฉะนั้น ในขั้นที่ถึงจุดที่เป็นที่สุดดีแล้ว ก็ต้องปล่อยวางทั้งหมด ถ้ายังยึดอยู่ ก็แสดงว่ายังมีตัณหาอุปาทาน ความปรารถนาและความยึดถือ ตัณหาอุปาทานนั้นเป็นตัวกิเลส ยังมีกิเลสอยู่ก็แปลว่ายังไม่สิ้นกิเลส อื่น ๆ หมดไปแล้ว แต่ว่ายัง รักษาตัณหาอุปาทานไว้ เพราะฉะนั้น ต้องสละตัณหาอุปาทานออกไปเสียให้หมด ปล่อยวางทั้งหมด นั่นแหละจึงจะถึงจุดสุดดี ซึ่งเป็นขั้นสุดท้ายในขั้นสุดท้ายนี้เท่านั้น พระพุทธเจ้าท่านจึงจะสอนให้ ไม่ยึดมั่นธรรมทั้งปวง ในขั้นสามัญ ท่านไม่สอนอย่างนี้ จะต้องยึดดีเอาไว้ ละความชั่วไปโดยลำดับ เพราะฉะนั้น การแสดงธรรมต้องอย่าให้ผิดที่ ถ้าหากว่าแสดงผิดที่ก็จะเกิดความไขว้เขวสับสนไปหมด แล้วก็จะไม่เข้าใจ.

เมื่อท่านพระอัครสาวกออกบวชนั้น มีพวกกุลบุตรที่มีชื่อเสียงในเมืองมคธพากันบวชมาก ขึ้น ๆ จนชาวบ้านชาวเมืองพากันกล่าวโพนทะนาว่า พระพุทธเจ้าเป็นผู้ปฏิบัติทำให้คนไม่มีลูก ทำให้ หญิงเป็นหม้ันเป็นหม้าย ทำให้ตระกูลขาด เมื่อชาวบ้านเห็นพระออกเที่ยวบิณฑบาตก็จะพากันว่า พวก พระเหล่านี้พากันมาอีกแล้ว แนะนำเอาคณะของอาจารย์สัญชัยไปบวชกันมากมายแล้ว คราวนี้จะ

แนะนำเอาใครไปบวชอีก พระก็มากราบทูลพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าตรัสว่า เสียงเหล่านี้ที่เกิดขึ้นในพระศาสนาของพระองค์ จะมีอยู่อย่างนานประมาณ ๗ วัน แล้วก็ทรงสั่งให้พระตอบไปว่า พระตถาคตทั้งหลายย่อมแนะนำด้วยสัจจธรรม คือด้วยธรรมที่ดีจริง ผู้ที่รู้อยู่ดั่งนี้ว่า ท่านสั่งสอนแนะนำโดยธรรม ก็ไม่ควรจะมีความขึ้งเคียดเดียดฉันท์.

พิจารณาดูตามเรื่อง ผู้ที่มาบวชในระยะนั้น ที่มีชื่อเสียงปรากฏ โดยมากเป็นผู้ที่ออกบวชแล้ว อย่างพระอัครสาวกทั้ง ๒ กับบริวารนั้น ก็ออกบวชในสำนักของสัญชัยอยู่แล้ว ไม่ใช่เพิ่งออกจากบ้านจากเรือนใหม่ ๆ เพราะฉะนั้น เสียงเหล่านั้นก็อาจจะเป็นเสียงที่มาจากพวกนักบวชลัทธิต่าง ๆ ที่ต้องเสียศิษย์ของตนไป เพราะเข้ามาบวชในสำนักของพระพุทธเจ้า

พระมหากัสสปะ

ในสมัยที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่พระเวฬุวัน กรุงราชคฤห์ ทรงได้พระสาวกสำคัญอีกรูปหนึ่ง เรียกในทางพระพุทธศาสนาว่า **พระมหากัสสปะ** ประวัติของท่านมีโดยสังเขปว่า ท่านเป็นบุตรของพราหมณ์ชื่อว่า **กปิละ กัสสปโคตร** ในบ้านพราหมณ์ ชื่อ มหาติฏฐะ ในมคธรัฐนั้น ท่านได้รับชื่อว่า **ปิปผลิมาณพ** ตระกูลพราหมณ์ที่ท่านถือกำเนิดนั้น เป็นตระกูลที่มั่งคั่ง ต่อมาเมื่อท่านได้บรรลุวัยอันสมควร ก็มีภริยาชื่อว่า **ภัททกาปิลานี** ซึ่งเป็นธิดาของพราหมณ์ **โกสิยโคตร** ในสาคลนคร ในมคธรัฐนั้นเหมือนกัน ต่อมาท่านได้เกิดหน่ายในทางฆราวาส ประสงค์จะประพฤติพรหมจรรย์ และเห็นว่าถ้าจะอยู่ครองฆราวาส จะประพฤติให้บริสุทธิ์เหมือนอย่างสังข์ที่ขัดไม่ได้ จึงได้ปลงผมและหนวด นุ่งห่มผ้ากาสายะ ออกจากเรือนบวชอุทิศพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น เรียกว่าบวช *อุทิศบรรพชา* เวลานั้น ท่านยังไม่รู้ว่าท่านผู้ใดเป็นพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า แต่ก็เชื่อว่าจะต้องมีอยู่ ฉะนั้น ท่านจึงบวชอุทิศต่อพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น.

เรื่องนี้เป็นเรื่องแสดงว่า คำว่า **ภควา** ที่เราแปลว่า *พระผู้มีพระภาค* ก็ดี *อรหํ* หรือ *อรหันต์* ก็ดี *สัมมาสัมพุทธะ* ก็ดี เป็นคำที่มีอยู่แล้ว และใช้เรียกท่านที่นับถือว่าเป็นผู้วิเศษอย่างสูง ปิปผลิมาณพก็มีความเห็นดั่งนั้น และเชื่อว่าจะต้องมีพระอรหันต์ในโลก แต่ยังไม่รู้ว่าท่านเป็นผู้ใด ก็ออกบวชอุทิศท่านผู้นั้น การออกบวชอุทิศนั้น ยังมีสาวกอื่นอีกบางรูปในพระพุทธศาสนา แรกก็บวชเป็นอุทิศบรรพชาเช่นนี้.

ท่านได้จาริกไปพบพระพุทธเจ้า ในระหว่างกรุงราชคฤห์และนาลันทา ในขณะนั้น พระพุทธเจ้าประทับนั่งอยู่ที่โคนต้นไทรต้นหนึ่ง ซึ่งมีชื่อเรียกว่า **พหุปุตตนิโครธ** แปลว่า *ต้นไทรที่มีลูกมาก* คงจะเป็นเพราะมีไทรย้อยอย่างใหญ่ เมื่อท่านได้เห็นพระพุทธเจ้าประทับอยู่ ท่านก็ลงสันนิษฐานแน่ว่า ท่านที่นั่งอยู่ที่นั่นเป็นพระพุทธเจ้า จึงได้เข้าไปหมอบที่พระบาทและได้กล่าวคำประกาศตนว่า พระผู้มีพระภาคเป็นพระศาสดา คือเป็นครูของตน เป็นครูของท่าน ท่านเป็นสาวก.

แต่ว่าท่านได้สังเกตอะไรจึงลงสันนิษฐานว่าท่านที่ประทับนั่งนั้นเป็นพระพุทธเจ้า ในบาลีไม่ได้

กล่าวไว้ ในอรรถกถาก็มีกล่าวไว้ในทางอภินิหาร นี้ต่างจากเรื่องของพระสาวกที่บวชอุทิศพระพุทธเจ้าบางรูป เช่น **พระปุกกุสาติ** นั้น ก็บวชอุทิศพระพุทธเจ้าเหมือนกัน แต่ก็ยังไม่รู้ว่าองค์ไหน จนได้พบกันและพักแรมด้วยกันในโรงงานของนายช่างหม้อ ท่านปุกกุสาติก็ยังไม่รู้จักอยู่นั่นเอง แต่เมื่อฟังธรรมของพระพุทธเจ้าแล้ว จึงได้รู้สึกขึ้นว่าท่านผู้แสดงธรรมให้ฟังนั้นเป็นพระพุทธเจ้า แล้วก็แสดงตนเป็นสาวก ส่วนเรื่องพระมหากัสสปะ ไม่ได้มีเรื่องเล่าว่าพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรม พอท่านพระมหากัสสปะเห็นเข้า ก็ลงสันนิษฐานว่าต้องเป็นพระพุทธเจ้า และแสดงตนเป็นสาวกของพระองค์เลยทีเดียว อันนี้ก็น่าจะต้องมีลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่ง ทำให้ท่านสังเกตและลงสันนิษฐานได้เช่นนั้น ไม่ได้แสดงธรรมก่อน และท่านเป็นผู้ที่ทรงธรรมปัญญาอาจจะดูคนออกได้ง่าย อย่างพระสารีบุตรฟังธรรมย่อของพระอัสสชิก็เข้าใจพระพุทธศาสนาได้ทันที.

พระพุทธเจ้าได้ตรัสประทานพระโอวาท แก่ท่านพระมหากัสสปะ ๓ ข้อ คือ

ข้อ ๑. ให้ศึกษาว่า จักตั้งหิริ ความละอาย โอตตัปปะ ความเกรงกลัวอย่างแรงกล้าในภิกษุทั้งหลาย ทั้งที่เป็นพระเถระ ทั้งที่เป็นนวกะ ทั้งที่เป็นมัชฌิมะ.

ข้อ ๒. ให้ศึกษาว่า จักเงี่ยโสต ประมวลใจ ฟังธรรมที่ประกอบด้วยกุศลทุก ๆ อย่างและ

ข้อ ๓. ให้ศึกษาว่า จักไม่ละกายคตาสติ คือสติที่เป็นไปในกาย อันประกอบด้วยความสำราญคือให้พอใจเป็นสุขอยู่ในการเจริญสติที่ไปในกาย.

ท่านกล่าวว่า พระมหากัสสปะเป็นผู้ที่พระพุทธเจ้าทรงรับให้อุปสมบทด้วยพระโอวาท ๓ ข้อนี้ สันนิษฐานว่าทรงอนุญาตให้อุปสมบทด้วยวิธีเอหิภิกขุอุปสัมปทานั่นเอง แต่ว่าในเรื่องไม่ได้กล่าวไว้.

ท่านพระมหากัสสปะได้อุปสมบทเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนาแล้ว ในวันที่ ๘ ท่านก็ได้บรรลุปัญญาความรู้ทั่วถึง ที่หมายถึงพระอรหัต เป็นผู้มีจิตพ้นจากอาสวกิเลส ตามเรื่องก็แสดงว่า ภริยาของท่านก็ออกบวชอุทิศพระพุทธเจ้าเช่นเดียวกัน และต่อมาก็ได้บวชเป็นภิกษุณีในพระพุทธศาสนา.

โอวาทของ ๓ พระสาวก

คราวนี้จะกล่าวธรรมบางข้อของพระสาวกทั้ง ๓ นี้ **พระสารีบุตร** เป็นผู้ที่พระพุทธเจ้าได้ทรงยกย่องว่า เป็นผู้มีปัญญาสามารถที่จะแสดงธรรมจักรและอริยสัจได้กว้างขวางพิสดารแม้นพระองค์ได้ ในบางคราวเมื่อมีภิกษุมาทูลลาจะเดินทางไปในต่างถิ่น ก็โปรดให้ไปลาท่านพระสารีบุตร ดั่งในคราวหนึ่ง เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จอยู่ที่เมืองเทวทหะ ภิกษุเป็นจำนวนมากได้เข้าเฝ้าทูลลาจะไปปัจฉาภูมิชนบท ก็โปรดให้ไปลาพระสารีบุตร เมื่อภิกษุเหล่านั้นไปลาตามที่รับสั่ง พระสารีบุตรก็ถามว่า เมื่อภิกษุเหล่านั้นจะไปต่างประเทศต่างถิ่น ก็คงจะมีคนมีปัญญามาถามว่าครูของท่านสอนอย่างไร เมื่อเป็นเช่นนี้ ท่านจะตอบเขาว่าอย่างไร จึงจะไม่ผิดคำสั่งสอนของพระศาสดา และเป็นการถูกต้อง ภิกษุเหล่านั้นก็ขอให้ท่านแนะนำ ท่านก็แนะนำว่า ให้ภิกษุเหล่านั้นตอบว่า ครูของเราสอนให้ตัดความกำหนัดรักใคร่เสีย ถ้าเขาถามว่าให้ละความกำหนัดรักใคร่ในสิ่งใด ก็ให้ตอบว่า ในรูป เวทนา สัญญา

สังขาร วิญญาณ ถ้าเขาถามอีกว่า เห็นโทษเห็นคุณอย่างไรจึงสอนอย่างนั้น ก็ให้ตอบว่า เมื่อยังมีความกำหนัดรักใคร่ในสิ่งเหล่านั้น ครั้นสิ่งเหล่านั้นแปรปรวนเป็นอย่างอื่นก็จะเกิดความทุกข์มีโศกเป็นต้น เมื่อละเสียได้ ครั้นสิ่งเหล่านั้นแปรปรวนไป ทุกข์ก็จะไม่เกิด ครูของเราเห็นโทษและเห็นคุณอย่างนี้จึงสอนอย่างนั้น.

และมีอีกเรื่องหนึ่ง คือภิกษุองค์หนึ่งชื่อ **ยมกะ**[๕] ได้มีความเห็นว่า พระอรหันตขีณาสพตายสูญ ซึ่งเป็นความเห็นผิด และพวกภิกษุก็ช่วยกันเปลื้องทิฏฐินั้น แต่ไม่สำเร็จ จึงได้มาขอให้ท่านพระสารีบุตรช่วยเปลื้อง ท่านพระสารีบุตรก็ถามขึ้นว่า ท่านยมกะเห็นอะไรเป็นพระอรหันตขีณาสพ หรือว่าเห็นพระอรหันต์มีอยู่ในอะไร คือเห็นว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นพระอรหันต์ หรือเห็นว่าพระอรหันต์มีอยู่ในขันธ์ ๕ นั้น ท่านยมกะก็ตอบว่าไม่ใช่ ๆ ทุกข้อ ท่านพระสารีบุตรถามว่า ก็ไม่ใช่เช่นนั้นแล้ว ควรจะพูดว่าพระอรหันต์ตายสูญหรือ ท่านยมกะก็ตอบว่า เมื่อก่อนไม่ได้มีความรู้อย่างนี้ ท่านพระสารีบุตรถามว่า ถ้าเขาถามว่าพระอรหันต์ตายแล้วเป็นอะไร จะแก้อย่างไร พระยมกะก็ตอบว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ไม่เที่ยง ดับไป นี่เป็นเรื่องสำคัญเรื่องหนึ่งที่ควรจะกำหนดเอาไว้ ท่านพระสารีบุตรก็ได้กล่าวอบรมต่อไปว่า เหมือนอย่างมีคฤหบดีซึ่งเป็นผู้มั่งคั่งและรักษาตัวอย่างแข็งแรง มีบุคคลผู้หนึ่งคิดจะฆ่าแต่ไม่สำเร็จ จึงได้สมัครเข้าไปเป็นคนรับใช้ จนเป็นที่ไว้วางใจแล้ว ก็ลอบฆ่าเสีย ในขณะที่คฤหบดีผู้นั้นจะตาย ก็ไม่ได้คิดว่าผู้ที่รับใช้ตนเองนั้นเองเป็นผู้ฆ่าตน ฉันใดก็ดี บุคคลผู้ถือขันธ์ ๕ เป็นต้น เมื่อขันธ์ ๕ ที่ตนยังถือนั้นแปรปรวนไป ก็เป็นทุกข์ แต่ว่าเมื่อไม่ถือว่าเป็นอัตตาอยู่ในขันธ์ ๕ ขันธ์ ๕ แปรปรวนไปอย่างใด ก็ไม่เป็นทุกข์.

อีกเรื่องหนึ่ง[๖] ในระหว่างที่ท่านพระสารีบุตรพักอยู่ที่พระเวฬุวันนั้น เช้าวันหนึ่ง ท่านบิณฑบาตในกรุงราชคฤห์ ได้อาหารมาแล้วก็มานั่งฉันอยู่ที่เชิงฝาเรือนแห่งหนึ่ง ในขณะนั้น ได้มีนางปริพาชิกาคนหนึ่งชื่อว่า **สูจิมุขี** แปลว่ามีปากเหมือนอย่างเข็ม คงจะหมายความว่าชอบพูดทิ่มแทงคนอื่น ได้เข้าไปหาท่านแล้วก็กล่าวว่า ท่านสมณะนี้ก้มหน้าฉัน ท่านก็ตอบว่า เราไม่ได้ก้มหน้าฉัน นางสูจิมุขีก็กล่าวต่อไปว่า ถ้าเช่นนั้นก็แหงนหน้าฉัน ท่านก็ตอบว่า เราไม่ได้แหงนหน้าฉัน นางสูจิมุขีก็พูดขึ้นว่า ถ้าเช่นนั้นก็ต้องตั้งหน้าไปทางทิศใหญ่ฉัน ท่านก็ตอบว่า เราไม่ได้ตั้งหน้าไปทางทิศใหญ่ฉัน นางสูจิมุขีก็พูดขึ้นอีกว่า ถ้าเช่นนั้นท่านก็ตั้งหน้าไปทางทิศน้อยฉัน ท่านก็ตอบว่า เราไม่ได้ตั้งหน้าไปทางทิศน้อยฉัน นางสูจิมุขีจึงกล่าวขึ้นว่า พูดอย่างใดท่านก็ปฏิเสธทั้งนั้น เมื่อเป็นเช่นนี้ ท่านฉันอย่างใด ท่านก็ตอบว่า ท่านปฏิเสธนั้นก็เพราะสมณพราหมณ์เหล่าใดที่สำเร็จชีวิตด้วยติรัจฉานวิชา คือว่าวิชา ดูที่ทางต่าง ๆ สมณพราหมณ์เหล่านั้นเรียกว่า ก้มหน้าฉัน สมณพราหมณ์เหล่าใดสำเร็จชีวิตด้วยติรัจฉานวิชา คือว่าวิชาดูดาวนักษัตร สมณพราหมณ์เหล่านั้นก็เรียกว่าแหงนหน้าฉัน สมณพราหมณ์เหล่าใดสำเร็จชีวิตด้วยติรัจฉานวิชา คือรับใช้เป็นทูตของเขา รับใช้ไปโน่นไปนี่ให้เขา

---

[๕] สํ. ขนฺธ. ๑๗/๑๓๒/๑๙๘-๒๐๗.

[๖] สํ. ขนฺธ. ๑๗/๒๙๕/๕๑๗.

ตามแต่เขาส่งใช้ไป สมณพราหมณ์เหล่านั้นเรียกว่า ตั้งหน้าไปทางทิศใหญ่ฉัน สมณพราหมณ์เหล่าใดสำเร็จชีวิตด้วยติรัจฉานวิชา คือวิชาดูลักษณะอวัยวะร่างกาย สมณพราหมณ์เหล่านั้นเรียกว่า ตั้งหน้าไปทางทิศน้อยฉัน ท่านไม่ได้สำเร็จชีวิตอย่างนี้ ท่านแสวงหาภิกษาโดยธรรมได้มาฉัน ท่านจึงเป็นผู้ที่ฉันโดยธรรม ท่านมีปฏิภาณในการโต้ตอบกับผู้ที่มากล่าวหา และท่านได้แสดงธรรมยาว ๆ ที่พระธรรมสังคาหกาจารย์ร้อยกรองไว้เป็นพระสูตรอีกมาก เช่น **สังคีติสูตร**[๗] **ทสุตตรสูตร**[๘] ซึ่งเป็นแบบฉบับของวิธีการทำสังคายนา.

ส่วน **พระโมคคัลลานะ** นั้น พระพุทธเจ้าได้ทรงยกย่องว่า เป็นผู้ทำสกุลที่ยังไม่เลื่อมใสให้เลื่อมใส เป็นผู้ไม่ทำศรัทธา ไม่ทำโภคะหรือทรัพย์ของตระกูลให้เสียหาย เหมือนอย่างแมลงผึ้งที่ถือเอาแต่รสของดอกไม้ ไม่ทำสี กลีบ กลิ่นของดอกไม้ให้เสียหาย ท่านเป็นผู้สามารถในการนวกรรม คือการก่อสร้าง เมื่อมีการก่อสร้างพระอาราม ท่านก็ได้รับมอบหมายให้เป็นผู้ดูแล เช่นดังนางวิสาขาสร้างบุพพารามในกรุงสาวัตถี ท่านก็ได้รับเป็นผู้ดูแล และคำสั่งสอนของท่านนั้นก็มีหลายอย่างดังเช่นที่พระธรรมสังคาหกาจารย์ได้ร้อยกรองไว้ โดยชื่อว่า **อนุมานสูตร**[๙] คือพระสูตรที่แสดงถึงการอนุมานตนเอง ความย่อในพระสูตรนั้น ท่านได้สอนธรรมพวกภิกษุโดยความว่า ถ้าภิกษุปวารณาตนเองคือบอกอนุญาต หรือขอให้เพื่อนสพรหมจารีตักเตือนตนได้ แต่ถ้าเป็นคนที่ว่ายากแล้ว เพื่อนสพรหมจารีก็จะไม่ว่ากล่าว เหตุที่ทำให้ว่ายากนั้น ท่านยกขึ้นมาแสดงหลายข้อ เช่น ความโกรธ ความผูกโกรธ ความหงุดหงิด ตั้งแง่งอนต่าง ๆ การกล่าววาจาที่แสดงว่าโกรธเป็นต้น คราวนี้ ถ้าพระภิกษุปวารณาให้เพื่อนสพรหมจารีว่ากล่าวตักเตือนได้ ถ้าเป็นผู้ว่าง่ายคือเป็นผู้ที่พอจะตักเตือนได้ เพื่อนสพรหมจารีก็ตักเตือน เหตุที่ทำให้ว่าง่ายนั้น ท่านก็ยกขึ้นเป็นข้อ ๆ ตรงกันข้ามกับเหตุที่ทำให้ว่ายาก ต่อจากนั้น ท่านสอนให้อนุมานตนเองคือให้ชั่งดู เทียบตนเองกับคนอื่น คือว่าคนอื่นเป็นคนที่ปรารถนาลามกเป็นต้น ก็ไม่เป็นที่ชอบใจแก่เราฉันใด ถ้าเราเป็นคนปรารถนาลามกเช่นนั้น ก็ไม่เป็นที่ชอบใจแก่คนอื่นเหมือนกัน แปลว่า ชั่งตนเอง ดูตนเองว่า บัดนี้เราเป็นอย่างไร เป็นคนที่ปรารถนาลามกคือปรารถนาไม่ดีอยู่หรือไม่ ถ้ารู้ว่าเราเองเป็นคนที่มีความปรารถนาลามกเช่นนั้น ก็ให้พยายามละเสีย และให้ตั้งใจศึกษาสำเหนียกอยู่ เพื่อจะปฏิบัติดั่งนั้น ทั้งกลางวันกลางคืน เหมือนหนุ่มสาวที่ส่องกระจกเพื่อจะแต่งหน้าแต่งตัว เมื่อเห็นส่วนไหนเป็นมลทิน ก็ต้องนำส่วนนั้นออกเสีย บุคคลก็เหมือนกัน ก็ใช้ปัญญาส่องตัวดูตัวเองและแต่งตนเองให้บริสุทธิ์หมดจด พระสูตรนี้ท่านแสดงที่ป่าสงวนเนื้อ ชื่อเภสกลาวัน ภัคคชนบท.

ส่วน **พระมหากัสสปะ** นั้น ท่านได้รับยกย่องว่าเป็นผู้เลิศในด้านที่มีวาทะ กำจัดกิเลสพอใจแนะนำอบรมให้ภิกษุเป็นผู้มักน้อยเสมอ ยินดีในธุดงควัตร พระพุทธเจ้าได้ทรงยกย่องท่านมากว่า เป็น

---

[๗] ที. ปาฏิ. ๑๑/๒๒๒/๒๒๑-๒๘๗.

[๘] ที. ปาฏิ ๑๑/๒๘๘/๓๖๔-๔๗๕.

[๙] ม. มู. ๑๒/๑๘๙/๒๒๑-๒๒๕.

ผู้มีคุณธรรมเสมอด้วยพระองค์ เป็นผู้มีสันโดษด้วยปัจจัย ๔ เป็นผู้ที่มักน้อยและเป็นที่สมควรที่จะเข้าสกุลได้ ดั่งตรัสโอวาทหมู่ภิกษุให้ทำตนให้มีอุปมาเหมือนอย่างดวงจันทร์ คอยชักกายชักใจออกห่างสกุลอยู่เสมอ ทำตนให้เขาเห็นอย่างเป็นคนใหม่อยู่เสมอ ไม่ให้มีความคะนองในสกุลทั้งหลาย ท่านพระมหากัสสปะก็เป็นผู้มีคุณอย่างนั้น ควรเป็นตัวอย่างของภิกษุทั้งหลาย พระพุทธเจ้าทรงยกพระหัตถ์ขึ้นแกว่งในอากาศ แล้วก็ตรัสว่า มือที่แกว่งในอากาศนี้ไม่ข้องอยู่ในอากาศฉันใด เมื่อภิกษุจะเข้าไปในสกุลก็ฉันนั้น อย่าให้จิตติดข้องอยู่ ตั้งจิตเป็นกลางว่าเขาปรารถนาลาภ ปรารถนาบุญ ก็จงได้ลาภได้บุญเถิด และให้ทำใจในเมื่อผู้อื่นได้ลาภให้เหมือนกับตนได้เองเถิด พระมหากัสสปะเป็นผู้มีคุณสมบัติดั่งกล่าวมานี้ จึงเป็นผู้สมควรจะเข้าสกุลได้.

และพระพุทธเจ้าได้ทรงยกย่องว่า ธรรมเทศนาคือการเทศน์แสดงธรรมของท่าน ก็บริสุทธิ์แล้วก็ตรัสการแสดงธรรมที่ไม่บริสุทธิ์ คือถ้าภิกษุแสดงธรรมด้วยคิดว่า เขาจะเลื่อมใสในตน และจะทำอาการของผู้เลื่อมใสในตน ธรรมเทศนาก็ไม่บริสุทธิ์ แต่ว่าถ้าภิกษุแสดงธรรมด้วยคิดว่าจะแสดงธรรมให้เขาฟังให้รู้เรื่อง แจ่มแจ้ง เห็นจริง เมื่อรู้แล้วจะได้ปฏิบัติแสดงธรรมด้วยมุ่งที่จะให้เขาเข้าใจธรรม มีความกรุณา มีความเอ็นดู อนุเคราะห์ต่อเขา ไม่ได้มุ่งย้อนเข้ามาเพื่อตน ธรรมเทศนาดั่งนี้ จึงเรียกว่าบริสุทธิ์ ท่านมหากัสสปะ ท่านเป็นผู้ที่มีธรรมเทศนา คือการแสดงธรรมที่บริสุทธิ์ดังกล่าวมานี้.

พระมหากัสสปะ โดยปรกติเป็นผู้ที่ถือธุดงค์คืออยู่ป่าเป็นวัตร เที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร นุ่งห่มผ้าบังสุกุลเป็นวัตร ทรงจีวร ๓ ผืนเป็นวัตร เป็นผู้ที่ไม่คลุกคลี พระพุทธเจ้าตรัสว่า ท่านมหากัสสปะเป็นผู้ชราแล้ว มาฉันอาหารที่ทายกเขาถวายอยู่ในวัด ท่านพระมหากัสสปะกราบทูลว่า ท่านปฏิบัติดั่งนี้ก็เพราะประโยชน์ ๒ อย่าง คืออย่างหนึ่งท่านเห็นว่า การปฏิบัติดั่งนี้เป็นความสุขในปัจจุบันของท่าน อย่างที่สองท่านเห็นว่า จะได้วางแบบให้เป็นตัวอย่างสำหรับภิกษุทั้งหลายในกาลต่อไปว่า ได้มีพระสาวกเป็นผู้ปฏิบัติเช่นนี้ พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงประทานสาธุการ.

จาตุรงคสันนิบาต

เมื่อพระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่พระเวฬุวัน ใกล้กรุงราชคฤห์นั้น ได้มีมหาสันนิบาตคือการประชุมใหญ่ของพระสาวกครั้งหนึ่ง เรียกว่า **จาตุรงคสันนิบาต** แปลว่า *ความประชุมประกอบด้วยองค์* ๔ ในอรรถกถาทีฆนขสูตร[๑๐] ได้แสดงไว้ว่า องค์ ๔ นั้น คือพระสาวกที่มาประชุมกันเป็นมหาสันนิบาตนั้น

๑. ได้มาประชุมกันในวันอุโบสถมาฆปุณณมี คือวันเพ็ญเดือนมาฆะ โดยปรกติก็ตรงกับวันเพ็ญเดือน ๓ ถ้าปีมีอธิกมาส ก็ตรงกับวันเพ็ญเดือน ๔ ตามแบบไทยเรา.

๒. ภิกษุจำนวน ๑,๒๕๐ รูป ซึ่งมาประชุมกันนั้น มิได้มีการนิมนต์นัดหมาย มาประชุมเอง.

---

[๑๐] ป. สู. ๓/๑๙๗

๓. ล้วนเป็นพระอรหันต์ผู้ได้อภิญญา ๖ และ

๔. ล้วนเป็นเอหิภิกขุ คือเป็นภิกษุที่ได้รับอุปสมบทด้วยวิธีเอหิภิกขุอุปสัมปทา.

แต่ **สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส** ได้ทรงจัดไว้ในพระพุทธประวัติ เล่ม ๒ ว่าดังนี้ ๑. ภิกษุที่มาประชุมนั้น ล้วนเป็นพระอรหันต์ ๒. ล้วนเป็นเอหิภิกขุ ๓. ล้วนมิได้นัดหมาย และ ๔. พระพุทธเจ้าได้ประทานพระโอวาทที่เรียกว่า โอวาทปาติโมกข์[๑๑]

มหาสันนิบาตนี้ ได้มี ณ เวฬุวัน ในวันมาฆปุณณมี ในอรรถกถาแห่งพระสูตรดั่งกล่าว[๑๒] ได้กล่าวว่า มหาสันนิบาตนั้นได้มีในวันที่พระสารีบุตรสำเร็จเป็นพระอรหันต์ คือเมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรมะแก่ปริพาชกชื่อ **ทีฆนขะ** พระสารีบุตรได้นั่งถวายงานพัดฟังอยู่ด้วย เมื่อทรงแสดงธรรมจบแล้ว พระสารีบุตรก็มีจิตพ้นจากอาสวะ ในขณะนั้นเวลายังเป็นกลางวันอยู่ พระพุทธเจ้าจึงได้เสด็จลงจากเขาคิชฌกูฏ และเสด็จมาสู่พระเวฬุวัน ก็ทรงแสดงพระโอวาทในมหาสันนิบาตดั่งกล่าวนั้นในวันมาฆปุณณมี ตามคำของท่านจึงแสดงว่า ท่านพระสารีบุตรได้เป็นผู้เสร็จกิจในวันมาฆปุณณมีนั้น คือในวันมาฆปุณณมีที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง **พระโอวาทปาติโมกข์.**

ท่านยังได้แสดงระยะเวลาไว้ว่า ในพรรษาแรก พระพุทธเจ้าทรงจำพรรษาที่ป่าอิสปตนมฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี ครั้นออกพรรษาแล้วได้เสด็จไปโปรดพวกปุราณชฎิล ในชั้นแรก ได้ทรงทรมานอุรุเวลกัสสปะอยู่เป็นเวลา ๒ เดือน คือจนถึงปุสสปุณณมี ที่ตรงกับวันเพ็ญเดือนอ้าย อุรุเวลกัสสปะจึงได้ยินยอมรับนับถือพระพุทธเจ้า และต่อมาก็ได้โปรดกัสสปะอีก ๒ ท่าน จนถึงทรงแสดงอาทิตตปริยายสูตร แล้วจึงเสด็จจากตำบลนั้นมาสู่กรุงราชคฤห์ ทรงได้พระอัครสาวกแล้ว จนถึงกลางเดือน ๓ ที่เรียกว่า วันมาฆปุณณมี ก็ได้มีสาวกสันนิบาต ที่เรียกว่าวันจาตุรงคสันนิบาตดั่งกล่าว.

แต่คำที่ท่านกล่าวไว้นี้ ขัดกันกับข้อความบางแห่งที่แสดงไว้ในหลักฐานชั้นบาลี คือ ในหลักฐานชั้นบาลี[๑๓] ว่า ในระหว่างฤดูหนาว ๘ วัน ระหว่างเดือนมาฆะ (โดยปรกติตรงกับเดือน ๓) และเดือนผัคคุณะ (โดยปรกติตรงกับเดือน ๔) พระพุทธเจ้าได้ทรงทรมานอุรุเวลกัสสปะอยู่ที่ตำบลอุรุเวลา ตามหลักฐานนี้ วันกลางเดือนมาฆะคือวันมาฆปุณณมีนั้น พระพุทธเจ้ายังประทับอยู่ที่ตำบลอุรุเวลา ฉะนั้น ถ้าหลักฐานที่แสดงไว้ในบาลีนี้ถูก หลักฐานในอรรถกถาก็ผิด วันมหาสันนิบาตนั้น ก็น่าจะต้องเลื่อนไปมีในเมื่อออกพรรษาที่ ๒ แล้ว แต่อย่างไรก็ตาม หลักฐานทั้งปวงก็ยืนยันว่า ได้มีมหาสันนิบาตของพระสาวกครั้งหนึ่ง ซึ่งประกอบด้วยองค์ ๔ อันเรียกว่าจาตุรงคสันนิบาตดั่งกล่าวแล้วในวันมาฆปุณณมี พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงพระโอวาทอันเรียกว่า โอวาทปาติโมกข์ ในมหาสันนิบาตินั้น.

---

[๑๑] พุทธ. ๒/๕-๖.

[๑๒] ป. สู. ๓/๑๙๗.

[๑๓] วิ. มหา. ๔/๕๘/๔๙.

โอวาทปาติโมกข์-หัวใจพระพุทธศาสนา

พระโอวาทนี้ ประมวลพระพุทธวาทะ ประมวลพระพุทธศาสนา ด้วยข้อความเพียง ๓ คาถากึ่ง ฉะนั้น พระโอวาทนี้จึงเป็นที่นับถือว่า แสดงหัวใจพระพุทธศาสนา ตามที่ท่านพระธรรมสังคาหกาจารย์ได้รวบรวมไว้ว่าดังนี้ **ขนฺตี ปรมํ ตโป ตีติกฺขา** *ขันติคือความทน เป็น บรมตบะ* **นิพฺพานํ ปรมํ วทนฺติ พุทฺธา** *พระพุทธะคือพระผู้รู้ทั้งหลายกล่าวว่า นิพพานเป็นอย่างยิ่ง* **น หิ ปพฺพชิโต ปรูปฆาตี สมโณ โหติ ปรํ วิเหรยนฺโต** *บรรพชิตคือนักบวช ผู้ยังทำร้ายผู้อื่นอยู่ เบียดเบียนผู้อื่นอยู่ ไม่ชื่อว่าสมณะ* นี้เป็นพระคาถาแรก พระคาถานี้แสดงพระพุทธวาทะคือวาทะของพระพุทธะ ที่แปลว่า พระผู้รู้ไว้ ๓ ข้อ ๑. ขันติ ความทนทาน เป็นบรมตบะ ๒. นิพพาน เป็นบรมธรรม ๓. บรรพชิตคือนักบวช ผู้ยังทำร้ายผู้อื่น เบียดเบียนผู้อื่นอยู่ไม่ชื่อว่าเป็นสมณะ.[๖๔]

มีข้อที่ควรทำความเข้าใจ คือในพระคาถานี้ใช้คำ **พุทธะ** เป็นพหุวจนะ คือแปลว่า *พระพุทธะทั้งหลาย* ซึ่งหมายความว่า *มีมาก* ในที่อื่นได้แสดงพระพุทธะคือผู้รู้ ไว้เป็น ๓ จำพวก คือ

๑. พระสัพพัญญูพุทธะ พระพุทธะผู้รู้ทั้งหมด หรือพระสัมมาสัมพุทธะ พระพุทธะ ผู้รู้เองชอบ หมายถึงท่านที่ตรัสรู้พระธรรมด้วยพระองค์แล้ว สอนผู้อื่นให้รู้ตามไปด้วย จนถึงตั้งพระพุทธศาสนาขึ้น ตั้งพุทธบริษัทขึ้น.

๒. พระปัจเจกพุทธะ พระผู้รู้เฉพาะองค์ คือเป็นผู้ตรัสรู้ด้วยตนเองเหมือนกัน แต่ว่ารู้เฉพาะตนเท่านั้น ไม่สอนให้ผู้อื่นรู้ พระพุทธะจำพวกนี้ไม่ได้ตั้งพระพุทธศาสนา ไม่ได้ตั้งพุทธบริษัทขึ้น เป็นผู้รู้เฉพาะตน.

๓. พระอนุพุทธะ คือ พระผู้รู้ตาม หมายถึงเป็นพระสาวกพุทธะ คือเป็นผู้รู้ซึ่งเป็นผู้ฟังเป็นศิษย์ของพระพุทธะจำพวกที่ ๑ ได้แก่พระอรหันตสาวกทั้งหลาย.

พระพุทธะมี ๓ จำพวกดั่งกล่าวมา และก็ล้วนมีวาทะคือถ้อยคำตรงกันดั่งที่กล่าวมานั้น.

พระพุทธวาทะข้อที่ ๑ **ขันติคือความทนทาน เป็นบรมตบะ** ขันติ นั้น แปลกันว่า ความอดทน จำแนกออกไปโดยนัยหนึ่งเป็น ๒ คือ **อธิวาสนขันติ** และ **ตีติกขาขันติ**.

ขันติ ๒ อย่าง

อธิวาสน (ขันติ) แปลว่า *อดกลั้น* ตามศัพท์แปลว่า *ทำให้ยับยั้งอยู่* ขันติคือการทำให้ยับยั้งอยู่ อันหมายถึงความอดกลั้นนี้เป็นขันติสามัญ ดั่งเช่นเมื่อได้รับความลำบาก อันเกิดจากทุกขเวทนาในเวลาป่วยไข้ ได้รับความตรากตรำในเวลาที่ถูกเย็น ถูกร้อน ต้องหิว ต้องกระหาย เป็นต้น ได้รับความเจ็บช้ำน้ำใจในเวลาที่ถูกว่ากล่าวกระทบกระทั่ง ร่างกายก็รู้สึกเป็นทุกข์ เพราะความลำบากหรือเพราะความตรากตรำนั้น จิตใจก็รู้สึกเป็นทุกข์เพราะความเจ็บช้ำน้ำใจนั้น ผู้ที่ไม่มีขันติคือความ

---

[๖๔] มหาปทานสุตฺต ที. มหา. ๑๐/๕๗/๕๔.

อดกลั้น เมื่อได้รับความลำบาก เช่น เวลารับความทุกขเวทนาในเวลาป่วยไข้ก็ร้องครวญคราง ได้รับความลำบากตรากตรำก็มักทนไม่ได้ ได้รับความเจ็บใจก็ทนไม่ได้ จะต้องผลุนผลันกระทำการตอบแทนออกไป ดังที่ปรากฏเป็นเรื่องการวิวาทโต้เถียงหรือการทำร้ายกันและกัน แต่ว่าผู้ที่มีอธิวาสน-ขันติคืออดกลั้นเอาไว้ได้ ก็จะพอยับยั้งเอาไว้ ได้รับทุกขเวทนาเวลาป่วยไข้ก็ยับยั้งเอาไว้ ได้รับความลำบากก็ยับยั้งเอาไว้ ได้รับความเจ็บใจก็ยับยั้งเอาไว้ แต่ว่าความทุกข์กายทุกข์ใจยังมีอยู่ กลั้นเอาไว้เท่านั้น ถ้ากลั้นเอาไว้ได้ก็เป็นการปรกติเรียบร้อย ถ้ากลั้นเอาไว้ไม่ได้ก็ต้องมีอาการหรือมีความประพฤติไปตามที่จะเป็นควบคุมไว้ไม่ได้ ฉะนั้น อธิวาสนขันติ ขันติคือความอดกลั้นยับยั้งเอาไว้นี้จึงจัดเป็นขันติสามัญและก็ชื่อว่าเป็นตบะคือธรรมเป็นเครื่องแผดเผากิเลสเหมือนกัน คือว่าได้อดกลั้นเอาไว้ได้ และก็แผดเผากิเลสส่วนนั้นไว้ได้ กิเลสไม่ลุกฮือขึ้นมาทำให้เสียหาย แต่ก็เป็นตบะอย่างสามัญ.

อีกอย่างหนึ่งเรียกว่า **ตีติกขาขันติ** ขันติคือ*ความทนทาน* ที่กล่าวไว้ในพระโอวาทนี้ ขันติคือความทนทานนี้ เป็นขันติที่สูงขึ้นมาก หมายถึงเป็นขันติทางจิตใจที่ได้ปฏิบัติมาในขันติสามัญนั่นแหละจนมีจิตใจแข็งแกร่ง ทนทานต่ออารมณ์ที่มายั่วต่าง ๆ อารมณ์ที่มายั่วต่าง ๆ นั้น จะมายั่วให้ชอบก็ตาม ให้ชังก็ตาม ให้หลงก็ตาม จิตใจที่ประกอบด้วยตีติกขาคือความทนทานย่อมไม่หวั่นไหวต่ออารมณ์เหล่านั้น พระพุทธเจ้าได้ทรงมีขันติอย่างนี้ ดังที่ตรัสปรารภถึงพระองค์เองไว้ในที่แห่งหนึ่งแปลความว่า *"เราทนทานคำล่วงเกิน เหมือนอย่างช้างศึกที่ทนทานลูกศร ซึ่งตกจากแล่งมาต้องกายในสนามรบ เพราะว่า คนเป็นอันมากเป็นผู้ที่ทุศีล".*[๓๕]

คราวนี้ เมื่อจะเทียบกันดูระหว่างอธิวาสนขันติกับตีติกขาขันติ ก็ย่อมได้ดังนี้: เมื่อมีอารมณ์มายั่วให้โกรธ ถ้ามีเพียงอธิวาสนขันติ ก็ยังโกรธเหมือนกัน แต่ว่ากลั้นเอาไว้ได้ แต่ถ้ามีถึงตีติกขาขันติแล้วไม่โกรธ คือว่าขันตินั้นมาทำจิตใจให้เข้มแข็งหรือว่าให้แข็งแกร่ง พอที่จะไม่หวั่นไหวไปตามอารณ์ที่มายั่ว เพราะฉะนั้น ตีติกขาขันตินี้จึงไม่ต้องกลั้น คือทนทานแข็งแกร่ง อยู่ได้ในตัวเองแล้วส่วนอธิวาสนขันติ ต้องกลั้น ถ้ากลั้นไว้ไม่ไหว ก็แปลว่าโพล่งออกไปทีเดียว.

คราวนี้ สำหรับวิธีปฏิบัติ ก็ต้องหัดปฏิบัติให้เป็นอธิวาสนขันติมาก่อน เมื่อปฏิบัติจนเกิดความชำนิชำนาญความคุ้นเคยมากขึ้น ๆ จิตใจก็จะแข็งแกร่งคือเข้มแข็งนั่นเอง เป็นตีติกขาขันติขึ้นได้โดยลำดับ ตีติกขาขันตินี้ เป็นตบะคือธรรมเป็นเครื่องแผดเผากิเลสเป็นอย่างยิ่ง สูงกว่าอธิวาสน-ขันติ ซึ่งเป็นขันติสามัญ นี้สำหรับจิตใจ แต่สำหรับทางร่างกายนั้น ต่างกับจิตใจ จิตใจทำให้ไม่มีทุกข์ได้ แต่ว่าร่างกายนั้นมีทุกข์เป็นธรรมดา โดยเฉพาะก็ต้องมีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา ดังที่เราสวดกันอยู่ ร่างกายของปุถุชนหรือร่างกายพระอรหันต์ ก็ต้องตกอยู่ในคติธรรมดาเช่นนี้ ฉะนั้น จึงมีแสดงในพระพุทธประวัติว่า แม้พระกายของพระพุทธเจ้าเองก็ประชวร ได้ประชวรหลายครั้ง ในการประชวรนั้นก็มีแสดงว่า ในบางคราวก็โปรดให้แพทย์เยียวยา ในบางคราวก็ทรงระงับด้วยอธิวาสนขันติ ท่านใช้คำนี้ คือความอดทนที่ทำให้ความเจ็บไข้นั้นยับยั้งไป แต่สำหรับในส่วนจิตใจแล้ว ท่านมีความ

---

[๓๕] ขุ. ธ. ๒๕/๕๗/๓๓.

เข้มแข็งทนทาน ไม่มีอารมณ์อะไรมายั่วให้เป็นทุกข์ขึ้นได้ แปลว่ามีตีติกขาขันติ ขันติคือความทนทานบริบูรณ์.

นิพพาน ๒ อย่าง

จะอธิบายในพระพุทธวาทะข้อที่ ๒ ในพระโอวาทปาติโมกข์ว่า **นิพพานเป็นอย่างยิ่งหรือนิพพานเป็นธรรมะอย่างยิ่ง**.

โดยพยัญชนะคำว่า **นิพพาน** แปลได้ ๒ อย่างคือ *ดับ* อย่างหนึ่ง *ไม่มีเครื่องเสียบแทง* อย่างหนึ่ง ที่แปลว่าดับนั้น ออกมาจาก **วา** ธาตุ ที่แปลว่า *พัด* อย่างพัดลม **นิ** ปฏิเสธ ก็แปลตรงกันข้ามว่า **ดับ** ส่วนที่แปลว่า *ไม่มีเครื่องเสียบแทงนั้น* ออกมาจากศัพท์ว่า **วาน** ที่แปลว่า *เครื่องเสียบแทง* ใช้เป็นชื่อของลูกศร ก็มี **นิ** ปฏิเสธ ก็แปลว่า *ไม่มีเครื่องเสียบแทง* แต่โดยอรรถคือเนื้อความหมายถึง *จุดสูงสุด* และคำว่านิพพานนี้เป็นคำเก่า มีใช้มาก่อนพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ มีความหมายถึงจุดสูงสุดของลัทธิปฏิบัตินั้น ๆ เมื่อพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ก็ได้ทรงนำคำนี้มาใช้ ให้หมายถึงจุดสูงสุดในพระพุทธศาสนา แต่มีความหมายเฉพาะในพระพุทธศาสนาซึ่งต่างไปจากความหมายเดิมของคำที่ใช้ในลัทธิศาสนาในภายนอก.

คำอธิบายนิพพานที่เป็นพระพุทธภาษิต ซึ่งมีความกว้าง ๆ ก็เช่นว่า **ตณฺหาย วิปฺปหาเนน นิพฺพานํ อิติ วุจฺจติ** *เพราะละตัณหาเสีย เรียกว่านิพพาน* **ราคโทสโมหกฺขยา นิพฺพานํ** ชื่อว่า*นิพพานเพราะสิ้นราคะ โทสะ โมหะ* ฉะนั้น กล่าวสั้น นิพพานจึงได้แก่ธรรมะเป็นที่ดับราคะ โทสะ โมหะ ธรรมเป็นที่ดับตัณหา หรือธรรมะเป็นที่ดับกิเลสทั้งหมด เมื่อปฏิบัติทำกิเลสให้สิ้นไปได้แล้ว นิพพานก็ปรากฏขึ้นแก่ผู้ดับกิเลสเอง แต่เมื่อยังทำกิเลสให้สิ้นไปไม่ได้ การพูดถึงนิพพาน การแสดงถึงนิพพานก็พูดแสดงไปตามคลองแห่งพระพุทธศาสนา และเมื่อพิจารณาตามคลองแห่งพระพุทธศาสนาดั่งกล่าว การบรรลุถึงนิพพานนั้น ไม่เกี่ยวกับอยากหรือไม่อยาก เมื่อยังมีอยากหรือมีไม่อยากก็แสดงว่ายังมีชอบหรือไม่ชอบ ซึ่งเป็นลักษณะของตัณหาของกิเลส ฉะนั้น ก็บรรลุไม่ได้ จะบรรลุได้นั้น ด้วยการปฏิบัติใกล้เข้าไปจนเข้าเขต ไม่ต้องกล่าวถึงอยากที่พูดกันอยู่อย่างสามัญ ในพระบาลีบางแห่งได้จำแนกพระนิพพานไว้ ๒ อย่าง คือ

๑. **สอุปาทิเสสนิพพาน** *นิพพานที่มีอุปาทิเหลือ.*

๒. **อนุปาทิเสสนิพพาน** *นิพพานที่ไม่มีอุปาทิเหลือ.*[๒๖]

ท่านอธิบายว่า อุปาทินั้น เป็นชื่อของขันธปัญจกะ หมวด ๕ แห่งขันธ์ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ นิพพานของพระอรหันต์ที่ยังมีชีวิตอยู่ คือท่านละอาสวกิเลสได้หมดสิ้น แต่ยังมีขันธปัญจกะ ดำรงชีวิตอยู่ เรียกว่า สอุปาทิเสสนิพพาน เมื่อพระอรหันต์ดับขันธ์คือขันธปัญจกะแตกสลาย ดั่งคนสามัญ ก็เรียกว่าตาย แต่ถ้าเป็นพระอรหันต์ ก็เรียกว่านิพพานหรือปรินิพพาน

---

[๒๖] ขุ. อิติ. ๒๕/๒๕๘/๒๒๒: องฺ. นวก. ๒๓/๓๙๕/๒๑๖.

เรียกว่า อนุปาทิเสสนิพพาน.

แต่อีกนัยหนึ่ง อธิบายว่า **อุปาทิ** เป็นชื่อของกิเลส มีอุปาทาน ความยึดถือเป็นต้น ฉะนั้น พระอริยบุคคลผู้ดับกิเลสมาเป็นชั้น ๆ แต่ว่ายังดับไม่หมด ได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี ยังมีอุปาทิ คือยังมีอุปาทาน หรือกิเลสที่ต้องละต่อไป ดับกิเลสของท่านดั่งกล่าวนี้ เรียกว่า สอุปาทิเสสนิพพาน ส่วนพระอรหันต์ดับอาสวกิเลสได้หมดสิ้น ไม่มีส่วนใดส่วนหนึ่งยังเหลืออยู่ ความดับกิเลสของท่าน เรียกว่า อนุปาทิเสสนิพพาน.

มีคำที่เป็นไวพจน์ คือคำที่มีรูปต่าง ๆ กัน แต่รวมอยู่ในความหมายอันเดียวกันของนิพพานหลายคำ เช่น คำว่า **อมตะ วิราคะ โมกขะ อสังขตะ** หรือ **วิสังขาร**.

อมตะ แปลว่าธรรมที่ไม่ตาย เรื่องความไม่ตาย เป็นเรื่องที่ปรารถนากันอยู่โดยทั่วไป ความคิดของมนุษย์ในเรื่องนี้ ก็ได้มีมาโดยลำดับ เมื่อสรุปลงแล้วก็เห็นว่า เป็นบุคคลก็มี เป็นภาวะก็มี เป็นธรรมก็มี ที่เป็นอมตะคือไม่ตาย.

ในส่วนที่เห็นว่าเป็นบุคคลนั้น เช่น ลัทธิของผู้ที่เชื่อว่ามีเทพผู้ไม่ตายสถิตอยู่ในสวรรค์ ลัทธิที่เก่าก่อนพระพุทธศาสนาก็ได้แก่พราหมณ์ ที่เชื่อว่ามีพรหม เป็นผู้ไม่ตาย อยู่ในสวรรค์ชั้นพรหม คือมีความเห็นว่ามีอยู่ถิ่นหนึ่งซึ่งมีเทพผู้ไม่ตายสถิตอยู่ บุคคลอาจจะเข้าถึงเทพนั้นได้ด้วยการปฏิบัติอย่างใดอย่างหนึ่ง ตามที่แสดงไว้ในลัทธินั้น ๆ แม้เมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงอุบัติขึ้นและต่อจากสมัยพระพุทธเจ้ามา ก็ได้มีลัทธิดั่งกล่าวนี้สืบ ๆ มาอีกหลายลัทธิ แสดงเป็นตัวตนเป็นบุคคล.

ส่วนที่เห็นว่า ภาวะเป็นอมตะนั้น ดั่งเช่น *ลัทธิอุปนิษัท* ที่แสดง *ปรมาตมัน* เป็นอัตตาใหญ่ซึ่งคงอยู่ชั่วนิรันดร ทุก ๆ คนหรือทุก ๆ สัตวโลก แยกออกมาจากปรมาตมัน มาเป็น *อาตมัน*หรืออัตตาของแต่ละบุคคล และเมื่อทำความดีมากขึ้นก็จะบรรลุความเป็น *มหาตมัน* หรือ *มหัตตา* อย่างที่ยกย่องบางคนว่า มหาตมะ นี่ก็คือมหาตมัน หรือมหัตตา เมื่อมหาตมันหรือมหัตตานั้นสิ้นชีวิต ก็จะไปรวมเป็นปรมาตมัน และคงที่อยู่นิรันดรตามเดิม.

ส่วนที่แสดงธรรมะนั้น คือพระพุทธศาสนา เพราะทางพระพุทธศาสนาแสดงว่า ไม่มีเทพหรือบุคคลที่จะเป็นผู้ไม่ตายอยู่ตลอดนิรันดร เพราะเทพหรือบุคคลนั้น ต้องตั้งต้นด้วยชาติคือความเกิด ก็ต้องมีแก่ ต้องมีตาย เพราะฉะนั้น จึงต้องมีดับสูญ แม้พระพรหม ซึ่งแสดงว่ามีอายุยืนนานเหลือเกิน แต่ก็ต้องดับสูญในที่สุด เป็นแต่เพียงว่าดำรงอยู่นานเท่านั้น อันนี้มาเทียบกับทางวัตถุ เช่น ดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ ดวงดาวต่าง ๆ ทางวิทยาการก็แสดงว่าจะต้องมีดับ แต่มีอายุยืนนานมากจนรู้สึกเหมือนไม่ดับ คราวนี้ภาวะ คือปรมาตมัน หรือปรมัตตาดั่งที่แสดงไว้ในลัทธิอุปนิษัทนั้น ทางพระพุทธศาสนาแสดงว่า เมื่อยังมีภาวะเป็นอัตตาอยู่ ก็แสดงว่ายังมีอุปาทานคือความยึดถือ เมื่อยังมีความยึดถือก็ต้องมีภพคือภาวะ ได้แก่ ภาวะเป็นอัตตาดั่งกล่าวนั้น เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็ต้องมีชาติคือเกิดเป็นอัตตา ดั่งกล่าวนั้น และในที่สุดก็จะต้องมีดับคู่กันกับเกิด ส่วนมติทางพระพุทธศาสนานั้นแสดงว่า เมื่อจะไม่ดับก็ต้องไม่เกิด เมื่อสิ้นชาติคือความเกิด จึงจะสิ้นความแก่ สิ้นความตาย หรือว่าสิ้นดับ

และเมื่อสิ้นความเกิด เป็นเทพ เป็นมนุษย์ เป็นอะไร ๆ ทั้งนั้น ก็สิ้นสมมติบัญญัติ คือไม่มีจุดอันใดอันหนึ่งที่จะยกขึ้นมาสมมติคือหมายรู้กัน หรือว่าบัญญัติ คือแต่งตั้งกล่าวถึงกันว่าเป็นอะไร การจะมีสมมติคือหมายรู้กัน ก็จะต้องมีสิ่งที่ถูกสมมติขึ้นก่อน การที่จะมีบัญญัติคือแต่งตั้งพูดถึงกัน ก็จะต้องมีสิ่งที่จะถูกบัญญัติขึ้นก่อน เหมือนอย่างว่า เราจะสมมติบัญญัติภาษาขึ้นพูด เช่น เรียกว่าบ้าน เรียกว่าเรือน ก็จะต้องมีสิ่งที่เป็นบ้านเรือนขึ้นก่อน และจึงเรียกสิ่งที่เป็นบ้านเป็นเรือนนั้นว่า นั่นบ้าน นั่นเรือน แต่ถ้าสิ่งที่เป็นบ้านเป็นเรือนไม่มีเสียเลยแล้ว สมมติบัญญัติคือภาษาที่สำหรับจะให้หมายรู้กันหรือที่จะบัญญัติขึ้นกล่าวกันก็ไม่มี ฉันใดก็ดี เมื่อไม่มีเกิด ไม่มีเกิดอะไรทั้งนั้น ก็ไม่มีสิ่งที่จะสมมติบัญญัติขึ้นว่าอะไร ฉะนั้น จึงเรียกว่าสิ้นสมมติ สิ้นบัญญัติ และเมื่อเป็นเช่นนี้ จึงมิใช่เป็นบุคคลที่เป็นอมตะ มิใช่ภาวะที่เป็นอมตะ แต่เป็นธรรมะ คือสภาพที่ทรงอยู่ซึ่งเป็นอมตะ จะชี้ว่ามีภาวะเป็นอย่างใดก็ไม่ได้ จะชี้ว่าเป็นบุคคลหรือเป็นภาพอย่างใดก็ไม่ได้ ฉะนั้น อมตะ ธรรมะ ที่ไม่ตาย จึงมีความหมายในคลองธรรมของพระพุทธเจ้าดั่งกล่าวนี้.

อนึ่ง บางแห่งเรียกว่า **วิราคะ** แปลว่าธรรมที่สิ้นราคะ คือความติด ความยินดี ความกำหนัด นี้ก็หมายถึงธรรมเป็นที่สิ้นกิเลส แต่ว่ากิเลสเหล่านี้ ราคะเป็นที่ปรากฏอยู่มาก ฉะนั้น จึงได้ยกเอาในด้านไม่มีเป็นชื่อของนิพพาน

อนึ่ง บางแห่งก็เรียกว่า **โมกขะ** หรือ **โมกขธรรม** แปลว่า *ธรรมเป็นเครื่องพ้นจากทุกข์* คือ ความแก่ ความเจ็บ ความตาย ดั่งที่พระพุทธเจ้าได้ทรงปรารถนาเมื่อเป็นพระโพธิสัตว์และในตอนแรกก็หมายถึงความพ้นจากผล เพราะทุกข์เป็นผล แต่เมื่อได้ตรัสรู้แล้ว ได้ทรงพบเหตุคือตัณหาหรือกิเลส โมกขะจึงแปลอีกอย่างหนึ่งว่า ธรรมะเป็นที่พ้นกิเลสด้วย ซึ่งมักจะแปลรวม ๆ กันว่า พ้นกิเลสและกองทุกข์ แต่ว่าในตอนแรก เมื่อยังไม่พบกิเลสซึ่งเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ก็มุ่งจะพ้นผลที่เห็นว่าเป็นทุกข์เท่านั้น.

อนึ่ง บางแห่งเรียกว่า **อสังขตธรรม** *ธรรมะที่ไม่มีปัจจัยปรุง* หรือเรียกว่า **วิสังขาร** แปลว่า *ธรรมที่สิ้นสังขาร* คือสิ้นเครื่องปรุงแต่ง อรรถะทั้งสองคำนี้ก็เป็นอันเดียวกัน คำว่า อสังขตะ ตรงกันข้ามกับ สังขตะ ที่แปลว่าธรรมะที่ปัจจัยปรุงแต่ง คำว่า วิสังขาร ก็ตรงกันข้ามกับคำว่า สังขาร ที่แปลว่าสิ่งที่ปรุงแต่ง ในโลกนี้ ส่วนที่ปรากฏอยู่ ที่ตาเห็น หูได้ยิน เป็นต้น ข้างนอก ตลอดจนถึงร่างกายอันนี้ทั้งหมด ที่รวมเรียกว่า เบญจขันธ์ หรือว่า นามรูป เป็นสังขตะคือสิ่งที่มีปัจจัยปรุงแต่งทั้งนั้น เป็นสังขารทั้งนั้น คือเป็นผลที่เนื่องมาจากเหตุ และเหตุนั้นก็เป็นผลที่เนื่องมาจากเหตุอีกอันหนึ่ง อาจจะพิจารณาสาวเข้าไปพบผลและเหตุ หรือเหตุและผลได้มากมาย รวมความว่าเป็นสิ่งที่เป็นผล เกิดจากเหตุ มีเหตุมาปรุงแต่งให้มีขึ้นเป็นขึ้นเท่านั้น ยกตัวอย่างข้างนอก เช่น ฝนตก แดดออก ฝนตก แดดออกนั้นเป็นผล ก็มีเหตุว่าทำไมฝนจึงตก แดดจึงออก และเหตุนั้นเมื่อค้นเข้าไปแล้ว ก็ยังเป็นผลอยู่นั่นเอง เพราะเนื่องมาจากเหตุอื่น ทุก ๆ อย่างในโลกเป็นผลที่เกิดจากเหตุปรุงแต่งดั่งกล่าวนี้ ล้วนเป็นสังขตะหรือสังขาร ทางพระพุทธศาสนาจึงแสดงว่า ตกอยู่ในลักษณะ ๓ คือ ๑. **อุปฺปาโท**

ปญฺญายติ *ความเกิดขึ้นปรากฏ* ๒. **วโย ปญฺญายติ** *ความเสื่อมสิ้นไปปรากฏ* และ ๓. **ฐิตสฺส อญฺญถตฺตํ ปญฺญายติ** *เมื่อยังตั้งอยู่มีความปรวนแปรไปปรากฏ* รวมความว่า ขึ้นต้นด้วยเกิดและลงท้ายด้วยดับ และในระหว่างก็มีการแปรปรวนเปลี่ยนแปลงเรื่อย ๆ ไป แม้ความดีความชั่วเป็นตัวกรรมที่บุคคลทำ ก็เป็นสังขตะหรือสังขารเหมือนกัน เพราะว่าต้องปรุงต้องแต่ง หมายความว่าคนต้องทำชั่วจึงจะเป็นความชั่ว ต้องทำดีจึงจะเป็นความดี ถ้าไม่ทำความชั่วก็ไม่มี ความดีก็ไม่มี เพราะฉะนั้น แม้ความดีความชั่วก็เป็นสังขตะหรือเป็นสังขาร ความดีหรือความชั่วนี้เมื่อบุคคลทำขึ้น ส่งวิบากคือผล ผลนี่ก็เป็นสังขตะหรือเป็นสังขาร เพราะเป็นสิ่งที่เนื่องมาจากเหตุ คราวนี้เมื่อบุคคลได้รับผล ถ้าเป็นผลที่ดีก็ชอบใจ ถ้าเป็นผลที่ไม่ดีก็ไม่ชอบใจ ชอบใจหรือไม่ชอบใจนี้ก็เป็นกิเลส กิเลสนี่ก็เป็นสังขตะหรือสังขารเหมือนกัน เพราะเป็นผลที่เนื่องมาจากวิบาก ชอบใจหรือไม่ชอบใจนี้ รวมเรียกว่าเป็นกิเลส และเมื่อเป็นกิเลสขึ้น ก็ก่อเจตนาขึ้น คือความจงใจให้ประกอบกรรมต่าง ๆ กรรมที่ก่อขึ้นก็เป็นผลอีก คือเป็นผลที่เนื่องมาจากกิเลส แต่ก็เป็นตัวเหตุให้เกิดวิบากของกรรม ครั้นได้รับวิบากของกรรมแล้ว วิบากของกรรมนั้นก็เป็นตัวผลที่เนื่องมาจากกรรม แต่ก็เป็นตัวเหตุที่ส่งเสริมกิเลสขึ้นอีก รวมความว่าทั้งกิเลส ทั้งกรรม ทั้งวิบากนี้ เป็นวงกลม บุคคลต้องหมุนไปตามกิเลส ตามกรรม ตามวิบาก เป็นวงกลมอยู่ตลอดเวลา อันนี้แหละที่เรียกว่า **วัฏฏะ** *วนหรือหมุน* โลกข้างนอกก็หมุน โลกข้างในคือจิตใจของคนก็หมุน ๆ ไปตามกิเลส กรรม วิบาก เป็นวงกลมอยู่ตลอดเวลา นี้เป็นกระแสปัจจุบันและโดยปรกติ ทุก ๆ สัตว์บุคคล ก็อยู่ในวงหมุนนี้ด้วยกันทั้งนั้น ไม่พ้นจากวงหมุนนี้ได้ เพราะฉะนั้นจึงต้องปรุงต้องแต่ง เป็นเหตุให้ผลกันในวงหมุนอันนี้อยู่เรื่อยไป เมื่อมาเข้าวงหมุนดั่งนี้แล้ว ก็ไม่ต้องพูดกันถึงชาติอดีต ชาติอนาคต หรือชาติปัจจุบัน เพราะจะเป็นชาติไหน ๆ ก็ตาม ก็จะอยู่ในวงหมุนนี้ทั้งนั้น และเมื่อยังอยู่ในวงหมุนนี้ตราบใด ก็ยังหมุนไปอยู่ตราบนั้น จนกว่าจะหยุดหมุนได้ คือว่าปรุงแต่งมรรคมีองค์ ๘ อันประมวลเรียกว่า ทำความดีจนตัดกิเลสได้หมดสิ้น เมื่อตัดกิเลสได้หมดสิ้นแล้ว ก็ตัดวงหมุน เพราะไม่มีเหตุให้กระทำกรรม กรรมก็ไม่ส่งวิบาก จึงหลุดออกจากวงหมุน เป็นผู้หยุดหมุน เมื่อเป็นผู้หยุดหมุนแล้ว ตรงจุดนี้เรียกว่าเป็นนิพพานคือดับ หรือว่าไม่มีเครื่องเสียบแทงทั้งหมด.

ได้กล่าวแล้วว่า เรื่องนิพพานนี้ ไม่เกี่ยวกับอยากหรือไม่อยาก อยากก็ไปไม่ถึง ไม่อยากก็ไปไม่ถึง หน้าที่ก็คือว่าทำความดีเรื่อย ๆ ไป ซึ่งเป็นส่วนสังขตะหรือส่วนสังขาร แต่ว่าเป็นส่วนสังขตะหรือส่วนสังขารในด้านทำความดี เมื่อถึงจุดแล้ว นิพพานก็จะปรากฏขึ้นเอง ไม่ต้องอยาก ไม่ต้องไม่อยาก พระพุทธเจ้าทั้งหลายคือ **ท่านผู้รู้** ซึ่งเป็นผู้ได้ผู้ถึงแล้ว จึงได้กล่าวว่า **นิพพานเป็นอย่างยิ่ง** แต่ว่าถ้ายังไม่ได้ไม่ถึง ก็ยังไม่มีใครกล่าวว่า นิพพานเป็นอย่างยิ่ง นี่เป็นพระพุทธวาทะข้อที่ ๒.

สมณะ

จะอธิบายความในพระโอวาทปาติโมกข์สืบไป พระพุทธวาทะข้อที่ ๓ **น หิ ปพฺพชิโต ปรูปฆาตี**

สมโณ โหติ ปรํ วิเหรยนฺโต แปลว่า *บรรพชิตคือนักบวช ผู้ยังทำร้ายผู้อื่น เบียดเบียนผู้อื่นอยู่ ไม่ชื่อว่าเป็นสมณะ* อีกอย่างหนึ่ง แปลปฏิเสธทั้งสองคือแปลว่า *บุคคลผู้ทำร้ายผู้อื่น เบียดเบียนผู้อื่น ไม่ชื่อว่าเป็นบรรพชิต ไม่ชื่อว่าเป็นสมณะ* ของพม่าเขาใส่ **น** ปฏิเสธในบาทที่ ๒ ด้วยเลยว่า **น หิ ปพฺพชิโต ปรูปฆาตี น สมโณ โหติ ปรํ วิเหรยนฺโต** แต่ในฉบับของไทยเรา **น** ปฏิเสธที่บาทหลังนี้ไม่มี โดยความก็เท่ากัน.

ผู้ที่เบียดเบียนผู้อื่น ทำร้ายผู้อื่น ด้วยอำนาจของโลภะ โทสะ โมหะ หรือด้วยอำนาจของตัณหา ไม่ควรจะเรียกว่าเป็น **บรรพชิต** ที่แปลตามศัพท์ว่า *ผู้ออก* ซึ่งเป็นผู้งดเว้นจากบาปต่าง ๆ ไม่ควรจะเรียกชื่อว่า **สมณะ** ที่แปลว่า *ผู้สงบ* บุคคลที่ควรจะชื่อว่าเป็นบรรพชิต ควรจะเป็นผู้ออกจากกิเลส ออกจากบาปด้วยตนเอง หรือเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อออกจากกิเลส ออกจากบาปด้วยตนเอง บุคคลที่ชื่อว่าสมณะก็เช่นเดียวกัน ควรจะเป็นผู้สงบกิเลส สงบบาปด้วยตนเอง หรือเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อสงบดั่งกล่าว ถ้ากิเลสยังไม่สงบ ก็จะต้องมีการทำร้ายผู้อื่น เบียดเบียนผู้อื่น ถ้ากิเลสนั้นรุนแรง บุคคลลุอำนาจของกิเลส ก็จะต้องทำร้ายผู้อื่น เบียดเบียนผู้อื่นด้วยกายด้วยวาจา ถ้ากิเลสนั้นไม่รุนแรงถึงอย่างนั้น มีอยู่เพียงในจิตใจ ก็จะทำร้ายผู้อื่นเบียดเบียนผู้อื่นด้วยใจ ก็ยังชื่อว่าเบียดเบียนอยู่นั่นเอง ฉะนั้น จะเป็นบรรพชิตได้เต็มที่ จึงจำเป็นที่จะต้องเป็นผู้ปฏิบัติให้มีขันติดั่งกล่าวในพระพุทธวาทะข้อที่ ๑ และได้มีนิพพานดั่งกล่าวในพระพุทธวาทะข้อที่ ๒ ฉะนั้น เมื่อกล่าวสรุปประมวลเข้ามาแล้ว พระพุทธวาทะข้อที่ ๑ และ ๒ แสดงธรรม พระพุทธวาทะข้อที่ ๓ นี้ แสดงบุคคลที่มีธรรมนั้น แต่แสดงในรูปปฏิเสธว่า ถ้าบุคคลปราศจากธรรมดั่งกล่าวนั้น ก็ยังจะต้องทำร้ายผู้อื่น ยังจะต้องเบียดเบียนผู้อื่นแม้ด้วยใจ ถ้าเป็นดั่งนั้นก็ไม่ชื่อว่าเป็นบรรพชิต ไม่ชื่อว่าเป็นสมณะ หรือจะพูดอย่างธรรมดาว่า นักบวชที่ยังเป็นเช่นนั้นอยู่ ยังไม่ชื่อว่าเป็นสมณะคือผู้สงบ.

ในทางพระพุทธศาสนา ได้แสดงสมณะไว้ ๔ ชั้น มุ่งถึงการบรรลุธรรมเป็นเกณฑ์ไม่มุ่งถึงเพศว่าจะเป็นชายเป็นหญิง เป็นบรรพชิตหรือเป็นคฤหัสถ์ สมณะที่ ๑ ได้แก่พระโสดาบัน สมณะที่ ๒ ได้แก่พระสกทาคามี สมณะที่ ๓ ได้แก่พระอนาคามี สมณะที่ ๔ ได้แก่ พระอรหันต์ สมณะทั้ง ๔ ชั้นนี้ที่เรียกว่าสังโฆคือพระสงฆ์ ซึ่งเป็นรัตนะที่ ๓ และเป็นสรณะที่ ๓.

เมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงประกาศพระพุทธวาทะดั่งนี้แล้ว จึงได้ทรงย่อพระพุทธศาสนาในพระคาถาเพียงบทหนึ่งต่อไปว่า **สพฺพปาปสฺส อกรณํ** *การไม่ทำบาปทั้งปวง* **กุสลสฺสูปสมฺปทา** *การทำกุศลให้ถึงพร้อม* **สจิตฺตปริโยทปนํ** *การทำจิตของตนให้ผ่องแผ้ว* **เอตํ พุทฺธาน สาสนํ** *นี้เป็นพุทธศาสนาคือคำสอนของผู้รู้ทั้งหลาย.*

ด้วยพระคาถาบทนี้ ได้ทรงประมวลข้อปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนาไว้เป็น ๓ ข้อ โดยย่นย่อคือ ๑. ไม่ทำบาปทุกอย่าง ๒. ทำกุศลให้ถึงพร้อม และ ๓. ชำระจิตของตนให้ผ่องแผ้ว.

ในชั้นนี้ยังไม่ได้ทรงชี้ว่า อะไรเป็นบาป อะไรเป็นอกุศล เพราะได้ทรงสอนแก่พระสาวก ซึ่งล้วนเป็นพระอรหันต์ ฉะนั้น ท่านก็ย่อมทราบโดยเหตุผลทั่ว ๆ ไป การทำจิตของตนให้ผ่องใสก็

ไม่ได้ทรงแสดงวิธีไว้เช่นเดียวกัน แต่ท่านก็ย่อมทราบ เพราะว่าท่านเหล่านั้นได้เป็นผู้ปฏิบัติมาแล้วครบทุกประการ ฉะนั้น เมื่อนำมากล่าวจี้จุดลงไปเป็นการประมวลความ ท่านก็ย่อมทราบได้ทันที ในตอนหลังพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงชี้โดยชัดเจนว่าอะไรเป็นบาป อะไรเป็นกุศล เพราะฉะนั้น บุคคลในชั้นหลังจึงได้ทราบและปฏิบัติได้โดยไม่ยาก ดังเช่นได้ทรงชี้ว่า เวร ๕ หรือภัย ๕ ประการ เป็นบาปเป็นอกุศล ได้แก่ การฆ่าเขา การลักของเขา การประพฤติผิดในทางกาม การพูดเท็จ การดื่มน้ำเมา หรือได้ทรงแสดงกรรมบถ ทางแห่งกรรมที่เป็นอกุศลไว้ ๑๐ ข้อ ที่จำแนกออกเป็นกายกรรมฝ่ายอกุศล วจีกรรมฝ่ายอกุศล มโนกรรมฝ่ายอกุศล และแสดงมูลของอกุศลที่เรียกว่าอกุศลมูล แสดงผลของอกุศลที่เป็นความทุกข์ความเดือดร้อนต่าง ๆ บาปอกุศลทั้งหมดเหล่านั้น พระพุทธศาสนาแสดงไว้ว่าไม่ให้ทำ และแสดงไว้ว่าบุคคลสามารถที่จะไม่ทำได้.

ในด้านตรงกันข้ามก็คือกุศล ทางพระพุทธศาสนาก็แสดงไว้ชัดเจนเหมือนกัน ตัวกุศลก็ได้ทรงแสดงไว้ในกุศลกรรมบถ ๑๐ ที่ตรงข้ามกับอกุศลกรรมบถ ๑๐ มูลของกุศล เรียกว่ากุศลมูล ก็ทรงแสดงไว้ ผลของกุศลคือความสุขต่าง ๆ ก็ทรงแสดงไว้ นอกจากนี้ คุณงามความดีทุกอย่างดั่งที่แสดงไว้ในนวโกวาท ตั้งแต่ทุกะ หมวด ๒ เป็นต้นว่า พรหมวิหารธรรม ๔ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา นี่ก็รวมเรียกว่าเป็นกุศลทั้งนั้น กุศลนี้ พระพุทธศาสนาแสดงให้ปฏิบัติให้มีให้เป็นขึ้นโดยบริบูรณ์ และแสดงว่าบุคคลสามารถที่จะปฏิบัติได้.

การที่จะไม่ทำบาปอกุศล และการที่จะทำกุศลก็เกี่ยวด้วยจิตใจเป็นสำคัญ ฉะนั้น ในข้อที่ ๓ จึงได้แสดงให้ชำระจิตใจของตนให้ผ่องแผ้ว จึงควรทำความเข้าใจเรื่องจิตใจพระพุทธศาสนาโดยย่อ.

คำว่าจิตนั้น ได้เคยแสดงมาครั้งหนึ่งแล้วว่า หมายถึงธรรมชาติอย่างหนึ่งที่ไม่มีรูปร่าง สี สัณฐาน ไม่ใช่รูป ไม่ใช่นาม อาศัยอยู่ในคูหาคือร่างกายนี้ เป็นผู้ประสาทการทุกอย่าง เป็นต้นว่าทำให้สำเร็จความคิดนึกต่าง ๆ ทำให้เกิดเจตนาซึ่งเป็นตัวกรรมต่าง ๆ และเป็นตัวผู้เศร้าหมองหรือผ่องแผ้ว เป็นตัวผู้ข้องเกี่ยวหรือว่าหลุดพ้น มีลักษณะอย่างหนึ่งคือเป็นตัวธาตุรู้ ได้แก่ เป็นเบื้องต้นหรือมูลฐานของความรู้ทุก ๆ อย่าง ได้มีพระบาลีแสดงธรรมชาติจิตไว้ว่า จิตเป็นธรรมชาติประภัสสรที่แปลว่าผุดผ่อง นี้เป็นธรรมชาติแท้ของจิต บางคนแปลว่า จิตเดิมเป็นธรรมชาติประภัสสร ใส่คำว่า "เดิม" เข้ามาด้วย ก็ทำให้หมายความว่า จิตต่อมาไม่ประภัสสร แต่ในพระบาลีท่านไม่มีคำว่า "เดิม" หมายความเป็นตัวธรรมชาติของจิตทีเดียว เหมือนอย่างทองคำที่เป็นธรรมชาติผุดผ่อง หรือว่าเพชรที่มีธรรมชาติผ่องใสหรือผุดผ่อง เมื่อเป็นทองคำหรือเป็นเพชรก็ต้องมีลักษณะอย่างนั้นเป็นประจำ จิตก็ต้องมีลักษณะประภัสสร คือผุดผ่องเป็นประจำ แต่ว่าจิตนี้ถูกอุปกิเลสคือเครื่องเศร้าหมอง ที่เป็นอาคันตุกะคือที่จรเข้ามาทำให้เศร้าหมองไป.

กิเลส ๓ ชั้น

ในที่นี้พึงสังเกตคำว่า **อุปกิเลส** กับคำว่า **อาคันตุกะ** ในที่ทั่วไปใช้คำว่า กิเลส แปลว่า เครื่อง

เศร้าหมอง แต่ในที่นี้มีคำว่า **อุป** เป็นบทหน้า **อุป** แปลว่า *เข้า* หรือ *เข้าไป* บ่งความว่าเครื่องเศร้าหมองนั้น ไม่ใช่เป็นสิ่งที่มีอยู่ประจำจิต เป็นธรรมชาติของจิต แต่ว่าเป็นสิ่งที่เข้ามาหรือเข้าไป เป็นอาคันตุกะคือเป็นผู้จรมา หรือเป็นแขกผู้พักอาศัยอยู่กับจิต ต้องการที่จะแสดงนัยอันนี้ให้ชัดว่า กิเลสนั้นไม่ใช่เป็นธรรมชาติที่ประจำจิต แต่เป็นของที่เป็นอาคันตุกะ เป็นแขกจรเข้ามา จึงได้ใช้คำว่า **อุป** ประกอบเข้าด้วย อันนี้เป็นเรื่องในพระพุทธศาสนาที่แสดงว่าจิตกับกิเลสเป็นคนละอัน กิเลสไม่ใช่เป็นธรรมชาติของจิต เป็นอาคันตุกะของจิตเท่านั้น ฉะนั้น ในบทต่อไปจึงได้แสดงไว้ แต่ว่าจิตนั้นก็วิมุตติคือหลุดพ้นจากอุปกิเลสทั้งหลายได้เหมือนกัน และเมื่อจิตวิมุตติคือหลุดพ้นจากอุปกิเลสทั้งหลายได้แล้ว ธรรมชาติที่ประภัสสรคือความผุดผ่องของจิต ก็ปรากฏเต็มที่ เหมือนอย่างทองคำที่ถูกผสมด้วยแร่ธาตุต่าง ๆ เมื่อนำมาหล่อหลอมไล่สิ่งที่ไม่บริสุทธิ์ออกไปก็เหลือแต่ทองคำที่มีเนื้อบริสุทธิ์ หรือว่าเหมือนอย่างเพชรที่ห่อหุ้มเปรอะเปื้อน ความผุดผ่องของเพชรไม่ปรากฏ เมื่อมาชำระล้างสิ่งซึ่งห่อเปรอะเปื้อนหมดแล้วหรือเจียระไนขัดสีดีแล้ว รัศมีของเพชรก็ปรากฏ จิตก็เป็นเช่นนั้นเหมือนกัน.

อุปกิเลสคือเครื่องเศร้าหมองของจิตนั้น เข้ามาได้ทางไหน อย่างไร ในพระพุทธศาสนาตอนหลังได้มีแสดงไว้ในพระสูตรหลายพระสูตร โดยความว่า อุปกิเลสนั้นเข้ามาทำจิตให้เศร้าหมองทางอารมณ์ อารมณ์ก็ได้แก่เรื่องที่จิตคิดดำริ เรื่องที่จิตหมกมุ่นอยู่ ก็ได้แก่รูปารมณ์ อารมณ์คือรูปที่ผ่านเข้ามาทางจักขุทวาร ประตูคือจักษุ สัททารมณ์ อารมณ์คือเสียงที่ผ่านเข้ามาทางโสตทวาร ประตูคือหู คันธารมณ์ อารมณ์คือกลิ่นที่ผ่านเข้ามาทางฆานทวาร ประตูคือจมูก รสารมณ์ อารมณ์คือรสที่ผ่านเข้ามาทางชิวหาทวาร ประตูคือลิ้น โผฏฐัพพารมณ์อารมณ์คือโผฏฐัพพะสิ่งที่กายถูกต้อง ที่ผ่านเข้ามาทางกายทวาร ประตูคือกาย ธัมมารมณ์อารมณ์คือเรื่องรูป เสียง กลิ่น เป็นต้น ในอดีตที่ผ่านเข้ามาทางมโนทวาร ประตูคือใจ อารมณ์เหล่านี้เป็นที่ตั้งแห่งราคะ หรือโลภะก็มี เป็นที่ตั้งแห่งโทสะก็มี เป็นที่ตั้งแห่งโมหะก็มี เมื่อเป็นที่ตั้งแห่งราคะหรือโลภะผ่านเข้ามา ราคะหรือโลภะก็เกิดขึ้นในจิต เมื่อเป็นที่ตั้งแห่งโทสะผ่านเข้ามา โทสะก็เกิดขึ้นในจิต เมื่อเป็นที่ตั้งแห่งโมหะผ่านเข้ามา โมหะก็เกิดในจิต ราคะหรือโลภะ โทสะและโมหะที่เกิดขึ้นในจิตนั้น ปรากฏในความรู้สึกของทุก ๆ คน คือเมื่อเกิดราคะหรือโลภะขึ้น ตนเองก็รู้สึกว่าเรามีราคะหรือโลภะ โทสะและโมหะก็เช่นเดียวกัน กิเลสชั้นนี้เรียกว่า **ปริยุฏฐานะ** คือกิเลสที่เป็นเครื่องกลุ้มรุมจิต หมายถึงว่าเป็นกิเลสที่เกิดขึ้นกลุ้มกลัดอยู่ในจิต เป็นที่รู้สึก คราวนี้กิเลสชั้นที่กลุ้มกลัดอยู่ในจิตนี้ ถ้าถูกยั่วให้แรงขึ้นก็กำเริบมากขึ้น จนถึงเป็นตัวอกุศลมูลคือเป็นตัวก่อกรรม ทางกาย ทางวาจา ทางใจ ถ้าหากว่ากำเริบขึ้นจนถึงเป็นตัวอกุศลมูลคือเป็นตัวก่อกรรม ก็เป็นกิเลสอย่างแรง มีชื่อเรียกว่า **วีติกกมกิเลส** กิเลสที่ทำให้ล่วงละเมิดคือไม่ใช่ว่าเก็บอยู่ในใจเท่านั้น ล่วงละเมิดไปแล้ว คือว่าก่อกรรมไปแล้ว ออกไปนอกขอบเขตของความดีความชอบแล้ว คราวนี้ถ้าบุคคลระงับไว้ได้ ไม่ให้เป็นวีติกกมกิเลส หรือมิให้เป็นตัวอกุศลมูลก่อกรรม ก็คงกลุ้มกลัดอยู่ในจิต เป็นตัวนิวรณ์คือเป็นตัวกั้นไม่ให้บรรลุคุณงามความดียิ่ง ๆ ขึ้นไป แต่กิเลสเหล่านี้ก็มีเวลาสงบ คนเราถึงจะมีราคะหรือโลภะสักเท่าไหรก็มีเวลาสงบ โทสะก็มีเวลาสงบ โมหะ

ก็มีเวลาสงบ สงบไปโดยธรรมดาที่ว่าทุกสิ่งมีเกิดมีดับ หรือว่าสงบด้วยการปฏิบัติ แม้ว่าจะสงบไปแล้ว แต่ก็ไม่หมด ตะกอนของกิเลสนั้นก็ยังตกไปนอนจมเป็นส่วนลึกของจิต กล่าวคือ เมื่อราคะสงบไปแล้ว ตะกอนของราคะก็ยังไปนอนจมอยู่ในจิต เรียกว่า **ราคานุสัย** *อนุสัย* (กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในจิต) คือ ราคะ โทสะเมื่อสงบลงไปแล้ว ตะกอนของโทสะก็ยังไปนอนจมอยู่ในจิต เรียกว่า **ปฏิฆานุสัย** *อนุสัยคือปฏิฆะ* ความกระทบคือความไม่ชอบ เมื่อความหลงสงบไปแล้วตะกอนของความหลงก็ลงไปนอนจมอยู่ในจิต เรียกว่า **อวิชชานุสัย** *อนุสัยคืออวิชชา* ความไม่รู้จริง.

ฉะนั้น คนเราที่ประสบอารมณ์ก็เกิดราคะ หรือโลภะ โทสะ โมหะ กันอยู่เสมอ ๆ และก็สงบกันอยู่เสมอ ๆ แต่ว่าตะกอนของกิเลสเหล่านั้นก็ยังไปนอนจมเป็นอนุสัยอยู่ในจิตพอกพูนอยู่เสมอ กิเลสชั้นอนุสัยนี้ไม่ปรากฏที่เปรียบเหมือนตะกอนนอนก้นตุ่มน้ำ ในตุ่มที่มีตะกอนนอนก้นตุ่มอยู่นั้นดูก็ใสในเบื้องบน แต่ก็ใสในเวลาที่ไม่ถูกกวน ครั้นถูกกวนจนตะกอนฟุ้งขึ้นมา น้ำก็จะขุ่น จิตก็เหมือนกัน เมื่อยังไม่ถูกอารมณ์มายั่ว จิตก็ดูบริสุทธิ์ แต่ครั้นถูกอารมณ์มายั่ว กิเลสที่เป็นตะกอนนี้ก็ฟุ้งขึ้นมา จิตก็ขุ่นมัว.

จะอธิบายหลักหัวใจของพระพุทธศาสนาต่อไป ในหลักข้อ ๓ ให้ชำระจิตของตนให้ผ่องแผ้ว จิตผ่องแผ้วนี้เป็นฝ่ายหนึ่ง จึงต้องอธิบายถึงจิตเศร้าหมองที่เป็นฝ่ายตรงกันข้าม เมื่ออธิบายถึงจิตเศร้าหมอง ต้องว่าถึงอุปกิเลส และก็อธิบายแล้วว่า ทำไมในที่นี้จึงมีคำว่า **อุป** รวมความก็คือเพื่อแสดงว่ากิเลสคือเครื่องเศร้าหมองนั้น เป็นสิ่งที่จรเข้ามาเป็นอาคันตุกะคือเป็นแขกของจิต ไม่ใช่เป็นเนื้อแท้ของจิต เพื่อจะเน้นให้เข้าใจเงื่อนไขอันนี้ จึงใช้คำว่า **อุป** เข้าในที่นี้ด้วย แต่โดยทั่วไปก็ใช้คำว่า กิเลส และก็ได้อธิบายแล้วถึงกิเลสว่า มีลักษณะเป็นชั้น ๆ อย่างไร ปากทางที่จะให้เกิดกิเลสก็คืออารมณ์ ทำให้เกิด **ปริยุฏฐานกิเลส** กิเลสที่ปล้นจิต กลุ้มรุมจิต ทำให้จิตกลุ้มกลัด เมื่อแรงออกมาก็เป็น **วีติกกมกิเลส** กิเลสที่ทำให้ล่วงละเมิด และเมื่อกิเลสเหล่านี้สงบไป โดยธรรมดาหรือด้วยการปฏิบัติ แต่ยังมีตะกอนนอนเป็นเชื้ออยู่ เรียกว่า **อนุสัย** นอนเนื่องหรือแอบแนบ นี้เป็นสรุปความที่ได้อธิบายไปแล้ว.

ในคราวนี้จะได้ย้ำความโดยกล่าวทบทวน ตั้งแต่ต้นเงื่อนออกมา หรือตั้งแต่ละเอียดออกมาหาหยาบ กิเลสที่เป็นต้นเงื่อนหรือที่เป็นส่วนละเอียดนั้น ได้แก่อนุสัยคือ **ราคานุสัย** *อนุสัย คือราคะ* ความติด **ปฏิฆานุสัย** *อนุสัยคือปฏิฆะ* การกระทบ หมายถึงความไม่ชอบ **อวิชชานุสัย** *อนุสัยคืออวิชชา* คือความรู้ไม่จริง นี้เป็นส่วนละเอียด.

เมื่ออนุสัยนี้ฟุ้งออกมา ราคานุสัยก็ฟุ้งออกมาเป็นราคะ ควรจะแปลว่าความยินดีหรือความกำหนัด ปฏิฆานุสัยก็ฟุ้งออกมาเป็นโทสะคือความขัดเคือง โทสะในชั้นนี้หมายถึงความโกรธที่มีอยู่ในใจ โทสะแปลว่าประทุษร้าย จึงประทุษร้ายใจของตนเอง ยังไม่ถึงให้ออกไปคิดทำร้ายผู้อื่น อวิชชานุสัยก็ฟุ้งออกมาเป็นโมหะ ความหลงที่ทำให้เห็นผิดเป็นชอบ เห็นชอบเป็นผิด ราคะ โทสะ โมหะ เป็นชั้นปริยุฏฐานะ ที่กลุ้มรุมหรือกลุ้มกลัดจิตใจอยู่ ปรากฏอยู่ บุคคลก็รู้สึกอยู่.

ต่อจากนี้ ราคะเมื่อแรงขึ้นก็เป็น **อภิชฌา** *ความโลภเพ่งเล็ง* หมายถึงความอยากได้อย่างแรงจนถึงคิดมุ่งจะได้มาเป็นของ ๆ ตน โทสะแรงขึ้นก็เป็น **พยาบาท** ตามศัพท์แปลว่า*ถึงผิด* ตามความหมายนั้นหมายถึง *ความมุ่งร้าย* คือความโกรธที่แรงออกมาจนถึงคิดจะทำร้ายผู้อื่น ถ้ายังไม่คิดทำร้ายใคร ขัดเคืองอยู่ในใจ ก็เป็นโทสะ แต่ว่าถ้าคิดจนถึงทำร้ายผู้อื่นก็เป็นพยาบาท ไม่ใช่หมายความว่า ผูกโกรธ เหมือนอย่างที่พูดในภาษาไทย โมหะแรงขึ้นก็เป็น **มิจฉาทิฏฐิ** *ความเห็นผิด* คือเห็นผิดเป็นชอบ เห็นชอบเป็นผิด ที่ให้ถือเอาผิด ความเห็นผิดนี้ เช่น เห็นว่า บุญบาปไม่มี ทำอะไรลงไปก็สักแต่ว่าเป็นกิริยา แต่ว่าไม่เรียกว่าเป็นทำบุญทำบาป เห็นว่าผลทุก ๆ อย่างไม่มีเหตุเกิดขึ้นเองตามสิ่งอำนวยหรือตามบังเอิญ และเห็นว่าสิ่งที่สมมตินับถือกันอยู่ต่าง ๆ ก็ไม่มี เช่น พ่อแม่ก็ไม่มี คือว่าไม่ใช่เป็นผู้ที่จะต้องนับถือว่าเป็นพ่อแม่อย่างไร เป็นแต่เพียงผู้ที่เกิดมาก่อน แล้วก็เกิดสืบ ๆ กันมา คล้าย ๆ ว่าเป็นเรื่องธรรมชาติ คนดีคนชั่วก็ไม่มี ผลต่าง ๆ ที่เป็นส่วนดีส่วนชั่วก็ไม่มี เป็นการปฏิเสธทั้งหมด เหล่านี้เรียกว่าเป็นการเห็นผิดอย่างร้ายแรง เป็นความเห็นผิดจากคลองธรรม **อภิชฌา พยาบาท มิจฉาทิฏฐิ** ทั้ง ๓ นี้เป็น **วีติกกมกิเลส** *คือเป็นกิเลสที่จะทำให้ล่วงละเมิดทางกายทางวาจา* และตัววีติกกมกิเลสนี้เองก็เป็นมโนกรรมฝ่ายอกุศล แปลว่าเป็นกิเลสอย่างแรงที่ล่วงมโนทวารออกมาทีเดียว และเมื่อเกิดมโนกรรมฝ่ายอกุศลดั่งนี้ ก็เป็นเหตุให้ประกอบกายกรรมวจีกรรมฝ่ายอกุศลตามไปด้วย พระพุทธภาษิตจึงได้มีแสดงเอาไว้โดยความว่า *"ธรรมทั้งหลายมีมนะเป็นหัวหน้า มีมนะประเสริฐ สำเร็จด้วยมนะ ถ้าบุคคลมีมนะ อันโทษประทุษร้ายแล้ว จะพูดหรือจะทำทุกข์ย่อมติดตามไป เหมือนอย่างล้อเกวียนติดตามรอยเท้าโคที่จูงเกวียนนั้นไป แต่ถ้าตรงกันข้ามบุคคลมีใจผ่องแผ้ว จะทำหรือจะพูด สุขก็ย่อมติดตามไป เหมือนอย่างเงาที่ไม่ละตัว"*[๓๗] รวมเป็นกิเลส ๓ ชั้น นับจากหยาบไปหาละเอียดก็คือ วีติกกมกิเลส ปริยุฏฐานกิเลส อนุสัยกิเลส.

อนึ่ง กิเลสชั้นละเอียดนี้ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อาสวะ คำว่า **อาสวะ** แปลตามศัพท์ว่า*ไหลมา* คือไหลมานอนจมหมักหมม ในที่อื่น คำว่า **อาสวะ** แปลว่า *น้ำเมา* ก็หมายถึงเป็นสิ่งที่หมักดอง อาสวะนี้ จัดไว้เป็น ๓ คือ

๑. **กามาสะ** *อาสวะคือกาม* ได้แก่ความใคร่ ความปรารถนา ก็สงเคราะห์กับราคะอนุสัย.

๒. **ภวาสวะ** *อาสวะคือภพ* ได้แก่ภาวะคือความเป็น ข้อนี้ศัพท์ไม่กลมกลืนกับปฏิฆะอนุสัยนัก แต่ก็พออธิบายให้เข้ากันได้ **ภพ** แปลว่า *ความเป็น* **ปฏิฆะ** แปลว่า *กระทบ* เมื่อมีภพคือความเป็น ความเป็นนั่นความเป็นนี่ ตั้งต้นแต่เป็นเราซึ่งเป็นตัวอัตตา เมื่อเป็นเช่นนี้จึงจะมีการกระทบกระทั่งกันได้ ถ้าไม่มีภพก็ไม่มีอะไรที่จะถูกกระทบกระทั่ง แต่ว่าเพราะมีภพจึงมีสิ่งที่กระทบกระทั่ง เพราะฉะนั้น เมื่อพูดถึงภาวะหรือภพคือความเป็น ก็จัดเป็นภวาสวะอาสวะคือภพ แต่ว่าเมื่อพูดอีกทางหนึ่ง คือ ความกระทบกระทั่ง ก็จัดเป็นปฏิฆะอนุสัย.

๓. **อวิชชาสวะ** *อาสวะคืออวิชชา* ความไม่รู้จริง ก็ตรงกับอวิชชาอนุสัย.

---

[๓๗] ขุ. ธ. ๒๕/๑๕/๑๑.

เมื่อทราบถึงด้านเศร้าหมอง คือด้านกิเลสเหล่านี้แล้ว ก็ควรจะทราบวิธีที่จะทำให้ผ่องแผ้ว โดยสังเขป เมื่อจัดกิเลสเป็น ๓ ชั้น จะขัดสีกิเลสชั้นหยาบคือวีติกกมกิเลส ก็ทำได้ด้วยหลัก ข้อที่ ๑ คือไม่ทำบาปทั้งปวง ในต่อมาก็จัดเป็นสีลสิกขา สิกขาคือศีล.

กิเลสชั้นกลางคือ ปริยุฏฐานกิเลส จะขัดสีได้ก็ด้วยหลักข้อที่ ๒ คือทำกุศลให้ถึงพร้อม ต่อมาก็จัดเป็นสมาธิ จิตตสิกขา สิกขาคืออบรมจิตให้เป็นสมาธิ ในหลักข้อที่ ๒ นี้ ควรสังเกตการใช้คำ **กุสลสฺสูปสมฺปทา** แปลว่าการทำกุศลให้ถึงพร้อม ถ้าแปลทับศัพท์คือ **อุปสมบทกุศล** นี้เป็นการอุปสมบททางจิตใจ หลักข้อที่ ๑ นั้น เท่ากับเป็นการอุปสมบททางกาย คือด้วยศีล.

ส่วนกิเลสชั้นละเอียด คือชั้นอนุสัยนั้น จะขัดสีได้ก็ด้วยหลักข้อที่ ๓ การชำระจิตของตนให้ผ่องแผ้ว คือจะผ่องแผ้วจริง ๆ ก็ด้วยอาศัยหลักข้อนี้ ซึ่งต่อมาก็สงเคราะห์เป็นปัญญาสิกขา สิกขาคือปัญญา หมายความว่า ต้องอบรมปัญญาจนรู้แจ้งเห็นจริง ปัญญานี้เท่านั้นจึงจะขับไล่อนุสัยกิเลสหรืออาสวกิเลสให้สิ้นไปได้ และการอบรมปัญญานั้น พระพุทธเจ้าก็ได้แสดงแล้ว ดังเช่นใน **อนัตต-ลักขณสูตร** และใน **อาทิตตปริยายสูตร** ที่ต้องอบรมให้เกิดความรู้เห็นตามที่เป็นจริง ในเบญจขันธ์หรือว่าในอายตนะ จนเกิดนิพพิทาเป็นต้น ดั่งที่แสดงมาแล้วโดยลำดับ ต้องดำเนินตามทางนั้น หลัก ๓ ข้อนี้ เป็นศาสนาคือคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย.

พระพุทธเจ้าเมื่อได้ตรัสหลัก ๓ ข้อนี้แล้ว ก็ได้ตรัสต่อไปอีกหนึ่งคาถากึ่งว่า **อนูปวาโท** *การไม่ว่าร้าย* **อนูปฆาโต** *การไม่ทำร้าย* **ปาติโมกฺเข จ สํวโร** *ความสำรวมในพระปาติโมกข์* **มตฺตญฺญุตา จ ภตฺตสฺมึ** *ความรู้ประมาณในภัตต์* **ปนฺตญฺจ สยนาสํ** *ที่นอนที่นั่งอันสงัด* **อธิจิตฺเต จ อาโยโค** *ความประกอบในอธิจิตคือจิตยิ่ง* **เอตํ พุทฺธาน สาสนํ** *นี้คือคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย.*

พระโอวาทในข้อนี้ คือเหมือนอย่างเป็นคำอธิบายประกอบของโอวาทที่เป็นหลัก ๓ ข้อนั้น มีข้อที่พึงสังเกต คือ ในเวลานั้นพระพุทธเจ้ายังไม่ได้ทรงบัญญัติพระวินัยปาติโมกข์ ฉะนั้นที่ตรัสให้สำรวมในพระปาติโมกข์ จึงมีความหมายคือ ปาติโมกข์ที่เป็นตัวแบบฉบับอันควรที่สมณะจะพึงปฏิบัติโดยทั่วไป พระโอวาททั้งหมดนี้เรียกว่า **พระโอวาทปาติโมกข์** ปาติโมกข์ที่เป็นโอวาทพระพุทธเจ้าได้ตรัสแก่พระอรหันต์ทั้งนั้น จึงมิได้มุ่งที่จะอบรมให้ท่านบรรลุมรรคผล แต่ว่ามุ่งที่จะวางแนวพระพุทธศาสนา เบื้องต้นก็ชี้ถึงวาทะของพระพุทธะ ๓ ข้อ ต่อมาก็วางหลักปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนาอย่างกว้าง ๆ ไว้ ๓ ข้อ และมีคำอธิบายประกอบอีกเล็กน้อย ท่านแสดงว่า ในวันอุโบสถ วันพระจันทร์เพ็ญ และวันพระจันทร์ดับ พระพุทธเจ้าได้ประทับเป็นประธานหมู่พระสงฆ์ แล้วก็ทรงแสดงพระโอวาทปาติโมกข์ขึ้นด้วยพระองค์เองทุก ๑๕ วัน แปลว่า ทรงทำอุโบสถร่วมด้วยภิกษุสงฆ์ แล้วก็เรียกว่า **ปาริสุทธิอุโบสถ** คือเป็นอุโบสถที่บริสุทธิ์ พระพุทธเจ้าก็ทรงบริสุทธิ์ พระสงฆ์ก็บริสุทธิ์ จนถึงมีเรื่องที่เกิดขึ้นในเวลาต่อมามีเล่าไว้ในบาลีวินัย[๑๘] ว่า พระสงฆ์มาประชุมพร้อมกันแล้ว พระพุทธเจ้า

---

[๑๘] วิ. จุลฺล. ๗/๒๘๓/๕๔๗-๘; ขุ. อุ. ๒๕/๑๕๐/๑๑๖.

ก็ไม่เสด็จลง จนถึงเวลา ๑ ยาม พระอานนท์ก็ไปทูลเตือนว่า ยามหนึ่งแล้ว พระมานั่งรออยู่นานแล้ว ขอให้เสด็จลงทรงสวดปาติโมกข์ พระพุทธเจ้าก็ไม่เสด็จลง ครั้นถึงยามที่ ๒ พระอานนท์ก็ไปทูลเตือนอีก พระพุทธเจ้าก็ไม่เสด็จลง ครั้นถึงยามที่ ๓ พระอานนท์ก็ไปทูลเตือนอีก พระพุทธเจ้าก็ไม่เสด็จลง แต่ว่าในยามที่ ๓ นี้ได้มีพระพุทธดำรัสว่า บริษัทไม่บริสุทธิ์ คือว่ามีพระทุศีลมาปนอยู่ด้วย พระโมคคัลลานะจึงได้เที่ยวตรวจดู เมื่อไปพบภิกษุที่ทุศีลก็บอกให้ออกไปจากที่ประชุม ผู้นั้นก็ไม่ยอมออกไป ต้องฉุดแขนออกไป แต่ก็สว่างเสียแล้ว พ้นเวลาที่จะทำอุโบสถ ก็เป็นอันว่าในอุโบสถนั้นไม่ได้ทำ พระพุทธเจ้าจึงทรงปรารภเรื่องนี้[๑๙] ตรัสให้พระสงฆ์ยกเอาพระวินัยที่ทรงบัญญัติขึ้นไว้ มาสวดเป็นปาติโมกข์แทน และให้พระสงฆ์สวดกันเอง พระพุทธเจ้าไม่เสด็จมาทำอุโบสถร่วมด้วยอีกต่อไป.

เพราะฉะนั้น จึงมีการยกเอาวินัยขึ้นสวดเป็นปาติโมกข์ทุก ๆ ๑๕ วัน สืบต่อมาจนบัดนี้ ปาติโมกข์ที่ยกวินัยขึ้นสวดนี้ เรียกว่า **วินัยปาติโมกข์.**

ทักษิณานุปทานครั้งแรก

เมื่อพระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่พระเวฬุวันนั้น พระเจ้าพิมพิสาร ได้ทรงบำเพ็ญกุศลทักษิณานุปทานในพระพุทธศาสนา ได้ทรงอาราธนาพระพุทธเจ้าและพระสงฆ์ไปในพระราชนิเวศน์ ทรงถวายภัตตาหาร แล้วทรงถวายไทยธรรมมีผ้าเป็นต้น แล้วทรงอุทิศกุศลที่ทรงบำเพ็ญนั้นแก่ญาติทั้งหลายผู้ล่วงลับไปแล้ว พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงภาษิตอนุโมทนา มีตอนหนึ่งที่พระได้นำมาใช้สวดอนุโมทนาในการทำบุญเกี่ยวแก่ทักษิณานุปทาน มีว่า **อทาสิ เม อกาสิ เม** เป็นต้น ที่มีคำแปลว่า *ญาติก็ดี มิตรก็ดี ระลึกถึงอุปการะอันท่านทำแล้วในกาลก่อนว่า ท่านได้ให้แล้วแก่เรา ท่านได้ทำแล้วแก่เรา ท่านเป็นญาติ เป็นมิตร เป็นสขาคือเป็นสหายของเรา ดังนี้ พึงให้ทักษิณาเพื่อเปตชน ไม่พึงทำการร้องไห้เศร้าโศกรำพันถึง เพราะการทำอย่างนั้นไม่เป็นไปเพื่อประโยชน์แก่เปตชน ญาติทั้งหลายย่อมตั้งอยู่อย่างนั้นเอง ส่วนทักษิณานี้ที่ท่านทั้งหลายบริจาค ทำให้ตั้งไว้ดีแล้วในสงฆ์ ย่อมสำเร็จประโยชน์แก่เปตชนนั้นโดยฐานะสิ้นกาลนาน ท่านทั้งหลายได้แสดงญาติธรรมนี้ด้วย ได้ทำบูชาเปตชนให้ยิ่งด้วย ได้เพิ่มกำลังให้แก่ภิกษุทั้งหลายด้วย เป็นอันได้ทำบุญไม่น้อย* นี้เป็นความย่อในเรื่องที่พระเจ้าพิมพิสารทรงบำเพ็ญทักษิณานุปทาน นับว่าเป็นครั้งแรกที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา.

คำว่า **ทักษิณานุปทาน** แยกออกเป็น **ทักษิณะ** กับ **อนุปทาน อนุปทาน** แปลว่า *การเพิ่มให้* แปลรวมกันว่า *การเพิ่มให้ ทักษิณา* คำว่า **ทักษิณา** นั้น แปลตามศัพท์ว่า *เหตุที่ให้ถึงความเจริญ* ใช้เป็นชื่อของการทำบุญอุทิศให้ผู้ตาย.

การทำบุญดังนี้ เรียกอีกคำหนึ่งว่า **ปุพพเปตพลี บุพพ** ก็แปลว่า *บุรพ* หรือ*ก่อน* **เปตะ** แปลว่า *ผู้ที่ละไปแล้ว* คือคนที่ตายไปแล้ว **พลี** ก็แปลว่า *การสละให้* แปลรวมกันว่า*การทำพลี คือ*

---

[๑๙] วิ. จุลฺล. ๗/๒๙๒/๔๖๖.

การสละให้เพื่อผู้ที่ละไปแล้วในกาลก่อน อีกอย่างหนึ่ง **ปุพพเปตะ** แปลว่า *บุรพบิดร* ตามลัทธิพราหมณ์ บรรพบุรุษที่จะจัดว่าเป็นปุพพเปตะหรือว่าบุรพบิดรนั้น นับขึ้นไปเพียง ๓ ชั้น คือ บิดา ปู่ และทวด นอกจากนี้ไม่นับเป็นบุรพบิดร.

การทำบุญอุทิศให้ผู้ตายนี้ เป็นธรรมเนียมที่มีมาเก่าแก่ เพราะเชื่อกันโดยมากว่าตายเกิด เชื่อว่าวิญญาณจะกลับมาเข้าร่างเก่าอีกครั้งหนึ่งก็มี แต่ว่าโดยมากนั้นไม่เชื่ออย่างนี้ แต่เชื่อว่าไปเกิดในภพใหม่ชาติใหม่ ญาติที่อยู่ทางนี้ก็เป็นห่วง เกรงว่าจะไปเกิดในภพในชาติที่อดอยาก จึงทำบุญอุทิศให้ ใครมีความเชื่ออย่างใด ก็ทำอย่างนั้น เพราะฉะนั้น การทำบุญอย่างนี้ จึงเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า **สทฺธ** ในภาษาบาลี หรือ **ศฺรทฺธ** ในภาษาสันสกฤต ซึ่งแปลว่า *ศรัทธา* ดั่งที่เรามาใช้คำว่า **ศราทธพรต** ก็คือ *วัตรหรือการปฏิบัติด้วยศรัทธา* ก็คือการปฏิบัติด้วยมีความเชื่อว่า ทำอย่างนั้นทำอย่างนี้ ผลจะไปถึงแก่ผู้ตาย ในลัทธิของพราหมณ์นั้น เขามีวิธี **เซ่น** ด้วย **กรวดน้ำ** และด้วยให้ **ทาน**.

การ **เซ่น** นั้น เซ่นด้วยก้อนข้าว แก่บุรพบิดร ๓ ชั้น ดั่งที่ได้กล่าวแล้ว เรียกว่า **สปิณฑะ** แปลว่า *ผู้ร่วมก้อนข้าว* นอกจากบุรพบิดร ๓ ชั้นนั้น ไม่เซ่นด้วยก้อนข้าว แต่ว่าใช้กรวดน้ำให้.

การกรวดน้ำของเขานั้น ก็ลงไปในแม่น้ำเอามือกอบน้ำ และให้น้ำไหลออกจากมือพร้อมทั้งอุทิศเพื่อให้ญาติผู้ตายไปแล้ว จะได้มีน้ำบริโภค จะได้ไม่กระหายน้ำ การกรวดน้ำนี้ก็ใช้แก่บุรพชน ๓ ชั้นนั้นด้วย.

อีกอย่างหนึ่ง ให้ทาน คือเชิญพราหมณ์มาเลี้ยงแล้วก็ให้เสื้อผ้า เพื่อว่าญาติผู้ตายไปแล้วจะได้มีอาหารบริโภคและจะได้มีผ้านุ่งผ้าห่มใช้สอย.

การเซ่นด้วยข้าวบิณฑ์ที่เรียกว่า สปิณฑะ นี้ ก็ติดมาในธรรมเนียมไทย เช่น ในวันตรุษวันสารท ก็ใช้ใบตองทำกรวยใส่ข้าวลงไป แล้วก็วางลงบนพานเป็นต้น มีกับข้าวหรือสิ่งที่เป็นอาหารตั้งรอบ ๆ.

การกรวดน้ำนั้น ก็น่าจะติดมาในธรรมเนียมไทยที่ใช้กรวดน้ำด้วย การเทน้ำเป็นการแสดงกิริยาว่าให้อย่างหนึ่งทั่ว ๆ ไป ดั่งที่เคยอธิบายมาแล้ว แต่ว่าที่เรามาใช้กรวดน้ำนั้น อาจจะติดมาจากธรรมเนียมของพราหมณ์ดั่งกล่าวก็ได้ แต่ว่าไม่ได้มุ่งว่าจะให้น้ำที่เทลงไปนั้น ไปเป็นน้ำสำหรับญาติผู้ตายไปแล้วจะได้บริโภค เราใช้ตั้งใจอุทิศส่วนกุศลไปให้ในขณะนั้นต่างหาก เพราะฉะนั้น ก็ถือว่าเป็นการแสดงกิริยาว่าให้ การกรวดน้ำของพราหมณ์นั้น เรียกว่า **สมาโนทก** เป็นการให้แก่ญาติ แปลว่า *เป็นผู้ร่วมน้ำกัน.*

คราวนี้มาถึงพระพุทธศาสนา พระเจ้าพิมพิสารทรงมีพระราชปรารภอย่างไร จึงได้ทรงบำเพ็ญทักษิณานุปทานในพระพุทธศาสนา พระอรรถกถาจารย์ท่านกล่าวไว้ว่า[๒๐] เมื่อพระเจ้าพิมพิสารทรงเลี้ยงพระในวันที่ถวายพระเวฬุวันนั้น พวกญาติของพระเจ้าพิมพิสารในอดีตชาติ

---

[๒๐] มงฺคล. ๑/๓๒๘/๓๓๘.

ที่ทำบาปทำอกุศลไว้ ไปเกิดเป็นเปตะ ที่เราเรียกกันในภาษาไทยว่า เปรต พากันมาออยู่มากมาย คิดว่าพระเจ้าพิมพิสารจะทรงอุทิศส่วนกุศลไปให้บ้าง แต่ก็ปรากฏว่าไม่มีใครระลึกถึง เป็นอันว่าญาติเหล่านั้นไม่ได้รับส่วนกุศล ตกเวลากลางคืนก็มาทำเสียงเปรต พระเจ้าพิมพิสารทรงได้สดับเสียงที่น่ากลัวนั้น เมื่อทรงหวนระลึก จึงได้ทรงมีพระราชปรารภจะทำบุญอุทิศให้แล้วก็ทรงบำเพ็ญทักษิณานุปทานดั่งกล่าวนั้น ทรงบำเพ็ญในรุ่งขึ้นจากวันที่ถวายพระเวฬุวัน ท่านพระอรรถกถาจารย์ ท่านเล่าไว้ดั่งนี้.

พิจารณาดูตามเรื่อง พราหมณ์เขามีวิธีบำเพ็ญทักษิณานุปทาน บำเพ็ญบุพพเปตพลีทำศราทธพรตดั่งที่กล่าวมาแล้ว การบำเพ็ญในพระพุทธศาสนาก็ควรจะมีบ้าง แต่ว่าการบำเพ็ญในพระพุทธศาสนานั้น ก็จะต้องแผ่ใจไป คือไม่มีการเซ่น และไม่มีการอุทิศน้ำนั้นให้ มีแต่การบำเพ็ญทานในพระภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข และก็อุทิศส่วนกุศลที่บำเพ็ญนั้นไปให้ ลัทธิพราหมณ์เขาจำกัดให้แก่บุรพบิดรคือญาติชั้นผู้ใหญ่ นับขึ้นไป ๓ ชั้นดั่งกล่าว และญาติที่นอกจากนั้น แต่ในพระพุทธศาสนาอุทิศให้แก่ใคร ๆ ก็ได้ทั้งนั้น ดั่งในบทอนุโมทนาที่แปลมาแล้ว เมื่อระลึกถึงอุปการะของบุคคลที่ล่วงไปได้ทำไว้ จะเป็นญาติหรือเป็นเพื่อนก็ตาม ก็ทำบุญอุทิศไปให้ได้ ไม่จำกัดอยู่ในวงแคบ และไม่ปันชั้นว่าจะต้องเป็นบุรพบิดรเท่านั้นจึงจะกินข้าวได้ ถ้าญาตินอกนั้นกินได้แต่น้ำเท่านั้น คือว่าบุรพบิดร ๓ ชั้นนั้นเป็นสปิณฑะ กินข้าวได้นอกนั้นก็วักน้ำขึ้นให้กินแต่น้ำ แต่ในพระพุทธศาสนาอุทิศให้ได้ทั่ว ๆ ไปจนถึงแก่สรรพสัตว์และพระพุทธเจ้าได้ตรัสอนุโมทนามีบทที่เป็นกลเม็ดอันเกี่ยวแก่ทาน พึงพิจารณาก็คือว่า สำเร็จได้โดยฐานะ ท่านว่าอย่างนั้น ก็แปลว่าถ้ามีฐานะที่จะพึงที่จะสำเร็จก็สำเร็จได้ ถ้าไม่ใช่ฐานะก็ไม่สำเร็จ และได้ทรงอธิบายน้อมเข้ามาในปัจจุบันผล ที่ผู้บำเพ็ญนั้นเองจะพึงได้รับ และผลที่ผู้รับทานจะพึงได้รับ ดั่งที่ว่า ผู้บำเพ็ญนั้นเองได้แสดงญาติธรรมให้ปรากฏ เช่น แสดงให้ปรากฏว่า เป็นผู้มีกตัญญูกตเวที และได้ปฏิบัติพอสมควร ได้ทำบูชาเปตชน คือได้แสดงความเคารพนับถือต่อผู้ที่ล่วงไปแล้ว แล้วก็ได้เพิ่มให้กำลังแก่ภิกษุทั้งหลาย ได้บำเพ็ญบุญไม่น้อยก็เพราะว่าได้ทำทาน ทรงแสดงให้ผลปรากฏแก่คนเป็น ซึ่งให้สำเร็จประโยชน์ที่เห็นกันอยู่ ส่วนที่จะถึงแก่คนตายนั้นก็จะสำเร็จโดยฐานะ.

คราวนี้คำว่า **ฐานะ** คือที่จะพึงสำเร็จได้ กับ **อฐานะ** คือที่สำเร็จไม่ได้นั้น มีพระสูตรหนึ่ง[๒๑] แสดงไว้ว่า

มีพราหมณ์คนหนึ่ง ชื่อว่าชาณุสโสณิ ได้มาเฝ้าพระพุทธเจ้า กราบทูลถามว่า พวกพราหมณ์พากันให้ทาน ทำศราทธหรือว่าศราทธพรต ด้วยตั้งเจตนาอุทิศว่า ขอทานนี้จงสำเร็จแก่ญาติสาโลหิตผู้ละไปแล้ว ขอญาติสาโลหิตผู้ละไปแล้ว จงได้บริโภคทานนี้ ทานที่ทำนั้นจะสำเร็จหรือไม่ และญาติสาโลหิตผู้ละไปแล้วจะได้บริโภคหรือไม่.

---

[๒๑] ชาณุสฺโสณิสุตฺต. องฺ. ทสก. ๒๔/๒๙๐/๑๖๖.

ในพระสูตรนั้นได้แสดงว่า พระพุทธเจ้าได้ตรัสตอบว่า สำเร็จในฐานะ ไม่สำเร็จในอฐานะ ไม่สำเร็จในอฐานะนั้นก็คือ คนที่ทำอกุศลกรรมบถ ๑๐ ไปเกิดเป็นเนรยิกะคือสัตว์นรกก็ดี ไปเกิดเป็นกำเนิดดิรัจฉานก็ดี หรือว่าคนที่เว้นจากอกุศลกรรมบถ ๑๐ ไปเกิดร่วมหมู่กับมนุษย์ก็ดี กับเทพก็ดี ก็บริโภคอาหารที่เป็นของจำพวกที่ไปเกิดนั้น ทานที่ทำอุทิศไปให้ไม่สำเร็จ แต่ว่าคนที่ทำอกุศลกรรมบถ ๑๐ ไปเกิดในปิตติวิสัยคือเกิดในกำเนิดเปรต นี่หมายถึงเป็นภพของผู้ทำบาปไปเกิดจำพวกหนึ่ง ที่มีร่างกายพิกลพิการต่าง ๆ จำพวกปิตติวิสัยนี้ก็เป็นอยู่ด้วยอาหารสำหรับจำพวกนั้น และเป็นอยู่ด้วยอาหารที่ญาติมิตรทำบุญอุทิศไปให้ จำพวกนี้เท่านั้นจึงเป็นฐานะที่จะได้รับผล.

ชาณุสโสณิพราหมณ์ก็ถามว่า ถ้าญาติสาโลหิตที่อุทิศให้นั้น ไม่ไปเกิดในปิตติวิสัยใครจะได้รับผล.

ในพระสูตรก็กล่าวว่า ได้ตรัสตอบว่า ญาติสาโลหิตอื่น ๆ จากนั้นก็จะได้รับผล เพราะว่าที่จะว่างจากญาติสาโลหิตของใครเลยนั้นเป็นอันไม่มี.

ชาณุสโสณิพราหมณ์ก็ถามต่อไปว่า เมื่อไปเกิดในอฐานะคือในกำเนิดที่จะไม่ได้รับผล จะมีข้อปริกัปอันใดบ้างที่เขาจะได้รับผลอย่างใดอย่างหนึ่ง.

ตรัสตอบว่า เขาก็จะได้รับผลของทานที่เขาทำไว้เอง เช่นว่า ถ้าเขาได้เคยบำเพ็ญทานไว้ เมื่อไปเกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉาน เช่น เป็นช้าง เป็นม้า ก็ไม่ใคร่จะอดอยาก มีน้ำ มีข้าว มีอาหาร อะไรบริบูรณ์ เมื่อไปเกิดเป็นมนุษย์ เป็นเทพ ก็จะไม่ขาดแคลน มีสิ่งที่ต้องการบริบูรณ์ ก็เป็นผลของทานที่เขาทำไว้นั้นเอง ซึ่งสรุปลงว่า **ทายก** คือผู้ให้ ผู้บริจาคนั้น **จะไม่ไร้ผล.**

เมื่อสรุปลงแล้ว มติทางพระพุทธศาสนาได้แสดงไว้ว่า การบำเพ็ญทักษิณาที่จะสำเร็จประโยชน์แก่ผู้ละไปแล้วนั้น:-

๑. ทายก ทายิกา คือผู้ให้ ผู้บริจาค จะต้องตั้งใจอุทิศส่วนกุศลให้ จะใช้น้ำกรวดหรือไม่ใช้น้ำกรวดก็ตาม ไม่สำคัญ สำคัญที่ตั้งใจอุทิศส่วนกุศลให้.

๒. ผู้ที่ละไปแล้วนั้น ไปเกิดในปิตติวิสัยดั่งกล่าว และได้ทราบ ได้อนุโมทนา คือบันเทิงยินดีในการบำเพ็ญกุศลของญาติในโลกนี้ และ

๓. จะต้องถึงพร้อมด้วยทักขิเณยยบุคคล คือบุคคลผู้ควรทักษิณา ถ้าในศาสนาพราหมณ์ก็พวกพราหมณ์เป็นทักขิเณยยะ คือผู้ควรทักษิณาของเขา ถ้าในพระพุทธศาสนาก็หมายถึงพระภิกษุสงฆ์ แต่ว่าการบำเพ็ญทาน แม้ในบุคคลหรือในส่วนอื่น ก็ถือว่าเป็นบุญ เมื่อเป็นบุญแล้ว อุทิศส่วนกุศลไปให้สำเร็จประโยชน์เหมือนกัน.

เดี๋ยวนี้[๒๒] ในทางราชการมีใช้อีกคำหนึ่งว่า **ทักษิณานุสรณ์** ตัดบทเป็น **ทักษิณ** แล้วก็**อนุสรณ์** อนุสรณ์ก็แปลว่า *ตามระลึกถึง* แปลรวมกันเข้า ความก็ไม่สนิทนัก *ตามระลึกถึงทักษิณา* แต่ว่ามาบัญญัติใช้ในความหมาย ถ้าทำบุญ มีสวดมนต์ มีเลี้ยงพระด้วย เรียกว่าทักษิณานุปทาน ถ้ามีแต่สวดมนต์

[๒๒] พ.ศ. ๒๕๐๔ ต่อมาดูจะเลิกใช้

มีบังสุกุล มีสดับปกรณ์ แต่ไม่เลี้ยงพระ ก็เรียกว่า ทักษิณานุสรณ์.

การบำเพ็ญทักษิณานุปทานนั้น ของพราหมณ์ไม่ค่อยยอมจะให้ขาดผ้า ขาดอาหาร คือจะต้องมีการให้ผ้าให้อาหารแก่พวกพราหมณ์ ในฝ่ายพระพุทธศาสนาก็เหมือนกัน จะทำให้บริบูรณ์ จะต้องมีทั้งผ้าทั้งอาหาร และผ้านั้นในวิธีบำเพ็ญ ก็ไม่ใช่ถวายด้วยมือ แต่ใช้ทอดให้พระบังสุกุลหรือสดับปกรณ์ ถ้าผู้ตายเป็นบุคคลสามัญก็เรียก **บังสุกุล** ถ้าเป็นเจ้านายชั้นหม่อมเจ้าขึ้นไป ก็เรียก **สดับปกรณ์.**

บังสุกุล ก็เป็นชื่อของผ้าเก่า ที่กล่าวถึงในนิสสัยข้อที่ ๑ ว่านุ่งห่มผ้าบังสุกุล.

สดับปกรณ์ แปลว่า **เจ็ดคัมภีร์** เป็นชื่อของอภิธรรมที่มีเจ็ดคัมภีร์ เมื่อเวลาจะสวดศพนิยมเอาบทพระบาลีในพระอภิธรรมเจ็ดคัมภีร์มาสวด เมื่อถึงตอนชักผ้า ก็เอามาเป็นชื่อผ้าเป็นสดับปกรณ์.

มีด้านสายสิญจน์หรือผ้าภูษาโยงจากศพหรือจากอัฐิมาข้างหน้าพระ และเจ้าภาพก็นำผ้าไปทอดวางไว้บนผ้าภูษาโยงหรือบนด้านสายสิญจน์นั้น แล้วพระก็จับผ้า ใช้มือขวาจับผ้าแล้วก็ว่าพระพุทธภาษิตบทบังสุกุล **อนิจฺจา วต สงฺขารา** *สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ* **อุปฺปาทวยธมฺมิโน** *มีความเกิดขึ้นและมีความเสื่อมสิ้นไปเป็นธรรมดา* **อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุชฺฌนฺติ** *เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป* **เตสํ วูปสโม สุโข** *ความสงบระงับแห่งสังขารเหล่านั้นเป็นสุข* ในฝ่ายพระธรรมยุตว่าเพิ่มเข้าอีกคาถาหนึ่งว่า **สพฺเพ สตฺตา มรนฺติ จ** *สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงตายอยู่เดี๋ยวนี้ก็ดี* **มรึสุ จ มริสฺสเร** *ตายไปแล้วก็ดี จักตายข้างหน้าก็ดี* **ตเถวาหํ มริสฺสามิ** *ตัวเราก็จักตายอย่างนั้นเหมือนกัน* **นตฺถิ เม เอตฺถ สํสโย** ความสงสัยในเรื่องตายนี้ ไม่มีแก่เรา.

คราวนี้ถ้าเอาผ้าไปทอดไว้ที่หีบศพบนเมรุจะเผาแล้ว พระไปชักก็ว่าบทนี้ แต่เรียกว่า **มหาบังสุกุล** เป็นเพราะใกล้ศพเข้าไปมากสักหน่อย ทอดผ้าภูษาโยงหรือสายสิญจน์นั้นใกล้ศพหน่อย ในพระพุทธประวัติมีเล่าว่า[๒๓] เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จไปทรมานอุรุเวลกัสสปะที่ตำบลอุรุเวลา ได้ทรงชักมหาบังสุกุล แต่ว่าไม่ได้ทรงทำเป็นพิธีอย่างนี้ คือไปทรงชักผ้าที่เขาห่อศพทิ้งไว้มาทรงซักย้อมทำเป็นจีวรสำหรับทรงครอง ในธรรมเนียมไทยเรา บางแห่งก็มีเหมือนกัน เอาศพไปไว้ในป่า หรือในสุมทุมพุ่มไม้ แล้วเอาผ้าไปไว้ในมือศพ ทำเป็นกระดานกลไว้ แล้วนิมนต์พระไปชัก พอพระเข้าไปก็ไปเหยียบกระดานกลนั้น ศพก็ลุกขึ้นนั่งทำท่าเหมือนจะถวายผ้าแล้วพระก็ชักเอามา แต่ว่าบางทีเขาไม่บอกให้พระรู้ ถ้าขวัญไม่ดีก็แย่เหมือนกัน วิธีชักผ้าบังสุกุลนี้ คงจะมุ่งสำหรับพระที่ถือรับผ้าบังสุกุลเป็นวัตร คือไม่รับผ้าที่ทายกถวายหรืออีกอย่างหนึ่ง ก็รักษาธรรมเนียมเก่าที่แปลว่าพระไปเปลื้องเอามาจากศพเน่า ๆ ทีเดียว แล้วก็นำมาซักย้อมทำเป็นผ้านุ่งห่ม ดั่งพระพุทธเจ้าได้ทรงทำมาแล้ว ดั่งเล่าไว้ในพระพุทธประวัตินั้น.

ทรงอนุญาตเสนาสนะ

ใน ๓ พรรษานี้ พระพุทธเจ้าได้ประทับจำพรรษาที่พระเวฬุวัน มีเรื่องที่น่านำมาเล่าบางเรื่อง

---

[๒๓] วิ. มหา. ๔/๕๓/๔๔.

สืบต่อไปคือ เรื่องทรงอนุญาตเสนาสนะ.

คำว่า **เสนาสนะ** แยกออกเป็นสอง **เสนะ** แปลว่า *ที่นอน* **อาสนะ** แปลว่า *ที่นั่ง* สนธิเป็น **เสนาสนะ** แปลว่า *ที่นอนที่นั่ง* รวมหมายถึงที่อยู่อาศัยด้วย ซึ่งจะต้องเข้าไปนอนไปนั่งในนั้น.

เดิมพระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้รับอารามดังพระเวฬุวัน ซึ่งเป็นอารามคือเป็นสวนพระเวฬุวัน เป็นสวนหลวง จึงน่าจะต้องมีที่พักอยู่บ้าง แต่ก็ไม่ได้แสดงไว้ชัด แต่จะต้องมีต้นไม้มากเป็นแน่นอน เหมือนอย่างที่เรียกว่าสวนในบัดนี้ คำว่า **อาราม** แปลว่า เป็นที่มายินดี มีต้นไม้ร่มรื่น และอาจจะเป็นต้นไม้มีผล แต่ก็มีร่มเงาร่มรื่น คำว่าอาราม เดิมก็มีความหมายว่าเป็นสวนต้นไม้ดั่งกล่าวนี้ และเพราะพระพุทธเจ้าได้ทรงอนุญาตให้รับอารามเป็นที่พักของภิกษุในพระพุทธศาสนา จึงใช้คำนี้ในความหมายว่าเป็นวัดด้วย ท่านผู้หลักผู้ใหญ่ท่านจึงได้มีนิยมสืบ ๆ กันมาว่า วัดจะต้องมีต้นไม้ ก็เป็นไปตามประวัติที่วัดนั้นมาจากอารามคือสวนต้นไม้ดั่งที่กล่าวมานั้น.

ที่วัดบวรนิเวศวิหารนี้ **สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรส** ก็ดี **สมเด็จพระ-สังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์** ก็ดี ก็โปรดให้มีต้นไม้ ต้นไม้ต้นไหนล้มก็โปรดให้หามาปลูกใหม่ไว้แทนที่ใหม่ เพราะวัดจะต้องมีต้นไม้ให้เป็นที่ร่มรื่น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงสันนิษฐานว่า อารามที่เป็นวัดในชั้นเดิมนั้น กรรมสิทธิ์ก็อยู่กับผู้ถวาย ดั่งเช่นพระเวฬุวัน ก็คงเป็นของหลวงอยู่ และก็คงจะต้องมีผู้รักษาซึ่งเป็นของหลวง แต่ว่าได้พระราชทานสำหรับให้สงฆ์อาศัยได้.

ในชั้นต้นนั้น ยังไม่กล่าวถึงเรื่องเสนาสนะ คือกุฎิ วิหาร จึงมีเล่าไว้ในเสนาสนขันธกะ.[๒๔] พระบาลีวินัยว่า

เช้าวันหนึ่ง เศรษฐีกรุงราชคฤห์ ได้ออกไปเห็นพระภิกษุเวลาเช้าตรู่ กำลังออกกันมาจากป่าบ้าง โคนไม้บ้าง ภูเขาบ้าง ซอกเขาบ้าง ถ้ำบ้าง ป่าช้าบ้าง สุมทุมพุ่มไม้บ้าง ที่แจ้งบ้าง ลอมฟางบ้าง และภิกษุเหล่านั้นต่างก็พากันสำรวมเป็นอย่างดี เศรษฐีกรุงราชคฤห์มีความยินดีเลื่อมใส จึงได้กล่าวว่าพระภิกษุจะรับวิหารที่จะสร้างถวายหรือไม่ พระก็ตอบว่า จะกราบทูลพระพุทธเจ้าก่อน แล้วก็มากราบทูลพระองค์ก็ทรงอนุญาตให้รับเสนาสนะ คือที่นอนที่นั่ง ที่ระบุไว้ในบาลี ๕ ชนิด ได้แก่ **วิหาร** อันหมายถึงที่อยู่ เช่น กุฎิหรือกระท่อม **อัฑฒโยคะ** อันหมายถึงที่อยู่ที่บังครึ่งหนึ่ง เปิดให้โปร่งไว้ครึ่งหนึ่ง **ปราสาท** อันหมายถึงเรือนชั้น **หัมมิยะ** อันหมายถึงที่อยู่ที่มีหลังคาตัด **คูหา** อันหมายถึงถ้ำ เป็นถ้ำอิฐที่สร้างขึ้น หรือว่าถ้ำภูเขา หรือถ้ำที่พอกขึ้นด้วยดินอย่างใดอย่างหนึ่ง พระภิกษุก็ไปแจ้งให้แก่เศรษฐีกรุงราชคฤห์ เศรษฐีจึงให้สร้างวิหารขึ้น ๖๐ หลังในวันเดียวกัน ซึ่งท่านสันนิษฐานว่าคงจะเป็นกระท่อมเล็ก ๆ พอเป็นที่อยู่อาศัยของภิกษุรูปหนึ่ง ๆ จึงสร้างได้รวดเร็ว ถ้าไม่สร้างเป็นกระท่อมเล็ก ๆ อย่างนั้นก็อาจจะเสร็จไม่ทัน ครั้นแล้วก็มาเฝ้าพระพุทธเจ้า เชิญเสด็จพระพุทธเจ้าพร้อมด้วยพระภิกษุสงฆ์ให้ไปเสวยและไปฉันที่บ้านของตนในวันรุ่งขึ้น วันรุ่งขึ้นพระพุทธเจ้ากับภิกษุสงฆ์ ก็ไป

---

[๒๔] วิ. จุลฺล. ๗/๘๕/๑๙๘-๒๐๓.

ที่บ้านของเศรษฐีนั้น เศรษฐีนั้นก็อังคาสคือถวายอาหารแด่พระพุทธเจ้าและภิกษุสงฆ์ และกราบทูลถามว่าจะปฏิบัติอย่างไรในวิหาร ๖๐ หลังนั้น พระพุทธเจ้าก็ตรัสว่าให้ประดิษฐานไว้เพื่อสงฆ์ที่มาจากทิศทั้ง ๔ เศรษฐีก็กราบทูลถวายประดิษฐาน คือให้ตั้งไว้เพื่อพระสงฆ์ที่มาจากทิศทั้ง ๔ พระพุทธเจ้าตรัสอนุโมทนาด้วยพระพุทธภาษิตที่ท่านร้อยกรองเอาไว้ ขึ้นต้นว่า **สีตํ อุณฺหํ ปฏิหนฺติ** เป็นต้น ที่มีคำแปลโดยความว่า

"วิหารนั้น ย่อมกำจัดเย็นร้อน กันสัตว์ร้าย สัตว์เลื้อยคลาน และยุง คุ้มฝน ลม แดด การถวายวิหารแด่สงฆ์ เพื่อเป็นที่เร้น เพื่อความสำราญ เพื่อบำเพ็ญสมถวิปัสสนา พระพุทธะทั้งหลายสรรเสริญว่าเลิศ เหตุนั้น บัณฑิตแลเห็นประโยชน์ จึงให้ทำวิหารอันน่าสำราญ แล้วเชิญท่านผู้พหูสูตให้อยู่ พึงให้ข้าว ให้น้ำ ผ้านุ่งห่ม เสนาสะคือที่นอนที่นั่งแก่ท่าน ด้วยจิตเลื่อมใสในท่านว่าเป็นผู้ตรง ท่านผู้พหูสูตเหล่านั้น ย่อมแสดงธรรมอันเป็นเครื่องบำบัดทุกข์แก่เขา ที่เขารู้ธรรมแล้วจักเป็นผู้หาอาสวะมิได้ ปรินิพพานในโลกนี้."

พระศาสดาได้ทรงอนุโมทนาวิหารทานของเศรษฐีกรุงราชคฤห์ แล้วก็เสด็จกลับ.

ธรรมเนียมอนุโมทนา ในสมัยนั้น อนุโมทนารูปเดียว คือเมื่อเลี้ยงพระเสร็จแล้ว ท่านผู้เป็นประธานก็เป็นผู้กล่าวอนุโมทนาเป็นแบบเทศน์สั้น ๆ ฟังกันรู้เรื่อง คือเป็นแบบสอน ๆ นี่แหละ บางทีพระอื่น ๆ นั่งอยู่ด้วย บางทีก็ส่งพระอื่น ๆ ให้กลับไปก่อน เหลือไว้แต่พระที่จะกล่าวคำอนุโมทนานั้นเพียงรูปเดียว และคำอนุโมทนานั้นก็เป็นคำสอนนั่นเอง แต่มักจะปรารภบุญกุศลที่เขาบำเพ็ญมาประกอบเข้าด้วย.

การถืออุปัชฌาย์

อีกเรื่องหนึ่ง ทรงมอบให้สงฆ์เป็นใหญ่ในสังฆกรรม มีการอุปสมบทเป็นต้น ในชั้นแรกได้เล่าถึงการทรงสั่งให้พระที่บวชเข้ามาถืออุปัชฌายะก่อน ปรารภเหตุว่า พระที่บวชเข้ามานั้นนุ่งห่มไม่เรียบร้อย เข้าไปบิณฑบาตในบ้านไม่เรียบร้อย มีความประพฤติต่าง ๆ ไม่เรียบร้อย ในตอนนั้นในพระบาลีก็ไม่ได้เล่าว่าบวชวิธีไหน แต่ว่าในครั้งนั้นยังไม่ได้ทรงอนุญาตให้สงฆ์อุปสมบทด้วยญัตติจตุตถกรรมอุปสัมปทา ก็น่าจะยังใช้บวชกันด้วยเอหิภิกขุอุปสัมปทา หรือติสรณคมนุปสัมปทา พระพุทธเจ้าได้ทรงปรารภเหตุนั้น จึงได้ทรงสั่งให้พระทั้งหลายถืออุปัชฌายะ ที่แปลว่า ผู้เข้าไปเพ่งโดยความก็คือผู้ดูแล วิธีที่ให้ถืออุปัชฌายะนั้น ในตอนแรกน่าจะเช่นเดียวกับการจัดให้มีพระพี่เลี้ยงที่ใช้กันอยู่ในบัดนี้ แปลว่า พระที่บวชเข้ามาต้องมีภิกษุผู้บวชมานานเป็นผู้ดูแลอีกส่วนหนึ่ง เรียกผู้ดูแลนั้นว่าอุปัชฌายะ.

ต่อมาก็มีเล่าไว้ว่า มีพราหมณ์คนหนึ่งซึ่งเป็นผู้ที่มีอายุมาก ชื่อว่า ราธะ ได้มาหาภิกษุทั้งหลายขอบวช พวกภิกษุทั้งหลายไม่ปรารถนาที่จะบวชให้ ราธะพราหมณ์นั้นก็เสียใจ ผ่ายผอมลงไป พระพุทธเจ้าได้ทอดพระเนตรเห็นก็ตรัสถาม ราธะนั้นก็กราบทูลเล่าให้ทรงทราบ พระพุทธเจ้า

ก็ได้ตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายมา และตรัสถามว่า ใครระลึกถึงอธิการคืออุปการะของพราหมณ์นั้นได้บ้าง พระสารีบุตรก็กราบทูลว่าตนระลึกได้ คือ พราหมณ์นั้นได้เคยถวายภิกษาแก่ท่านทัพพีหนึ่งเมื่อท่านเข้าไปบิณฑบาตในกรุงราชคฤห์ พระพุทธเจ้าก็ตรัสว่า ถ้าอย่างนั้นก็ให้พระสารีบุตรบรรพชาอุปสมบทพราหมณ์ พระสารีบุตรรับพระพุทธบัญชานั้น แล้วก็กราบทูลถามพระพุทธเจ้าว่า จะให้อุปสมบทด้วยวิธีอย่างไร พระพุทธเจ้าจึงได้ทรงให้เลิกวิธีอุปสมบทด้วยติสรณคมนุปสัมปทา ซึ่งอนุญาตให้พระภิกษุเฉพาะรูปให้อุปสมบทกุลบุตรด้วย วิธีให้ไตรสรณคมน์ และได้ทรงอนุญาตวิธีอุปสมบทขึ้นใหม่ ด้วยให้สงฆ์เป็นใหญ่ในการอุปสมบทนั้น และต้องมีการเสนอญัตติในสงฆ์ ๑ จบ สวดประกาศกันอีก ๓ จบ รวมเป็น ๔ จบทั้งญัตติวิธีอุปสมบทด้วยวิธีอย่างนี้ จึงได้เรียกว่า **ญัตติจตุตถกรรมอุปสัมปทา** ในสภานิติบัญญัติบัดนี้ก็ใช้วิธีคล้ายกันนี้ที่ใช้ญัตติหนหนึ่ง และปรึกษากันอีก ๓ วาระ ก็เป็น ๔ วาระทั้งญัตติ ตั้งแต่นั้นมา ก็ใช้วิธีญัตติจตุตถกรรมอุปสมบทจนถึงบัดนี้ และพระสารีบุตรจึงได้อุปสมบทราธะพราหมณ์ด้วยวิธีนั้นเป็นครั้งแรก ตั้งแต่นั้นมา ก็ชื่อว่าได้ทรงมอบให้สงฆ์เป็นใหญ่ในการอุปสมบทและในสังฆกรรมทั้งปวง.

ประเภทของสงฆ์

คำว่า **สงฆ์** นั้น แปลว่า *หมู่* ในที่นี้หมายถึง **การกสงฆ์** คือ *หมู่ของภิกษุผู้กระทำกรรม* มีจำนวนอย่างต่ำตั้งแต่ ๔ รูปขึ้นไป และได้มีกำหนดไว้โดยย่อดังนี้:-

จตุวรรคสงฆ์ คือ สงฆ์ที่มีจำนวนภิกษุผู้ประชุมกัน ๔ รูป นี้เป็นการกสงฆ์ ที่สามารถทำสังฆกรรมทั่ว ๆ ไป เว้นแต่สังฆกรรมที่ระบุจำนวนมากกว่า.

ปัญจวรรคสงฆ์ สงฆ์มีจำนวน ๕ รูปประชุมกันนี้ สามารถทำสังฆกรรม ได้แก่ ปวารณา ออกพรรษา อุปสมบทกุลบุตรในปัจฉิมชนบทหรือปัจจันตชนบท ถ้ามีจำนวนต่ำกว่านี้คือ ๔ รูป ทำไม่ได้.

ทสวรรคสงฆ์ สงฆ์มีจำนวนภิกษุประชุมกัน ๑๐ รูปขึ้นไป สามารถทำสังฆกรรม คือ อุปสมบทกุลบุตร ในมัชฌิมชนบทหรือมัชฌิมประเทศ ถ้าต่ำกว่านี้ทำไม่ได้.

วีสติวรรคสงฆ์ สงฆ์มีจำนวนภิกษุ ๒๐ รูปขึ้นไป สามารถทำสังฆกรรม คือการให้อัพภานแก่ภิกษุผู้ต้องอาบัติสังฆาทิเสส และอยู่ปริวาส มานัต ครบกำหนดแล้ว มาขอให้สงฆ์จำนวนนี้สวดชักเข้าหมู่ตามเดิม ถ้าจำนวนต่ำกว่านี้ทำไม่ได้.

เมื่อทรงอนุญาตให้สงฆ์เป็นใหญ่ในการประกอบสังฆกรรมดังนี้ จึงต้องมีกำหนดลักษณะในการประชุมกันอีกหลายอย่าง เมื่อครบถ้วนบริบูรณ์ก็เรียกว่า **สมบัติ** ถ้าหากว่าขาดตกบกพร่องก็เรียกว่า **วิบัติ** ถ้าเป็นสมบัติก็ใช้ได้ ถ้าเป็นวิบัติก็ใช้ไม่ได้ กล่าวคือ

๑. เกี่ยวแก่วัตถุ ได้แก่ที่ตั้ง หมายถึงบุคคลหรือเรื่องที่เป็นที่ปรารภทำสังฆกรรมนั้น ๆ เช่นในพิธีอุปสมบท วัตถุก็หมายถึง อุปสัมปทาเปกขะ คือตัวผู้ที่จะอุปสมบท จะต้องประกอบด้วยคุณสมบัติตามที่พระพุทธเจ้าได้ทรงอนุญาตไว้ เมื่อถูกต้องจึงจะเป็น วัตถุสมบัติใช้ได้ ถ้าไม่ถูกต้องก็

เป็น *วัตถุวิบัติ* ใช้ไม่ได้.

๒. เขตชุมนุม อันเรียกว่า *สีมา* ก็จะต้องเป็นเขตชุมนุมที่ถูกต้องตามที่พระพุทธเจ้าได้ทรงอนุญาตไว้ จึงจะเป็น *สีมาสมบัติ* ถ้าไม่ถูกต้องก็เป็น *สีมาวิบัติ* ใช้ไม่ได้.

๓. เกี่ยวแก่บริษัท คือภิกษุที่มาประชุมกันเป็นสงฆ์นั้น ก็จะต้องเป็น *ภิกษุปกตัตตะ* คือภิกษุปกติ ไม่ได้เป็นผู้ต้องปาราชิก หรือไม่ได้ถูกสงฆ์ยกวัตร และไม่ละหัตถบาสกัน **หัตถบาส** แปลว่า *บ่วงมือ* คือ เข้ามานั่งใกล้กัน อยู่ในระยะที่เอื้อมมือของกันและกันถึง ถ้าจะนับก็ขนาดศอกคืบจากกันและกัน ไม่ห่างจากนั้น ประชุมกันอยู่ในหัตถบาสดั่งกล่าวนี้ ในสีมาอันเดียวกัน คือในเขตชุมนุมอันเดียวกัน และในขณะที่ประชุมกระทำสังฆกรรมอยู่นั้น ภิกษุที่นั่งในที่ประชุมก็ไม่ออกไปนอกหัตถบาส และภิกษุข้างนอกก็ไม่เข้ามาในสีมา ถ้าเข้ามาก็ต้องเข้ามาในหัตถบาสทีเดียว ถ้าถูกต้องดังนี้เรียกว่า *ปริสสมบัติ* ถ้าผิดพลาดไปก็เป็น *ปริสวิบัติ* ใช้ไม่ได้.

๔. กรรมวาจาที่สวด นั้น ก็จะต้องถูกต้อง เช่น ในพิธีอุปสมบทนั้น จะต้องตั้งญัตติหนหนึ่ง อนุสาวนาอีก ๓ หน และในญัตติในอนุสาวนา ก็จะต้องมีระบุชื่อผู้ที่จะขออุปสมบท ระบุชื่ออุปัชฌายะ ระบุรายละเอียดต่าง ๆ และต้องว่าให้ครบถ้วนถูกต้อง จึงจะเป็น*กรรมวาจาสมบัติ* ถ้าผิดพลาดไปก็เป็น *กรรมวาจาวิบัติ* ใช้ไม่ได้.

สำหรับจำนวนภิกษุที่จะเป็นสงฆ์ในพิธีอุปสมบทนั้น ในมัชฌิมชนบท หรือมัชฌิมประเทศ จำนวนตั้งแต่ ๑๐ รูปขึ้นไป ในปัจจันตชนบท ตั้งแต่ ๕ รูปขึ้นไป มัชฌิมประเทศนั้นโดยตรงก็หมายถึงส่วนกลางของชมพูทวีปในสมัยนั้น ดั่งที่มีแสดงไว้ในพุทธประวัติว่า ทิศนั้นจดเมืองนั้น ๆ เมื่อรวมกันเข้าทั้งหมด ท่านว่า **มุทิงฺคสณฺฐาโน** มีสัณฐานดั่งตะโพน เพราะเป็นถิ่นที่เจริญและมีพระมาก หาพระมาอุปสมบท ๑๐ รูปได้ง่าย จึงได้ตรัสไว้ดั่งนั้น แต่ในชนบทหรือในประเทศถิ่นนอกไปจากนั้น ก็เรียกว่า เป็นปัจจันตชนบททั้งหมด ใช้พระ ๕ รูปก็ได้ ถ้าถือตรง ๆ ตาม เช่น ประเทศไทยเรานี้ ใช้ ๕ รูปก็ได้ แต่ว่าถ้าถือตามวัตถุประสงค์ว่า ประเทศที่หาพระง่ายก็ ๑๐ รูปหาพระยากก็ ๕ รูป ก็ไม่ควรจะใช้พระเพียง ๕ รูปในประเทศไทย เพราะฉะนั้นจึงได้มี พระมหาสมณนิยมไม่ให้ใช้ ให้ใช้แต่ ๑๐ รูปขึ้นไป ในอินเดียเดี๋ยวนี้ที่เป็นมัชฌิมประเทศในสมัยนั้น ครั้นมาถึงสมัยนี้จะหาพระถึง ๑๐ รูปก็คงลำบาก แต่ว่าถ้าจะไปบวชในอินเดียในเขตที่กำหนดว่าเป็นมัชฌิมชนบทหรือมัชฌิมประเทศ ก็ต้องถือตามวินัยบัญญัติไว้ น้อยกว่า ๑๐ ใช้ไม่ได้.

น่าสังเกตสีมาวัดบวรนิเวศวิหารนี้ ที่มีประวัติการผูก ๓ คราว คราวแรกก็ผูกเท่ามุขหน้าของพระอุโบสถนี้ ครั้งที่ ๒ ขยายออกไปถึงแนวพลสิงห์ โดยรอบ ครั้งที่ ๓ จึงขยายออกไปอีกด้านหน้าพระอุโบสถที่มีต้นจันทน์ทั้งสองเป็นนิมิต ด้านข้าง คือ ด้านทิศตะวันออก และด้านทิศตะวันตกนั้นมีบ่อน้ำ เป็นนิมิต เบื้องหลังก็มีเสาหินคู่หนึ่ง นั่นเป็นเขตนิมิต รวมกันเข้าก็ป่องกลางมีสัณฐานดั่งตะโพนเหมือนกัน บางทีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ จะได้ทรงจับเอาเค้าว่า **มุทิงฺคสณฺฐาโน** ที่ว่ามัชฌิมประเทศมีสัณฐานเหมือนดั่งตะโพน สีมาวัดนี้มีสัณฐานเหมือนดั่งตะโพน.

เสด็จกรุงกบิลพัสดุ์

ในระหว่างพรรษาทั้ง ๓ นี้ พระพุทธเจ้าได้เสด็จ **กรุงกบิลพัสดุ์ สักกชนบท** ในหลักฐานชั้นบาลีบ่งว่า รวมอยู่กับแคว้นโกศล ดังที่ในตอนปลายพุทธกาลเล่าถึงพระเจ้าปเสนทิโกศลได้ไปเฝ้าพระพุทธเจ้า กราบทูลว่า พระพุทธเจ้ามีพระชนม์ ๘๐ พรรษา พระเจ้าปเสนทิโกศลก็มีพระชนม์ ๘๐ พรรษา พระพุทธเจ้าเป็นชาวโกศล พระเจ้าปเสนทิก็เป็นชาวโกศล[๒๕] แต่อาจจะแยกเป็นแคว้นอิสระในบางครั้งก็ได้.

แต่ในหลักฐานชั้นอรรถกถา[๒๖] หลังลงมา กล่าวว่าเป็นแคว้นอิสระ ซึ่งมีพระเจ้าสุทโธทนะพระพุทธบิดา เป็นพระราชาแห่งแคว้นสักกะนั้น มีกรุงกบิลพัสดุ์เป็นนครหลวง ท่านเล่าไว้ว่า เมื่อพระโพธิสัตว์เสด็จออกทรงผนวช พระเจ้าสุทโธทนะก็ได้ทรงคอยฟังข่าวอยู่เสมอ เมื่อตรัสรู้แล้ว ได้เสด็จจาริกประกาศพระพุทธศาสนา จนมาประทับอยู่ที่พระเวฬุวันในกรุงราชคฤห์ พระพุทธบิดาก็ได้ทรงสดับข่าวนี้มาโดยลำดับ และได้ทรงส่งทูตมาทูลเชิญเสด็จไปกรุงกบิลพัสดุ์ ผู้ที่มานั้นก็มาฟังธรรมและบวชในสำนักพระพุทธเจ้าไม่กลับไป จนถึงพระพุทธบิดาได้ทรงส่งอำมาตย์ผู้หนึ่งชื่อว่า **กาฬุทายี** แปลว่า อุทายีดำ เพราะมีผิวดำสักหน่อย เป็นทูตมาเชิญเสด็จอำมาตย์กาฬุทายีนั้น เมื่อได้มาเฝ้าพระพุทธเจ้า ได้ฟังธรรม ก็ได้บวช และได้กราบทูลเชิญเสด็จพระพุทธเจ้าไปกรุงกบิลพัสดุ์ พระพุทธเจ้าจึงได้เสด็จจากกรุงราชคฤห์ ทรงดำเนินด้วยพระบาทไปยังกรุงกบิลพัสดุ์โดยลำดับ.

ในชั้นบาลีไม่ได้กล่าวไว้ชัดว่าเสด็จเมื่อไร แต่ว่าในชั้นอรรถกถา ได้แสดงเวลาไว้ ดังนี้ พรรษาแรกได้ทรงจำพรรษาอยู่ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ถึงวันแรมค่ำ ๑ เดือน ๑๑ ออกพรรษาแล้ว ก็เสด็จไปโปรดชฎิล ประทับอยู่ที่ตำบลอุรุเวลาเป็นเวลาถึง ๓ เดือน คือจนถึงกลางเดือนยี่ ต่อจากนั้นจึงเสด็จไปกรุงราชคฤห์ ทรงรับพระเวฬุวัน วันสิ้นเดือนยี่ ประทับอยู่ที่พระเวฬุวันนั้นจนถึงกลางเดือน ๔ วันรุ่งขึ้น จึงได้เริ่มเสด็จไปกรุงกบิลพัสดุ์ ซึ่งท่านพรรณนาไว้ว่ามีหนทาง ๖๐ โยชน์ และเสด็จพระพุทธดำเนินไปเพียงวันละ ๑ โยชน์ ต้องใช้เวลา ๒ เดือน ถึงกรุงกบิลพัสดุ์ในวันกลางเดือน ๖ ซึ่งเป็นวันวิสาขปุณณมี โยชน์ในครั้งนั้นจะเป็นระยะทางเท่าไรไม่อาจจะทราบได้แน่ แต่ว่าอาจจะเทียบได้ที่กล่าวถึงระยะทางจากพุทธคยาคือที่ตรัสรู้ ไปถึงป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เป็นระยะทาง ๑๘ โยชน์ เดี๋ยวนี้ทางในแผนที่ปัจจุบันตามทางรถไฟตก ๑๒๐ ไมล์หย่อนหน่อย คือไม่ถึง ๑๒๐ ไมล์ดี ที่เป็น ๑๘ โยชน์ ก็อาจจะคิดเทียบเคียงได้ดังนี้ ส่วนระยะทางจากกรุงราชคฤห์ถึงกรุงกบิลพัสดุ์แคว้นสักกะนั้น ๖๐ โยชน์ เสด็จวันละโยชน์ที่กล่าวว่าเสด็จไม่รีบร้อน.

เมื่อเสด็จไปถึง[๒๗] พระญาติมีพระเจ้าสุทโธทนะเป็นประธาน ก็ถวายการต้อนรับ และจัดให้ประทับที่อารามของเจ้าสักยะองค์หนึ่ง ชื่อว่า **นิโครธ** จึงได้เรียกว่า **นิโครธาราม** ในชั้นแรก พระญาติ

---

[๒๕] ธมฺมเจติยสุตฺต ม.ม. ๑๓/๕๑๕/๕๙.

[๒๖] สมนฺต ๓/๗๑-๘๓.

[๒๗] ธมฺมปท. ๖/๓๑-๓๔.

ชั้นผู้ใหญ่คือผู้ที่สูงอายุกว่า ไม่ยอมถวายบังคมคือไหว้พระพุทธเจ้า เพราะวงศ์สักยะนี้เป็นผู้ที่มีมานะแรงมาก ไม่ยอมแสดงความเคารพแก่ผู้ที่อ่อนอายุกว่า ท่านแสดงว่าฝนโบกขรพรรษได้ตก แปลว่าฝนที่มีสีแดง และพระพุทธเจ้าก็ได้แสดง เวสสันตรชาดก[๖๙] คือ เรื่องพระเวสสันดร ที่มีความโดยย่อว่า

พระเจ้าสัญชัย แห่ง **สีวีรัฐ** ได้มีพระโอรสพระองค์หนึ่ง ทรงพระนามว่าเวสดันดร ประสูติแต่พระนางผุสดี พระเวสสันดรนั้น ครั้นเมื่อมีพระชนม์เจริญขึ้น ก็ได้ทรงอภิเษกกับพระนางมัทรี มีพระโอรสองค์หนึ่งพระนามว่าชาลี พระธิดาองค์หนึ่งพระนามว่ากัณหา พระเวสสันดรเป็นผู้ที่มีพระหทัยกว้างขวาง ทรงบำเพ็ญทานอยู่เสมอ มีพระอัธยาศัยน้อมน้าวไปในทางบริจาคอย่างไม่อั้นและไม่หยุดยั้ง ได้ประทานช้างเผือกสำหรับพระนครแก่พราหมณ์ชาวกลิงครัฐไป ชาวเมืองจึงเกิดความไม่พอใจ ประชุมกันให้พระเจ้าสัญชัยเนรเทศพระเวสสันดร พระเจ้าสัญชัยก็จำต้องทรงปฏิบัติตามความประสงค์ของประชาชน เนรเทศพระเวสสันดรไปพร้อมกับพระชายากับพระโอรสพระธิดาทั้ง ๔ พระองค์ได้เสด็จไปทรงผนวชเป็นฤษีอยู่ในป่า แต่ก็ยังมีพราหมณ์ชูชกไปทูลขอพระชาลีพระกัณหา พระเวสสันดรก็ประทานให้ ชูชกก็พาพระกุมารกุมารีทั้งสองไป แล้วก็ยังมีพราหมณ์มาขอพระนางมัทรีอีก พระเวสสันดรก็ประทานให้ แต่ว่าพราหมณ์ที่มาขอพระนางมัทรีนั้น ว่าเป็นพราหมณ์พระอินทร์แปลง เพราะฉะนั้น ก็ถวายคืนไว้ ฝ่ายชูชกพาพระชาลีพระกัณหาไปเฝ้าพระเจ้าสัญชัย พระเจ้าสัญชัยก็ทรงรับเอาทั้งสองพระองค์ไว้ และพระราชทานทรัพย์เป็นการแลกเปลี่ยนพระราชนัดดา และพระเจ้าสัญชัยก็ได้ทรงพาพระราชนัดดาออกไปรับพระเวสสันดรกับพระนางมัทรีเสด็จกลับพระนคร เรื่องโดยย่อก็มีเท่านี้.

เรื่องเวสสันดรชาดกนี้ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า **มหาชาติ** เป็นที่นิยมในหมู่คนไทยมาตั้งแต่เก่าก่อน ได้มีนักกวีแต่งเป็นร่ายยาวสำหรับเทศน์ มีสำนวนดี ๆ มาตั้งแต่ครั้งสมัยกรุงเก่าศรีอยุธยา ในสมัยกรุงเทพ ฯ นี้ก็มี จนถึงเป็นธรรมเนียมในราชสำนัก เจ้านายผู้ใหญ่ทรงผนวช อย่างบวช ๓ เดือนและต้องไปถวายเทศน์มหาชาติกัณฑ์หนึ่ง รัชกาลที่ ๕ เมื่อทรงผนวชเณรก็ทรงถวายเทศน์มหาชาติกัณฑ์หนึ่ง รัชกาลที่ ๔ โปรดให้กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาศทรงเป็นผู้จัดเครื่องกัณฑ์ ในบัดนี้ วัดอีกมากก็ยังนิยมเทศน์มหาชาติเป็นงานประจำปี เป็นการหาทุนก่อสร้างอะไรต่าง ๆ ในวัด เพราะฉะนั้นพระเวสสันดรท่านก็ได้ช่วยสร้างวัด สร้างถาวรวัตถุและสิ่งต่าง ๆ มามากมายสำหรับในเมืองไทย.

พระญาติที่มีอาวุโสกว่า เมื่อได้ฟังและได้เห็นพระพุทธจรรยาต่าง ๆ ในที่สุดก็ได้ถวายบังคมด้วยกันทั้งหมด แต่ในวันนั้นยังไม่มีใครอาราธนาพระพุทธเจ้าให้ไปเสวยที่ไหน วันรุ่งขึ้นจึงได้เสด็จออกทรงบิณฑบาตพร้อมกับภิกษุสงฆ์ ฝ่ายพระญาติมีพระเจ้าสุทโธทนะเป็นต้น ได้ทรงทราบข่าวดั่งนั้นก็ตระหนกพระทัย เพราะว่าผิดธรรมเนียมของขัตติยวงศ์ พระเจ้าสุทโธทนะได้รีบเสด็จออกไปยังที่พระพุทธเจ้าเสด็จออกทรงบิณฑบาต ท่านว่าพระเจ้าสุทโธทนะได้ตรัสต่อว่า ว่าได้ทรงปฏิบัติผิดวงศ์หรือผิดตระกูล ไม่มีธรรมเนียมที่กษัตริย์จะภิกขาจารเหมือนอย่างนี้ พระพุทธเจ้าก็ตรัสตอบว่า ได้

---

[๖๙] ขุ.ชา. ๒๘/๓๖๔/๑๐๔๕: ชาตก.๑๐/๓๑๕.

ทรงปฏิบัติตามวงศ์ของพระพุทธะ ไม่ใช่วงศ์ของขัตติยะ ได้ทรงเป็นพระพุทธะ ทรงปฏิบัติตามวงศ์ของพระพุทธะ แล้วก็ได้ตรัสพระคาถาว่า **อุตฺติฏฺเฐ นปฺปมชฺเชยฺย** เป็นต้น ที่แปลความว่า *บุคคลไม่พึงประมาทในอาหารที่เป็นเดน หรือในก้อนข้าวที่พึงลุกขึ้นรับ พึงประพฤติธรรมให้สุจริต ไม่พึงประพฤติธรรมนั้นให้ทุจริต เพราะว่าผู้ประพฤติธรรมย่อมอยู่เป็นสุขทั้งในโลกนี้ทั้งในโลกอื่น* ถ้าจะพิจารณาดูโดยความก็คือเท่ากับทรงแสดงว่า ไม่พึงประมาทในอาหารที่เขาใส่บาตร และการเที่ยวภิกขาจารนี้ก็ไม่ได้ไปลักไปขโมยใคร เป็นการแสวงหาโดยสุจริต ไม่ได้ไปทำทุจริตที่ไหน เพราะฉะนั้นอาชีพอะไร ๆ ก็ตาม ที่เป็นอาชีพที่สุจริต และที่เป็นการสมควรแก่ภาวะของตนแล้ว ก็ใช้ได้ แต่ว่าทั้งนี้ก็ไม่ได้หมายความว่า การภิกขาจารนั้นจะเป็นสิ่งที่ควรสรรเสริญเรื่อยไป เพราะเป็นกรณียะคือเป็นกิจที่ควรทำโดยเฉพาะสำหรับนักบวช ซึ่งเป็นผู้ต้องอาศัยนิสสัยข้อนี้ แต่สำหรับคฤหัสถ์ ซึ่งเป็นผู้มีกิจทำมาหากิน จะภิกขาจารอย่างนี้ก็ไม่ได้ ก็ต้องปฏิบัติให้เหมาะแก่ภาวะ.

พระเจ้าสุทโธทนะได้รับบาตรพระพุทธเจ้า และเชิญเสด็จเข้าไปทรงรับภัตตาหารในพระราชนิเวศน์.

พระนันทะ พระราหุลบวช

ในวันต่อมา ที่กล่าวว่าเป็นวันที่ ๓ เป็นวันประกอบพิธีวิวาหมงคลและพิธีมงคลขึ้นตำหนักอภิเษกของพระราชกุมาร ทรงพระนามว่า **นันทะ** พระนันทะนี้เป็นพระโอรสของพระนางมหาปชาบดีโคตมี พระน้านางของพระพุทธเจ้า พระนางนี้มีพระราชธิดาอีกองค์หนึ่ง ทรงพระนามว่า **รูปนันทา** พระพุทธเจ้าได้เสด็จเข้าไปบิณฑบาตในเรือนตำหนักของพระนันทราชกุมาร พระนันทราชกุมารก็ทรงรับบาตรของพระพุทธเจ้า และก็เสด็จตามพระพุทธเจ้าออกมา ฝ่ายพวกคนในเรือนเห็นดังนั้น ก็รีบไปทูลนางชนบทกัลยาณีซึ่งเป็นคู่อภิเษกในวันนั้นของพระนันทะ นางก็รีบออกมาและเตือนให้รีบกลับ ฝ่ายพระนันทะก็ถือบาตรตามพระพุทธเจ้าเรื่อยมา และก็ทรงนึกเรื่อยมาว่า พระพุทธเจ้าจะทรงรับบาตรที่นี่ที่นั่น พระพุทธเจ้าก็ไม่ทรงรับก็ต้องถือบาตรตามพระพุทธเจ้าเรื่อยมาจนถึงนิโครธาราม ครั้นถึงนิโครธารามแล้ว พระพุทธเจ้าก็ตรัสถามพระนันทะว่าจะบวชไหม พระนันทะทูลตอบรับว่าจะบวชด้วยไม่กล้าจะขัดพระพุทธดำรัส พระพุทธเจ้าก็โปรดให้สงฆ์บวชพระนันทะเป็นภิกษุ.

ต่อมา ท่านกล่าวว่าเป็นวันที่ ๗ ได้เสด็จเข้าไปทรงรับภัตตาหารในพระราชนิเวศน์ พระนางยโสธราพิมพา ซึ่งเป็นพระมารดาของราหุล พระโอรสของพระโพธิสัตว์ เมื่อก่อนทรงผนวช ได้ทรงแต่งพระราหุลออกมาให้กราบทูลพระราชบิดา ทำนองว่ากราบทูลขอพระราชสมบัติ พระราหุลเวลานั้นว่ามีพระชนม์ ๗ ขวบ ออกมากราบทูลขอมรดก พระพุทธเจ้าก็ทรงนำพระราหุลไปนิโครธารามด้วย และเมื่อถึงนิโครธารามแล้ว ก็โปรดให้พระสารีบุตรบรรพชาพระราหุลเป็นสามเณร ด้วยใช้วิธีให้รับสรณะ ๓ คือ วิธีอุปสมบทด้วยถึงสรณะ ๓ ที่ทรงให้เลิกไปแล้วนั้นมาใช้บรรพชาสามเณร **พระราหุลจึงเป็นสามเณรองค์แรกในพระพุทธศาสนา** และก็ใช้วิธีบวชด้วยให้ถึงสรณะ ๓ สืบต่อมาจนบัดนี้

ท่านแสดงว่า เพราะทรงมีพระพุทธดำริว่า ทรัพย์ที่เป็นโลกียะนั้นเป็นของที่ไม่ยั่งยืน แต่ว่าอริยทรัพย์เป็นสิ่งยั่งยืนกว่า เพราะฉะนั้น เมื่อมากราบทูลขอมรดก จึงได้ประทานอริยทรัพย์ให้.

ข้อนี้ก็น่าพิจารณาถึงธรรมเนียมบวชในบัดนี้ มารดาบิดาที่จัดให้บุตรได้บวชก็เท่ากับว่าเป็นการให้อริยทรัพย์ หรือว่าจัดให้บุตรได้อริยทรัพย์ ซึ่งถือว่าเป็นการทำให้ได้รับทรัพย์ที่ประเสริฐ เมื่อท่านได้ทำกิจอันนี้ก็รู้สึกว่าท่านได้มีความปีติยินดีว่า ได้อุปการะบุตรเป็นอย่างดี คราวนี้มาพิจารณาดูถึงหน้าที่ของบุตรที่จะพึงมีต่อบุพพการี เช่น มารดาบิดา ในพระพุทธศาสนาก็แสดงไว้เป็น ๒ คือตอบแทนตามหน้าที่ เช่นว่าท่านเลี้ยงมาแล้ว เลี้ยงท่านตอบเป็นต้น อีกอย่างหนึ่ง ท่านแสดงว่าตอบแทนด้วยทำให้มารดาบิดาเจริญด้วยคุณมีศรัทธา ศีล เป็นต้น เมื่อทำให้ท่านเจริญศรัทธา ศีล เป็นต้นก็ชื่อว่าเป็นการตอบแทนอย่างสูง พิจารณาดูก็คือว่าตอบแทนท่าน ด้วยทำให้ท่านได้รับอริยทรัพย์นั้นเอง และการบวชเป็นทางที่จะทำให้ท่านบุพพการีจะรับอริยทรัพย์ได้ง่าย เพราะทำให้ท่านมีความคุ้นเคยในศาสนา เป็นโอกาสที่จะเข้ามารักษาศีลฟังธรรม และปฏิบัติความดีอื่น ๆ อีก เพราะฉะนั้นก็เป็นเหตุผลที่จูงกันไปในด้านดี ให้เกิดอริยทรัพย์ด้วยกันทุก ๆ ฝ่าย.

ฝ่ายพระเจ้าสุทโธทนะ เมื่อได้ทรงทราบดั่งนั้น ก็ทรงมีความทุกข์เป็นอย่างยิ่ง ได้รีบเสด็จไปเฝ้าพระพุทธเจ้า แล้วก็ทูลถึงความทุกข์ในพระราชหฤทัยว่า เมื่อพระพุทธเจ้าได้เสด็จออกทรงผนวชนั้นก็ทรงประสบความทุกข์อย่างใหญ่เป็นครั้งแรก ครั้นเมื่อพระนันทะออกทรงผนวชอีก ก็ทรงประสบความทุกข์เป็นอย่างยิ่งอีกครั้งหนึ่ง แต่ก็ยังหวังอยู่ว่ายังมีพระราหุลจะทรงเป็นผู้สืบพระราชวงศ์ต่อไปแต่มาครั้งนี้พระราหุลมาทรงผนวชอีก ก็ยิ่งทรงประสบความทุกข์อย่างหนักเป็นครั้งที่ ๓ เพราะฉะนั้นก็ทรงขอประทานพรพระพุทธเจ้าข้อหนึ่ง พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่าได้ทรงล่วงพรเสียแล้ว พระเจ้าสุทโธทนะก็ทูลโดยความว่า ก็มิใช่จะเป็นการบังคับ เมื่อทรงเห็นสมควรก็ประทาน เมื่อไม่ทรงเห็นสมควรก็อย่าประทาน พระพุทธเจ้าก็ทรงให้พระเจ้าสุทโธทนะตรัสว่าจะทรงขอพรอะไร พระเจ้าสุทโธทนะก็ได้ทูลขอพรข้อหนึ่งว่า ต่อไปเมื่อพระสงฆ์จะบวชผู้ใด ก็ให้ผู้นั้นได้รับอนุญาตจากมารดาบิดาก่อน เพราะได้ทรงปรารภถึงความทุกข์ที่เกิดแก่พระองค์ครั้งนี้ว่ามากมายนัก ก็อย่าให้ความทุกข์เช่นนี้เกิดขึ้นแก่มารดาบิดาอื่นเลย พระพุทธเจ้าก็ทรงอนุญาต และก็ได้ทรงสั่งพระสงฆ์ว่าจะบวชใครก็ต้องให้ผู้นั้นได้รับอนุญาตจากมารดาบิดาเสียก่อน ตลอดมาถึงบัดนี้.

และในวันหนึ่ง ที่ท่านพระอรรถกถาจารย์ได้แสดงว่า ในวันรุ่งขึ้น พระเจ้าสุทโธทนะได้ทูลพระพุทธเจ้าว่า เมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงบำเพ็ญเพียรอยู่ ได้มีเทพยดามาบอกว่าพระลูกเจ้าสิ้นพระชนม์เสียแล้ว แต่พระเจ้าสุทโธทนะไม่ทรงเชื่อ พระพุทธเจ้าจึงได้ตรัสชาดกเรื่องหนึ่งเรียกว่า **มหาธรรมปาลชาดก**[๒๙] โดยความว่า ในแคว้นกาสีได้มีบ้านหนึ่ง ชื่อว่าบ้านธรรมปาละ นายบ้านก็ชื่อว่าธรรมปาละ และมีบุตรคนหนึ่งก็ชื่อธรรมปาละ เป็นตระกูลที่ประพฤติธรรมสืบ ๆ กันมา คนในหมู่บ้านนั้นทุกชั้นก็พากันประพฤติธรรม คือไม่ฆ่า ไม่ลัก ไม่พูดเท็จ เป็นต้น บิดาได้ส่งธรรมปาล-

---

[๒๙] ชาตก.๑๐/๑๘๖

กุมารไปเรียนวิชากับอาจารย์ทิศาปาโมกข์ที่กรุงตักกศิลา ธรรมปาลกุมารเรียนได้ดี ต่อมาบุตรของอาจารย์ก็สิ้นชีวิตด้วยเหตุอย่างหนึ่ง หมู่ญาติและหมู่ศิษย์ก็พากันเศร้าโศก ฝ่ายธรรมปาลกุมารไม่เศร้าโศก แต่มีความสงสัยว่าทำไมจึงตายในเวลาเป็นหนุ่ม ในที่สุดก็ได้ถามขึ้น คนเหล่านั้นได้บอกว่าความตายนั้นไม่แน่นอน จะตายเวลาไหนได้ทั้งนั้น ธรรมปาลกุมารก็บอกว่า ในหมู่บ้านเขานั้นเห็นตายกันเมื่อแก่เป็นพื้น ฝ่ายอาจารย์ก็ไม่เชื่อ จึงได้ให้ธรรมปาลกุมารเป็นผู้ดูแลกิจการอยู่ชั่วคราว ตนเองก็เดินทางไปหมู่บ้านธรรมปาละและนำเอากระดูกของแพะไปแสดงแก่บิดาของธรรมปาละว่า ธรรม-ปาละตายแล้ว บิดาของธรรมปาละก็บอกว่าไม่เชื่อ เพราะที่นี่โดยปรกติไม่ตายกันในเวลาเป็นเด็กหรือเป็นหนุ่ม อาจารย์ก็ถามว่า จะต้องมีเหตุ และประพฤติอย่างไรจึงเป็นเหตุให้บังเกิดผลเช่นนี้ บิดาของธรรมปาละก็ได้ตอบว่าประพฤติธรรมะนั่นเอง และแจ้งข้อที่ประพฤติต่อ ๆ กันมาให้ทราบ อาจารย์ของธรรมปาละก็มีความชื่นชมยินดี แล้วก็รับเอาธรรมเนียมปฏิบัติในหมู่บ้านนั้นกลับไปใช้ประพฤติปฏิบัติกันต่อไป.

พระพุทธเจ้า ไม่ได้ประทับจำพรรษาที่กรุงกบิลพัสดุ์ในตอนนั้น ได้โปรดให้บวชพระนันทะกับพระราหุล และได้ทรงนำพระนันทะกับพระราหุลเสด็จกลับไปสู่กรุงราชคฤห์ ทรงจำพรรษาอยู่ในกรุงราชคฤห์ เรื่องการเสด็จกรุงกบิลพัสดุ์ครั้งแรกก็มีเพียงเท่านี้.

เรื่องการกำหนดเวลาว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงบำเพ็ญพุทธกิจอะไร เมื่อไร เสด็จไปไหนเมื่อไหร่ได้หลักฐานในชั้นบาลีเป็นส่วนน้อย และโดยมากก็บอกแต่เพียงว่า สมัยหนึ่งประทับที่นั่น หรือประทับที่นั่นตามพระพุทธอัธยาศัย แล้วก็เสด็จจาริกไปที่นั่น หนังสือชั้นบาลีนี้ปรากฏว่า เขียนเป็นตัวอักษรขึ้นที่ลังกา ในสมัยสังคายนาเป็นครั้งที่ ๕ เมื่อพระพุทธศาสนาล่วงแล้ว ๔๐๐ ปีเศษ แต่คัมภีร์ในชั้นหลังต่อมา ซึ่งเป็นคัมภีร์อธิบายพระบาลีที่เรียกว่า **อรรถกถา** แปลว่า *กล่าวเนื้อความของบาลี* ซึ่งเป็นการอธิบาย พระอาจารย์รจนาอรรถกถา เรียกว่า อรรถกถาจารย์ ปรากฏว่าได้ทำในสมัยต่อมาอีก จนกระทั่งพระพุทธศาสนาล่วงแล้วได้ ๑,๐๐๐ ปีกว่า ในคัมภีร์ชั้นนี้แสดงเวลาไว้ละเอียดยิ่งขึ้น ดั่งเช่นระยะเวลาที่กล่าวเมื่อคราวก่อน โดยเฉพาะระยะเวลาเรื่องเสด็จกรุงกบิลพัสดุ์ ชั้นอรรถกถากล่าวไว้ว่า เสด็จก่อนเข้าพรรษาที่ ๒ ดั่งที่กล่าวแล้ว แต่ว่าในอรรถกถานั้นเอง ได้มีเรื่องที่เป็นเบื้องต้นไว้ว่า พระเจ้าสุทโธทนะได้ส่งทูตมาเชิญเสด็จพระพุทธเจ้ารวมทั้งหมดเป็น ๑๐ คน ทั้งกาฬุทายีอำมาตย์ และส่งมาทีละคน เมื่อส่งมาคนหนึ่งเห็นหายไป ก็ส่งมาอีกคนหนึ่ง รวมจนถึงคนที่ ๑๐ จึงสำเร็จ.

ถ้าเป็นจริงตามนี้ ระยะเวลาที่จะเสด็จกรุงกบิลพัสดุ์หน้าพรรษาที่ ๒ ก็คงเป็นไปไม่ได้ กว่าทูตคนหนึ่งจะเดินทางมาถึงแล้ว พระเจ้าสุทโธทนะก็จะต้องทรงรอ เห็นหายไปจนผิดสังเกตจึงได้ทรงส่งอีกคนหนึ่งมา ระยะทางไม่ใกล้ ฉะนั้น ที่ท่านพรรณนาถึงเรื่องเบื้องต้นเหล่านี้ไว้ เมื่อพิจารณาดูระยะเวลาที่ท่านให้ในการเสด็จ ก็ดูเหมือนจะขัดกัน แต่ก็เป็นอันยุติได้แต่เพียงว่า ได้เสด็จกรุงกบิลพัสดุ์ครั้งหนึ่งในระยะต้นนั้น และท่านว่าพระพุทธเจ้าได้ทรงพาพระนันทะและพระราหุลเสด็จ

กลับมากรุงราชคฤห์ประทับจำพรรษาที่ ๒ ที่พระเวฬุวัน แต่ในหลักฐานชั้นบาลีกล่าวว่า เมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงผนวชพระราหุลเป็นสามเณรแล้ว ก็ได้เสด็จจากกรุงกบิลพัสดุ์ไปนครสาวัตถีแคว้นโกศล ขัดกันอยู่ ฉะนั้น เรื่องการบวชพระราหุล อาจจะเป็นการเสด็จในครั้งที่ ๒ ก็ได้ เพราะได้เสด็จกรุงกบิลพัสดุ์อีกครั้งหนึ่งในภายหลัง และในครั้งหลังนั้นได้เสด็จจำพรรษาที่นิโครธาราม.[๓๐]

ราหุโลวาทสูตร

แต่ก็มีพระสูตรบางพระสูตรที่กล่าวว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงอบรมพระราหุลที่พระเวฬุวัน ซึ่งท่านพระอรรถกถาจารย์ท่านเล่าว่า[๓๑] เมื่อพระพุทธเจ้าโปรดให้บวชพระราหุลนั้น พระราหุลมีชันษาได้เพียง ๗ พรรษา และเมื่อได้ทรงนำมาประทับอยู่ที่พระเวฬุวันกรุงราชคฤห์ ก็ได้ทรงอบรมราหุลสามเณรอยู่เสมอ คำอบรมในระหว่างที่ราหุลสามเณรมีพระชนม์ ๗ พรรษา นั้น ท่านร้อยกรองไว้เป็นพระสูตรหนึ่ง เรียกว่า **ราหุโลวาท** ซึ่งแปลว่า *โอวาทแก่พระราหุล* มีเล่าไว้ว่า พระราหุลได้ประทับอยู่ที่เรือนชั้นอันชื่อว่า **อัมพลัฏฐิกา** ที่ตอนสุดของพระเวฬุวัน พระพุทธเจ้าได้เสด็จไปประทานพระโอวาทอบรม เตือนให้พระราหุลศึกษา ๒ ข้อ คือ

๑. ให้ศึกษาว่า จะไม่พูดเท็จแม้เพื่อจะหัวเราะเล่น.

๒. ให้ศึกษาว่า จะปัจจเวกขณ์คือพิจารณาชำระกายกรรม วจีกรรม มโนกรรมให้บริสุทธิ์.

ข้อความละเอียดในพระสูตรนี้มีเล่าว่า เมื่อเสด็จพระพุทธดำเนินไปถึง พระราหุลก็ได้ปูอาสนะได้เตรียมน้ำล้างพระบาท และก็ได้ล้างพระบาทถวาย พระพุทธเจ้าได้ประทับนั่งแล้วก็ตรัสให้พระราหุลดูน้ำที่เหลืออยู่ในภาชนะที่ใช้เหล้างพระบาทนั้น ซึ่งมีเหลืออยู่น้อย ตรัสเปรียบเทียบว่าความละอายในเพราะสัมปชานมุสาวาท คือพูดเท็จทั้งที่รู้อยู่ ไม่มีแก่ผู้ใด **สามัญญะ** คือ *ความเป็นสมณะ* ของผู้นั้นก็มีน้อย เหมือนอย่างน้ำที่มีเหลืออยู่น้อยในภาชนะน้ำนั้น.

แล้วก็ตรัสสั่งให้พระราหุลเทน้ำทิ้งให้หมด ตรัสโอวาทต่อไปว่า ความละอายในเพราะพูดเท็จทั้งที่รู้อยู่ไม่มีแก่ผู้ใด ความเป็นสมณะของผู้นั้น ก็ต้องถูกทิ้งเสียแล้ว เหมือนอย่างน้ำในภาชนะน้ำที่เขาทิ้งเสียหมด.

แล้วก็ตรัสสั่งให้พระราหุลคว่ำภาชนะน้ำนั้น แล้วทรงสั่งให้พระราหุลหงายภาชนะน้ำนั้นก็เป็นภาชนะน้ำที่ว่างเปล่า ก็ตรัสโอวาทสืบต่อไปอีกว่า ความละอายในเพราะพูดเท็จทั้งที่รู้อยู่ไม่มีแก่ผู้ใดความเป็นสมณะของผู้นั้นก็ว่างเปล่า เหมือนอย่างภาชนะน้ำที่หงายขึ้นว่างเปล่าฉะนั้น.

ต่อจากนี้ก็ตรัสอุปมาอีกข้อหนึ่งว่า เหมือนอย่างช้างศึกของพระเจ้าแผ่นดินที่ฝึกหัดไว้เป็นอย่างดีขึ้นระวางแล้วออกสงครามก็ทำการรบ คือทำหน้าที่ออกศึก ด้วยเท้าหน้าทั้งสองด้วยเท้าหลังทั้งสองด้วยศีรษะ ด้วยหู ด้วยงวง ด้วยหาง แต่ว่าถ้ายังรักษางวงอยู่ ยังไม่ใช้งวงในการปฏิบัติหน้าที่ ก็

---

[๓๐] คือในพรรษาที่ ๑๕. (มโน. ปู. ๒/๓๙)

[๓๑] ป. สู. ๓/๑๑๙

ชื่อว่ายังมิได้สละชีวิตเพื่อพระเจ้าแผ่นดิน ต่อได้ปฏิบัติหน้าที่ด้วยงวงอย่างหนึ่ง จึงชื่อว่าได้ปฏิบัติหน้าที่อย่างบริบูรณ์ และก็ไม่มีอะไรที่ช้างนั้นมิได้ทำ ฉันใดก็ดีถ้าไม่มีความละอายที่จะพูดเท็จทั้งรู้ ก็กล่าวไม่ได้ว่าจะไม่ทำบาปอะไร ๆ แต่ถ้ามีความละอายอยู่ในอันที่จะพูดเท็จทั้งรู้ งดเว้นจากการพูดเท็จเสียได้ จึงจะกล่าวได้ว่าเป็นผู้ไม่ทำบาป.

เมื่อได้ตรัสโอวาทดั่งนี้แล้ว จึงสรุปให้พระราหุลศึกษาว่า จะไม่พูดเท็จ แม้เพื่อจะหัวเราะเล่น.

ต่อจากนั้น ได้ทรงสอนให้พระราหุลปัจจเวกขณ์กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ได้ทรงชักวัตถุอย่างหนึ่งมาเปรียบเทียบ คือตรัสถามว่า แว่นส่องมีประโยชน์อะไร พระราหุลก็กราบทูลว่า มีประโยชน์เพื่อจะปัจจเวกขณ์ คือว่าได้ตรวจดูหน้าตาเป็นต้น พระพุทธเจ้าจึงได้ประทานพระโอวาทสืบต่อไปว่า ควรที่จะปัจจเวกขณ์คือพิจารณาก่อนแล้ว จึงทำกายกรรม วจีกรรม มโนกรรม เมื่อคิดปรารถนาจะทำจะพูด จะคิด ก็ให้ปัจจเวกขณ์แล้ว รู้ว่า การทำ การพูด การคิด อย่างนี้ เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตน เพื่อเบียดเบียนผู้อื่น เพื่อเบียดเบียนทั้งตนและผู้อื่นให้เดือดร้อน เป็นอกุศล มีทุกข์โทษเป็นกำไรเป็นผล เมื่อรู้ดั่งนี้แล้วก็ไม่ควรทำ กายกรรม วจีกรรม มโนกรรมนั้น ต่อเมื่อได้ปัจจเวกขณ์แล้ว ก็รู้ว่าเป็นไปตรงกันข้าม คือ การทำ การพูด การคิดนั้นไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนดั่งกล่าว เป็นกุศล มีสุขเป็นกำไรเป็นผล เมื่อรู้ดั่งนี้แล้ว จึงควรทำกายกรรม วจีกรรม มโนกรรมนั้น.

อนึ่ง เมื่อกำลังทำ กำลังพูด กำลังคิดอยู่ ก็ให้ปัจจเวกขณ์ว่า บัดนี้เรากำลังทำ กำลังพูด กำลังคิดอย่างนี้ แต่ว่าการทำ การพูด การคิดอย่างนี้เป็นอย่างไร เมื่อปัจจเวกขณ์ก็จะรู้ เมื่อรู้ว่าเป็นส่วนไม่ดี ก็ให้เลิกเสีย เมื่อรู้ว่าเป็นส่วนดี ก็ให้ทำเพิ่มเติมต่อไป.

อนึ่ง ทำ พูด คิดมาแล้วก็ให้ปัจจเวกขณ์เหมือนกันว่า เราได้ทำ พูด คิดอย่างนี้มาแล้ว แต่ว่าการทำ การพูด การคิดของเรานั้น เป็นอย่างไร เมื่อรู้ว่าไม่ดี แต่ว่าทำไปแล้ว ก็ให้แสดงเปิดเผยในพระศาสดาหรือในสพรหมจารีซึ่งเป็นวิญญูชน คือเป็นผู้รู้และถึงความสังวรเพื่อจะไม่ทำอีกต่อไป เมื่อรู้ว่าเป็นส่วนดี ก็ให้เป็นผู้มีปีติความอิ่มใจปราโมทย์ความบันเทิงอยู่ และตามศึกษาสำเหนียกอยู่ในธรรมที่เป็นส่วนกุศลทั้งหลาย ทั้งกลางวัน ทั้งกลางคืน.

พระพุทธเจ้าตรัสสรุปต่อไปว่า สมณพราหมณ์ในอดีต ปัจจเวกขณ์ชำระกายกรรม วจีกรรม มโนกรรมมาอย่างนี้ ในอนาคตก็จักได้ปัจจเวกขณ์ชำระอย่างนี้ ในปัจจุบันก็พิจารณาชำระอย่างนี้.

ในที่สุดก็ตรัสเตือนให้พระราหุลศึกษาเป็นข้อที่ ๒ คือให้คอยปัจจเวกขณ์กายกรรม วจีกรรม มโนกรรมให้บริสุทธิ์อยู่เสมอ.

พระสูตรนี้เรียกว่า **อัมพลัฏฐิการาหุโลวาทสูตร** ตามชื่อของเรือนนั้น ชื่อว่า **อัมพลัฏฐิกา** หรือเรียกว่า **จุลราหุโลวาทสูตร**[๓๒] พระสูตรที่แสดงพระโอวาทแก่พระราหุลซึ่งเป็นสูตรเล็ก เพราะเมื่อพระราหุลมีอายุมากขึ้น พระพุทธเจ้าได้ประทานพระโอวาทอย่างอื่นต่อไป.

---

[๓๒] ม.ม.๑๓/๑๒๓/๑๒๕.

กุมารปัญหา

อนึ่ง ในระยะเวลาที่พระราหุลมีพระชนม์พรรษาน้อยอยู่นี้ พระอรรถกถาจารย์ท่านแสดงว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงอบรมด้วย กุมารปัญหา[๓๓] *คือปัญหาที่ผูกขึ้นสำหรับถามเด็ก* หรือ *สามเณรปัญหา ปัญหาที่ผูกขึ้นสำหรับสามเณร* ปัญหานี้ในที่แห่งหนึ่งแสดงว่า พระพุทธเจ้าตรัสถามให้สามเณรรูปหนึ่งชื่อว่า **โสปากสามเณร** ตอบ แต่ท่านพระอรรถกถาจารย์ได้กล่าวว่า พระพุทธเจ้าได้ตรัสตั้งปัญหาอันเดียวกันนี้ถามพระราหุลด้วย มี ๑๐ ข้อ คือ

ถามว่า อะไรชื่อว่าหนึ่ง ก็ทูลตอบว่า ที่ชื่อว่าหนึ่ง ก็คือสัตว์ทั้งปวงตั้งอยู่ได้ด้วยอาหาร.
ถามว่า อะไรชื่อว่าสอง ก็ตอบว่า ที่ชื่อว่าสองคือนามรูป.
ถามว่า อะไรชื่อว่าสาม ก็ตอบว่า คือเวทนาสาม.
ถามว่า อะไรชื่อว่าสี่ ก็ตอบว่า อริยสัจสี่.
ถามว่า อะไรชื่อว่าห้า ก็ตอบว่า อุปาทานขันธ์ คือขันธ์เป็นที่ยึดถือห้า.
ถามว่า อะไรชื่อว่าหก ก็ตอบว่า อายตนะภายในหก.
ถามว่า อะไรชื่อว่าเจ็ด ก็ตอบว่า โพชฌงค์เจ็ด.
ถามว่า อะไรชื่อว่าแปด ก็ตอบว่า อริยมรรคมีองค์แปด.
ถามว่า อะไรชื่อว่าเก้า ก็ตอบว่า สัตตาวาส คือที่อยู่ของสัตว์เก้าจำพวก
ถามว่า อะไรชื่อว่าสิบ ก็ตอบว่า ท่านที่ประกอบด้วยองค์สิบ เรียกว่าพระอรหันต์.

ชื่อธรรมเหล่านี้เป็นที่รู้จักกันอยู่เป็นส่วนมาก สัตตาวาส ๙ นั้น เป็นภูมิภพของสัตว์ ๙ จำพวก ส่วนพระอรหันต์ประกอบด้วยองค์ ๑๐ นั้นก็คือ ประกอบด้วยสัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สัมมาญาณะ คือความรู้ชอบ สัมมาวิมุตติ คือความพ้นชอบ ซึ่งเป็นอเสขะคือเป็นองค์ที่เสร็จกิจจะต้องศึกษาอันเรียกว่าเป็นของพระอเสขะผู้ที่ไม่ต้องศึกษา ก็ได้แก่มรรคมีองค์ ๘ และเพิ่มสัมมาญาณะ และสัมมาวิมุตติเข้าอีก ๒ รวมเป็น ๑๐.

ปัญหาเหล่านี้เท่ากับว่าตั้งขึ้นถามให้ตอบหรือว่าทายและคอยแก้ ก็เพื่อที่จะให้จดจำข้อธรรมะได้ ในตอนแรกก็อาจจะไม่เข้าใจ แต่เมื่อได้รับอบรมมากขึ้น ก็อาจเข้าใจในหัวข้อธรรมะเหล่านั้นมากขึ้น ในตอนแรกก็ตั้งให้ตอบพอจำได้ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า **กุมารปัญหา** หรือว่า **สามเณรปัญหา** มี ๑๐ ข้อด้วยกัน.

ในระหว่างพรรษาเหล่านี้ ครั้งหนึ่งได้ทรงแสดงโอวาทโปรดบุตรคฤหบดีผู้หนึ่ง ซึ่งชื่อว่า **สิงคาลกะ** เป็นพระโอวาทสั่งสอนทางคดีโลก นับว่าได้ทรงสั่งสอนผ่อนจากคดีโลกุตตรธรรมลงมา พระธรรมเทศนาที่แสดงมาในเบื้องต้นโดยลำดับนั้น เป็นเรื่องโลกุตตรธรรม หรือปรมัตถธรรม

---

[๓๓] ขุ. ขุ. ๒๕/๒/๔.

เป็นพื้น และผู้นับถือพระพุทธศาสนาก็ปรากฏว่าได้มีภิกษุมีสามเณรเป็นฝ่ายบรรพชิต ทางฝ่ายคฤหัสถ์ก็มีอุบาสกอุบาสิกา ปรากฏว่าได้ทรงอบรมด้วยอนุปุพพิกถาและอริยสัจ ๔ ท่านแสดงว่าผู้ที่จะทรงอบรมดั่งกล่าวนั้น ต้องมีอุปนิสัยที่จะได้ธรรมจักษุ ดวงตาเห็นธรรม ที่กล่าวว่าเป็นพระโสดาบัน พระโสดาบันนั้น คฤหัสถ์ก็เป็นได้ พระสกทาคามีก็เหมือนกัน ส่วนพระอนาคามีนั้น ท่านแสดงว่าคฤหัสถ์ก็เป็นได้ แต่โดยมากเมื่อคฤหัสถ์เป็นพระอนาคามีก็มักจะบวช ส่วนที่ไม่บวชมีตัวอย่างอยู่บางท่าน ท่านอ้างว่า เพราะมีกิจต้องทะนุบำรุงมารดาบิดา ทิ้งไปบวชไม่ได้ แต่ว่าถ้าเป็นพระอรหันต์ต้องออกบวช จะอยู่เป็นคฤหัสถ์ต่อไปไม่ได้ และมีกำหนดว่า ต้องบวชในวันนั้นด้วย กำหนดเป็นแบบธรรมดานิยม เพราะฉะนั้น คำสั่งสอนที่แล้วมา แม้จะสอนแก่คฤหัสถ์ก็สอนตั้งแต่เบื้องต้นจนถึงอริยสัจ ส่วนที่สอนแก่สิงคาลกะนี้ เป็นการสอนทางคดีโลกโดยตรง.

สิงคาลกสูตร[๓๔]

มีเรื่องเล่าว่า มีคฤหบดีบุตรผู้หนึ่ง ชื่อว่า **สิงคาลกะ ตื่นขึ้นเช้าก็ออกจากเมืองราชคฤห์** นุ่งผ้าเปียก และเอาน้ำมารดผมให้เปียก ประคองอัญชลีไหว้ทิศทั้งหลาย คือไหว้ทิศบูรพา ทิศทักษิณ ทิศปัจฉิม ทิศอุดร ทิศเบื้องต่ำ ทิศเบื้องบน พระพุทธเจ้าเสด็จออกบิณฑบาตในกรุงราชคฤห์ได้ทรงพบก็ตรัสถาม มาณพนั้นกราบทูลว่า บิดาสั่งไว้ให้ไหว้ทิศเมื่อก่อนจะตาย พระพุทธเจ้าก็ตรัสว่า ในอริยวินัย (วินัยพระอริยะ) ไม่ควรไหว้ทิศอย่างนี้บุตรคฤหบดีทูลถามว่าจะควรไหว้ทิศอย่างไร พระพุทธเจ้าก็ประทานพระโอวาท ยืนประทานในขณะที่ทรงอุ้มบาตรอยู่นั้น.

ความในพระโอวาทนั้นก็คือได้ตรัสว่า อริยสาวกผู้ที่ปราศจากบาปคือกรรมที่ชั่ว ๑๔ ข้อ และเป็นผู้ปกปิดอันตรายจากทิศทั้ง ๖ ย่อมเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อการชนะโลก คือโลกนี้และโลกอื่น การปฏิบัติปราศจากกรรมที่บาป ๑๔ ข้อ กับการปกปิดอันตรายจากทิศทั้ง ๖ นี่เป็นส่วนเหตุการชนะโลกทั้งสอง ซึ่งหมายความว่า เป็นผู้ปรารภคือประสบผลที่ดีมีความสุขความเจริญในโลกนี้และโลกอื่น นี่เป็นผล.

คำว่า **อริยสาวก นั้น** มีคำแปลได้ ๒ อย่าง แปลว่า *สาวกผู้ฟัง* คือศิษย์ของพระอริยะอย่างหนึ่ง แปลว่า *สาวกผู้เป็นอริยะ* อย่างหนึ่ง อย่างหลังความแรงหน่อย คือต้องเป็นพระโสดาบันขึ้นไป แต่ว่าอย่างต้นนั้นหมายความได้ทั่วไป และในที่นี้อริยสาวกก็หมายถึง *คฤหัสถ์* จึงน่าจะแปลว่า *ศิษย์ของพระอริยะ* จะเหมาะกว่า เหมือนอย่างคำว่า **อริยวินเย** ที่แปลว่า *ในวินัยของพระอริยะ* เมื่อปฏิบัติตามวินัยของพระอริยะ ก็ชื่อว่าเป็นศิษย์ของพระอริยะ ที่เรียกว่าอริยสาวก.

กรรมที่เป็นบาป ๑๔ ข้อ นั้น แบ่งเป็น ๓ หมวด คือ

หมวดที่ ๑ ได้แก่ **กรรมกิเลส ๔** กรรมกิเลส แปลว่า กรรมที่เศร้าหมอง ได้แก่ ฆ่าสัตว์ ๑ ลักทรัพย์ ๑ ประพฤติผิดในกาม ๑ พูดเท็จ ๑.

---

[๓๔] สิงคาลกสุตฺต ที. ปาฏิ. ๑๑/๑๙๔/๑๗๒-๒๐๖.

หมวดที่ ๒ ได้แก่ **อคติ ๔** คือ *ฉันทาคติ* ลำเอียงเพราะฉันทะคือความชอบ *โทสาคติ* ลำเอียงเพราะโทสะคือความชัง *โมหาคติ* ลำเอียงเพราะความหลง *ภยาคติ* ลำเอียงเพราะความกลัว เมื่อถึงอคติเหล่านี้ จึงทำบาปกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง.

หมวดที่ ๓ ได้แก่ **อบายมุข** คือทางแห่งความเสื่อมแห่งโภคทรัพย์ ๖ ได้แก่ ดื่มสุราเมรัย ๑ เที่ยวกลางคืนหรือเที่ยวผิดเวลา ๑ เที่ยวดูการเล่น ๑ เที่ยวเล่นการพนัน ๑ คบคนชั่วเป็นมิตร ๑ เกียจคร้านทำงาน ๑ และได้ตรัสขยายความของอบายมุขเหล่านี้ออกไปด้วยชี้โทษทีละข้อว่า.

ดื่มสุราเมรัย มีโทษ ๖ สถาน คือ ๑. เสียทรัพย์ ๒. ก่อความทะเลาะวิวาท ๓. เป็นบ่อเกิดแห่งโรค ๔. ให้เกิดความเสียชื่อเสียง ๕. หมดความละอาย และ ๖. ทอนกำลังปัญญา.

เที่ยวผิดเวลา เช่นว่าเที่ยวกลางคืน มีโทษ ๖ สถาน คือ ๑. ชื่อว่าไม่รักษาตน ๒. ชื่อว่าไม่รักษาบุตรภรรยา ๓. ชื่อว่าไม่รักษาทรัพย์สมบัติ ๔. เป็นที่รังเกียจ ๕. อาจถูกใส่ความ และ ๖. ได้รับความลำบากมาก.

เที่ยวดูการเล่น มีโทษตามวัตถุแห่งการเล่น ยกเป็นตัวอย่างไว้ ๖ คือ ๑. ฟ้อนรำที่ไหนไปที่นั่น ๒. ขับร้องที่ไหนไปที่นั่น ๓. ประโคมที่ไหนไปที่นั่น ๔. เสภาที่ไหนไปที่นั่น ๕. เพลงที่ไหนไปที่นั่น ๖. เถิดเทิงที่ไหนไปที่นั่น.

เล่นการพนัน มีโทษ ๖ สถาน คือ ๑. ชนะย่อมก่อเวร ๒. แพ้ก็เสียดายทรัพย์ที่เสียไป ๓. ทรัพย์ฉิบหาย ๔. ไม่เป็นที่เชื่อฟังถ้อยคำ ๕. เป็นที่ดูหมิ่นของเพื่อนฝูง และ ๖. ไม่มีผู้ที่ปรารถนาจะแต่งงานด้วย เพราะเป็นผู้ไม่สามารถจะบำรุงเลี้ยงดูครอบครัว.

คบคนชั่วเป็นมิตร มีโทษที่ยกไว้เป็น ๖ สถาน คือ ๑. ทำให้เป็นนักเลงการพนัน ๒. ทำให้เป็นนักเลงเจ้าชู้ ๓. ทำให้เป็นนักเลงเหล้า ๔. ทำให้เป็นนักลวงเขาด้วยของปลอม ๕. ทำให้เป็นนักหลอกลวงเขาซึ่งหน้า และ ๖. ทำให้เป็นนักเลงหัวไม้.

เกียจคร้านทำการงาน มีโทษ ๖ สถาน คือ ๑. อ้างว่าหนาวนัก ๒. อ้างว่าร้อนนัก ๓. อ้างว่าเย็นไป ๔. อ้างว่าเช้าไป ๕. อ้างว่าหิวนัก และ ๖. อ้างว่าระหายนัก แล้วไม่ทำงาน.

รวมเป็นบาปกรรม ๑๔ ข้อ คือกรรมกิเลส ๔ อคติ ๔ และอบายมุข ๖.

ในกรรมกิเลส ๔ นั้น ก็คือเวร ๔ อันตรงกันกับศีล ๔ ข้างต้น ไม่มีสุราเมรัย เพราะอะไร ก็เพราะว่าในพระสูตรนี้ เรื่องสุราก็ว่าในอบายมุขแล้ว ในกรรมกิเลสนั้นก็ไม่ต้องกล่าวถึงสุราเข้าไป จึงเหลือ ๔ เท่านั้น.

ต่อจากนี้ก็ได้ตรัสถึงมิตรว่ามี ๒ จำพวกคือ **มิตรปฏิรูป** คือคนเทียมมิตรจำพวกหนึ่ง **มิตรแท้** จำพวกหนึ่ง.

มิตรปฏิรูป นั้น มีลักษณะ ๔ ได้แก่ ๑. คนปอกลอก ๒. คนดีแต่พูด ๓. คนหัวประจบ และ ๔. คนชักชวนในทางฉิบหาย.

คนปอกลอก นั้น มีลักษณะ ๔ คือ ๑. คิดเอาแต่ได้ฝ่ายเดียว ๒. เสียแต่น้อยปรารถนาจะ

ได้มาก ๓. เมื่อมีภัยแก่ตนจึงรับทำกิจให้ และ ๔. คบเพราะเห็นแก่ประโยชน์ของตน.

คนดีแต่พูด มีลักษณะ ๔ คือ ๑. เก็บเอาของที่ล่วงแล้วมาปราศรัย ๒. อ้างเอาสิ่งยังไม่มีมาปราศรัย ๓. สงเคราะห์ด้วยสิ่งที่หาประโยชน์ไม่ได้ และ ๔. เมื่อมีกิจเกิดขึ้นเอาเป็นที่พึ่งอาศัยไม่ได้.

คนหัวประจบ มีลักษณะ ๔ คือ ๑. จะทำชั่วก็คล้อยตาม ๒. จะทำดีก็คล้อยตาม ๓. ต่อหน้าว่าสรรเสริญ และ ๔. ลับหลังตั้งนินทา.

คนชักชวนในทางฉิบหาย มีลักษณะ ๔ คือ ๑. ชักชวนให้ดื่มสุราเมรัย ๒. ชักชวนให้เที่ยวผิดเวลา ๓. ชักชวนให้มัวเมาการเล่น และ ๔. ชักชวนให้เล่นการพนัน.

ส่วน **มิตรแท้** นั้น มีลักษณะ ๔ คือ ๑. มิตรมีอุปการะ ๒. มิตรร่วมสุขร่วมทุกข์ ๓. มิตรแนะประโยชน์ และ ๔. มิตรมีใจเอ็นดูรักใคร่.

มิตรมีอุปการะ นั้น มีลักษณะ ๔ คือ ๑. รักษาเพื่อนผู้ประมาทแล้ว ๒. รักษาทรัพย์สมบัติของเพื่อนผู้ประมาทแล้ว ๓. เมื่อมีภัยเอาเป็นที่พึ่งอาศัยได้ และ ๔. เมื่อมีกิจธุระก็ออกทรัพย์ช่วยมากกว่าที่ออกปาก.

มิตรร่วมสุขร่วมทุกข์ มีลักษระ ๔ คือ ๑. บอกความลับของตนแก่เพื่อน ๒. ปกปิดความลับของเพื่อน ๓. ไม่ละทิ้งในคราวมีอันตราย และ ๔. แม้ชีวิตก็อาจสละให้ได้.

มิตรแนะประโยชน์ มีลักษณะ ๔ คือ ๑. ห้ามไม่ให้ทำความชั่ว ๒. แนะนำให้ทำความดี ๓. แนะนำให้ได้ยินได้ฟังในสิ่งที่ไม่เคยได้ยินได้ฟัง และ ๔. บอกทางสวรรค์ให้.

มิตรที่มีใจเอ็นดูรักใคร่ มีลักษณะ ๔ คือ ๑. ไม่ยินดีในเพราะความเสื่อมของเพื่อนดั่งที่เรียกว่าทุกข์ก็ทุกข์ด้วย ๒. ยินดีในความเจริญของเพื่อน ดั่งที่เรียกว่าสุขก็สุขด้วย ๓. ห้ามบุคคลผู้กล่าวติเตียนเพื่อน และ ๔. รับรองบุคคลผู้กล่าวสรรเสริญเพื่อน.

ธรรมเหล่านี้มีในคิหิปฏิบัติและเป็นธรรมที่เป็นพื้น เป็นพื้นทั้งในด้านที่เคยได้ยินได้ฟังมาเพราะสั่งสอนกันบ่อย ๆ และเป็นพื้นทั้งในด้านที่จะต้องปฏิบัติเป็นประจำ แต่บางทีเพราะเป็นธรรมที่เป็นพื้นมากไปก็อาจไม่ใส่ใจถึง เมื่อเป็นเช่นนี้ทำให้เกิดเสียหายกันอยู่บ่อย ๆ ถ้าได้ใส่ใจถึงและคอยพิจารณาในการประกอบกรรมคือการงานทุก ๆ ด้านในทางคดีโลกของตนให้เว้นจากบาปกรรมทั้ง ๑๔ ข้อ และรู้จักเลือกในการที่จะคบเพื่อนตามที่ทรงสั่งสอนไว้นี้ก็จะได้ประโยชน์.

เมื่อพระพุทธเจ้าประทานพระโอวาทแก่สิงคาลกะ ถึงทรงสอนให้เว้นกรรมที่เป็นบาป ๑๔ ข้อแล้ว ต่อจากนั้นก็ทรงแสดงทิศ ๖ ในอริยวินัย โดยทรงชี้ถึงบุคคลผู้ที่เกี่ยวข้อง ดังนี้

ปุรัตถิมทิศ	ทิศเบื้องหน้า	ได้แก่ มารดาบิดา.
ทักษิณทิศ	ทิศเบื้องขวา	ได้แก่ อาจารย์.
ปัจฉิมทิศ	ทิศเบื้องหลัง	ได้แก่ บุตรภรรยา.
อุตตรทิศ	ทิศเบื้องซ้าย	ได้แก่ มิตรอำมาตย์หรือมิตรสหาย.

เหฏฐิมทิศ ทิศเบื้องล่าง ได้แก่ ทาสกรรมกร.

อุปริมทิศ ทิศเบื้องบน ได้แก่ สมณพราหมณ์.

ทรงแสดงถึงหน้าที่ ซึ่งบุคคลจะพึงปฏิบัติต่อทิศเหล่านี้ **ปุรัตถิมทิศ** ทิศเบื้องหน้าคือมารดาบิดานั้น อันบุตรพึงบำรุงด้วยฐานะ ๕ คือ ๑. ท่านเลี้ยงมาแล้วเลี้ยงท่านตอบ ๒. ทำกิจของท่าน ๓. ดำรงวงศ์สกุล ๔. ปฏิบัติตนให้สมควรเป็นผู้รับมรดก และ ๕. เมื่อท่านล่วงลับไปแล้วเพิ่มทักษิณาคือทำบุญอุทิศให้.

ทิศเบื้องหน้าคือมารดาบิดา ผู้ที่บุตรได้บำรุงดั่งนี้แล้ว ย่อมอนุเคราะห์บุตรด้วยฐานะ ๕ คือ ๑. ห้ามจากบาป ๒. ให้ตั้งอยู่ในความดี ๓. ให้ศึกษาศิลปะ ๔. ประกอบด้วยคู่ครองที่สมควรให้ และ ๕. มอบทรัพย์มรดกให้ในสมัยที่สมควร.

ทักษิณทิศ ทิศเบื้องขวาคืออาจารย์ ศิษย์พึงบำรุงด้วยฐานะ ๕ คือ ๑.ด้วยลุกขึ้นยืนรับ ๒. ด้วยเข้าไปยืนคอยรับใช้ ๓. ด้วยเชื่อฟัง ๔. ด้วยการปฏิบัติบำรุง และ ๕. ด้วยการรับศิลปะโดยเคารพ.

ทิศเบื้องขวาคืออาจารย์ ที่ศิษย์บำรุงอย่างนี้ ย่อมอนุเคราะห์ศิษย์ด้วยฐานะ ๕ คือ ๑. แนะนำดี ๒. ให้เรียนดี ๓. บอกศิลปะให้หมด ๔. ยกย่องให้ปรากฏในมิตรสหาย และ ๕. กระทำความป้องกันในทิศทั้งหลาย.

ข้อว่า กระทำความป้องกันในทิศทั้งหลาย ที่น่าพิจารณา อย่างหนึ่ง อาจารย์เป็นผู้ที่มีผู้เคารพนับถือในทิศทั้งหลาย ที่เรียกว่า **ทิศาปาโมกข์** เมื่อศิษย์ไปที่ไหน และในที่นั้นรู้ว่าเป็นศิษย์ของอาจารย์ผู้นั้น ก็ให้ความนับถือและช่วยเหลือ อย่างหนึ่ง เมื่อพูดโดยส่วนรวม เมื่อศึกษาอยู่ในสำนักเดียวกัน และเมื่อไปในที่ไหน เขารู้ว่าเป็นศิษย์ในสำนักนั้น บุคคลในที่นั้นที่เคยศึกษาร่วมกันก็ดี หรือว่าเคยนับถือสำนักนั้นก็ดี ก็ยอมให้การนับถือช่วยเหลือด้วย อย่างหนึ่ง ศิลปวิทยาที่อาจารย์ให้นั้น เมื่อศิษย์ศึกษาไปด้วยดี ไปในที่ไหนก็ได้อาศัยศิลปวิทยานั้นเป็นเครื่องเลี้ยงชีวิต และเป็นเครื่องปฏิบัติ ก็ชื่อว่าอาจารย์ได้ให้การป้องกันในที่ทั้งหลายนั้นด้วย.

ปัจฉิมทิศ ทิศเบื้องหลังคือภรรยา อันสามีพึงบำรุงด้วยฐานะ ๕ คือ ๑. ด้วยการยกย่องนับถือ ๒. ด้วยการไม่ดูหมิ่น ๓. ด้วยไม่ประพฤตินอกใจ ๔. ด้วยมอบความเป็นใหญ่ให้ และ ๕. ด้วยให้เครื่องประดับตกแต่ง.

ทิศเบื้องหลังคือภรรยา ที่สามีบำรุงดั่งนี้ ย่อมอนุเคราะห์สามีด้วยฐานะ ๕ คือ ๑. จัดแจงการงานดี ๒. สงเคราะห์คนข้างเคียงดี ๓. ไม่ประพฤตินอกใจ ๔. รักษาทรัพย์ที่สามีหามาไว้ได้ และ ๕. ขยันไม่เกียจคร้านในกิจการทั้งปวง.

อุตตรทิศ ทิศเบื้องซ้ายคือมิตรอำมาตย์หรือมิตรสหาย อันกุลบุตรพึงบำรุงด้วยฐานะ ๕ คือ ๑. ด้วยทานคือการให้ เป็นการสงเคราะห์ยึดเหนี่ยวน้ำใจกัน ๒. ด้วยการพูดถ้อยคำเป็นที่รัก ๓. ด้วยการประพฤติประโยชน์ ๔. ด้วยการวางตนสม่ำเสมอ และ ๕. ด้วยการไม่พูดให้ผิดไป

จากความเป็นจริง.

ทิศเบื้องซ้ายคือมิตรสหาย ที่กุลบุตรบำรุงด้วยฐานะอย่างนี้ ย่อมอนุเคราะห์กุลบุตรด้วยฐานะ ๕ คือ ๑. รักษาเพื่อนผู้ประมาทแล้ว ๒. รักษาทรัพย์สมบัติของเพื่อนผู้ประมาทแล้ว ๓. เมื่อมีภัยเป็นที่พึ่งอาศัยได้ ๔. ไม่ละทิ้งในคราวมีอันตราย และ ๕. นับถือตลอดถึงประชาอื่น อันหมายถึงญาติมิตรของเพื่อน.

เหฏฐิมทิศ ทิศเบื้องต่ำคือทาสกรรมกรหรือบ่าว อันนายพึงบำรุงด้วยฐานะ ๕ คือ ๑. ด้วยจัดการงานให้ทำตามสมควรแก่กำลัง ๒. ด้วยการเพิ่มให้อาหารและบำเหน็จ ๓. ด้วยการรักษาพยาบาลให้ในคราวเจ็บไข้ ๔. ด้วยการแบ่งสิ่งที่มีรสดี ๆ ให้ และ ๕. ด้วยการปล่อยให้พักให้เที่ยวบ้างในสมัยที่สมควร.

ทิศเบื้องต่ำคือทาสและกรรมกร ที่นายบำรุงอย่างนี้ ย่อมอนุเคราะห์นายด้วยฐานะ ๕ คือ ๑. เป็นผู้ตื่นลุกขึ้นก่อน ๒. เป็นผู้พักในภายหลัง ๓. ถือเอาแต่ของที่นายให้ ๔. ทำการงานดี และ ๕. นำคุณของนายไปสรรเสริญ.

อุปริมทิศ ทิศเบื้องบนคือสมณพราหมณ์ อันกุลบุตรพึงบำรุงด้วยฐานะ ๕ คือ ๑. ด้วยกายกรรมประกอบด้วยเมตตา ๒. ด้วยวจีกรรมประกอบด้วยเมตตา ๓. ด้วยมโนกรรมประกอบด้วยเมตตา ๔. ด้วยความเป็นผู้ไม่ปิดประตู คือห้ามไม่ให้ท่านเข้าบ้านหรือว่าไม่ต้อนรับ และ ๕. ด้วยการมอบให้อามิส คือข้าวน้ำเป็นต้น.

ทิศเบื้องบนคือสมณพราหมณ์ ที่กุลบุตรบำรุงอย่างนี้ ย่อมอนุเคราะห์กุลบุตรด้วยฐานะ ๖ คือ ๑. ห้ามจากบาป ๒. ให้ตั้งอยู่ในความดี ๓. อนุเคราะห์ด้วยใจอันงาม ๔. ให้ได้ฟังสิ่งที่ยังไม่เคยฟัง ๕. อธิบายสิ่งที่เคยฟังแล้วให้แจ่มแจ้ง และ ๖. บอกทางสวรรค์ให้.

ทิศ ๖ เหล่านี้ เป็นสังคมมนุษย์ เมื่อเรายืนอยู่ในที่ใดที่หนึ่ง ย่อมมีทิศทั้ง ๖ นี้อยู่โดยรอบตัว จะไปไหนก็ไม่พ้นจากทิศเหล่านี้ฉันใด ในกลุ่มชนทุก ๆ คนก็มีบุคคลที่เกี่ยวข้องอยู่โดยรอบ จะไปไหนก็ไม่พ้นจากบุคคลที่เกี่ยวข้องกันดั่งกล่าว ฉะนั้น เมื่อได้ปฏิบัติต่อบุคคลที่เกี่ยวข้องนั้นให้ชอบให้ถูกต้อง ก็ชื่อว่าได้เป็นผู้ปฏิบัติป้องกันอันตรายจากทิศเหล่านั้น คือจากบุคคลเหล่านั้น อันหมายความว่าเราเองได้ปฏิบัติชอบแล้ว แต่ว่าทิศเหล่านั้นคือจากบุคคลเหล่านั้น ปฏิบัติตอบแทนอย่างไรนั้นก็เป็นอีกเรื่องหนึ่ง โดยมากหรือโดยทั่วไป เมื่อดีไป ก็มักจะได้รับดีตอบ เพราะฉะนั้นก็จะต้องได้รับการปฏิบัติตอบแทนบ้างตามสมควร ส่วนข้อสำคัญนั้นเป็นอันว่าตัวเราเองได้ปฏิบัติชอบหรือถูกต้องแล้ว.

ท่านแสดงผลไว้ว่า เมื่อได้ประพฤติตนเป็นผู้เว้นจากกรรมชั่ว ๑๔ ข้อ และปฏิบัติเป็นการปกปิดภัยอันตรายจากทิศทั้ง ๖ ดั่งกล่าวนี้แล้ว ก็ชื่อว่าเป็นผู้ชนะโลกทั้งสอง คือชนะโลกนี้และชนะโลกอื่น อันหมายความว่าเป็นผู้เริ่ม คือว่าประสบความสำเร็จในโลกทั้งสองนี้ ที่เรียกว่าประสบความสำเร็จในโลกทั้งสอง ก็คือได้รับความสุขความเจริญ เป็นผู้ตั้งตัวได้โดยชอบ บุคคลที่เกี่ยวข้องอยู่

โดยรอบนั้นก็จะมีเมตตาจิตต่อเราไม่ทำอันตรายอะไร ๆ ต่อเรา ก็ชื่อว่าเป็นผู้ไม่มีภัยจากทิศทั้ง ๖.

เรื่องหน้าที่ที่สามีจะพึงปฏิบัติต่อภรรยา ถ้ามาดูในสมัยก็เป็นของไม่แปลก แต่ถ้าดูไปถึงธรรมเนียมในสมัยนั้นแล้ว การสอนอย่างนี้ก็เท่ากับเป็นการเปลี่ยนแปลงประเพณีของสมัยนั้น ที่ถือผู้หญิงว่าเหมือนอย่างภัณฑะ หน้าที่ซึ่งแสดงไว้ในพระสูตรนี้ ให้การยกย่องเป็นอย่างดี.

ในอรรถกถาของพระสูตรนี้[๓๕] ได้เล่าถึงประวัติของเวฬุวันไว้อีกว่า เวฬุวันคือสวนไผ่นี้เป็นสวนหลวงมาเก่าแก่ มีพระราชาพระองค์หนึ่งได้เสด็จไปประพาสพระเวฬุวัน ได้บรรทมหลับอยู่ในบริเวณนั้น ข้าราชบริพารก็เที่ยวแยกย้ายไป มีงูเห่าตัวหนึ่งเลื้อยตรงเข้ามาในขณะนั้น ก็มีกระแตตัวหนึ่งวิ่งเข้ามาใกล้พระกรรณของพระเจ้าแผ่นดินแล้วก็ร้องขึ้น พระเจ้าแผ่นดินก็ตื่นบรรทมงูซึ่งเลื้อยตรงเข้ามานั้นก็เลื้อยหนีไป มีพระราชดำริว่า ทรงปลอดภัยก็เพราะกระแตมาร้องให้ตื่นบรรทมขึ้น จึงได้ทรงพระราชทานอภัยแก่กระแต ให้อาหารแก่กระแตในสวนนั้น เพราะฉะนั้น จึงได้ชื่อว่า **กลันทกนิวาปะ** คือเป็นที่ให้เหยื่อแก่กระแต เป็นเขตหวงห้ามไม่ให้ทำอันตรายแก่กระแต ชื่อนี้ก็เรียกกันเรื่อยมา.

อนาถปิณฑิกเศรษฐี

ในขณะที่ประทับอยู่ที่พระเวฬุวันนั้น สมัยหนึ่ง[๓๖] คฤหบดีชาวกรุงสาวัตถี แคว้นโกศลชื่อว่าอนาถปิณฑิกะ ได้เดินทางมาเกี่ยวกับกิจการที่กรุงราชคฤห์ และได้พักที่บ้านของเศรษฐี กรุงราชคฤห์ อนาถปิณฑิกคฤหบดีนี้ เป็นสามีของภคินีของเศรษฐีในกรุงราชคฤห์ คำว่า ภคินี นั้น เป็นพี่หญิงก็ได้ น้องหญิงก็ได้ เมื่อต้องการจะพูดให้ชัดก็มีคำประกอบว่า **เชษฐภคินี** พี่หญิง **กนิษฐภคินี** น้องหญิง แต่ถ้าใช้คำเดียว มักจะหมายความว่าน้อง แต่ก็อาจหมายถึงกลาง ๆ ก็ได้ เพราะฉะนั้น อนาถ-ปิณฑิกคฤหบดีนี้ จึงเป็นน้องเขยของเศรษฐีกรุงราชคฤห์ หรืออาจจะเป็นพี่เขยก็ได้ จึงมีความสัมพันธ์กัน.

ในคราวที่อนาถปิณฑิกคฤหบดีเข้ามาครั้งนั้น เศรษฐีกรุงราชคฤห์ได้นิมนต์พระพุทธเจ้าพร้อมด้วยพระภิกษุสงฆ์มาเสวยที่บ้านของตน จึงได้สั่งการตระเตรียมอาหารและสิ่งต่าง ๆ วุ่นวายอยู่ไม่มีโอกาสมาสนทนาปราศรัยกับอนาถปิณฑิกะ ฝ่ายอนาถปิณฑิกะก็สงสัยว่า มาคราวก่อน ๆ เศรษฐีกรุงราชคฤห์ก็พักการงานมาสนทนาปราศรัยด้วย แต่คราวนี้เห็นยุ่งอยู่กับการสั่งโน่นสั่งนี่ ครั้นเศรษฐีกรุงราชคฤห์สั่งการงานเสร็จเรียบร้อยแล้ว จึงได้มาสนทนาปราศรัยกับอนาถปิณฑิกะ อนาถปิณฑิกะก็ถามขึ้นว่า จะทำงานอาวาหวิวาหมงคล หรือว่า จะเชิญเสด็จพระเจ้าแผ่นดิน พร้อมทั้งเสนามาถวายการเลี้ยง หรือว่าจะบูชายัญอย่างใหญ่ จึงได้สั่งให้เตรียมอาหารและสิ่งต่าง ๆ ไว้มากมาย เศรษฐีกรุงราชคฤห์ก็ตอบว่า ไม่ได้ทำอาวาหวิวาหมงคล ไม่ได้เชิญเสด็จพระเจ้าแผ่นดินพร้อมทั้งเสนา แต่ว่าได้ประกอบมหายัญอย่างใหญ่ คือได้เชิญเสด็จพระพุทธเจ้าพร้อมทั้งภิกษุสงฆ์

---

[๓๕] สุ. วิ. ๓/๑๖๕.

[๓๖] วิ. จุลฺล. ๗/๑๐๒/๒๔๑-๒๕๖.

มาเสวยและฉัน อนาถปิณฑิกะ ได้ยินคำว่า **พุทธะ** ก็เกิดความตื่นเต้น ได้ถามขึ้นหลายครั้งหลายหน เศรษฐีกรุงราชคฤห์ก็กล่าวว่า ได้นิมนต์พระพุทธเจ้าพร้อมทั้งภิกษุสงฆ์มาเสวยและฉัน จึงแสดงความประสงค์จะไปเฝ้าพระพุทธเจ้า เศรษฐีกรุงราชคฤห์ก็ตอบว่า เวลานี้ไม่ใช่เวลา ให้รอไว้วันรุ่งขึ้น อนาถปิณฑิกะก็ตั้งใจรออยู่ ในคืนวันนั้น ตั้งใจว่ารุ่งขึ้นจะไปเฝ้า แต่ก็ได้ตื่นขึ้นตั้งแต่ก่อนสว่าง มีความต้องการจะไปเฝ้าเป็นอย่างมาก จึงได้ลุกขึ้นและออกไปทางประตูเมืองที่ชื่อว่า **สีตวัน** ไปยังพระเวฬุวัน ในเวลานั้น พระพุทธเจ้าได้ตื่นบรรทมและได้เสด็จจงกรมอยู่ อนาถปิณฑิกะก็ได้เข้าไปเฝ้าและได้กราบทูลว่า ทรงอยู่สบายดีหรือ เป็นคำทักกันอย่างธรรมดา แต่ว่าสำนวนทักในครั้งนั้นใช้ว่านอนสบายดีหรือ หมายความว่า อยู่สบายดีหรือ พระพุทธเจ้าก็ตรัสตอบว่า พราหมณ์ซึ่งเป็นผู้ดับกิเลสแล้วคงอยู่สบายทุกเมื่อ ต่อจากนั้นพระพุทธเจ้าก็ทรงแสดงอนุปุพพิกถา ครั้นทรงแสดงจบแล้วทรงเห็นว่า อนาถปิณฑิกะเป็นผู้มีจิตควร มีจิตอ่อน มีจิตปราศจากนิวรณ์ เหมือนอย่างเป็นผ้าที่ได้ซักให้สิ่งที่ไม่บริสุทธิ์สะอาดสิ้นไปแล้ว เป็นผ้าที่บริสุทธิ์สะอาด สมควรจะรับน้ำย้อมได้ก็ทรงแสดงอริยสัจ ๔ ต่อไป อนาถปิณฑิกะเมื่อได้สดับแล้ว ก็เกิดดวงตาเห็นธรรมว่า สิ่งใดที่มีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดก็มีความดับไปเป็นธรรมดา คือเห็นทุกขสัจจะความจริงคือทุกข์ขึ้น บรรดาสิ่งทั้งหลายในโลก ล้วนเป็นสิ่งที่มีเกิดมีดับ เมื่อเห็นความจริงอันนี้ประจักษ์ชัดขึ้น ท่านแสดงว่าได้เกิดธรรมจักษุคือดวงตาเห็นธรรมขึ้น อันเป็นมรรคผลชั้นแรกในพระพุทธศาสนา อนาถปิณฑิกะก็ได้กล่าววาจาถึงพระพุทธเจ้า พร้อมทั้งพระธรรมพระสงฆ์เป็นสรณะ และแสดงตนเป็นอุบาสกในพระพุทธศาสนา แล้วก็กราบทูลอาราธนาพระพุทธเจ้า พร้อมทั้งภิกษุสงฆ์ให้ไปเสวยและไปฉันในวันต่อไป พระพุทธเจ้าก็ทรงนิ่ง ซึ่งเป็นอาการรับอาราธนา.

ครั้นอนาถปิณฑิกะกลับมาสู่บ้านของราชคหิกเศรษฐีแล้ว เศรษฐีกรุงราชคฤห์ได้ทราบก็ขอรับเป็นผู้จัดให้ อนาถปิณฑิกะก็ไม่ยอมว่าจะจัดเอง นายบ้านจนถึงพระเจ้าพิมพิสารได้ขอและได้ทรงขอช่วยจัดพระราชทาน อนาถปิณฑิกะก็คงไม่ยอมจะจัดเอง เพราะว่าได้เตรียมผู้คนและสิ่งต่าง ๆ ไว้โดยพร้อมเพรียง อนาถปิณฑิกะก็จัดสิ่งต่าง ๆ ครั้นถึงเวลาก็กราบทูลเวลา พระพุทธเจ้าพร้อมทั้งภิกษุสงฆ์ก็เสด็จมาที่บ้านของราชคหิกเศรษฐี ครั้นเสวยเสร็จเรียบร้อยแล้ว อนาถปิณฑิกะก็กราบทูลอาราธนาให้เสด็จไปประทับที่กรุงสาวัตถี แคว้นโกศล พระพุทธเจ้าตรัสว่า พระพุทธะทั้งหลายย่อมอภิรมย์สุญญาคารคือเรือนว่าง อนาถปิณฑิกะทูลว่าทราบ แล้วพระพุทธเจ้าเสด็จกลับ.

ฝ่ายอนาถปิณฑิกะ ครั้นจัดธุรกิจต่าง ๆ ในกรุงราชคฤห์เสร็จเรียบร้อยแล้ว ก็เดินทางออกจากกรุงราชคฤห์ กลับไปสู่กรุงสาวัตถี แคว้นโกศล และได้จัดเตรียมระยะทางที่พระพุทธเจ้าจะเสด็จจากกรุงราชคฤห์ไปสู่กรุงสาวัตถี ได้สั่งให้จัดทำอาราม จัดสร้างวิหาร และกำหนดการถวายทาน คือจัดเตรียมเรื่องอาหารไว้เป็นระยะ ๆ จนถึงกรุงสาวัตถี ครั้นได้ไปถึงกรุงสาวัตถีแล้วจะได้ไปตรวจดูว่าที่ที่ไหนสมควรจะสร้างเป็นอาราม ก็ไปพบสวนของพระราชกุมารองค์หนึ่งทรงพระนามว่า **เชตะ** หรือ **เชต** เป็นที่ที่เหมาะจะทำเป็นอารามเป็นที่ประทับของพระพุทธเจ้าพร้อมทั้งภิกษุสงฆ์ มีลักษณะดังที่

พระเจ้าพิมพิสารทรงเลือกดั่งที่กล่าวมาแล้ว จึงได้ไปติดต่อขอซื้อที่กับเจ้าเชต เจ้าเชตก็ตอบว่าไม่ยอมขายให้ แต่ว่าถ้าเอาเงินมาเกลี่ยลาดจนเต็มพื้นที่นั่นแหละ อนาถปิณฑิกะก็ตอบว่า ถ้าอย่างนั้นก็เป็นอันตกลงซื้อ เจ้าของก็บอกว่าไม่ยอม เรื่องก็ไปถึงตุลาการ ตุลาการก็ตัดสินว่า เมื่อเจ้าเชตได้กำหนดราคาดั่งนั้นแล้ว และอนาถปิณฑิกะก็ตกลงให้แล้ว ก็เป็นอันว่าให้ถือว่าขาย เจ้าเชตก็ต้องตกลง อนาถปิณฑิกะก็ซื้อสวนของเจ้าเชตนั้นด้วยวิธีเอาเงินมาเกลี่ยจนเต็มพื้นที่ เมื่อเอาเงินมาเกลี่ยครั้งแรกยังเหลือที่อยู่อีกหน่อยหนึ่งใกล้ซุ้ม เจ้าเชตก็ขอเป็นผู้มีส่วนทำบุญด้วยในส่วนที่เหลือนั้น คือไม่ต้องเอาเงินมาเกลี่ยให้เต็ม เป็นอันว่าที่ยังเหลืออีกหน่อยก็ยกให้เป็นการร่วมสร้างวัดด้วย อนาถปิณฑิกะก็ยินยอม.

เมื่อซื้อกันเสร็จเรียบร้อย อนาถปิณฑิกะก็สร้างวิหารคือกุฏิซึ่งเป็นที่อยู่ สร้างบริเวณ สร้างซุ้ม สร้างศาลาสำหรับเป็นที่อุปัฏฐากบำรุง สร้างโรงไฟ สร้างกัปปิยกุฎีคือกุฏิสำหรับเก็บอาหาร เมื่ออาหารเก็บไว้ในที่นั้นจึงจะสมควร **กัปปิยะ** แปลว่า *สมควร* จึงเรียกว่า กัปปิยกุฎี สร้างวัจจกุฎี สร้างที่จงกรม ที่จงกรมนั้นคือที่สำหรับเดินเพื่อปฏิบัติทางจิตใจ ในการปฏิบัติทางจิตใจนั้นนิยมให้นั่งหรือว่าให้เดิน ที่นั่งนั้นก็จัดไว้เป็นที่เป็นทาง ที่เดินก็จัดไว้เป็นที่เป็นทางเหมือนกัน สร้างศาลาจงกรม สร้างบ่อน้ำ สร้างศาลาบ่อน้ำ สร้างชันตาคาร **ชันตาคาร** นี้ก็แปลว่า เรือนไฟ สร้างศาลาชันตาคารคือศาลาเรือนไฟ แต่เรือนไฟที่ชื่อชันตาคารนี่ ในเมืองไทยเห็นจะไม่มี แต่ได้ยินว่าอินเดียยังใช้อยู่ คือใช้เป็นที่อบกายให้เหงื่อออก และเอาเหงื่อนั่นเองเป็นเหมือนอย่างน้ำอาบ เมื่อเหงื่อออกโชกแล้วก็เช็ดตัวให้เกิดความสะอาด ชันตาคารนี้ก็เป็นที่อาบเหงื่อนั่นเอง สร้างสระโบกขรณี สร้างมณฑป ส่วนเจ้าเชตนั้นได้สร้างซุ้มในโอกาสที่ตนเป็นผู้บริจาค.

คำว่า **อนาถปิณฑิกะ** แปลว่า *ผู้ให้ก้อนข้าวแก่คนอนาถา* คือคนไม่มีที่พึ่ง ไม่ใช่เป็นชื่อเดิมของคฤหบดีผู้นี้ เดิมชื่อว่า **สุทัตตะ** สุทัตตคฤหบดีนี้ เป็นผู้มีจิตใจกว้างขวาง ยินดีบริจาคทานเพื่อคนยากจนขัดสนทั่ว ๆ ไป จนถึงได้เกิดมีชื่อขึ้นใหม่ว่า **อนาถปิณฑิกะ** และใช้ชื่อนี้กันในที่ทั่ว ๆ ไป.

เจ้าเชตนั้น คำว่า **เชตะ** แปลว่า *ชนะ* ในอรรถกถาอธิบายว่า เมื่อประสูติ พระเจ้าแผ่นดินทรงชนะข้าศึก จึงได้พระราชทานนามพระราชกุมารว่าเชตะ เป็นนิมิตแห่งการชนะซึ่งถือว่าเป็นมงคล สวนของเจ้าเชตนี้เรียกว่า **เชตวัน** เรามาใช้เป็น **เชตุพน** อย่างวัดพระเชตุพน เอา **อุ** ใส่เข้าอีก แต่เป็นภาษาไทย เป็นอารามของอนาถปิณฑิกะ คืออนาถปิณฑิกะเป็นผู้สร้างถวายมาในชั้นอรรถกถา ได้แสดงมูลค่าไว้ว่า ค่าที่มีราคาถึง ๑๘ โกฏิ ค่าเสนาสนะอีก ๑๘ โกฏิ และเตรียมไว้สำหรับงานฉลองและกิจการอื่นอีก ๑๘ โกฏิ รวมเป็น ๕๔ โกฏิ.

อนาถปิณฑิกะนี้ เป็นผู้บำรุงพระพุทธศาสนาในส่วนทานมัยมากมาย ดังจะได้กล่าวต่อไปในเวลาที่พระพุทธเจ้าเสด็จไปกรุงสาวัตถี แคว้นโกศล.

พระปุณณะ

จะเล่าประวัติของพระสาวกบางรูป ซึ่งได้ออกบวชในระยะเหล่านี้ก็มี **พระปุณณะ**[๓๗] เป็นบุตรของนางพราหมณีชื่อว่า นางมันตานี จึงเรียกว่า พระปุณณมันตานีบุตร ท่านเกิดในสกุลพราหมณ์มหาศาล ในบ้านพราหมณ์ชื่อว่า โฑณวัตถุ ใกล้กรุงกบิลพัสดุ์ เป็นหลานของพระอัญญาโกณฑัญญะ เมื่อท่านพระอัญญาโกณฑัญญะไปประกาศพระศาสนา ก็ได้ไปบ้านโฑณวัตถุนี้ และได้ชักนำ หลานของท่านผู้นี้บวช ครั้นท่านบวชให้หลานของท่านแล้วก็กลับ ส่วนพระปุณณะยังคงพักอยู่ในที่นั้น ได้บำเพ็ญเพียรจนบรรลุถึงผลที่สุดในพระพุทธศาสนาแล้ว ได้บวชกุลบุตรในที่นั้นอีกประมาณ ๕๐๐ คน.

ในอรรถกถาที่แสดงประวัติท่านได้เล่าว่า ท่านได้แสดง กถาวัตถุ คือถ้อยคำที่ควรพูด ๑๐ อย่าง ที่ปรากฏขึ้นแก่ท่านเอง สั่งสอนศิษย์ คือ

๑. **อัปปิจฉกถา** ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความปรารถนาน้อย.
๒. **สันตุฏฐิกถา** ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความสันโดษ.
๓. **ปริเวกกถา** ถ้อยคำที่ชักนำให้หลีกออกหาความสงบสงัด.
๔. **อสังสัคคกถา** ถ้อยคำที่ชักนำให้ไม่ระคนด้วยหมู่คณะ.
๕. **วิริยารัมภกถา** ถ้อยคำที่ชักนำให้ปรารภความเพียร
๖. **สีลกถา** ถ้อยคำที่ชักนำให้ตั้งอยู่ในศีล.
๗. **สมาธิกถา** ถ้อยคำที่ชักนำให้ปฏิบัติในสมาธิ.
๘. **ปัญญากถา** ถ้อยคำที่ชักนำให้อบรมปัญญา.
๙. **วิมุตติกถา** ถ้อยคำที่ชักนำให้ปฏิบัติเพื่อผลคือความหลุดพ้น.
๑๐. **วิมุตติญาณทัสสนกถา** ถ้อยคำที่แสดงความรู้ความเห็นในวิมุตติ.

ในภายหลังท่านได้ไปเฝ้าพระพุทธเจ้า และได้สนทนาเรื่องวิสุทธิ ๗ กับท่านพระสารีบุตรเถระ[๓๘] พระพุทธเจ้าได้ทรงยกย่องท่านให้เป็นเอตทัคคะในทางเป็นพระธรรมกถึก.

คำว่า **เอตทัคคะ** นี้ ประกอบด้วยศัพท์ว่า **เอต** แปลว่า *นี้* **อัคคะ** แปลว่า *เลิศ* รวมกันแปลว่า *นี้เป็นเลิศ* ตัดเอามาจากประโยคภาษาบาลีที่แสดงยกย่องพระสาวก บรรดาพระสาวกทั้งหลาย ท่านรูปใดเป็นเลิศในทางใด พระพุทธเจ้าก็ตรัสแสดงว่า **เอตทัคคัง** ท่านผู้นี้เป็นเลิศในทางนั้น จึงนำเอาคำว่าเอตทัคคะนี้มาใช้เรียกผู้ที่เป็นเลิศหรือเป็นยอดในทางใดทางหนึ่ง เรื่องพระปุณณมันตานีบุตรนี้ ควรจะเล่าไว้ก่อนพระพุทธเจ้าเสด็จถึงกรุงกบิลพัสดุ์ครั้งแรก.

---

[๓๗] มโน. ปู. ๑/๒๑๖-๒๒๒.
[๓๘] รถวินีตสุตฺต ม.มู. ๑๒/๒๘๗/๒๙๒-๓๐๐.

ศากยราชกุมารทั้ง ๖

ราชกุมาร ๖ องค์กับช่างกัลบก ๑ คนออกบวช เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จกรุงกบิลพัสดุ์ครั้งแรกที่เล่ามาแล้วนั้น เมื่อเสด็จกลับ ได้จาริกไปโดยลำดับ เสด็จถึงอนุปิยอัมพวัน แคว้นมัลละที่อยู่เบื้องหน้ากรุงกบิลพัสดุ์ ในหนังสือบางเล่มบอกว่าไม่ไกลกันนัก ได้มีศากยราชกุมาร ๖ องค์ คือ ภัททิยราชา อนุรุทธะ อานันทะ ภัคคุ กิมพิละ เทวทัต กับช่างกัลบกอีก ๑ คน ชื่อว่า อุบาลีได้ออกจากกรุงกบิลพัสดุ์ ตามพระพุทธเจ้าไปขอบวชที่อนุปิยอัมพวันนั้น มีเรื่องเล่าไว้ในสังฆเภทขันธกะ[๓๙] โดยย่อว่า มีศากยราชกุมาร ๒ องค์ คือ **มหานามะ** ผู้เป็นเชษฐากับ **อนุรุทธะ** ผู้เป็นอนุชา อนุรุทธะผู้เป็นอนุชานั้น เป็นที่รักของมารดาเป็นอย่างยิ่ง และได้รับทำนุบำรุงให้เป็นสุขอยู่ด้วยการเล่นและเครื่องบำรุงต่างๆ จนถึงกล่าวว่า มีปราสาทเป็นที่อยู่ใน ๓ ฤดู และได้รับทำนุบำรุงให้มีความสุขอยู่ในปราสาททั้ง ๓ ฤดูนั้น คล้ายกับพระพุทธเจ้าเมื่อเป็นพระโพธิสัตว์ยังไม่ได้เสด็จออกทรงผนวช ส่วนมหานามะผู้เชษฐา ต้องประกอบการงาน เพราะมีพระชนมายุมากกว่า ศากยราชกุมารทั้ง ๒ พระองค์นี้จึงได้หารือกันว่า ได้มีศากยราชกุมารผู้มีชื่อเสียงออกบวชตามพระพุทธเจ้ากันเกือบจะทุกราชตระกูล แต่ว่าในตระกูลของทั้ง ๒ องค์นี้ยังไม่มีใครออกบวช ก็ควรที่จะต้องออกบวชกันสัก ๑ องค์ ถ้าไม่มหานามะก็ต้องเป็นอนุรุทธะ อนุรุทธศากยะก็บอกว่า ไม่สามารถจะบวชได้ ให้มหานามะผู้เชษฐาบวช มหานามะผู้เชษฐาก็บอกว่า ถ้าไม่บวช มหานามะก็จะบวชเอง แต่ว่าอนุรุทธะจะต้องประกอบการงาน คือจะต้องทำกสิกรรม และจะต้องเรียนเรื่องการทำนา มหานามะก็สอนอนุรุทธะให้ทราบถึงวิธีทำนาตั้งต้นแต่การไถ การหว่าน อนุรุทธะได้ยินดั่งนั้นก็ถามขึ้นว่า การงานนี้เมื่อไรจะเสร็จกัน มหานามะก็ตอบว่า ไม่มีเสร็จสิ้น ต้องทำกันเรื่อยไป พระชนกชนนีและบรรพบุรุษก็ทำการงานกันจนสิ้นพระชนม์ไปตาม ๆ กัน แต่ว่าการงานก็ไม่เสร็จสิ้น เพราะฉะนั้น เรื่องของการงานไม่มีจบ อนุรุทธะก็ตอบว่า ถ้าอย่างนั้นก็ให้พี่อยู่ทำการงาน ส่วนตนเองจะบวช จึงเข้าไปลามารดา มารดาก็ไม่ยอมให้บวชเพราะว่าเป็นที่รักของมารดามาก อนุรุทธะก็อ้อนวอนถึง ๓ ครั้ง มารดาจึงตอบว่า ถ้าอย่างนั้นก็ให้ไปชวนภัททิยศากยราชา ซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินครอบครองศากยราชสมบัติ ถ้าพระองค์ทรงบวชด้วยก็อนุญาต อนุรุทธะจึงเข้าไปเฝ้าภัททิยศากยราชาและได้ทูลว่าการบวชของตนเนื่องด้วยภัททิยราชา ฝ่ายภัททิยราชาก็ตรัสว่า ถ้าบรรพชาของอนุรุทธะจะเนื่องหรือไม่เนื่องด้วยพระองค์ก็ตาม เรากับท่าน (คือภัททิยราชากับอนุรุทธะ) ท่านจงบวชตามสบาย อนุรุทธะจึงพูดตกลงเอาทีเดียวว่า ทั้งสองจะบวชด้วยกัน ภัททิยราชาก็ตอบว่ายังไม่อาจที่จะบวชได้ ถ้าหากว่าจะให้ทำอย่างอื่นที่สามารถก็จะทำได้ ให้อนุรุทธะไปบวชผู้เดียว อนุรุทธะก็บอกว่า มารดาได้พูดไว้ว่า ถ้าภัททิยศากยราชาซึ่งเป็นสหายของอนุรุทธะบวช ก็อนุญาตให้อนุรุทธะบวช และบัดนี้ภัททิยศากยราชา

---

[๓๙] วิ. จุลฺล. ๗/๑๕๕/๓๓๘-๓๙๔.

ได้ตกพระโอษฐ์แล้วว่า "เรากับท่าน..." แม้จะตรัสค้างไว้เท่านั้น ก็ฟังได้ว่า "เราจักบวชกับท่าน" เมื่อเป็นเช่นนั้นก็จะต้องบวชด้วยกัน ภัททิยราชาเมื่อตรัสพลาดออกไปแล้ว จึงต้องทรงรักษาถ้อยคำรักษาสัจจะ จึงได้ขอผลัดว่าอีกสัก ๗ ปีค่อยบวช อนุรุทธะไม่ยินยอม จึงลดลงมาโดยลำดับจนถึง ๗ วัน ก็ตกลง ภัททิยราชาจึงทรงมอบราชสมบัติให้แก่พระโอรส และพระภาดาคือพี่น้อง ในระหว่าง ๗ วันนั้น และได้ชักชวนกันอีก คือ **อานันทะ** ซึ่งเป็นโอรสของอมิโตทนศากยะ **ภัคคุ กิมพิละ** ผู้ซึ่งไม่ปรากฏว่าเป็นโอรสของใคร **เทวทัต** ซึ่งเป็นโอรสของสุปปพุทธสักกะ ซึ่งเป็นอนุชาของพระนางยโสธราพิมพา พระมารดาพระราหุล รวมเป็นศากยราชกุมาร ๖ องค์ ได้ออกจากกรุงกบิลพัสดุ์ เมื่อออกไปจากกรุงนั้นก็มีเสนา (กองทัพ) ตามส่ง จนถึงสิ้นอาณาเขตก็ให้กองทัพกลับ แล้วได้เข้าไปในเขตของแคว้นมัลละ ศากยราชกุมารทั้ง ๖ องค์นั้นก็ได้ถอดเครื่องประดับออกห่อมอบให้แก่ **อุบาลี** ช่างกัลบก แล้วบอกให้อุบาลีกลับ ประทานห่อเครื่องประดับทั้งหมดให้เพื่อจะได้ใช้จ่ายเลี้ยงชีวิต อุบาลีรับเอาห่อเครื่องประดับมาได้หน่อยหนึ่งก็หวนคิดขึ้นว่า ถ้าจะกลับไปเจ้าศากยะทั้งหลายก็อาจที่จะฆ่าตนเสียได้ เพราะคงจะคิดว่าตนได้ทำร้ายราชกุมารทั้ง ๖ องค์นั้น และนำเอาเครื่องประดับนี้มา ก็เมื่อพระราชกุมารทั้ง ๖ องค์นี้ออกบวชได้ ตนก็ควรจะสละได้จึงได้เอาห่อเครื่องประดับนั้นแขวนต้นไม้ไว้ แล้วก็กลับไปหาพระราชกุมารทั้ง ๖ องค์นั้น ขอตามไปบวชด้วย เพราะฉะนั้น จึงรวมทั้ง ๗ ไปเฝ้าพระพุทธเจ้าที่อนุปิยอัมพวันนั้น และได้กราบทูลขอบวช.

ในเบื้องต้น ศากยราชกุมารทั้ง ๖ องค์ได้ทูลขอให้ทรงบวชอุบาลีซึ่งเป็นช่างกัลบกก่อน เพื่อว่าเมื่อบวชเสร็จแล้วจะได้ทำความเคารพแก่อุบาลีซึ่งได้บวชแล้ว เป็นการทำลายมานะคือความถือตัวถือตน พระพุทธเจ้าก็ทรงให้อุบาลีบวชก่อน ศากยราชกุมารทั้ง ๖ องค์นั้นก็ทำความเคารพแก่พระอุบาลี ซึ่งเคยเป็นช่างกัลบกของตนมา แล้วก็ทูลขอบวช พระพุทธเจ้าก็ประทานให้ทั้ง ๖ องค์นั้นอุปสมบท.

ในหนังสือที่เล่าประวัติของท่านพระภัททิยะได้แสดงว่า **พระภัททิยะ** เป็นโอรสของนาง **กาฬิโคธา** เป็นราชาแห่งวงศ์ศากยะ ประวัติอื่นนอกจากนี้ไม่ได้แสดงไว้ ในชั้นบาลีนี้มีเรียกว่าราชาก็แต่ท่านภัททิยะนี้ ส่วนพระเจ้าสุทโธทนะนั้นเรียกแต่เพียงว่า สุทโธทนสักกะ ครั้นมาถึงชั้นอรรถกถาจึงได้เรียกพระเจ้าสุทโธทนะว่าราชา เพราะฉะนั้น ก็ยังไม่ชัดว่าตามประวัติที่แท้จริงจะเป็นอย่างไร แต่ว่าเมื่อท่านภัททิยะมาบวชแล้ว ก็สำเร็จเป็นพระอรหันต์ภายในพรรษานั้นเอง และมักจะเปล่งอุทานว่า **อโห สุขํ** ที่แปลว่า *เป็นสุขจริงหนอ* หรือว่า *โอเป็นสุข* ฝ่ายพวกภิกษุก็ได้กราบทูลพระพุทธเจ้าว่า บางทีท่านจะคำนึงถึงความสุขในราชสมบัติแล้วมาเปล่งอุทานดั่งนั้น พระพุทธเจ้าก็ตรัสเรียกท่านมา แล้วถามว่าที่ท่านเปล่งอุทานว่า **อโห สุขํ** อยู่บ่อย ๆ นั้นหมายความว่าอย่างไร ท่านก็ตอบว่า เมื่อท่านเป็นราชาอยู่นั้น ต้องคอยเอาใจใส่ป้องกันรักษาทั้งภายในทั้งภายนอก ตั้งแต่ภายในพระราชนิเวศน์จนตลอดราชอาณาเขต ถึงจะได้จัดการอารักขาอย่างดีที่สุด ก็ยังมีความกังวลไม่มีความสุข แต่ครั้นได้มาบวชอยู่ดั่งนี้ แม้จะอยู่เพียงผู้เดียวในป่า ก็ไม่รู้สึกว่ามีอันตรายมาจากไหนท่านรู้สึกว่าเป็นสุขอย่างยิ่งจึงได้เปล่งอุทานดั่งนั้น ต่อมาพระพุทธเจ้าได้ทรงยกย่องท่านให้เป็นเอตทัคคะ ในทางเป็นผู้มีสกุลสูง.

พระอนุรุทธะ นั้น ท่านได้ไปพักบำเพ็ญสมณธรรมอยู่ที่ป่าจีนวังสทายวัน ในรัฐเจติก่อนจะไป ท่านได้เรียนกรรมฐานในสำนักของพระธรรมเสนาบดีคือพระสารีบุตร ท่านได้ตรึกถึงธรรมะ ๗ ข้อ ที่เรียกว่า **มหาปุริสวิตก**[๔๐] แปลว่า *ความตรึกของมหาบุรุษ* คือ

ข้อ ๑ ธรรมะนี้ เป็นของบุคคลผู้มีความปรารถนาน้อย ไม่ใช่เป็นของบุคคลผู้มีความปรารถนามาก.

ข้อ ๒ ธรรมะนี้ เป็นของบุคคลผู้สันโดษ ไม่ใช่เป็นของบุคคลผู้ไม่สันโดษ.

ข้อ ๓ ธรรมะนี้ เป็นของบุคคลผู้สงบสงัดจากหมู่คณะ ไม่ใช่เป็นของบุคคลผู้คลุกคลีด้วยหมู่คณะ.

ข้อ ๔ ธรรมะนี้ เป็นของบุคคลผู้ปรารภความเพียร ไม่ใช่เป็นของบุคคลผู้เกียจคร้าน.

ข้อ ๕ ธรรมะนี้ เป็นของบุคคลผู้มีสติที่ตั้งมั่น ไม่ใช่เป็นของบุคคลผู้มีสติที่หลงลืม.

ข้อ ๖ ธรรมะนี้ เป็นของบุคคลผู้มีใจตั้งมั่นเป็นสมาธิ ไม่ใช่เป็นของบุคคลผู้มีใจไม่เป็นสมาธิ.

ข้อ ๗ ธรรมะนี้ เป็นของบุคคลผู้มีปัญญา ไม่ใช่เป็นของบุคคลทรามปัญญา.

ในขณะนั้น พระพุทธเจ้าประทับอยู่ในเภสกฬาวันมิคทายะ ใกล้กับเมืองสุงสุมารคิระในแคว้นภัคคะ ได้เสด็จมาทรงแสดงเพิ่มเติมให้อีกข้อหนึ่ง เป็นข้อที่ ๘ ว่า ธรรมะนี้เป็นของบุคคลผู้ยินดีในธรรมที่ไม่เนิ่นช้า และได้ตรัสแสดงอานิสงส์ของการตรึกอยู่ในวิตก ๘ ข้อนี้ว่า เมื่อมีความตรึกอยู่เสมอดั่งนี้ และเมื่อนุ่งห่มผ้าบังสุกุล ก็จะเหมือนกับนุ่งห่มผ้าที่ดีวิเศษของเศรษฐีคฤหบดี เมื่ออาศัยอาหารบิณฑบาต ก็เหมือนอย่างได้บริโภคสิ่งที่มีรสเลิศต่าง ๆ ของเศรษฐีคฤหบดี เมื่ออยู่โคนต้นไม้ ก็เหมือนอยู่บนเคหาสน์ที่งดงามของเศรษฐีคฤหบดี เมื่อฉันยาดองด้วยน้ำมูตรเน่า ก็เหมือนอย่างได้ฉันเภสัช ๕ คือ เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อยที่ดีวิเศษของเศรษฐีคฤหบดี เพราะว่าเมื่อตรึกอยู่ ก็จะทำให้เกิดความสันโดษมักน้อย เมื่อมีความสันโดษมักน้อยอยู่ ก็จะมีความยินดีพอใจอยู่ในปัจจัยที่บริโภค เมื่อมีความยินดีพอใจอยู่ในปัจจัยที่บริโภค แม้ปัจจัยนั้นจะเป็นเช่นไรก็ไม่แปลก.

ในพระบาลีนี้ได้เล่าว่า เมื่อพระพุทธเจ้าได้เสด็จกลับจากไปหาท่านแล้ว ก็ได้มาตรัสมหาปุริสวิตกทั้ง ๘ ข้อนี้แก่ภิกษุทั้งหลาย และได้ทรงอธิบายโดยย่อว่า

ข้อว่า มีความปรารถนาน้อยนั้น ก็คือแม้จะเป็นผู้มีความปรารถนาน้อย มีสันโดษ เป็นต้น จนถึงยินดีอยู่ในธรรมะที่ไม่เนิ่นช้า แต่ก็ไม่ปรารถนาที่จะให้ใครรู้ว่าตนเป็นผู้ที่เป็นเช่นนั้น คือไม่ปรารถนาที่จะอวดตน ที่จะแสดงตน.

ข้อว่า สันโดษ ก็คือยินดีอยู่ด้วยปัจจัยทั้ง ๔ ตามมีตามได้.

ข้อว่า สงบสงัดจากหมู่คณะ ก็คือเมื่อมีผู้ใดมาหาก็ไม่พูดให้ยืดยาว แต่ว่าชักพูดให้เรื่องสั้นเข้าที่เรียกว่าพูดด้วยถ้อยคำที่เป็นการส่งกลับ.

---

[๔๐] องฺ อฏฺฐก. ๒๓/๒๓๒/๑๒๐.

ข้อว่า ปรารถนาความเพียร ก็คือบำเพ็ญเพียรในที่ ๔ สถานดั่งที่แสดงไว้ในปธาน ๔.

ข้อว่า มีสติตั้งมั่น ก็คือมีสติไม่หลงลืม ระลึกถึงการที่ทำคำที่พูดแม้นานได้.

ข้อว่า มีใจตั้งมั่นเป็นสมาธิ ก็คือบำเพ็ญสมาธิที่แน่วแน่อย่างสูงก็ถึงฌาน.

ข้อว่า มีปัญญา ก็คืออบรมให้เกิดความรู้ความเห็นว่า สิ่งที่เกิดก็มีดับเป็นธรรมดา.

ข้อว่า ยินดีในธรรมที่ไม่เนิ่นช้า ก็คือยินดีในการที่จะปฏิบัติให้ได้ถึงมรรคผลโดยรวดเร็ว ไม่ให้เนิ่นช้าอยู่ด้วยกิเลสที่เป็นเครื่องถ่วงต่าง ๆ .

พระพุทธเจ้าได้ทรงแนะนำให้พระอนุรุทธะจำพรรษาอยู่ที่ปาจีนวังสมิคทายวัน ท่านได้บำเพ็ญเพียรและก็ได้มรรคผลที่สุดในพรรษานั้น ในภายหลังพระศาสดาก็ได้ทรงตั้งท่านให้เป็นเอตทัคคะในด้านที่เป็นผู้มีทิพจักษุ คือจักษุเป็นทิพย์.

ส่วน **พระอานนท์** ได้ฟังธรรมของท่านพระปุณณมันตานีบุตรได้สำเร็จโสดาปัตติผล และต่อมาเมื่อพระพุทธเจ้าตรัสรู้แล้วได้ ๒๐ ปี ท่านจึงได้เป็นพุทธอุปัฏฐากประจำองค์พระพุทธเจ้าจนปรินิพพาน เรื่องของท่านจะได้เล่าในตอนหลัง.

ภัคคุ กับ ***กิมพิละ*** นั้น ได้บำเพ็ญเพียรจนสำเร็จถึงผลที่สุด แต่ก็ไม่มีประวัติเล่าไว้เป็นพิเศษ.

ส่วน **อุบาลี** ช่างกัลบกนั้น ท่านได้เรียนกัมมัฏฐานในสำนักพระศาสดา ทีแรกได้ทูลลาออกไปบำเพ็ญในป่า แต่พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่าถ้าไปอยู่ป่าก็จะสำเร็จธุระเพียงอย่างเดียว แต่ว่าถ้าอยู่ในสำนักของพระองค์จะสำเร็จธุระทั้ง ๒ ได้แก่ **วาสธุระ** หมายถึงวิปัสสนาธุระ หรือ การปฏิบัติสมณธรรม และ **คันถธุระ** การเรียนคัมภีร์ ต่อมาท่านได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ในพรรษานั้น ท่านได้ศึกษามีความรู้แตกฉานในพระวินัย พระพุทธเจ้าได้ทรงยกย่องให้เป็นเอตทัคคะในทางพระวินัย ที่เรียกว่า วินัยธร.

ส่วนผู้ที่แตกเหล่าออกไปนั้นก็คือ **พระเทวทัต** ซึ่งมีเล่าว่าได้บำเพ็ญเพียรจนได้ฤทธิ์ซึ่งเป็นของปุถุชน ในเวลาต่อมาได้เป็นผู้มุ่งลาภสักการะ และได้ก่อเหตุที่ไม่สงบขึ้นหลายอย่างหลายประการจนถึงได้ทำโลหิตุปบาท ได้ทำสังฆเภท ซึ่งจะได้เล่าในเมื่อถึงวาระ.

ในระหว่างพรรษาเหล่านี้ ได้มีเหตุการณ์เกิดขึ้นหลายอย่าง พระพุทธเจ้าได้พระสาวกที่สำคัญมากองค์ แม้ในฝ่ายคฤหัสถ์ก็ได้อุบาสกอุบาสิกาที่เป็นกำลังเกี่ยวข้องในพระพุทธศาสนาก็มากท่าน จะได้เล่าถึงแพทย์หลวงประจำพระองค์พระเจ้าแผ่นดินกรุงราชคฤห์และประจำพระองค์พระพุทธเจ้าด้วย.

ชีวกโกมารภัจ

แพทย์หลวงผู้นี้มีชื่อว่า **ชีวกโกมารภัจ** เป็นชื่อที่ในวงการแพทย์แผนโบราณ ได้รู้จักและนับถือกันมากในประเทศไทยเป็นเวลาช้านาน ในบาลีจีวรขันธกะ[๑] ได้มีเรื่องเล่าถึงประวัติของนายแพทย์ผู้นี้ไว้ว่า ในสมัยพุทธกาล กรุงเวสาลีนครหลวงของรัฐวัชชีเจริญใหญ่โต มีประชาชน

[๑] วิ.จุลฺล ๕/๑๖๘/๑๒๘-๑๔๑.

พลเมืองมาก มีเครื่องอุปโภคบริโภคบริบูรณ์ มีปราสาทอาคารบ้านเรือนคับคั่ง มีสวนมีสระเป็นที่รื่นรมย์มากมาย ทั้งมีนางคณิกาชื่อว่า อัมพปาลี ซึ่งมีรูปงามประดับพระนครให้งดงาม นางอัมพปาลีนั้น ต้อนรับบุรุษด้วยกำหนด ๑ ราตรีต่อ ๕๐ กหาปณะ.

ในครั้งนั้น ได้มีพวกคฤหบดีชาวกรุงราชคฤห์ นครหลวงมคธ คณะหนึ่งไปกรุงเวสาลีด้วยกิจธุระบางอย่าง ได้เห็นกรุงเวสาลีเจริญใหญ่โต ทั้งสนุกสนานกันอย่างนั้น ครั้นกลับมาแล้วจึงได้เข้าเฝ้าพระเจ้าพิมพิสาร กราบทูลให้ทรงทราบถึงเรื่องกรุงเวสาลีตามที่ได้ไปเห็นมา และกราบทูลแนะนำให้ทรงตั้งสตรีรูปงามผู้หนึ่งให้เป็นนางคณิกาสำหรับพระนครราชคฤห์อย่างนครเวสาลี พระเจ้าพิมพิสารก็ประทานอนุญาต พวกคฤหบดีเหล่านั้นจึงได้เลือกกุมารีรูปงามผู้หนึ่งชื่อว่า **สาลวดี** ตั้งให้เป็นนางคณิกาประจำนครราชคฤห์ และตั้งอัตราบำเรอราตรีละ ๑๐๐ กหาปณะ ในสำนักของนางคณิกานี้จัดให้มีการฟ้อนรำขับร้องเป็นเครื่องบำรุงความเพลิดเพลินต่าง ๆ.

เรื่องการตั้งนางคณิกาสำหรับประจำเมืองนี้ ได้เป็นประเพณีของบางรัฐในอินเดียในสมัยนั้น หญิงรูปงามผู้หนึ่งจะต้องถูกเลือกให้เป็นนางคณิกา เป็นสาธารณะสำหรับชายทั่วไปเป็นที่นิยมว่าเป็นเครื่องประดับพระนครให้สวยงามอย่างหนึ่ง เช่นสวนและสระที่น่ารื่นรมย์ จึงได้เรียกว่า **นครโสภณี** ที่แปลว่า *เป็นหญิงงามแห่งนคร* ในบางรัฐถ้าปรากฏว่ามีหญิงงามที่สุดเป็นที่ปองกันมากแล้ว ก็จะถูกจัดให้เป็นนครโสเภณี ไม่ยอมให้ไปตกแก่ผู้ใดโดยเฉพาะ.

ในเวลาต่อมา นางสาลวดีได้ตั้งครรภ์ขึ้น เห็นว่าหญิงมีครรภ์ไม่เป็นที่ชอบใจของบุรุษ จึงเก็บตัวด้วยแสดงว่าป่วยไข้ ต่อมานางคลอดบุตรเป็นชาย จึงให้นางทาสีนำไปทิ้งในที่หยากเยื่อ มักถือเป็นธรรมเนียมว่าถ้าคลอดบุตรเป็นหญิงก็จะเลี้ยงไว้และให้สืบอาชีพต่อไป แต่ถ้าเป็นชายก็ไม่เลี้ยง แต่ว่าเป็นบุญของเด็กคนนั้น เพราะได้มีพระราชกุมารซึ่งเป็นโอรสของพระเจ้าพิมพิสารองค์หนึ่งมีพระนามว่า **อภัย** ได้เสด็จไปสู่ที่เฝ้าพระเจ้าแผ่นดินในเวลาเช้า ได้ทรงเห็นฝูงกาบินว่อนอยู่ในที่ซึ่งทารกถูกทิ้งไว้ ก็ได้โปรดให้มหาดเล็กไปตรวจดูว่ามีอะไร ก็ได้เห็นมีเด็กถูกทิ้ง ก็ตรัสถามว่ายังมีชีวิตอยู่หรือไม่ มหาดเล็กก็ทูลตอบว่ายังมีชีวิตอยู่ เพราะฉะนั้น จึงได้มีชื่อว่า **ชีวก** และได้โปรดให้นำไปวังโปรดให้จัดพี่เลี้ยงนางนมเลี้ยงดูไว้เป็นอย่างดี เพราะฉะนั้น จึงได้มีชื่อต่อว่า **โกมารภัจ** หรือ **ชีวกโกมารภัจ**.

ต่อมาเมื่อชีวกโกมารภัจนั้นเติบโตขึ้นแล้ว ก็ได้กราบทูลถามอภัยราชกุมารถึงมารดาบิดาของตน พระราชกุมารก็ตรัสว่า พระองค์ไม่ทรงรู้จักมารดาบิดาของชีวก แต่ว่าได้ทรงชุบเลี้ยงชีวกไว้เหมือนอย่างบุตร ชีวกโกมารภัจก็ได้พิจารณาถึงฐานะของตน คิดว่าถ้าไม่มีศิลปะจะดำรงชีวิตอยู่ในราชสำนักเป็นการยาก จึงคิดไปศึกษาศิลปวิทยา และก็ได้ตกลงเลือกเอาวิชาแพทย์ เพราะเหตุว่าเป็นวิชาที่ประกอบอาชีพไม่เบียดเบียนผู้ใด เป็นผู้ปฏิบัติประกอบด้วยเมตตากรุณาเกื้อกูลแก่ความสุขของมนุษย์ จึงได้ไปศึกษาวิชาทางแพทย์ในสำนักแพทย์ผู้ทิศาปาโมกข์คนหนึ่งในเมืองตักกศิลา ชีวกเป็นผู้ที่ฉลาดสามารถในการศึกษา เรียนได้มาก เรียนได้เร็ว ทรงจำได้เร็ว ทรงจำได้ดี ไม่หลงลืม ในตอนนี้ ได้มี

พระอรรถกถาจารย์ได้แต่งแทรกไว้ว่า[๙๒] ท้าวสักกเทวราชได้เข้ามาสิงอาจารย์ช่วยสอนวิชาแพทย์ให้ชีวกด้วย จนถึงสอนให้สามารถรักษาคนไข้หนเดียวก็หายได้ เมื่อได้ศึกษาอยู่ถึง ๗ ปี ก็คิดว่า เราได้ศึกษามามากถึงเท่านี้ที่สุดของวิชาก็ไม่ปรากฏ เมื่อไรจะปรากฏสักที จึงได้เข้าไปถามอาจารย์ อาจารย์สั่งให้ชีวกถือจอบออกไปหาต้นไม้ต่าง ๆ ในที่ประมาณ ๑ โยชน์โดยรอบ เมื่อพบต้นไม้ต้นใดที่ไม่ใช่ยาก็ให้ขุดนำเอามา ชีวกนั้นก็ได้ปฏิบัติตาม เที่ยวค้นหาต้นไม้ที่ไม่ใช่ยา คือที่ไม่สามารถนำมาทำยาได้ ก็ไม่พบ เพราะว่าไปพบแต่ที่สามารถใช้เป็นยาได้ทั้งนั้น จึงได้กลับมาแจ้งให้อาจารย์ทราบ อาจารย์จึงได้ประกาศว่า เธอเป็นผู้ศึกษาจบแล้ว เท่านี้ก็เพียงพอเพื่อจะเลี้ยงชีวิตของเธอได้ จึงได้มอบเสบียงเดินทางกลับให้เพียงเล็กน้อย และส่งชีวกให้เดินทางกลับ.

ชีวกได้เดินทางกลับไปยังกรุงราชคฤห์ แต่ว่าได้ผ่านเมืองต่าง ๆ มาโดยลำดับ เมื่อผ่านมาถึงเมืองสาเกตก็สิ้นเสบียง เพราะอาจารย์ให้เสบียงเพียงเล็กน้อยเท่านั้น จึงต้องคิดหาเสบียงใหม่ที่จะเดินทางต่อไปด้วยการไปขอรับรักษาโรค.

ในครั้งนั้น ภริยาเศรษฐีในเมืองสาเกตเป็นโรคปวดศีรษะมาเป็นเวลา ๗ ปี ได้มีหมอใหญ่เป็นอันมากมารักษาก็ไม่สามารถจะรักษาให้หายได้ เสียเงินเสียทองไปเป็นอันมาก ชีวกก็เข้าไปขออาสารักษา ทีแรกภริยาเศรษฐีก็กล่าวปฏิเสธ ด้วยหมิ่นว่าเป็นหมอเด็ก ๆ จะเสียทรัพย์เปล่า ชีวกก็กล่าวรับรองว่า จะไม่เรียกทรัพย์ก่อน เมื่อบำบัดโรคหายแล้วจะให้เท่าไหร่ก็ตามแต่จะปรารถนา ภริยาเศรษฐีจึงยอมให้รักษา ชีวกได้เข้าไปยังห้องของภริยาเศรษฐีตรวจดูอาการต่าง ๆ แล้ว ก็สั่งให้นำเนยใสมาประมาณซองมือหนึ่ง บดผสมด้วยเภสัชต่าง ๆ แล้วให้ภริยาเศรษฐีนัด เมื่อภริยาเศรษฐีได้นัดยานั้นก็หายจากโรคปวดศีรษะซึ่งได้เป็นมาเวลานาน จึงได้พร้อมกับเศรษฐีและญาติรวมกันมอบทรัพย์ให้แก่ชีวก ๑,๖๐๐ กหาปณะ พร้อมทั้งทาสและทาสีอีกด้วย.

ชีวกได้นำทรัพย์เหล่านั้นไปยังกรุงราชคฤห์ ได้เข้าเฝ้าทูลถวายแก่อภัยราชกุมารเป็นส่วนสนองพระเดชพระคุณที่ได้ทรงเลี้ยงดูมา พระราชกุมารก็ได้ประทานคืน และโปรดให้ปลูกนิเวศน์อยู่ภายในวังของพระองค์.

ครั้งนั้น พระเจ้าพิมพิสารประชวรเป็นโรคพระภคันทละคือโรคริดสีดวงทวาร มีโลหิตออกเปื้อนผ้าสาฎก พระเทวีทั้งหลายพากันเยาะเย้ยว่า เทวราชทรงมีระดูจะประสูติในไม่ช้า พระราชาทรงละอาย ก็โปรดให้อภัยราชกุมารหาหมอมาบำบัด พระกุมารก็ส่งหมอชีวกเข้าไปถวายการรักษา ชีวกก็ถวายการรักษาด้วยการทายาเพียงครั้งเดียว พระเจ้าพิมพิสารก็ทรงหายโรค แล้วก็โปรดให้นางสนมกำนัลเป็นอันมาก ประดับเครื่องประดับเต็มที่แล้ว ให้เปลื้องเครื่องประดับออกกองไว้ประทานแก่ชีวก ชีวกไม่รับ แต่ว่ากราบทูลว่า ขอแต่ให้พระองค์ทรงระลึกถึงอธิการของตนเท่านั้น พระราชาก็โปรดให้

---

[๙๒] สมนฺต. ๓/๒๒๒.

เป็นแพทย์หลวงบำรุงพระองค์และฝ่ายในกับบำรุงพระสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข.

ในครั้งนั้น เศรษฐีกรุงราชคฤห์เองเป็นโรคในศีรษะมา ๗ ปี มีหมอใหญ่ ๆ เป็นอันมาก มารักษาก็ไม่หาย หมอบอกลาไปเสียเป็นอันมาก บางพวกก็พากันบอกว่าอีก ๕ วันจะตาย บางพวกก็บอกว่าอีก ๗ วันก็จะตาย นายนิคมราชคฤห์จึงได้เข้าไปเฝ้าพระเจ้าพิมพิสาร ทูลขอหมอชีวกเป็นผู้ช่วยบำบัด หมอชีวกได้ไปยังนิเวศน์ของเศรษฐี ตรวจดูอาการของเศรษฐีแล้วถามว่า ถ้าบำบัดโรคหายได้จะให้อะไร เศรษฐีก็ตอบว่า จะให้สมบัติทั้งหมด ตนเองจะยอมเป็นทาส ถามว่าจะนอนตะแคงขวาซ้ายและนอนหงายท่าละ ๗ เดือนได้หรือไม่ เศรษฐีตอบว่าได้หมอชีวกก็จับให้เศรษฐีนอนบนเตียง ผูกติดที่เตียงแล้ว ผ่าหนังศีรษะเปิดรอยประสาน นำปาณกะสิ่งมีชีวิตินทรีย์เล็ก ๆ ออกมา ๒ ตัว กล่าวกันว่า พวกอาจารย์ที่เห็นตัวใหญ่ก็กล่าวว่าอีก ๕ วันเศรษฐีจักตาย พวกอาจารย์ที่เห็นตัวเล็กก็บอกว่า อีก ๗ วันเศรษฐีจักตาย แล้วได้ปิดรอยประสานเย็บหนังศีรษะทายาให้ติดตามเดิม เศรษฐีนอนตะแคงข้างหนึ่งได้ ๑ สัปดาห์ก็บอกว่าไม่สามารถนอนตะแคงข้างหนึ่งต่อไปได้ ชีวกก็อนุญาตให้เปลี่ยนเป็นนอนตะแคงอีกข้างหนึ่ง ๑ สัปดาห์ นอนหงาย ๑ สัปดาห์ รวมเป็น ๓ สัปดาห์ก็บอกว่า ถ้าไม่บอกให้นอนข้างละ ๗ เดือน เศรษฐีก็คงไม่อาจจะนอนแม้เพียงข้างละ ๗ วันได้ ในบัดนี้โรคหายแล้วให้ลุกขึ้นนั่งได้เมื่อเศรษฐีจะมอบสมบัติทั้งปวงให้และมอบตัวเองให้เป็นทาสตามสัญญาก็ไม่รับ ขอรับแต่ทรัพย์แสนหนึ่งสำหรับพระราชา แสนหนึ่งสำหรับตน.

ในครั้งนั้น เศรษฐีบุตรชาวเมืองพาราณสีเล่นกีฬากายกรรม ป่วยเป็นโรคอันตคัณฐะ คือว่าโรคลำไส้บิด หรือว่าโรคลำไส้เป็นปม มีอาการอาหารไม่ย่อย อุจจาระปัสสาวะไม่คล่อง มีร่างกายผ่ายผอมลงไป เศรษฐีผู้บิดาจึงได้นำไปยังกรุงราชคฤห์ เข้าเฝ้าพระราชากราบทูล ขอหมอชีวกไปช่วยรักษา หมอชีวกไปถึงตรวจดูอาการต่าง ๆ แล้วให้คนออกไปกั้นม่าน ให้ภรรยาของบุตรเศรษฐียืนข้างหน้า แล้วก็ผ่าหน้าท้องนำไส้ที่บิดออกคลี่คลายให้เป็นปกติแล้ว สอดลำไส้เข้าไปเย็บหนังท้องทายาให้ติดกันตามเดิม การบำบัดโรคในครั้งนี้ได้ทรัพย์หนึ่งหมื่นหกพันกหาปณะ.

ครั้งนั้น **พระเจ้าจัณฑปัชโชต** กรุงอุชเชนี ประชวรเป็นโรคปัณฑุปลาส คือโรคผอมเหลือง ทรงส่งทูตไปทูลขอหมอชีวกไปรักษา หมอชีวกไปถึงแล้ว เข้าเฝ้าตรวจพระอาการต่าง ๆ ก็กราบทูลถามว่า จะทรงดื่มเนยใสที่เคี่ยวเป็นยาได้หรือไม่ พระราชาทรงปฏิเสธ เพราะทรงรังเกียจเนยใส รับสั่งให้ใช้สิ่งอื่นนอกจากเนยใส หมอชีวกคิดว่า โรคอย่างนี้ไม่อาจจะเว้นเนยใสได้ จึงเคี่ยวเนยใสกับยาต่าง ๆ ให้มีสีกลิ่นรสเหมือนน้ำฝาด คือน้ำยาต้มแก่นไม้เป็นต้น เพื่อลวงให้เสวย และคิดเตรียมการหนี จึงเข้าไปเฝ้ากราบทูลว่า ธรรมดาว่าหมอจำต้องขุดรากไม้รวบรวมยาบางอย่างฉับพลัน จึงขอให้ทรงสั่งว่าหมอชีวกปรารถนาจะไป ก็ขอให้ไปได้ด้วยพาหนะทุกอย่าง โดยทวารทุกทวารและทุกเวลาตลอดถึงการกลับเข้ามา พระราชาได้โปรดสั่งตามประสงค์ หมอชีวกได้ถวายยาเข้าเนยใสให้พระราชาเสวยแล้ว ก็ไปโรงช้างขึ้นช้างพังชื่อว่า **ภัททวดี** หนีออกจากนครอุชเชนี ฝ่ายพระเจ้าจัณฑ-ปัชโชตได้เสวยยาเข้าเนยใส ครั้นยาย่อยทรงเรอก็ทรงทราบว่าได้ถูกหมอหลอกให้ดื่มเนยใสแล้ว ก็

ทรงกริ้ว รับสั่งให้จับตัวหมอชีวกเมื่อทราบว่าขึ้นช้างพังภัททวดีหนีไปแล้ว ก็รับสั่งให้ กากะทาส ผู้มีฝีเท้าเร็วกว่าช้างภัททวดีรีบตามไป แต่รับสั่งห้ามกากะทาสมิให้รับอะไรของหมอชีวกมาบริโภค เพราะพวกหมอมีมายามาก กากะทาสตามไปทันหมอชีวกซึ่งกำลังบริโภคอาหารอยู่ในเขตเมืองโกสัมพีในระหว่างทาง ก็แจ้งให้หมอชีวกทราบว่ามีรับสั่งให้กลับ หมอชีวกก็กล่าวว่า ให้รอก่อนจนกว่าจะบริโภคอาหารเสร็จ และชวนกากะทาสให้บริโภคอาหารด้วย เมื่อกากะทาสไม่ยอมบริโภคอาหาร จึงได้แทรกยาด้วยเล็บในผลมะขามป้อม ตนเองก็เคี้ยวมะขามป้อมที่ไม่ได้แทรกยาไว้ แล้วก็ชวนกากะทาสเคี้ยวมะขามป้อม กากะทาสเห็นว่า แม้ชีวกก็ยังเคี้ยวมะขามป้อมได้ คงจะไม่เป็นอะไรก็รับเอามะขามป้องที่ถูกแทรกยาไว้มาเคี้ยวและดื่มน้ำ ก็ถ่ายในทันทีนั้นเอง มีความตกใจถามหมอชีวกว่านี่จะมีชีวิตอยู่หรือไม่ หมอชีวกก็ตอบว่า ไม่ต้องกลัวจะหายได้ แต่ว่าพระราชาทรงดุร้ายนักจะให้ฆ่าตนเสีย จึงจะไม่กลับละ แล้วก็มอบช้างภัททวดีคืนให้แก่กากะทาสให้นำกลับกรุงอุชเชนี พระเจ้าจันฑปัชโชตทรงหายโรคแล้ว ทรงระลึกถึงอธิการของหมอชีวก โปรดส่งผ้าสิเวยยกะคือผ้าเนื้อพิเศษทอที่เมืองสีพีคู่หนึ่งไปประทาน หมอชีวกคิดว่าผ้าคู่นี้ พระพุทธเจ้าหรือพระเจ้าพิมพิสารเท่านั้นสมควรจะทรงใช้.

อนึ่ง ในสมัยนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าเองก็มีพระกายไม่สบาย เพราะว่ามีอาการผูกไม่ถ่าย มีพระประสงค์จะเสวยยาระบาย ท่านพระอานนท์ก็ไปแจ้งแก่หมอชีวก หมอชีวกก็ได้ประกอบยาระบายถวาย พระผู้มีพระภาคได้ทรงเสวยยาระบายแล้ว ก็มีพระกายสำราญ

หมอชีวกผู้นี้ได้เป็นแพทย์ที่มีชื่อเสียงในครั้งพุทธกาลนั้นเป็นอย่างยิ่ง และได้มีศรัทธาในพระพุทธศาสนา ได้สร้างวัดถวายพระพุทธเจ้าไว้วัดหนึ่งในกรุงราชคฤห์ เรียกกันว่า **วัดชีวกัมพวัน** ซึ่งจะได้เล่าต่อไป.

เมื่อหมอชีวกโกมารภัจได้ถวายยาระบายแด่พระพุทธเจ้าจนทรงมีพระกายผาสุก แล้วก็ได้ถวายผ้าคู่สิเวยยกะคือผ้าที่ทำจากแคว้นสีพี (ซึ่งพระเจ้าจัณฑปัชโชต กรุงอุชเชนี ได้ส่งมาประทานเป็นการตอบแทนในการที่หมอชีวกได้ไปถวายการรักษาจนทรงหายจากโรคผอมเหลือง) แด่พระพุทธเจ้าแต่ว่าก่อนที่จะถวายได้ทูลขอพรข้อหนึ่ง พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า พระตถาคตทั้งหลายได้ล่วงพรเสียแล้วหมอชีวกก็กราบทูลว่า ให้ทรงพิจารณาดูตามสมควร เมื่อสมควรที่จะประทานได้ก็ขอให้ประทาน หมอชีวกได้ทูลขอให้ภิกษุรับคฤหบดีจีวรได้ พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงอนุญาต ก่อนแต่นี้พระภิกษุใช้แต่ผ้าบังสุกุล คือเที่ยวเก็บผ้าที่เขาทิ้งมาทำผ้านุ่งห่ม ไม่รับผ้าที่ชาวบ้านถวาย หมอชีวกเป็นผู้ที่มาทูลขอให้ทรงอนุญาตให้ภิกษุรับผ้าที่นำมาถวายเป็นคนแรก ผ้าอย่างนี้เรียกว่า **คฤหบดีจีวร** ในการทรงอนุญาตนั้นก็มีพระพุทธดำรัสตรัสเป็นกลาง ๆ ว่า ถ้าปรารถนาจะถือผ้าบังสุกุลก็ให้ถือ ปรารถนาจะรับคฤหบดีจีวรก็ให้รับ แต่ว่าตรัสสรรเสริญความสันโดษคือความยินดีตามมีตามได้ พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรมอนุโมทนาผ้าที่หมอชีวกถวาย ให้หมอชีวกได้เกิดความเห็นแจ่มแจ้ง ให้เกิดความคิดสมาทานคือถือปฏิบัติ ให้เกิดความอาจหาญ ให้เกิดความรื่นเริงในธรรม ในตอนนี้พระอรรถกถาจารย์

ได้กล่าวว่า หมอชีวกได้เกิดดวงตาเห็นธรรมคือเป็นพระโสดาบัน ครั้นแล้วก็ได้คิดที่จะถวายสวนมะม่วงที่เรียกว่า อัมพวัน ของตนให้เป็นอาราม เพราะเหตุว่าเวฬุวันนั้นอยู่ไกล ส่วนอัมพวันคือสวนมะม่วงของตนอยู่ใกล้กว่า สะดวกที่จะไปมา จึงได้ทูลถวายสวนมะม่วงของตนให้เป็นอารามคือให้เป็นวัด ปรากฏว่าพระพุทธเจ้าได้เสด็จไปประทับที่อัมพวันของหมอชีวกโกมารภัจนี้เป็นบางครั้งบางคราว.

ครั้งหนึ่งเมื่อพระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่อัมพวันนั้น หมอชีวกโกมารภัจได้เข้าไปเฝ้าและได้กราบทูลถามว่า ตนได้ยินเขาพูดกันว่า หมู่ชนฆ่าสัตว์อุทิศพระสมณโคดม พระสมณโคดมก็ทรงทราบอยู่ และก็เสวยเนื้อสัตว์ที่เขาฆ่าอุทิศอันเรียกว่า **อุทิสมังสะ** พลอยเป็น (ปาณาติบาต) กรรมพ่วงอาศัยไปด้วย ที่เขาพูดดั่งนี้เป็นการพูดจริงตามที่พระพุทธเจ้าได้ทรงประกอบอย่างนั้น หรือว่าเขาพูดเป็นการกล่าวตู่ด้วยคำไม่จริง.

พระพุทธเจ้าก็ตรัสตอบว่า ที่เขาพูดกันดั่งนั้นมิใช่เป็นการพูดตามที่พระองค์ปฏิบัติ เป็นการตู่พระองค์ด้วยคำไม่เป็นจริง เพราะว่าพระองค์ได้ตรัสว่า เนื้อสัตว์ที่ภิกษุไม่ควรบริโภคนั้น ประกอบด้วยฐานะ ๓ คือ **ด้วยการเห็น ด้วยการได้ยิน ด้วยการรังเกียจสงสัย** การเห็นคือเห็นเขาฆ่าเพื่อจะเอามาถวาย ได้ยินนั้นก็คือได้ยินเขาพูดว่าเขาฆ่าจะเอามาถวาย ด้วยรังเกียจสงสัยก็คือไม่ได้เห็นไม่ได้ยิน แต่มีจิตรังเกียจสงสัยว่าเขาฆ่ามาถวาย พระองค์ตรัสว่าเนื้อไม่ควรบริโภคด้วยฐานะทั้ง ๓ นี้ และพระองค์ตรัสว่าเนื้อที่ควรจะบริโภคนั้น ประกอบด้วยฐานะทั้ง ๓ ตรงกันข้าม คือ ด้วยไม่ได้เห็น ด้วยไม่ได้ยิน ด้วยไม่ได้รังเกียจสงสัย.

ต่อจากนี้ก็ตรัสว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ได้อาศัยคามนิคมแห่งใดแห่งหนึ่งอยู่ โดยเป็นผู้ที่มีใจประกอบด้วยเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา แผ่ไปในทิศที่ ๑ ในทิศที่ ๒ ในทิศที่ ๓ ในทิศที่ ๔ ในเบื้องบน ในเบื้องล่าง เธอเป็นผู้มีใจประกอบด้วยพรหมวิหารธรรมทั้ง ๔ นั้นอันไพบูลย์ อันกว้างขวางไม่มีประมาณ ไม่มีเวร ไม่มีความคิดเบียดเบียน แผ่ไปตลอดโลกทั้งหมดในที่ทุกสถานโดยประการทั้งปวง คฤหบดีหรือบุตรคฤหบดีเข้าไปหาเธอและนิมนต์ด้วยภัตในวันรุ่ง เมื่อเธอประสงค์ก็รับนิมนต์ และเมื่อเธอได้เข้าไปในบ้านตามที่รับนิมนต์นั้น เขาก็อังคาสด้วยบิณฑบาต เธอก็มิได้มีความคิดขอให้เขาอังคาสด้วยบิณฑบาตประณีต (คือคิดหวังให้เขาอังคาสด้วยบิณฑบาตประณีตอย่างนี้ ๆ) เธอฉันบิณฑบาตด้วยการพิจารณาเห็นโทษและใช้ปัญญาที่แล่นออก คือมิได้บริโภคด้วยตัณหา เมื่อเป็นเช่นนี้ ภิกษุนั้นจะชื่อว่าเป็นผู้มีเจตนาความจงใจเพื่อที่จะเบียดเบียนตน เพื่อจะเบียดเบียนผู้อื่น หรือว่าเพื่อจะเบียดเบียนทั้งสองฝ่ายบ้างหรือ.

หมอชีวกกราบทูลว่า ถ้าภิกษุเป็นผู้เจริญพรหมวิหารธรรม ทั้งมีการพิจารณาในการฉันบิณฑบาตอย่างนั้น ก็ไม่เป็นผู้มีเจตนาเพื่อเบียดเบียนตนและผู้อื่น.

พระพุทธเจ้าก็ตรัสว่า เมื่อเป็นเช่นนี้ เธอก็เป็นผู้ชื่อว่าฉันอาหารโดยไม่มีโทษไม่ใช่หรือ.

หมอชีวกก็กราบทูลรับว่าเป็นอย่างนั้น เมื่อเธอเป็นผู้ปฏิบัติและทำใจได้อย่างนั้น ก็เป็นผู้ที่ฉันอาหารไม่มีโทษ หมอชีวกกราบทูลต่อไปว่า ตนได้เคยฟังมาว่าพรหมเป็นผู้ที่เป็นเมตตาวิหารี อยู่

ด้วยเมตตา กรุณาวิหารี อยู่ด้วยกรุณา มุทิตาวิหารี อยู่ด้วยมุทิตา อุเบกขาวิหารี อยู่ด้วยอุเบกขา ตนเห็นพระพุทธเจ้าได้ทรงเป็นสักขีพยาน เพราะว่าพระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้มีเมตตาวิหารีเป็นต้น.

พระพุทธเจ้าจึงตรัสต่อไปว่า บุคคลใดยังมีพยาบาท คือว่ายังมีความมุ่งร้ายมุ่งความพิบัติ ด้วยอำนาจของราคะ โทสะ โมหะอันใด ราคะ โทสะ โมหะอันนั้นของบุคคลนั้น ไม่มีแก่พระพุทธเจ้า เพราะว่าทรงละได้เด็ดขาดแล้ว ต่อจากนี้ก็ได้ตรัสว่า บุคคลผู้ที่ฆ่าสัตว์ถวายพระพุทธเจ้าหรือสาวกของพระพุทธเจ้า อันเรียกว่าอุทิสมังสะนั้น ย่อมประสบสิ่งที่มิใช่บุญด้วยฐานะ ๕ คือ

เมื่อสั่งเขาว่า จงไปนำสัตว์ที่โน้นมา ก็เป็นผู้ประสบสิ่งที่มิใช่บุญเป็นประการแรก.

เมื่อเขานำสัตว์นั้นมาด้วยวิธีผูกคอล่ามมาเป็นต้น ทำให้สัตว์นั้นได้รับความทุกข์โทมนัสเป็นอันมาก ก็ชื่อว่าประสบสิ่งที่มิใช่บุญเป็นประการที่ ๒.

เมื่อสั่งเขาว่า จงไปฆ่าสัตว์นี้ ก็ชื่อว่าได้ประสบสิ่งที่มิใช่บุญเป็นประการที่ ๓.

เมื่อสัตว์นั้นกำลังถูกฆ่า ก็ชื่อว่าได้ประสบสิ่งที่มิใช่บุญเป็นประการที่ ๔ และ

เมื่อได้ถวายให้พระตถาคต หรือว่าพระสาวกของพระตถาคตฉัน ด้วยสิ่งที่เป็นอกัปปิยะ (สิ่งที่ไม่สมควร) ก็ชื่อว่าได้ประสบสิ่งที่มิใช่บุญเป็นประการที่ ๕.

เมื่อตรัสดั่งนี้แล้ว หมอชีวกโกมารภัจก็กราบทูลสรรเสริญพระพุทธภาษิต และได้กล่าวรับรองว่าภิกษุทั้งหลายเป็นผู้ฉันอาหารเป็นกัปปิยะคือสิ่งที่สมควร ฉันอาหารที่เป็นอนวัชชะ คือสิ่งที่ไม่มีโทษ แล้วได้ประกาศตนเป็นอุบาสกถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ เป็นสรณะตลอดชีวิต.

พระสูตรนี้เรียกว่า **ชีวกสูตร**[๙๓] ได้ตรัสแสดงเพราะเหตุที่หมอชีวกโกมารภัจได้กราบทูลถาม และได้มีเนื้อความเป็นการแก้ปัญหาที่ว่า ทำไมห้ามไม่ให้ฆ่าสัตว์แล้วภิกษุจึงฉันเนื้อสัตว์อีก กล่าวโดยย่อว่าไม่ได้กล่าวอนุญาตด้วยประการทั้งปวง ไม่ได้กล่าวห้ามด้วยประการทั้งปวง คือว่าห้ามเนื้อที่เป็นอุทิสมังสะ (เนื้อที่เขาฆ่าอุทิศเจาะจง) ที่ภิกษุได้เห็น ได้ฟัง หรือว่าได้สงสัย และทรงห้ามเนื้อ ๑๐ จำพวก มีเนื้อมนุษย์ เนื้อหมี เนื้อช้าง เป็นต้น กับทรงห้ามเนื้อดิบ ส่วนเนื้อนอกจากนั้นไม่ใช่เนื้อที่เป็นอุทิสมังสะ ไม่ทรงห้าม แต่ในการที่จะฉันเนื้อชนิดที่ไม่เป็นโทษนั้นก็ต้องทำใจด้วย คือจะต้องมีใจประกอบด้วยพรหมวิหารธรรม และไม่มีความมุ่งหมายว่าจะต้องได้อาหารอย่างนั้นอย่างนี้ บางทีไปฉันไม่พบอาหารที่มีเนื้อเข้าก็นึกว่าเนื้อไม่มีเลย คิดแลบไปอย่างนั้น บางทีก็เป็นบาปไปหน่อยเหมือนกัน เพราะฉะนั้น อย่าตั้งเจตนาอย่างนั้น เมื่อเขานำมาถวายอย่างใด ก็สันโดษคือยินดีอย่างนั้น ไม่ให้ใจวอกแวกไปในทางจะกินเนื้อสัตว์ ก็เมื่อรักษาอย่างนี้แล้วก็ได้ชื่อว่า ได้ฉันอาหารเป็นกัปปิยะ ฉันอาหารเป็นอนวัชชะคือไม่มีโทษตามพระสูตรนี้.

อนึ่ง พระเป็นผู้ที่มีชีวิตเนื่องด้วยผู้อื่น เมื่อผู้อื่นเขาปรุงอาหารที่เป็นเนื้อสัตว์ทั่ว ๆ ไป ถ้าจะถือไม่ฉันก็เป็นการลำบาก เพราะเขาจะต้องไปจัดอาหารพิเศษมาให้ เพราะฉะนั้น จึงตัดบทเสียว่า เมื่อ

---

[๙๓] ม.ม.๑๓/๔๘/๕๖-๖๑.

ไม่ใช่เนื้อที่ห้ามดังกล่าวแล้วนั้น เมื่อเขาถวายอย่างใด จะมีเนื้อสัตว์หรือไม่มีก็ตาม ก็พิจารณาฉันได้ทั้งนั้น เพราะฉะนั้น การบัญญัติลงไปด้วยเหตุผล และการปฏิบัติที่พอเป็นไปได้ในเมื่อที่จะอาศัยประชาชนอยู่ดั่งนี้ ก็พอเหมาะพอสม.

พระมหากัจจายนะ

พระเจ้าปัชโชต กรุงอุชเชนี ซึ่งหมอชีวกโกมารภัจไปรักษาและได้ทรงส่งผ้าสิเวยยกะมา นอกจากเป็นผู้ที่เกลียดสัปปิ (เนยใส) แล้วยังได้ชื่อว่าเป็นผู้ดุร้าย จึงมีคำเรียกอีกคำหนึ่งว่าพระเจ้าจัณฑปัชโชต เติมคำว่าจัณฑะไว้ข้างหน้า ซึ่งแปลว่าพระเจ้าปัชโชตผู้ดุร้าย และโปรดเสวยน้ำจัณฑ์ แต่ว่าเป็นผู้ที่เลื่อมใสพระพุทธศาสนา เมื่อได้ข่าวว่าพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้นในโลกก็คิดที่จะเชิญเสด็จพระพุทธเจ้ามาสู่กรุงอุชเชนี เมื่อปรึกษาว่าจะส่งใครไปเชิญเสด็จ ก็เห็นสมควรว่าปุโรหิตของกรุงนั้นชื่อว่า **กาญจนะ** เรียกโดยโคตรว่า **กัจจายนะ** เป็นผู้ที่ควรเป็นทูตไปเชิญเสด็จได้ จึงได้มอบหมายให้กาญจนะปุโรหิตหรือว่ากัจจายนะปุโรหิตไปทูลเชิญเสด็จกัจจายนะปุโรหิตนั้นก็ทูลรับว่าจะไปเชิญเสด็จ แต่ว่าขอประทานอนุญาตบวชในสำนักพระพุทธเจ้า พระเจ้าปัชโชตก็ประทานอนุญาต กัจจายนะปุโรหิตพร้อมกับผู้ร่วมทางอีก ๗ คน รวมเป็น ๘ คน ได้เดินทางไปยังกรุงราชคฤห์ แล้วขอบวชในสำนักพระพุทธเจ้า เมื่อบวชแล้วก็บำเพ็ญเพียรจนสำเร็จพระอรหันต์ด้วยกันทั้ง ๘ รูป.

กัจจายนะปุโรหิตผู้นี้ มีเล่าไว้ในประวัติของท่านว่า ท่านเป็นบุตรของสกุลพราหมณ์ปุโรหิตในกรุงอุชเชนี เป็นผู้มีวรรณะงดงาม (ใช้คำว่า สุวัณณวัณโณ คือมีวรรณะเพียงวรรณะของทอง ซึ่งคำนี้ก็เป็นคำที่ใช้สรรเสริญวรรณะของพระพุทธเจ้า) เพราะฉะนั้น จึงได้ชื่อว่ากาญจนะ แต่มักจะเรียกโดยโคตรว่ากัจจายนะ เมื่อบิดาสิ้นชีวิตก็ได้สืบตำแหน่งแทนบิดา ตั้งแต่มาบวชแล้วก็เรียกว่าพระมหากัจจายนเถระ.

เมื่อท่านได้บรรลุถึงผลอันสูงสุดในพระพุทธศาสนาแล้ว ท่านก็ได้กราบทูลเชิญเสด็จพระพุทธเจ้าไปกรุงอุชเชนี พระพุทธเจ้าตรัสว่า ให้ท่านกัจจายนะไปเองเถิด เพราะว่าเธอสามารถจะยังราชตระกูลและประชาชนในกรุงอุชเชนีให้เลื่อมใสได้ เพราะฉะนั้น พระมหากัจจายนะพร้อมด้วยพระผู้ร่วมเดินทางอีก ๗ รูปก็เดินทางไปกรุงอุชเชนี ในระหว่างทางก็ได้ไปถึงนิคมคืออำเภอแห่งหนึ่งชื่อว่านาริ ในนาริตนิคมนี้ได้มีธิดาของเศรษฐีที่ตกยาก คือเกิดในขณะที่กำลังตกยากแล้ว แต่เป็นผู้ที่มีผมยาวและงดงาม ธิดาของเศรษฐีอีกสกุลหนึ่งเป็นผู้มั่งมีแต่ว่าขัดสนผม ธิดาเศรษฐีคนที่ขัดสนผมนี้ได้ส่งคนไปขอซื้อผมของอีกคนหนึ่ง ให้ราคามากมายธิดาเศรษฐีผมดกแต่ว่าตกยากผู้นั้นก็ไม่ยอมขายผมให้ เมื่อพระมหากัจจายนเถระและพระผู้ร่วมทางได้ไปถึงนิคมนั้น ได้ออกบิณฑบาตถือบาตรเปล่าเดินไป ธิดาของเศรษฐีตกยากให้คนไปนิมนต์เข้ามาในเรือน แล้วก็ได้เข้าไปในห้องตัดผมของตนออกให้พี่เลี้ยงนำผมไปขายให้แก่ธิดาของเศรษฐีคนที่ขัดสนผม สั่งไว้ว่าเมื่อได้เท่าไรก็ให้ซื้ออาหารมาเพื่อใส่บาตร พี่เลี้ยงนั้นก็นำผมไปขายให้แก่ธิดาเศรษฐีคนที่ขัดสนผม ธิดาของเศรษฐีผู้นั้นก็บอกว่าไม่ควรจะให้

ราคาสูงดั่งที่ติดต่อกันมาก่อน เพราะว่านำมาให้อย่างนี้เป็นผมที่ปราศจากค่าเหมือนผมของคนตาย จึงได้ให้ราคาเพียง ๘ กหาปณะเท่านั้น พี่เลี้ยงก็นำเงิน ๘ กหาปณะไปซื้ออาหารแบ่งเป็น ๘ ส่วน แล้วนำไปให้ธิดาของเศรษฐีใส่บาตรแก่พระภิกษุทั้ง ๘ รูปนั้น.

พระมหากัจจายนะพร้อมทั้งพระอนุจร ทำภัตกิจแล้วออกจากบ้านนั้นก็ตรงไปยังกรุงอุชเชนี ไปพักอยู่ในอุทยาน **กัญจนวัน** ของพระเจ้าแผ่นดิน คนรักษาอุทยานจำได้ ก็เข้าไปกราบทูลพระเจ้าปัชโชตให้ทรงทราบ พระเจ้าปัชโชตได้เสด็จมาทรงพบแล้วตรัสถามว่า พระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่ไหน พระมหากัจจายนะทูลตอบว่า ไม่ได้เสด็จมาเอง โปรดให้ท่านมา พระเจ้าแผ่นดินก็ตรัสถามระยะทางที่มา กับอาหารการขบฉัน ท่านก็ได้เล่าถวายตามเรื่องที่เป็นมา พระเจ้าปัชโชตทรงได้สดับ ก็ทรงนิยมชมชื่นโปรดให้ไปรับธิดาเศรษฐีตกยากมาเป็นพระมเหสีอีกองค์หนึ่ง ต่อมาพระมเหสีองค์นี้ได้ประสูติพระราชกุมาร พระราชบิดาทรงตั้งพระนามตามชื่อของเศรษฐีผู้เป็นตาว่า โคปาลกุมาร และพระเทวีก็มีชื่อว่า **โคปาลมาตาเทวี** พระเทวีได้โปรดให้สร้างวิหารถวายพระมหากัจจายนเถระในอุทยานกัญจนวันนั้น.

พระมหากัจจายนเถระเป็นผู้สามารถในการขยายความย่อให้พิสดาร ต่อมาในภายหลังเมื่อท่านได้ไปเฝ้าพระพุทธเจ้ายังพระเชตวัน กรุงสาวัตถี ท่านได้แสดงขยายความภาษิตที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้โดยย่อแบบแต่งกระทู้นี่แหละ ภาษิตของท่านนั้นพระอาจารย์ผู้สังคายนาพระธรรมวินัยได้รวบรวมไว้มาก เช่น มธุปิณฑิกสูตร[๙๙] พระพุทธเจ้าได้ทรงปรารภเหตุนี้ จึงได้ทรงยกย่องให้ท่านเป็นเอตทัคคะในทางขยายความย่อให้พิสดารโดยเฉพาะ ท่านได้ทำให้เกิดความเลื่อมใสนับถือพระพุทธศาสนาในกรุงอุชเชนีเป็นอันมาก ได้มีกุลบุตรในกรุงอุชเชนีออกบวชกันมาก.

ในเมืองไทยเรานี้ได้รู้จักท่านในรูปนั่งที่เป็นพระอ้วน ๆ ทำไมจึงได้สร้างรูปของท่านให้อ้วนนั่งพุงพลุ้ยอย่างนั้น ไม่พบหลักฐานในบาลีและอรรถกถา เป็นแต่เคยได้ยินมาว่า ท่านเป็นผู้มีวรรณะงดงาม จนมีผู้เข้าใจว่าเป็นพระพุทธเจ้าหลายครั้งหลายหน ท่านจึงอธิษฐานให้องค์อ้วนอย่างนั้น เราก็มาสร้างรูปท่านเป็นพระอ้วน พระอ้วนนี้ของพม่ามอญก็มี คือ **พระอุปคุต** ที่เราเรียกว่า **พระบัวเข็ม** ของจีนก็มีคือ **พระศรีอาริย์** เป็นที่นิยมว่าเป็นเครื่องหมายของความสุขสมบูรณ์ ไทยเราอาจจะสร้างพระอ้วนขึ้นเป็นเครื่องหมายของความสุขสมบูรณ์เหมือนอย่างพม่ามอญจีนดั่งกล่าวก็ได้.

ในพระบาลีนั้นมักไม่ได้ระบุกาลเวลาแห่งการบำเพ็ญพุทธกิจไว้ ในชั้นอรรถกถาก็มักไม่ระบุไว้ แต่มีระบุไว้มากกว่าในพระบาลี ฉะนั้น ในการจัดว่าทรงบำเพ็ญพุทธกิจอะไรในปีไหน จึงจัดตามที่มีระบุไว้ชัดบ้าง ตามสันนิษฐานบ้าง ตามเรื่องราวบ้าง ดั่งเช่นเมื่อเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นในกรุงราชคฤห์อันส่องความว่าเป็นในระยะต้น มีเหตุผลที่ส่องความอย่างนั้น เช่นประทานอุปสมบทด้วยเอหิภิกขุ-อุปสัมปทา ซึ่งทรงใช้อยู่ในระยะต้น และเหตุผลประกอบอีกบางอย่าง ก็จัดเข้าในพรรษาที่ ๒-๓-๔

---

[๙๙] ม.มู.๑๒/๒๒๐/๒๔๓-๒๕๐.

ด้วย.

มีอีกเรื่องหนึ่งที่หนังสือเล่มหนึ่งบอกว่า เกิดขึ้นในพรรษาที่ ๔ แต่เป็นเรื่องเกี่ยวแก่บุคคล คือในอรรถกถาธรรมบท[๔๔] เล่าว่า

บุตรเศรษฐีในกรุงราชคฤห์ผู้หนึ่ง ชื่อว่า **อุคคเสน** ครั้งหนึ่งได้มีคณะนาฏกะคือคณะนาฏศิลป์คณะหนึ่งมาแสดงในกรุงราชคฤห์และมีการไต่ราวซึ่งใช้ไม้ไผ่ต่อตั้งพาดขึ้นไปในอากาศ มีนักแสดงไต่ขึ้นไปเดินบนราวนั้นและฟ้อนรำขับร้อง บุตรเศรษฐีอุคคเสนได้ไปดูก็เกิดพอใจในธิดานักฟ้อนผู้หนึ่ง กลับมาบ้านก็ลงนอนไม่ยอมแตะต้องอาหาร บอกว่าถ้าไม่ได้ก็จะยอมตาย บิดามารดาก็ส่งคนไปขอ เขาก็ไม่ยอมยกให้ บอกว่าถ้าพอใจก็ให้ตามคณะเขาไปเขาจึงจะยอมให้ บุตรเศรษฐีนั้นก็ยอมตามคณะนั้นไป และก็ได้ธิดานักฟ้อนนั้นตามประสงค์ ต่อมาเมื่อมีบุตร ภรรยาก็สอนให้บุตรพูดว่าเป็นลูกของคนเทียมเกวียน เป็นลูกของคนยกสิ่งของ คือว่าบุตรเศรษฐีนั้นไม่มีศิลปะในทางนั้น ก็ต้องช่วยคณะในการจัดเกวียน ในการเลี้ยงโค และในการยกทัพสัมภาระ เมื่อได้ฟังภริยาพูดหมิ่นดั่งนั้นก็คิดว่ามานะของภริยานั้นเกิดขึ้นเพราะอะไร ก็จับได้ว่าเพราะตนเองไม่มีศิลปะ จึงเกิดความตั้งใจที่จะศึกษาไปหาบิดาของภริยาขอศึกษาศิลปะจนเป็นผู้สามารถแสดงได้เป็นอย่างดี ในคราวหนึ่งได้มาแสดงในกรุงราชคฤห์และได้ฟังธรรมของพระพุทธเจ้าบทหนึ่ง ที่แปลใจความว่า

"จงปล่อยในเบื้องต้น จงปล่อยข้างหลัง จงปล่อยในท่ามกลาง เป็นผู้ถึงที่สุดแห่งภพ บุคคลผู้มีใจวิมุตติแล้วในที่ทั้งปวง จักไม่เข้าถึงชาติและชราต่อไปอีก."

ก็ได้ขออุปสมบทเป็นภิกษุ พระพุทธเจ้าก็ได้ประทานให้เป็นภิกษุด้วยเอหิภิกขุอุปสัมปทา.

---

[๔๔] ธมฺมปท. ๘/๒๓-๒๙.

๔

พรรษาที่ห้า

ป่ามหาวัน กรุงเวสาลี

ลิจฉวี

เมื่อพระพุทธเจ้าได้ประทับอยู่ในกรุงราชคฤห์ ตามที่ทรงพอพระหฤทัยแล้ว ก็ได้เสด็จจากกรุงราชคฤห์ไปยังกรุงเวสาลี ประทับอยู่ที่กูฏาคารศาลาในป่ามหาวัน กรุงเวสาลี เป็นเมืองหลวงของ **แคว้นวัชชี** ซึ่งเป็นรัฐอิสระรัฐหนึ่ง เวลานั้นมีความเจริญรุ่งเรือง บ้านเมืองสวยงาม ท่านเล่าประวัติของราชตระกูลที่ปกครองวัชชี อันเรียกว่า ลิจฉวี ไว้ดั่งนี้

ในอดีต พระอัครมเหสีของพระเจ้ากรุงพาราณสีแห่งแคว้นกาสีได้ทรงครรภ์และประสูติออกมาเป็นชิ้นเนื้อที่มีสีแดง ก็ทรงละอายพระหฤทัย รับสั่งให้นำใส่เข้าไปในภาชนะ แล้วตีตราบอกว่าเป็นปชาคือเป็นผู้ที่เกิดมาของพระอัครมเหสีของพระเจ้ากรุงพาราณสี ปิดเรียบร้อยดีแล้วก็ลอยน้ำทิ้งไป ภาชนะนั้นก็ลอยออกแม่น้ำคงคา ลอยไปจนถึงตำบลหนึ่ง ได้มีดาบสผู้หนึ่งอาศัยสกุลของคนเลี้ยงโคที่เรียกว่าโคบาลได้ลงไปอาบน้ำ ได้พบภาชนะนั้นลอยมาก็เก็บเอาขึ้นไป เมื่อเปิดดูก็พบชิ้นเนื้อซึ่งเป็นของที่ยังไม่เน่า ก็สงสัยว่าจะเป็นสิ่งที่มีชีวิตอะไรอยู่ก็เอาเก็บไว้ ต่อมาชิ้นเนื้อนั้นก็แตกออกเป็นสองชิ้น และต่อมาก็เป็นเด็กขึ้นสองคน เป็นชายหนึ่ง หญิงหนึ่ง เด็กทั้งสองนี้เมื่อบริโภคอาหารลงไปก็มองเห็นจากข้างนอก เพราะมีผิวหนังเหมือนสิ่งโปร่งแสง เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า **ลิจฉวี** ที่แปลว่า *ไม่มีฉวี ไม่มีผิวหนัง* อีกนัยหนึ่งว่ามีผิวหนังเหี่ยวย่นอย่างเป็นรอยเย็บด้วยเข็ม จึงเรียกว่า **ลีนัจฉวี** ที่แปลว่า *มีผิวหนังเหี่ยวย่น* เรียกเพี้ยนไปก็เป็นลิจฉวี ดาบสก็เลี้ยงเด็กทั้งสองนั้นไว้ แต่ก็ต้องเป็นกังวล เข้าไปบิณฑบาตในบ้านก็จนตะวันโด่ง พวกโคบาลได้ทราบก็มาขอเอาไป ดาบสนั้นก็ให้ไปและได้สั่งว่าให้เลี้ยงดูให้จงดี เมื่อเติบโตขึ้นก็จงอภิเษกให้เป็นคู่ครองกันและจงสร้างบ้านสร้างเมืองให้ โคบาลเหล่านั้นก็เลี้ยงเด็กทั้งสองนั้นไว้ และก็ได้ปฏิบัติตามคำที่ดาบสสั่งไว้ ก็เกิดเป็นวงศ์ลิจฉวีขึ้น คู่แรกนี้เมื่ออภิเษกกันแล้วก็มีโอรสมีธิดา และก็อภิเษกในวงศ์เดียวกัน ขยายออกไปจนถึงต้องขยายบ้านเมืองออกไปหลายครั้ง เพราะฉะนั้น เมืองนั้นจึงเรียกว่า **เมืองเวสาลี** ที่แปลว่า *เมืองที่ขยายออกไป* และแคว้นนั้นเรียกว่า **แคว้นวัชชี** คือประเทศวัชชี แปลว่า *เป็นถิ่นที่พึงเว้น* อาจจะหมายว่าเป็นถิ่นที่

มีกำลังเข้มแข็ง ผู้ที่มุ่งจะรุกรานควรจะเว้นก็ได้ แต่ท่านเล่าความหมายไว้อีกอย่างหนึ่งว่า เมื่อกษัตริย์ผู้เป็นต้นวงศ์ลิจฉวียังเป็นเด็กอยู่ ได้เล่นรังแกเด็กที่เป็นลูกของพวกโคบาล เด็กที่เป็นลูกของพวกโคบาลก็มาฟ้องบิดามารดาว่า ถูกเด็กที่ไม่มีพ่อไม่มีแม่มาเล่นรังแก บิดามารดาก็ไม่พอใจสั่งให้ลูกงดเว้นไม่ให้คบหากับเด็กทั้งสองนั้น แต่ชื่อนี้ถ้าหมายความว่าเป็นแคว้นที่พึงละเว้นเพราะเหตุที่มีกำลังมากก็เห็นจะเหมาะ.

เสด็จกรุงกบิลพัสดุ์-กำเนิดภิกษุณี

พระพุทธเจ้าได้เสด็จประทับที่กูฏาคารศาลา อันแปลว่าศาลาที่เป็นเรือนยอดในป่ามหาวัน ในขณะที่ประทับอยู่ในที่นั้น ก็ได้ทรงทราบข่าวประชวรของพระพุทธบิดา ตามเรื่องได้เล่าว่า เมื่อพระโอรสพระนัดดาได้เสด็จออกทรงผนวชหมดก็ได้ทรงระลึกถึงอยู่เสมอ เมื่อประชวรลงก็ปรารถนาจะได้เห็นพระราชโอรสและพระราชนัดดา โดยเฉพาะก็คือพระพุทธเจ้า พระนันทะ และพระอานนท์ เมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงทราบข่าวประชวร ก็ได้รีบเสด็จไปยังกรุงกบิลพัสดุ์ และได้เข้าเฝ้าพระพุทธบิดา ได้ทรงแสดงธรรมะอบรมอยู่เป็นเวลาหลายวันจนพระพุทธบิดาเสด็จนิพพาน คือท่านว่าพระพุทธบิดานั้น ได้ฟังธรรมะที่พระพุทธเจ้าอบรมจนได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ และก็ได้ทูลลาพระพุทธเจ้าเข้านิพพานโดยยังมิทันจะได้อุปสมบท พระพุทธเจ้าก็ได้ถวายพระเพลิงพระศพพระพุทธบิดา เสร็จแล้วพระนางมหาปชาบดีโคตมีพระมาตุจฉา คือพระน้านาง เมื่อพระเจ้าสุทโธทนะพระราชสวามีสิ้นพระชนม์แล้วก็ทรงหมดภาระจึงได้ไปเฝ้าพระพุทธเจ้าที่นิโครธารามในกรุงกบิลพัสดุ์อันเป็นที่ประทับและได้ทูลขอให้มาตุคามคือสตรีได้บวชเป็นอนาคาริยะ ในพระธรรมวินัยที่พระพุทธเจ้าได้ทรงประกาศ พระพุทธเจ้าได้ตรัสปฏิเสธว่าอย่าให้มาตุคามยินดีเพื่อจะบวชในพระธรรมวินัย พระนาง-มหาปชาบดีโคตมีก็ได้ทูลอ้อนวอนถึง ๓ ครั้ง พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงปฏิเสธทั้ง ๓ ครั้ง พระนางก็ทรงกันแสงเสียพระทัย เสด็จกลับ.

เมื่อพระพุทธเจ้าได้ประทับอยู่ที่นิโครธารามในกรุงกบิลพัสดุ์ ตามพระพุทธอัธยาศัยแล้วก็ได้เสด็จกลับจากกรุงกบิลพัสดุ์ไปประทับอยู่ที่กูฏาคารศาลาป่ามหาวันใกล้กรุงเวสาลี พระนางมหา-ปชาบดีโคตมีก็ได้ทรงชักชวนเจ้าหญิงสากิยานีเป็นอันมากปลงพระเกศา ทรงผ้ากาสายะคือผ้าย้อมน้ำฝาด แล้วก็ได้เสด็จดำเนินด้วยพระบาททั้งหมดไปยังกรุงเวสาลี และต่างก็มีพระบาทแตกและมีพระกายที่เหน็ดเหนื่อยลำบาก พากันไปยืนกันแสงอยู่ที่ซุ้มประตูที่ประทับ ท่านพระอานนท์ได้เห็นพระนางมหาปชาบดีโคตมีและหมู่เจ้าหญิงสากิยานีเป็นอันมากมายืนกันแสงอยู่อย่างนั้นก็ได้เข้าไปถามพระนางก็ได้รับสั่งบอกแก่พระอานนท์ พระอานนท์ขอให้ประทับรออยู่ที่นั้นก่อน และก็ได้เข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า และได้ทูลขอให้มาตุคามได้บวชในพระธรรมวินัย พระพุทธเจ้าได้ตรัสปฏิเสธแก่พระอานนท์ พระอานนท์ก็ได้ทูลขอถึง ๓ ครั้ง พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสปฏิเสธทั้ง ๓ ครั้ง พระอานนท์จึงได้ทูลถามพระพุทธเจ้าว่า ถ้าว่ามาตุคามคือสตรีเมื่อบวชในพระธรรมวินัยนี้แล้ว จะเป็นผู้สมควรที่จะกระทำให้

แจ้งโสดาปัตติผล สกทาคามิผล อนาคามิผล หรืออรหัตตผลหรือไม่ พระพุทธเจ้าก็ตรัสตอบว่า เป็นผู้สมควรที่จะกระทำให้แจ้งได้ พระอานนท์จึงได้กราบทูลว่า ถ้ามาตุคามคือสตรีเป็นผู้ที่สมควรอย่างนั้น และพระนางมหาปชาบดีโคตมีก็ได้เป็นผู้มีอุปการะมากแต่พระพุทธเจ้ามาในเบื้องต้น เพราะทรงเป็นผู้เลี้ยงดูทะนุถนอมพระองค์สืบต่อจากพระพุทธมารดา ซึ่งได้สิ้นพระชนม์ไป เพราะฉะนั้น ก็ขอให้พระนางได้บวชในพระธรรมวินัยตามที่ทรงตั้งพระหฤทัย.

พระพุทธเจ้าก็ตรัสว่า ถ้าพระนางมหาปชาบดีโคตมีจะรับครุธรรม คือธรรมที่หนัก ๘ ข้อได้ ก็ให้อุปสมบทได้ ครุธรรม ๘ ข้อนั้น คือ

๑. ภิกษุณีที่อุปสมบทมาตั้งร้อยพรรษาก็พึงทำการกราบไหว้ การลุกรับ การกระทำอัญชลี การทำสามีจิกรรมแก่ภิกษุที่อุปสมบทใหม่แม้ในวันนั้น.

๒. ภิกษุณีไม่พึงอยู่จำพรรษาในอาวาสที่ไม่มีภิกษุ.

๓. ภิกษุณีพึงหวังธรรม ๒ ประการจากภิกษุสงฆ์ทุกกึ่งเดือน คือ การถามวันอุโบสถและการเข้าไปฟังโอวาท.

๔. ภิกษุณีออกพรรษาแล้วพึงปวารณาในสงฆ์ ๒ ฝ่าย คือ ในภิกษุสงฆ์และในภิกษุณีสงฆ์.

๕. ภิกษุณีเมื่อต้องครุธรรมคือต้องอาบัติหนัก ก็พึงประพฤติมานัตปักข์หนึ่งในสงฆ์ทั้ง ๒ ฝ่าย.

๖. สตรีที่ศึกษาอยู่ในธรรม ๖ ข้อเป็นเวลา ๒ ปี (กล่าวคือรักษาศีล ๑๐ ของสามเณรนั่นแหละ แต่ว่าตั้งแต่ข้อ ๑ ถึงข้อ ๖ โดยไม่ขาดตลอดเวลา ๒ ปี) อันเรียกว่านางสิกขมานา เมื่อได้ศึกษาแล้วดั่งนี้จึงอุปสมบทในสงฆ์ ๒ ฝ่ายได้.

๗. ภิกษุณีไม่พึงด่าไม่พึงบริภาษภิกษุโดยปริยายอะไร ๆ ทั้งนั้น และ

๘. ภิกษุทั้งหลายสั่งสอนห้ามปรามภิกษุณีทั้งหลายได้ แต่ว่าภิกษุณีทั้งหลายจะสั่งสอนห้ามปรามภิกษุทั้งหลายไม่ได้.

ถ้าพระนางมหาปชาบดีโคตมี ยินดีรับครุธรรมทั้ง ๘ ประการนี้ จึงให้อุปสมบทได้.

ท่านพระอานนท์ก็เรียนครุธรรมทั้ง ๘ ประการนั้น ก็ได้ไปทูลให้พระนางมหาปชาบดีโคตมีทราบ พระนางก็ทรงยินดีรับครุธรรมทั้ง ๘ ประการนั้น ได้ตรัสว่าทรงมีความยินดีรับเหมือนอย่างสตรีหรือบุรุษที่เป็นบุคคลรุ่นหนุ่มรุ่นสาวยินดีรับพวงดอกไม้เครื่องประดับ และการรับครุธรรมทั้ง ๘ ประการนั้น เป็นการอุปสมบทของพระนางมหาปชาบดีโคตมี ท่านพระอานนท์ก็ได้กลับเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า และได้ทูลให้ทรงทราบว่า พระนางได้รับครุธรรมทั้ง ๘ ได้อุปสมบทแล้ว.

พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า ถ้ามาตุคามคือสตรีไม่พึงบวชในพระธรรมวินัยนี้ พรหมจรรย์คือพระศาสนาก็จะตั้งอยู่ตลอดกาลนาน สัทธรรมก็จะพึงตั้งอยู่ตลอดกาลพันปี แต่เพราะมาตุคามบวชในพระธรรมวินัยนี้ พรหมจรรย์ก็ไม่ตั้งอยู่ตลอดกาลนาน สัทธรรมจะตั้งอยู่ตลอด ๕๐๐ ปีเท่านั้น เหมือนอย่างตระกูลที่มีสตรีมาก มีบุรุษน้อย ก็จะถูกทำลายได้ง่ายเหมือนอย่างโรคของต้นข้าวชนิดหนึ่งที่เรียกว่าเพลี้ย เมื่อลงในนาข้าวสาลีที่สมบูรณ์ นาข้าวสาลีนั้นก็จะไม่ตั้งอยู่ได้นาน หรือเหมือนอย่าง

โรคที่เกิดขึ้นแก่ต้นอ้อย ที่ทำให้ต้นอ้อยเกิดสีแดงขึ้น ก็จะทำให้ไร่อ้อยตั้งอยู่ไม่ได้นาน แต่ว่าได้ทรงบัญญัติครุธรรม ๘ ประการแก่ภิกษุณีทั้งหลาย ให้ภิกษุณีทั้งหลายรับรักษาไว้ไม่ก้าวล่วงตลอดชีวิต เหมือนอย่างได้ทรงทำทำนบกันบ่อที่ใหญ่ไว้ทุกด้านเพื่อไม่ให้น้ำไหลออก และเพื่อป้องกันน้ำข้างนอกจะไหลเข้ามามากเกินไปด้วย.

หลักฐานในพระบาลีภิกขุณีขันธกะตอนนี้ มีแห่งเดียวที่พยากรณ์เรื่องศาสนาว่าถ้ามาตุคามไม่เข้ามาบวช พรหมจรรย์ก็จักตั้งอยู่นาน ท่านว่าพันปี แต่ว่าถ้าเข้ามาบวชก็จะเหลือเพียง ๕๐๐ ปี นี่เป็นหลักฐานชั้นบาลีในพระไตรปิฎกของเรา แต่ว่าในชั้นอรรถกถา[๑] ท่านได้มาแก้ไว้ว่า พระอรหันต์ที่ได้ปฏิสัมภิทา ๔ จะมีอยู่ในระยะหนึ่งพันปีแรก พระอรหันต์ที่เป็นสุกขวิปัสสกคือว่าที่ได้สำเร็จตัดกิเลสได้ แต่ว่าไม่ได้ปฏิสัมภิทา ๔ ไม่มีความแตกฉาน (สุกขวิปัสสก แปลว่าเห็นแจ้งอย่างแห้งแล้ง คือหมายความว่าไม่ได้ความแตกฉาน แต่ก็ทำกิเลสให้สิ้นไป) นี่จะมีอยู่ในระยะพันปีที่ ๒ พระอนาคามีจะมีอยู่ในระยะพันปีที่ ๓ พระสกทาคามีจะมีอยู่ในระยะพันปีที่ ๔ พระโสดาบันจะมีอยู่ในระยะพันปีที่ ๕ ปฏิเวธสัทธรรม สัทธรรม คือ มรรค ผล นิพพาน จะตั้งอยู่ห้าพันปี ปริยัติสัทธรรม คือการเรียนให้รู้พระพุทธศาสนา ก็จะตั้งอยู่เท่านั้น แต่ว่าเพศคือการทรงเครื่องหมายเป็นบรรพชิตในรูปใดรูปหนึ่งนั้นจะมีสืบไปอีกนาน.

อีกแห่งหนึ่ง[๒] ได้แสดงอันตรธาน คือความเสื่อมสิ้นแห่งพระศาสนาไว้ ๕ ได้แก่

๑. **อธิคมอันตรธาน** *ความเสื่อมสิ้นแห่งมรรคผลนิพพาน.*

๒. **ปฏิปัตติอันตรธาน** *ความเสื่อมสิ้นแห่งการปฏิบัติ.*

ความเสื่อมสิ้นแห่งมรรคผลนิพพานนั้น หมายความว่า เมื่อไม่มีพระอรหันต์เรื่อยมาจนถึงไม่มีพระโสดาบันเมื่อใด เมื่อนั้นก็ชื่อว่าเป็นความเสื่อมสิ้นแห่งอธิคมคือมรรคผลนิพพาน ความเสื่อมสิ้นแห่งการปฏิบัตินั้น ในเบื้องต้นก็เสื่อมสิ้นการปฏิบัติเพื่อฌานวิปัสสนามรรคผลก่อน คือว่าบุคคลผู้ปฏิบัติไม่ได้มุ่งฌาน ไม่ได้มุ่งวิปัสสนา ไม่ได้มุ่งผล เมื่อการปฏิบัติในด้านนี้เสื่อมลงไปแล้วก็เหลือแต่การปฏิบัติพระวินัย ในการปฏิบัติพระวินัยนั้นข้อเล็ก ๆ ก็เสื่อมไปก่อน คือไม่ใส่ใจในข้อปฏิบัติพระวินัยที่เป็นส่วนเล็กน้อย ก็ขาดวิ่นเรื่อยไปจนถึงเหลือแต่ปาราชิก ๔ แปลว่ารักษาศีล ๔ คือ รักษาการเว้นปาราชิก ๔ ข้อไว้ จนเมื่อไม่รักษาสิกขาบททั้ง ๔ ข้อนี้ไว้เมื่อใดด้วยกันทั้งหมด เมื่อนั้นก็เป็นอันว่าถึงความเสื่อมสิ้นของการปฏิบัติ.

๓. **ปริยัติอันตรธาน** *ความเสื่อมสิ้นของปริยัติ* คือการเรียนพระศาสนา เมื่อยังมีการเรียนพระศาสนา ยังมีการทรงจำอยู่มากบ้างน้อยบ้าง ก็ยังไม่เสื่อมสิ้น จนเมื่อใดไม่มีใครทรงจำพระพุทธศาสนาไว้ได้ ก็เรียกว่าเป็นปริยัติอันตรธาน.

๔. **ลิงคอันตรธาน** *ความเสื่อมสิ้นแห่งเพศ* คือเมื่อยังทรงเพศอยู่ เพศก็ยังไม่เสื่อมสิ้น เมื่อ

---

[๑] สมนฺต. ๓/๔๔๐.

[๒] สารสังคหะ อ้างในสังคีติยวงศ์ น. ๕๔๕-๖.

ใดเปลี่ยนแปลงไปจนไม่เหลือเครื่องหมายที่เป็นเพศบรรพชิตไว้เลย เมื่อนั้นก็ชื่อว่าเป็นลิงคอันตรธาน.

๕. ธาตุอันตรธาน ความเสื่อมสิ้นแห่งธาตุ หมายความว่าความเสื่อมสิ้นพระบรมสารีริกธาตุ ซึ่งท่านพยากรณ์ว่าในอนาคตข้างหน้า โอกาสหนึ่งพระบรมสารีริกธาตุก็จะเสื่อมสิ้นไป.

นี่เป็นเค้าของเรื่องศาสนาอันตรธาน ความเสื่อมสิ้นแห่งพระศาสนาที่มีแต่งกันเป็นหลักฐานในลังกา แต่ในชั้นบาลีก็มีพบเท่าที่อ้างมาข้างต้น ซึ่งท่านอธิบายว่า ที่ตรัสว่าพรหมจรรย์หรือว่าสัทธรรมจะตั้งอยู่พันปีนั้น ก็หมายถึงว่าจะมีพระอรหันต์ที่เป็นผู้บรรลุปฏิสัมภิทา คือความแตกฉานในปฏิสัมภิทาอยู่ตลอดพันปี ส่วน ๕๐๐ปีนั้น เมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงบัญญัติครุธรรมป้องกันไว้จึงไม่เป็นไปดั่งนั้น.

เมื่อพระพุทธเจ้าได้ประทานครุธรรมเป็นการประทานอุปสมบทแก่พระนางมหาปชาบดีโคตมีแล้ว ก็ได้โปรดให้ภิกษุทั้งหลายอุปสมบทเจ้าหญิงสากิยานีที่ตามเสด็จมานั้นให้เป็นภิกษุณีด้วยกันสิ้น แต่ก็ต้องรับปฏิบัติในครุธรรมทั้ง ๘ ประการนั้นด้วย ต่อมามีครั้งหนึ่งพระนางมหาปชาบดีโคตมีได้ขอให้ท่านพระอานนท์ทูลขอพระพุทธเจ้าข้อหนึ่ง คือขอให้ภิกษุและภิกษุณีทั้งหลายกราบไหว้กันตามอ่อนแก่ พระพุทธเจ้าไม่ทรงยินยอมอำนวยตาม และในคราวหนึ่ง พระนางมหาปชาบดีโคตมีได้เข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า และได้ทรงขอให้ทรงแสดงธรรมโดยย่อ ซึ่งเมื่อได้ทรงสดับธรรมะของพระพุทธเจ้าแล้วก็จะได้หลีกออกปฏิบัติ พระพุทธเจ้าจึงได้ตรัสว่า *ธรรมเหล่าใด เป็นไปเพื่อความกำหนัดย้อมใจ เป็นไปเพื่อความประกอบอยู่กับทุกข์ เป็นไปเพื่อความสั่งสมกองกิเลส เป็นไปเพื่อความอยากใหญ่ เป็นไปเพื่อความไม่สันโดษยินดีด้วยของที่มีอยู่ เป็นไปเพื่อความคลุกคลีด้วยหมู่คณะ เป็นไปเพื่อความเกียจคร้าน เป็นไปเพื่อความเลี้ยงยาก ก็พึงทรงไว้ว่านั่นไม่ใช่ธรรม นั่นมิใช่วินัย นั่นไม่ใช่สัตถุศาสน์ คือคำสอนของพระศาสดา ส่วนธรรมเหล่าใด เป็นไปเพื่อความสิ้นกำหนัดย้อมใจ เป็นไปเพื่อความไม่ประกอบอยู่กับทุกข์ เป็นไปเพื่อความไม่สะสมกองกิเลส เป็นไปเพื่อความปรารถนาน้อย เป็นไปเพื่อความสันโดษยินดีด้วยของที่มีอยู่ เป็นไปเพื่อความหลีกออกสงบสงัด เป็นไปเพื่อความปรารภความเพียร เป็นไปเพื่อความเลี้ยงง่าย ก็ให้พึงทรงไว้ว่า นี่เป็นธรรม นี่เป็นวินัย นี่เป็นสัตถุศาสน์.*[๓]

ธรรมะที่ตรัสแก่พระนางมหาปชาบดีโคตมีนี้ ในนวโกวาทได้นำมาไว้ในหมวด ๘ และได้เรียกว่าลักษณะตัดสินพระธรรมวินัย ๘ อย่าง.

ในพรรษาที่ ๕ พระพุทธเจ้าก็ได้ประทับจำพรรษาอยู่กูฏาคารศาลาในป่ามหาวันใกล้กรุงเวสาลีนั้น.

ตามที่ได้แสดงไว้แล้วว่าในพรรษาที่ ๕ นั้น พระพุทธเจ้าได้ประทับอยู่ที่กูฏาคารศาลาป่ามหาวันใกล้เมืองเวสาลี แห่งแคว้นวัชชี **มหาวัน** แปลว่า *ป่าใหญ่* อยู่ใกล้เมืองเวสาลี ได้มีการสร้างเรือนชั้นที่เรียกว่าปราสาท ซึ่งทำเป็นแบบเรือนยอดมีช่อฟ้า แต่ว่าเรียกชื่อว่า **กูฏาคารศาลา กูฏะ**

---

[๓] วิ.จุลฺล. ๗/๓๒๐/๕๑๓-๕๒๓.

แปลว่า *ยอด* **อาคาร** แปลว่า *เรือน* **ศาลา** ก็แปลว่า *โรง* รวมกันว่า *โรงเรือนยอด* สร้างไว้ในป่ามหาวันนั้น และเป็นสังฆารามสำหรับพระภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข เมื่อพูดว่า กูฏาคารศาลา ก็หมายถึงว่าเป็นชื่อของอารามในที่นั้น ท่านแสดงว่าตัวศาลาหลังนี้ ได้สร้างยาวไปตามทิศเหนือมาใต้ หันหน้าไปทางทิศตะวันออก ในระหว่างที่ประทับอยู่ในที่นี้ ได้เสด็จไปกรุงกบิลพัสดุ์โปรดพระพุทธบิดาดั่งที่เล่าแล้ว การเสด็จครั้งนี้ พระอาจารย์กล่าวว่าเสด็จไปทางอากาศ น่าจะเข้าใจว่าเสด็จโดยรีบด่วน เพราะพระพุทธบิดาประชวรมากเมื่อพระพุทธบิดาสิ้นพระชนม์แล้ว มหานามสักกะซึ่งเป็นพระเชษฐาของพระอนุรุทธเถระก็ได้ปกครองศากยวงศ์สืบต่อมา.

ในปฐมสมโพธิ ฉบับ **กรมพระปรมานุชิตชิโนรส** และอรรถกถา ได้เล่าว่า พระนางยโสธราพิมพาได้ทรงปรารภถึงการเสด็จออกทรงผนวชของพระพุทธเจ้ากับพระราหุลซึ่งเป็นพระโอรส และเมื่อสิ้นพระพุทธบิดาแล้ว จึงได้ทรงคิดจะออกผนวชเป็นภิกษุณี ได้เสด็จไปยังกรุงสาวัตถีซึ่งเป็นที่ที่พระพุทธเจ้าประทับ และก็ทรงขอผนวชเป็นภิกษุณี ในระยะนี้ก็ยังไม่ถึงวาระที่พระพุทธเจ้าเสด็จจำพรรษาที่กรุงสาวัตถี เพราะฉะนั้น ถ้าจะเป็นดั่งนั้น ก็คงจะเป็นที่เสด็จผ่าน คือว่าจาริกผ่านไปและประทับที่พระเชตวันก่อนเข้าพรรษา แล้วจึงเสด็จต่อไปยังกรุงเวสาลีประทับ ณ ป่ามหาวันนั้น.

ลิจฉวีอปริหานิยธรรม ๕

ในระหว่างที่ประทับอยู่ที่ป่ามหาวันนั้น จะเป็นในครั้งนี้หรือในครั้งต่อมาไม่ปรากฏ ได้มีลิจฉวีกุมารคือเจ้าชายหนุ่ม ราชตระกูลลิจฉวีจำนวน ๕๐๐ ได้ออกมาล่าสัตว์ในป่ามหาวันพร้อมกับพวกสุนัขสำหรับล่าสัตว์เป็นจำนวนมาก ครั้นมาพบพระพุทธเจ้า ก็ได้พากันวางอาวุธและได้ต้อนสุนัขให้หลบไปในที่อื่น แล้วก็พากันประคองอัญชลี เฝ้าพระพุทธเจ้าอยู่ด้วยอาการอันสงบ ในครั้งนั้นเจ้าลิจฉวีองค์หนึ่งมีพระนามว่า **มหานาม** ทรงดำเนินเล่นมาทางนั้น เมื่อได้มาเห็นลิจฉวีกุมารเหล่านั้นเฝ้าพระพุทธเจ้าอยู่ด้วยอาการอันสงบ จึงได้กล่าวอุทานขึ้นว่า วัชชีจักมี วัชชีจักมี หมายความว่า ประเทศวัชชีจักเจริญ ประเทศวัชชีจักเจริญ พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสถามว่า ที่กล่าวอุทานขึ้นดั่งนั้น หมายความว่าอย่างไร เจ้าลิจฉวีมหานามกราบทูลว่า ลิจฉวีกุมารหนุ่ม ๆ เหล่านี้ เป็นผู้ดุร้ายหยาบคาย ชอบยื้อแย่งอ้อย พุทรา ขนม หรือสิ่งของต่าง ๆ ซึ่งเป็นของขวัญสำหรับส่งไปยังตระกูลนั้น ๆ บางทีก็ชอบรังแกสตรี มีอาการคะนองดุร้ายต่าง ๆ แต่ว่าบัดนี้มาประคองอัญชลีสงบ เฝ้าพระพุทธเจ้าอยู่อย่างเรียบร้อย ฉะนั้น ก็เป็นอันหวังว่าประเทศวัชชีจักเจริญ.

พระพุทธเจ้าตรัสว่า กุลบุตรผู้ใดผู้หนึ่งจะเป็นขัตติยราชผู้ที่ได้รับมูรธาภิเษกแล้วก็ดี เป็นผู้ครองรัฐก็ดี เป็นผู้สืบทายาทของบิดาก็ดี เป็นเสนาบดีก็ดี เป็นผู้ใหญ่บ้านของบ้านทั้งหลายก็ดี เป็นหัวหน้าหมู่หัวหน้าคณะก็ดี ซึ่งได้เป็นผู้ปกครองเป็นใหญ่ในตระกูลนั้น ๆ ถ้าประกอบด้วยธรรมะ ๕ ประการเหล่านี้ ก็จักหวังความเจริญ ไม่ต้องหวังความเสื่อม คือ

ข้อ ๑. สักการะเคารพนับถือบูชามารดาบิดาโดยโภคทรัพย์ที่แสวงหามาได้โดยธรรม มารดา

บิดาผู้ได้รับความสักการะเคารพนับถือบูชาก็ย่อมอนุเคราะห์ด้วยใจอันงาม ว่าให้เจ้าดำรงชีวิตอยู่ รักษาชีวิตอยู่ตลอดเวลานาน.

ข้อ ๒. สักการะเคารพนับถือบูชาบุตรภรรยา ทาส กรรมกร และบุคคลผู้เกี่ยวข้องทั้งหลาย ด้วยทรัพย์ที่แสวงหามาได้โดยธรรม ชนเหล่านั้นได้รับสักการะเคารพนับถือบูชาก็ย่อมอนุเคราะห์ด้วยใจอันงาม คือคิดตั้งใจให้เจริญอายุเหมือนอย่างนั้น.

ข้อ ๓. สักการะเคารพนับถือบูชาบุคคลผู้เป็นเจ้าของนาใกล้เคียงกัน ประกอบการงานในเขตนาที่ใกล้เคียงกัน และเจ้าหน้าที่รังวัดที่นาทั้งหลาย บุคคลเหล่านั้นได้รับสักการะเคารพนับถือบูชา ก็ย่อมอนุเคราะห์ด้วยใจอันงามเหมือนอย่างนั้น.

ข้อ ๔. สักการะเคารพนับถือบูชาเทพยดาผู้รับพลี ด้วยโภคทรัพย์ที่แสวงหามาโดยธรรม เทพยดาผู้รับพลีได้รับสักการะเคารพนับถือบูชา ก็ย่อมอนุเคราะห์ด้วยใจอันงามเหมือนอย่างนั้น.

ข้อ ๕. สักการะเคารพนับถือบูชาสมณพราหมณ์ ด้วยทรัพย์ที่แสวงหามาได้โดยธรรม สมณพราหมณ์ได้รับสักการะเคารพนับถือบูชา ก็ย่อมอนุเคราะห์ด้วยใจอันงามเหมือนอย่างนั้น.

กุลบุตรใด ๆ เมื่อมีธรรมะ ๕ ประการนี้ ครอบครองความเป็นใหญ่ในตระกูลนั้น ๆ ในที่นั้น ๆ ก็ย่อมหวังความเจริญได้ไม่ต้องหวังความเสื่อม.[๕]

ในพระพุทธภาษิตนี้ ใช้ศัพท์ว่าสักการะเคารพนับถือบูชาเหมือนกันหมดทั้ง ๕ จำพวก กล่าวโดยส่วนรวมก็คือให้มีความนับถือตามฐานะ ไม่ดูหมิ่น และทำความเกื้อกูลบุคคลทั้ง ๕ จำพวกนี้ตามฐานะ จำพวกที่ ๑ ก็ได้แก่มารดาบิดา จำพวกที่ ๒ ก็ได้แก่บุตรภริยา ทาสกรรมกรและบุคคลที่เกี่ยวข้อง นี้ก็แสดงว่าไม่ดูหมิ่นเหยียดหยาม แต่ว่าให้นับถือตลอดถึงทาสกรรมกรด้วย บุคคลจำพวกที่ ๓ ก็คือผู้ที่ประกอบการงานในที่ใกล้เคียงกัน ในที่นี้แสดงแต่บุคคลผู้ประกอบกสิกรรม จึงได้ยกเอาเจ้าของนาที่ใกล้กัน กับเจ้าหน้าที่รังวัด ก็หมายความโดยทั่ว ๆ ไปว่า มีการนับถือตลอดถึงบุคคลผู้อยู่ใกล้เคียงกัน ผู้ประกอบการงานร่วมกัน และเจ้าหน้าที่ต่าง ๆ ที่ตนจะต้องเกี่ยวข้อง จำพวกที่ ๔ ก็คือพวกเทวดาที่รับพลี อันนี้ก็หมายถึงเทวดาที่นับถือกันมาตามตระกูล ก็เป็นว่าพระพุทธเจ้าก็ได้ทรงอนุวัตรให้มีการปฏิบัติต่อเทพยดาตามที่เขานับถือกันด้วย ไม่ใช่ค้านไปเสียทีเดียว พวกที่ ๕ ก็คือสมณพราหมณ์.

วัจฉโคตรสูตร[๖]

เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ในกูฏาคารศาลา ในป่ามหาวัน ใกล้กรุงเวสาลีนั้น ปริพาชกคือนักบวชจำพวกหนึ่ง ซึ่งนุ่งผ้าขาวอย่างเราเรียกว่า **ชีปะขาว** อาศัยอยู่ในอารามปริพาชก ซึ่งเรียกว่า

---

[๕] อง. ปญฺจก. ๒๒/๘๖/๕๘

[๖] วจฺฉโคตฺตสุตฺต ม.ม. ๑๓/๒๓๖/๒๔๐-๓.

เอกปุณฑริกะ อาจจะมีต้นมะม่วงผลเล็กอยู่ต้นหนึ่ง ก็เอาชื่อนั้นเป็นชื่อของอาราม.

ในวันหนึ่งพระพุทธเจ้าได้ทรงนุ่งและถือบาตรจีวร เสด็จเข้าไปบิณฑบาตในกรุงเวสาลีทรงดำริว่า เวลายังเช้านัก ทรงรู้จักปริพาชกที่เรียกว่าชื่อว่า **วัจฉโคตร** อาศัยอยู่ในอารามเอกปุณฑริกะนั้น จึงได้เสด็จเข้าไปเยี่ยม.

วัจฉโคตรปริพาชกได้เห็นพระพุทธเจ้าเสด็จมาก็ต้อนรับเป็นอันดี เมื่อพระพุทธเจ้าประทับนั่งแล้ว ก็ได้ทูลถามว่า ตนได้ยินเขาพูดกันว่าพระสมณโคดม (หมายถึงพระพุทธเจ้าเป็นคำที่พวกปริพาชกเรียกพระองค์) ทรงเป็นสัพพัญญูผู้รู้ทั้งหมด ทรงเป็นผู้เห็นทั้งหมด ทรงปฏิญาณทัศนะคือความรู้ความเห็น ว่าทรงมีอยู่อย่างบริบูรณ์ ไม่มีตกเหลือว่า เมื่อพระองค์ทรงดำเนินอยู่ก็ดี ยืนอยู่ก็ดี หลับอยู่ก็ดี ตื่นอยู่ก็ดี ก็มีญาณทัศนะคือความรู้ความเห็นที่แจ่มแจ้ง ปรากฏขึ้นติดต่อกันไม่ขาดสาย ตนได้ยินเขาพูดกันดั่งนี้ คำที่เขาพูดกันนั้นเป็นความจริงหรือไม่ เป็นการพูดอย่างที่เรียกว่ากล่าวตู่ด้วยคำไม่จริงหรือไม่.

พระพุทธเจ้าได้ตรัสตอบว่า คำที่วัจฉโคตรปริพาชกได้ยินมานั้นไม่เป็นความจริง เขาไม่ได้พูดเหมือนอย่างที่พระองค์รับสั่ง เป็นการกล่าวตู่พระองค์ด้วยคำที่ไม่เป็นความจริง.

วัจฉโคตรปริพาชกจึงได้กราบทูลถามว่า เมื่อเป็นดั่งนั้น จะพยากรณ์อย่างไร จึงจะเป็นการกล่าวคำที่พระองค์ได้ตรัสไว้ ไม่เป็นการกล่าวตู่ด้วยคำไม่จริง เป็นการพยากรณ์ที่ถูกต้องไม่ควรตำหนิ.

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า เมื่อพยากรณ์ว่าพระสมณโคดมมีวิชชา ๓ จึงจะเป็นการกล่าวที่ถูกต้อง ไม่เป็นการกล่าวตู่ด้วยคำที่ไม่เป็นจริง ต่อจากนั้นก็ได้ทรงอธิบายวิชชา ๓ ว่า ได้แก่

๑. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ *รู้ระลึกนิวาสคือที่อาศัยอยู่ในกาลก่อนได้.*

๒. จุตูปปาตญาณ *รู้จุติคือความเคลื่อน และอุปบัติคือความเข้าถึง.*

๓. อาสวักขยญาณ *รู้เป็นเหตุสิ้นอาสวะ.*

เมื่อบุคคลพยากรณ์ว่า พระสมณโคดมมีวิชชา ๓ คือมีญาณ ๓ ดั่งกล่าวมานี้ จึงชื่อว่าพยากรณ์ถูกต้อง ไม่เป็นการกล่าวตู่พระองค์.

วัจฉโคตรปริพาชกได้กราบทูลถามต่อไปว่า คฤหัสถ์บางคนที่ไม่ละสังโยชน์คือเครื่องผูกของคฤหัสถ์ กายแตกทำลายตายไป จะเป็นผู้กระทำที่สุดของทุกข์ได้มีอยู่หรือไม่.

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า คฤหัสถ์ที่ไม่ละเครื่องผูกของคฤหัสถ์ จะทำที่สุดของทุกข์ได้ไม่มี.

วัจฉโคตรปริพาชกได้กราบทูลถามต่อไปว่า คฤหัสถ์ที่ไม่ละเครื่องผูกของคฤหัสถ์ กายแตกทำลายตายไปแล้ว เข้าถึงสวรรค์มีอยู่หรือไม่.

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า มีอยู่ ไม่ใช่ ๑๐๐ เดียว ไม่ใช่ ๒๐๐ ไม่ใช่ ๓๐๐ ไม่ใช่ ๔๐๐ ไม่ใช่ ๕๐๐ แต่ว่ามีมากกว่านั้น.

วัจฉโคตรได้กราบทูลถามต่อไปว่า ส่วน **อาชีวก** คือนักบวชที่มีลัทธิต่าง ๆ บางพวกกายแตกทำลายตายไปแล้วนั้น ทำที่สุดของทุกข์ได้มีอยู่หรือไม่.

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า ไม่มี.

ปริพาชกได้กราบทูลถามต่อไปว่า อาชีวกบางคนที่กายแตกทำลายไป เข้าถึงสวรรค์มีอยู่หรือไม่.

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า เท่าที่ทรงระลึกได้ ก็ยังไม่ทรงพบเห็น หรือว่าทราบว่าอาชีวกอะไร ๆ ที่จะเข้าถึงสวรรค์ได้ นอกจากจำพวกเดียวที่เป็น **กรรมวาที** คือกล่าวกรรม **กิริยวาที** กล่าวว่าทำกรรมก็เป็นอันทำ.

ปริพาชกก็ทูลถามว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น ลัทธิเดียรถีย์ก็เป็นของว่างโดยที่สุดแม้การเข้าถึงสวรรค์.

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า ก็เป็นของว่างเช่นนั้น.

ใจความในคำสนทนานี้ มีข้อที่พึงยกขึ้นกล่าวหลายประการ ข้อแรกก็คือ พระพุทธเจ้าได้เสด็จเข้าไปในอารามของบุคคลต่างศาสนาต่างลัทธิ และได้สนทนาธรรมในลัทธิของกันและกัน เป็นอันแสดงว่าไม่ได้ทรงถือบุคคลภายนอกศาสนาว่าเป็นศัตรู แต่ได้ทรงถือว่าเป็นบุคคลที่พึงพบปะและสนทนากันตามโอกาส มีเรื่องที่ได้เสด็จเข้าไปสนทนาในวัดของบุคคลต่างลัทธินี้หลายครั้งหลายหน.

วิชชา ๓

ส่วนข้อที่สนทนากัน ปริพาชกได้ทูลถามตามที่เคยได้ยินเขาพูดกันว่า พระองค์เป็นสัพพัญญู เป็นผู้เห็นเป็นผู้รู้ทั้งหมด เดินไปก็รู้ทั้งหมด หลับอยู่ก็รู้ทั้งหมด ตื่นอยู่ก็รู้ทั้งหมด เป็นความจริงหรือไม่ พระองค์ได้ตรัสปฏิเสธว่าไม่เป็นความจริง เมื่อจะพูดให้ถูกต้องก็ต้องพูดว่าทรงมีวิชชา ๓ ดั่งหัวข้อที่ได้ยกมาแล้ว ควรทำความเข้าใจในเรื่องวิชชา ๓ นี้โดยสังเขป.

ข้อที่ ๑. **ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ** ประกอบขึ้นด้วยศัพท์คือ **ญาณ** แปลว่า *ความรู้* **อนุสสติ** แปลว่า *ระลึกตามไป* **นิวาสะ** แปลว่า *ที่อาศัยอยู่* ในภาษาไทยใช้คำว่า **นิวาส** ก็หมายเอา *บ้าน* ตามพยัญชนะก็แปลว่า *ที่อาศัยอยู่* **ปุพเพ** แปลว่า *ในปางก่อน* รวมกันเข้าก็แปลว่า*ความรู้ระลึกตามไปถึงที่อาศัยอยู่ในปางก่อน.*

ควรเข้าใจคำว่าที่อาศัยอยู่คือนิวาสนั้นหมายถึงอะไร ท่านหมายถึงเบญจขันธ์ คือกองทั้ง ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ที่รวมกันเข้าก็เป็นสกลกายอันนี้ ข้อที่เป็นหลักในเบื้องต้นก็คือ รูปคือกายอันนี้ เหล่านี้เรียกว่า นิวาส แปลว่าที่อาศัยอยู่.

จึงถึงปัญหาว่าใครเป็นผู้อาศัย ผู้อาศัยในบางแห่งท่านเรียกว่า **สัตว์** แปลว่าผู้ข้อง สามัญชนทุก ๆ คนเรียกว่าเป็นสัตว์ ซึ่งแปลว่าผู้ข้อง คือยังเป็นผู้ข้องผู้ติดอยู่ ยังไม่ใช่เป็นผู้รู้ ผู้หลุดพ้น ชี้เข้ามาอีกชั้นหนึ่งก็คือ ตัวเราที่สมมติเรียกว่า **อัตตา** หรือเรียกเป็นสัพพนามก็ว่าเราสัตว์หรือว่าอัตตาหรือว่าเราเป็นผู้อาศัยอยู่ในที่อาศัยอันนั้น.

คราวนี้เรานี่อยู่ที่ไหน จะชี้ที่ไหนว่าเป็นเรา ถ้าจะตั้งปัญหาถามแก่ทุก ๆ คนว่า เราอยู่ที่ไหน ก็จะเป็นปัญหาที่ต้องคิด ถ้าโดยปกติก็จะต้องตอบว่าก็ตัวเราทั้งหมดนี่แหละคือเรา.

คราวนี้ถ้าจะถามว่าลองชี้ดูว่าอยู่ตรงไหน ถ้าจะยกเอาอาการ ๓๒ ว่าอยู่ที่ผม ที่ขน ที่เล็บ ที่ฟัน ที่หนัง ที่เนื้อ ที่เอ็น ที่กระดูก เป็นต้น ยกขึ้นมาทีละอย่าง หรือว่าถ้าจะยกเอาธาตุว่าอยู่ที่ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม ธาตุอากาศ เป็นต้น ถ้าจะตอบดั่งนั้นก็ยังไม่ถูกต้อง เพราะว่าตัวเราถ้าอยู่ที่อาการ ๓๒ เช่นว่าอยู่ที่ผม ทีนี้ถ้าโกนผมเสียก็เป็นการโกนเอาตัวเราหมดไปด้วย แต่นี่ไม่เป็นเช่นนั้น เราก็ยังอยู่ เพราะฉะนั้น ถ้าจะยกเอาออกทีละอาการ ทีละอย่าง ขึ้นมาค้นหาตัวเราว่าอยู่ที่ส่วนนั้นส่วนนี้ ก็คงไม่ใช่ทั้งนั้น.

จนกระทั่งร่างกายอันนี้สิ้นชีวิตดับลมลงไป ตัวเรานี่ก็ดับไปพร้อมกับลมหายใจหรือไม่ อันนี้ก็มีเชื่อกันอยู่เป็น ๒ อย่าง อย่างหนึ่งก็มีเชื่อกันว่า ตัวเราก็ดับหมดไปด้วย ที่เรียกว่าตายสูญ อีกจำพวกหนึ่งก็เชื่อว่ายังมีส่วนที่ไม่ดับ คือว่าไม่ตายและไปถือชาติกำเนิดใหม่.

จะว่าไปตามความเชื่อของจำพวกที่ ๒ นั้นก่อน คือ เมื่อค้นไปจนกระทั่งร่างกายอันนี้ดับลมไปแล้ว แต่ก็ยังมีส่วนที่ไม่ดับคือไม่ตาย ส่วนที่ไม่ดับไม่ตายนั้น ถ้าตามคติทางพระพุทธศาสนา ก็คงเป็นตัวเรานี่คนเดียวกัน ไปหาบ้านอยู่ใหม่ คือว่าไปหานิวาสคือที่อาศัยอยู่ อันได้แก่เบญจขันธ์หรือว่าร่างกายใหม่ เมื่อร่างกายอันนั้นพังไปแล้ว ก็ไปหาบ้านอยู่ใหม่ต่อไปอีก.

พระญาณข้อแรกนี้เป็นความรู้ระลึกถึงขันธ์ คือว่าบ้านซึ่งเป็นที่อาศัยอยู่ในปางก่อน ย้อนหลังไปได้ตามกำลังของสติที่ระลึกถึง เมื่อมีสติระลึกได้ยาวไกล ก็รู้ไปได้ยาวไกล ท่านแสดงว่าพระพุทธเจ้าเป็นผู้ที่มีสติระลึกไปได้ยาวไกล เพราะฉะนั้น ก็รู้ไปได้ยาวไกล.

มาเทียบดูในปัจจุบันบัดนี้ เราทุก ๆ คนนี้ เมื่อระลึกย้อนหลังไปในชาตินี้เท่านั้น ก็ระลึกไปไม่ได้ไกลเท่าไหร่และก็ไม่ละเอียดเท่าไหร่ ลืมเสียมาก เมื่อเกิดเราเกิดมาเมื่อวันที่เท่าไหร่ เวลาเท่าไหร่เราเองก็ไม่รู้ มารู้เอาเมื่อผู้ใหญ่บอกให้ทีหลัง มาเริ่มจับนึกได้ตั้งแต่พอรู้เดียงสามาและก็ต้องเป็นเหตุการณ์ที่กระเทือนใจมาก ๆ เป็นเหตุการณ์พิเศษ จึงจะติดอยู่ในความทรงจำ แต่ถ้าเป็นเหตุการณ์ธรรมดาก็มักจะระลึกรายละเอียดอะไรไม่ได้ เพราะว่ากำลังคือสติความระลึกของเราไปไม่ได้ไกลเท่าไหร่.

ตามจิตวิทยาสมัยปัจจุบันนี้แสดงว่า ถ้าสะกดจิตตนเองลงไปจากจิตในสำนึก จนถึงจิตใต้สำนึกได้แล้ว จะสามารถระลึกได้ และจะสามารถทำอะไรได้เหมือนอย่างในอดีต เช่นที่เขาเคยเล่นกันมาแล้วสะกดจิตลงไปให้อยู่ใต้สำนึก และให้ถอยหลังเข้าไปจนถึงอายุ ๑๐ ขวบ ๕ ขวบ ๓ ขวบ แล้วก็สั่งให้แสดงกิริยาอาการเหมือนกับเด็กในสมัยนั้น ให้เขียนหนังสือเหมือนอย่างในสมัยนั้น ผู้ที่ถูกสะกดจิตให้ไปอยู่ในระดับของอายุเท่าใด ก็แสดงอาการเหมือนอย่างเมื่ออยู่ในอายุเท่านั้น เขาเล่นกันจนถึงให้สะกดจิต ระลึกย้อนหลังไปในอดีตชาติ แต่ว่าสำหรับในอดีตชาตินั้นไม่มีใครสามารถรับรองกันได้ เห็นกันอยู่แต่ในสมัยปัจจุบันชาติ ที่ให้แสดงอาการเหมือนอย่างเป็นเด็กเท่านั้นเท่านี้ที่ผ่านมาจนลืมไปหมดแล้วและก็ทำได้ อันนี้แสดงว่าในปัจจุบันนี้การศึกษาในเรื่องจิตก็รับรองถึงสิ่งที่เก็บไว้ในจิตส่วนลึก และเมื่อสามารถทำให้จิตส่วนลึกนั้นปรากฏขึ้นมาแล้ว สิ่งที่ประสบพบผ่านมา

แล้วก็จะโผล่ขึ้น ในทางพระพุทธศาสนานั้น แสดงวิธีปฏิบัติไว้ก็คือว่าให้ทำ **สมาธิ** นี่เอง แต่ว่าต่างกับวิธี **สะกดจิต** วิธีสะกดจิตนั้นผู้ถูกสะกดไม่ค่อยจะมีความรู้สึกเป็นตัวเป็นตนเอง ส่วนสมาธิของพระพุทธเจ้าต้องการให้มีตัวรู้บริบูรณ์ รวมจิตเข้าเป็นสมาธิมากเท่าใด ก็ต้องมีตัวรู้ซึ่งเป็นทั้งตัวสติเป็นทั้งตัวสัมปชัญญะรวมกันอยู่มากเท่านั้น เมื่อทำจิตให้เป็นสมาธิจนถึงฌานแล้ว ผู้ที่มีนิสัยที่ได้อบรมมาแล้ว ก็สามารถที่จะพบอานุภาพของจิต กำลังของจิตที่เป็นพิเศษได้ ปรากฏว่าพระพุทธเจ้าได้ทรงทำจิตให้เป็นสมาธิได้จนบรรลุฌานอย่างสูง ก็ทรงน้อมจิตที่เป็นสมาธินั้นไปเพื่อรู้เพื่อเห็นตามความเป็นจริง ในชั้นต้นก็ปรากฏปุพเพนิวาสานุสสติญาณนี้ขึ้นก่อน.

ได้อธิบายวิชชาที่ ๑ **ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ** รู้ระลึกขันธ์เป็นที่อาศัยอยู่ในปางก่อนได้ มักจะเรียกอย่างสั้น ๆ ว่า รู้ระลึกชาติได้ แต่ตามศัพท์นั้นไม่มีคำว่าชาติ มีคำว่ารู้ระลึกนิวาสที่อาศัย แต่ว่าโดยความนั้นก็คือระลึกชาติ เพราะคำว่าชาติแปลว่าความเกิด การเข้าสู่ที่อาศัยนั้นเรียกว่าชาติ คือความเกิด เพราะฉะนั้น ก็จับเอาอาการตอนนั้น คือตอนเข้าบ้านหรือเข้าที่อาศัยมาเป็นชื่อเรียก และในระหว่างที่ยังอยู่ในบ้าน หรือยังอยู่ในที่อาศัยนั้น ก็เรียกว่าเป็นชาติหนึ่ง ๆ ไปด้วยทีเดียว.

ญาณที่ ๒ **จุตูปปาตญาณ** *รู้จุติคือความเคลื่อน และอุปบัติคือความเข้าถึงของสัตว์*ทั้งหลาย ในที่นี้ไม่ใช้คำว่า **ชาติ มรณะ** หรือว่า **เกิด ตาย** แต่ใช้คำว่า **เคลื่อน** และ **เข้าถึง**.

ใครเป็นผู้เคลื่อนและเข้าถึง ในบาลีนี้ใช้ว่าสัตว์ทั้งหลาย เป็นคำเรียกโดยสมมติถึงผู้เคลื่อนผู้เข้าถึง ในที่อื่นเรียกว่า **อัตตา** *ตัวตน* บ้าง เรียกว่า *บุคคล* บ้าง แต่ว่าเมื่อเรียกว่าบุคคลก็มีความหมายแคบกว่าคำว่าสัตว์ เพราะบุคคลนั้นหมายถึงมนุษย์โดยมาก ถ้าเป็นเดียรัจฉานหรือว่าเทวดา พรหม ก็ไม่เรียกว่าบุคคล ส่วนคำว่าสัตว์นั้นกินความกว้าง หมายถึงหมดทั้ง เทวดา อินทร์ พรหม ทั้งมนุษย์ เดียรัจฉาน ทั้งสัตว์นรก หรือว่าเปรต อสุรกายอะไร เมื่อยังเป็นผู้ข้องผู้ติดอยู่ก็รวมเรียกว่าสัตว์หมด อีกอย่างหนึ่งเรียกกระชับเข้ามาก็คือ เราหรือตัวเราเพราะว่าทุก ๆ สัตว์ก็ย่อมมี **เรา** อยู่คนละหนึ่ง ๆ ด้วยกัน เพราะฉะนั้น ในการอธิบายนี้จะเรียกว่า **เรา**.

เราเป็นผู้เคลื่อนเป็นผู้เข้าถึง เคลื่อนหมายความว่าออกไป คือว่าออกไปจากนิวาสคือที่อาศัยอยู่นั้น หมายถึงว่าเคลื่อนไปจากบ้านเก่าหรือที่อาศัยอยู่เก่า หมายถึงสังขารเก่าหรือว่าเบญจขันธ์เก่า อุปบัติเข้าถึงก็คือ เข้าไปสู่บ้านหรือที่อาศัยหรือสังขารหรือเบญจขันธ์ใหม่ ฉะนั้น เคลื่อนจึงเท่ากับตาย เข้าถึงจึงเท่ากับเกิดแต่ว่าในที่นี้ท่านไม่ใช้คำว่า ตาย เกิด ท่านใช้คำว่า จุติแปลว่าเคลื่อน อุปบัติแปลว่าเข้าถึง ดังกล่าวนั้น ส่วนที่ใช้ในที่อื่นอย่างสามัญก็ใช้ว่า ตาย เกิด แต่คำว่าตายเกิดนั้นมักจะมีความหมายสามัญถึงสังขารหรือว่าเบญจขันธ์ซึ่งรวมกันเป็นสกลกายอันนี้ อันมีตายมีเกิดเป็นธรรมดา แต่มักจะเรียกว่าเกิดก่อนแล้วจึงตายทีหลัง คือว่า เกิด แก่ ตาย คราวนี้ยังมีส่วนหนึ่งที่ไม่ตายในเมื่อสังขารอันนี้ตาย เมื่อสังขารอันนี้ตายแล้ว ส่วนนั้นก็จุติ คือว่าเคลื่อนออกไปจากสังขารนี้ แล้วก็ไปเข้าไปสู่สังขารใหม่ อาการที่เคลื่อนออกไปนั้นก็เรียกว่าจุติ อาการที่เข้าใหม่ก็เรียกว่าอุปบัติ ฉะนั้น ในพระญาณหรือวิชชาข้อนี้จึงไม่ใช้คำว่าเกิดตายหรือตายเกิด เพราะใช้ในความหมายสามัญหรือสังขาร เพราะ

ไม่ได้มุ่งถึงสังขาร แต่มุ่งถึงสัตว์ ซึ่งเป็นผู้ที่ไม่ตายไปตามสังขาร สัตว์ก็เคลื่อนจากสังขารเก่าที่ตายแล้วไปสู่สังขารใหม่ อันนี้แหละจึงเรียกว่า จุติ อุปบัติ มักจะพูดกันถึงเทวดาว่าจุติเวลาเมื่อเคลื่อนจากสวรรค์ แต่คำว่าจุตินี้ไม่ได้ใช้เฉพาะเทวดาเท่านั้น แต่ใช้ถึงสัตว์ทั่วไปในความดังที่กล่าวมาแล้ว ความเคลื่อนและความเข้าถึงสังขารใหม่เบญจขันธ์ใหม่ของสัตว์ทั้งหลายนั้น บางทีก็พูดกันว่าชาติใหม่ ภพใหม่ แต่ว่าจะใช้คำอย่างไรก็คงมีความหมายถึงนิวาสคือที่อยู่ใหม่หรือว่าบ้านใหม่ ดังที่กล่าวมาแล้วจะเรียกนิวาสนั้นว่าอะไรก็สุดแต่.

พระพุทธเจ้าได้พระญาณข้อที่ ๑ คือระลึกรู้ ระลึกถึงนิวาสคือที่อาศัยอยู่ในปางก่อนได้มากมายในพระบาลีที่แสดงอธิบายไว้ชี้ถึงของพระองค์เอง แต่เมื่อพิจารณาดูในที่อื่นก็พึงเห็นว่าของสัตว์ทั้งหลายด้วย และในพระญาณที่ ๒ นี้ก็ใช้คำว่าของสัตว์ทั้งหลาย มีอธิบายที่เนื่องกัน คือ เมื่อรู้ระลึกถึงนิวาสที่อาศัยอยู่ของพระองค์และของสัตว์ทั้งหลายในปางก่อนได้ตลอดจนถึงรายละเอียดต่าง ๆ ของชีวิตที่ดำเนินอยู่ในชาติหนึ่ง ๆ ครั้นมาถึงพระญาณที่ ๒ นี้ ก็ได้ทรงเห็นละเอียดยิ่งขึ้น คือเห็นว่าสัตว์ทั้งหลายหรือว่า **เรา** ของสัตว์แต่ละบุคคลนั้น ได้เคลื่อนออกจากชาติหนึ่งและเข้าถึงอีกชาติหนึ่งตามกรรมคือการงานที่ตนกระทำไว้ ถ้าประกอบอกุศลกรรมไว้ ก็เข้าถึงชาติที่ไม่ดี มีควมไม่บริบูรณ์มีความทุกข์ต่าง ๆ เมื่อประกอบกุศลกรรมไว้ ก็เข้าถึงชาติที่ดี มีความบริบูรณ์ มีความสุขต่าง ๆ.

ท่านแสดงว่า พระพุทธเจ้าทรงได้วิชชาทั้ง ๓ นี้ ในราตรีที่ตรัสรู้ ในปฐมยามทรงได้พระญาณที่ ๑ ในมัชฌิมยามทรงได้พระญาณที่ ๒ คือจุตูปปาตญาณนี้ เป็นอันว่าพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้เรื่องกรรมตั้งแต่ในราตรีที่ตรัสรู้นั้น และได้ทรงรู้ก่อนที่จะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า เพราะยังไม่ถึงญาณที่ ๓ ที่ทรงได้ในปัจฉิมยาม.

พิจารณาดูถึงเรื่องความตรัสรู้กรรมนี้ ก็จะพึงเห็นได้ว่า เมื่อได้ตรัสรู้พระญาณที่ ๑ นั้นได้ทรงระลึกชาติได้เป็นอเนก ตลอดจนถึงรายละเอียดต่าง ๆ ได้ เพราะฉะนั้น ก็ย่อมทรงระลึกได้ด้วยว่า ในชาตินั้น ๆ ได้ไปทำอะไรไว้บ้าง และได้รับผลอย่างไรในชาติต่อ ๆ มา ทรงเห็นได้ยาวไกลมากจึงทรงรู้ สรุปได้ว่ากรรมนั่นเองเป็นตัวเหตุ ซึ่งบุคคลได้กระทำไว้ กรรมนั้นก็เป็นของ ๆ ตน ซึ่งบุคคลผู้ทำจะต้องเป็นทายาทรับผลของกรรมนั้น.

ส่วนพระญาณที่ ๓ คือ **อาสวักขยญาณ** *ความรู้เป็นเหตุสิ้นอาสวะ* ท่านอธิบายว่า ได้แก่ รู้ในทุกข์ รู้ในเหตุเกิดทุกข์ รู้ในความดับทุกข์ รู้ในทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ นี้ส่วนหนึ่ง รู้ในอาสวะ รู้ในเหตุเกิดอาสวะ รู้ในความดับอาสวะ รู้ในทางปฏิบัติให้ถึงความดับอาสวะอีกส่วนหนึ่ง รู้ดังนี้เป็นอาสวักขยญาณ รู้เป็นเหตุสิ้นอาสวะ.

พิจารณาดูตามความที่สัมพันธ์กัน เมื่อพระพุทธเจ้าทรงได้พระญาณที่ ๑ สืบมาก็ทรงได้พระญาณที่ ๒ เมื่อทรงได้ ๒ พระญาณนี้แล้วก็ทรงได้พระญาณที่ ๓ สืบไป.

ทีแรกก็รู้ในทุกข์ เพราะเมื่อได้ทรงระลึกชาติได้เป็นอันมาก ทรงรู้ถึงความเคลื่อนและความเข้าถึงของตัวเราในชาติหนึ่ง ๆ ว่าเป็นไปตามกรรม เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงได้ทรงเห็นความเกิด ความแก่

ความตาย ซึ่งเป็นทุกข์ตามสภาพของสังขารในชาติหนึ่ง ๆ และได้ทรงเห็นความทุกข์ทางจิตใจ เป็นต้นว่า ความโศก ความระทมใจ เป็นต้น ซึ่งมีอยู่ในชาตินั้น ๆ และก็สรุปลงว่าได้ทรงเห็นว่า ตัวนิวาสคือตัวที่อาศัยอยู่ อันได้แก่บ้านคือสังขาร อันนี้นี่แหละคือตัวทุกข์ เพราะทุกข์ทั้งปวงก็รวมลงที่บ้านคือนิวาสนี้เอง เกิดก็บ้านอันนี้เกิด แก่ก็บ้านอันนี้แก่ ตายก็บ้านอันนี้ตาย ทุกข์โศกอะไรทางจิตใจก็เกี่ยวแก่บ้านอันนี้ ไม่นอกไปจากนี้ จะกี่ร้อยกี่พันกี่หมื่นชาติก็คงเป็นดั่งนี้ คล้าย ๆ กับว่าเราระลึกดูย้อนหลังในชาตินี้ เมื่อวานนี้ก็กินอยู่หลับนอนทำโน่นทำนี่ ย้อนไปอีกวันหนึ่งก็กินอยู่หลับนอนทำโน่นทำนี่ ย้อนไปอีกวันหนึ่งก็คล้าย ๆ กัน แม้จะได้ประกอบกรรมที่ดี เกิดในชาติที่ดี มีความสุขก็เป็นอยู่ชั่วคราวหนึ่ง ๆ ไม่เที่ยงยั่งยืนตลอดไป แม้จะไปเกิดเป็นเทวดาเป็นพรหมอะไร ตามลัทธิที่เชื่อถือกันว่ามีอายุยืนนาน ก็ต้องมีจุติคือความเคลื่อนในที่สุด ไม่มียั่งยืนตลอดไป เพราะฉะนั้น เป็นอะไรก็ตามก็คงไม่พ้นไปจากเกิด แก่ ตาย และก็ต้องประกอบกรรมกันอยู่ไม่เสร็จสิ้น ในบางคราวก็ดี ในคราวหนึ่ง ๆ แล้วก็ประมาท ประมาทแล้วก็ประกอบกรรมที่ชั่ว ก็ตกต่ำลงมาคราวหนึ่ง ตกต่ำลงมาแล้วมีสติขึ้น ก็ไปประกอบกรรมดี ก็ดีกันขึ้นไปคราวหนึ่ง ๆ วนขึ้นวนลงกันอยู่อย่างนั้น เพราะฉะนั้น เมื่อทรงระลึกเห็นชาติยิ่งไกลเท่าไร และเห็นความเคลื่อนความเข้าถึงของตัวเรานี้ยิ่งไกลเท่าไร ก็ยิ่งเห็นว่าเป็นทุกข์เท่านั้น จึงได้ทรงเริ่มเห็นทุกข์ขึ้น แล้วก็เห็นว่าที่เป็นดั่งนี้ก็เพราะว่าตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยาก อันนี้เป็นตัวเหตุให้เกิดทุกข์ ดับตัณหาเสียได้นั่นแหละ จึงจะเป็นความดับทุกข์ และที่จะดับตัณหาได้ก็ต้องปฏิบัติไปในทางให้ถึงความดับทุกข์ คือมรรคมีองค์ ๘ อันสรุปลงเป็นศีล เป็นสมาธิ และเป็นปัญญา โดยเฉพาะก็คือว่า ต้องประมวลกันเป็นตัวรู้ที่ประจักษ์แจ่มแจ้งตามความเป็นจริง เห็นความจริงของทุกข์ ของเหตุเกิดทุกข์ ของความดับทุกข์ และของทางให้ถึงความดับทุกข์โดยแจ้งชัด.

ตัวอวิชชา ตัวอาสวะ

อีกส่วนหนึ่งที่ท่านอธิบายประกอบกันมีรู้อาสวะเป็นต้นนั้น อาสวะก็หมายถึงกิเลสที่นอนจมหมักหมมอยู่ในจิต เป็นกิเลสชั้นละเอียด อันได้แก่ **กามาสวะ** *อาสวะคือกาม ความใคร่* **ภวาสวะ** *อาสวะคือภพ ความเป็น* **อวิชชาสวะ** *อาสวะคืออวิชชา ความไม่รู้ตามความเป็นจริง* ได้ทรงเห็นอาสวะโดยตรงก็คือ ทรงเห็นว่า **ตัวเรา** นี้แหละเป็นอาสวะ เพราะว่าตัวเราตามที่เข้าใจกันนั้น โดยที่แท้นั้นก็ประกอบขึ้นด้วยกามคือความใคร่ ภพคือความเป็น และอวิชชาคือความไม่รู้ ทั้ง ๓ นี้รวมกันเข้าเป็นตัวเรา.

ดั่งจะพึงเห็นได้ว่า **ตัวเรา** ที่เข้าใจกันว่ามีอยู่เป็นอยู่ด้วยกันนี้ ถ้าจะให้ชี้ว่าอยู่ที่ไหน ก็จะชี้ไม่ถูกตามที่กล่าวมานั้น อย่างในอนัตตลักขณสูตร ถ้าจะชี้ว่าอยู่ที่รูป พิจารณาที่รูปดูแล้ว รูปก็เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตน ชี้ที่เวทนา ที่สัญญา ที่สังขาร ที่วิญญาณ ก็เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตน คราวนี้ในอัตภาพอันนี้ จะมีอะไรที่พึงชี้ได้นอกไปจากรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ หรือว่ารูปธรรม นามธรรม

ที่รวมกันอยู่นี้ เพราะฉะนั้น เมื่อชี้ไม่พบ **ตัวเรา** นี้จึงเป็นเพียงอุปาทาน ได้แก่ ความยึดถือ ยึดถือขึ้นว่าเป็นเรา ความยึดถืออันนี้ หากยึดถือแคบหรือกว้างใหญ่โตออกไปเท่าไร เราก็แคบกว้างใหญ่โตออกไปเท่านั้น.

ดั่งจะพึงเห็นได้ว่าเมื่อยังเป็นเด็กเล็ก ๆ ยังไม่รู้เดียงสานั้น ก็ยังไม่รู้จักว่าเราเป็นอะไร แต่เมื่อครั้นโตขึ้น ผู้ใหญ่ตั้งชื่อให้ว่าชื่อนั้นชื่อนี้ ต่อมาก็เล่าเรียนศึกษามีการงาน ก็ได้รับแต่งตั้งให้เป็นนั่นเป็นนี่ แล้วก็มีสิ่งนั้นมีสิ่งนี้ ตัวเราก็เป็นนั่นเป็นนี่ มีนั่นมีนี่อะไรใหญ่โตมากมายออกไป นี่ก็เป็นความยึดถือทั้งนั้น สมมติว่าถ้าจะมีเหตุอะไรให้ลืมเสียก็จะไม่เกิดความรู้สึกว่าเราเป็นอะไรเลย นี่เพราะจำได้จึงได้มีความยึดถืออยู่ และเล็กก็ได้ โตก็ได้ ตามแต่ความเข้าใจและความยึดถือว่าอย่างไร แต่เมื่อพิจารณาค้นลงไปแล้ว ก็จะไม่พบอะไรนอกจากตัวอุปาทานคือความยึดถือเท่านั้น

เพราะฉะนั้น **ตัวเรา** นี้จึงเป็นเงาของอุปทาน อุปาทานโตเท่าไร ตัวเราก็โตเท่านั้น อุปาทานเล็กลงเท่าไร ตัวเราก็เล็กลงเท่านั้น และความยึดถือนี้แหละเป็นอวิชชาคือตัวความไม่รู้อย่างเต็มตัว เพราะเมื่อความจริงไม่มีอะไร แล้วก็ไปยึดถือให้มีขึ้นอย่างนี้ก็คือตัวความไม่รู้ เหมือนอย่างว่าหลงเงาว่าเป็นตัวจริง ความหลงเงาว่าเป็นตัวจริงนี่แหละเป็นตัวอวิชชาคือตัวความไม่รู้อย่างเต็มที่.

นอกจากนี้ยังมีตัวภพคือตัวความเป็น อันได้แก่เป็นนั่นเป็นนี่ เพราะตัวเรานั้นเป็นตัวขึ้นหรือเป็นเราขึ้นก็ด้วยอำนาจของภพคือความเป็น คือว่าเป็นเรา ถ้าไม่มีตัวเป็นขึ้นแล้ว เราก็ไม่เกิด แต่นี่มีตัวเป็นคือว่าเป็นเราขึ้น ซึ่งเป็นภพหรือเป็นภาวะ อันนี้แหละเรียกว่าเป็นภพ.

นอกจากนี้ยังมีตัวกามคือตัวความใคร่ ได้แก่ความรักอยู่ในตัวเรา ซึ่งทุก ๆ คนล้วนแต่มีความรักตัวอยู่ด้วยกัน เมื่อพิจารณาดูแล้วก็คือว่า รักสิ่งที่ยึดถือไว้นั่นแหละ ยึดถือว่าเราหรือของเราอยู่ที่สิ่งไหน ที่ไหน ก็ย่อมมีกามคือความรักความใคร่อยู่ในสิ่งนั้น ในที่นั้น.

ด้วยอำนาจของความรักตัวอันนี้ จึงได้มีความกลัวตาย กลัวเจ็บ กลัวเสียหายต่างๆ เพราะว่าความตายนั้นเข้าใจว่า เป็นความสุดสิ้นของตัวเราไปทีเดียว เพราะเราสำคัญตัวเราว่าที่นิวาสคือว่าบ้านอันนี้ เมื่อบ้านอันนี้จะพังไป ก็รู้สึกว่าตัวเรานี่หมดสิ้นไป เพราะฉะนั้น จึงได้มีความกลัวตายนี่เป็นอย่างยิ่ง สามัญชนทุก ๆ คนเป็นอย่างนี้ และทุก ๆ คนก็ย่อมมีความรักตัวนี่แหละเป็นที่สุด จนถึงพระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสไว้ว่า *ความรักเสมอด้วยตนไม่มี และในที่อื่นก็ยังตรัสไว้ว่า เมื่อพิจารณาดูโดยรอบแล้ว ก็ไม่เห็นว่าจะมีอะไรที่พึงรักยิ่งไปกว่าตน.*

คราวนี้พิจารณาดูว่า ที่รักภริยา รักสมบัติ รักสิ่งนั้นสิ่งนี้อะไรเป็นต้นเหล่านี้ โดยที่แท้แล้วก็เพื่อตน คือว่าเพื่อความพอใจ เพื่อความสุขของตน เมื่อใดบุคคลหรือสิ่งเหล่านั้นมาขัดกับความสุขความพอใจของตน เมื่อนั้นความรักอันนี้จะสิ้นไปกลายเป็นความเคียดแค้น เหมือนอย่างที่มีเรื่องหึงหวงกันหรือฟ้องกัน คนที่รักกันอย่างที่สุด แต่เมื่อเวลาสิ้นรักเป็นแค้นขึ้นแล้ว ทำร้ายกันได้ฆ่ากันได้ทีเดียว นี่ก็จะพึงเห็นได้เทียวว่า โดยที่แท้แล้วก็เพราะรักตน แต่ว่ารักสิ่งอื่น ๆ นั้นก็เพราะว่าสิ่งเหล่านั้นอำนวยความพอใจความสุขให้แก่ตนต่างหาก.

มีความรักอีกอันเดียวเท่านั้นแหละที่ไม่ใช่เพื่อตน คือความเมตตา เหมือนอย่างที่พ่อแม่รักลูก นี่เป็นความ **รักที่เป็นเมตตา** ต้องการให้เกิดความสุขแก่ลูก จนถึงยอมพลีความสุขของตนเองเพื่อลูก รักมากก็พลีได้มาก รักที่สุดก็พลีได้ที่สุด ตลอดจนถึงชีวิตเพื่อลูก รักอย่างนี้มุ่งความสุขไปให้ลูก คือ มุ่งไปให้แก่ผู้ที่ตนรัก ไม่ได้หวังผลตอบแทนอะไร เมื่อลูกมีความสุขพ่อแม่ก็สบายใจ ลูกมีความทุกข์ พ่อแม่ก็ไม่สบายใจ ต้องช่วยขึ้นมาอีก นี่ก็เลยเป็นกรุณาไป แล้วคราวนี้เมื่อลูกได้ดีมีความสุขก็ดีใจ นี่ก็เป็นมุทิตาไป แต่ว่าอุเบกขานั้นมักจะยาก พ่อแม่รักลูกบางทีก็ไม่มีอุเบกขา อุเบกขานั้นคือความวางใจเป็นกลาง หมายถึงความยุติธรรมด้วยคือไม่ลำเอียง รู้จักว่าดีชั่ว ว่าผิดว่าถูกอย่างไร วางใจให้เป็นดุลย์อยู่ได้ เพราะฉะนั้น ถ้ามีอุเบกขานี้อยู่ ก็จะไม่รักลูกในทางที่ผิด ถ้าลูกทำผิด รู้ว่าผิดก็ต้องว่ากล่าวตักเตือนห้ามปราม หรือว่าเมื่อลูกไปทะเลาะกับใครมาก็ไม่เข้าข้างลูก มียุติธรรม รู้ถูกรู้ผิด อุเบกขามีความหมายดั่งกล่าวนี้ด้วย บางทีพ่อแม่รักลูกมาก แต่ว่าไม่ได้มีอุเบกขาก็เลยเป็นเสียไป ที่เติมเอาเรื่องความรักลูกเข้ามานี้ ก็เพื่อชี้ว่ามีความรักอีกอันหนึ่งที่ต่างออกไปจากกามคือความเมตตา เป็นความรักที่มีให้อภัยไม่ถือโทษผูกโกรธ คนที่ตนมีเมตตามากจะทำผิดก็ไม่ถือโทษ แต่ว่าถ้าเป็นกาม ไม่ได้ รักชนิดนั้นถ้าเกิดผิดใจขึ้น ก็โกรธพยาบาทขึ้นมาทันที ถ้าเป็นเมตตาก็ไม่เกิดโกรธ ไม่เกิดพยาบาท ให้อภัยได้.

วกเข้ามาถึงตัวเรา ตัวเรามีความรักตัวที่เป็นตัวกามดั่งกล่าวมานี้อยู่อย่างเต็มที่ เพราะฉะนั้น **ตัวเรา** นี้จึงเป็น **ตัวอวิชชา** เป็นตัวภพ เป็นตัวกามประกอบกันอยู่ นี่เป็นตัวอาสวะ ท่านแสดงว่าตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยากนั่นแหละ เป็นตัวก่อให้เกิดอาสวะขึ้น ความดับตัณหาเสียได้ก็เป็นการดับอาสวะ และมรรคมีองค์ ๘ ก็เป็นทางปฏิบัติให้ถึงความดับอาสวะ.

พระพุทธเจ้าได้ทรงบำเพ็ญมรรคมีองค์ ๘ มาเต็มบริบูรณ์ สำหรับศีลนั้นได้ทรงมีมาตั้งแต่ทีแรก ในส่วนสมาธิก็ได้ทรงเริ่มในเมื่อเข้าทางที่ถูกแล้ว และก็ทรงน้อมจิตที่เป็นสมาธินั้นไปเพื่อปัญญา เพราะฉะนั้น จึงได้ตรัสรู้มาโดยลำดับ จนถึงมาทรงพบว่า **ตัวเรา** นี้เองเป็นตัว **อาสวะ** ตัณหาเป็นเหตุเกิดอาสวะ ความดับตัณหาได้เป็นความดับอาสวะ และทางที่ทรงปฏิบัติมานั้นจนได้เกิดความรู้ขึ้น ดั่งเป็นเหตุให้ถึงความดับอาสวะ จึงได้เป็นวิชชาคือความรู้แจ่มแจ้งขึ้น อวิชชาก็ดับไป ภพก็ดับไป กามก็ดับไป เพราะฉะนั้น สัตตภาวะคือความเป็นสัตว์ก็หมดสิ้นเป็นพุทธภาวะคือความเป็นพุทธะคือผู้ตรัสรู้ขึ้น เพราะฉะนั้น จึงได้ทรงหยุดการเวียนเกิดต่อไป หยุดประกอบกรรมต่อไป เพราะว่าได้ทรงสิ้นกิเลสอาสวะทรงอาศัยอยู่ในนิวาสคือบ้านเก่า เมื่อบ้านเก่าที่ทรงอาศัยอยู่นั้นแตกสลายคือว่าตาย พระพุทธเจ้าก็ไม่ทรงเข้าถึงภพชาติอะไรต่อไป และก็สิ้นสมมติบัญญัติที่จะเรียกว่าอะไร จะเรียกว่าจิต จะเรียกว่าวิญญาณ จะเรียกว่าอัตตา จะเรียกว่าสัตว์ จะเรียกว่าบุคคลอะไร ไม่เรียกทั้งนั้น แปลว่าหมดเรื่องกันที ถ้ายังจะพูดถึงอะไรก็ยังไม่หมดเรื่อง.

ได้มีผู้เห็นว่า **พระอรหันต์ตายแล้วสูญ** เพราะว่าไม่มีเรื่องอะไรที่จะพูด แต่พระพุทธเจ้า และพระสาวกก็ได้ทำการซักถาม เช่น ซักถามว่า สำคัญอะไรว่าเป็นพระอรหันต์ สำคัญว่าเบญจขันธ์คือ

บ้านที่เป็นเรือนกายเป็นพระอรหันต์หรือ ? ผู้นั้นก็ตอบว่า ไม่ใช่ ไม่ได้สำคัญอย่างนั้น คราวนี้ท่านก็ซักว่า ก็เมื่อเป็นเช่นนั้น เมื่อบ้านอันนี้ตายแล้ว ทำไมจึงไปเข้าใจว่าพระอรหันต์สูญ เพราะฉะนั้น ก็เป็นอันแสดงว่าไม่สูญ แต่ว่าเมื่อไม่สูญแล้วไปอยู่ที่ไหนท่านก็ตอบว่าไม่ควรจะกล่าวว่าไปอยู่ที่ไหน เหมือนกับไฟที่สิ้นเชื้อแล้วก็ดับไป ไม่มีเชื้อใหม่ให้ติดขึ้นมาอีก ก็ไม่ควรจะกล่าวว่าไฟนั้นสูญหรือว่าไฟนั้นไปอยู่ที่ไหน นี่ก็เป็นการยกขึ้นมาเทียบอย่างง่าย ๆ เท่านั้น เพื่อให้เห็นว่าสิ้นสมมติบัญญัติ หมดเรื่องที่จะพูดกันว่าอะไรกันแล้ว.

ตามที่กล่าวมานี้ เป็นการอธิบายตามเค้าความซึ่งท่านแสดงว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงมีวิชชา ๓ หรือมีญาณ ๓ และเมื่อจะพยากรณ์ว่าได้ทรงรู้อย่างไร ก็ให้พยากรณ์ว่าทรงมีวิชชา ๓ นี่แหละจึงเป็นการพยากรณ์ที่ถูกต้อง.

นิพพาน ในพระพุทธศาสนาเป็นปรมัตถ์ คือมีเนื้อความที่สุขุมละเอียดมาก คนทั่วไปเข้าใจยาก ในฝ่ายมหายานจึงได้สร้างนิพพานขึ้นใหม่ คือว่าได้สร้าง พระอาทิพุทธเจ้า ขึ้นองค์หนึ่งอยู่ในสวรรค์ชั้นสุขาวดี เป็นตัวตนที่ไม่มีแก่ไม่มีตาย เป็นอมตะอยู่บนโน้น แล้วก็มีพระโพธิสัตว์อยู่มากมาย การสร้างนิพพานให้เป็นตัวตน สร้างพระพุทธเจ้าให้เป็นตัวตนอยู่ในสวรรค์ที่เป็นนิรันดรอย่างนี้ คนทั่วไปเข้าใจง่าย เมื่อแผ่เข้าไปในประเทศที่นับถือผีสางเทวดา นับถือพระเจ้าก็เลยไปเข้ากันได้ดี อย่างที่ไปตั้งอยู่ในทิเบต ในญี่ปุ่น ในจีน และปรากฏว่าฝรั่งเองก็ศึกษาในฝ่ายมหายานมาก ดูเขาจะเข้าใจได้ดีกว่าในฝ่ายเถรวาท ยิ่งเรื่องอนัตตาแล้วก็ไม่ยอมจะเข้าใจอธิบายไปเป็นอัตตาเสียโดยมาก.

ได้แสดงธรรมซึ่งเป็นเรื่องหนักมาแล้ว ต่อไปนี้จะแสดงประวัติพระสาวกแทรกเข้าบ้าง คือประวัติของพระนันทเถระและของพระรูปนันทาเถรี ทั้งสององค์นี้เป็นพระราชโอรสและพระราชธิดาของพระเจ้าสุทโธทนะพระพุทธบิดา ประสูติแต่พระนางมหาปชาบดีโคตมี.

พระนันทะ

เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จกรุงกบิลพัสดุ์ครั้งแรก ที่ท่านกล่าวว่าหน้าพรรษาที่ ๒ ได้โปรดให้ **พระนันทะ** ซึ่งเป็นพระพุทธอนุชาอุปสมบทเป็นภิกษุ การอุปสมบทของท่านนั้น ได้มีในวันประกอบพิธีอาวาหวิวาหมงคลของท่านเองกับนางชนบทกัลยาณี ซึ่งแปลว่าเจ้าหญิงผู้งดงามในชนบท พระพุทธเจ้าได้เสด็จเข้าไปทรงรับบาตรในพิธีนั้น และก็ได้ทรงส่งบาตรให้นันทราชกุมารถือตามเสด็จไปจนถึงอารามที่ประทับ และได้ตรัสถามว่าจะบวชหรือ นันทราชกุมารทูลตอบว่าจะบวช ด้วยความเคารพในพระพุทธเจ้า ก็ได้โปรดให้อุปสมบท ต่อจากนั้น ก็ได้โปรดให้พระราหุลซึ่งเป็นโอรสบรรพชาเป็นสามเณรอีกด้วย แล้วก็ได้เสด็จออกจากกรุงกบิลพัสดุ์ไป ในคัมภีร์ชั้นบาลีว่า เสด็จไปยังกรุงสาวัตถี แต่ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถาแสดงว่า ได้เสด็จไปกรุงราชคฤห์ก่อน ต่อจากนั้นจึงได้เสด็จไปยังกรุงสาวัตถี ถ้าเสด็จกรุงราชคฤห์ก่อน ก็จะต้องทรงจำพรรษาอยู่ที่เวฬุวันในกรุงราชคฤห์นั้น ออกพรรษาแล้วจึงได้เสด็จไปยังกรุงสาวัตถี แต่ว่าถ้าเสด็จไปยังกรุงสาวัตถีก่อน ก็คงเพียงไปประทับไม่นานเท่าไร แล้ว

ก็เสด็จไปทรงจำพรรษายังพระเวฬุวันในกรุงราชคฤห์ เพราะในพรรษาที่ ๒ นั้น ท่านกล่าวว่า ได้ทรงจำพรรษาอยู่ที่พระเวฬุวันในกรุงราชคฤห์ รวมความเข้าแล้วก็เสด็จกรุงสาวัตถีครั้งหนึ่ง จากตอนเสด็จกลับจากกรุงกบิลพัสดุ์ ทรงแวะเมื่อผ่านหรือว่าเมื่อออกพรรษาแล้วจึงเสด็จก็ตาม ทั้งนี้ก็เพราะได้ทรงรับปฏิญญาของอนาถปิณฑิกเศรษฐีกรุงสาวัตถีว่า จะเสด็จไปประทับในพระเชตวันซึ่งอนาถปิณฑิกเศรษฐีสร้างถวาย.

อนาถปิณฑิกเศรษฐี นั้นเป็นบุตรของเศรษฐีชื่อว่า **สุมนะ** ในกรุงสาวัตถี เดิมชื่อว่า **สุทัตตะ** แต่ว่าเป็นผู้ที่พอใจบริจาคแก่คนกำพร้า คนเข็ญใจทั่ว ๆ ไป จึงมีชื่อเรียกอีกว่าอนาถปิณฑิกะ ที่แปลว่าผู้ให้ก้อนข้าวแก่คนอนาถา และชื่อหลังนี้เป็นชื่อที่ใช้เรียกกัน เป็นที่รู้จักทั่วไป ในขณะที่พระพุทธเจ้าได้ประทับอยู่ที่พระเวฬุวันในกรุงราชคฤห์ อนาถปิณฑิกเศรษฐีได้มีกิจไปยังกรุงราชคฤห์ ได้มีโอกาสไปเฝ้าฟังธรรมของพระพุทธเจ้า ท่านแสดงว่าได้บรรลุมรรคผลคือเป็นโสดาบันบุคคล ได้ทูลแสดงเจตนาจะสร้างวัดถวายพระพุทธเจ้าในกรุงสาวัตถี และทูลขอให้พระพุทธเจ้าทรงรับปฏิญญาว่าจะเสด็จไป พระพุทธเจ้าได้ทรงรับ การรับรองของพระพุทธเจ้านั้น ก็ด้วยวิธีนิ่งที่หมายความว่ารับ อนาถปิณฑิกเศรษฐีกลับไปยังกรุงสาวัตถีแล้วก็ได้สร้างวัดถวาย ซึ่งเรีกว่าพระเชตวัน เพราะได้ไปซื้อสวนของเจ้าเชตสร้างถวาย ท่านกล่าวว่าได้สร้างเสร็จภายในเวลา ๙ เดือนบ้าง ๕ เดือนบ้าง.

เมื่อพระพุทธเจ้าได้เสด็จไปประทับยังพระเชตวัน ตามที่ทรงรับปฏิญญาไว้แล้ว พระนันทะก็ได้ตามเสด็จไปอยู่ด้วย มีเรื่องที่เล่าว่า[๑] ท่านคิดแต่จะลาสิกขา เพราะว่าคิดถึงนางชนบทกัลยาณีซึ่งได้ทำพิธีอาวาหวิวาหมงคลกันแล้ว ท่านก็มาบวชเสียด้วยความเคารพในพระพุทธเจ้าแต่ไม่ใช่บวชด้วยศรัทธา เพราะฉะนั้น เมื่อบวชแล้วจิตใจก็กระหวัดถึงนางชนบทกัลยาณีอยู่เสมอและคิดว่าจะลาสิกขา ข่าวทราบถึงพระพุทธเจ้า ได้ทรงเรียกไปไต่ถาม ท่านก็ทูลรับตามเป็นจริง พระพุทธเจ้าได้ทรงนำท่านไปยังดาวดึงสพิภพด้วยฤทธิ์ ได้เห็นนางเทพอัปสรซึ่งมีรูปงดงามเป็นอันมาก ตรัสถามว่า นางอัปสรสวรรค์เหล่านี้กับนางชนบทกัลยาณีของท่านใครจะงามกว่ากัน ท่านพระนันทะก็ทูลว่า นางอัปสรสวรรค์งามกว่ามากมายนักอย่างเทียบกันไม่ได้ พระพุทธเจ้าก็ตรัสว่าให้พระนันทะยินดีประพฤติพรหมจรรย์ต่อไป ทรงรับประกันว่าจะให้ได้นางอัปสรสวรรค์เหล่านี้ แล้วก็ทรงนำพระนันทะกลับ พระนันทะเมื่อเห็นนางอัปสรสวรรค์จิตก็ค่อยคลายไปจากความคิดถึงนางชนบทกัลยาณี ไปมุ่งอยู่ที่นางอัปสรสวรรค์ และก็ตั้งใจประพฤติพรหมจรรย์ต่อไป ด้วยคิดเพื่อที่จะได้นางฟ้า พวกภิกษุเมื่อได้ทราบก็พากันกล่าวว่า ท่านเป็นลูกจ้างของพระพุทธเจ้า เป็นผู้ที่พระพุทธเจ้าได้ทรงซื้อถ่ายเอาไว้เพื่อค่าจ้างคือนางอัปสรสวรรค์ ท่านพระนันทะเมื่อได้ยินเข้าดังนั้นบ่อย ๆ ก็เกิดความละอายใจ จิตก็หน่ายจากนางอัปสรสวรรค์ ตั้งใจประพฤติพรหมจรรย์ต่อไป ครั้นมีจิตหน่ายแล้ว ประพฤติพรหม

---

[๑] นนฺทเถรวตฺถุ ธมฺมปท. ๑/๑๐๕.

จรรย์ก็ได้ประสบวิมุติคือความหลุดพ้นจากกิเลสอาสวะ วันรุ่งขึ้นก็ได้ไปกราบทูลพระพุทธเจ้าว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงเป็นผู้พ้นจากความรับประกันเพื่อที่จะให้ได้นางอัปสรสวรรค์แล้ว พระพุทธเจ้าได้ทรงเปล่งอุทานขึ้น ดั่งที่แปลความว่า

"เปือกตมคือกามอันบุคคลใดข้ามได้แล้ว หนามคือกามอันบุคคลใดย่ำยีเสียได้แล้ว บุคคลนั้นบรรลุความสิ้นไปแห่งโมหะ ย่อมไม่หวั่นไหวในเพราะสุขและทุกข์."

พระรูปนันทาเถรี

ส่วนพระรูปนันทาเถรีนั้น เป็นพระขนิษฐภคินีของพระนันทะ เมื่อพระพุทธเจ้าได้เสด็จกรุงกบิลพัสดุ์ ครั้งที่ ๒ คราวพระพุทธบิดานิพพาน ครั้นถวายพระเพลิงพระศพเรียบร้อยแล้ว ก็ได้เสด็จจากกรุงกบิลพัสดุ์ไปยังกรุงเวสาลี พระนางมหาปชาบดีโคตมีได้ตามไปขอบวชเป็นภิกษุณี จากนั้นก็ได้เสด็จไปกรุงสาวัตถีประทับที่พระเชตวัน ฝ่ายพระรูปนันทาเมื่อพระราชบิดาสิ้นพระชนม์ พระราชมารดาก็ออกทรงผนวชเป็นภิกษุณี พระเชษฐาก็บวชเป็นภิกษุ จึงเห็นว่า เมื่อบรรดาพระญาติใกล้ชิดได้ออกบวชกันหมดแล้ว ก็ได้ตกลงพระหฤทัยที่จะออกบวชเป็นภิกษุณีด้วย จึงได้ไปขอบวชเป็นภิกษุณีและได้อยู่ในกรุงสาวัตถี พระรูปนันทานี้ท่านแสดงว่า[๗] เป็นผู้มีรูปงามและติดอยู่ในรูปสมบัติ เพราะฉะนั้น เมื่อบวชแล้วก็ไม่ยอมไปฟังธรรมของพระพุทธเจ้า เพราะกลัวว่าพุทธเจ้าจะเทศน์ติรูป แต่เมื่อได้ฟังข่าวว่าพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมที่ไพเราะ ประกอบกับความปรารถนาที่จะได้เห็นพระพุทธเจ้าซึ่งเป็นพระเชษฐาร่วมพระราชบิดาด้วย จึงได้แอบหมู่นางภิกษุณีเข้าไปฟังธรรมของพระพุทธเจ้า ในตอนนี้ท่านเล่าว่า เมื่อพระรูปนันทาเข้าไปในธรรมสภาแล้ว ก็ได้เห็นสตรีผู้หนึ่งยืนถวายงานพัดพระพุทธเจ้าอยู่ มีอายุขนาด ๑๖ ปี มีรูปร่างงดงามเป็นอย่างยิ่ง เมื่อพระรูปนันทาเฝ้ามองดูสตรีผู้นั้นมาเทียบดูกับตน ก็รู้สึกว่าตนเองนั้นมีรูปสมบัติด้อยกว่าสตรีผู้นั้นเป็นอันมาก ต่อมาก็เห็นสตรีผู้นั้นเปลี่ยนไปเป็นคนมีอายุมากขึ้นขนาด ๒๐ ปี พระรูปนันทาเพ่งดูก็รู้สึกว่าความงามนั้นลดลงหน่อยหนึ่ง ครั้นเพ่งดูต่อไปก็ได้เห็นสตรีผู้นี้นั้นเปลี่ยนไปอีก เป็นรูปพรรณสตรีมีบุตรแล้ว เป็นรูปพรรณสตรีกลางคน เป็นคนแก่ แล้วแก่หง่อม แล้วยิ่งแก่หง่อมลงนอนจมสิ่งสกปรกของตน`แล้วก็สิ้นชีวิตเป็นศพเน่าพองในที่สุด จิตของพระรูปนันทาก็หน่ายในรูปไปโดยลำดับจนถึงหน่ายไปโดยสิ้นเชิงและได้ปลงเห็นเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรมอบรมในขณะนั้นซึ่งเหมือนอย่างตีเหล็กในขณะร้อนว่า

"เธอจงพินิจกายที่อาดูร ไม่สะอาด เปื่อยเน่า ไหลเข้าไหลออก ซึ่งคนเขลาปรารถนายิ่งนัก เธอจงเห็นธาตุทั้งหลายโดยเป็นของว่างเปล่า อย่ามาสู่โลกอีก เธอสำรอกความพอใจในภพชาติเสีย จักสงบระงับอยู่ตลอดไป."

---

[๗] รูปนนฺทาเถรีวตฺถุ ธมฺมปท. ๕/๑๐๗.

ต่อจากนี้ ได้ตรัสเทศนาธรรมให้เห็นกระชับเข้าอีกว่า

"สรีระกายนี้ ถูกสร้างให้เป็นเมืองกระดูก ฉาบทาด้วยเนื้อและเลือด เป็นที่ตั้งลงแห่งความแก่ ความตาย ความทะนงและความลบหลู่."

จิตของพระรูปนันทาได้รับอบรมเต็มที่แล้ว ก็ได้วิมุติหลุดพ้นจากกิเลสอาสวะทั้งหมด. วิธีที่เหมาะแก่จริตอัธยาศัยของบุคคลแต่ละคน ดั่งในเรื่องพระเถระและพระเถรีทั้ง ๒ นี้ ได้ทรงใช้วิธีหนามยอกเอาหนามบ่ง คือใช้หนามนั่นเองบ่งหนาม เมื่อติดรูปก็แต่งรูปขึ้นอีกรูปหนึ่งที่ดีกว่า มาชักจิตให้ถอนจากรูปที่ติดอยู่เก่ามาพะวงอยู่ในรูปใหม่ รูปที่ติดอยู่เก่านั้นอาจจะเป็นหนามที่ฝังยอกอยู่ในจิตใจลึกแน่น เมื่อชักให้ถอนออกได้ก็เป็นชั้นที่หนึ่ง ครั้นแล้วก็ไม่ยอมให้รูปใหม่เข้าไปฝังอยู่ลึกแน่นเหมือนอย่างนั้น รีบใช้วิธีถอนออกทันที เหมือนอย่างใช้หนามแทงลงไปเพื่อบ่งหนาม ครั้นบ่งสำเร็จแล้วก็ทิ้งหนามสำหรับบ่งเสียด้วย.

วิธีที่ทรงใช้ อาจจะเป็นฤทธิ์ดั่งที่ท่านเล่าไว้ก็ได้ หรืออาจเป็นคำพูดชี้แจงให้เห็นจริง เหมือนอย่างเห็นด้วยตาก็ได้ เพราะท่านกล่าวว่าพระพุทธเจ้าทรงมีปาฏิหาริย์ ๓ คือ

๑. **อิทธิปาฏิหาริย์** แสดงฤทธิ์ได้เป็นอัศจรรย์.

๒. **อาเทสนาปาฏิหาริย์** ดักใจเป็นอัศจรรย์.

๓. **อนุสาสนีปาฏิหาริย์** สอนเป็นอัศจรรย์.

ข้อ ๑-๒ ก็เพื่อให้การสอนสำเร็จ ข้อ ๓ จึงสำคัญที่สุด แต่ก็ได้อาศัย ๒ ข้อข้างต้น ช่วยตามควรแก่บุคคลผู้รับเทศนา เหตุฉะนี้ พระพุทธเจ้าจึงทรงตั้งพระพุทธศาสนาขึ้นได้สำเร็จ.

ได้มีบางคนกล่าวว่า จะเป็นการสมควรหรือไม่ ในการที่ทรงพรากพระนันทะไปจากนางชนบทกัลยาณีในวันมงคลนั้น ข้อนี้ตอบได้ทีเดียวว่า ทรงเห็นอุปนิสัยแห่งพระอรหัตของท่านแล้ว และทรงสามารถอบรมให้ท่านบรรลุถึงผลที่สุดนั้นได้ และเมื่อจะออกบวชอย่างสละจริงก็ควรบวชในระยะที่ไม่เกิดภาระผูกพัน จึงไม่มีเวลาเหลือที่จะให้รอได้ต่อไป พระพุทธเจ้ามีพระหฤทัยเด็ดเดี่ยว จึงทรงพรากโลกไปได้จนถึงตรัสรู้พระธรรม และทรงบำเพ็ญสิ่งที่ควรทำคือพุทธกิจได้ทุกประการ จึงทรงตั้งพระพุทธศาสนาขึ้นได้ ไม่เป็นฐานะที่จะทรงเกรงอะไร แล้วงดทำสิ่งที่ควรทำเสีย สิ่งที่ทรงเคารพมีอย่างเดียวคือธรรม จึงทรงมุ่งธรรมเป็นใหญ่กว่าสิ่งอื่นทั้งหมด.

๕

พรรษาที่หก

มกุลบรรพต

อาฏานาฏิยสูตร

ในพรรษาที่ ๖ พระอาจารย์กล่าวว่า พระพุทธเจ้าได้เสด็จจำพรรษาที่ **มกุลบรรพต** แต่ในปฐมสมโพธิกถา พระนิพนธ์ **กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส** กล่าวว่า *"เสด็จไปสถิตบนมกุฏบรรพต ทรงทรมานหมู่อสูร เทพยดา และมนุษย์ให้เสียพยศอันร้ายแล้ว และให้เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา"* ภูเขาชื่อนี้ยังค้นไม่พบว่าอยู่ที่ไหน ถ้าจะคาดคะเน ก็น่าจะอยู่ในแคว้นมคธหรือโกศล หรือในแคว้นที่ใกล้เคียงกันนั้น.

สถานเสด็จจำพรรษาของพระพุทธเจ้า มิใช่เป็นที่ประทับตลอดปี พระพุทธเจ้าประทับจำพรรษาชั่วเวลา ๓ เดือนในฤดูฝน ออกพรรษาแล้วก็เสด็จจาริกไปในตำบลต่าง ๆ เรื่องพระพุทธจาริกจะได้กล่าวถึงข้างหน้า ในตอนนี้จะเล่าเรื่อง **ภาณยักข์ ภาณพระ** ที่มีประวัติเล่าว่า เกิดขึ้นเมื่อพระพุทธเจ้าประทับอยู่บน **เขาคิชฌกูฏ** แคว้นมคธนั้น ไม่ปรากฏว่าในพรรษาที่เท่าไร.

ภาณยักข์ ภาณพระ นี้ใช้สวดในพระราชพิธีเดือน ๔ เรียกว่า **พระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์** (ตัดปี หรือสิ้นปี เพราะเป็นพระราชพิธีในปลายเดือน ๔ ขึ้นเดือน ๕ ซึ่งนับว่าเป็นต้นปี) พระราชพิธีนี้เพิ่งมาเลิกในตอนหลัง.

ภาณยักข์ ภาณพระ นี้ ได้แก่ **อาฏานาฏิยสูตร**[๑] ซึ่งตัดมาสวดในเจ็ดตำนาน ขึ้นต้นว่า **วิปสฺสิสฺส นมตฺถุ** มีความย่อว่า เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่บนเขาคิชฌกูฏใกล้กรุงราชคฤห์ สมัยหนึ่ง เมื่อล่วงปฐมยามแห่งราตรีแล้ว **ท้าวมหาราช ๔ องค์** พร้อมกับเสนาหมู่ใหญ่มาเฝ้าพระพุทธองค์ ภูเขาคิชฌกูฏสว่างไสวไปทั่ว.

ท้าวมหาราชทั้ง ๔ มีหน้าที่เป็นโลกบาล (ปกครองรักษาโลก) ทั้ง ๔ ทิศ คือ

๑. ท้าวเวสสวัณณ์ หรือ **กุเวร** ก็มียักข์เป็นเสนาบริวาร เป็นโลกบาลประจำทิศเหนือ

๒. ท้าวธตรัฏฐ์ มีคนธรรพ์ (หรือภูต) เป็นเสนาบริวาร เป็นโลกบาลประจำทิศตะวันออก

---

[๑] ที. ปาฏิ.๑๑/๒๐๘/๒๐๗-๒๒๐.

๓. **ท้าววิรุฬหก** มีกุมภัณฑ์ (หรือเทวะ) เป็นเสนาบริวาร เป็นโลกบาลประจำทิศใต้

๔. **ท้าววิรูปักษ์** มีนาคเป็นเสนาบริวาร เป็นโลกบาลประจำทิศตะวันตก.

ท้าวเวสสวัณณ์ได้กราบทูลพระพุทธเจ้าว่า ยักษ์ทั้งหลายที่มีอำนาจมาก มีอำนาจปานกลาง มีอำนาจน้อย บางพวกไม่เลื่อมใสพระพุทธเจ้า บางพวกก็เลื่อมใสในพระพุทธเจ้า แต่โดยมากไม่เลื่อมใส เพราะพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมเพื่อเว้นจากการฆ่าทำลายชีวิต เว้นการลักทรัพย์ เว้นประพฤติผิดในทางกาม เว้นพูดเท็จ เว้นดื่มน้ำเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท ส่วนยักษ์โดยมากไม่งดเว้นดั่งกล่าว จึงไม่รักไม่ชอบธรรมของพระพุทธเจ้า และสาวกของพระพุทธเจ้าผู้อยู่ป่าอันสงัดเงียบก็มีอยู่มาก พวกยักษ์ก็มักอยู่ในป่าเช่นนั้น ฉะนั้น เพื่อให้พวกยักษ์ที่ไม่เลื่อมใสธรรมของพระพุทธเจ้ายังเกิดความเลื่อมใสขึ้น ก็ขอให้พระพุทธเจ้าได้โปรดรับอาฏานาฏิยรักขา เพื่อคุ้มครองรักษาพุทธบริษัททั้งหลายให้พ้นจากการถูกเบียดเบียนเพื่ออยู่ผาสุก พระพุทธเจ้าได้ประทับโดยดุษณีภาพ ท้าวเวสสวัณณ์ จึงได้กล่าวบทอาฏานาฏิยรักขานี้ว่า **วิปสฺสิสฺส นมตฺถุ** เป็นต้น.

ใจความของบทรักขานี้ ขึ้นต้นด้วยนมัสการพระพุทธเจ้า ๗ พระองค์ คือ

๑. **พระวิปัสสี**

๒. **พระสิขี**

๓. **พระเวสสภู**

๔. **พระกกุสันธะ**

๕. **พระโกนาคมนะ**

๖. **พระกัสสปะ**

๗. **พระสักยบุตร** (คือพระบรมศาสดาของเราทั้งหลายในบัดนี้).

ต่อจากนั้น กล่าวถึงเรื่องโลก อันประกอบด้วยดวงอาทิตย์ กลางคืน กลางวัน และสมุทร กล่าวถึง **ท้าวจตุโลกบาล** ทิศตะวันออก ทิศตะวันตก ทิศใต้ และทิศเหนือ ตามลำดับ ท้าวโลกบาลแต่ละองค์มีโอรสองค์ละ ๙๑ เท่ากัน ล้วนมีชื่อว่า **อินท** เหมือนกันทั้งหมด ต่างก็เคารพกราบไหว้พระโคตมพุทธเจ้า และได้กล่าวถึงทิศเหนือเป็นพิเศษ คือกล่าวถึง **อุตตรกุรุทวีป** มีภูเขามหาเนรุหรือสิเนรุ (ไทยเรามักเรียกว่าเขาพระสุเมรุ) เป็นที่ซึ่งมนุษย์จำพวกหนึ่งเกิดอยู่ ไม่มีการถือสิทธิหวงแหนสิ่งใดสิ่งหนึ่งแก่กันและกันทั้งสิ้น ไม่ต้องไถ ไม่ต้องหว่าน มีข้าวสาลีเกิดขึ้นเอง เวลาจะหุงต้มก็ไม่ต้องใช้ไฟฟืนไฟถ่าน ใช้หม้อข้าววางบนก้อนหินสามก้อนที่เกิดไฟขึ้นเองเป็นต้น และกล่าวถึงท้าวโลกบาลผู้ครองทิศนี้ คือท้าวเวสสวัณณ์หรือท้าวกุเวรว่า มีนครอยู่หลายนคร มีชื่อว่าอาฏานาฏา กุสินาฏา ปรกุสินาฏา เป็นต้น แลท้าวกุเวรนี้ กล่าวว่า แต่ก่อนเป็นพราหมณ์ชื่อว่ากุเวร ได้บำเพ็ญกุศลไว้ จึงมาเกิดเป็นท้าวโลกบาลประจำทิศเหนือมีชื่อว่ากุเวร แลเพราะมีราชธานีอันวิสาณ (กว้างใหญ่) จึงเรียกว่าเวสสวัณณ์.

ต่อจากนี้ กล่าวถึงยักษ์เสนาชั้นหัวหน้า ซึ่งเป็นเสนาผู้นำข่าวสาส์น ๑๒ คน ชื่อว่า ตโตลา

ตัตตลา ตโตตลา เป็นต้น กล่าวถึงสระโบกขรณีและยักขสภาชื่อว่า ภคลวตี กล่าวถึงต้นไม้แลสัตว์ต่าง ๆ .

ต่อจากนี้ได้กล่าวว่า อาฏานาฏิยรักขานี้ เพื่อคุ้มครองรักษาพุทธบริษัททั้งหลาย ถ้าพวกอมนุษย์ที่เป็นเสนาบริวารของท้าวจตุโลกบาล จะเป็นชายหรือหญิงก็ตาม ลูกชายหรือลูกหญิงก็ตาม เป็นมหาอำมาตย์ เป็นบริษัทบริวารก็ตาม จะพึงมีจิตคิดร้ายยืนเดินนั่งนอนเฉียดกรายพุทธบริษัทผู้ใดผู้หนึ่ง อมนุษย์ผู้นั้นก็จะต้องถูกตัดลาภ ถูกไล่ที่ ถูกตัดสมาคม ถูกห้ามอาวาหะวิวาหะ ถูกตำหนิ ถูกครอบศีรษะด้วยหม้อเหล็กเปล่า ตลอดจนถึงถูกผ่าขมองศีรษะออกเป็น ๗ เสี่ยง.

แต่ก็มีพวกอมนุษย์ผู้ดุร้ายหยาบช้า ไม่เชื่อฟังท้าวมหาราช (โลกบาล) ไม่เชื่อฟังราชบุรุษของท้าวมหาราช ไม่เชื่อฟังคนของราชบุรุษของท้าวมหาราช เรียกว่าเป็นศัตรูของท้าวมหาราชเหมือนอย่างพวกโจรในแว่นแคว้นของพระเจ้ากรุงมคธ ไม่เชื่อฟังพระราชโองการและเจ้าหน้าที่ผู้ใดผู้หนึ่ง ก็เรียกว่าเป็นศัตรูของพระมหาราช พวกอมนุษย์ผู้ประพฤติละเมิดดั่งกล่าวก็เช่นเดียวกัน เรียกว่าเป็นศัตรูผู้ทำผิด ขัดเทพอาณัติของท้าวจตุโลกบาล ถ้าจะพึงมีขึ้นไซร้ก็ให้ร้องกล่าวโทษแก่มหาเสนาบดียักข์ว่า ยักข์ตนนี้ ๆ เข้ามาจับ มาสิงเบียนให้เกิดโรค เบียนให้เกิดอาพาธ เบียนให้ผ่ายผอม เบียนให้เหี่ยวแห้งไม่ยอมปล่อย มหาเสนาบดียักข์ซึ่งมีหน้าที่เป็นผู้รับคำร้องกล่าวโทษมี ๒๘ ตน ชื่อว่า อินทะ โสมะ วรุณะ เป็นต้น.

ครั้นท้าวเวสสวัณณ์ได้แสดงอาฏานาฏิยรักขานี้ถวายพระพุทธเจ้าแล้ว ได้กราบทูลลากลับ วันรุ่งขึ้น พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเล่าแก่ภิกษุทั้งหลายมีถ้อยคำและข้อความอย่างเดียวกัน.

ความย่อของอาฏานาฏิยสูตรมีดั่งกล่าวมานี้ แบ่งออกเป็น ๒ ตอน ตอนต้นที่ท้าวเวสสวัณณ์มาเฝ้ากราบทูลแสดงอาฏานาฏิยรักขาของตน เรียกว่า **ภาณยักข์** (บทกล่าวของยักข์) ตอนหลังที่พระพุทธเจ้าตรัสเล่าเรียกว่า **ภาณพระ** (บทกล่าวของพระ)

สูตรภาณยักข์ภาณพระนี้ ตอนต้นเป็นบทนมัสการพระพุทธเจ้า ๗ พระองค์ ต่อไป กล่าวถึงท้าวจตุโลกบาลและเสนาบริวาร ทั้งสองเรื่องนี้น่าวิจารณ์ว่าจะเป็นพระพุทธศาสนาโดยแท้จริงเพียงไร.

พระพุทธเจ้า ๒๘ พระองค์

เรื่องพระพุทธเจ้าหลายพระองค์ มีในพระพุทธศาสนาที่แสดงเป็นกลาง ๆ เช่น ในพระโอวาท ๓ ที่แปลความว่า *การไม่ทำบาปทั้งปวง การทำกุศลให้ถึงพร้อม การทำจิตใจให้ผ่องแผ้ว นี้เป็นคำสอนของพระพุทธทั้งหลาย* คำว่า **พุทธะ** นี้ ใช้เป็นพหูพจน์ มีความหมายทั่วไปว่า *ผู้รู้ทั้งหลาย* พระพุทธเจ้าซึ่งเป็นบรมศาสดาก็เรียกว่า **พุทธะ** พระอรหันตสาวกก็เรียกว่า **พุทธะ** แต่มักเติมคำว่าอนุข้างหน้า เป็น **อนุพุทธะ** แปลว่า *ผู้รู้ตามหรือผู้รู้ในภายหลัง* เรียกรวมกันว่า **พุทธานุพุทธะ** แปลว่า *พระพุทธะและพระอนุพุทธะ* พระพุทธะนั้นมีพระองค์เดียว ส่วนพระอนุพุทธะนั้นมีมากเท่าจำนวนพระอรหันตสาวกทั้งหลาย เมื่อถือว่าเป็นพระพุทธะด้วยกัน ก็กล่าวได้ว่าพระพุทธะมีจำนวนมาก.

ในบางพระสูตร[๑] ได้แสดงพระพุทธะอีกจำพวกหนึ่ง เรียกว่า **พระปัจเจกพุทธะ** แปลว่า *ผู้ตรัสรู้เฉพาะตนผู้เดียว* ไทยเราเรียกพระปัจเจกพุทธเจ้าหรือพระปัจเจกโพธิ ท่านอธิบายว่า เป็นผู้ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองเช่นดียวกับพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นพระบรมศาสดาของเราทั้งหลายในบัดนี้ แต่ไม่สอนผู้อื่น น่าพิจารณาว่า คงหมายความว่า ไม่สอนผู้อื่นให้ตรัสรู้ตาม หรือไม่ตั้งศาสนาขึ้น และเมื่อมีพระปัจเจกพุทธเจ้า ก็เรียกพระพุทธเจ้าซึ่งสอนผู้อื่นเช่นพระบรมศาสดาของเราทั้งหลายว่า **พระสัมมาสัมพุทธเจ้า** แปลว่า *ผู้ตรัสรู้เอง* หรือ **พระสัพพัญญูพุทธเจ้า** แปลว่า *พระพุทธะผู้ตรัสรู้ธรรมทั้งปวง* พระปัจเจกพุทธะ ท่านแสดงว่ามีจำนวนมากอยู่ด้วยกันในที่แห่งหนึ่ง ๆ จำนวนหลายร้อยก็มี.

เมื่อแสดงถึงพระปัจเจกพุทธะ ก็แสดงต่อไปว่า มีขึ้นในกาลสมัยที่ว่างพระพุทธศาสนา ในสมัยที่พระพุทธศาสนายังดำรงอยู่ไม่อันตรธานไปจากโลก พระปัจเจกพุทธะก็ยังไม่บังเกิด ต่อเมื่อพระพุทธศาสนาอันตรธานไปหมดสิ้นแล้ว ทั้งปฏิเวธ ปฏิบัติ และปริยัติ สิ้นบรรพชิตในพระพุทธศาสนา สิ้นพุทธบริษัททุกจำพวก ตั้งแต่สมัยดั่งกล่าวจนถึงเกิดมีพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้พระธรรม และตั้งพระพุทธศาสนาขึ้นใหม่อีกพระองค์หนึ่ง เรียกว่า **พุทธันดร** แปลว่า "ระหว่างแห่งพระพุทธเจ้า" พระปัจเจกพุทธะทั้งหลายบังเกิดขึ้นในกาลสมัยที่เป็นพุทธันดรเช่นนี้ ตามคตินี้ พระพุทธเจ้าผู้เป็นบรมศาสดาของเราทั้งหลาย เมื่อตรัสรู้แล้ว ถ้าไม่สั่งสอนใคร ไม่ได้ตั้งพระพุทธศาสนา ไม่ได้ประดิษฐานพุทธบริษัทขึ้น ก็คงเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้าพระองค์หนึ่ง.

เมื่อคติแห่งพระพุทธศาสนาขยายออกไปถึงพระปัจเจกพุทธะ และขยายออกไปถึงกาลเวลาอันเรียกว่าพุทธันดร ก็จะต้องขยายออกไปถึงพระพุทธเจ้าอีกพระองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นขีดขั้นสิ้นสุดแห่งพุทธันดร เพราะจะต้องมีองค์หนึ่งอยู่ที่สุดทางนี้ และอีกองค์หนึ่งอยู่ที่สุดทางโน้น จึงเกิดมีคติเรื่องพระพุทธเจ้าหลายพระองค์ขึ้น และมีคตินับเวลาของโลกอันยืดยาวที่สุด เรียกว่ากัปหรือกัลป์.

ในคัมภีร์แสดงพระนามพระพุทธเจ้าซึ่งบังเกิดขึ้นในกัปต่าง ๆ หลายจำนวน เช่น ในภาณยักข์ภาณพระ แสดงไว้ ๗ พระองค์ ในที่อื่น เช่น ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถา[๒] แสดงย้อนหลังไปอีกมาก รวมกันถึง ๒๘ พระองค์ก็มี หรือที่ระบุจำนวนไว้มากยิ่งกว่านั้นอีกมาก ดั่งในบทสวด **สัมพุทเธ** ต้นเจ็ดตำนาน ซึ่งเข้าใจว่าแต่งในลังกาก็มี จะกล่าวแต่เฉพาะ ๒๘ พระองค์ ซึ่งมักอ้างในบทสวดหรือในการประกอบพิธีหลายอย่างมีดั่งนี้

๑. พระตัณหังกร

๒. พระเมธังกร

๓. พระสรณังกร

๔. พระทีปังกร (รวม ๔ พระองค์อุบัติในกัปหนึ่ง)

---

[๑] องฺ. ทุก. ๒๐/๙๗/๓๐๑; องฺ. ทสก. ๒๔/๒๕/๑๖.

[๒] ขุ. พุทธ. ๓๓/๕๔๖/๒๗; ชินกาล. น. ๒๘.

๕. **พระโกณฑัญญะ** (เพียงพระองค์เดียวอุบัติในกัปหนึ่ง)

๖. **พระสุมังคละ**

๗. **พระสุมนะ**

๘. **พระเรวตะ**

๙. **พระโสภิตะ** (รวม ๔ พระองค์อุบัติในกัปหนึ่ง)

๑๐. **พระอโนมทัสสี**

๑๑. **พระปทุมะ**

๑๒. **พระนารทะ** (รวม ๓ พระองค์อุบัติในกัปหนึ่ง)

๑๓. **พระปทุมุตตระ** (เพียงพระองค์เดียวอุบัติในกัปหนึ่ง)

๑๔. **พระสุเมธะ**

๑๕. **พระสุชาตะ** (รวม ๒ พระองค์อุบัติในกัปหนึ่ง)

๑๖. **พระปิยทัสสี**

๑๗. **พระอัตถทัสสี**

๑๘. **พระธรรมทัสสี** (รวม ๓ พระองค์อุบัติในกัปหนึ่ง)

๑๙. **พระสิทธัตถะ** (เพียงพระองค์เดียวอุบัติในกัปหนึ่ง)

๒๐. **พระติสสะ**

๒๑. **พระปุสสะ** (รวม ๒ พระองค์อุบัติในกัปหนึ่ง)

๒๒. **พระวิปัสสี** (เพียงพระองค์เดียวอุบัติในกัปหนึ่ง)

๒๓. **พระสิขี**

๒๔. **พระเวสสภู** (รวม ๒ พระองค์อุบัติในกัปหนึ่ง)

๒๕. **พระกกุสันธะ**

๒๖. **พระโกนาคมนะ**

๒๗. **พระกัสสปะ**

๒๘. **พระสัมมาสัมพุทธเจ้าของเราทั้งหลาย** (รวม ๔ พระองค์อุบัติแล้วในกัปนี้).

อนึ่ง ในกัปนี้เอง จักอุบัติขึ้นในอนาคตอีกหนึ่งพระองค์ คือ **พระเมตเตยยะ** ไทยเรา เรียกว่า **พระเมตไตรย** หรือ **พระศรีอารยเมตไตรย** แต่มักเรียกกันว่า **พระศรีอารย์**.

เพราะในกัปปัจจุบันนี้จะมีพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้นถึง ๕ พระองค์ รวมทั้งพระศรีอารย์จึงเรียกว่า **ภัททกัป** หรือ **ภัทรกัป** แปลว่า **กัปเจริญ.**

นับรวมพระพุทธเจ้าที่ระบุพระนามอันเป็นส่วนอดีตได้ ๒๘ พระองค์ นับตั้งแต่พระวิปัสสีได้ ๗ พระองค์ นับเฉพาะในภัททกัปนี้ ทั้งอดีตและอนาคตได้ ๕ พระองค์ บทนมัสการ **นโม พุทฺธาย** แปลตามศัพท์ว่า *นอบน้อมแด่พระพุทธเจ้า* เป็นคำกลาง ๆ แต่ก็นับถือกันว่าเป็นบทไหว้พระเจ้า ๕

พระองค์ น่าจะเพราะนับได้ ๕ อักษร และพระพุทธเจ้า ๕ พระองค์นั้น ก็หมายถึงพระพุทธเจ้าซึ่งได้อุบัติแล้วและจักอุบัติในภัททกัปนี้.

พุทธพยากรณ์

จำนวนพระพุทธเจ้า ๒๘ พระองค์ นับตั้งต้นในกัปของพระทีปังกรพุทธเจ้า ซึ่งได้ทรงพยากรณ์พระบรมศาสดาของเราทั้งหลายว่าจะได้ตรัสเป็นพระพุทธเจ้า ตามที่ท่านเล่าไว้ว่า

ในที่สุดแห่ง ๔ อสงไขย ๑๐๐,๐๐๐ กัปจากภัททกัปนี้ มีนครหนึ่งชื่อว่า **อมรวดี** ได้มีพราหมณ์ผู้หนึ่งชื่อว่า **สุเมธ** อาศัยอยู่ในนครนั้น เป็นพราหมณ์คฤหบดีบัณฑิต มั่งคั่งด้วยทรัพย์ต่าง ๆ ต่อมาสุเมธบัณฑิตได้ปรารภถึงความทุกข์ในโลกอันเนื่องมาจากชาติภพ ปรารถนาจะพ้นจากชาติ ภพ ได้พิจารณาเห็นว่า **เมื่อมีทุกข์ก็ย่อมมีสุข มีภพก็ย่อมมีวิภพ** (ปราศจากภพ) *มีร้อนก็ย่อมมีเย็น มีกองไฟ ๓ กอง* (ราคะ โทสะ โมหะ) *ก็ย่อมมีนิพพาน* (ดับไฟกิเลส) *มีบาปก็ย่อมมีบุญ มีชาติก็ย่อมมีอชาติ* (ไม่เกิด) เป็นคู่กัน จึงสละทุก ๆ สิ่งออกบวชเป็นดาบส ประพฤติพรตพรหมจรรย์ในป่าสำเร็จสมาบัติ ๘ และอภิญญา ๕ ใช้เวลาให้ล่วงไปด้วยความสุขอันเกิดจากสมาบัติ.

สมัยนั้น พระพุทธเจ้าทรงพระนามว่า **ทีปังกร** อุบัติขึ้นในโลก เสด็จจาริกประกาศพระพุทธศาสนา จนใกล้จะถึงรัมมกนคร ประทับพักอยู่ในสุทัศนมหาวิหาร ประชาชนชาวรัมมกนครได้ออกไปเฝ้าทูลเชิญเสด็จเข้าสู่พระนคร เพื่อรับบิณฑบาตในวันรุ่งขึ้น แล้วพากันตกแต่งทางที่เป็นเปือกตมหลุมบ่อ ต้นไม้ขึ้นรกรุงรัง ช่วยกันถมแผ้วถางเกลี่ยทำให้เรียบร้อย โปรยข้าวตอกดอกไม้ ยกธงชัยธงผืนผ้า ต้นกล้วย เป็นต้น.

ในกาลนั้น สุเมธดาบสได้ผ่านมาพบเข้า ถามทราบความแล้ว จึงขอแบ่งที่ตกแต่งทางตอนหนึ่ง ไม่ยอมใช้ฤทธิ์ ลงมือขนดินถมทางด้วยตนเอง ครั้นพระพุทธเจ้าทีปังกรเสด็จผ่านมาก็ทอดตนลงนอนถวายหลังให้เป็นทางเสด็จ และเมื่อได้พินิจพิจารณาเห็นพระพุทธสิริของพระพุทธเจ้าทีปังกร มีความเลื่อมใส จนถึงตั้งจิตปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต ท่านแสดงว่า ถ้าแม้สุเมธดาบสขอบรรพชาอุปสมบทเป็นภิกษุพุทธสาวกของพระทีปังกรพุทธเจ้า ก็จะพึงบรรลุนิพพานได้ในชาตินั้น แต่สุเมธดาบสปรารถนาที่จะบรรลุสัมโพธิญาณเหมือนพระทีปังกรทศพล ช่วยยกมหาชนขึ้นสู่ธรรมนาวาพาให้ข้ามจากสังสารสาครแล้วจึงจะปรินิพพานในภายหลัง. ฝ่ายพระทีปังกรทศพล เมื่อเสด็จถึงองค์สุเมธดาบส ประทับยืน ณ ที่เบื้องศีรษะก็ได้ตรัสพยากรณ์ว่า ดาบสนี้ทำอภินิหารปรารถนาเพื่อเป็นพระพุทธะ ความปรารถนาของดาบสนี้จักสำเร็จในอนาคตเบื้องหน้าโน้น สุเมธดาบสครั้นได้รับพุทธพยากรณ์ ก็ได้ชื่อว่าเป็น **โพธิสัตว์** จำเดิมแต่นั้นมา.

ท่านแสดงว่า อภินิหาร ความปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้าของบุคคลใดบุคคลหนึ่งนั้น จักสำเร็จเพราะผู้ตั้งความปรารถนาประกอบด้วย **ธรรมสโมธาน** ๘ ประการ[๕] (*ความประชุมแห่งธรรม*

---

[๕] ชาตก. ๑/๒๓; ชินกาล. น. ๒๖.

คือคุณสมบัติรวมกันครบ) ได้แก่

๑. เป็นมนุษย์

๒. เป็นบุรุษเพศสมบูรณ์

๓. มีเหตุสมบูรณ์ คือ มีนิสสัยบารมีพร้อมทั้งการปฏิบัติประมวลกัน เป็นเหตุที่จะให้บรรลุพระอรหัตต์ในอัตภาพนั้นก็ได้แล้ว แต่เพราะปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้าจึงยังไม่สำเร็จก่อน

๔. ได้เห็นพระศาสดา คือ ได้เกิดทันและได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าพระองค์ใดพระองค์หนึ่ง

๕. บรรพชา คือ ถือบวชเป็นนักบวช เช่น ฤษี ดาบส ไม่ใช่เป็นคฤหัสถ์

๖. ถึงพร้อมด้วยคุณ คือ ได้อภิญญา ๕ สมาบัติ ๘ หมายถึงได้สมาธิจิตอย่างสูงจนจิตบังเกิดความรู้ความเห็น อย่างมีตา มีหูเกินมนุษย์สามัญ

๗. ถึงพร้อมด้วยอธิการ คือ การกระทำอันยิ่งจนถึงอาจบริจาคชีวิตของตนเพื่อพระพุทธเจ้าได้

๘. มีฉันทะ คือ มีความพอใจ มีอุตสาหะพยายามยิ่งใหญ่จนถึงเปรียบเหมือนว่ายอมแบกโลกทั้งโลกเพื่อนำไปสู่แดนเกษมได้ หรือเปรียบเหมือนว่ายอมเหยียบย่ำโลกทั้งโลกที่เต็มไปด้วยขวากหนามหอกดาบและถ่านเพลิงไปได้.

ท่านผู้ประกอบด้วยธรรมสโมธาน ๘ นี้ ทำอภินิหารปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้าในสำนักของพระพุทธเจ้าพระองค์ใดพระองค์หนึ่ง ความปรารถนาของท่านย่อมสำเร็จได้.

สุเมธดาบสมีธรรมสโมธาน ๘ ข้อเหล่านี้บริบูรณ์ จึงมีอภินิหารปรารถนาพุทธภูมิได้ และว่าเรียกพระโพธิสัตว์จำเดิมแต่ได้รับพยากรณ์จากพระทีปังกรทศพล ต่อจากนั้นพระโพธิสัตว์ก็ได้บำเพ็ญ **พุทธการกธรรม** *(ธรรมที่ทำให้เป็นพระพุทธเจ้า)* ๑๐ ประการ ได้แก่

๑. บำเพ็ญทาน สละบริจาคสิ่งทั้งปวง จนถึงร่างกายชีวิตให้ได้หมดสิ้น เหมือนอย่างเทภาชนะน้ำคว่ำจนหมดน้ำ

๒. บำเพ็ญศีล รักษาศีลยิ่งกว่าชีวิต เหมือนอย่างเนื้อทรายรักษาขนยิ่งกว่าชีวิต

๓. บำเพ็ญเนกขัมม์ ออกจากกามจากบ้านเรือน เหมือนอย่างมุ่งออกจากพันธนาคาร

๔. บำเพ็ญปัญญา เข้าหาศึกษาไต่ถามบัณฑิต โดยไม่เว้นว่าจะเป็นบุคคลมีชาติชั้นวรรณะต่ำปานกลางหรือสูง เหมือนอย่างภิกษุเที่ยวบิณฑบาตรับไปโดยลำดับ ไม่เว้นแม้ที่ตระกูลต่ำ

๕. บำเพ็ญวิริยะ มีความเพียรมั่นคงไม่ย่อหย่อนทุกอิริยาบถ เหมือนอย่างสีหราช มีความเพียรมั่นคงในอิริยาบถทั้งปวง

๖. บำเพ็ญขันติ อดทนทั้งในการได้รับการยกย่อง ทั้งในการถูกหมิ่นแคลน เหมือนอย่างแผ่นดินใครทิ้งของสะอาดไม่สะอาดก็รองรับได้ทั้งนั้น

๗. บำเพ็ญสัจจะ รักษาความจริง ไม่พูดเท็จทั้งรู้ แม้ฟ้าจะผ่าเพราะเหตุไม่พูดเท็จก็ไม่ยอมพูดเท็จ หรือแม้เมื่อพูดเท็จจะได้ทรัพย์เป็นต้น ก็ไม่ยอมพูดเท็จ เหมือนอย่างดาวโอสธีดำเนินไปใน

วิถีของตนเที่ยงตรงทุกฤดู

๘. บำเพ็ญอธิษฐาน ตั้งใจมุ่งมั่นไม่หวั่นไหว คือ เด็ดเดี่ยวแน่นอนในสิ่งที่อธิษฐานใจไว้ เหมือนอย่างภูเขาหินไม่หวั่นไหวในเมื่อถูกลมกระทบทุกทิศ

๙. บำเพ็ญเมตตา แผ่มิตรภาพไมตรีจิต ไม่คิดโกรธอาฆาต มีจิตสม่ำเสมอเป็นอันเดียว ทั้งในผู้ที่ให้คุณ ทั้งในผู้ที่ไม่ให้คุณหรือให้โทษ เหมือนอย่างน้ำแผ่ความเย็นไปให้อย่างเดียวกันแก่ทั้งคนชั่วทั้งคนดี

๑๐. บำเพ็ญอุเบกขา วางจิตมัธยัสถ์เป็นกลาง ทั้งในคราวสุข ทั้งในคราวทุกข์ เหมือนอย่างแผ่นดินเมื่อใครทิ้งของสะอาดไม่สะอาดลงไปก็มัธยัสถ์เป็นกลาง.

พุทธการกธรรม ๑๐ ประการเหล่านี้เรียกว่า **บารมี** ตรงกับคำว่า **ปรมะ** ที่แปลว่าอย่างยิ่ง หมายถึงว่าเต็มบริบูรณ์ แต่ก็มิใช่ว่าจะเต็มบริบูรณ์ได้เอง ต้องปฏิบัติบำเพ็ญเพิ่มพูนขึ้นเรื่อย ๆ ไป คือ ต้องทำให้เต็มบริบูรณ์ เหมือนอย่างตักน้ำเทใส่ตุ่มใหญ่อยู่เรื่อย ๆ จนกว่าจะเต็ม *บำเพ็ญจนเต็มบริบูรณ์เมื่อใดก็สำเร็จเป็นพระพุทธเจ้าเมื่อนั้น* พระโพธิสัตว์ได้บำเพ็ญบารมีนับตั้งแต่ได้รับพยากรณ์จากพระทีปังกรพุทธเจ้า ตลอดเวลา ๔ อสงไขย ๑๐๐,๐๐๐ กัปผ่านพระพุทธเจ้าที่ได้ตรัสรู้ในกัปนั้น ๆ นับแต่พระทีปังกรเป็นต้นมาถึง ๒๔ พระองค์ (ดูพระพุทธเจ้า ๒๘ พระองค์) จึงได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า.

บารมีที่บำเพ็ญมาโดยลำดับดั่งกล่าวแล้ว แบ่งเป็น ๓ ขั้น ขั้นสามัญเรียกว่า **บารมี** เฉย ๆ ขั้นกลางเรียกว่า **อุปบารมี** ขั้นสูงสุดเรียกว่า **ปรมัตถบารมี** เช่น การบริจาคพัสดุภายนอก เรียกว่า ทานบารมี บริจาคอวัยวะเรียกว่า ทานอุปบารมี บริจาคชีวิตเรียกว่า ทานปรมัตถบารมี.

ต้นไม้ที่ตรัสรู้

คติเรื่องพระโพธิสัตว์บำเพ็ญบารมี เกี่ยวเนื่องจากคติเรื่องพระพุทธเจ้าหลายพระองค์ เพราะจะต้องมีท่านผู้เตรียมพระองค์จะเป็นพระพุทธเจ้าแต่ละพระองค์ ในคัมภีร์ชาดก เป็นเรื่องเล่าถึงพระพุทธเจ้าของเราทั้งหลาย เมื่อเป็นพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติต่าง ๆ จนถึงเป็นพระเวสสันดร นับได้ ๕๔๗ ชาดก (ไม่นับสุเมธดาบสซึ่งเป็นชาติเริ่มต้น) ในบัดนี้ก็มีพระศรีอารย์เป็นพระโพธิสัตว์ สถิตอยู่ในดุสิตสวรรค์ ซึ่งจะได้จุติมาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในเวลาอสงไขยปีในอนาคต.

ในกัปของพระทีปังกรพุทธเจ้า มีพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้น ๔ พระองค์ พระทีปังกรเป็นองค์ที่ ๔ ฉะนั้น พระพุทธเจ้าจำนวน ๒๘ พระองค์ จึงนับแต่พระตัณหังกรซึ่งเป็นองค์ ๑ ในกัปนั้น ส่วนในภาณยักษ์ ภาณพระ เป็นต้น แสดงไว้เพียง ๗ พระองค์.

โพธิพฤกษ์ หรือไม้โพธิ์ คือ ต้นไม้ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ตั้งแต่พระทีปังกร เป็นต้นไป พบในพุทธวงศ์เป็นต้น ส่วนองค์ที่ ๑ ถึงที่ ๓ พบในชินกาลมาลี[๕] ดั่งต่อไปนี้

---

[๕] ชินกาล. น. ๑๔-๒๖. ๓๘.

๑. **พระตัณหังกร** *ไม้สัตตปัณณะ* (ตีนเป็ดขาว)
๒. **พระเมธังกร** *ไม้กิงสุกะ* (ทองกวาว)
๓. **พระสรณังกร** *ไม้ปาตลี* (แคฝอย)
๔. **พระทีปังกร** *ไม้ปิปผลิ* (เลียบ)
๕. **พระโกณฑัญญะ** *ไม้สาลกัลยาณี* (ขานาง)
๖. **พระมังคละ** *ไม้นาคะ* (กากะทิง)
๗. **พระสุมนะ** *ไม้นาคะ* (กากะทิง)
๘. **พระเรวตะ** *ไม้นาคะ* (กากะทิง)
๙. **พระโสภิตะ** *ไม้นาคะ* (กากะทิง)
๑๐. **พระอโนมทัสสี** *ไม้อัชชุนะ* (รกฟ้าขาว)
๑๑. **พระปทุมะ** *ไม้มหาโสณะ* (อ้อยช้าง, คำมอก)
๑๒. **พระนารทะ** *ไม้มหาโสณะ* (อ้อยช้าง,คำมอก)
๑๓. **พระปทุมุตตระ** *ไม้สลฬะ* (สน)
๑๔. **พระสุเมธะ** *ไม้มหานิมพะ* (สะเดาป่า)
๑๕. **พระสุชาตะ** *ไม้มหาเวฬุ* (ไผ่ใหญ่)
๑๖. **พระปิยทัสสี** *ไม้กกุธะ* (กุ่ม)
๑๗. **พระอัตถทัสสี** *ไม้จัมปกะ* (จำปาป่า)
๑๘. **พระธัมมทัสสี** *ไม้พิมพชาละ* หรือกุรวกะ (มะพลับ,ซ้องแมว)
๑๙. **พระสิทธัตถะ** *ไม้กัณณิการะ* (กรรณิการ์)
๒๐. **พระติสสะ** *ไม้อสนะ* (ประดู่ลาย)
๒๑. **พระปุสสะ** *ไม้อาลมกะ* (มะขามป้อม)
๒๒. **พระวิปัสสี** *ไม้ปาตลิ* (แคฝอย)
๒๓. **พระสิขี** *ไม้ปุณฑริกะ* (มะม่วงป่า)
๒๔. **พระเวสสภู** *ไม้มหาสาละ* (สาละใหญ่, ส้านหลวง หรือมะตาดทางภาคเหนือ)
๒๕. **พระกะกุสันธะ** *ไม้มหาสิริสะ* (ซึกใหญ่)
๒๖. **พระโกนาคมนะ** *ไม้อุทุมพระ* (มะเดื่อ)
๒๗. **พระกัสสปะ** *ไม้นิโครธะ* (ไทร,กร่าง)
๒๘. **พระโคตมะ** คือ พระพุทธเจ้าพระบรมศาสดาของเราทั้งหลาย ไม้อัสสัตถะ (โพธิ์, ป่าแป้ง, ไม้อัสสัตถะ ไทยเราทั่วไปเรียกกันว่าโพธิ์ หรือ โพ หรือโพใบ (ยังมีโพทะเลอีกอย่างหนึ่ง) ลังกาก็เรียกว่าโพ จะเป็นคำเดิม หรืออาจจะมาจากโพก็ได้ ได้ทราบว่าทางภาคอีสานเรียกว่าไม้ป่าแป้ง)

๒๙. พระเมตไตรย ในอนาคต *ไม้นาคะ* (กากะทิง).

ไม้โพธิ์ของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย และไม้ที่เกี่ยวกับพระพุทธเจ้า ดั่งกล่าวในพุทธประวัติหรือที่เกี่ยวแก่พระพุทธศาสนประวัติ แม้ภายหลังพุทธปรินิพพานได้มีนิยมปลูกในวัดทั้งหลายน้อยบ้างมากบ้าง แต่ไม้อัสสัตถะที่เราเรียกกันว่า ต้นโพธิ์ ได้นิยมปลูกในวัดทั่วไป มีหลายวัดได้หน่อหรือพันธุ์มาจากโพธิ์ที่พุทธคยาอันเป็นที่ตรัสรู้.

คติเรื่องพระพุทธเจ้าหลายพระองค์และพระโพธิสัตว์มีกล่าวในคัมภีร์ฝ่ายเถรวาทนี้ตั้งแต่ชั้นบาลีเป็นต้นไป จึงมีคล้ายกับมหายาน แต่ไม่เหมือนกัน ถึงอย่างนั้นก็คงมีแสดงเรื่องพระพุทธเจ้าหลายพระองค์ด้วยกัน และแสดงพระโพธิสัตว์ด้วยกัน ส่วนอธิบายมีต่างกัน ได้กล่าวในฝ่ายเถรวาทนี้แล้ว จะได้เลือกกล่าวในฝ่ายมหายานเทียบเคียงโดยสังเขป.

พระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์ฝ่ายมหายาน

ในฝ่ายมหายาน แสดงว่ามีพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งสถิตอยู่เป็นนิรันดรในสรวงสวรรค์ **คือ พระสยัมภูพุทธเจ้า** หรือ **พระอาทิพุทธเจ้า** และมีพระพุทธเจ้าอีก ๕ พระองค์ เกิดด้วยอำนาจฌานสมาบัติทั้ง ๕ ของพระอาทิพุทธเจ้า สถิตอยู่ในสวรรค์เช่นเดียวกัน เรียกว่า **พระธยานิพุทธเจ้า ๕** พระองค์

๑. **พระไวโรจนะ** ทำหัตถ์อย่างปางปฐมเทศนา

๒. **พระอักโษภยะ** ทำหัตถ์อย่างปางมารวิชัย

๓. **พระรัตนสัมภวะ** ทำหัตถ์อย่างปางประทานพร

๔. **พระอมิตาภะ** ทำหัตถ์อย่างปางสมาธิ

๕. **พระอโมฆสิทธะ** ทำหัตถ์อย่างปางประทานอภัย.

พระพุทธรูปศิลาแห่งพระพุทธเจ้า ๕ พระองค์นี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้มาชุดหนึ่ง เมื่อคราวเสด็จพระราชดำเนินเกาะชวา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๙ โปรดให้ประดิษฐานที่พระเจดีย์วัดราชาธิวาส ๔ องค์ ที่ ๔ มุมแห่งพระเจดีย์ อีกองค์หนึ่งโปรดให้ประดิษฐานที่ซุ้มยอดปรางค์ด้านทิศตะวันตกแห่งพระอุโบสถ วัดบวรนิเวศวิหาร คือ พระไวโรจนะ ถือกันว่าพระไวโรจนะเป็นองค์กลาง อีก ๔ องค์อยู่ล้อมรอบแต่ละทิศ พระพุทธรูปศิลาชุด ๕ องค์นี้เดิมประดิษฐานอยู่ที่พระเจดีย์บูโรพุทโธในเกาะชวา (เมื่อเร็ว ๆ นี้ ที่วัดราชาธิวาส ถูกผู้ร้ายลักตัดพระเศียรไปองค์หนึ่ง ถ้าใครติดตามนำกลับมาต่อคืนได้ จะเป็นกุศลอย่างยิ่ง)[๑].

ต่อมา มีเพิ่มขึ้นมาใหม่อีกปางหนึ่ง เรียกว่า **พระไภษัชคุรุ** ทำพระหัตถ์อย่างปางสมาธิถือวชิระดูเป็นหม้อน้ำมนต์หรือผลสมอไปบ้าง เป็นต้นแบบพระกริ่งทั้งปวง.

---

[๑] เมื่อ ๑ ธันวาคม ๒๕๐๕

พระพุทธเจ้าเหล่านี้ เป็นผู้บันดาลให้พระโพธิสัตว์จุติลงมาเกิดเป็น **พระมนุษยพุทธเจ้า** พระพุทธเจ้าของเราทั้งหลาย หรือแม้พระพุทธเจ้า ๒๘ พระองค์ ตลอดจนถึงพระศรีอารย์ที่จะตรัสรู้ข้างหน้าเป็นพระมนุษยพุทธเจ้าทั้งนั้น พระมนุษยพุทธเจ้ามีพระกาย ๓ อย่าง คือ

๑. **พระธรรมกาย** ได้แก่ กายธรรมคือตัวพระธรรมที่ตรัสรู้

๒. **สัมโภคกาย** ได้แก่ กายเนื้อหรือรูปนามเกิดแก่ตาย

๓. **นิรมานกาย** ได้แก่ กายที่บริสุทธิ์ตั้งแต่ได้ตรัสรู้.

พระไภษัชคุรุ บางพวกถือว่าเป็นพระมนุษยพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งด้วย.

ส่วนพระโพธิสัตว์มีมาก ได้แก่ ท่านผู้ที่จะสำเร็จก็ได้ แต่ไม่ยอมสำเร็จเป็นพระอรหันต์ มุ่งจะช่วยโลกต่อไปก่อน แบ่งเป็น **ธยานิโพธิสัตว์** พวกหนึ่ง **มนุษยโพธิสัตว์** จำพวกหนึ่ง มีจำนวนมาก แต่พระธยานิโพธิสัตว์ที่สำคัญมี ๕ พระองค์ คือ

๑. **สมันตภัทรโพธิสัตว์** ผู้รักษาพระศาสนาของพระกกุสันธะพุทธเจ้า

๒. **วัชรปาณีโพธิสัตว์** ผู้รักษาพระศาสนาของพระโกนาคมพุทธเจ้า

๓. **รัตนปาณีโพธิสัตว์** ผู้รักษาพระศาสนาของพระกัสสปพุทธเจ้า

๔. **อวโลกิเตศวรโพธิสัตว์** ผู้รักษาพระศาสนาของพระโคดมสักยมุนีพุทธเจ้าองค์ปัจจุบัน

๕. **วิศวปาณีโพธิสัตว์** จะเป็นผู้รักษาพระศาสนาของพระศรีอารยเมตไตรยพุทธเจ้าต่อไปในอนาคต.

เถรวาทและอาจริยวาท

คำว่า **เถรวาท** และ **อาจริยวาท** เป็นต้น มีความหมายโดยย่อดั่งต่อไปนี้

เถรวาท แปลว่า *ถ้อยคำของพระเถระ* ประวัติของคำนี้มีว่า ในคราวที่พระอรหันต์จำนวน ๕๐๐ รูป ประชุมกันทำสังคายนาพระธรรมวินัยครั้งที่ ๑ ภายหลังพุทธปรินิพพาน ๓ เดือน พระมหากัสสปเถระซึ่งเป็นประธาน ได้ตั้ง **ข้อห้ามการถอนพระพุทธบัญญัติ** ตามที่ได้มีพระพุทธานุญาตไว้ว่า เมื่อสงฆ์ปรารถนาก็ให้ถอนสิกขาบทเล็กน้อยได้ ที่ประชุมทั้งหมดรับรอง ฉะนั้น พระสงฆ์ฝ่ายที่ปฏิบัติตามข้อตกลงนี้จึงเรียกว่าฝ่ายเถรวาท เพราะได้ถือปฏิบัติตามวาทะของพระเถระคือพระมหากัสสปหรือของพระเถระผู้ให้ความตกลงเป็นครั้งแรกเหล่านั้น แต่ได้มีพระสงฆ์อีกฝ่ายหนึ่งซึ่งไม่ได้เข้าประชุมสังคายนาครั้งนั้นไม่เห็นด้วย คือเห็นว่าเมื่อมีพระพุทธานุญาตให้ถอนสิกขาบทเล็กน้อยได้ **ก็ควรจะถอนได้** ฉะนั้น จึงได้ถอนสิกขาบทเล็กน้อยต่าง ๆ ที่เห็นว่าปฏิบัติไม่สะดวก ต่างอาจารย์ก็ต่างถอน ตรงกันบ้าง ไม่ตรงกันบ้าง ฝ่ายนี้เรียกว่า **อาจริยวาท** แปลว่า *ถ้อยคำของอาจารย์* เมื่อแผ่ขยายออกไปในถิ่นต่าง ๆ ก็ยิ่งต่างกันออกไป ทั้งก็ยิ่งถอนจนถึงสิกขาบทใหญ่ ๆ เปลี่ยนแปลงแก้ไขไปตามหมู่คณะและถิ่นประเทศ พระสงฆ์สายนี้โดยมากแผ่ขยายไปทางเหนือของอินเดีย จึงเรียกว่า **อุตตรนิกาย** แปลว่า *นิกายเหนือ* ส่วนสายเถรวาท โดยมากแผ่ไปทางใต้ของอินเดีย จึงเรียกว่า **ทักษิณ**

นิกาย แปลว่า *นิกายใต้* สายอาจริยวาทหรืออุตตรนิกายนั้น ในเวลาต่อมาก็มิใช่แก้แต่วินัยเท่านั้น แต่ได้แก้หลักธรรมตามคติเดิมด้วย ดั่งเช่นแก้เรื่องพระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์ดั่งกล่าวแล้ว.

ตามคติเดิมแสดงว่า ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตาไม่ใช่ตน คำว่า **ธรรม** หมายถึงทั้งสังขารวิสังขาร เป็นอนัตตาทั้งหมด วิสังขาร โดยเฉพาะคือพระนิพพาน ก็เป็นอนัตตา พระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ทั้งหลายเป็นผู้สิ้นอาสวกิเลสหมดแล้ว ก็สิ้นชาติภพ ไม่เกิดเป็นอะไรอีกต่อไปและสิ้นสมมติบัญญัติทุกอย่าง หมดเรื่องที่จะพูดว่าเป็นอะไรทั้งสิ้น ส่วนทางอุตตรนิกายแก้เป็นมีอาทิพุทธเจ้าเป็นต้น เป็นอัตตาตัวตน อยู่บนสรวงสวรรค์ สถิตอยู่เป็นนิรันดร จึงเป็นการแก้ธรรมให้เป็นอัตตาขึ้น และแสดงพระโพธิสัตว์เป็นอันมากซึ่งยังคงอยู่กับโลกเพื่อช่วยโลก จึงเรียกฝ่ายของตนว่า **มหายาน** แปลว่า *ยานคือพาหนะที่ใหญ่* อาจที่จะช่วยบรรทุกสัตวโลกเป็นอันมากให้ข้ามพ้นความทุกข์ได้ และเรียกฝ่ายเถรวาทว่า **หีนยาน** แปลว่า *ยานคือพาหนะที่เล็ก* เพราะเอาตัวรอดเฉพาะตัว ปฏิบัติเพื่อบรรลุพระอรหันต์เฉพาะตน ไม่รออยู่ช่วยโลกต่อไปก่อน ฉะนั้น *เถรวาท ทักษิณนิกาย* หรือ *หีนยาน* จึงเป็นสายเดียวกัน บัดนี้ตั้งอยู่ในลังกา ไทย พม่า มอญ เป็นต้น สายนี้ยึดถือรักษาพระธรรมวินัยตามหลักเดิมไว้ ส่วน *อาจริยวาท อุตตรนิกาย* หรือ *มหายาน* ก็เป็นสายเดียวกัน บัดนี้ตั้งอยู่ในทิเบต จีน ญี่ปุ่น เกาหลี ญวน เป็นต้น ทั้งสองสายเดิมก็คงไม่ต่างกันมาก แต่เมื่อล่วงมานาน ๆ ก็ยิ่งต่างกันออกไปทุกที และในสายเดียวกันก็ยังแบ่งย่อยออกเป็นนิกายเล็กน้อยอีกเป็นอันมาก.

เฉพาะในสายเถรวาทนั้น คติเรื่องพระพุทธเจ้าหลายพระองค์และพระโพธิสัตว์จะเกิดขึ้นตั้งแต่เมื่อไรยากที่จะทราบได้ แต่ถ้าสมมติว่าเกิดขึ้นภายหลังเพื่อมิให้ด้อยน้อยหน้ากว่าฝ่ายมหายาน แต่ก็ยังรักษาหลักเดิม คือ แสดงพระพุทธเจ้าในมนุษย์ซึ่งอุบัติขึ้นในกัปต่าง ๆ แต่ไม่บังเกิดขึ้นในคราวเดียวกัน ๒ พระองค์ เมื่อศาสนาของพระองค์หนึ่งเสื่อมสูญไปสิ้นแล้ว ถึงยุคสมัยจึงจะเกิดขึ้นอีกพระองค์หนึ่ง และธรรมของพระพุทธเจ้าทุกพระองค์แสดงสั่งสอนเช่น อริยสัจจ์ ก็เป็นอย่างเดียวกันไม่มีแตกต่างกัน ส่วนพระโพธิสัตว์ก็ใช้จำกัดเฉพาะผู้ที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่ง ๆ เท่านั้น และมีหลักเกณฑ์ดั่งกล่าวแล้วในเรื่องสุเมธดาบส แต่ก็มีแสดงว่าอาจสำเร็จได้หากไม่ยอมสำเร็จ เพราะปรารถนาพุทธภูมิเพื่อจะช่วยโลก คล้ายกับความต้องการเป็นพระโพธิสัตว์ในฝ่ายมหายาน.

พิจารณาดูตามเหตุผล อัน **ความจริง** ในโลกหรือ **กฎความจริง** ของสิ่งทั้งหลายย่อมมีอยู่เป็นอย่างเดียวกันทุกกาลสมัย ยกตัวอย่างในทางโลก เช่น สิ่งที่เรียกว่าไฟฟ้า กฎความจริงในเรื่องนี้ก็มีอยู่ประจำโลก เมื่อใครค้นพบก็ประดิษฐ์ไฟฟ้าขึ้นใช้ได้ ถ้าวิชาในเรื่องนี้ต้องสาปสูญไปเพราะเหตุอะไรก็ตาม ก็มิใช่ว่ากฎความจริงในเรื่องนี้จะต้องสาปสูญไปด้วย เมื่อใครค้นพบเข้าอีกก็อาจประดิษฐ์ใช้ได้อีก.

ธรรมคือความจริงที่สถิตอยู่เป็นอกาลิโก (ไม่มีกาล) ได้มีพระสูตรหนึ่งแสดงโดยความว่า *"พระตถาคต (พระพุทธเจ้า) ทั้งหลาย จะอุบัติขึ้นหรือไม่ก็ตาม ธาตุนั้นก็คงตั้งอยู่เป็นธรรมฐิติ (ความตั้งอยู่แห่งธรรม) เป็นธรรมนิยาม (ความกำหนดแน่แท้แห่งธรรม) คือสังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้ง*

ปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา[๗]

พิจารณาดู **หลักพระพุทธศาสนาที่แท้จริง** นั้น มุ่งแสดงธรรมเพื่อให้เกิดความรู้เข้าใจปฏิบัติให้สำเร็จประโยชน์ได้ในปัจจุบัน เช่น หลักอริยสัจจ์ ไม่ได้มุ่งสืบความยาวสาวความยืดให้เนิ่นช้า ไม่มีประโยชน์ และคำที่เป็นพหูพจน์ เช่น พระพุทธเจ้าทั้งหลาย พระตถาคตทั้งหลายก็เป็นสำนวนของภาษาแม้คนเดียวก็มีสำนวนนิยมพูดเป็นพหูพจน์ เช่น เมื่อพูดกับผู้ใหญ่แม้คนเดียว ใช้สรรพนามแทนท่านด้วยพหูพจน์ หรือต้องการจะพูดให้ฟังรวม ๆ กัน ให้หมายคลุมถึงในวงเดียวกันทั้งหมด ก็ใช้พหูพจน์ และในปฐมเทศนาของพระพุทธเจ้า ตรัสเรียกพระองค์เองว่า **ตถาคต** แทนคำสรรพนาม เมื่อกล่าวถึงพระองค์ในเวลาก่อนตรัสรู้ เรียกว่า **โพธิสัตว์** เป็นคำที่ใช้เรียกเพื่อให้เข้าใจกันเท่านั้น แต่เมื่อได้มีคติความคิดสืบสาวออกไปก็กลายเป็นเรื่องยืดยาวใหญ่โต ถึงดั่งนั้นก็เป็นเรื่องที่นับถือกันอยู่เป็นอันมาก และเป็นวรรณคดีทางศาสนาอันมีค่าที่พึงรักษาไว้ ประกอบด้วยคติธรรมเป็นอันมาก.

กัปหรือกัลป์

เมื่อกล่าวถึงพระพุทธเจ้าหลายพระองค์และพระโพธิสัตว์ก็ควรจะกล่าวถึงเรื่องกัปหรือกัลป์บ้าง เพราะท่านกล่าวไว้ว่า พระโพธิสัตว์ของเราทั้งหลาย ได้ทรงบำเพ็ญพระบารมีมาถึงสี่อสงไขยแสนกัลป์ นับแต่เมื่อเสวยพระชาติเป็นสุเมธดาบส กล่าวตามสำนวนเก่าว่าสี่อสงไขยกำไรแสนกัลป์ หรือ *สี่อสงไขยกำไรแสนมหากัลป์.*

ความคิดในเรื่องกาลเวลาอันยืดยาวของโลก ได้มีกล่าวในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาซึ่งเป็นคัมภีร์ชั้นแรกก็มี ชั้นหลังก็มี ในคัมภีร์ทางศาสนาพราหมณ์ก็มี ความคิดในเรื่องนี้น่าจะมีตั้งแต่เก่าก่อนพุทธกาลช้านาน วิธีหมายรู้ในเรื่องกาลเวลาในคัมภีร์ทั้งหลายดั่งกล่าว น่าจะสรุปได้เป็น ๒ วิธี คือ

๑. นับด้วยจำนวนสังขยา หรือนับด้วยตัวเลข เช่น ๑-๒-๓ เป็นต้น

๒. กำหนดด้วยอุปมา หรือด้วยเครื่องกำหนดอย่างใดอย่างหนึ่ง ในเมื่อมากเกินไปที่จะนับด้วยสังขยาหรือเลข.

การกำหนดดั่งกล่าวในวิธีที่ ๒ นี้แหละ เป็นที่มาของคำว่า **กัป** (กัปปะ) ในภาษามคธ หรือ **กัลป์** (ในภาษาสันสกฤต) เพราะคำนี้แปลอย่างหนึ่งว่า *กำหนด* แต่ก็ใช้ในความหมายหลายอย่าง เช่น ในความหมายว่า *"สมควร"* เป็นต้น และที่ใช้ในความหมายถึงกาลเวลาแห่งอายุตามยุคตามสมัยก็มี เช่น ในคราวที่พระพุทธเจ้าปลงอายุสังขารว่าอีกสามเดือนจะเสด็จปรินิพพาน พระอานนท์ได้กราบทูลอาราธนาขอให้เสด็จอยู่กัปหนึ่ง เพราะได้เคยสดับพระพุทธเจ้าตรัสว่า *ผู้ที่เจริญอิทธิบาท ๔ ประการถ้าจำนงใจจะดำรงรูปกายอยู่ก็จะพึงอยู่ได้กัปหนึ่งหรือเหลือกว่ากัปหนึ่ง*[๘] พระอาจารย์อธิบายว่า คำว่า

---

[๗] ธมฺมนิยามสุตฺต องฺ. ติก. ๒๐/๑๖๘/๕๗๖.

[๘] มหาปรินิพฺพานสุตฺต ที. มหา. ๑๐/๑๒๐/๙๔.

กัป ในที่นี้ หมายถึง **อายุกัป** คือกำหนดอายุของคนในยุคปัจจุบัน ซึ่งมีประมาณร้อยปี ฉะนั้น กัปหนึ่งจึงกำหนดว่าร้อยปี* ส่วนคำว่า **กัป กัลป์** ที่จะกล่าวต่อไปนี้ มิได้หมายถึงกัปที่ใช้ในความหมายต่าง ๆ ดั่งกล่าวนั้น แต่หมายถึงระยะเวลายืดยาวเกินที่จะนับด้วยสังขยาหรือเลข ต้องกำหนดด้วยวิธีอุปมา.

ในเบื้องต้นพึงทราบความหมายอย่างกว้างก่อนว่า **กัป** หรือ **กัลป์** คือ *กำหนดอายุของโลก* หมายถึงระยะเวลาตั้งแต่เกิดโลกจนโลกสลาย เหมือนอย่างกำหนดอายุของบุคคล หมายถึงตั้งแต่เกิดจนตาย กำหนดอายุของโลกดั่งกล่าวคราวหนึ่ง ๆ เรียกว่ากัปหนึ่ง ๆ มีระยะเวลายืดยาวมาก ไม่เป็นการง่ายที่จะนับว่ามีจำนวนกี่หมื่นกี่แสนปี แต่อาจจะกำหนดได้โดยอุปมาเหมือนอย่างภูเขาหินใหญ่ยาวโยชน์หนึ่งกว้างโยชน์หนึ่งสูงโยชน์หนึ่ง ไม่มีช่องไม่มีโพรง เป็นก้อนหินแท่งทึบ ถึงร้อยปีหนหนึ่ง มีบุรุษใช้ผ้าทอที่แคว้นกาสี (ผ้าเนื้อดี) มาลูบครั้งหนึ่งทุก ๆ ร้อยปี ภูเขาหินนั้นก็จะพึงราบเรียบไปก่อน แต่กัปยังไม่สิ้น อีกอุปมาหนึ่ง เหมือนอย่างนครยาวหนึ่งโยชน์กว้างหนึ่งโยชน์ กำแพงสูงหนึ่งโยชน์ เต็มด้วยเมล็ดพันธุ์ผักกาดแน่นขนัด ถึงร้อยปีหนหนึ่ง มีบุรุษหนึ่งมาหยิบพันธุ์ผักกาดไปเมล็ดหนึ่งทุก ๆ ร้อยปี กองเมล็ดพันธุ์ผักกาดนั้นก็จะพึงสิ้นไปก่อน ส่วนกัปยังไม่สิ้น กัปที่ยาวมากดั่งนี้เรียกว่า **มหากัป** ก็มี.

กัปหนึ่ง ๆ แม้จะมีระยะเวลายืดยาวจนต้องกำหนดด้วยอุปมาดั่งกล่าว แต่ก็ยังมีคติความคิดของคนในสมัยเก่าแก่ว่า ได้มีกัปจำนวนมากมายล่วงไปแล้วในอดีต หมายความว่าโลกได้เคยเกิดดับหรือดับเกิดมาแล้วในอดีตมากครั้งจนนับไม่ถ้วน จนถึงต้องกำหนดด้วยอุปมาเหมือนกัน คือเหมือนอย่างสาวกสี่คนมีอายุร้อยปี ระลึกถึงกัปในอดีตได้วันละแสนกัป ระลึกอยู่ถึงร้อยปีก็ยังไม่หมดกัปที่ล่วงไปแล้ว ต้องตายไปเสียก่อน อีกอย่างหนึ่ง เปรียบเหมือนทรายในเนื้อที่ตั้งแต่ต้นแม่น้ำคงคาจนจดถึงมหาสมุทร ซึ่งนับไม่ได้ว่ามีจำนวนเท่าไรเม็ด กัปในอดีตมีจำนวนมากมายเหลือที่จะนับดั่งกล่าวเรียกว่า **อสงไขย** ตรงกับคำว่า *นับไม่ถ้วน* **สงสาร** คือ *ความท่องเที่ยวเวียนตายเกิด หรือเกิดตายของสัตวโลกทุกสัตว์ทุกบุคคลในกัปทั้งหลายนับไม่ถ้วน* จึงเรียกว่า **อนมตัคคะ** แปลว่า *มีที่สุด* (ที่สุดเบื้องต้นและที่สุดเบื้องปลาย) *ที่ไม่รู้.*

ท่านแสดงว่า พระโพธิสัตว์ได้ทรงบำเพ็ญพระบารมีมาตลอดเวลาสี่อสงไขย คือตลอดกัปที่นับไม่ถ้วนนั้นสี่ครั้ง มีปัญหาว่า มีเกณฑ์อะไรเป็นเครื่องกำหนดว่าอสงไขยหนึ่ง ๆ เรื่องนี้ตรวจดูในพุทธวงศ์ พอจับความได้ว่า ถือเอาเกณฑ์พระพุทธเจ้าในอดีตดั่งที่ได้กล่าวมาแล้ว คือพระพุทธเจ้าองค์ต้น ๆ ได้ตรัสรู้ในกัปหนึ่ง แล้วเว้นไปนับไม่ถ้วนกัป จึงมีมาตรัสรู้ขึ้นอีก ระยะเว้นว่างของพระพุทธเจ้าตลอดเวลาเป็นกัปจนนับไม่ถ้วนนี้เรียกว่าอสงไขยหนึ่ง ๆ เป็นดั่งนี้สี่อสงไขยจึงถึงระยะที่นับได้แสนกัปย้อนกลับไปจากกัปปัจจุบันซึ่งได้มีพระพุทธเจ้ามาตรัสโดยลำดับมาจนถึงพระองค์ปัจจุบัน

---

* สุ. วิ. ๒/๒๐๑.

ฉะนั้น จึงกล่าวว่า *สี่อสงไขยกำไรแสนมหากัลป์.*

เรื่องกัปที่นับไม่ถ้วนซึ่งเรียกว่า อสงไขย และที่นับได้แสนหนึ่งนี้ ท่านกล่าวว่าได้ปรากฏใน **ปุพเพนิวาสญาณ** คือ *ความรู้ระลึกชาติหนหลังได้ของพระพุทธเจ้า* นึกทำความเข้าใจตามคำของท่านเอาเองว่า เมื่อระลึกย้อนกลับไปยาวไกลเหมือนอย่างดูออกไปสุดลูกตา ก็คงจะปรากฏเป็นห้วง ๆ เหมือนอย่างมองไปในอากาศในเวลากลางคืนเห็นดวงดาวทั้งหลาย แต่จะกำหนดระยะห่างกันของดวงดาวเหล่านั้นว่าเท่าไร ก็นับได้ยาก (เช่น ในบัดนี้ก็ต้องคิดนับด้วยปีแสง) เมื่อมาถึงระยะใกล้จึงพอนับได้ ในระยะแสนกัปก็น่าจะปรากฏพอนับได้เหมือนกันฉะนั้น.

กล่าวถึงการกำหนดนับในพุทธวงศ์[๑๐] พระพุทธเจ้าองค์ที่ ๑ ถึงองค์ที่ ๔ อุบัติในกัปหนึ่งองค์ที่ ๕ อุบัติขึ้นในอีกกัปหนึ่ง แต่ในระหว่างองค์ที่ ๔ ถึงองค์ที่ ๕ มีระยะห่างกันมากจนนับกัปไม่ถ้วน (เป็นอสงไขยที่ ๑) พระพุทธเจ้าองค์ที่ ๖-๗-๘-๙ อุบัติขึ้นในอีกกัปหนึ่ง แต่ในระหว่างองค์ที่ ๕ และองค์ที่ ๖ มีระยะห่างกันมากจนนับกัปไม่ถ้วน (อสงไขยที่ ๒) องค์ที่ ๑๐-๑๑-๑๒ อุบัติขึ้นในอีกกัปหนึ่ง แต่ในระหว่างองค์ที่ ๙ และองค์ที่ ๑๐ มีระยะห่างกันมากจนนับกัปไม่ถ้วน (อสงไขยที่ ๓) องค์ที่ ๑๓ อุบัติขึ้นในอีกกัปหนึ่ง แต่ในระหว่างองค์ที่ ๑๒ และองค์ที่ ๑๓ มีระยะห่างกันมากจนนับกัปไม่ถ้วน (อสงไขยที่ ๔).

นับตั้งแต่องค์ที่ ๑๓ นั้นมาจนถึงปัจจุบัน หรือว่านับตั้งแต่ภัทรกัปในปัจจุบันนี้ย้อนไปจนถึงองค์ที่ ๑๓ อุบัติขึ้นรวมได้แสนกัป ท่านใช้วิธีนับย้อนกลับไปแบบวิธีระลึกชาติ คือย้อนกลับไปแสนกัป องค์ที่ ๑๓ ดั่งกล่าวองค์เดียวอุบัติขึ้นในกัปนั้น ย้อนกลับไปสามหมื่นกัป องค์ที่ ๑๔-๑๕ อุบัติขึ้นในกัปนั้น ย้อนกลับไปหมื่นแปดพันกัป องค์ที่ ๑๖-๑๗-๑๘ อุบัติขึ้นในกัปนั้น ย้อนกลับไปเก้าสิบสี่กัป องค์ที่ ๑๙ อุบัติขึ้นองค์เดียวในกัปนั้น ย้อนกลับไปเก้าสิบสองกัป องค์ที่ ๒๐-๒๑ อุบัติขึ้นในกัปนั้น ย้อนกลับไปเก้าสิบเอ็ดกัป องค์ที่ ๒๒ องค์เดียวอุบัติขึ้นในกัปนั้น (นี้คือพระวิปัสสีที่กล่าวถึงเป็นองค์แรกในพระพุทธเจ้าจำนวนเจ็ดพระองค์ในภาณยักข์ภาณพระ) ย้อนกลับไปสามสิบเอ็ดกัป องค์ที่ ๒๓-๒๔ อุบัติขึ้นในกัปนั้น ต่อจากนั้นก็มาถึงภัทรกัปปัจจุบัน องค์ที่ ๒๕-๒๖-๒๗-๒๘ ได้อุบัติขึ้นแล้วโดยลำดับ และจะอุบัติขึ้นข้างหน้าอีกพระองค์หนึ่ง รวมเป็นพระเจ้า ๕ พระองค์ในกัปนี้ เพราะกัปนี้มีพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้นมากกว่ากัปอื่น ๆ ในอดีตที่ท่านระลึกไปถึง จึงเรียกว่า ***ภัททกัป*** หรือ ***ภัทรกัป*** แปลว่า *กัปเจริญ.*

ในคัมภีร์ฝ่ายเถรวาทนี้ ได้มีกล่าวถึงพระโพธิสัตว์ของเราทั้งหลาย ได้ทรงบำเพ็ญพระบารมีมาตั้งแต่สมัยพระพุทธเจ้าองค์ที่ ๔ จนมาตรัสเป็นองค์ที่ ๒๘ กำหนดนับได้สี่อสงไขยกำไรแสนมหากัลป์ ด้วยวิธีกำหนดนับดั่งกล่าวนี้ ได้มีฝ่ายที่นับถือเรื่องนี้อยู่ไม่น้อย ที่กาบาเอ้ประเทศพม่า ได้ปลูกไม้ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าทั้งหมดไว้ แต่ถึงจะไม่นับถือ เมื่อทราบวิธีกำหนดนับของท่าน ก็อาจจะ

---

[๑๐] ขุ. พุทฺธ. ๓๓/๕๔๖/๒๗.

เข้าใจหนังสือที่ได้อ่านหรือได้ฟัง ซึ่งมีอยู่ไม่น้อยในสำนวนเก่าโดยเฉพาะ ก็จะได้ทราบว่า ความคิดของคนเก่าแก่นั้นมีอยู่ในเรื่องอายุโลกว่าอย่างไร เมื่อสรุปความเข้าแล้ว คนรุ่นเก่าแก่ได้เห็นแล้วว่าโลกนี้มีเกิดดับเช่นเดียวกับสังขารมนุษย์ และมีความเชื่อว่าโลกนี้เมื่อดับแล้วก็เกิดขึ้นอีก คล้ายกับมีชาติภพ และชาติหนึ่ง ๆ ของโลกมีระยะเวลายาวไกล เรียกว่ากัปหรือกัลป์ ดังกล่าวมานั้นแล.

ระยะเวลาเกิดดับของโลกคราวหนึ่ง ๆ อันเรียกว่ากัปหนึ่ง ๆ ตามที่กล่าวมาแล้ว ท่านจำแนกออกเป็น ๔ ส่วน คือ[**]

๑. **สังวัฏฏกัป** แปลว่า *กัปเสื่อม*

๒. **สังวัฏฏฐายีกัป** แปลว่า *กัปที่ตั้งอยู่เนื่องด้วยกัปเสื่อม*

๓. **วิวัฏฏกัป** แปลว่า *กัปเจริญ*

๔. **วิวัฏฏฐายีกัป** แปลว่า *กัปที่ตั้งอยู่เนื่องด้วยกัปเจริญ.*

กัปทั้ง ๔ นี้เป็นกัปย่อย คือ จำแนกกัปที่เป็นอายุโลกออกเป็น ๔ กัปย่อย เพื่อเรียกให้ต่างกัน จึงเรียกกัปที่เป็นอายุโลกทั้งหมดว่ามหากัป แม้แยกย่อยออกเป็น ๔ ก็เป็นการไม่ง่ายที่จะนับว่าเท่านั้นเท่านี้ปี หรือร้อยปี พันปี แสนปี จึงเรียกว่าอสงไขยเหมือนกัน หมายความว่านับไม่ถ้วน ฉะนั้น กัปย่อยทั้ง ๔ จึงเรียกว่าอสงไขยทั้ง ๔ รวมความว่าแบ่งกัปใหญ่ที่เป็นอายุโลกทั้งหมดออกเป็น ๔ กัป หรือ ๔ อสงไขย แต่พึงเข้าใจว่า ๔ อสงไขยในที่นี้หมายถึง ๔ กัปย่อยดังกล่าวเท่านั้น มิใช่หมายถึง ๔ อสงไขยที่กล่าวมาแล้วในตอนที่ว่าด้วยเรื่องสี่อสงไขยกำไรแสนมหากัลป์ ฉะนั้น อสงไขยในที่นี้เท่ากับเป็นอสงไขยย่อย เช่นเดียวกับกัปย่อย บางทีก็เรียกรวมว่า อสงไขยกัป อันหมายถึงส่วนย่อยทั้ง ๔ ของอายุโลกดังกล่าวเท่านั้น และใช้เรียกว่าอสงไขยก็เพราะแม้เป็นส่วนย่อยก็นับปีไม่ถ้วนเหมือนกัน (อสงไขยในตอนนี้หมายถึงนับปีไม่ถ้วน ส่วนในตอนโน้นหมายถึงนับกัปไม่ถ้วน).

ในกัปย่อยทั้ง ๔ นั้น จะกล่าวถึงกัปเสื่อมก่อน หมายความว่าระยะเวลาที่ **โลกวินาศ** คือ สลายหรือดับ ความวินาศของโลกมี ๓ อย่างคือ **อาโปสังวัฏฏะ** *วินาศเพราะน้ำ* **เตโชสังวัฏฏะ** *วินาศเพราะไฟ* **วาโยสังวัฏฏะ** *วินาศเพราะลม* อธิบายตามคติเก่าแก่นั้นว่า เมื่อโลกวินาศเพราะไฟ จะเกิด **มหาเมฆกัปวินาศ** คือเกิดฝนตกใหญ่ทั่วโลกก่อน ครั้นฝนนั้นหยุดแล้วจะไม่มีฝนตกอีก จะเกิดความแห้งแล้งไปโดยลำดับ จะมีดวงอาทิตย์ดวงที่ ๒ ปรากฏขึ้น จนถึงดวงที่ ๗ จึงจะเกิดไฟประลัยกัลป์ไหม้โลกจนหมดสิ้น อากาศเบื้องบนจะเป็นอันเดียวกับอากาศเบื้องล่าง หมายความว่าเหลือแต่อากาศว่างเปล่า มีความมืดมิดทั่วไป ครั้นแล้ว มหาเมฆกัปสมบัติ (ก่อเกิดกัป) จะตั้งขึ้น ฝนจะตกทั่วที่ซึ่งถูกไฟไหม้ ลมจะประคองรวมน้ำฝนให้รวมกันเป็นก้อนกลม เหมือนหยาดน้ำบนใบบัว แล้วก็แห้งขอดลงไป ปรากฏโลกขึ้นใหม่ จึงถึงวาระที่เรียกว่ากัปเจริญ สัตว์ที่บังเกิดขึ้นเป็นพวกแรกนั้นเป็นพวกพรหมในพรหมโลกชั้นที่ไฟไหม้ขึ้นไปไม่ถึง ลงมาเกิดเป็นพวก **อุปปาติกะ** (แปลกันว่า

[**] วิสุทธิ. ๒/๒๕๘-๒๗๑.

ลอยเกิด หมายความว่าเกิดเป็นตัวตนใหญ่โตปรากฏขึ้นทีเดียว) พากันบริโภคง้วนดิน (**ปฐวิรส** คือ เมื่อน้ำแห้งขอด ก็เกิดเป็นแผ่นฟ้าขึ้นในเบื้องบน มีสีงาม มีรสหอมหวาน) สะเก็ดดิน (**ปฐวีปัปปฎก)** เครือดิน (**ปทาลตา)** หมดไปโดยลำดับ จากนั้นจึงบริโภคธัญชาติ เป็นต้นว่า ข้าวสาลีสืบต่อมา สัตวโลกจำพวกแรกเหล่านั้นจึงมีร่างกายหยาบขึ้นโดยลำดับ จนปรากฏเป็นบุรุษสตรีสร้างบ้านเรือน สืบพันธุ์กันมา ในชั้นแรกมีอายุยืนยาวเป็นอสงไขย (นับปีไม่ถ้วน) ต่อมาพากันประพฤติอกุศลกรรม ด้วยอำนาจของราคะ โลภะ โทสะ โมหะ มากขึ้น อายุก็ลดน้อยถอยลงโดยลำดับจนถึง ๑๐ ปี ก็พากันถึงความพินาศเป็นส่วนมาก เพราะภัย ๓ อย่าง คือ ศัสตราวุธ โรค ทุพภิกขภัยคือความขาดแคลนอาหาร เรียกว่าถึงสมัย **มิคสัญญี** แปลว่า *มีความสำคัญในกันแลกันว่าเหมือนอย่างเนื้อ* คือเห็นกันฆ่ากันเหมือนอย่างเนื้อถึก แต่ก็ยังไม่พินาศกันหมดทั้งโลก ยังมีสัตว์ที่เหลือตายหลบหลีกไป และกลับได้ความสังเวชสลดจิต พากันประพฤติกุศลกรรมมากขึ้น ก็พากันเจริญอายุมากขึ้นด้วยอำนาจกุศลโดยลำดับจนถึงอสงไขย แล้วกลับอายุถอยลงมาด้วยอำนาจกุศลกรรมจนถึงอายุ ๑๐ ปี แล้วก็กลับเจริญอายุขึ้นใหม่อีก วนขึ้นวนลงอยู่อย่างนี้ จนกว่าจะถึงคราวโลกวินาศอีกครั้งหนึ่งระยะเวลาทั้งหมดนี้จัดเป็นกัปย่อยทั้ง ๔ ได้ ดั่งนี้:-

สังวัฏฏกัป *กัปเสื่อม* ตั้งแต่เกิดมหาเมฆกัปวินาศตกใหญ่จนถึงไฟประลัยกัลป์ไหม้โลกจนหมดสิ้นดับลงแล้ว

สังวัฏฏฐายีกัป *กัปที่ตั้งอยู่เนื่องด้วยกัปเสื่อม* ตั้งแต่ไฟไหม้โลกดับ จนถึงมหาเมฆกัปสมบัติตกใหญ่เริ่มก่อกำเนิดโลกขึ้นใหม่

วิวัฏฏกัป *กัปเจริญ* ตั้งแต่มหาเมฆกัปสมบัติ จนถึงปรากฏดวงจันทร์ดวงอาทิตย์

วิวัฏฏฐายีกัป *กัปที่ตั้งเนื่องอยู่ด้วยกัปเจริญ* ตั้งแต่บัดนี้จนถึงมหาเมฆกัปวินาศบังเกิดขึ้นอีก.

ส่วนความวินาศด้วยน้ำนั้น เกิดมหาเมฆกัปวินาศขึ้นเช่นเดียวกันก่อน แล้วจึงเกิดมหาเมฆน้ำด่างตกลงมาเป็นน้ำประลัยกัลป์ ย่อยโลกให้วินาศไปเช่นเดียวกับไฟไหม้โลก และความวินาศด้วยลมนั้น ก็เกิดมหาเมฆกัปวินาศขึ้นก่อน แล้วเกิดลมกัปวินาศเป็นลมประลัยกัลป์ พัดผันโลกให้ย่อยยับเป็นจุณวิจุณไปเช่นเดียวกับไฟไหม้โลก.

เกณฑ์โลกวินาศดั่งกล่าวนี้ คติเก่าแก่นั้นกล่าวไว้ว่า วินาศด้วยไฟ ๗ ครั้ง แล้ววินาศด้วยน้ำในครั้งที่ ๘ ครั้นวินาศด้วยไฟและน้ำดั่งนี้ครบ ๘ ครั้ง ๘ หนแล้ว จึงวินาศด้วยลมครั้ง ๑ และส่วนที่ ๔ ของกัปย่อย (วิวัฏฏฐายีกัป) ระยะเวลาสัตวโลกมีอายุ ๑๐ ปี เพิ่มขึ้นจนถึงอสงไขยแล้วถอยลงจนถึง ๑๐ ปีอีก เรียกว่า **อันตรกัป** (กัปในระหว่าง) ๑ ประมาณ ๖๔ อันตรกัปจึงเป็นกัปย่อยที่ ๔ นั้น แต่บางอาจารย์กล่าวว่า ประมาณ ๒๐ อันตรกัป และระยะเวลาที่พระพุทธเจ้ามาตรัสนั้นในยุคที่มนุษย์มีอายุ ๑ แสนปี ลงมาถึง ๑๐๐ ปี เพราะเมื่อมนุษย์มีอายุมากเกินไปก็เห็นทุกข์ได้ยาก มีอายุน้อยเกินไปก็มีกิเลสหนาแน่นมาก ยากที่จะตรัสรู้ธรรมได้เช่นเดียวกัน.

เรื่องโลกวินาศและโลกสมบัติ หรือโลกดับโลกเกิดตามคติความคิดเก่าแก่ ซึ่งติดมาในคัมภีร์

ทางพระพุทธศาสนามีดั่งที่กล่าวมาโดยย่อฉะนี้.

ตามคติความคิดเรื่องโลกประลัยได้มีกล่าวถึงเขตแห่งความประลัยไว้ว่า ไฟประลัยกัลป์ไหม้โลกตั้งแต่พรหมชั้นอาภัสสรลงมา น้ำประลัยกัลป์ท่วมโลกตั้งแต่พรหมชั้นสุภกิณหะลงมา ลมประลัยกัลป์พัดผันโลกตั้งแต่พรหมชั้นเวหัปผลลงมา ฉะนั้น ก็ควรกล่าวถึงเรื่องโลกตามคติความคิดเก่าแก่นั้นต่อไป.

โลก ๓ ประเภท

ได้มีกล่าวถึงในวรรณคดีภาษาไทยเรื่อง **ไตรภูมิ ไตรภพ** หรือ **ไตรโลก ไตรภูมิ** ได้แก่ *กามภูมิ รูปภูมิ อรูปภูมิ* **ไตรภพ** ได้แก่ *กามภพ รูปภพ อรูปภพ* **ไตรโลก** ได้แก่ *กามโลก รูปโลก อรูปโลก* แต่เมื่อหมายเฉพาะโลกที่เป็นชั้นดีอันเรียกว่าสุคติ ก็จัดเป็นมนุษยโลก เทวโลก พรหมโลก พระพุทธเจ้าได้พระนามว่า **ไตรโลกนาถ** แปลว่า *ที่พึ่งของโลกสาม* คำนี้ใช้เป็นพระปรมาภิไธยพระเจ้าแผ่นดินก็มี ดั่งเช่น สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ในสมัยกรุงศรีอยุธยา คำว่า **โลก** หรือ **ภพ** ใช้ในความหมายที่ยังเป็นโลกด้วยกัน ส่วนคำว่า **ภูมิ** ใช้ในความหมายตั้งแต่ยังเป็นโลกจนถึงเป็นโลกุตตร ฉะนั้น ภูมิจึงมี ๔ ด้วยกัน เพิ่ม *โลกุตตรภูมิ* อีกข้อหนึ่ง.

คำว่า **โลก ภพ** หรือ **ภูมิ** นี้ พึงเข้าใจความหมายรวม ๆ กันก่อนว่า ได้แก่ ที่เป็นที่ถือปฏิสนธิคือเป็นที่เกิดของสัตวโลกทั้งหลาย ผู้ที่มีจิตใจยังท่องเที่ยวพัวพันอยู่ในกาม ก็ยังเกิดใน**กามโลก** (หรือ **กามาวจรโลก** แปลว่า *โลกของผู้ที่เที่ยวข้องอยู่ในกาม* จะเรียกว่า กามาวจรภูมิ หรือ กามาวจรภพก็ได้) ผู้ที่บำเพ็ญสมาธิจนจิตใจสงบจากกามารมณ์บรรลุถึงรูปฌานย่อมบังเกิดใน **รูปโลก** (หรือ **รูปาวจรโลก** แปลว่า *โลกของผู้ที่เที่ยวข้องอยู่ในรูปสมาธิ*) ผู้ที่บำเพ็ญสมาธิละเอียดกว่านั้น จนบรรลุถึงอรูปฌาน ย่อมบังเกิดใน **อรูปโลก** (หรือ **อรูปาวจรโลก** *โลกของผู้ที่เที่ยวข้องอยู่ในอรูปสมาธิ*) โลกเหล่านี้แบ่งไว้ตามภูมิชั้นของจิตใจ เมื่อจิตใจแยกภูมิชั้นออกไป ก็เลยแยกโลกซึ่งเป็นที่อาศัยอยู่ให้ต่างกันออกไปอีกมากมาย ผู้อ่านหรือฟังควรทำใจไว้ก่อนว่าเป็นเรื่องคติความคิดเก่าแก่เท่านั้น ยังไม่ควรตั้งข้อคาดคั้นว่าจริงหรือไม่จริง เพราะไม่ใช่เป็นธรรมะซึ่งพึงพิสูจน์ได้ภายในตนเอง แต่เป็นเรื่องโลกข้างนอก ซึ่งมีบาลีหลายแห่งแสดงว่าพระพุทธเจ้าไม่ทรงพยากรณ์.

จะกล่าวถึง **กามภูมิ** ก่อน แบ่งไว้ดั่งนี้ คือ *อบายภูมิ ๔ มนุษย์ ๑ สวรรค์* ๖ รวมเป็น ๑๑ จะกล่าวถึงมนุษย์ก่อน.

มนุษยโลก

โลกที่คนเราอาศัยอยู่นี้ มีสัตว์เดียรัจฉานอาศัยอยู่ด้วยก็จริง แต่มนุษย์เราก็เรียกยึดถือเอาว่า **มนุษยโลก** ถ้าจะพูดเป็นกลาง ๆ ก็ว่า โลกนี้ ตามคติความคิดโบราณว่า กลมอย่างล้อรถหรือล้อเกวียน ตั้งอยู่ในน้ำในอากาศ และมีขอบเหล็กเป็นเหมือนกำแพงกั้นข้างนอกอยู่โดยรอบอย่างกงล้อ

จึงเรียกว่า **จักกวาฬะ** หรือ **จักรวาละ** แปลว่า *สิ่งที่มีขอบกั้นล้อมเป็นวงกลมเหมือนอย่างล้อ* คำว่าจักรวาลจึงหมายถึงโลกนี้เอง คติความคิดโบราณกล่าวว่ามีจักรวาลลักษณะดั่งกล่าวนี้อยู่เป็นอันมากถึงแสนโกฏิจักรวาล จะเรียกว่าแสนโกฏิโลกก็ได้ คติดั่งกล่าวนี้ แสดงว่าความคิดเรื่องโลกกลมได้มีมานานแล้ว แต่กลมอย่างล้อรถหรือล้อเกวียน น่าจะเพราะมองด้วยตาเห็นดวงจันทร์ดวงอาทิตย์มีลักษณะกลมเช่นนั้น และก็จำจะต้องมีขอบกั้นข้างนอกโดยรอบ ไม่เช่นนั้นก็จะพังทลายลง เป็นเหตุให้เกิดคำว่า จักรวาล ที่แปลว่ามีขอบกั้นเป็นวงล้อ เหมือนอย่างวงเกวียน ส่วนที่ว่าตั้งอยู่ในน้ำในอากาศนั้น พิจารณาดูถึงความรู้ในปัจจุบัน ซึ่งทราบแน่แล้วว่าโลกกลม (แต่ไม่ใช่อย่างล้อรถ) และพื้นโลกเป็นน้ำโดยมาก ฉะนั้น ถ้ามีใครซึ่งอยู่ในภาคพื้นส่วนใดส่วนหนึ่งของโลก ถ้าสามารถมองทะลุโลกลงไปจนถึงอีกด้านหนึ่ง คงจะพบน้ำเป็นส่วนมาก พ้นน้ำไปก็เป็นอากาศ และคติความคิดนั้นยังมีว่า เมื่อไม่มีดวงอาทิตย์ ก็คงจะมีแต่ความมืดมิดทั่วไป ก็น่าจะต้องกับความรู้ในปัจจุบัน.

เมื่อวางรูปโลกให้กลมแบบล้อรถและมีกำแพงเหล็กเป็นขอบวงรอบอย่างกงล้อจึงเรียกว่าจักรวาล (แปลสั้นว่า มีขอบกำแพงเป็นวงกลม) เช่นนั้นแล้ว ก็ได้มีคติความคิดวางแผนผังโลกไว้อย่างมีระเบียบ คือ ตรงใจกลางโลกมีภูเขาสูงใหญ่ชื่อว่า **สุเมรุ** (มักเรียกในภาษาสันสกฤต) หรือ **สิเนรุ** (มักเรียกในภาษามคธ) เหมือนอย่างเพลารถอยู่กลางล้อรถ เขาสุเมรุจึงเท่ากับเป็นเพลาโลกหรือจักรววาลนี้.

เขาสุเมรุมีภูเขาแวดล้อมเป็นวงรอบอีก ๗ ชั้น และมีมหาสมุทรคั่นอยู่ในระหว่าง ๗ มหาสมุทร ภูเขาทั้ง ๗ มีชื่อนับจากข้างในออกมาข้างนอกดั่งต่อไปนี้ **๑. อัสสกัณณะ ๒. วินตกะ ๓. เนมินธร ๔. ยุคันธร ๕. อิสินธร ๖. กรวีกะ และ๗. สุทัสสนะ** ชื่อเหล่านี้กล่าวเรียงลำดับตามเนมิราชชาดก[๑๒] ในชาดกนั้นกล่าวว่า เขาเหล่านี้สูงกว่ากันขึ้นไปโดยลำดับ นับจากเขาสุทัสสนะซึ่งอยู่ข้างนอกต่ำกว่าทั้งหมด จนถึงเขาอัสสกัณณะซึ่งอยู่ข้างใน ซึ่งสูงถัดจากเขาสุเมรุ รวมเรียกว่า **สัตตปริภัณฑบรรพต** หรือ เขา **สัตตบริภัณฑ์** (สัตต แปลว่า ๗ บริภัณฑ์แปลว่าวงล้อม).

ส่วนสมุทรซึ่งคั่นอยู่ระหว่าง นับจากระหว่างเขาสุเมรุ เขาอัสสกัณณะ รวม ๗ สมุทร เรียกว่า **สีทันดรมหาสมุทร** แปลว่ามหาสมุทรที่อยู่ในระหว่าง ซึ่งมีน้ำสุขุมละเอียดยิ่งนัก ถึงกับทำให้ทุก ๆ สิ่งแม้เบาที่สุด เช่นแววหางนกยูง เมื่อตกลงก็จมทันที คำว่า **สีทะ** แปลว่า *ทำให้ทุก ๆ สิ่งจมลง* บวกกับคำว่า **อันตร** แปลว่า *ระหว่าง* หมายถึงคั่นอยู่ระหว่างภูเขาดั่งกล่าว จึงรวมเรียกว่า **สีทันตระ** ไทยเราเรียกว่า **สีทันดร.**

ส่วนใน **ไตรภูมิพระร่วง** ลำดับชื่อภูเขานับจากข้างในออกไปข้างนอก แตกต่างออกไปบ้าง คือ **๑. ยุคันธร ๒. อิสินธร ๓. กรวิก ๔. สุทัสสนะ ๕. เนมินธร ๖. วินันตก ๗. อัสสกัณณะ.**

ใน คัมภีร์มหายานของทิเบต[๑๓] เรียงลำดับชื่อต่างออกไปอีกบ้าง และให้คำแปลดั่งนี้ ๑. **ยุคันธร** (ทรงแอก) ๒.**อิสันธร** (ทรงคันไถ ตามเนมิราชชาดกเรียก อิสินธร แปลว่าทรงฤษี)

---

[๑๒] ชาดก. ๙/๒๑๔-๕.

[๑๓] Lamaism, p. 78.

๓. **กรวีกะ** (เขียงเท้า หรือไม้จันทร์ แต่ทั่วไปแปลว่านกชื่อนี้) ๔. **สุทัศนะ** (มีทัศนะที่ดี คือน่าดู) ๕. **อัศวกรฺณะ** (หูม้า) ๖. **วินายกะ** (มารร้าย หรือที่ประชุม) ๗. **เนมินธร** (ทรงวงกลม หรือกง).

ใน **อภิธานัปปทีปิกา** เรียงลำดับดั่งนี้ **๑. ยุคันธร ๒. อิสธร ๓. กรวีกะ ๔. สุทัสสะ ๕. เนมินธร ๖. วินตกะ ๗. อัสสกัณณะ** และกล่าวว่า เขาสุเมรุนั้นเรียก ๕ ชื่อ คือ **สิเนรุ เมรุ ติทิวาธาร มรุ สุเมรุ.**[๙๔]

เขาสัตตบริภัณฑ์ คือเขาบริวารของเขาสุเมรุทั้ง ๗ ถึงจะเรียกชื่อสับกันบ้าง แต่ก็รวมลงว่าทั้งหมดมี ๗ เทือกเขา และในฉบับมหายานของทิเบตยังกล่าวถึงน้ำในสีทันดรมหาสมุทรทั้ง ๗ พิสดารออกไปอีกว่า เป็นน้ำต่าง ๆ กัน นับจากข้างในออกไปโดยลำดับ ดั่งนี้ ๑. มหาสมุทรแห่งน้ำนมที่มีกลิ่นหอม ๒. แห่งน้ำนมส้ม ๓. แห่งเนย ๔. แห่งน้ำโลหิต หรือน้ำอ้อย ๕. แห่งน้ำยาพิษ หรือเหล้า ๖. แห่งน้ำจืด ๗. แห่งน้ำเค็ม และกล่าวว่ามหาสมุทรเหล่านี้กว้างลึกมากและน้อยลงโดยลำดับจากข้างในออกมาข้างนอก เช่นเดียวกับเขาสัตตบริภัณฑ์ ครั้นพ้นเทือกที่ ๗ ออกมาแล้วก็เป็นมหาสมุทรน้ำเค็ม มีเกาะใหญ่ที่เรียกว่า **ทวีป** อยู่ใน ๔ ทิศ ทิศละ ๑ ทวีป คือ

๑. ทางทิศตะวันออก มีทวีปชื่อว่า วิเทหะ (กายใหญ่) หรือเรียกว่า บุพพวิเทหะ ฉบับทิเบตกล่าวว่า มีรูปเหมือนพระจันทร์ครึ่งซีก เป็นถิ่นผิวขาว ชาวทวีปนี้มีจิตใจสงบ และมีความประพฤติดี มีรูปหน้าเหมือนอย่างรูปของทวีป

๒. ทางทิศใต้ มีทวีปชื่อว่า **ชมพู** (ชื่อต้นไม้) ดั่งที่เรียกว่า **ชมพูทวีป** คัมภีร์ทิเบตเรียกชื่อว่า **ชมฺ** และกล่าวว่ามีรูปเหมือนสบักแกะ (สามเหลี่ยม) ศูนย์กลางของทวีปนี้อยู่ที่โพธิพฤกษ์พุทธคยา (เห็นได้ว่ารูปคาบสมุทรอินเดียนั่นเอง) เป็นถิ่นผิวสีน้ำเงิน มีความสมบูรณ์ด้วยทรัพย์สิน มีทั้งความชั่วและความดี ชาวทวีปนี้มีรูปหน้าเป็นสามเหลี่ยมเหมือนอย่างรูปทวีป

๓. ทางทิศตะวันตก มีทวีปชื่อว่า **อมรโคยาน** คัมภีร์ทิเบตเรียกว่า **โคธันยะ** (สมบัติแห่งโค คำว่า โค แปลว่าสัตว์ชนิดหนึ่งก็ได้ แปลว่าพระอาทิตย์ก็ได้) และกล่าวว่ามีรูปเหมือนอย่างดวงอาทิตย์ คือ กลม เป็นถิ่นผิวสีแดง ชาวทวีปนี้มีอำนาจมาก ชอบบริโภคเนื้อปศุสัตว์มีรูปหน้ากลมเหมือนอย่างรูปทวีป

๔. ทางทิศเหนือ มีทวีปชื่อ **อุตตรกุรุ** (ชาวกุรุภาคเหนือ) คัมภีร์ทิเบตกล่าวว่า มีรูป ๔ เหลี่ยม เป็นถิ่นผิวสีเขียว ชาวทวีปนี้เข้มแข็ง มีเสียงดัง มีรูปหน้าสี่เหลี่ยมเหมือนม้า มีต้นไม้ซึ่งอำนวยความสำเร็จสิ่งที่ต้องการเป็นที่อยู่อาศัย.

ทวีปใหญ่ทั้ง ๔ นี้ คัมภีร์ทิเบตกล่าวว่า มีทวีปน้อยเป็นบริวารทวีปละ ๒ ตั้งอยู่สองข้างของทวีปใหญ่ รวมเป็น ๑๒ ทวีป[๙๕] ส่วนในไตรภูมิพระร่วงกล่าวว่า มีทวีปเล็ก ๆ เป็นบริวารมากนับรวมถึงสองพัน และได้กล่าวรูปหน้าของชาวทวีปทั้ง ๔ นี้ว่า คนในชมพูทวีปหน้าดั่งดุมเกวียน คนใน

---

[๙๔] อภิธาน. น. ๘.

[๙๕] Lamaism, pp. 78-81.

บุพพวิเทหะหน้าดั่งเดือนเพ็ญและกลมดั่งหน้าแว่น คนในอุตตรกุรุหน้าเป็นสี่มุม คนในอมรโคยานหน้าดั่งเดือนแรม ๘ ค่ำ[๑๖] ไตรภูมิพระร่วงแต่งจากคัมภีร์ทางหินยาน หรือทักษิณนิกายคัมภีร์ฝ่ายนี้พรรณนาอุตตรกุรุทวีปไว้ดีวิเศษ ดั่งที่ได้กล่าวมาแล้วโดยย่อในตอนที่ว่าด้วยภาณยักข์ภาณพระ.

ทวีปทั้งหมดเหล่านี้ตั้งอยู่ในมหาสมุทรน้ำเค็มใน ๔ ทิศของเขา สัตตบริภัณฑ์ ซึ่งมีเขาสุเมรุเป็นศูนย์กลาง ถัดจากทวีปเหล่านี้ออกไปก็ถึงที่สุดโลกโดยรอบ ซึ่งมีกำแพงเหล็กเป็นขอบกั้นอยู่รอบเหมือนอย่างกงแห่งล้อ รวมเป็นจักรวาล โลกของเรานี้ก็เป็นจักรวาลอันหนึ่งในจักรวาลทั้งหลายที่มีอยู่เป็นอันมาก คัมภีร์ฝ่ายมหายานของทิเบตกล่าวไว้ว่า ทุก ๆ จักรวาลตั้งอยู่ในอากาศว่างเปล่า (Space) อันไม่อาจหยั่งอาศัยอยู่บนผืนลมเหมือนอย่างวัชระคือศรพระอินทร์ (อศนีบาตรูปกากบาท) แข็งทนทานเหมือนวัชระคือเพชร บนลมนั้นมีห้วงน้ำตั้งอยู่ บนห้วงน้ำมีรากฐานเป็นทองคำ โลกตั้งอยู่บนรากฐานทองคำนั้น มีเขาพระสุเมรุพุ่งขึ้นไปเป็นแกนกลาง.[๑๗]

แผนผังโลกตามความคิดเก่าของอินเดียดั่งที่กล่าวมานี้ ถ้าลองเขียนเป็นแผนที่ย่อดูจะเห็นว่าวางเป็นระเบียบเรียบร้อยน่าดู คือจะเห็นโลกทั้งหมดเป็นรูปจักรวาลคือวงกลมชนิดมีขอบอย่างล้อรถซึ่งใหญ่โตมหึมา มีเขาสุเมรุสูงใหญ่เป็นศูนย์กลาง มีเขาสูงลดหลั่นลงไป ล้อมเป็นบริวารอยู่อีก ๗ ชั้น และมีมหาสมุทรคั่นอยู่ในระหว่างทุกชั้น พ้นออกไปก็เป็นมหาสมุทรมีทวีปทั้ง ๔ ตั้งอยู่ใน ๔ ทิศ ดูอย่างแผนผังเมืองที่มีระเบียบ แต่อย่าเพ่งคาดคั้นเอาความจริง เพราะเป็นตำราภูมิศาสตร์โลกในสมัยหลายพันปีมาแล้ว ทวีปทั้ง ๔ นั้น ชมพูทวีปก็คือโลกในความจริงของผู้เป็นต้นคติความคิดเรื่องนี้ โดยเฉพาะก็คืออินเดียเอง ส่วนอีก ๓ ทวีป แม้จะกล่าวว่ามีอยู่ในจักรวาลนี้ แต่ก็น่าจะเป็นโลกในความคิดนึกในใจ หรือกำหนดเอาด้วยภาพทางใจ ซึ่งจะปรากฏขึ้นด้วยเหตุไรก็ตาม เพราะในสมัยโบราณนานไกล น่าจะไปเที่ยวสำรวจให้รอบโลกได้ยาก แต่เมื่อกำหนดลงเป็นแน่ว่ามีทวีปใน ๔ ทิศ ทวีปในทิศที่ตนอาศัยอยู่ก็ได้เห็นอยู่แน่แล้ว จึงต้องค้นคิดหาทวีปในอีก ๓ ทิศ ตั้งเขาสุเมรุเป็นศูนย์กลาง.

ได้มีบุคคลบางพวกในปัจจุบัน แสดงความเห็นว่า อีก ๓ ทวีปนั้นไม่ได้ตั้งอยู่ในโลกนี้ แต่ในคัมภีร์ที่กล่าวถึงทวีปเหล่านี้ได้กล่าวว่า มีอยู่ในจักรวาลนี้นั่นแหละ พิเคราะห์ดูตามแผนผังโลกของท่านก็จะต้องมี ไม่เช่นนั้นก็ขาดไป ๓ ทิศ และยังได้แสดงเวลาของดวงอาทิตย์ไว้ว่า เวลาดวงอาทิตย์ขึ้นในชมพูทวีปนี้ เป็นเวลาเที่ยงวันในบุพพวิเทหะ เป็นเวลาอาทิตย์ตกในอุตตรกุรุเป็นเวลาเที่ยงคืนในอมรโคยาน เวลาอาทิตย์ขึ้นในบุพพวิเทหะ เป็นเวลาเที่ยงวันในอุตตรกุรุ เป็นเวลาอาทิตย์ตกในอมรโคยาน เป็นเวลาเที่ยงคืนในชมพูทวีป, เวลาอาทิตย์ขึ้นในอุตตรกุรุเป็นเวลาเที่ยงวันในอมรโคยาน เป็นเวลาอาทิตย์ตกในชมพูทวีป เป็นเวลาเที่ยงคืนในบุพพวิเทหะ, เวลาอาทิตย์ขึ้นในอมรโคยาน เป็นเวลาเที่ยงวันในชมพูทวีป เป็นเวลาอาทิตย์ตกในบุพพวิเทหะเป็นเวลาเที่ยงคืนในอุตตรกุรุ ตามคติความคิดนี้ ดวงอาทิตย์เดินโคจรไปตามวงกลมของจักรวาลผ่านทวีปทั้ง ๔.[๑๘]

---

[๑๖] ไตรภูมิ. น. ๑๓๒-๓, ๑๓๘-๙.

[๑๗] Lamaism, pp.77-8.

[๑๘] ไตรภูมิ. น. ๑๓๑.

ได้ขอให้ผู้ทรงภูมิรู้ในปัจจุบันช่วยค้นเวลาเทียบเคียงดูว่า เวลา ๖.๐๐ น. ที่อินเดีย อันเป็นชมพูทวีปในเวลานั้น โดยเฉพาะที่พาราณสีซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งพุทธคยา จะเป็นเวลาเที่ยงวันเป็นต้นที่ประเทศไหนบ้าง ท่านผู้นั้นได้จดให้ดั่งต่อไปนี้

เวลา ๖.๐๐ น. พาราณสี Lat. ๒๖ํ N. Long. ๘๓ํ E.

เวลา ๑๒.๐๐ น. นิวซีแลนด์ Lat. ๒๖ํ N. Long. ๑๗๓ํ E.

เวลา ๑๘.๐๐ น. นิวออร์ลีนส์, ชิคาโก Lat. ๒๖ํ N. Long. ๙๗ํ W.

เวลา ๒๔.๐๐ น. อิงแลนด์ Lat. ๒๖ํ N. Long. ๗ํ W.

ตามที่เทียบกันนี้ ชมพูทวีปอยู่ที่อินเดีย บุพพวิเทหะอยู่ที่แถบนิวซีแลนด์ อุตตรกุรุอยู่ที่แถบนิวออร์ลีนส์, ชิคาโก (นับกว้าง ๆ ว่าอเมริกา อมรโคยานอยู่ที่แถบอังกฤษ (นับกว้าง ๆ ว่ายุโรป) แต่ตามคติความคิดเรื่อง ๔ ทวีป น่าจะมิได้มุ่งหมายถึงประเทศปัจจุบันเหล่านี้ เพราะมีแนวความคิดเรื่องโลกกลมคนละอย่าง ทั้งพรรณนาถึงลักษณะภูมิประเทศและบุคคลคล้ายกับเรื่องในนิยาย (หรือจะเป็นอย่างเดียวกัน แต่มองคนละทัศนะ เหมือนอย่างดวงอาทิตย์โคจรกับดวงอาทิตย์อยู่กับที่ ใช้อันไหนเป็นเกณฑ์คำนวณเวลาก็ได้ผลอย่างเดียวกัน) แต่เมื่อแสดงเวลาอาทิตย์โคจรผ่านทวีปทั้ง ๔ ไว้ด้วย จึงลองค้นหาดู ก็ได้พบประเทศต่าง ๆ ดั่งกล่าวนั้น.

เรื่องจักรวาลโลกตามคติความคิดที่เล่ามานี้ เห็นได้ชัดว่าไม่ใช่พุทธศาสน์ แต่เป็นภูมิศาสตร์เก่า จะเป็นเพราะมีผู้เชื่อถืออยู่มากจึงติดเข้ามาในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาด้วยคัมภีร์ชั้นหลังยิ่งแสดงวิจิตรพิสดารมาก ถ้าพุทธศาสน์จะมุ่งแสดงอย่างนี้ก็กลายเป็นภูมิศาสตร์ไป และท่านผู้แสดงก็จะกลายเป็นอาจารย์ภูมิศาสตร์ในยุคหนึ่ง มิใช่เป็นศาสดาผู้ประกาศศาสนาที่เป็นสัจจธรรมอยู่ทุกยุคสมัย ด้วยเหตุผลที่เป็นสามัญสำนึกเพียงเท่านี้ ไม่ต้องอ้างหลักฐานธรรมในพระพุทธศาสนา ก็เพียงพอที่จะกล่าวได้ว่าไม่ใช่พระพุทธศาสนา ได้มีผู้แสดงประกาศลัทธิศาสนามากด้วยกัน ทั้งที่เกิดก่อน ทั้งที่เกิดหลังพระพุทธศาสนา ชอบแสดงตนเป็นอาจารย์ภูมิศาสตร์ (แม้ผู้อธิบายพระพุทธศาสนาต่อ ๆ มา คือ พระอาจารย์ยุคต่าง ๆ ก็เช่นเดียวกัน) แม้จะเป็นมูลฐานของปัจจุบัน แต่ก็ก้าวมาไม่ถึงยุคปัจจุบัน จึงกลายเป็นเรื่องล้าหลัง เป็นนิยายหรือวรรณคดีโบราณไป แต่ก็เป็นเรื่องน่ารู้อยู่ เพราะจะได้ทราบคติความคิดในชั้นเดิม เมื่ออ่านคัมภีร์หรือหนังสือวรรณคดีทางศาสนาเก่า ๆ ก็จะพอเข้าใจและมองเห็นภูมิประเทศตามคติความคิดนี้ได้โดยตลอด.

นรกใหญ่

ตามคติความคิดของอินเดียเก่าแก่ที่ติดมากล่าวว่า ลึกลงไปภายใต้แผ่นดินของจักรวาล โลกนี้เป็นที่ตั้งของนรกมากมาย เป็นสถานที่ทรมานสัตว์ผู้ทำบาปต่าง ๆ ซึ่งไปบังเกิดรับการทรมานภายหลังจากที่ตายไปแล้ว คำว่า **นรก** แปลว่า *เหว* ในภาษาบาลีมักเรียกว่า **นิรยะ** แปลว่า *สถานที่ไม่มีความเจริญ* คือไม่มีสุข มีแต่ทุกข์ทรมาน คำว่า **นิรยะ** หรือ **นรก** ใช้หมายถึงสถานที่ทรมานสัตว์ทำบาปดังกล่าวเช่นเดียวกัน.

นรกที่เป็นขุมใหญ่มีกล่าวไว้ใน **สังกิจจชาดก**[๑๙] เป็นต้น ว่ามี ๘ คือ

๑. สัญชีวะ แปลว่า *คืนชีวิตขึ้นเอง* คือสัตว์นรกในขุมนี้ถูกตัดเป็นท่อนเล็กท่อนใหญ่ แล้วก็กลับคืนชีวิตขึ้นมาเองอีก รับการทรมานอยู่ร่ำไป ในคัมภีร์มหายานของทิเบต[๒๐] แสดงว่านรกขุมนี้สำหรับบาปที่ทำฆาตกรรมตนเอง ทำฆาตกรรมผู้อื่น หมอที่ทอดทิ้งฆ่าคนไข้ของตน ผู้จัดการทรัพย์มรดกที่คดโกง และผู้ปกครองที่โหดร้ายเบียดเบียนประชาชน

๒. กาฬสุตตะ แปลว่า *เส้นดำ* คือสัตว์นรกในขุมนี้ถูกขีดเป็นเส้นดำที่ร่างกาย เหมือนอย่างตีเส้นที่ต้นซุงเพื่อจะเลื่อย แล้วถูกผ่าด้วยขวานเป็น ๘ เสี่ยง ๑๖ เสี่ยง แต่ตามคัมภีร์ทิเบตกล่าวว่าถูกเลื่อยด้วยเลื่อย และกล่าวการลงโทษอีกอย่างหนึ่ง คือลากลิ้นออกมาตอกและไถด้วยไถเหล็กแหลมเป็นจัก ๆ สำหรับบาปที่พูดส่อเสียดยุยงให้เขาแตกกัน และเข้าไปยุ่งเกี่ยวขัดขวางกิจการของผู้อื่น และแสดงโดยทั่วไปว่า นรกขุมนี้สำหรับบาปที่แสดงความไม่นับถือลบหลู่ดูหมิ่นมารดา บิดา พระรัตนตรัย หรือพระศาสนา

๓. สังฆาฏะ แปลว่า *กระทบกัน* คือมีภูเขาเหล็กคราวละ ๒ ลูกจากทิศที่ตรงกันข้ามเลื่อนเข้ามากระทบกันเอง บดสัตว์นรกในระหว่างแหลกละเอียด จาก ๔ ทิศก็เป็นภูเขา ๔ ลูก เลื่อนเข้ามากระทบกันตลอดเวลา ในคัมภีร์มหายานของทิเบตกล่าวว่า ภูเขามีศีรษะเป็นสัตว์หรือเป็นเหล็กใหญ่รูปอย่างหนังสือ เลื่อนเข้ามาบดขยี้สัตว์เช่นเดียวกัน และกล่าวว่านรกขุมนี้สำหรับพวกพระคฤหัสถ์และคนที่ไม่เชื่อในศาสนา ซึ่งลบหลู่ดูหมิ่นหรือทำลายความศักดิ์สิทธิ์ของพระคัมภีร์ และสำหรับพวกพระที่สะสมเงินเป็นก้อนซึ่งพวกตนไม่ได้ประกอบการงานและแสดงการทรมานอีกอย่างหนึ่งคือบดตำในครกเหล็ก ตีบนทั่งเหล็ก สำหรับทรมานผู้ทำโจรกรรม ผู้ที่มีสันดานร้ายกาจด้วยความโกรธริษยา โลภอยากได้ ผู้ที่ใช้เครื่องชั่งตวงวัดโกงและผู้ที่ทิ้งขยะมูลฝอยหรือสัตว์ตายลงในถนนหนทางสาธารณะ

๔. โรรุวะ แปลว่า *ร้องครวญคราง* คือมีเปลวไฟเข้าไปทางทวารทั้งเก้าเผาไหม้ในสรีระ จึงร้องครวญครางเพราะเปลวไฟ (ชาลโรรุวะ) บางพวกถูกหมอกควันต่าง (กรด) เข้าไปละลายสรีระจนละเอียดเหมือนแป้ง จึงร้องครวญครางเพราะหมอกควัน (ธูมโรรุวะ) ในคัมภีร์ทิเบตกล่าวว่า กรอก

---

[๑๙] ชาตก. ๘/๑๑๗-๘.

[๒๐] เรื่องนรกในคัมภีร์ภิเบตที่อ้างถึงนี้ ดู Lamaism, pp. - 93-95.

น้ำเหล็กแดงอันร้อนแรงทางปากผ่านลำคอลงไป สำหรับบาปที่กั้นปิดทางน้ำเพื่อประโยชน์ของตน แช่งด่าดินฟ้าอากาศ ทำลายพืชพันธุ์ธัญญาหารให้เสียหาย

๕. มหาโรรุวะ แปลว่า *ร้องครวญครางมาก* คือเป็นที่ทุกข์ทรมานยิ่งกว่าข้อ ๔ ในคัมภีร์ทิเบตกล่าวว่าสำหรับพาหิรชนคนบาปหนา

๖.ตาปนะ แปลว่า *ร้อน* ได้แก่ถูกให้นั่งเสียบตรึงไว้ด้วยหลาวเหล็กบนแผ่นดินเหล็กแดงลุกเป็นไฟร้อนแรง บ้างก็ถูกต้อนขึ้นไปบนภูเขาเหล็กแดงเป็นไฟลุกโพลง ถูกลมพัดตกลงมาถูกเสียบด้วยหลาวเหล็กที่โผล่ขึ้นมาจากแผ่นดินเหล็กแดง ในคัมภีร์ทิเบตกล่าวว่าถูกขังอยู่ในห้องเหล็กแดงเป็นไฟร้อนแรง สำหรับบาปที่ปิ้งทอดหรือเสียบสัตว์ปิ้งเป็นอาหาร

๗. ปตาปนะ แปลว่า *ร้อนสูงมาก* คือเป็นที่ทุกข์ทรมานยิ่งกว่าข้อ ๖ ในคัมภีร์ทิเบตกล่าวว่าถูกทิ่มแทงด้วยหอกสามง่ามล้มกลิ้งลงไปบนพื้นเหล็กแดงอันร้อนแรง สำหรับบาปที่ละทิ้งพระศาสนา (เลิกนับถือ) หรือปฏิเสธความจริง

๘. อวีจิ แปลว่า *ไม่มีระหว่าง* คือ ไม่เว้นว่าง บางทีเรียก **มหาอวีจิ** แปลว่า *อเวจีใหญ่* ภาษาไทยมักเรียกว่า **อเวจี** *เปลวไฟนรก* ในนรกขุมนี้ลุกโพลงเต็มทั่วไปหมด ไม่มีระหว่างหรือเว้นว่างสัตว์นรกในขุมนี้ก็แน่นขนัดเหมือนยัดทะนาน ไม่มีระหว่างหรือเว้นว่าง แต่ก็ไม่เบียดเสียดกันอย่างวัตถุต่างถูกไฟไหม้อยู่ในที่เฉพาะตน ๆ และความทุกข์ทรมานของสัตว์นรกในขุมนี้ ก็บังเกิดขึ้นสืบเนื่องกันไปไม่มีระหว่างหรือเว้นว่าง ฉะนั้น จึงเรียกว่า **อวีจิ** หรือ **อเวจี** ซึ่งมีคำแปลดั่งกล่าว ในคัมภีร์ทางทิเบตกล่าวว่า สำหรับบาปที่ถือว่าเป็นอุกฤษฏ์โทษตามลัทธิลามะ แต่ฝ่ายเถรวาทแสดงว่าสำหรับบาปที่เป็นอนันตริยกรรม.

นรกใหญ่ทั้ง ๔ ขุมนี้ ใน **สังกิจจชาดก** เป็นต้น เรียง *อวีจิ* ไว้หน้า *ตาปนะ* แต่ในที่อื่น เช่นใน **ไตรภูมิพระร่วง** แสดง *อวีจิ* ไว้เป็นที่สุด และกล่าวว่าอยู่ซ้อนไปตามลำดับ *สัญชีวะ* อยู่เบื้องบนที่สุด และอยู่ใต้กันลงไปจนถึง *อเวจี* อยู่ใต้ที่สุด.

เครื่องทรมานในนรกใหญ่ทั้ง ๘ ขุมดั่งกล่าว มีเหล็ก เช่น พื้นแผ่นดินเหล็กและเครื่องอาวุธเหล็กต่าง ๆ มีไฟ คือ เหล็กนั่นแหละลุกเป็นไฟร้อนแรง มีภูเขาเหล็กที่กลิ้งมาบด และมีหมอกควันชนิดเป็นกรดหรือด่าง ในขุมนรกที่ ๑ และที่ ๒ มีนาย **นิรยบาล** แปลว่า *ผู้รักษานรก* ไทยเราเรียกว่า **ยมบาล** เป็นผู้ทำการทรมานสัตว์นรก แต่นรกขุมที่ลึกลงไปกว่านั้น ในอรรถกถาสังกิจจชาดกไม่ได้กล่าวถึงนายนิรยบาล กล่าวถึงไฟ เหล็ก เช่น เครื่องอาวุธต่าง ๆ เป็นต้น บังเกิดขึ้นทรมานสัตว์นรกเอง.

นรกน้อย

อนึ่ง มีแสดงไว้ว่า นรกใหญ่ทั้ง ๘ ขุม มีนรกเล็กเป็นบริวารใน ๔ ด้าน ด้านละ ๔ ขุม รวม ๑๖ ขุม รวมนรกบริวารของนรกใหญ่ทั้ง ๘ ขุมได้ ๑๒๘ ขุม รวมนรกใหญ่อีก ๘ ขุม เป็น ๑๓๖ ขุม

นรกบริวาร ในไตรภูมิพระร่วงเรียกว่าฝูงนรกบ่าว.

ใน **เนมิราชชาดก**[๒๑] กล่าวว่า พระมาตลีเทพสารถีนำ **พระเจ้าเนมิราช** พระราชาครองนครมิถิลา ในแคว้นวิเทหรัฐไปเที่ยวดูนรกบริวาร ๑๖ ขุม ซึ่งอยู่ล้อมรอบสัญชีวนรก อันเป็นนรกใหญ่ขุมที่ ๑ มีชื่อดังต่อไปนี้

๑. เวตรณีนรก แปลว่า *นรกแม่น้ำเวตรณี* แปลว่า ข้ามยาก คือเป็นแม่น้ำด่างที่ร้อนเดือดพล่าน เรียกว่า เวตรณี บัวและสิ่งต่าง ๆ ในแม่น้ำนั้นเป็นอาวุธทั้งสิ้น นายนิรยบาลตกเบ็ดสัตว์นรกอีกด้วย สำหรับบาปที่ประกอบกรรมหยาบช้าเบียดเบียนผู้ที่อ่อนกำลังกว่า

๒. สุนขนรก แปลว่า **นรกสุนัข** คือมีฝูงสุนัขขาว แดง ดำ เหลือง และฝูงแร้งกากลุ้มรุมกัดตีจิกทรมาน สำหรับบาปที่กล่าวคำร้ายด่าว่าสมณพราหมณ์และท่านผู้มีคุณ

๓. สัญโชตินรก แปลว่า *นรกไฟโพลง* คือ สัตว์นรกในขุมนี้มีสรีระลุกเป็นไฟโพลงแผดเผาทั้งถูกทรมานต่าง ๆ สำหรับบาปที่ประกอบกรรมหยาบช้าเบียดเบียนบุรุษสตรีที่เป็นคนดีมีศีลธรรมไม่มีความผิด

๔. อังคารกาสุนรก แปลว่า *นรกหลุมถ่านเพลิง* คือตกลงไปไหม้ทรมานในหลุมถ่านเพลิง สำหรับบาปที่ฉ้อโกง เบียดบัง ถือเอาทรัพย์ที่เขาบริจาคเพื่อการกุศล หรือชักชวนให้เขาบริจาคอ้างว่าเพื่อการกุศล ได้ทรัพย์มาแล้วถือเอาเสียเอง แลสำหรับบาปที่เป็นหนี้ทรัพย์ผู้อื่นแล้วโกงหนี้นั้น

๕. โลหกุมภีนรก แปลว่า *นรกหม้อโลหะ* ไทยเราเรียกว่า นรกหม้อทองแดง เป็นที่ตกลงไปไหม้ทรมาน สำหรับบาปที่ทุบตีเบียดเบียนสมณพราหมณ์ผู้มีศีล

๖. คีวลุญจนรก แปลว่า *นรกที่ดึงคอให้หลุด* คือถูกเอาเชือกพันคอดึงจุ่มลงไปในน้ำร้อนในหม้อทองแดงให้คอหลุดทรมาน สำหรับบาปที่ประกอบกรรมหยาบช้า เบียดเบียน ทำลายหมู่เนื้อนก (นรกขุมนี้ในไตรภูมิพระร่วงเรียกโลหกุมภีเหมือนกัน)

๗. ถุสปลาสนรก แปลว่า นรกข้าวลีบและแกลบ คือสัตว์นรกขุมนี้ลงไปวักน้ำในแม่น้ำนรกดื่มด้วยความกระหาย น้ำที่ดื่มเข้าไปนั้นก็กลายเป็นข้าวลีบและแกลบไฟ ไหม้ร่างกายทั้งหมดเป็นการทรมาน สำหรับบาปที่เอาข้าวลีบแกลบหรือฟางปนข้าวเปลือกลวงขายว่าข้าวดี (เอาข้าวสารไม่ดีปนข้าวดีลวงขายว่าข้าวดี ก็น่าจะอยู่ในนรกขุมนี้)

๘. สัตติหตสยนรก แปลว่า *นรกที่แทงด้วยหอกจนล้มลง* คือ สัตว์นรกในขุมนี้ถูกแทงด้วยอาวุธต่าง ๆ จนตัวพรุนอย่างใบไม้เก่า สำหรับบาปที่ประกอบกรรมมิชอบ เลี้ยงชีวิตด้วยอทินนาทานต่าง ๆ มีปล้นสะดม ขโมย ฉ้อโกง ทุจริต เบียดบัง เป็นต้น

๙. วิลกตนรก แปลว่า *นรกแล่เนื้อ* คือแล่เนื้อสัตว์นรกออกเป็นชิ้น ๆ สำหรับบาปที่ประกอบกรรมหยาบช้า ฆ่าสัตว์ตัดชีวิต

---

[๒๑] ชาตก. ๔/๑๗๘-๒๐๐.

๑๐. **ปุราณมิฬหนรก** แปลว่า *นรกมูตรคูถหรือนรกอาจมเก่า* คือสัตว์นรกในขุมนี้กินอาจมเก่าที่เหม็นนักหนาและลุกเป็นควันหรือเป็นไฟร้อนแรง สำหรับบาปที่ประทุษร้ายเบียดเบียนมิตรสหาย หรืออาศัยกินข้าวเขาแล้วยังขู่เอาทรัพย์ของเขา หรือเจ้าหน้าที่ผู้ขูดรีด

๑๑. **โลหิตปุพพนรก** แปลว่า *นรกน้ำเลือดน้ำหนอง* คือสัตว์นรกในขุมนี้อยู่ในแม่น้ำแห่งเลือดและหนอง หิวกระหาย กินน้ำเลือดน้ำหนองซึ่งร้อนเป็นไฟเข้าไปลวกไหม้ทรมานสำหรับบาปที่ทำร้ายมารดาบิดาและท่านที่มีคุณควรกราบไหว้บูชาทั้งหลาย.

๑๒. **อยพลิสนรก** แปลว่า *นรกเบ็ดเหล็ก* (หรือเรียกว่าโลหพลิสนรก) คือสัตว์นรกในขุมนี้ถูกเบ็ดเหล็กร้อนแดงเกี่ยวลิ้นลากออกมา ให้ล้มไปทรมานบนพื้นเหล็กแดงแรงร้อน สำหรับบาปที่กดราคาของซื้อ โก่งราคาของขายเกินควร และใช้วิธีชั่งตวงวัดคดโกงด้วยโลภเจตนา.

๑๓. **อุทธังปาทนรก** แปลว่า *นรกที่จับเท้ายกขึ้นเบื้องบน* ทิ้งลงไปให้จมฝังลงไปแค่สะเอว แล้วยังมีภูเขากลิ้งจากทิศทั้ง ๔ มาบดทรมาน เป็นนรกสำหรับสตรีที่นอกใจสามี เป็นชู้ด้วยชายอื่น (นรกแยกเพศเฉพาะหญิง).

๑๔. **อวังสิรนรก** แปลว่า *นรกที่จับศีรษะห้อยลงเบื้องต่ำ* ทิ้งลงไปให้ไหม้ทรมานเช่นเดียวกัน เป็นนรกสำหรับบุรุษที่เป็นชู้ด้วยภรรยาของคนอื่น (นรกแยกเพศเฉพาะชาย).

๑๕. **โลหสิมพลีนรก** แปลว่า *นรกต้นงิ้วเหล็ก* คือ สัตว์นรกในขุมนี้ต้องปีนต้นงิ้วเหล็ก มีหนามเหล็กแหลมแดงเป็นเปลวไฟร้อนแรง สำหรับบาปผิดศีลข้อ ๓ ทั้งชายและหญิง (นรกสหเพศหรือสหนรก).

๑๖. **ปจนนรก** แปลว่า *นรกหมกไหม้* (หรือเรียกว่ามิจฉาทิฏฐินรก) คือสัตว์นรกในขุมนี้ต้องถูกหมกไหม้และถูกทิ่มแทงทรมาน สำหรับบาปที่เป็นมิจฉาทิฏฐิคือเห็นผิด ว่าผลทานผลศีลไม่มี ผลกรรมดีกรรมชั่วไม่มี คุณมารดาบิดาไม่มี คุณสมณพราหมณ์ไม่มี เป็นต้น.

นรก ๑๖ ขุมนี้มีในไตรภูมิพระร่วง ส่วนในเนมิราชชาดกมีเพียง ๑๕ ขุม เว้นนรกสหเพศ (ขุมที่ ๑๕) ขาดไปก็ดูไม่เป็นไร เพราะมีนรกแยกเพศอยู่แล้ว จึงยังมีที่สำหรับผู้ผิดศีลข้อ ๓ ไปได้อยู่ เป็นแต่ต้องแยกกันอยู่คนละแห่ง.

นรกทั้ง ๑๖ ขุมนี้ ท่านว่ายัดเยียดเบียดเสียดเต็มไปด้วยสัตว์นรก จึงเรียกว่า **อุสสทนรก** แปลว่า *นรกยัดเยียดเบียดเสียด* เป็นนรกบริวาร ซึ่งอยู่ ๔ ด้านของสัญชีวนรก ซึ่งเป็นนรกใหญ่ขุมที่ ๑ มีนายนิรยบาลเป็นผู้ทำหน้าที่ทรมานประจำอยู่ทุกขุม เป็นจำพวกนรกร้อนเช่นเดียวกัน ส่วนนรกบริวารของนรกใหญ่อีก ๗ ขุม ยังไม่พบแสดงไว้ นอกจากนี้ยังกล่าวว่ามีนรกอนุบริวารถัดออกไป อยู่รอบนอกของนรกบริวารทั้ง ๑๖ นั้นอีกมากมาย และเป็นธรรมดาของสัตว์นรกทั้งปวงที่ถูกทรมานอยู่ในนรกจะไม่ตาย รับการทรมานต่อไปจนกว่าจะสิ้นกรรม ดังคำที่เรียกว่า **สัญชีวะ** (แต่พระอาจารย์อธิบายว่าตายแล้วเป็นขึ้นอีกทันที ส่วนชั้นบาลีว่าไม่ตายจนกว่าจะสิ้นกรรม).

อนึ่ง ในที่อื่นจากที่อ้างและนำมากล่าวแล้ว ได้มีแสดงถึงวิธีนำตัวคนบาปไปสู่การพิจารณา

ของยมราช (พญายม) แล้วถูกนำตัวไปสู่นรก พรรณนานรกเพี้ยนกันไป เช่น ใน **เทวทูตสูตร**[๒๒] เล่าไว้โดยความว่า สัตว์ (คน) ผู้ประกอบด้วยทุจริตทางกาย วาจา และใจ ติเตียน ด่าว่าคนดีประเสริฐ เป็นมิจฉาทิฏฐิ ยึดถือกรรมของคนมิจฉาทิฏฐิ ครั้นกายแตกสลายตายลง นายนิรยบาลจับไปแสดงแก่ยมราชขอให้ลงโทษ ยมราชซักถามว่า เคยเห็นเทวทูต ๕ คือ เด็กแรกคลอด คนแก่ คนเจ็บ คนถูกราชทัณฑ์ คนตาย บ้างหรือไม่ เมื่อผู้นั้นตอบว่าเคยเห็น ก็ซักต่อไปว่าได้เคยคิดบ้างหรือไม่ว่า เรามีความเกิดเป็นธรรมดา มีความแก่เป็นธรรมดา มีความเจ็บเป็นธรรมดา ผู้ทำกรรมชั่วก็จะต้องถูกลงราชทัณฑ์ต่าง ๆ ในปัจจุบัน และเรามีความตายเป็นธรรมดา เอาละ เราจะทำกรรมที่ดีงามทางกาย วาจา ใจ ต่อไป เมื่อผู้นั้นกล่าวว่าไม่ได้คิดมัวประมาทไปเสีย ยมราชจึงกล่าวว่า เจ้ามีความประมาท จึงไม่ทำกรรมงามทางกาย วาจา ใจ ก็จักทำเจ้าให้สาสมกับที่ประมาทไปแล้ว บาปกรรมนั้นมารดาบิดาเป็นต้น ไม่ได้ทำให้เจ้า เจ้าทำเอง ก็จักเสวยวิบากของกรรมนั้นเอง เมื่อยมราชว่าดังนี้แล้วก็นิ่งอยู่ นายนิรยบาลทั้งหลายทำกรรมกรณ์ มีพันธนะ (การผูกตรึง หรือจองจำ) ๕ อย่าง ได้แก่ ตรึงดุ้นเหล็กอันร้อนที่มือ ๒ ข้าง ที่เท้า ๒ ข้าง และที่กลางอก เขาเสวยเวทนาเผ็ดร้อน แต่ไม่ทำกาลกิริยาจนกว่าบาปกรรมนั้นจะสิ้นไป ต่อจากนี้แสดงวิธีทรมานที่ยิ่งขึ้นไป คือ

๑. นายนิรยบาลถากด้วยผึ่ง

๒. จับตัวให้หัวห้อยเท้าชี้ฟ้า ถากด้วยพร้า

๓. เอาตัวเทียมรถให้วิ่งไปวิ่งมาบนพื้นอันร้อนโชน

๔. ให้ขึ้นภูเขาถ่านเพลิงอันร้อนโชน

๕. จับตัวเอาหัวห้อยเท้าชี้ฟ้า ทิ้งลงในโลหกุมภี (หม้อเหล็ก) อันร้อนโชน ถูกเคี่ยวอยู่ในนั้นผุดเป็นฟอง ผุดขึ้นข้างบนบ้าง จมลงข้างล่างบ้าง รี ๆ ขวาง ๆ บ้าง แต่ก็ไม่ตาย.

ต่อจากนี้แสดงถึงมหานิรยะ ว่านายนิรยบาลใส่ลงไปในมหานิรยะ (นรกใหญ่ พระอาจารย์อธิบายว่า ได้แก่ อเวจีนรก ซึ่งเป็นนรกใหญ่ขุมที่ ๘ ที่กล่าวแล้ว) นรกใหญ่นั้นมีสัณฐานเป็น ๔ เหลี่ยม มี ๔ ประตู (ด้านละ ๑ ประตู) ภายในจัดเป็นส่วน ๆ มีกำแพงเหล็กล้อม ครอบข้างบนด้วยเหล็ก พื้นเป็นเหล็กร้อนโชนเป็นเปลวแผ่ไป ๑๐๐ โยชน์โดยรอบ เปลวไฟเกิดจากฝาทั้ง ๔ ทิศพุ่งไปกระทบฝาด้านตรงกันข้าม สัตว์นรกถูกเผาไหม้ดังนั้นก็ไม่ตาย บางคราวเห็นประตูด้านใดด้านหนึ่งเปิด วิ่งไปเพื่อจะหนี ผิวหนัง เนื้อ เอ็นไหม้ กระดูกร้อนเป็นควัน ไปยังไม่ทันถึง ประตูปิดเสีย.

---

[๒๒] ม. อุ. ๑๔/๓๓๔/๕๐๔-๕๒๕.

เทวทูต

พระอาจารย์ผู้อธิบาย **มฆเทวสูตร**[๒๗] ได้กล่าวอธิบายคำไว้ว่า **เทวทูต** แปลว่า *ทูตของเทวะ* อะไรคือเทวะ ยกตัวอย่างว่า มัจจุ (ความตาย) ชื่อว่าเทวทูตของมัจจุ ชื่อว่าเทวทูตอย่างหนึ่ง ได้แก่ทุกสิ่งที่เตือนว่าใกล้ความตายเข้าทุกที เช่น เมื่อเส้นผมบนศีรษะหงอก ก็เป็นเครื่องเตือนใจว่าใกล้ความตายเข้าแล้ว ผมหงอกจึงเป็นเทวทูตอย่างหนึ่ง ทุก ๆ สิ่งที่เป็นลักษณะแห่งเกิด แก่ เจ็บ ตาย และราชทัณฑ์ ชื่อว่าเทวะทั้งนั้น และเพราะเป็นเครื่องเตือนใจเหมือนอย่างทูตมาบอกข่าว จึงเรียกว่าเทวทูต อีกอย่างหนึ่ง **เทวทูต** แปลว่า *ทูตเหมือนเทพยดา* คล้ายคำว่า *ทูตสวรรค์* คือ เหมือนเทวดามาบอกเตือนให้ไม่ประมาท อีกอย่างหนึ่ง **เทวทูต** แปลว่า *ทูตของวิสุทธิเทพ* หมายถึงพระอรหันต์มีพระพุทธเจ้าเป็นต้น เพราะได้สอนให้พิจารณาเนือง ๆ เพื่อความไม่ประมาท ฉะนั้น เมื่อเห็นเทวทูตก็ย่อมจะไม่ประมาทและเว้นทุจริตต่าง ๆ ได้ ส่วนคนที่ประพฤติทุจริตต่าง ๆ นั้น ก็เพราะไม่เห็นเทวทูตมาตักเตือนใจ จึงเป็นผู้ประมาทมัวเมาต่าง ๆ แม้จะได้พบเห็นคนเกิด แก่ เจ็บ ตาย และคนถูกลงราชทัณฑ์ แต่ก็ไม่ได้ข้อเตือนใจ เทวทูตก็ไม่ปรากฏเรียกว่าไม่เห็นเทวทูตนั่นเอง ฉะนั้น คนที่ทำบาปทุจริตทั้งปวงเรียกว่าไม่เห็นเทวทูตทั้งนั้น ตามที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า เทวทูตไม่อาจจะเห็นได้ด้วยตาธรรมดา จะเห็นได้ด้วยตาปัญญา เช่นเดียวกับเทวดา (ตามที่เชื่อถือกัน) ตาธรรมดามองไม่เห็น น่าจะเรียกว่าเทวทูต เพราะมีแยบยลดั่งกล่าวนี้ด้วย.

ครั้นยมราชซักแล้ว ปรากฏว่าผู้นั้นไม่เห็นเทวทูต คือได้ทำบาปทุจริตแล้ว ก็นิ่งอยู่หาได้สั่งให้ลงโทษอย่างไรไม่ การที่ซักถามนั้น ก็เป็นเงื่อนให้คิดว่า เตือนให้ระลึกถึงบุญกุศล คือความดีที่ได้ทำมาแล้วด้วยความไม่ประมาท เพราะได้เห็นเทวทูตในบางครั้งบางคราว ถ้าไม่ได้ทำบุญกุศลไว้บ้างเลย ก็เป็นการจนใจช่วยไม่ได้ ดูยมราชก็จะช่วยอยู่ เท่ากับเป็นตัวสตินั่นเอง แต่เมื่อช่วยไม่ได้ไม่ได้สติที่จะระลึกถึงคติธรรมดาและบุญกุศลบ้างเลยแล้ว ก็จำต้องนิ่งอยู่ เหมือนอย่างวางอุเบกขาปล่อยให้เป็นไปตามยถากรรม ยมราชจึงไม่ต้องสั่งลงโทษสัตว์ผู้ทำบาปต้องเป็นตามกรรมของตนเองตามหลักกรรมในพระพุทธศาสนา **เทวทูตสูตร** นี้จึงแฝงคติธรรมที่สุขุมอยู่มาก แต่แสดงเป็นปุคคลาธิษฐาน คือตั้งเรื่องขึ้นเป็นบุคคลมีตัวตนและแสดงนรกตามเค้าคติความคิดเรื่องนรกในชาดกดั่งกล่าวนั่นแหละ แต่ปรับปรุงรวบรัดเข้า แต่พระอาจารย์ก็ยังอธิบายให้เข้ากันกับนรกในชาดก คือ อธิบายว่า มหานิรยะที่กล่าวในเทวทูตสูตรก็คือ **อวีจินีรยะ** หรือ **อเวจีนรก** อเวจีในชาดกสำหรับบาปหนัก แต่มหานิรยะในพระสูตรเป็นนรกกลางสำหรับบาปทั่วไป เพราะมิได้ระบุประเภท ชนิด ของบาปไว้ ทั้งในพระสูตรนี้ยังเอื้อถึงกฎหมายบ้านเมือง แสดงราชทัณฑ์เป็นเทวทูตอย่างหนึ่ง เพราะแม้จะไม่คำนึงถึงคติธรรมดา นึกถึงกฎหมายบ้านเมือง เกรงราชทัณฑ์ ก็ยังช่วยให้ละเว้นทุจริตต่าง ๆ ตามกฎหมายได้ เป็นเค้าเงื่อนให้เห็นความสัมพันธ์แห่งชาติและศาสนาเหมาะดีอยู่ และในเทวทูตสูตรนั้น

---

[๒๗] ม. ม. ๑๓/๔๑๕/๔๕๒-๔๖๓.

ไม่ได้กล่าวว่านรกอยู่ที่ไหน ต่างจากคติที่กล่าวว่านรกอยู่ใต้แผ่นดินนี้ลงไป ซึ่งพระอาจารย์นำมาอธิบายนรกที่กล่าวในชาดก พิจารณาดูจะเห็นได้ว่า *คติความคิดว่านรกอยู่ใต้พื้นแผ่นดิน น่าจะเป็นของเก่ากว่า คือ เก่าแก่มาตั้งแต่ก่อนพุทธกาล เช่นเดียวกับคติเรื่อง กัป กัลป์ และ ๔ ทวีป แล้วจึงเปลี่ยนแปลงมาเป็นคติความคิดที่ไม่แสดงว่าอยู่ที่ไหน,* ทั้งในพระสูตรนั้นกล่าวว่า สัตว์นรกไม่ตายจนกว่าจะสิ้นกรรม ต่างจากที่พระอาจารย์อธิบายในชาดกว่าตายแต่เกิดอีกทันที.

ยังมีนรกอีก ๑๐ ชื่อ ต่างจากชื่อนรกที่กล่าวแล้ว แสดงไว้ในคัมภีร์ชั้นบาลีเหมือนกันไม่ได้กล่าวถึงวิธีทรมาน แสดงแต่ระยะกาลที่สัตว์นรกจะต้องเสวยทุกข์ ตั้งแต่นรกที่ ๑ จนถึงที่ ๑๐ ยืดยาวกว่ากันขึ้นไปโดยลำดับ อย่างกำหนดการจำคุกในกฎหมาย คือ:-

๑. อัพพุทะ มีเกณฑ์นับดั่งนี้ เมล็ดงาโกศลเต็มเกวียน อันบรรทุกน้ำหนักได้ ๒๐ ขารี (๔ ปัตถะมคธ เป็น ๑ ปัตถะโกศล, ๔ ปัตถะนั้น เป็น ๑ อาฬหกะ, ๔ อาฬหกะเป็น ๑ โทณะ, ๔ โทณะ เป็น ๑ มานิกะ, ๔ มานิกะเป็น ๑ ขารี) ล่วงแสนปีหยิบเอาออกเสียเมล็ดหนึ่ง เมล็ดงานั้นจะหมดก่อนอัพพุทะหนึ่ง.

๒. นิรัพพุทะ หนึ่ง เท่ากับ ๒๐ อัพพุทะ.

๓. อพัพพะ หนึ่ง เท่ากับ ๒๐ นิรัพพุทะ.

๔. อหหะ หนึ่ง เท่ากับ ๒๐ อพัพพะ.

๕. อฏฏะ หนึ่ง เท่ากับ ๒๐ อหหะ.

๖. กุมุทะ หนึ่ง เท่ากับ ๒๐ อฏฏะ.

๗. โสคันธิกะ หนึ่ง เท่ากับ ๒๐ กุมุทะ.

๘. อุปปละ หนึ่ง เท่ากับ ๒๐ โสคันธิกะ.

๙. ปุณฑริกะ หนึ่ง เท่ากับ ๒๐ อุปปละ.

๑๐. ปทุมะ หนึ่ง เท่ากับ ๒๐ ปุณฑริกะ.[๒๔]

พระอาจารย์แสดงการคำนวณปีไว้ดั่งนี้: ร้อยแสนเป็นโกฏิ, ร้อยแสนโกฏิเป็นปโกฏิ, ร้อยแสนปโกฏิเป็นโกฏิปโกฏิ, ร้อยแสนโกฏิปโกฏิเป็นนหุต, ร้อยแสนนหุตเป็นนินนหุต, ร้อยแสนนินนหุตเป็นหนึ่งอัพพุทะ, ๒๐ อัพพุทะเป็น ๑ นิรัพพุทะ ต่อจากนั้นก็คูณด้วย ๒๐ โดยลำดับ และท่านอธิบายว่า อัพพุทะเป็นต้น ไม่ใช่เป็นนรกแผนกหนึ่ง แต่หมายถึงเกณฑ์คำนวณระยะกาลที่จะต้องไหม้ทรมานอยู่ในอวีจินิรยะนั้นเอง เมื่อมีระยะกาลยืดยาวที่จะพึงคำนวณด้วยอัพพุทะคณนาก็เรียกว่าอัพพุทะ นิรัพพุทะ เป็นต้น ก็เช่นเดียวกัน ตามอธิบายของท่านนี้ ชื่อทั้งสิ้นนี้จึงเป็นชื่อสังขยาเหมือนอย่างคำว่า โกฏิ นหุต เป็นต้น.[๒๕]

---

[๒๔] องฺ. ทสก. ๒๔/๑๘๔-๕/๘๙; ดู โมคฺคลฺลาน. อ้างใน ชินกาล. น. ๑๗๒.

[๒๕] ดูวิธีนับอสงขัย ในชินกาล. น. ๑๗๒.

นรกรอบนอก

บางคราวสัตว์นรกหนีออกไปได้ทางประตูใดประตูหนึ่ง แต่ก็ไปตกนรกใหญ่ ซึ่งมีอยู่หลายนรกด้วยกัน ตั้งอยู่ถัดกันออกไปโดยลำดับ คือ:-

๑. คูถนิรยะ แปลว่า *นรกคูถ* มีสัตว์ปากแหลมเหมือนอย่างเข็มพากันบ่อนผิวหนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อกระดูก เจ็บปวดรวดร้าวยิ่งนัก แต่ก็ไม่ตาย.

๒. กุกกุลนิรยะ แปลว่า *นรกเถ้ารึง* อยู่ถัดจากนรกคูถไป เต็มไปด้วยถ่านเพลิง มีเปลวแรงร้อน สุมเผาให้เร่าร้อน แต่ก็ไม่ตาย.

๓. สิมพลิวนนิรยะ แปลว่า *นรกป่าไม้งิ้ว* อยู่ถัดจากนรกเถ้ารึงไป มีป่างิ้วใหญ่ แต่ละต้นสูงตั้งโยชน์ มีหนามยาว ๑๖ นิ้ว ร้อนโชน ถูกให้ปีนขึ้นปีนลงต้นงิ้ว ถูกหนามทิ่มแทงเจ็บปวดร้อนแรง แต่ก็ไม่ตาย.

๔. อสิปัตตวนนิรยะ แปลว่า *นรกป่าไม้มีใบคมดุจดาบ* เมื่อถูกลมพัดก็บาดมือ เท้า ใบหู และจมูก ให้เกิดทุกขเวทนาเผ็ดร้อน แต่ก็ไม่ตาย.

๕. ขาโรทกนทีนิรยะ แปลว่า *นรกแม่น้ำด่างหรือน้ำกรด* อยู่ถัดไปจากนรกป่าไม้มีใบคมดุจดาบ เป็นที่ตกลงลอยไปตามกระแสบ้าง ทวนกระแสบ้าง รี ๆ ขวาง ๆ บ้าง เสวยทุกขเวทนา เผ็ดร้อน แต่ก็ไม่ตาย. นายนิรยบาลเอาเบ็ดเกี่ยวขึ้นมาบนบก ถามว่าอยากอะไร เขาบอกว่าหิว นายนิรยบาลเอาขอเหล็กแดงงัดปาก ยัดก้อนเหล็กแดงเข้าไป ไหม้ริมฝีปาก ไหม้ปาก คอ อก พาเอาไส้ใหญ่ไส้น้อยออกมาทางเบื้องล่าง, แต่ถ้าเขาบอกว่าระหาย นายนิรยบาลงัดปากเอาทองแดงละลายคว้างกรอกเข้าไปในปาก เผาอวัยวะที่กล่าวแล้วนำออกมาเบื้องล่าง เสวยทุกขเวทนาเผ็ดร้อน แต่ก็ไม่ตาย. (นรกแม่น้ำด่างนี้ พระอาจารย์อธิบายว่า เรียกว่า นรกแม่น้ำเวตรณี ชื่อเดียวกับนรกบริวารในชาดกที่กล่าวแล้ว) นายนิรยบาลเอาตัวใส่เข้าไปในมหานิรยะอีก เขาเสวยทุกขเวทนาแรงกล้าถึงเพียงนั้นก็ไม่ตายจนกว่าจะสิ้นกรรม.[๒๖]

พระยายม

ในท้ายพระสูตรกล่าวว่า ยมราชคิดถึงเหล่าสัตว์ผู้ทำบาปถูกทำกรรมกรณ์ต่าง ๆ อย่างนั้น ยมราชเองปรารถนาความเป็นมนุษย์และได้พบ ได้ฟังธรรม ได้รู้ธรรม ของพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าซึ่งอุบัติขึ้นในโลก.

พระอาจารย์ได้อธิบายเพิ่มเติมว่า ยมราชเป็นราชาแห่งเปรตที่มีวิมาน ในคราวหนึ่งเสวยทิพยสมบัติ ในคราวหนึ่งเป็นธรรมิกราชเสวยกรรมวิบาก และกล่าวถึง พระเทวทัตต์ว่าบังเกิดในมหานิรยะหรืออวีจินิรยะนั้น ยืนถูกทรมานอยู่ เท้าทั้ง ๒ จมพื้นโลหะถึงข้อเท้า มือทั้ง ๒ จมฝาโลหะ

---

[๒๖] เทวทูตสุตฺต ม. อุ. ๑๔/๓๔๓-๔.

ถึงข้อมือ ศรีษะเข้าไปในเพดาน โลหะถึงคิ้ว หลาวโลหะอันหนึ่งออกจากพื้นเบื้องล่างแทงร่างกายทะลุขึ้นไปในเพดาน หอกอันหนึ่งออกจากฝาทิศตะวันออกแทงทะลุหทัยไปเข้าฝาทิศตะวันตก หอกอีกเล่มหนึ่งออกจากฝาทิศเหนือแทงทะลุซี่โครงไปเข้าฝาทิศใต้ ถูกตรึงแน่นไม่หวั่นไหวไหม้อยู่ (มีรูปเขียนในโบสถ์บางแห่ง).[๒๗]

คติเรื่องนรก ในพระสูตรที่กล่าวมา ดูก็คล้ายคลึงกันกับในชาดก แต่มีเพี้ยนกัน ดูน่าจะมีคติความคิดในสายเดียวกัน แต่ปรับปรุงแก้ไขให้เข้าหลักธรรมในพระพุทธศาสนามากขึ้นและให้มีความกว้างขวางขึ้น นรกในเนมิราชชาดกกล่าวถึงนรก ๑๕ ขุม ซึ่งพระเจ้าเนมิราชเสด็จไปเที่ยวดู ส่วนในสังกิจจชาดกกล่าวถึงนรก ๘ ขุม ดูก็น่าจะมาจากคติความคิด ๒ ฝ่าย แต่พระอาจารย์อธิบายให้เกี่ยวกันว่า นรก ๘ ขุมนั้นมีนรกบริวารอีกขุมละ ๑๖ ทั้งยังมีนรกอนุบริวารอีกมากมาย และนรกที่พระเจ้าเนมิราชเสด็จไปเที่ยวดูนั้น เป็นนรกบริวารของนรกที่ ๑ ที่กล่าวในสังกิจจชาดก จึงต้องเพิ่มเข้าอีกขุมหนึ่งให้ครบ ๑๖ (คือนรกไม้งิ้ว) ดั่งกล่าวในไตรภูมิพระร่วง และยังได้อธิบายถึงบาปประเภทชนิดต่าง ๆ ที่ทำให้ไปตกนรกต่าง ๆ เหล่านั้น, แต่เมื่อพิจารณาดูแล้ว ก็ยังไม่ได้เหตุผลและหลักเกณฑ์เพียงพอ ทั้งบาปต่าง ๆ ที่ไม่ได้ระบุไว้ก็มีอีกมาก. ครั้นมาถึงเทวทูตสูตร ไม่ได้ระบุประเภทชนิด ของบาปโดยเฉพาะไว้ แต่ระบุรวมกันไปว่าประพฤติทุจริตต่าง ๆ เป็นต้น เท่ากับวางแม่บทใหญ่ไว้ว่าเมื่อประพฤติทุจริตก็จะต้องไปอบายภูมิมีนรกเป็นต้น เป็นการแสดงเข้าหลักใหญ่เหมือนอย่างคำว่าทำชั่วได้ชั่ว เมื่อกล่าวถึงนรก ก็แสดงนรกเป็นหลักไว้เพียงหนึ่ง คือมหานิรยะ นอกจากนั้นเป็นนรกประกอบทั้งได้กล่าวถึงเจ้านรกคือยมราช มีนายนิรยบาลทั้งหลายเป็นลูกมือ. ส่วนในชาดกไม่ได้กล่าวถึงยมราช กล่าวถึงแต่นายนิรยบาลซึ่งมีอยู่ในนรกขุมตื้น ๆ หน้าที่ของยมราช คือ เป็นผู้ซักถามผู้ทำบาปที่ถูกนำตัวเข้าไป หลักซักถามคือเทวทูต ๕ ถ้าพิจารณดูตรง ๆ ก็ยากที่จะเข้าใจว่าจะใช้เป็นกฎเกณฑ์สำหรับวินิจฉัยได้อย่างไร แต่เมื่อพิจารณาโดยหลักธรรม ก็อาจจะเห็นความมุ่งหมายว่าคนที่ทำบาปทุจริตต่าง ๆ นั้น ก็เพราะมีความประมาท ไม่ได้คิดพิจารณาว่าเกิดมาแล้วจะต้องแก่ เจ็บตาย เป็นธรรมดา ไม่ได้คิดถึงราชทัณฑ์ คือไม่เกรงกฎหมายบ้านเมือง เรียกว่าไม่เห็นเทวทูต.

นรกในนิกายลามะ

นรกทั้ง ๑๐ ตามที่กล่าวมานี้ ท่านใช้คำว่า นิรยะ ประจำอยู่ทุก ๆ คำ ดูเค้าเงื่อนจะเป็นนรกอีกแผนกหนึ่ง ได้พบในหนังสือกล่าวถึงนรกตามลัทธิลามะของทิเบต[๒๘] กล่าวว่านรกมี ๒ ส่วน คือ นรกร้อน และนรกเย็น ผู้เรียบเรียงสันนิษฐานว่า น่าจะเป็นเพราะพระพุทธศาสนาฝ่ายเหนือแผ่ไปตั้งอยู่ในท้องถิ่นที่หนาวเย็น จึงมีนรกเย็นขึ้นอีกส่วนหนึ่ง แต่พระพุทธศาสนาฝ่ายใต้แผ่ไปตั้งอยู่ในท้องถิ่นมีอากาศร้อน ไม่มีอากาศหนาวเย็นร้ายกาจ จึงมีแต่นรกร้อนเท่านั้น. นรกร้อน ๘ ขุมตาม

[๒๗] เทวทูตวตฺถุ ธมฺมปท. ๑/๑๓๗-๘.

[๒๘] Lamaism, pp. 92-96.

ลัทธิลามะนั้น มีชื่อเหมือนกันกับนรกใหญ่ ๘ ขุมทางฝ่ายใต้ และตั้งอยู่ก้นบึ้งของแผ่นดินเช่นเดียวกัน, ส่วนนรกเย็นอีก ๘ ขุม ตั้งอยู่ภายใต้ของกำแพงที่วงรอบโลก (จักรวาล) มีภูเขาน้ำแข็งล้อมรอบ และมีนายนิริยบาลที่น่ากลัวเหมือนในนรกร้อน มีชื่อเป็นภาษาสันสกฤตดั่งต่อไปนี้:

๑. **อรพุทะ** แปลว่า *บวม เจ็บปวด* คือ สัตว์นรกที่นี่ถูกใส่ลงไปแช่น้ำแข็งที่เลื่อนไหลไป มีร่างกายเช่นมือเท้าบวมเบ่ง เจ็บปวดด้วยความหนาวเย็น (ภาษาบาลีว่าอัพพุทะ เป็นชื่อนรก ๑๐ ขุมที่ ๑).

๒. **นิรรพุทะ** ร่างกายเช่นมือเท้าบวมเบ่งยิ่งขึ้น เป็นเม็ดเจ็บปวด มีโลหิตไหลออกซิบ ๆ เจ็บปวดรวดร้าวด้วยความหนาว (ภาษาบาลีว่า นิรัพพุทะ เป็นชื่อนรก ๑๐ ขุมที่ ๒).

๓. **อตตะ** คือร้องไม่เป็นภาษาด้วยความทุกข์ทรมาน (ภาษาบาลีว่า อฏฏะ เป็นชื่อนรก ๑๐ ขุมที่ ๕).

๔. **หหวะ** คือหนาวเย็นยิ่งขึ้นจนลิ้นแข็ง ร้องได้แต่ว่า ฮะ ๆ เท่านั้น (คล้าย อพัพพะ ซึ่งเป็นชื่อภาษาบาลีของนรก ๑๐ ขุมที่ ๓).

๕. **อหหะ** ขากรรไกรและฟันกระทบกันเพราะความหนาว (ภาษาบาลีอย่างเดียวกันเป็นชื่อนรก ๑๐ ขุมที่ ๔).

๖. **อุตปละ** อาการบวมเบ่งเจ็บปวดของร่างกาย บวมเบ่งมากจนเหมือนดอกบัวเขียว (ภาษาบาลีว่า อุปปละ เป็นชื่อนรก ๑๐ ขุมที่ ๘).

๗. **ปทมะ** อาการบวมเบ่งที่มีโลหิตไหลซิบ ๆ พุพองมากขึ้น จนเหมือนดอกบัวแดง (ภาษาบาลีว่า ปทุมะ เป็นชื่อนรก ๑๐ ขุมที่ ๙).

๘. **ปุณฑรีกะ** อาการบวมเบ่งที่มีโลหิตไหลซิบ ๆ นั้น บวมเบ่งมากขึ้นจนเนื้อหลุดออกจากกระดูก เหมือนกลีบดอกบัวใหญ่หลุดออกไป มีนกและแมลงปากเหล็กจิกกัด ได้รับทุกข์ทรมานแสนสาหัส (ภาษาบาลีก็ว่า ปุณฑริก เป็นชื่อนรก ๑๐ ขุมที่ ๑๐).

นรกเย็น ๘ ขุมดั่งกล่าวนี้ ได้เทียบกับนรก ๑๐ ไว้ด้วยแล้ว มีชื่อเดียวกันเกือบทั้งหมด ต่างแต่ใช้ภาษาบาลีหรือมคธฝ่ายหนึ่ง ใช้ภาษาสันสกฤตฝ่ายหนึ่ง นรก ๑๐ มีเพิ่ม **กุมุทะ** (ที่ ๖) และ **โสคันธิกะ** (ที่ ๗) นรก ๘ ก็ขาด ๒ ชื่อนี้ แม้จะชื่อเดียวกัน แต่ก็เรียงลำดับสับกันดั่งที่เทียบไว้แล้ว น่าตั้งข้อสังเกตว่ามาจากเค้าคติเดียวกัน ฝ่ายไหนจะได้จากฝ่ายไหนไม่อาจทราบได้ ส่วนคำอธิบายต่างกันไปคนละอย่าง.

ทางลัทธิลามะของทิเบตนั้น มีกล่าวต่อไปว่า ยังมีนรกที่เป็นด้านหน้าที่ทางออกจากนรกใหญ่อีก ๔ ส่วน คือ

๑. **อัคนินรก** แปลว่า *ขุมไฟ* เต็มไปด้วยเถ้าถ่านที่ร้อนแรง ทำให้หายใจไม่ออก เป็นเถ้าถ่านของซากศพและสิ่งปฏิกูลทุกชนิด.

๒. **กุณปังกะ** แปลว่า *สถานแห่งซากศพ* อยู่ถัดไปจากอัคนินรก.

๓. ขุรธาราวนะ แปลว่า *ป่าไม้คมมีดโกน* คือป่าไม้แห่งหอกและจักรอันคมเหมือนใบมีดโกน อยู่ถัดไปจากนรกที่ ๒.

๔. อสิธาราวนะ แปลว่า *ป่าไม้คมดาบ* คือป่าไม้ใบเป็นดาบ อยู่ถัดนรกที่ ๓ แต่มีแม่น้ำแข็งคั่นอยู่ สัตว์นรกหนีจากนรกที่ ๓ ข้ามแม่น้ำนั้นได้แล้ว ขึ้นฝั่งเป็นนรกที่ ๔ ต้องถูกใบไม้คมดาบบาดเจ็บทรมาน. มีพิธีสวดสำหรับผู้ตายขอให้แม่น้ำแข็งซึ่งใหญ่โตปานมหาสมุทรเป็นลำธารเล็ก ๆ และขอให้ต้นไม้คมดาบกลายเป็นต้นกัลปพฤกษ์ อำนวยให้สำเร็จปรารถนาสิ่งต่าง ๆ.[๒๙]

นรกรอบนอกเหล่านี้ ดูเค้าเดียวกันกับนรกรอบนอกของนรกใหญ่ในเทวทูตสูตร น่าจะมาจากคติเดิมเดียวกัน และนรกเย็นขุมที่ ๑ คือ อรพุทะ หรืออัพพุทะ ใช้ชื่อเดียวกันกับกำเนิดรูปกายในครรภ์มารดาที่แสดงไว้ใน **อินทกสูตร สังยุตตนิกาย**[๓๐] ว่าสัปดาห์ที่ ๑ เป็นกลละ สัปดาห์ที่ ๒ เป็นอัพพุทะหรืออัมพุทะ คือเริ่มมีสีเรื่อ ๆ เป็นน้ำล้างเนื้อ แต่ยังเหลวเหมือนดีบุกเหลว (จะแสดงถึงในพรรษาที่ ๗) ในลัทธิลามะนั้น ยังกล่าวว่ามีนรกภายนอกอีกมากมาย จำนวนถึง ๘๔,๐๐๐ โดยมากตั้งอยู่บนพื้นโลก ในภูเขาในที่รกร้าง ในที่ร้อน ในทะเลสาป[๓๑]

นรกอีกชนิดหนึ่งรู้จักกันในภาษาไทยโดยมากว่า **โลกันต์**, แต่ชื่อที่ถูกต้องว่า **โลกันตริกะ** แปลว่า *ตั้งอยู่ในระหว่างแห่งโลก* ท่านอธิบายว่าอยู่นอกขอบกำแพงวงกลมรอบโลก (จักรวาล) คืออยู่ในระหว่าง ๓ จักรวาล หรือระหว่างโลก ๓ โลกที่อยู่ใกล้กัน ดังเกวียน ๓ เกวียน หรือบาตร ๓ บาตรที่วางไว้ใกล้กัน (เป็น ๓ มุม กระมัง) โลกันตริกะอยู่ในระหว่างนั้น เป็นนรกที่มืดมิดอยู่นิรันดรต่อพระพุทธเจ้าเกิดขึ้น จึงมีแสงสว่างคราวหนึ่ง แต่ไม่สว่างอยู่นาน แวบเดียวเท่านั้นแล้วก็มืดไปตามเดิม สัตว์บาปในนรกแห่งนี้เกาะโหนห้อยกำแพงจักรวาลอย่างค้างคาวจับตะครุบกินกันเอง พากันตกลงไปในน้ำที่เย็นนักหนา ร่างกายก็เปื่อยแหลก แล้วก็กลับเป็นรูปร่างปีนขึ้นไปเกาะโหนอยู่ใหม่ สำหรับบาปที่เป็น **พาลหลง** (เรียกในไตรภูมิพระร่วง) คือที่เป็น **นิยตมิจฉาทิฏฐิ** *ความเห็นผิดที่ดิ่งลง ๓ อย่าง* คือ:-

๑. อกิริยทิฏฐิ *เห็นว่าไม่เป็นอันทำ* คือทำบาปไม่เป็นบาป ทำบุญไม่เป็นบุญ.

๒. อเหตุกทิฏฐิ *เห็นว่าไม่มีเหตุ* เช่นเห็นว่าสุขทุกข์ไม่มีเหตุ เกิดขึ้นเอง.

๓. นัตถิกทิฏฐิ *เห็นว่าไม่มี* เช่น เห็นว่าทานศีลเป็นต้น ไม่มีผล วิบากของกรรมดีกรรมชั่วไม่มี มารดาบิดา ไม่มีคุณ เป็นต้น.

นอกจากนี้ สำหรับบาปที่ทำหนักหนา ทารุณต่อมารดาบิดา สมณพราหมณ์ผู้ทรงธรรมและทำกรรมที่สาหัสอย่างอื่นมีฆ่าสัตว์ทุก ๆ วัน เป็นต้น.

---

[๒๙] Ibid. p. 96"

[๓๐] สํ. สฬา. ๑๕/๓๐๓/๘๐๑-๓.

[๓๑] Lamaism, p. 96.

ในภาษาไทยมักเรียกว่า **โลกันตนรก** แต่คำว่า **โลกันต** แปลว่า *ที่สุดแห่งโลก* (โลก+อันตะ) ในที่บางแห่งใช้เป็นที่ชื่อแห่งพระนิพพาน ดั่งแสดงไว้ใน **โรหิตัสสสูตร**[๓๖] ว่า *ที่สุดแห่งโลกไม่พึงถึงด้วย* การไปในเวลาไหน ๆ. จึงต่างจากคำว่า **โลกันตริกะ** ดั่งกล่าวแล้ว (โลก+อันตริกะ ตั้งอยู่ในระหว่างแห่งโลก).

ตามคติความคิดเรื่องโลกประลัย แสดงว่านรกสวรรค์ทั้งปวงพลอยประลัยไปด้วยกับโลกจนถึงพรหมโลก (มีระบุไว้ว่าประลัยขึ้นไปถึงชั้นไหน) เหมือนอย่างล้างกันเสียคราวหนึ่ง สัตวโลกตลอดถึงพวกนรกก็ขึ้นไปเกิดในพรหมโลกที่ยังเหลืออยู่ พวกนรกที่ยังไม่สิ้นกรรมก็ต้องอพยพไปในนรกของจักรวาลอื่น (ท่านว่าไว้อย่างนี้เพื่อแก้ปัญหาเกี่ยวแก่ที่อยู่ของสัตวโลกทุกประเภท) แต่สำหรับโลกันตริกนรกไม่ต้องประลัยไปพร้อมกับโลก เพราะอยู่ในระหว่างโลกจึงยังเหลือที่อยู่สำหรับพวกบาปที่เป็นมิจฉาทิฏฐิดิ่งลง และพวกบาปหนักอย่างอื่น ดูท่านที่เป็นต้นคติความคิดเรื่องนี้ จะมุ่งให้มีนรกสักแห่งหนึ่งที่ยั่งยืน ไม่ต้องประลัยไปพร้อมกับโลก จึงตั้งนรกนี้ไว้ในระหว่างโลกหรือจักรวาลทั้งหลาย เพื่อเป็นที่ทรมานสัตว์ บาปประเภทที่ท่านไม่ยอมให้เลิกแล้วกันเสียทีในคราวโลกวินาศนั้น.

เรื่องนรกมีลักษณะต่าง ๆ ตามที่กล่าวมานี้ น่าจะเป็นที่เชื่อถือกันตลอดเวลาช้านาน. ใน **มิลินทปัญหา** ก็ยังได้กล่าวถึงว่า ไฟนรกร้อนยิ่งกว่าไฟปกติมากมาย ก้อนหินเล็ก ๆ ที่ใส่เผาในไฟปกติตลอดวันก็ยังไม่ย่อยละลาย แต่ถ้าใส่ในไฟนรกแม้จะใหญ่โตเท่าเรือนยอดก็ย่อยละลายลงไปทันที แต่ว่าสัตว์นรกบังเกิดอยู่ได้นาน ไม่ย่อยละลายไป พระเจ้ามิลินทไม่ทรงเชื่อในเรื่องนี้ พระนาคเสนทูลแถลงว่าอยู่ได้เพราะกรรม[๓๗] ตามมิลินทปัญหานี้ไม่ได้ค้านว่านรกไม่มีแต่ค้านในลักษณะบางอย่างเท่านั้น แสดงว่าในสมัยนั้นยังเชื่อถือกันอยู่ ในเมืองไทยก็คงได้เชื่อกันมานานเหมือนกัน แม้ท่านจะแสดงนรกไว้น่ากลัวมากเพื่อให้คนกลัวจะได้ไม่ทำบาป ถึงดั่งนั้นคนก็ยังทำบาปกันอยู่เรื่อยมา แม้ในสมัยที่มีความเชื่อกันสนิทก็ยังทำบาปกันอยู่นั่นแหละ, แต่ก็มีคนไม่น้อยที่ไม่ทำบาปเพราะกลัวไปนรก เพราะท่านแสดงนรกไว้ล้วนแต่น่ากลัว ในที่บางแห่งยังได้กล่าวว่าทุกข์ในนรกนั้นร้ายกาจนัก นักโทษที่ถูกทรมาน แทงด้วยหอก ๑๐๐ เล่ม ในเวลาเช้า ยังไม่ตายก็แทงด้วยหอกอีก ๑๐๐ เล่มในเวลากลางวัน ยังไม่ตายก็แทงด้วยหอกอีก ๑๐๐ เล่มในเวลาเย็น ความทุกข์ของนักโทษนี้ เมื่อเทียบกับทุกข์ในนรกแล้วก็เล็กน้อยเหมือนอย่างหินก้อนเล็ก ๆ ส่วนทุกข์ในนรกเหมือนอย่างพญาเขาหิมวันต์ เรื่องคนไม่กลัวนรกทั้งที่เชื่อว่านรกมีอยู่และเป็นทุกข์มากมาย ไม่ใช่เป็นของแปลก เพราะมองไม่เห็น แม้คุกตะรางและการลงราชทัณฑ์ต่าง ๆ มองเห็นอยู่ด้วยตาก็ยังไม่กลัว ยังมีคนเข้าไปอยู่เต็ม โดยมากเวลาจะทำผิดก็ไม่ได้คิดกลัวกัน เช่น พวกปล้น เวลาปล้นดูจะกลัวไม่ได้ทรัพย์มากกว่า โลภ โกรธ หลง นี้ เมื่อเกิดขึ้นแล้ว ทำให้ไม่ค่อยกลัวอะไร ใกล้ตายังไม่กลัว ไกลตาก็ยิ่งลืมกลัวไปเลย.

---

[๓๖] องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๘๗/๒๙๕-๘.

[๓๗] ปกติอัคคินิรยัคคีอุณหาการปัญหา มิลินฺท. น. ๙๗.

การลงทัณฑ์

เรื่องนรกมีลักษณะส่วนใหญ่คล้ายคลึงกับคุกตะราง และการลงทัณฑ์นักโทษสมัยโบราณอันเรียกว่า **กัมมกรณ์** แปลว่า *การกระทำกรรม* หมายถึงการลงทัณฑ์ ท่านแสดงว่ามี ๓๒ อย่าง เรียกว่า **ทวัตติงสกัมมกรณ์** แปลว่า *กัมมกรณ์สามสิบสอง* มีกล่าวถึงในหลายพระสูตร จะได้นำมากล่าวโดยคัดจากคำแปล และอธิบายตามนัยอรรถกถาของท่านผู้หนึ่งดังต่อไปนี้ คือ

๑. **กสาหิปิ ตาเฬนฺเต** โบยด้วยแส้

๒. **เวตฺเตหิปิ ตาเฬนฺเต** โบยด้วยหวาย

๓. **อฑฺฒทณฺฑเกหิปิ ตาเฬนฺเต** ตีด้วยตะบองสั้น

๔. **หตฺถมฺปิ ฉินฺทนฺเต** ตัดมือ

๕. **ปาทมฺปิ ฉินฺทนฺเต** ตัดเท้า

๖. **หตฺถปาทมฺปิ ฉินฺทนฺเต** ตัดทั้งมือทั้งเท้า

๗. **กณฺณมฺปิ ฉินฺทนฺเต** ตัดหู

๘. **นาสมฺปิ ฉินฺทนฺเต** ตัดจมูก

๙. **กณฺณนาสมฺปิ ฉินฺทนฺเต** ตัดทั้งหูทั้งจมูก

๑๐. พิลงฺคถาลิกมฺปิ กโรนฺเต ลงกัมมกรณ์วิธีหม้อเคี่ยวน้ำส้ม (คือต่อยขมองออก แล้วเอาคีมคีบก้อนเหล็กแดงใส่ลงไปให้มันสมองเดือดพลุ่งขึ้น เหมือนน้ำส้มเดือดล้นหม้อ)

๑๑. สงฺขมุณฺฑิกมฺปิ กโรนฺเต ลงกัมมกรณ์วิธีขอดสังข์ (คือกรีดหนังตัด กำหนดตรงจอนหูทั้งสองและหลุมคอโดยรอบ รวบผมทั้งหมดขมวดรวมกันเข้า พันกับท่อนไม้ ถลกขึ้นให้หนังหลุดขึ้นไปพร้อมกับผม แล้วขัดกระโหลกศีรษะด้วยก้อนกรวดหยาบ ๆ ล้างทำให้มีสีเหมือนสังข์)

๑๒. ราหุมุขมฺปิ กโรนฺเต ลงกัมมกรณ์วิธีปากราหู (คือเอาขอเกี่ยวปากให้อ้าแล้วจุดไฟในปากนั้น หรือเอาสิ่วตอกแต่จอนหูเข้าไปทะลุปาก โลหิตไหลออกมาเต็มปาก ดูปากอ้าแดงดั่งปากราหู)

๑๓. โชติมาลิกมฺปิ กโรนฺเต ลงกัมมกรณ์มาลัยไฟ (คือเอาผ้าชุบน้ำมันพันทั่วตัวแล้วเอาไฟจุด)

๑๔. หตฺถปฺปชฺโชติกมฺปิ กโรนฺเต ลงกัมมกรณ์วิธีคบมือ (คือเอาผ้าชุบน้ำมันพันนิ้วทั้ง ๑๐ แล้วเอาไฟจุด)

๑๕. เอรกวตฺติกมฺปิ กโรนฺเต ลงกัมมกรณ์วิธีริ้วส่าย (คือเชือดหนังออกลอกเป็นริ้ว ๆ ตั้งแต่ใต้คอลงไปจนถึงข้อเท้า แล้วเอาเชือกผูกฉุดให้เดิน นักโทษเดินเหยียบริ้วหนังของตัวก็ล้มลุกคลุกคลานไปจนกว่าจะตาย)

๑๖. จีรกวาสิกมฺปิ กโรนฺเต ลงกัมมกรณ์วิธีนุ่งเปลือกไม้ (คือเชือดหนังเป็นริ้ว ๆ อย่างบทก่อน แต่ทำเป็น ๒ ตอน ตั้งแต่ใต้คอถึงเอวตอนหนึ่ง ตั้งแต่เอวถึงข้อเท้าตอนหนึ่ง ริ้วหนังตอนบนห้อยคลุมลงมาปิดกายตอนใต้เอวดูดั่งนุ่งเปลือกไม้)

๑๗. เอเณยฺยกมฺปิ กโรนฺเต ลงกัมมกรณ์วิธียืนกวาง (คือเอาห่วงเหล็กสวมข้อศอกทั้งสองและเข่าทั้งสองให้โก้งโค้งลงกับดิน เอาหลักเหล็กสอดตอกตรึงไว้เป็นกิริยาว่าสัตว์ ๔ เท้า แล้วก่อไฟล้อมลนไปจนตาย)

๑๘. พลิสมํสิกมฺปิ กโรนฺเต ลงกัมมกรณ์วิธีเกี่ยวเหยื่อเบ็ด (คือเอาเบ็ดมีเงี่ยงสองข้างเกี่ยวตัว ดึงเอาหนังเนื้อและเอ็นออกมาให้หมด)

๑๙. กหาปณกมฺปิ กโรนฺเต ลงกัมมกรณ์วิธีเหรียญกษาปณ์ (คือเอามีดคม ค่อยเฉือนเนื้อออกเป็นแว่น ๆ ขนาดเท่าเงินเหรียญ จนกว่าจะตาย)

๒๐. ขาราปตจฺฉิกมฺปิ กโรนฺเต ลงกัมมกรณ์วิธีแปรงแสบ (คือสับฟันเสียให้ยับทั่วกายแล้วเอาแปรงหรือหวีแข็งชุบน้ำแสบ (น้ำเกลือ น้ำด่าง น้ำกรด) ขูดถูไปให้หนังเนื้อเอ็นขาดหลุดออกมาหมดเหลือแต่กระดูก)

๒๑. ปลีฆปริวตฺติกมฺปิ กโรนฺเต ลงกัมมกรณ์วิธีการเวียน (คือให้นอนตะแคง แล้วเอาหลาวเหล็กตอกตรงช่องหูทะลุลงไปตรึงแน่นอยู่กับดิน แล้วจับเท้าทั้งสองยกเดินเวียนไป)

๒๒. ปลาลปีฐกมฺปิ กโรนฺเต ลงกัมมกรณ์วิธีตั่งฟาง (คือ เอาลูกบดศิลากลิ้งทับตัว บดให้กระดูกแตกป่น แต่ระวังไม่ให้หนังขาด แล้วจับผมรวบยกขย่อน ๆ ให้เนื้อรวมกันเข้าเป็นกอง จึงเอาผมนั่นแหละพันตะล่อมเข้าวางไว้เหมือนตั่งทำด้วยฟางสำหรับเช็ดเท้า)

๒๓. ตตฺเตนปิ เตเลน โอสิญฺจนฺเต ราดด้วยน้ำมันเดือด ๆ

๒๔. สุนเขหิปิ ขาทาเปนฺเต ให้สุนัขทึ้ง (คือขังฝูงสุนัขไว้ให้อดหิวหลายวันแล้ว ปล่อยให้ออกมารุมกัดทึ้งพักเดียวเหลือแต่กระดูก)

๒๕. ชีวนฺตมฺปิ สูเล อุตฺตาเสนฺเต ให้นอนหงายบนหลาวทั้งเป็น ๆ (คือตรงกับที่กฎหมายเก่าเรียกว่า เสียบเป็น)

๒๖. อสินาปิ สีสํ ฉินฺทนฺเต ตัดศีรษะด้วยดาบ.

วิธีลงกัมมกรณ์ตั้งแต่ข้อ ๑-๒๖ เหล่านี้ในกฎหมายเก่า[๓๔] ได้นำไปตราไว้เป็นบทลงโทษเหมือนกันขึ้นต้นมีพระบาลีดังที่ยกมาไว้แล้ว กำหนดความผิดต่าง ๆ มีขบถต่อราชบัลลังก์ เป็นต้น แล้วจึงกล่าวบทลงโทษตามพระบาลีนั้น วิธีลงกัมมกรณ์ที่กล่าวถึงในพระสูตร[๓๕] มีเพียง ๒๖ แต่อ้างกันในที่โดยมากว่ามี ๓๒ จึงเรียกว่า **ทวัตติงสกัมมกรณ์** ท่านผู้แปลนั้น ได้รวบรวมมาอีก ๖ อย่างนี้:-

๒๗. เอาขวานผ่าอก

๒๘. แทงด้วยหอกทีละน้อยกว่าจะตาย

๒๙. ขุดหลุมฝังเพียงเอวเอาฟางสุม คลอกด้วยไฟ พอหนังไหม้เอาไถเหล็กไถ

---

๓๔ กฎหมายราชบุรี เล่ม ๒ ตอนลักษณะขบถศึก น. ๒๔๑-๒๔๖.

๓๕ เทวทูตสูตร ม.อุ. ๑๔/๓๓๘/๕๑๐.

๓๐. เชือดเนื้อออกมาทอดให้กินเอง

๓๑. ตัด หรือแหวะปาก

๓๒. จำ ๔ ประการไว้ในคุก.[๓๖]

คุกตะรางและกัมมกรณ์ต่าง ๆ เช่นที่กล่าวมานี้ เป็นนรกในโลกนี้สำหรับคนประพฤติผิดกฎหมาย มีวิธีและเครื่องมือทรมานเค้าเดียวกับนรกที่กล่าวมาโดยมาก อาจจะเป็นต้นแบบของนรกทั้งหลายก็ได้.

พระพุทธศาสนากับเรื่องนรก

ทางพระพุทธศาสนารับรองเรื่องนรกทั้งหลายเพียงไร ? การที่จะตอบปัญหานี้ ต้องอาศัยหลักฐานและเหตุผล ตามหลักชั้นบาลีที่อ้างว่าเป็นพระพุทธวจนะ ก็กล่าวในที่ทั่วไปถึง **นิรยะ** หรือ **นรก** ในฐานะเป็นคติที่ไปภายหลังตายของคนทำบาปอกุศลทุจริต แต่โดยมากมิได้กล่าวถึงลักษณะและรายละเอียดต่าง ๆ มีเฉพาะบางพระสูตรและชาดกเท่านั้นแสดงลักษณะและรายละเอียดไว้ ดั่งได้ยกมากล่าวไว้แล้ว ลักษณะและรายละเอียดเหล่านั้น น่าจะเป็นเรื่องแทรกเข้ามาตามคติเก่าแก่ซึ่งเชื่อกันต่อ ๆ มาจากต้นเดิมหลายทางด้วยกัน จนถึงพระอาจารย์จดเข้าไว้ในบาลีพระสูตร พระอาจารย์ต่อมาผู้อธิบายบาลีได้ปรับปรุงจัดให้อยู่ในแนวทางเดียวกัน ซึ่งก็ไม่สนิทนักดั่งกล่าวแล้ว และในนรกก็ใช้เครื่องเหล็กตลอดถึงอาวุธ เป็นต้นว่าหอกดาบ เช่นเดียวกับในมนุษยโลก จึงน่าจะมีแสดงขึ้นในสมัยที่มนุษย์รู้จักใช้เหล็กและรู้จักทำหอกดาบเป็นต้นใช้แล้ว ฉะนั้น น่าจะยุติได้โดยไม่ผิดว่า ทางพระพุทธศาสนานำชื่อว่า **นิรยะ** หรือ **นรก** มาใช้เช่นเดียวกับคำอื่น ๆ เช่น *อรหันต์ ภควา พรหม ภิกขุ นิพพาน* เป็นต้น แต่คำเหล่านี้ เดิมมีความหมายอย่างหนึ่ง ทางพระพุทธศาสนานำมาใช้ในความหมายอีกอย่างหนึ่งไม่ตรงกัน คำว่า *นิรยะ* ก็เช่นเดียวกัน.

เมื่อเป็นเช่นนี้จะมีความหมายอย่างไร ? ในเบื้องต้นควรจะหาความหมายตามหลักฐานที่ยุติไว้ด้วยเหตุผลก่อน ได้พบบาลีอธิบายเรื่องนิรยะไว้ในสฬายตนวรรค ในรูปความเป็นพระพุทธดำรัสตรัสไว้ว่า

"ภิกขุทั้งหลาย เราได้เห็นนิรยะชื่อว่าผัสสายตนิกะ (เกิดทางอายตนะที่เป็นทางผัสสะคือสัมผัสถูกต้อง) ๖ แล้ว คือในนิรยะนั้น (๑) เห็นรูปด้วยจักษุ (๒) ได้ยินเสียงด้วยหู (๓) ดมกลิ่นด้วยจมูก (๔) ลิ้มรสด้วยลิ้น (๕) ถูกต้องโผฏฐัพพะด้วยกาย (๖) รู้เรื่องด้วยใจอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็ได้เห็น ได้ยิน ได้ดม ได้ลิ้ม ได้ถูกต้อง ได้รู้ ซึ่งรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และเรื่องล้วนแต่ไม่น่าปรารถนา ไม่น่ารักใคร่ ไม่น่าชอบใจ"[๓๗].

ตามอธิบายนี้ควรฟังได้ว่าเป็นอธิบายนิรยะในพระพุทธศาสนา เป็นอธิบายที่ไม่มีผิดคลุมไปได้ในนรกทั้งหมด และครอบได้ทุกกาลเวลา แม้ในปัจจุบันเดี๋ยวนี้เองก็ตกนรกได้ ในเมื่อเครื่อง

---

[๓๖] กฎหมายราชบุรี เล่ม ๒ ลักษณะขบถศึก น. ๒๔๕.

[๓๗] สํ. สฬา. ๑๘/๑๕๘/๒๑๔.

แวดล้อมทั้งปวงมีแต่ทุกข์ซึ่งตนเองต้องรับเสวย ถึงนรกในภายหลังตายจะมี ก็รวมลงเป็นเครื่องแวดล้อมให้เป็นทุกข์ ซึ่งบังเกิดขึ้นทางผัสสายตนะทั้ง ๖ นี้เช่นเดียวกัน เว้นผัสสายตนะทั้ง ๖ นี้เสียแล้ว ทุกข์หรือสุขอะไรก็บังเกิดขึ้นไม่ได้ ฉะนั้น จึงยุติได้ว่า พระพุทธภาษิตนี้เป็นอธิบายนรกในพระพุทธศาสนาโดยตรง. การอธิบายให้ต้องด้วยหลักฐานเหตุผลใช้ได้ทุกกาลสมัยดั่งนี้ พึงเห็นว่าเป็นลักษณะอธิบายพระพุทธศาสนาโดยทั่ว ๆ ไป.

ภูมิดิรัจฉาน

ได้กล่าวถึงเรื่องนรกมาแล้ว จะได้กล่าวถึงดิรัจฉานต่อไป จำพวกนี้จัดเป็น **อบายภูมิ** หรือ **ทุคติ** ถัดจากนรก โดยมากอยู่ร่วมโลกกับมนุษย์ เห็นกันอยู่โดยปกติ ไม่เกิดปัญหาว่ามีหรือไม่มีอย่างอบายภูมิจำพวกอื่น แต่ในคัมภีร์ก็ยังมีกล่าวถึงดิรัจฉานบางจำพวกในป่าหิมพานต์เป็นจำพวกพิเศษ เช่น นาค ครุฑ และในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เช่น ช้างเอราวัณ คนธรรมดาในโลกไม่เคยพบเห็นตัวจริงพบแต่ที่พรรณนาลักษณะต่าง ๆ ไว้ในหนังสือคัมภีร์ และภาพที่เขียนไว้ ตามที่คนเรานี่เองเขียนตามลักษณะที่พรรณนาไว้นั้น และใช้ความคิดดัดแปลงให้เกิดความงดงามอ่อนโยนหรือดุร้ายเป็นต้น ตามที่ต้องการ กลายเป็นภาพจิตรกรรมหรือศิลปจิตรกรรมภาพของสัตว์บางชนิดลงตัว เพราะเป็นที่รู้จักรับรองกันทั่วไป เช่น ภาพครุฑ ภาพหงส์ เมื่อเขียนให้มีลักษณะอย่างนั้น ก็รู้จักรับรองกันว่าครุฑว่าหงส์ ถ้าใครไปเขียนเป็นอย่างอื่น ก็ไม่ใช่ครุฑ ไม่ใช่หงส์ นึกถึงลายเครือวัลย์ที่เขียนหรือแกะสลักอันที่จริงเป็นภาพศิลปประดิษฐ์ขึ้นจากเครือเถาต้นไม้จริง ๆ แต่เมื่อประดิษฐ์ให้งดงามแล้ว ก็กลายเป็นประดิษฐ์ศิลป ไม่ใช่ของจริง ถึงดั่งนั้นก็มีมูลความจริงคือเครือเถาต้นไม้นั่นเอง สัตว์พิเศษเช่นครุฑหงส์เป็นต้น ก็น่าจะเป็นเช่นเดียวกัน ตัวจริงที่เป็นมูลเดิมน่าจะมี อาจสาบสูญไปแล้ว หรือมีซ่อนเร้นอยู่ก็ได้.

ตามศัพท์เรียกว่า **ติรัจฉานโยนิ** แปลว่า *กำเนิดดิรัจฉาน* (สัตว์ที่ไปตามขวาง คือทอดกายไปไม่ตั้งกายขึ้นตรงเหมือนอย่างมนุษย์) ในพาลบัณฑิตสูตร[๓๔] แสดงไว้ ๕ ประเภท คือ

๑. **ติณภักขา** จำพวกมีหญ้าเป็นภักษา ระบุชื่อ ม้า โค ลา แพะ เนื้อ

๒. **คูถภักขา** จำพวกมีคูถเป็นภักษา ระบุชื่อ ไก่ สุกร สุนัข สุนัขจิ้งจอก

๓. **จำพวกเกิด แก่ ตายในที่มืด** ระบุชื่อตั๊กแตน บุ้ง ไส้เดือน

๔. **จำพวกเกิด แก่ ตายในน้ำ** ระบุชื่อปลา เต่า ฉลาม

๕. **จำพวกเกิด แก่ ตาย ในของโสโครก** เช่น เกิดในปลาเน่า ในศพเน่า ในขนมบูด ในน้ำครำ ในน้ำเน่า

อีกอย่างหนึ่ง ท่านจัดไว้ ๓ จำพวก คือ พวก **กามสัญญา** มุ่งหมายแต่กาม **อาหารสัญญา** มุ่งหมายแต่จะกิน **มรณสัญญา** ตายรวดเร็ว แต่จำพวก **ธรรมสัญญา** มุ่งหมายธรรม มีน้อยมาก.[๓๕]

---

[๓๔] ม. อุ. ๑๔/๓๑๗/๔๗๖-๔๘๐.

[๓๕] ไตรภูมิ. น. ๒๑.

สัตว์พิเศษที่แสดงไว้มีในที่ต่าง ๆ น่าจะรวมกล่าวไว้ในที่นี้ มีดั่งต่อไปนี้

สีหะ มี ๔ จำพวก คือ

๑. **ติณสีหะ** คือสีหะประเภทกินหญ้าเป็นอาหาร มีขนมันดังปีกนกเขา

๒. **กาฬสีหะ** คือ สีหะมีสีดำดังวัวดำ

๓. **ปัณฑรสีหะ** คือสีหะมีสีเหลืองดังใบตองกินเนื้อเป็นอาหาร

๔. **เกสรสีหะ** คือสีหะมีเกสร (หรือเรียกว่าไกรสร) ได้แก่ ขนสร้อยอันอ่อนงามดังเอาผ้าแดงมีค่าสูงมาพาดไว้ และขนในตัวที่ขาวดังสังข์ขัด สีปากและปลายเท้าทั้ง ๔ แดงดังทาด้วยน้ำครั่งละลายด้วยชาดหรคุณปากและท้องก็แดงดั่งนั้น และเป็นแนวแดงตั้งแต่ศีรษะไปตลอดหลังเลี้ยวลงไปถึงขา[๑๐]

คำว่า **สีหะ** ถ้าแปลว่า *สิงห์โต* ก็มีตัวตนที่รู้จักกันในปัจจุบัน แต่ถ้าแปลว่า *ราชสีห์* ก็กลายเป็นสัตว์พิเศษ ดั่งที่เคยพบเห็นในภาพเขียน ซึ่งอาจจะแผดเสียงให้มนุษย์และสัตว์ดิรัจฉานอื่น ๆ หูแตกตายได้ หรือคำว่า หงส์ ถ้าแปลว่า หงษ์ ก็เป็นสัตว์พิเศษ ถ้าแปลว่า ห่าน ก็เป็นสัตว์ธรรมดาไป.

ตระกูลช้าง ๑๐ คือ **๑. กาฬาวกะ ๒. คังเคยยะ ๓. ปัณฑระ ๔. ตัมพะ ๕. ปิงคละ ๖. คันธะ ๗. มังคละ ๘. เหมะ ๙. อุโปสถะ ๑๐. ฉัททันตะ.**[๑๑]

ในมโนรถปูรณีกล่าวว่า ช้างตระกูลกาฬาวกะ ได้แก่ ตระกูลช้างโดยปรกติ (ท่านว่ามีกำลังเท่ากับบุรุษ ๑๐ คนรวมกัน แต่น่าจะต้องเป็นบุรุษที่มีกำลังมากเป็นพิเศษทั้ง ๑๐ คน จึงจะรวมกันเท่ากับกำลังช้างเชือกหนึ่ง) ตระกูลช้างถัดจากนี้มีกำลังมากกว่ากัน ๑๐ เท่า ๆ ขึ้นไปโดยลำดับ และ ๑๐ เท่าของช้างตระกูลฉัททันต์ เรียกว่า ตถาคตพละ หรือกำลังนารายณ์.

ยังมีพวกปลาใหญ่ ๆ ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ **อภิธานัปปทีปิกา**[๑๒] ๗ จำพวก คือ

๑. ติมิ ๒. ติมิงคิละ (กลืนปลาติมิได้) ๓. ติมิรปิงคละ ๔. อานนท์ ๕. ติมินทะ ๖. อัชฌาโรหะ ๗. มหาติมิ.

มีกล่าวถึงในไตรภูมิพระร่วง ๗ จำพวกเช่นเดียวกัน ส่วนในคัมภีร์อุทาน[๑๓] กล่าวไว้ ๓ จำพวก คือ **๑. ติมิ ๒. ติมิงคละ ๓. ติมิติมิงคิละ** (กลืนปลาทั้งสองนั้นได้) ปลาใหญ่ ๓ จำพวกนี้ ดูกล่าวไว้เป็นกลาง ๆ โดยลักษณะที่ใหญ่โต จนถึงกลืนกันได้โดยลำดับ แบบคำว่าปลาใหญ่กินปลาเล็ก.

นอกจากนี้ ยังกล่าวถึงครุฑ นาค และหงส์ เช่นที่กล่าวถึงในหนังสือนิทานชาดกหรือวรรณคดีเก่า ๆ ซึ่งมีภาพเขียนหรือแกะสลักเกี่ยวกับเรื่องเทพนิยาย เป็นต้น.

---

[๑๐] ไตรภูมิ. น. ๒๒.

[๑๑] มโน. มู. ๓/๓๖๘-๙.

[๑๒] อภิธาน. น. ๑๙๐/๖๗๓.

[๑๓] ขุ. อุ. ๒๕/๑๕๔/๑๑๗.

รวมความว่า สัตว์ดิรัจฉานทุกจำพวก จะเป็นชนิดสามัญ หรือชนิดพิเศษ โดยลักษณะธรรมชาติ หรือโดยอำนาจบุญพิเศษ เช่น เป็นราชพาหนะ ได้ขึ้นระวางอย่างมียศก็ตาม ก็คงเป็นจำพวกอบายภูมิเหมือนกัน.

เปรต

คำที่คนไทยส่วนมากได้รู้จักกันคำหนึ่ง คือ **เปรต** และเป็นที่เข้าใจกันว่าหมายถึงผีชนิดหนึ่ง ซึ่งมักจะมีรูปร่างสูงอย่างต้นตาล จึงมักใช้เรียกล้อหรือกระทบคนที่มีรูปร่างสูง ตามที่เล่าอ้างกัน เปรตปรากฏกายแก่บางคนในบางโอกาส แต่ใครเป็นผู้เคยเห็นก็ยากที่จะอ้าง เพราะไม่ได้ลองประกาศหาตัว ทั้งถ้าจะมีใครมาเล่ายืนยันว่าเคยเห็นก็อาจจะไม่เชื่อ เพราะไม่มีพยานหลักฐานยืนยัน แต่เรื่องเปรตนี้ ก็คงเป็นเรื่องที่เล่าอ้างกันในหมู่คนไทยเรา ในลักษณะบางอย่างที่คล้ายคลึงกันมาช้านาน จนเมื่อกล่าวว่าเปรตก็เป็นที่เข้าใจตรงกันว่าเป็นผีชนิดไหน.

เปรต เป็นภาษาสันสกฤต ภาษาบาลีว่า **เปต** แปลว่า *ผู้ละไปแล้ว* หมายถึงคนที่ตายไปแล้วทั่ว ๆ ไป อีกอย่างหนึ่งแปลว่า *บิดร* คือญาติร่วมโลหิตผู้ใหญ่ผู้สืบสายตรงลงมา แต่มุ่งถึงญาติดั่งกล่าว ผู้ละไปแล้ว ที่เรียกว่า **บุรพบิดร** การทำบุญอุทิศให้บุรพบิดรเรียกว่า **บุพพเปตพลี** คำว่าเปรต มีคำแปลและความหมายดั่งกล่าวนี้ จึงไม่ตรงกับเปรตตามที่เข้าใจกัน เพราะหมายถึงคนที่ตายไปแล้วทั่ว ๆ ไป และบุรพบิดรคือญาติร่วมสายโลหิตชั้นผู้ใหญ่ที่ตายไปก่อนแล้ว คำนี้ในชั้นเดิมก็น่าจะใช้ในความหมายเป็นกลาง ๆ ทั่ว ๆ ไปอย่างนั้น และมักจะใช้ในเรื่องการทำบุญอุทิศให้ผู้ตายไปแล้ว คือ กล่าวถึงผู้ตายไปแล้วว่า **เปต** ในพระสูตรหนึ่ง[๔๔] ได้กล่าวไว้โดยความว่า **เปตชน** *คือคนที่ตายไปแล้ว ไม่อาจจะรับส่วนกุศลได้ทุกคน เฉพาะผู้ที่ไปเกิดเป็น**ปรทัตตูปชีวี** (ผู้มีปกติอาศัยส่วนบุญที่คนอื่นให้เป็นอยู่) เท่านั้นจึงอาจได้รับ ในเมื่อได้ทราบและอนุโมทนากุศลที่ญาติในปัจจุบันได้ทำและอุทิศให้* ในพระสูตรนั้นได้กล่าวว่า ไม่เป็นฐานะที่จะว่างจากญาติร่วมโลหิตซึ่งได้ไปเกิดเป็นปรทัตตูปชีวี เพราะใช้ในถ้อยคำดั่งกล่าวบ่อย ๆ เมื่อได้ยินคำว่า **เปรต** ก็ทำให้นึกถึงผีจำพวกนั้นทันที. ซ้ำยังมีเรื่องกล่าวถึง **เปตญาติ** คือญาติผู้ตายไปแล้วของพระเจ้าพิมพิสาร ซึ่งไปเกิดเป็นผีจำพวกนี้มาขอรับส่วนพระราชกุศลของพระเจ้าพิมพิสาร ก็ยิ่งทำให้ความเข้าใจเอียงไปถึงผีจำพวกนั้น และแม้เป็นผีคนอื่น ไม่ใช่ผีญาติของตน เมื่ออยู่ในลักษณะเดียวกัน ก็เลยเรียกว่าเปรตด้วยกันทั้งหมด เปรต คือคนที่ตายไปแล้ว (ยังไม่ได้กล่าวว่าตายไปเป็นอะไร) ก็เลยเปลี่ยนความหมายว่าตายไปเป็นเปรต กลายเป็นภูมิชั้นอีกชนิดหนึ่งของอบายหรือทุคติ เรียกว่า **ปิตติวิสยะ** แปลกันว่า *วิสัยคือแดนหรือถิ่นฐานของเปรต* แต่คำว่า **ปิตติ** น่าจะแปลว่า *ของบิดา* (**ปิตฤ** ในภาษาสันสกฤต มีคำเทียบในภาษาบาลี คือ **เปติก** แปลว่า *ของบิดา*) คำนี้ก็มีความหมายเปลี่ยนแปลงไปจากในวงศ์ญาติจนหมายถึงเปรตทั่ว ๆ ไป

---

[๔๔] มงฺคล. ๑/๓๔๐/๓๔๙.

ในเรื่องพระเจ้าพิมพิสารแห่งมคธรัฐ ทรงบำเพ็ญกุศลอุทิศแก่เปรตที่เคยเป็นญาติแต่ก่อนนั้น พระอาจารย์ได้แสดงรูปลักษณะของเปรตที่มายืนรับส่วนบุญที่ภายนอกฝาตำหนักเป็นต้นว่า เปรตเหล่านั้นเสวยผลของความริษยาและความตระหนี่ บางพวกมีหนวด ผมยาว มีหน้าดำ บางพวกมีเส้นเอ็นหย่อน มีอวัยวะใหญ่น้อยห้อยย้อย ผอมโซหยาบและดำ บางพวกยืนดำเกรียมเหมือนต้นตาลที่ถูกไฟป่าไหม้ บางพวกกระหายจนเป็นเปลวไฟในท้องแลบออกจากปาก บางพวกมีหลอดคอเล็กขนาดปลายรูเข็ม แต่มีท้องใหญ่อย่างภูเขา แม้จะได้ข้าวน้ำก็บริโภคไม่ได้ตามต้องการ ต้องรับแต่รสของความหิวกระหาย บางพวกตะกรุมตระกรามดื่มเลือดหนองและไขข้อเป็นต้นที่ไหลออกจากปากแผล ฝีและต่อมที่แตกของกันและกันหรือของสัตว์เหล่าอื่น ทั้งหมดล้วนมีรูปร่างพิกลน่าเกลียดน่ากลัว.[๙๕]

ในที่อื่น ได้กล่าวถึงเปรตมีรูปร่างวิปริตต่าง ๆ ได้รับทุกข์ทรมานในอาการต่าง ๆ กัน **สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส** ได้ทรงประมวลชนิดเปรตไว้ ๔ ชนิด ในหนังสือ**ธรรมวิจารณ์** คือ

๑. รูปร่างไม่สมประกอบ ซูบผอม อดโซ ดั่งกล่าวแล้ว.

๒. ร่างกายพิการ เช่น ร่างกายเป็นอย่างของมนุษย์ แต่ศีรษะเป็นอย่างของสัตว์ดิรัจฉาน เช่น เป็นกาบ้าง เป็นสุกรบ้าง เป็นงูบ้าง.

๓. รูปร่างพิกล เสวยกัมมกรณ์อยู่ตามลำพังด้วยอำนาจบาปกรรม.

๔. รูปร่างอย่างมนุษย์ปรกติ แม้เป็นผู้สวยก็มี มีวิมานอยู่ แต่ในราตรีต้องออกวิมานไปเสวยกัมมกรณ์กว่าจะรุ่ง เรียกว่า *เวมานิกเปต*.[๙๖]

เรื่องเปรตเหล่านี้ มักเล่านิยายถึงคนทำบาปตายไปตกนรกแล้วพ้นจากนั้นมาเกิดเป็นเปรตก็มี.

ในลัทธิลามะของทิเบตตามหนังสือเล่มหนึ่ง[๙๗] ได้กล่าวถึงเรื่องเปรตว่า เป็นผีจำพวกอดอยากหิวกระหาย เพราะเมื่อมีชีวิตอยู่ในโลกเป็นคนตระหนี่โลภจัด ไม่มีการสละบริจาคมีแต่มักได้ จึงมาเกิดเป็นเปรต มีปากไม่โตกว่ารูเข็ม หลอดคอไม่กว้างกว่าเส้นผม แม้จะพบอาหารและเครื่องดื่มมากมายก็ไม่อาจจะบริโภคให้เพียงพอแก่ความต้องการของร่างกายที่ใหญ่โต และอาหารอะไร ๆ ที่บริโภคเข้าไปก็กลายเป็นของร้อนแผดเผาอยู่ในกระเพาะ เปลี่ยนไปเป็นมีด เลื่อย และอาวุธอื่น ๆ ทิ่มแทงลำไส้หล่นลงไปยังภาคพื้น ทำให้เป็นบาดแผลเจ็บปวดพากันร้องคร่ำครวญหาน้ำ หรือขอน้ำอยู่เนืองนิตย์ ความกระหายน้ำมีมาก ดั่งที่เขียนเป็นภาพมีเปลวเพลิงแลบออกมาจากปาก และเมื่อพยายามที่จะจับต้องน้ำที่ได้ ก็กลายเป็นไฟขึ้น และกล่าวว่า เปรตทั้งหมดมี ๓๖ ชนิด แบ่งเป็นหมู่ ๆ คือเป็นเปรตต่างศาสนาที่น่าสยะแสยง เป็นเปรตพุทธศาสนิกที่น่าสยะแสยง เป็นเปรตที่กิน ดื่ม น่าสยะแสยง เพราะ

---

[๙๕] มงฺคล. ๑/๓๒๘/๓๓๘.

[๙๖] ธรรมวิจารณ์, น. ๙๗-๘.

[๙๗] Lamaism, pp. 96-7"

สิ่งที่กินดื่มเข้าไปกลายเป็นอาวุธต่าง ๆ เป็นเปรตที่ไม่ถูกจำกัดที่อยู่ เที่ยวไปได้ในโลกมนุษย์ (อีกหมู่หนึ่ง น่าจะเป็นเปรตที่ถูกจำกัดที่อยู่ จึงรวมเป็น ๕ หมู่ ดังกล่าวในหนังสือนั้น) เปรตเหล่านี้มี ๓๖ ชนิด (ตามลัทธิลามะในหนังสือนั้น) คือ.

๑. มีร่างกายแบน คือ แบนอย่างใบไม้ นอนหงายได้อย่างเดียว (มีคำเรียกการนอนอย่างนี้ว่าเปรตไสยา).

๒. มีปากเล็กเท่าเข็ม มีลำคอเล็ก แต่ท้องโต เพราะเมื่อมีชีวิตอยู่อยากแต่จะกินอย่างเดียว.

๓. กินสิ่งที่อาเจียนออกมาของผู้อื่น.

๔. กินอุจจาระ ปัสสาวะ เปรตจำพวกนี้เห็นวัจจกุฏิ (ส้วม) เป็นที่ปรุงอาหารที่ดีที่สุด (ผีกระสือกระมัง).

๕. กินหมอก เพราะเห็นหมอกปรากฏดุจอาหาร.

๖. เลี้ยงตัวด้วยน้ำที่เขาให้.

๗. มองเห็นยาก เพราะมีรูปละเอียด.

๘. เลี้ยงตัวด้วยเขฬะที่ผู้อื่นถ่มทิ้งไว้ (ผีกระโถนกระมัง).

๙. กินผมขน เพราะเห็นอยู่แต่เฉพาะผมขนเท่านั้น.

๑๐. ดูดเลือดของผู้อื่น

๑๑. เลี้ยงตัวด้วยความคิดอันเป็นบาปอันชั่วร้ายของผู้อื่น เพราะเป็นความคิดที่อยู่ในระดับเดียวกันกับของตน.

๑๒. กินเนื้อของตนเอง.

๑๓. เลี้ยงตัวด้วยควันธูปที่เขาบูชา.

๑๔. ทำความไข้เจ็บ คือเป็นเหตุให้เกิดความไข้เจ็บ.

๑๕. สอดส่ายเพื่อจะรู้เห็นความลับที่เขาปกปิด เช่นเดียวกับพวกจารบุรุษ (ผีนักสืบกระมัง).

๑๖. หลบซ่อนอยู่ตามแผ่นดิน ไม่กล้าแสดงตัวในที่ประชุมชน.

๑๗. เป็นวิญญาณหรือผีเที่ยวทำเสียงรบกวนในที่ต่าง ๆ (แสดงเสียงหลอก).

๑๘. มีเปลวไฟออกมาจากข้างใน ไหม้ของกินของดื่มเสียหมดในเวลาที่เปิบเข้าปาก.

๑๙. ลักพาเด็กเพื่อกินเป็นอาหาร.

๒๐. อาศัยอยู่ในทะเล.

๒๑. ....

๒๒. ถือตะบองของยมราชคือองครักษ์ หรือผู้รับใช้ของยมราช.

๒๓. อดอยากทนทุกข์ทรมาน.

๒๔. กินเด็ก.

๒๕. กินอวัยวะภายในของสัตว์และคนอื่น เช่น ตับ ไต ไส้พุง (ผีปอบกระมัง).

๒๖. รักขสะ หรือรากษส มีร่างกายแข็งแรงน่ากลัว อยู่ตามป่าช้า มีซากศพเป็นอาหาร.

๒๗. กินควัน.

๒๘. อาศัยอยู่ในที่ลุ่มต่ำหรือที่น้ำขัง ที่ชื้นแฉะ ซึ่งไม่มีใครอาศัยอยู่.

๒๙. กินลม.

๓๐. เลี้ยงตัวด้วยเถ้าถ่านที่ได้ในที่ต่าง ๆ.

๓๑. กินสิ่งเป็นพิษ.

๓๒. อาศัยอยู่ในทะเลทราย.

๓๓. เลี้ยงตัวอยู่ด้วยเปลวไฟแลบที่มีในที่ต่าง ๆ.

๓๔. อาศัยอยู่บนต้นไม้.

๓๕. อาศัยอยู่ตามข้างถนน.

๓๖. ฆ่าผู้อื่นเพื่อเข้าสิงอยู่ในร่างกายเขาแทน.

เปรต ๓๖ ชนิดตามที่แบ่งไว้นี้ ดูคล้ายเที่ยวเก็บอมนุษย์หรือผีที่กล่าวถึงในที่ต่าง ๆ มารวมไว้เท่านั้น ไม่ใช่จัดตามหลักเกณฑ์ที่จะทำให้ได้ความเข้าใจและมองเห็นว่าประมวลมาไว้ทั้งหมด แต่ก็หลายจำพวกที่ตรงกับคติ ในคัมภีร์ทางฝ่ายใต้ (หีนยาน) เช่น ชนิดที่ ๒๒ ว่า ผู้ถือตะบองของยมราชเป็นเปรตชนิดหนึ่ง ใน **อรรถกถาพาลปัณฑิตสูตร**[๙๙] พระอาจารย์กล่าวว่า องค์ยมราชเองซึ่งเป็นเจ้าแห่งนรกเป็นเปรตชนิดหนึ่ง เรียกว่า **เวมานิกเปรต** (แปลว่า *เปรตมีวิมานอยู่*) ฉะนั้น พวกยมบุรุษคือคนของยมราช ก็น่าจะเป็นเปรตชนิดหนึ่งเช่นเดียวกัน

ส่วน **รากษส** หรือ **รักขสะ** นักเรียนบาลีในเมืองไทยแปลกันว่า *ผีเสื้อน้ำ* พระอาจารย์ทางฝ่ายเราอธิบายว่า หน้าขาว ท้องเขียว มือเท้าแดง เขี้ยวใหญ่ เท้าเก รูปพิกลน่ากลัว อาศัยอยู่ในน้ำ (ไม่ใช่ป่าช้า) ไม่ได้กล่าวว่าเป็นเปรตชนิดหนึ่ง ส่วนทางมหายานเก็บมารวมเป็นเปรตชนิดหนึ่งด้วย

วิบากกรรมของเปรต

ใน **ไตรภูมิพระร่วง** ตอนเปรตภูมิ กล่าวถึงพวกเปรตมากมายหลายจำพวก มีถิ่นฐานอยู่รอบเมืองราชคฤห์ กลางสมุทร เหนือเขา กลางเขา ที่มีปราสาทอยู่ก็มี ที่มีพาหนะยวดยานเที่ยวไปในอากาศก็มี เมื่อเดือนแรมเป็นเปรต เดือนขึ้นเป็นเทพยดา หรือกลับกันก็มี แฝงต้นไม้ใหญ่อยู่ หรืออยู่บนที่ราบก็มี เป็นพวกผีเสื้อ ผีในต้นไม้ก็มี เป็นพวกผีปีศาจซ่อนตนอยู่ในแผ่นดินก็มี มีอายุยืนต่าง ๆ กัน ๑๐๐ ปี ๑,๐๐๐ ปี ตลอดถึงกัปกัลป์พุทธันดร ต้องทนอดอยากทุกข์ยากต่าง ๆ

ลางจำพวกอายุยืนเท่าไรก็ไม่ได้ข้าวสักเมล็ดน้ำสักหยาดเข้าปากเข้าคอ

ลางจำพวกตัวใหญ่ปากเล็กเท่ารูเข็ม

ลางจำพวกผอมนักหนา จะหาเลือดสักหยดก็ไม่ได้ หนังติดกระดูก ตากลวงลึก ผมยุ่งรุ่ยร่าย

---

[๙๙] ป. สู. ๓/๖๑๕.

ไม่มีผ้าปกกาย เหม็นสาบ ร้องเพราะอยากอาหารนักหนา นอนสิ้นแรง ได้ยินเหมือนเสียงร้องเรียกให้มากินข้าวกินน้ำ ลุกล้มล้มลุกไปมา แต่ก็ไม่มีข้าวน้ำจะได้แต่ที่ไหน

เปรตเหล่านี้ เมื่อเป็นคนมักริษยาคนมี ดูแคลนคนยาก ทำกลเอาสินท่านมาเป็นสินตน ตระหนี่ไม่ให้ทาน เห็นเขาจะให้ก็ห้าม ฉ้อทรัพย์สินสงฆ์

ลางจำพวก มีตัวงามดังมหาพรหมงามดั่งทอง มีปากดั่งหมู อดอยากนักหนา เพราะเมื่อก่อนได้บวชเป็นชีมีศีลบริสุทธิ์จึงงามดั่งทอง มีปากดั่งปากหมู เพราะประมาทครูบาอาจารย์เจ้ากูสงฆ์ผู้มีศีล

จำพวกหนึ่ง ตัวงามดั่งทอง ปากเหม็นนักหนา หนอนเต็มปาก บ่อนกินปากเจาะกินหน้าตา เพราะได้รักษาศีลเมื่อก่อนจึงมีตัวงาม ปากเหม็นหนอนบ่อนกินปาก เพราะได้ติเตียนยุยงสงฆ์ให้ผิดกัน

จำพวกหนึ่ง เป็นหญิง (หรือชาย) มีตนเหม็นนักหนา แมลงวันตอมอยู่ทั่ว เจาะกินตนผอมนักหนา หาเนื้อมิได้เลย เอ็นหนังพอกกระดูกอยู่ อดอยากนักหนา กินเนื้อลูกตนเอง เพราะเมื่อเป็นคนอยู่หลอกให้ยาแท้งแก่หญิงมีครรภ์ และสบถว่า ถ้าให้ยาลูกตกก็ให้เป็นเปรตเหมือนอย่างนั้น

จำพวกหนึ่ง เป็นหญิง (หรือชาย) อดอยากนักหนา เห็นข้าวน้ำหยิบมาก็เป็นก้อนอาจม เป็นเลือดเป็นหนอง เห็นผ้าเอามาห่มก็กลายเป็นแผ่นเหล็กแดงไหม้ทั้งตัว เพราะเมื่ออยู่เป็นคนขึ้งเคียดด่าทอสามี (หรือภรรยา) ผู้บริจาคทาน ให้ไปกินข้าวน้ำที่กลายเป็นอาจมเลือดหนอง ให้ใช้ผ้าผ่อนที่กลายเป็นเหล็กแดง

จำพวกหนึ่ง ตนใหญ่สูงเพียงลำตาล ผมหยาบตัวเหม็น อดอยากไม่มีข้าวสักเมล็ดน้ำสักหยาดเข้าท้อง เพราะเมื่อกำเนิดก่อนตระหนี่นัก ไม่มักทำบุญทาน ทั้งห้ามปรามผู้อื่นมิให้ทำ

จำพวกหนึ่ง สองมือกอบเอาข้าวลีบลุกเป็นไฟมาใส่บนหัวตัวเอง เพราะเมื่อกำเนิดก่อนเอาข้าวลีบปนข้าวดีไปลวงขาย

จำพวกหนึ่ง เอาฆ้อนเหล็กแดงตีหัวตนเอง เพราะเมื่อกำเนิดก่อนได้ตีศีรษะพ่อแม่ ด้วยมือไม้หรือด้วยเชือก

จำพวกหนึ่งอดอยาก ครั้นกินข้าวน้ำที่เห็นว่ามีรสอร่อย ก็กลายเป็นอาจมเน่าเป็นหนอนเหม็น เพราะเหตุที่เมื่อกำเนิดก่อนได้สบถให้เป็นดั่งนั้น เพื่อพรางว่าไม่มีข้าวน้ำที่จะบริจาค

จำพวกหนึ่ง เป็นหญิงมีเล็บมือใหญ่ยาวและคมดั่งมีดคมกริบ ขูดเนื้อหนังของตัวเองกิน เพราะลักเนื้อของผู้อื่นแล้วปฏิเสธ ด้วยสบถให้ไปเป็นอย่างนั้น

จำพวกหนึ่ง กลางวันถูกยิงแทงตีด่า มีสุนัขใหญ่ไล่ขบกัดกินเนื้อ กลางคืนเป็นเทพยดาเสวยทิพยสมบัติ เพราะเมื่อกำเนิดก่อน กลางวันเข้าป่าล่าเนื้อ กลางคืนจำศีล

จำพวกหนึ่ง มีวิมานดั่งเทพยดา แต่อดอยากนักหนา เอามือคมกริบขูดเนื้อหนังของตนออกมากิน เพราะเมื่อกำเนิดก่อนเป็นนายเมืองบังคับความราษฎร มักกินสินจ้าง ที่ชอบว่าผิด ที่ผิดว่าชอบจึงสนองให้ขูดเนื้อหนังของตนกิน แต่เพราะได้จำศีลจึงมีวิมานอยู่

จำพวกหนึ่ง กินเสลด อาเจียร น้ำลาย เหงื่อไคล น้ำเน่าน้ำหนองและของเหม็นอื่น ๆ เพราะเมื่อกำเนิดก่อนให้ของเดนของเสียแก่พระสงฆ์ผู้มีศีล

จำพวกหนึ่ง กินน้ำหนองและซากสุนัขเน่า เพราะเหตุที่เมื่อชาติก่อนนำเนื้อต้องห้ามมาอำพรางให้พระสงฆ์ฉัน

จำพวกหนึ่ง เปลวไฟพุ่งออกแต่อก ลิ้นปากลามไหม้ทั้งตัว เพราะเมื่อชาติก่อนได้ด่าสบประมาทกล่าวมุสาวาทต่อพระสงฆ์และผู้เฒ่าผู้แก่ผู้มีศีล

จำพวกหนึ่ง อยากน้ำดั่งใจจะขาด เห็นน้ำใสเอามือกอบมากิน น้ำก็กลายเป็นไฟไหม้ทั้งตัว เพราะเมื่อชาติก่อนข่มเหงคนเข็ญใจ ไม่มีกรุณาปรานี เห็นของท่านก็ใคร่จะได้ เห็นสินท่านก็ใคร่จะเบียดบังเอา ใส่ความผิดท่าน

จำพวกหนึ่ง มีตัวเปื่อยเน่า ผอม หลังขด มือเน่า เท้าเปื่อย เอาไฟมาครอกตัวเอง กลิ้งอยู่ดั่งขอนไม้ เพราะเมื่อชาติก่อนครอกเผาป่า (ทำลายไม้ ทำลายสัตว์ป่า)

จำพวกหนึ่ง มีตนใหญ่เท่าภูเขา มีเส้นขนรียาวเสียบแหลม เล็บตีนเล็บมือใหญ่คมกริบดั่งมีดหอกดาบ เล็บและขนกระทบกันดังลั่น ลุกเป็นไฟไหม้ทั้งตัว บาดตัวดั่งขวานฟ้าผ่า เพราะเมื่อชาติก่อนเป็นนายเมือง แต่งความมิชอบธรรม เห็นแก่สินจ้าง ไม่เป็นกลาง ที่ชอบว่าผิด ที่ผิดว่าชอบ

เปรตจำพวกต่าง ๆ ในไตรภูมิพระร่วง ดูรายชื่อคัมภีร์ที่ค้นมาเรียบเรียงก็เห็นได้ว่า เก็บจากคัมภีร์สายเถรวาท หรือพระพุทธศาสนานิกายสายใต้ แสดงลักษณะทรมานต่าง ๆ และแสดงกรรมที่กระทำในชาติก่อนด้วย แต่ของบางจำพวกดูก็ไม่ค่อยเหมาะสม พระอาจารย์น่าจะเก็บเปรตมาจากที่ต่าง ๆ และแสดงกรรมกำกับไว้ แต่ก็มีลักษณะเป็นเปรตมากกว่าเปรตทางสายทิเบต เพราะทางนิกายสายใต้นี้มีลักษณะต่างกันอยู่อย่างหนึ่งว่า ทนทุกข์ทรมานด้วยตนเอง ตนเองเป็นผู้หิวกระหาย ถูกไฟไหม้ ถูกสัตว์บ่อนกัดกิน เป็นต้น มิได้เที่ยวไปทำร้ายใคร ส่วนเปรตทางนิกายสายเหนือมีลักษณะเป็น **ปีศาจ** หรือผีที่เที่ยวไปทำร้ายคนหรือสัตว์ดิรัจฉานอื่น ๆ ด้วย แต่ทั้งสองสายก็มีลักษณะตรงกันอยู่ข้อหนึ่งว่า เปรตต่างจากสัตว์นรก นรกนั้นเป็นสถานทรมานที่มีอยู่ส่วนหนึ่ง เทียบอย่างคุกตะราง สัตว์นรกรวมอยู่ในคุกนรกนั้น ส่วนเปรตอยู่ในที่ต่าง ๆ บนโลก เป็นที่จำกัดบ้าง ไม่จำกัดบ้าง เป็นพวกมีร่างกายพิกลพิการอดอยากยากแค้น ทนทุกข์ทรมานในลักษณะต่าง ๆ เทียบด้วยคนอดอยากยากแค้นไม่สมประกอบ พิกลพิการ มีที่อยู่เป็นหลักเป็นแหล่งในที่ต่าง ๆ หรือเที่ยวเร่ร่อนไปไม่มีที่อยู่เป็นหลักแหล่ง

การทำบุญอุทิศกุศลให้

เรื่อง **ผีบุพบิดร** และวิธีทำทักษิณาคือทำบุญอุทิศให้ ได้มีแสดงไว้แล้วในลัทธิพราหมณ์ก่อนแต่พระพุทธศาสนาได้มาบังเกิดขึ้น ดั่งที่ได้กล่าวมาแล้ว คิดดูถึงจิตใจของคนที่เป็นญาติกัน เมื่อเชื่อว่าญาติที่ตายไปแล้วของตนไปเกิดตกทุกข์ได้ยาก ก็ย่อมจะมีความสงสารและคิดช่วยด้วย

ประกอบพิธีตามที่เชื่อถือ จึงเกิดพิธี **"ศราทธพรต"** *(วัตรวิธีตามที่เชื่อ)* ขึ้น เมื่อพระพุทธศาสนาได้บังเกิดขึ้น พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงบุพพเปตพลีในพระพุทธศาสนา แต่ในชั้นหลังได้แยกออกเป็น ๒ สาย คือมหายานและเถรวาท ฝ่ายเถรวาทได้นับถือพระพุทธวจนะ ที่พระเถระทั้งหลายมีพระมหากัสสปเป็นประธาน ได้ทำสังคายนาไว้ (ครั้งที่หนึ่ง) และได้รักษาสืบต่อมาจนถึงได้จารึกเป็นตัวอักษรในลังกา การแสดงพระพุทธศาสนาของสายนี้ ตลอดจนการอ้างว่า พระพุทธเจ้าตรัสอย่างนั้นตรัสอย่างนี้ ก็อ้างจากพระไตรปิฎก ซึ่งได้จดจารึกตั้งแต่ครั้งนั้น และคัดลอกสืบกันมา ส่วนฝ่ายมหายาน ได้มีแสดงผิดแผกออกไป ดั่งเช่นเปรตประเภทต่าง ๆ ที่อ้างมาแล้ว แม้วิธีช่วยก็เช่นเดียวกัน ดั่งในหนังสือเล่มหนึ่ง ได้กล่าวถึงเรื่องพระโมคคัลลานะไปช่วยมารดา มีความว่า

สมัยหนึ่ง พระพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ พระเชตวัน ใกล้กรุงสาวัตถี ครั้งนั้น พระโมคคัลลานะซึ่งเป็นพระอัครสาวกเบื้องซ้าย (ได้ทราบว่าทางจีนถือเบื้องซ้ายเป็นสำคัญ เบื้องขวาเป็นรอง ทางทิเบตจะถือเช่นเดียวกันกระมัง) ได้คิดจะช่วยมารดาบิดาผู้ละไปแล้ว จึงตรวจดูไปทั่วโลกว่า ท่านทั้งสองนั้นไปอยู่ที่ไหน ก็ได้เห็นมารดาไปเกิดอยู่ในเปตโลก ไม่มีความสุขปราศจากอาหารและน้ำดื่ม มีร่างกายผ่ายผอมเหลือแต่หนังหุ้มกระดูก มีความสงสารเป็นอย่างยิ่ง จึงได้ไปหามารดา ได้ยื่นบาตรที่เต็มด้วยข้าวให้ มารดาของท่านรับบาตรมาถือไว้ในมือซ้าย พยายามที่จะหยิบข้าวเปิบเข้าปากด้วยมือขวา แต่ก่อนที่จะถึงริมฝีปาก ข้าวก็กลายเป็นเถ้าถ่านไฟ นางไม่อาจที่จะบริโภคได้ เมื่อได้เห็นเช่นนี้ พระโมคคัลลานะก็มีความสังเวชสลดใจ ได้กลับไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ณ ที่ประทับ กราบทูลเรื่องที่เกิดขึ้นและรอฟังคำสั่งสอนของพระองค์ พระบรมครูได้ตรัสว่า บาปที่ผูกมัดมารดาของพระโมคคัลลานะไปสู่ฐานะที่ไม่เป็นสุขนี้เป็นบาปหนัก พระโมคคัลลานะหรือใครในโลก หรือเทวโลกทั้งหมดไม่อาจจะช่วยให้หลุดพ้นได้ด้วยลำพังกำลังของตนเอง แต่ความหลุดพ้นอาจจะมีได้โดยสงฆ์คือภิกษุในสิบทิศมาประชุมกัน ด้วยกำลังทางจิตใจของสงฆ์ดั่งกล่าว ความหลุดพ้นจึงอาจมีได้ จึงทรงแนะนำวิธีจะช่วยให้พ้นจากความทุกข์นี้ และความทุกข์ที่คล้ายกันทั้งหมด คือในวันที่ ๑๕ ของเดือนที่ ๗ ภิกษุในสิบทิศมาประชุมรวมกัน แล้วก็พึงถวายทานเพื่อที่จะช่วยบุพชนด้วยวิธีนี้ บุพชนทั้งหลายจะหลุดพ้นจากความทุกข์ และเกิดขึ้นทันทีในภูมิที่มีสุขในสวรรค์ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสสอนคำที่จะสวดในขณะที่มีการถวายทาน ซึ่งจะให้บังเกิดคุณอย่างแน่นอน พระโมคคัลลานะมีความชื่นชมยินดี และด้วยวิธีที่ทรงสอนนี้ก็ได้ช่วยมารดาให้พ้นจากความทุกข์ได้

อีกเรื่องหนึ่ง เล่าถึงพระพุทธเจ้าเสด็จไปโปรดนางพญาเปรต มีความว่า

นางพญาเปรตมีนามว่า **หาริติ** ปากเป็นไฟ มีลูกถึง ๕๐๐ นางเที่ยวจับเด็กที่มีชีวิตมาเลี้ยงพวกลูกของนาง พระพุทธเจ้าผู้ทรงพระมหากรุณาได้เสด็จมายังที่พำนักของนาง ได้ทรงซ่อนบุตรคนเล็กสุดที่รักของนางชื่อ ปิงคละ ไว้ในบาตรของพระองค์ เมื่อนางกลับมาไม่พบบุตรก็มีความเศร้าโศก และได้ทูลขอให้พระพุทธเจ้าทรงช่วยติดตามนำกลับมา พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงให้นางทราบว่าปิงคละของนางอยู่ในบาตรของพระองค์ นางและพวกบริวารได้ช่วยกันพยายามที่จะนำปิงคละออกมา

จากบาตร แต่ไม่สำเร็จ จึงได้ทูลขอให้พระพุทธเจ้าทรงช่วยอีก พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า นางเที่ยวกินเด็กที่เป็นบุตรของมนุษย์ ซึ่งมีบุตรกันคนละสองสามคนเท่านั้น ส่วนนางสิมีลูกถึง ๕๐๐ คน ถึงอย่างนั้นก็ยังเศร้าโศกเพราะเสียลูกไปเพียงคนเดียว นางพญาเปรตกราบทูลว่า บุตรคนนี้เป็นสุดที่รักและได้ถวายปฏิญญาว่า จักไม่กินเด็กมนุษย์อีกต่อไป พระพุทธเจ้าได้ทรงคืนปิงคละให้แก่นาง ๆ ได้ถึงสรณะ ๓ และสมาทานศีล ๕ เรื่องนี้อ้างว่ามีใน **รตนะกูฏสูตร** และทางลัทธิลามะได้กล่าวต่อไปว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงสัญญาว่า ในอนาคตภิกษุในพระพุทธศาสนาทั้งหมดจักให้ข้าวประจำวันกำมือหนึ่ง ๆ แก่นาง[๔๙]

ทั้งสองเรื่องนี้ เล่าแทรกเข้ามาเพื่อให้เป็นเรื่องแปลกหู เรื่องแรกก็พอเป็นเรื่องเปรตได้ ส่วนเรื่องหลังเป็นเรื่องยักษิณีมากกว่า แต่วิธีช่วยในเรื่องที่หนึ่ง และตามที่ลัทธิลามะเพิ่มเติมไว้ท้ายเรื่องที่สองก็มีเค้าเป็นพิธีทักษิณาแต่ก็ไม่ตรงกับวิธีบำเพ็ญทักษิณาตามที่ได้กล่าวไว้แล้วในตอนที่ว่าด้วยพรรษาที่ ๒-๓

ภูมิอสุรกาย

อบายภูมิอีกประเภทหนึ่ง คือ **อสุรกาย** แปลว่า *หมู่อสุระ* หรือ *กายที่มิใช่ของสุระ* คำว่า **อสุระ** หรือ **อสูร** ไทยเรามักเข้าใจว่า ได้แก่พวกยักษ์ตามเรื่องรามเกียรติ์หรือในเรื่องอื่น ซึ่งมีลักษณะดุร้าย กินคน และไม่ใช่คน ดังที่เรียกว่า **อมนุษย์** แต่ตามฎีกาอภิธรรม[๕๐] อมนุษย์ท่านอธิบายว่า อสุระมี ๒ จำพวก คืออสุรเปรต และอสุระที่เป็นข้าศึกของเทพ และท่านแปลคำว่า *อสุระ* ไว้ ๒ อย่าง คือมิใช่สุระอันหมายถึงเทพ ได้แก่ไม่ใช่เทพ คำว่า **สุระ** ท่านแปลว่า *เล่น* หมายถึงเสวยสุข พวกเทวดาเสวยสุขด้วยทิพยสมบัติ จึงเรียกว่าสุระ อสุระมีภาวะตรงกันข้าม คือเสวยทุกข์ เท่ากับเป็นเปรตชนิดหนึ่ง จึงเรียกว่า **อสุรเปรต** อีกจำพวกหนึ่ง ไม่ได้หมายถึงอสุระที่เสวยทุกข์อย่างนั้น แต่หมายถึงจำพวกที่เป็นข้าศึกของเทพ เดิมเกิดอยู่ในชั้นดาวดึงส์ เมื่อพวกเทพเกิดขึ้นก็ถูกกำจัดตกสมุทรลงไปต้องตั้งถิ่นฐานอยู่ใหม่ในที่ต่ำต้อย ได้ทำสงครามกับพวกเทพหลายครั้ง ผลัดกันแพ้ผลัดกันชนะ จำพวกนี้มีถิ่นฐานที่อยู่เสวยทิพยสมบัติเหมือนกัน แต่ด้อยกว่าพวกเทวดา และไม่ยอมเป็นบริษัทบริวารของเทวดา จึงเรียกว่าอสุระเหมือนกัน แปลว่ามิใช่สุระหรือเทพ มีความหมายว่ามิใช่พวกเทพเท่านั้น ในอบายภูมินี้ท่านแสดงว่า หมายถึงพวกอสุรเปรตจำพวกเดียว น่าจะมุ่งให้มีความหมายเฉพาะดังกล่าว จึงไม่เรียกว่าอสุระเฉย ๆ แต่เรียกว่า **อสุรกาย** อาจแปลว่ามีกายไม่เหมือนอย่างสุระหรือเทพ หมายถึงพวกผียักษ์เลว ๆ ที่หลอกคนเข้า (สิง) คนก็ได้

ในไตรภูมิพระร่วง[๕๑] กล่าวว่า อสุรกายมี ๒ คือ **กาลกญฺชกาสุรกาย** และ **ทิพอสุรกาย** ประเภท

---

[๔๙] Lamaism, pp. 98-9.

[๕๐] อภิ. ฎีกา ปริจเฉทที่ ๕ น. ๒๓๙.

[๕๑] ไตรภูมิ. น. ๓๔-๗.

แรก บางจำพวกมีตัวผอมนักหนาดั่งใบไม้แห้ง ไม่มีเนื้อเลือดเลย มีลักษณะพิกลพิการมากมาย ไม่มีความสุข ยากเย็นเข็ญใจนักหนา บางจำพวกมีรูปร่างต่าง ๆ กัน แต่ก็พิกลพิการต่าง ๆ กัน จำพวกนี้ก็ดูจะตรงกับอสุรเปรตที่นับเข้าในอบายภูมิดั่งกล่าวแล้ว ส่วนพวกทิพอสุรกายในไตรภูมิพระร่วงพรรณนาไว้มาก ตลอดจนถึงพวกที่เป็นข้าศึกของเทพ

รวมอบายภูมิ ๔ คือ ๑. **นิรยะ** *(นรก)* ๒. **ติรัจฉานโยนิ** *(กำเนิดดิรัจฉาน)* ๓. **ปิตติวิสยะ** *(แดนเปรต)* ๔. **อสุรกาย** *(กายอสุระ)* เป็นทุคติ (คติที่ชั่วเลว) อกุศลกรรมนำให้เกิดในทุคติเหล่านี้ กำเนิดดิรัจฉานเห็นกันอยู่ด้วยตา ส่วนอีก ๓ ภูมิจะมีจริงหรือไม่เพียงไร ในพระพุทธศาสนาชั้นบาลีโดยมากแสดงแต่ชื่อ ในชั้นอรรถกถาลงไปมีแสดงโดยละเอียด อาจอธิบายตามความเชื่อเก่า (ของพราหมณ์) หรืออาจปรับปรุงขึ้นให้มีความกลมกลืนกับแนวพระพุทธศาสนา แต่บางเรื่องยิ่งอธิบายมากไปก็ยิ่งทำให้ไม่น่าเชื่อ สู้คงไว้แต่ชื่อหรือมีคำอธิบายย่อ ๆ ให้มีความกว้างไม่ได้ เพราะชื่ออบายภูมิเหล่านี้ล้วนส่องคติที่ไม่ดีทั้งนั้น ทั้งคำและความ จึงอาจสรุปได้ว่า ทางพระพุทธศาสนาแสดงอบายภูมิ ๔ ว่าเป็นผลของอกุศลกรรม ดั่งที่ปรากฏอยู่ในพระสูตรต่าง ๆ ใช้ชื่อเก่าซึ่งคนเข้าใจกันอยู่แล้วในความหมายรวม ๆ ว่าเป็นคติที่ไม่ดี แต่โดยมากมิได้รับรองอธิบายเก่า ๆ ของชื่อเหล่านั้น เลือกรับรองหรืออธิบายใหม่ตามหลักพระพุทธศาสนา หรืออ้างแต่ชื่อขึ้นมา ปล่อยให้คำและความของชื่อนั้น ๆ อธิบายตัวเอง เพราะคนก็เข้าใจได้ทันทีแล้วว่าไม่ดี ยิ่งอธิบายก็ยิ่งเข้าใจช้า หรือไม่เข้าใจ เพราะพระพุทธศาสนามุ่งอธิบายปฏิบัติธรรมแก่คนฟังในปัจจุบัน อ้างถึงอบายภูมิก็เพื่อให้คนละกรรมชั่วในเวลาเดี๋ยวนี้ การละกรรมชั่วจึงเป็นข้อสำคัญ ไม่ต้องเสียเวลาเถียงกันว่านรกมีจริงหรือไม่มีจริง นึกดูว่าความชั่วในตนมีจริงหรือไม่มีจริงดีกว่า ถ้าพบว่ามีจริงก็ควรเข้าใจว่านี่แหละอบายภูมิ และพยายามละเสียไม่ทำอีกต่อไป

มนุษยภูมิ

จะกล่าวถึงมนุษยภูมิต่อไป ตามความคิดเก่าแก่ จักรวาลคือโลกนี้มีเขาสิเนรุเป็นแกนกลาง มีภูเขาล้อมรอบเป็น ๗ ชั้น เรียกว่า สัตตปริภัณฑบรรพต มีมหาสมุทรคั่นในระหว่าง ๗ มหาสมุทรเรียกว่า สีทันดร มหาสมุทรทั้ง ๗ ถัดออกไปก็มีมหาสมุทรโดยรอบ มีทวีปใหญ่ทั้ง ๔ อยู่ใน ๔ ทิศ แต่ละทวีปใหญ่มีทวีปเล็กเป็นบริวารอีกเป็นจำนวนมาก ดูเหมือนอย่างมีการวางแผนผังไว้อย่างเป็นระเบียบ อบายภูมิทั้ง ๔ อยู่ภายใต้โลกนี้เองบ้าง อยู่บนพื้นโลกบ้าง (เว้นแต่โลกันตริกนรกซึ่งอยู่ระหว่างจักรวาล แต่ก็มีกล่าวว่าสัตว์นรกจำพวกนี้เกาะขอบจักรวาลอยู่ก็มี) อบายภูมิจำพวกเปรตและอสุรกาย แม้จะอาศัยอยู่บนพื้นโลก แต่ก็เป็น **อทิสสมานกาย** แปลว่า *มีกายไม่ปรากฏแก่ตามนุษย์* ส่วนจำพวกสัตว์ดิรัจฉานนานาชนิดเห็นกันอยู่โดยทั่วไปแล้ว พวกมนุษย์นั้นอาศัยอยู่ในทวีปทั้ง ๔ และทวีปเล็กทั้งหลาย แต่ที่เห็นกันแน่นอน คือชาวชมพูทวีป ซึ่งเป็นต้นตำราภูมิศาสตร์โลกดั่งกล่าวเอง ส่วนมนุษย์ในทวีปอื่นน่าจะเป็นมนุษย์ในความนึกคิดหรือญาณปัญญาของผู้เป็นต้นตำรา จะเห็นได้ชัด

ดั่งที่พรรณนาถึงในอุตตรกุรุทวีป เรื่องจักรวาลโลกนี้ได้กล่าวมาแล้วตลอดถึงกำเนิดมนุษย์ตามความคิดเก่าแก่ซึ่งติดเข้ามาใน **อัคคัญญสูตร**[๕๒] ในพระพุทธศาสนา ฉะนั้น ในที่นี้จะกล่าวถึงป่าหิมพานต์ซึ่งเป็นป่าใหญ่ในชมพูทวีป เรียกว่าหิมวันตประเทศก็มี คนไทยเราคุ้นเคยต่อคำนี้มาเป็นเวลาช้านาน ใน **เวสสันดรชาดก** หรือ **มหาชาติ** ได้มีกล่าวถึงใน ๒ กัณฑ์ คือกัณฑ์หิมพานต์และวนปเวส

ป่าหิมพานต์

ป่าหิมพานต์ตั้งอยู่ในชมพูทวีป คือในด้านเหนือของอินเดีย มีภูเขาใหญ่ที่มีชื่อเสียงชื่อว่า **หิมวันตบรรพต** แปลว่า *ภูเขามีหิมะ* จะตรงกับชื่อที่เรียกในบัดนี้ว่าภูเขาหิมาลัย ในอรรถกถา[๕๓] พรรณนาไว้ว่า ชมพูทวีปนี้เป็นมหาสมุทร ๔ ส่วน เป็นแผ่นดินมนุษย์อยู่ ๓ ส่วน เป็นป่าหิมพานต์หรือบริเวณหิมวันตบรรพต ๓ ส่วน รวมเป็น ๑๐ ส่วน ในเขตหิมวันต์นั้นมีสระใหญ่ ๗ คือ **๑. อโนตัตตะ** *(อโนดาต)* **๒. กัณฑมุณฑะ ๓. รถกาฬะ ๔. ฉันทันตะ ๕. กุนาละ ๖. มันทากินิ ๗. สีหัปปาตะ** สระอโนดาตมีภูเขาทั้ง ๕ แวดล้อม คือ **๑. สุทัสสนกูฏ ๒. จิตตกูฏ ๓. กาฬกูฏ ๔. คันธมาทนกูฏ ๕. เกลาสกูฏ**

สุทัสสนกูฏ ล้วนแล้วไปด้วยทอง โค้งเป็นวง ภายในมีสัณฐานเหมือนปากกายื่นออกไป คลุมสระอโนดาต **จิตตกูฏ** ล้วนแล้วไปด้วยสรรพรัตนะ **กาฬกูฏ** ล้วนแล้วไปด้วยหินเขียวดั่งดอกอัญชัญ **คันธมาทนกูฏ** ล้วนแล้วไปด้วยสานุ ภายในมีสีดั่งถั่ว (**สานุ** แปลว่า ที่มีพื้นเสมอ บางแห่งให้คำแปลว่า ป่าไม้ สำหรับในที่นี้บางท่านแปลว่า *มสารคัลละ แก้วลาย*) อบอวลไปด้วยกลิ่นทั้ง ๑๐ คือ กลิ่นราก กลิ่นแก่น กลิ่นกระพี้ กลิ่นใบ กลิ่นเปลือก กลิ่นกระเทาะเปลือก กลิ่นรส กลิ่นดอก กลิ่นผลและกลิ่นลำต้น หนาแน่นไปด้วยโอสถนานัปการ **เกลาสกูฏ** ล้วนแล้วไปด้วยเงิน เมื่อฝนตกเป็นแม่น้ำไหลรวมเข้าไปสู่สระอโนดาต และเพราะภูเขาเหล่านี้แวดล้อมชะโงกเงื้อมอยู่โดยรอบ แสงจันทร์และอาทิตย์ไม่ส่องลงไปต้องสระอโนดาตโดยตรง จึงเกิดชื่อว่า **อโนตัตตะ** *(ไม่ถูกแสงส่องให้ร้อน).*

สระอโนดาตนี้มีท่าสำหรับลงอาบของพระพุทธะ พระปัจเจกพุทธะ และผู้มีฤทธิ์ทั้งหลายและมีท่าสำหรับลงเล่นน้ำของพวกเทพและยักษ์เป็นต้น และที่ด้านข้างทั้ง ๔ ด้าน มีมุขคือปากของแม่น้ำ ๔ สายไหลออกไป ชื่อว่า **สีหมุข** *(ปากสีหะ)* **หัตถีมุข** *(ปากช้าง)* **อัสสมุข** *(ปากม้า)* **อุสภมุข** *(ปากโคผู้).*

ที่ฝั่งแม่น้ำไหลออกทางสีหมุข มีสีหะอาศัยอยู่มากกว่าสัตว์อื่น ที่ฝั่งแม่น้ำที่ไหลออกทางหัตถีมุข อัสสมุข และอุสภมุข ก็มีช้าง ม้า และโค อาศัยอยู่มากกว่าสัตว์อื่น แม่น้ำที่ไหลออกทางทิศตะวันออกไหลผ่านป่าหิมพานต์ด้านทิศตะวันออกและทิศเหนือไปสู่มหาสมุทร ไม่ผ่านถิ่นมนุษย์ แม่น้ำที่ไหลออกทางทิศตะวันตกและทิศเหนือ ไหลผ่านป่าหิมพานต์ด้านทิศตะวันตก และทิศเหนือไปสู่มหาสมุทร

---

[๕๒] ที. ปาฏิ. ๑๑/๘๗/๕๑-๗๒.

[๕๓] มโน. ปู. ๓/๒๗๓-๖.

ไม่ผ่านถิ่นมนุษย์เช่นเดียวกัน

ส่วนแม่น้ำที่ไหลออกทางด้านทิศใต้ (อินเดียอยู่ทางใต้) ไหลเวียนขวาสระอโนดาต (แม่น้ำที่กล่าวมาแล้วก็ว่าไหลเวียนขวาสระอโนดาตก่อนเหมือนกัน แต่เฉพาะแม่น้ำสายนี้เรียกชื่อตอนนี้ว่า **อาวัตตคงคา** แปลว่า *คงคาเวียน*) แล้วไหลไปตามหลังแผ่นหิน ตรงไปทางทิศเหนือ (ตอนนี้เรียกว่า **กัณหคงคง** แปลว่า *คงคาดำ*) จนไปกระทบภูเขาพุ่งเป็นท่อน้ำขึ้นไปบนอากาศ (ตอนนี้เรียกว่า **อากาสคงคา** แปลว่า *คงคาในอากาศ*) แล้วตกลงไปในอ่างหินชื่อว่า **ติยัคคฬะ** เกิดเป็นสระใหญ่ (ตอนนี้เรียกว่า **ติยัคคฬโบกขรณี**) น้ำพังฝั่งของสระโบกขรณีนั้นเซาะหินลึกเข้าไป (ตอนนี้เรียกว่า **พหล-คงคา** แปลว่า *คงคาหนา*) แล้วเซาะดินเป็นอุโมงค์ต่อไป (ตอนนี้เรียกว่า **อุมมังคคงคา** แปลว่า *คงคาในอุโมงค์* คือแม่น้ำไหลใต้ดิน) จนไปกระทบภูเขาขวาง (ติรัจฉานบรรพต) ชื่อว่า **วิชฌะ** จึงแยกออกเป็น **ปัญจธารา** คือ *ธารน้ำ ๕ สาย* เช่นกับนิ้วมือ ๕ นิ้ว ปัญจธาราเหล่านี้ไหลไปยังแดนมนุษย์เป็นแม่น้ำ ๕ สาย คือ **คงคา ยมุนา อจิรวดี สรภู มหี** ในชมพูทวีปหรืออินเดียในปัจจุบัน.

ใน **ไตรภูมิพระร่วง**[๕๔] เก็บเรื่องป่าหิมพานต์จากหนังสือต่าง ๆ มารวมไว้จนดูเป็นป่าที่สลับซับซ้อนยิ่งนัก จะเลือกนำมากล่าวโดยสรุปดั่งต่อไปนี้ เขาหิมพานต์สูงใหญ่มากมาย มียอดมาก ดั่งที่กล่าวไว้ว่าสูง ๕๐๐ โยชน์ ใหญ่ ๓,๐๐๐ โยชน์ มียอด ๘๔,๐๐๐ ยอด ที่เชิงเขาหิมพานต์นั้นมีไม้หว้า (ชมพู) ใหญ่ ที่ฝั่งน้ำสีทานทีเป็นที่เกิดทองคำ อันเรียกว่า ทองชมพูนท (ไทยเราเรียกชมพูนุท ในที่อื่นกล่าวว่าบ่อทองเกิดขึ้นในที่ผลหว้าตกที่ฝั่งทั้งสองของแม่น้ำทั้งหลายที่ไหลผ่านต้นหว้าใหญ่ไปจึงเรียกชื่อว่า **ชมพูนท** แปลว่า *เกิดที่ฝั่งแม่น้ำต้นหว้า*) ต่อจากป่าไม้หว้า นั้นไปเป็นป่ามะขามป้อม ถัดไปก็มีแม่น้ำ ๗ มีป่าไม้หว้าแล้วจึงถึงป่าไม้นารีผล (ออกผลมีรูปเหมือนนารีอายุ ๑๖ ปี) เรื่อยไปทางตะวันออกจนถึงมหาสมุทร ส่วนทางตะวันตกไปถึงแม่น้ำใหญ่ ๗ นั้น ถัดไปเป็นป่ามีชื่อทั้ง ๖ เป็นที่อยู่ของพวกนักธรรม ถัดป่านั้นไปยังมีป่าไม้มะขวิด

ในไตรภูมิพระร่วงได้พรรณนาถึงแม่น้ำใหญ่ทั้ง ๗ คือ สระทั้ง ๗ มีสระอโนดาตเป็นต้น ได้พรรณนาถึงภูเขา ๕ ลูก ที่ล้อมรอบสระอโนดาต **เขาคันธมาทน์** มีถ้ำเป็นที่อยู่ของพระปัจเจกโพธิ เวลากลางคืนเดือนดับมีแสงดั่งถ่านเพลิง เมื่อเดือนเพ็ญยิ่งสว่างดั่งไฟไหม้ป่า ริมนอกสระทั้ง ๗ มีบัวนานาชนิด ถัดไปมีป่าข้าวสาลีขาว ข้าวสาลีแดง ถัดไปมีป่าแตงชะแล ป่าน้ำเต้า ป่าแตงมิง ป่าอ้อย ป่ากล้วย ป่าขนุน ป่ามะม่วง ป่ามะขวิด โดยลำดับ **สระฉัททันตะ** ก็มีภูเขาล้อมรอบ ๗ ล้วนแล้วด้วยทองแก้วหินเขียวดั่งดอกอัญชัญ ผลึกรัตนะ ชาติหิงคุ แก้วมรกต ตระกูลช้างฉัททันต์เกิดอยู่ในที่นั้น ริมนอกสระฉัททันต์นั้นมีป่าผักตบ ป่าบัวนานาชนิด ป่าจงกลณี และป่าบัวชนิดอื่น ๆ รอบนอกก็เป็นผักตบอีก มีข้าวสาลี มีหมู่ไม้ใหญ่ มีป่าถั่ว ป่าฟักแฟงแตงเต้า ป่าอ้อย ป่ากล้วย ป่าไม้รัง ป่าไม้ขนุน ป่ามะขาม ป่ามะขวิด ป่าไม้หลายพันธุ์ หลายเหล่า มีภูเขา ๗ ล้อมรอบเป็นชั้นสอง ใน **เขาไกรลาศ** (เกลาส) มีเมืองกินนรกินนรี **เขาจิตรกูฏ** มีคูหาทอง เป็นที่อยู่ของสุวรรณหงส์ทั้งหลาย

[๕๔] ไตรภูมิ. น. ๑๓๓-๙.

ในหนังสือนั้น ๆ พรรณนาถึงสัตว์วิเศษในป่าหิมพานต์อีกหลายชนิด ภาพป่าหิมพานต์ ประกอบด้วยภูเขาและต้นไม้ นักสิทธิ์ วิทยาธร และสัตว์ต่าง ๆ มีเขียนไว้ใน **พระวิหารวัดสุทัศนเทพวราราม** เป็นจิตรกรรมที่น่าดู แสดงความคิดและศิลปอันวิจิตร

ใน **เวสสันดรชาดก**[๕๕] แสดงระยะทางเสด็จของพระเวสสันดรจากนครเชตุดรแห่งรัฐสีพี ดั่งต่อไปนี้ จากนครเชตุดรถึงภูเขาสุวรรณคิริตาละ ๕ โยชน์ จากภูเขานั้นถึงแม่น้ำโกนติมาลา ๕ โยชน์ จากแม่น้ำนั้นถึงหมู่บ้านพราหมณ์ตุณณวิธนาลิทัณฑะ ๕ โยชน์ จากหมู่บ้านพราหมณ์นั้นถึงมาตุลนครในรัฐเจตะ ๑๐ โยชน์ รวมระยะทางจากกรุงเชตุดรถึงรัฐนั้นเป็น ๓๐ โยชน์ พระยาเจตราชทั้งหลายเสด็จไปส่งพระเวสสันดรจากมาตุลนคร เป็นระยะทาง ๑๕ โยชน์ แล้วทรงบอกหนทางที่จะเสด็จต่อไปอีก ๑๕ โยชน์ ผ่านที่ต่าง ๆ ดั่งต่อไปนี้ เขาคันธมาทน์วิบูลบรรพต แม่น้ำเกตุมดี ไม้ไทรมีผลวิเศษ นาลิกบรรพต สระมุจลินท์ (อยู่ทางทิศอีสานของภูเขานั้น) ป่าหมอกซึ่งเป็นป่าชัฏ สระโบกขรณี เวิ้งเขาวงกต พระเวสสันดรได้ประทับอยู่ที่เวิ้งเขาวงกตนั้นแล

หิมวันตประเทศ หรือ **ป่าหิมพานต์** อันเป็นที่ตั้งแห่งภูเขาหิมวันต์หรือหิมาลัย ปรากฏว่า เป็นถิ่นที่มนุษย์ได้ไปถึงมาแล้วตั้งแต่โบราณกาล เช่นที่กล่าว พระเวสสันดรได้ไปบำเพ็ญพรตอยู่ที่เขาวงกต ระยะทางจากนครเชตุดรแห่งรัฐสีพี ถึงเขาวงกตตามที่พรรณนาไว้ก็ไม่ไกลนัก แต่ที่พรรณนาถึงภูเขา ป่า แม่น้ำ ตลอดถึงสิงห์สาราสัตว์ในหนังสือคัมภีร์ต่าง ๆ ดูก็ยังคล้ายนิยายอยู่มาก ทำให้คิดว่าผู้ที่เข้าไปท่องเที่ยวในป่าหิมพานต์น่าจะมีน้อย ในคัมภีร์ต่าง ๆ เอง ก็ยังกล่าวว่า เป็นที่อยู่เฉพาะของผู้มีฤทธิ์ ฉะนั้น คนธรรมดาสามัญก็คงไม่กล้าเข้าไปไกลนัก พระอาจารย์ผู้เขียนพระคัมภีร์ซึ่งส่วนมากอยู่ในลังกา ก็ยิ่งน่าจะไม่ได้ไป แม้แต่ในเขตใกล้ป่าหิมพานต์ จึงน่าจะเขียนขึ้นตามที่เล่ากันมา ในบัดนี้ได้มีนักสำรวจเข้าไปสำรวจกันมากขึ้น จนถึงได้พยายามขึ้นไปจนถึงยอดเขาหิมาลัยที่ว่าสูงที่สุด ต้นของแม่น้ำ ๕ สาย ในอินเดียที่พรรณนาไว้ ก็อาจสำรวจได้ ในสมัยโบราณเป็นวิสัยของผู้มีฤทธิ์ เป็นถิ่นที่ลี้ลับน่าอัศจรรย์ในสมัยปัจจุบันเมื่อคนไปสำรวจได้ก็กลายเป็นภูมิประเทศสามัญ ไม่อัศจรรย์อย่างไร เพียงแต่เป็นป่าใหญ่มีภูเขาที่สูงมากปกคลุมไปด้วยหิมะ ยากที่จะสำรวจได้ทั่วถึง แต่เมื่อประสงค์จะสำรวจกันจริง ๆ ก็อาจสำรวจได้

เรื่องป่าหิมพานต์ หรือภูเขาหิมวันต์ เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาอย่างไร ตอบได้ว่าไม่ได้เกี่ยวข้องกันโดยตรง ในธรรมบทมีคาถาพระพุทธภาษิตกล่าวถึงภูเขาหิมวันต์ เป็นเครื่องเปรียบทางธรรมเท่านั้น พระคาถานั้นแปลความเฉพาะที่ยกขึ้นเปรียบว่า *สัตบุรุษคือคนดีทั้งหลาย ย่อมประกาศคือปรากฏ ในที่ไกล เหมือนหิมวันตบรรพตฉะนั้น.*

---

[๕๕] ชาตก. ๑๐/๓๗๐.

เทวภูมิ

เมื่อได้กล่าวถึงมนุษยภูมิแล้ว จะได้เล่าถึง **เทวภูมิ** ต่อไป คำว่า **เทวะ** แปลว่า *ผู้เล่น* หมายถึงเล่นทิพยกีฬาต่าง ๆ เป็นสุขเพลิดเพลินอยู่โดยไม่บกพร่อง อีกอย่างหนึ่งแปลว่า สว่างใน อบายภูมิจำพวกสัตว์นรกมีความทุกข์อยู่ตลอดเวลา ส่วนอบายภูมิจำพวกอื่นมีความทุกข์อยู่ตลอดเวลาก็มี มีความสุขบ้างในบางครั้งก็มี แต่ก็เป็นจำพวกที่ปราศจากความเจริญ เช่น สัตว์ดิรัจฉาน ถึงจะมีความสุขบ้าง ก็ยังเป็น **อบาย** ซึ่งแปลว่า *ปราศจากความเจริญ* ไม่มีจิตใจประกอบด้วยปัญญาที่จะทำความเจริญให้สูงขึ้นกว่าพื้นเพเดิมได้เลย เดิมเป็นอย่างไรก็คงเป็นอย่างนั้น เช่น ไม่รู้จักสร้างบ้านเมืองและทำสิ่งต่าง ๆ ต่างจากมนุษย์ซึ่งมีจิตใจประกอบด้วยปัญญา ทำความเจริญต่าง ๆ ให้เกิดขึ้น แต่ในมนุษยภูมินี้มีทั้งสุขและทุกข์ปนกันไป จะเอาแต่เล่นเพลิดเพลินอย่างเดียวไม่ได้ และร่างกายมนุษย์ก็เป็นของหยาบปฏิกูล และเป็นของมืดไม่มีแสงสว่างในตัว เป็นภูมิที่อาจพิจารณาเห็นทุกข์ได้ง่าย เพราะมีอายุไม่ยืนยาวนัก ความแก่ความเจ็บของร่างกาย ตลอดถึงความตายปรากฏให้เห็นได้เร็ว ทั้งเป็นเจ้าปัญญา ความคิดรู้ต่าง ๆ ท่านจึงแสดงว่าพระพุทธเจ้าเกิดในมนุษยภูมินี้เท่านั้น นับเป็นภูมิกลางของภูมิทั้งปวง ไม่ใช่เป็นทุกข์โดยส่วนเดียวอย่างภูมินรก ทั้งไม่ใช่เป็นสุขโดยส่วนเดียวเหมือนอย่างเทวภูมิ ซึ่งมีภาวะผิดกันอย่างตรงกันข้าม

กายของเทพ เรียกว่าเป็น **กายทิพย์** เป็นกายสว่าง ละเอียด ไม่ปฏิกูล เกิดเป็น**อุปปาติกะ** ซึ่งแปลว่า *ลอยเกิด* คือผุดเกิดขึ้น มีตัวตนใหญ่โตทีเดียว แต่เป็น **อทิสสมานกาย** คือ *กายที่ไม่ปรากฏแก่ตาคน* สัตว์นรกและเปรตอสุรกายโดยมากก็เป็นจำพวกอุปปาติกะเหมือนกัน ในเทวภูมิบริบูรณ์ด้วยความสุข อายุก็ยืนยาว แก่ เจ็บ ไม่ปรากฏ ตายก็ไม่ปรากฏซาก จึงเห็นทุกข์ได้ยาก ผู้ที่เกิดเป็นเทพมักเสวยความสุขเพลิดเพลินอยู่ตลอดเวลา แต่ก็มีแสดงไว้ว่า ได้เคยมาเฝ้าพระพุทธเจ้า ฟังธรรมในบางครั้งบางคราว มักจะมาเฝ้าในเวลากลางคืนดึก ๆ

เรื่อง**เทวดา**นี้ มีเล่าไว้ในที่ต่าง ๆ มากแห่งเดียวกัน มีที่อยู่และชั้นต่าง ๆ กันมาก น่าจะเก็บมาจากคติความเชื่อเก่าก่อน พระพุทธศาสนาเก็บมาเล่าโดยตรงบ้าง ดัดแปลงแก้ไขให้เข้าหลักเกณฑ์ในพระพุทธศาสนาบ้าง ดั่งเรื่องสวรรค์ ๖ ชั้นที่จะกล่าวต่อไป คือ **ชั้นจาตุมหาราชิก ชั้นดาวดึงส์ ชั้นยามะ ชั้นดุสิต ชั้นนิมมานรดี ชั้นปรนิมมิตวสวัตตี**.

สวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิก

ก่อนที่จะกล่าวถึงสวรรค์ ๖ ชั้นนี้ น่าจะนึกถึงลักษณะของจักรวาล คือโลกที่มีเขาสิเนรุเป็นแกนกลาง มี **เขาสัตตบริภัณฑ์** คือเขาล้อมรอบ ๗ ชั้น ซึ่งมี **สีทันดรมหาสมุทร** คั่นอยู่ในระหว่างตั้งเป็นรูปร่างขึ้นไว้ก่อน ภูมิสวรรค์อยู่พ้นทวีปทั้งหลายซึ่งเป็นที่อยู่ของมนุษย์ เช่นชมพูทวีปซึ่งมีอินเดียเป็นศูนย์กลาง จึงอยู่พ้นป่าหิมพานต์ พ้นภูเขาหิมวันตะหรือหิมาลัย พ้นมหาสมุทรแห่งทวีปทั้งปวงแล้วถึงภูเขาสัตตบริภัณฑ์ ตั้งต้นแต่ภูเขาสุทัสสนะ จนถึงภูเขาอัสสกัณณะ จึงเป็นอันถึงสวรรค์ชั้นที่

๑ เพราะยอดเขาสัตตบริภัณฑ์เหล่านี้เองเป็นที่อยู่ของท้าวมหาราช ๔ องค์กับบริวาร นับเป็นสวรรค์ชั้นที่ ๑ เรียกว่า **จาตุมหาราชิก**.

ท้าวมหาราช ๔ องค์นี้ แบ่งกันครอบครองดั่งนี้

ด้านทิศตะวันออกของเขาสิเนรุเป็นที่อยู่ของ **ท้าวธตรัฏฐะ** มีพวกคนธรรพ์เป็นบริวาร (ถัดออกไปเป็นปุพพวิเทหทวีป)

ด้านทิศใต้เป็นที่อยู่ของ **ท้าววิรุฬหก** มีพวกกุมภัณฑ์เป็นบริวาร (ถัดออกไปเป็นชมพูทวีป) พวกกุมภัณฑ์นี้ ท่านอธิบายว่าได้แก่ทานพรากษส

ด้านทิศตะวันตกของเขาสิเนรุเป็นที่อยู่ของ **ท้าววิรูปักข์** มีพวกนาคเป็นบริวาร (ถัดออกไปเป็นอมรโคยานทวีป)

ด้านทิศเหนือของเขาสิเนรุเป็นที่อยู่ของ **ท้าวกุเวร** มีพวกยักษ์เป็นบริวาร (ถัดออกไปเป็นอุตตรกุรุทวีป)

ท้าวมหาราชทั้ง ๔ ครองอยู่ ๔ ทิศของเขาสิเนรุ มีกล่าวถึงใน **อาฏานาฏิยสูตร** ดั่งที่ได้กล่าวไว้ข้างต้นแล้ว หน้าที่ของท้าวมหาราชทั้ง ๔ และบริวารตามที่กล่าวไว้ คือเป็นผู้รักษาด่านหน้าของสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เพื่อป้องกันพวกอสูรซึ่งเป็นศัตรูของเทพชั้นดาวดึงส์จะยกขึ้นมาตีเอาถิ่นสวรรค์ชั้นนั้น แต่ใน **สุตตันตปิฎก ติกนิบาต** ได้มีแสดงหน้าที่ให้เป็นผู้ตรวจดูโลก ซึ่งเป็นที่อยู่ของหมู่มนุษย์อีกด้วย แสดงเป็นพระพุทธภาษิตมีความว่า ในวัน ๘ ค่ำแห่งปักษ์อมาตย์บริษัทของท้าวมหาราชทั้ง ๔ เที่ยวตรวจดูโลก ในวัน ๑๔ ค่ำแห่งปักษ์ บุตรทั้งหลายของท้าวมหาราชทั้ง ๔ เที่ยวตรวจดูโลก ในวัน ๑๕ ค่ำแห่งปักษ์ ท้าวมหาราชทั้ง ๔ เที่ยวตรวจดูโลกเองว่า พวกมนุษย์พากันบำรุงมารดาบิดา บำรุงสมณพราหมณ์ เคารพนอบน้อมผู้ใหญ่ในตระกูล รักษาอุโบสถ ทำบุญกุศลจำนวนมากด้วยกันอยู่หรือ เมื่อตรวจดูแล้ว ถ้าเห็นว่ามีจำนวนน้อย ก็ไปบอกแก่พวกเทพชั้นดาวดึงส์ซึ่งประชุมกันใน **สุธรรมสภา** พวกเทพชั้นดาวดึงส์ เมื่อได้ฟังดั่งนั้นก็มีใจหดหู่ว่าทิพยกายจักลดถอย อสุรกายจักเพิ่มพูน แต่ถ้าเห็นว่าพวกมนุษย์พากันทำดี มีบำรุงมารดาบิดาเป็นต้น เป็นจำนวนมาก ก็ไปบอกแก่พวกเทพชั้นดาวดึงส์เหมือนอย่างนั้น พวกเทพชั้นดาวดึงส์ก็พากันมีใจชื่นบานว่า ทิพยกายจักเพิ่มพูน อสุรกายจักลดถอย[๑๖]

เรื่องนี้แสดงสอดคล้องกับลัทธิที่ว่า **ท้าวมหาราชทั้ง ๔** มีหน้าที่เป็น **จตุโลกบาล** คือเป็น ผู้คุ้มครองโลกทั้ง ๔ ทิศ ตามที่เชื่อถือกันมาเก่าก่อนพระพุทธศาสนา แต่เมื่อพระพุทธศาสนาเกิดขึ้นแล้ว พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดง**ธรรมเป็นโลกบาล** คือคุ้มครองโลกไว้ ๒ ข้อ คือ **หิริ** *ความละอายใจที่จะทำชั่ว* **โอตตัปปะ** *ความเกรงกลัวต่อความชั่ว* เพราะเหตุนี้ จึงไม่กล่าวให้ท้าวมหาราชทั้ง ๔ ทำหน้าที่คุ้มครองโลกโดยตรง จะไม่กล่าวถึงเลยก็จะขัดขวางต่อความเชื่อของคนทั้งหลายจนเกินไป

---

[๑๖] องฺ. ติก. ๒๐/๑๘๐/๔๗๖

จึงกล่าวเปลี่ยนไปให้มีหน้าที่เที่ยวตรวจดูโลกมนุษย์ ว่าได้พากันทำดีมากน้อยอย่างไร แล้วก็นำไปรายงานพวกเทพชั้นดาวดึงส์ พวกเทพชั้นนั้นได้รับรายงานแล้วก็เพียงแต่มีใจชื่นบานหรือไม่เท่านั้น เห็นได้ว่าท่านผู้รวบรวมร้อยกรองเรื่องนี้ไว้ในพระสุตตันตปิฎก ต้องการจะรักษาเรื่องเก่าที่คนส่วนมากเชื่อถือด้วยวิธีนำมาเล่าให้เป็นประโยชน์ในทางตักเตือนให้ทำดี เหมือนอย่างที่มีคำเก่ากล่าวไว้ว่า ถึงคนไม่เห็นเทวดาก็ย่อมเห็น คือแสดงจตุโลกบาลที่เขาเชื่อกันอยู่แล้วในทางที่อาจเข้าใจเป็นธรรมาธิษฐาน ซึ่งเป็นข้อมุ่งหมายโดยตรง ถึงจะเชื่อว่ามีตัวตนอยู่จริงและมาคอยตรวจดูโลกว่าใครทำดีไม่ดีอย่างไรก็ไม่เสียหาย กลับจะดีเพราะจะได้เกิดความละอายกลัวเกรงว่า จตุโลกบาลจะรู้จะเห็นว่าทำไม่ดีหรือไม่ทำดี เป็นอันหนุนให้เกิดหิริโอตตัปปะขึ้นได้ ผู้ที่ไม่ยอมเชื่อเสียอีกอาจจะร้ายกว่า เพราะไม่มีที่ละอายยำเกรง เว้นไว้แต่จะมีภูมิธรรมในจิตใจดีอยู่แล้ว หรือมีที่ละอายยำเกรงอย่างอื่นแทนอยู่ วันที่ท่านกล่าวว่าจตุโลกบาลมาตรวจดูโลก เดือนหนึ่งมีไม่กี่วัน ดูเหมือนจะน้อยไป แต่คงไม่หมายความว่าตรวจกรรมของคนเฉพาะวันนั้น วันอื่นไม่เกี่ยวข้องด้วย ควรเข้าใจว่า ตรวจดูรู้ย้อนไปถึงวันอื่น ๆ ในระหว่างที่ไม่ได้ลงมานั้นด้วย ตัวของเราเองทุก ๆ คนนึกย้อนตรวจดูกรรมของตนภายใน ๗ วัน ยังจำได้ ไฉนโลกบาลจะไม่รู้กรรมที่ตนเองทำ แม้จะลืมไปแล้วโลกบาลก็ต้องรู้ เมื่อเชื่อว่าโลกบาลมีจริง ก็ควรจะเชื่ออย่างนี้ด้วย จึงจะเป็นโลกบาลที่สมบูรณ์ สรุปลงแล้วทำความเข้าใจว่า โลกบาลมาตรวจตราดูที่จิตใจนี่เอง จะเกิดประโยชน์มาก

ตามหลักในการจัดภูมิต่าง ๆ สัตว์ดิรัจฉานเป็นอบายภูมิต่ำกว่าภูมิมนุษย์และสวรรค์ พระอาจารย์จึงกล่าวว่าในสวรรค์ไม่มีสัตว์เดียรัจฉาน การเกิดในสวรรค์ เกิดโดยอุปปาติกกำเนิดอย่างเดียว จึงน่ามีปัญหาว่า พวกนาคซึ่งเป็นบริวารของท้าวมหาราชจะจัดว่าเป็นภูมิอะไร นอกจากนี้ บริวารของท้าวมหาราชจำพวกอื่น เช่น พวกกุมภัณฑ์ ก็มีลักษณะพิกล ยักษ์บางพวกก็ดุร้าย เป็นผีเที่ยวสิงมนุษย์ก็มี ดูต่ำต้อยกว่าภูมิมนุษย์ แต่ก็อยู่ในสวรรค์ชั้นหนึ่งนี้ด้วย ตามที่กล่าวมานี้ น่าเห็นว่าเก็บเอามาจากเรื่องเก่า ๆ จึงฟังไม่สนิทตามหลักการจัดภูมิต่าง ๆ ดังกล่าว

สวรรค์ชั้นดาวดึงส์

สวรรค์ชั้นที่สองชื่อว่า **ตาวติงสภวนะ** แปลว่า *ภพดาวดึงส์* เรียกกันว่า **สวรรค์ชั้นดาวดึงส์** ตั้งอยู่บนพื้นเบื้องบนของเขาสิเนรุ ซึ่งอยู่กลางภูเขาบริภัณฑ์ทั้ง ๗ เป็นแกนกลางของโลกดั่งกล่าวมาแล้ว นครดาวดึงส์นี้ท่านกล่าวในคัมภีร์ว่าตั้งอยู่ในที่หมื่นโยชน์ (น่าจะนับผ่าศูนย์กลาง) เพราะมีกล่าวว่าระหว่างทวารของปราการ (ประตูกำแพงเมือง) อันเป็นทวารกลางทั้ง ๔ ด้าน นับได้ด้านละหมื่นโยชน์ เป็นนครคีรีที่มีปราการโดยรอบเหมือนอย่างเมืองโบราณทั้งปวง มีทวารทั้งหมดพันทวาร ประดับไปด้วยสวนและสระโบกขรณีทั้งหลาย ท่ามกลางนครมีปราสาทชื่อ **เวชยันต์** เป็นที่ประดับของท้าว **สักกเทวราช** ผู้เป็นจอมเทพ ที่ไทยเราเรียกกันว่า **พระอินทร์** เวชยันต์ปราสาทนี้แพรวพราวไปด้วยรัตนะ

ทั้ง ๗ (ใน **อภิธานัปปทีปิกา**[๕๗] กล่าวรัตนะทั้ง ๗ ไว้ว่า ทอง เงิน มุกดา มณี ไพฑูรย์ วชิระ (เพชร) ประพาฬ แต่ในที่อื่นว่า คือ มณี ไพฑูรย์ ประพาฬ มุกดา วชิระ แก้วผลึก แก้วหุง) ประดับไปด้วยธงรัตนะต่าง ๆ คือ ธง แก้วมณีมีคันเป็นทอง ธงแก้วมุกดามีคันเป็นแก้วประพาฬ ธงแก้วประพาฬมีคันเป็นแก้วมุกดา ธงรัตนะทั้ง ๗ มีคันเป็นรัตนะทั้ง ๗ มีต้น **ปาริฉัตตกะ** สูงใหญ่ ภายใต้ต้นไม้นี้มีแท่นศิลาชื่อว่า **บัณฑุกัมพล** (เหมือนผ้าขนสัตว์สีเหลือง) มีสีเหมือนดอกชัยพฤกษ์สีครั่งและสีบัวโรยเป็นพระแท่นที่ประทับของพระอินทร์ ในเวลาประทับนั่งอ่อนยวบลงไปกึ่งกาย ในเวลาลุกขึ้นก็กลับเต็มขึ้นมาเหมือนเตียงสปริง มีช้างชื่อ **เอราวัณ** เป็นพาหนะสำหรับทรง แต่ท่านว่าในเทวโลกไม่มีสัตว์ดิรัจฉาน ฉะนั้น ช้างนี้จึงเป็นเทวบุตรชื่อว่าเอราวัณ มีหน้าที่คอยเนรมิตตนเป็นช้างสำหรับทรงของพระอินทร์ ในเวลาที่มีพระประสงค์จะเสด็จออกเพื่ออุทยานกีฬา พรรณนาถึงช้างเทวบุตรจำแลงนี้ว่ามีตะพอง ๓๓ ตะพอง สำหรับเทวบุตร ๓๓ พระองค์ รวมทั้งพระอินทร์ซึ่งเป็นสหายบำเพ็ญกุศลร่วมกันมาในสมัยเป็นมนุษย์ ตะพองกลางชื่อว่า **สุทัสสนะ** เป็นที่ประทับของพระอินทร์ มีมณฑปรัตนะ (จะตรงคำว่ากูบกระมัง) มีธงรัตนะในระหว่าง ๆ ปลายสุดห้อยข่ายพรวนกระดึงหรือกระดิ่ง เมื่อต้องลมอ่อน ๆ โชยพัด ก็ดังปานเสียงทิพย์สังคีตอันเสนาะประสานกับเสียงดนตรีมีองค์ ๕ กลางมณฑปมีบัลลังก์มณีเป็นที่ประทับของพระอินทร์ ตะพองบริวารนอกนี้เป็นที่ประทับของเทพบุตรทั้งหลายผู้บำเพ็ญกุศลร่วมกันมาแต่ปางบรรพ์ ตะพองทั้ง ๓๓ นั้น แต่ละตะพองมี ๗ งา มีคำพรรณนาถึงสิ่งที่มีอยู่ในงาแต่ละงายิ่งวิจิตรพิสดาร ว่ามีสระโบกขรณีแห่งปทุมชาติชูสล้างไปด้วยดอกและใบ ซึ่งแต่ละใบเป็นลานฟ้อนรำของเทพธิดา ท่านนับรักษาจำนวนอย่างละ ๗ ๆ อย่างเคร่งครัด นายช่างแกะสลักงาผู้สามารถก็น่าจะแกะสลักงาให้เหมือนอย่างที่พรรณนาไว้ได้โดยยาก ช้างเอราวัณ ๓๓ ตะพอง น่าจะเขียนภาพได้ยาก และดูจะรุงรังไม่งดงาม จึงมักเขียนย่อลงมาเป็นช้าง ๓ เศียร เศียรละ ๒ งา ซึ่งดูงดงามและเป็นสัญลักษณ์พิเศษว่าเป็นช้างทรงของพระอินทร์ โดยเฉพาะเห็นภาพก็รู้กันได้โดยทั่วไป นอกจากนี้ยังมีรถชื่อ **เวชยันต์** เทียมม้าอาชาไนยที่แอกข้างละพันม้า มีบัลลังก์ที่ประทับปักเศวตฉัตรกางกั้น พร้อมทั้งธงติดประดับอยู่ตามที่ (ม้าอาชาไนยนั้น แม้ไม่ได้กล่าวว่าเทพบุตรจำแลง แต่เมื่อวางกฎเกณฑ์ลงไปว่า ในเทวโลกไม่มีสัตว์ดิรัจฉาน และเมื่อต้องการจะให้มีม้าเทียมรถ ก็ต้องกล่าวว่าเป็นเทวบุตรจำแลงเช่นเดียวกัน และในคัมภีร์รุ่นเก่ากล่าวว่าเทียมม้าหนึ่งพัน ส่วนในคัมภีร์รุ่นหลังกล่าวขยายออกว่าเทียมแอกข้างละพัน จึงรวมเป็นสองพัน)

เมือง **นครไตรตรึงษ์** (เรียกในไตรภูมิพระร่วง) นี้ เบื้องบูรพทิศมีอุทยานชื่อว่า **นันทนวัน** และ **จุลนันทนวัน** มีสระโปกขรณีชื่อ **นันทา** และ **จุลนันทา** แทบฝั่งสระโปกขรณีนั้นมีแผ่นหินดาดชื่อว่า **นันทา** และ **จุลนันทา**

เบื้องทักษิณทิศ มีอุทยานชื่อ **ปารุสกวัน** มี **ภัทราโปกขรณี** (สุภัทราโปกขรณี) มีแผ่นหินดาดชื่อว่า **ภัทรา** (และสุภัทรา)

---

[๕๗] อภิธาน. ๑๓๙/๔๙๐.

เบื้องปัจฉิมทิศ มีอุทยานชื่อ **จิตรลดาวัน** (จุลจิตรลดาวัน) มีสระ **จิตราโปกขรณี** (จุลจิตราโปกขรณี) มีหินดาด**จิตรา** (จุลจิตรา)

เบื้องอุตรทิศ มีอุทยานชื่อ **มิสสกวัน** สระ**ธัมมาโปกขรณี** (สระสุธัมมาโปกขรณี) มีแผ่นหินดาด **ธัมมา** (สุธัมมา)

เบื้องอีสานทิศ มีอุทยานชื่อ **มหาวัน** และ **ปุณฑริกวัน** ในปุณฑริกวโนทยานนั้นมีต้นปาริฉัตตกะ ซึ่งภายใต้มีแท่นปัณฑุกัมพลศิลาดั่งกล่าวแล้ว ถัดต้นปาริฉัตตกะนั้นออกไป มีศาลาใหญ่ชื่อ **สุธัมมา** เป็น **เทวสภา** ที่ประชุมสภาเทวดา

เบื้องทิศอาคเนย์ มีพระเจดีย์ทองชื่อ **จุฬามณี** งามรุ่งเรืองด้วยแก้วอินทนิล กลางองค์เป็นทองจนถึงยอด ประดับด้วยแก้ว ๗ ประการ มีกำแพงประดับด้วยธงล้อมรอบ

วนะ (ป่า) หรืออุทยาน (สวน) พระอินทร์นครดาวดึงส์ ใน **อภิธานัปปทีปิกา** ว่ามี ๔ คือ **นันทนวัน มิสสกวัน จิตตลดาวัน** (หรือจิตรลดาวัน) **ผารุสกวัน** แต่ในที่อื่นเรียก **ปารุสกวัน** แทน **ผารุสกวัน** ก็มี ใน **ไตรภูมิพระร่วง** เพิ่ม **มหาวัน** และ **ปุณฑริกวัน** ในทิศอาคเนย์[๕๘]

ต้นไม้ที่ใหญ่ มีอายุยืนนานตลอดกัปกัลป์ ตามคติโบราณว่ามีอยู่ ๗ ต้น คือ **๑. ชมพู** *(ไม้หว้า)* ประจำชมพูทวีป **๒. สิมพลี** *(ไม้งิ้ว)* ของพวกครุฑ **๓. กะทัมพะ** *(ไม้กระทุ่ม)* ประจำอมรโคยานทวีป **๔. กัปปรุกขะ** *(กัลปพฤกษ์)* ประจำอุตตรกุรุทวีป **๕. สิรีสะ** *(ไม้ทรึก)* ประจำปุพพวิเทหทวีป **๖. ปาริฉัตตกะ** หรือ **ปาริชาตก์** *(ไม้ปาริชาตก์ทิพย์)* ประจำภพดาวดึงส์ ๗. **จิตรปาฏลี** *(ไม้แคฝอยทิพย์)* ประจำภพอสูร ซึ่งเป็นบุพพเทพของสวรรค์ชั้นดาวดึงส์[๕๙]

บุพพกรรมของพระอินทร์

พระอินทร์ซึ่งเป็นพระราชาของเทพชั้นดาวดึงส์ มีประวัติเล่าไว้ในอรรถกถาทั้งหลายว่า ก่อนแต่ไปเกิดเป็นเทวราช ได้เกิดเป็นมนุษย์ในหมู่บ้าน **มจลคาม** ใน **มคธรัฐ** เป็นบุตรของสกุลใหญ่ ได้นามในวันขนานนามว่า **มฆกุมาร** แต่เรียกกันเมื่อเติบโตขึ้นว่า **มฆมาณพ** มีภริยาและบุตรธิดาหลายคน มฆมาณพให้ทาน รักษาศีลอยู่เป็นนิตย์ และพอใจแผ้วถางภูมิประเทศ ปราบเกลี่ยพื้นที่ สร้างศาลา ปลูกต้นไม้ ขุดสระน้ำ ทำถนนหนทาง ทำสะพาน จัดทำจัดหาตุ่มน้ำ และสิ่งทั้งหลายเพื่อประโยชน์แก่ประชาชน (ถ้าในบัดนี้ ก็น่าจะตรงกับที่เรียกว่าเป็นนักพัฒนาท้องถิ่น) มีปรกติชอบสะอาดเรียบร้อยร่มรื่นที่เรียกว่า **รมณียะ** ต้องการให้ท้องถิ่นทั้งหลายเป็นรมณียสถานทั่ว ๆ ไป

ดังที่เล่าไว้ในอรรถกถาเริ่มเรื่องว่า[๖๐]

มฆมาณพไปทำงานในหมู่บ้าน ก็ใช้เท้าเกลี่ยฝุ่นในที่ซึ่งยืนอยู่ให้เรียบ คนอื่นเข้ามาแย่งที่ก็

---

[๕๘] ไตรภูมิ. น. ๑๐๐-๑๑๐; อภิธาน. ๘/๒๓.

[๕๙] มโน. ปู. ๑/๕๓๐; อภิธาน. ๙/๐.

[๖๐] กุลาวกชาดก ชาตก. ๑/๒๙๗-๓๐๘.

ไม่โกรธ ถอยไปทำที่อื่นให้เรียบต่อไป คนทั้งหลายก็มักพากันยึดที่ซึ่งมฆมาณพเกลี่ยเรียบไว้แล้ว มฆมาณพเห็นว่าคนทั้งปวงมีความสุขด้วยกรรมคือการงานของตน ฉะนั้น กรรมนี้พึงเป็นบุญกรรมที่ให้สุขแก่ตนแน่ ก็ยิ่งมีจิตขะมักเขม้นที่จะทำพื้นที่ให้เป็นรมณียะมากขึ้น จึงใช้จอบขุดปราบพื้นที่ให้เรียบเป็นลานให้แก่คนทั้งหลาย เอาใจใส่ให้ไฟให้น้ำในเวลาที่ต้องการต่อไปก็แผ้วถางสร้างทางสำหรับประชาชน ชายหนุ่มอื่นได้เห็นก็มีใจนิยม ก็มาสมัครเป็นสหายร่วมกันทำทางเพิ่มขึ้น จนมีจำนวนนับได้ ๓๓ คน ทั้งหมดช่วยกันขุดก่นถมทำถนนยาวออกไป จนถึงประมาณโยชน์หนึ่งสองโยชน์

ฝ่ายนายบ้านเห็นว่า สหาย ๓๓ คนเหล่านั้นประกอบการงานที่ไม่เหมาะไม่ควร จึงเรียกมาสอบถามและสั่งให้เลิก แต่ ๓๓ สหายกล่าวว่า พวกตนทำทางสวรรค์ จึงไม่ฟังคำห้ามของนายบ้าน พากันสร้างทางต่อไป นายบ้านมีความโกรธ จึงไปทูลฟ้องพระราชาว่ามีโจรคุมกันมาเป็นพวก พระราชามิได้ทรงพิจารณาไต่สวน มีรับสั่งให้จับมาทั้ง ๓๓ คน แล้วรับสั่งให้ปล่อยช้างให้เหยียบเสียให้ตายทั้งหมด มฆมาณพได้โอวาทสหายทั้งหลายให้พร้อมกันไม่ทำความโกรธ แผ่เมตตาจิตไปยังพระราชา ๑ นายบ้าน ๑ ช้าง ๑ ในตนเอง ๑ ให้เสมอเท่ากัน ทั้ง ๔ ฝ่าย ชนทั้งหมดได้ปฏิบัติอย่างนั้น ช้างไม่อาจจะเข้าไปใกล้ด้วยเมตตานุภาพของชนเหล่านั้น พระราชาทรงทราบ มีพระดำริว่า ช้างน่าจะเห็นคนมาก จึงไม่อาจเข้าไปเหยียบ จึงรับสั่งให้ใช้เสื่อลำแพนปูปิดพวกเขาเสีย แล้วปล่อยให้ช้างเหยียบ แต่ช้างก็ถอยกลับแต่ไกล พระราชาทรงกลับได้พระดำริขึ้นว่า น่าจะมีเหตุการณ์ในเรื่องนี้ จึงรับสั่งให้นำคนเหล่านั้นเข้าเฝ้าเฉพาะพระพักตร์ ตรัสสอบถาม มฆมาณพและสหายได้กราบทูลให้ทรงทราบโดยตลอด พระราชาทรงสดับแล้วทรงโสมนัส ทรงขอโทษมฆมาณพและสหายแล้วทรงปลดนายบ้านออกจากตำแหน่ง ทรงลงโทษให้เป็นทาสของพวกเขา และได้พระราชทานช้างนั้นให้เป็นพาหนะ พร้อมกับบ้านหมู่นั้นให้เก็บส่วยบริโภคตามความสุข คือทรงตั้งให้เป็นนายบ้านแทน คำว่า นายบ้าน เรียกว่า **คามโภชกะ** แปลว่า *ผู้กินบ้าน* ตรงกับคำเก่าว่า *กินบ้านกินเมือง* เพราะตามธรรมเนียมในครั้งนั้น ผู้ที่ได้รับแต่งตั้งให้เป็นเจ้าบ้านเจ้าเมืองย่อมเรียกเก็บส่วยในบ้านเมืองนั้นบริโภค

สหายทั้ง ๓๓ เมื่อพ้นโทษออกมา ทั้งได้รับพระราชทานกำลังสนับสนุน ก็ยิ่งเห็นอานิสงส์ของบุญ มีใจผ่องใสคิดอ่านทำบุญให้ยิ่งขึ้นไปอีก ได้วางกำหนดการสร้างศาลาเป็นที่พักของมหาชนเป็นถาวรวัตถุที่หนทางใหญ่สี่แพร่ง ได้เรียกนายช่างมามอบหมายให้ทำการสร้าง แต่ห้ามมาตุคามคือผู้หญิงเข้ามามีส่วนสร้างศาลานั้น

มฆมาณพมีภรรยา ๔ คน คือ **นางสุนันทา นางสุจิตรา นางสุธรรมา นางสุชาดา** นางสุธรรมาได้ให้สินบนนายช่างขอให้ช่วยให้ตนเป็น **เชฏฐะ** คือให้ออกหน้าในศาลานี้ นายช่างรับรองและแนะนำให้จัดหาไม้มาตากให้แห้ง ให้ถาก แกะเป็นช่อฟ้าซ่อนไว้ ต่อมาเมื่อการสร้างศาลาเสร็จเว้นแต่ช่อฟ้า ในวันยกช่อฟ้า นายช่างแจ้งว่าลืมทำช่อฟ้าไว้เสียแล้ว แลไม้ที่ตัดในบัดนี้ก็ใช้ทำไม่ได้ ต้องตัดตากไว้ให้แห้งก่อนจึงทำได้ แต่ถ้าจะมีช่อฟ้าที่ทำไว้ขายที่ไหน ก็ควรหาซื้อมา ชนเหล่านั้นพากันเที่ยวหา พบช่อฟ้าในเรือนของนางสุธรรมาก็ขอซื้อ นางสุธรรมาไม่ยอมขาย แต่จักให้เพื่อให้ตนมี

ส่วนร่วมในการสร้างศาลาด้วย ชนเหล่านั้นก็ไม่ยอม นายช่างกล่าวว่า ไม่มีที่ไหนจะเว้นเสียได้จากผู้หญิง นอกจากพรหมโลกเท่านั้น ขอให้ยอมรับช่อฟ้าของนางสุธรรมาเพื่อให้การงานสำเร็จ พวกเขาไม่มีทางจะหลีกเลี่ยง จึงยอมรับช่อฟ้าของนางสุธรรมา

เมื่อยกช่อฟ้าขึ้นติดแล้ว ศาลาก็เป็นอันเสร็จบริบูรณ์ คนทั้งปวงก็พากันเรียกว่า **ศาลาสุธรรมา** ชื่อของนางสุธรรมาคนเดียวปรากฏ ชื่อของชนทั้ง ๓๓ ไม่ปรากฏ ฉะนั้น นางสุธรรมาก็กลายเป็นผู้มีส่วนสำคัญของศาลา เพราะทำให้บังเกิดความสำเร็จบริบูรณ์ ทั้งเหมือนเป็นเจ้าของศาลาทั้งหมด เพราะเรียกกันว่าศาลาสุธรรมา จึงได้เป็นเชฏฐะคือเป็นผู้ออกหน้ากว่าใครทั้งหมด มฆมาณพและสหายปรารถนาจะไม่ให้ผู้หญิงเข้าเกี่ยวข้องในการทำบุญสร้างศาลา ก็เป็นอันไม่สมประสงค์ แต่ศาลาก็สำเร็จเรียบร้อยบริบูรณ์ตามประสงค์ แสดงว่าอันการจะห้ามใครจากการทำบุญนั้นเป็นการยาก ไม่เลือกว่าหญิงหรือชาย ถ้าเขาปรารถนาจะมีส่วนทำบุญด้วยแล้ว ก็ต้องหาวิธีทำด้วยจนได้

มฆมาณพได้แบ่งศาลาออกเป็น ๓ ส่วน คือ ทำเป็นที่อยู่ที่พักสำหรับอิสรชนส่วนหนึ่ง สำหรับคนเข็ญใจส่วนหนึ่ง สำหรับคนไข้ส่วนหนึ่ง และทั้ง ๓๓ คนได้ปูลาดแผ่นอาสนะไว้ทั้ง ๓๓ ที่ โดยตกลงกันไว้ว่า อาคันตุกะเข้าไปพักบนแผ่นอาสนะของผู้ใด ก็เป็นภาระของผู้นั้นจะรับรองเลี้ยงดู มฆมาณพปลูกต้นทองหลาง (โกวิฬาระ) ไว้ต้นหนึ่งในที่ไม่ไกลศาลา ภายใต้ต้นทองหลางได้วางแผ่นหินไว้

ฝ่ายนางสุนันทาคิดว่า ผู้ชายเหล่านี้ห้ามพวกเราผู้หญิงเข้ามีส่วนสร้างศาลาด้วย แต่นางสุธรรมาฉลาดจึงได้มีส่วนทำช่อฟ้า ปรารถนาจะทำอะไรสักอย่างหนึ่งร่วมด้วย คิดเห็นว่าควรให้ขุดสระโบกขรณีเพื่อผู้มาอาศัยศาลาจะได้ใช้ดื่ม ใช้อาบ จึงให้ขุดสระโบกขรณี นางสุจิตราเห็นนางสุธรรมาและนางสุนันทาได้ทำกุศลคนละอย่างแล้ว ปรารถนาจะทำบ้าง คิดเห็นว่าคนที่มาอาศัยศาลาได้ดื่มและอาบน้ำแล้ว ก็ควรจะได้ประดับมาลัยดอกไม้ จึงให้สร้างสวนดอกไม้เป็นที่รื่นรมย์ ได้จัดหาไม้ดอกและไม้ผลต่าง ๆ มาปลูกไว้โดยมาก จนถึงกล่าวกันว่า ไม้ดอกและไม้ผลชื่อโน้นจะไม่มีในสวนนั้นเป็นไม่มี คือว่ามีเป็นส่วนมาก

ส่วนนางสุชาดาคิดว่า ตนเป็นธิดาของลุงของมฆมาณพ และเป็นภรรยาด้วย ฉะนั้น กรรมที่มฆะทำก็เหมือนเป็นของนาง หรือกรรมที่นางทำก็เป็นเหมือนของมฆะ จึงไม่ทำกุศลอะไร เอาแต่ใช้เวลาตบแต่งร่างกายให้งดงามอยู่เสมอเท่านั้น เพื่อให้เป็นที่รักของมฆมาณพอย่างไม่จืดจาง และก็ปรากฏในเรื่องต่อไปว่า นางสุชาดาได้เป็นที่รักมากของท้าวสักกเทวราช จนถึงชื่อของนางได้ไปเป็นพระนามของท้าวสักกเทวราชพระนามหนึ่งว่า **สุชัมบดี** แปลว่า*สามีของสุชาคือสุชาดา*

มฆมาณพกับสหายบำเพ็ญกุศลสาธารณประโยชน์ดังกล่าว อีกนัยหนึ่งกล่าวว่า บำเพ็ญ **วัตตบท ๗ ประการ** (จะกล่าวถึงข้างหน้า) ตลอดมา สิ้นชีวิตแล้วจึงเกิดในภพน์ดาวดึงส์ (ซึ่งตั้งอยู่บนยอดเขาสิเนรุ) มฆมาณพเป็นท้าวสักกเทวราชหรือพระอินทร์ เมื่อพระอินทร์และสหายขึ้นไปบังเกิดนั้นพื้นที่ซึ่งเป็นสวรรค์ชั้นนี้หาได้ว่างเปล่าอยู่ไม่ เพราะได้มีเทพพวกหนึ่งมาบังเกิดอยู่ก่อนแล้ว พวกบุพพเทพ

(เทพผู้เกิดอยู่ก่อน) เหล่านี้ มี **ท้าวเวปจิตติ** เป็นหัวหน้า จะเรียกชื่อสวรรค์ชั้นนี้ในสมัยที่พวกบุพพเทพเหล่านั้นอยู่ว่าอย่างไรไม่ปรากฏ แต่คงจะยังไม่เรียกว่าดาวดึงส์ซึ่งมีความหมายเฉพาะถึงเทพพวกหลัง หรืออาจจะยังไม่เป็นสวรรค์ก็ได้ เพราะยังไม่มีทิพยสมบัติต่าง ๆ เช่น เวชยันตปราสาทเป็นต้น เทียบเหมือนอย่างว่ายังเป็นเมืองป่าอยู่ เมื่อเทพพวกหลังบังเกิดขึ้น ๓๓ องค์แล้ว เทพพวกก่อนได้ทำสักการะต้อนรับเทพผู้มาใหม่ พิธีทำสักการะต้อนรับ คือแจกดอกปทุมทิพย์ให้ แบ่งความเป็นราชาให้กึ่งหนึ่ง น่าจะหมายความว่าแบ่งบ้านเมืองให้ครอบครองครึ่งหนึ่ง และเชิญประชุมเลี้ยง **คัณฑุบาน** ร่วมกันอย่างเต็มที่ ดูจะเป็นพิธีต้อนรับเข้าเป็นพวกเดียวกัน ท้าวสักกเทวราชยังไม่พอใจที่จะเป็นพระราชาครอบครองเพียงกึ่งสวรรค์ ได้นัดหมายบริษัทของตนมิให้ดื่ม **ทิพยสุรา** แต่ให้แสดงเหมือนอยากดื่ม เมื่อเทพสองพวกมาประชุมเลี้ยงกันในครั้งนั้น เทพเจ้าถิ่นพากันดื่มทิพยสุราจนเมาล้มกลิ้งเกลือกอยู่ ฝ่ายเทพผู้มาใหม่ไม่ดื่มครั้นเห็นเทพเจ้าถิ่นเดิมพากันเมาสิ้นสติไปทั้งหมดแล้ว ท้าวสักกเทวราชก็สั่งให้ช่วยกันจับพวกเทพเจ้าถิ่นเดิมเหวี่ยงลงไปจากยอดเขาสิเนรุ เทพเจ้าถิ่นเดิมมีบุญที่ได้ทำไว้น้อย จึงตกลงไปยังเชิงเขาสิเนรุ เกิดเป็นเมืองขึ้นภายใต้เขาสิเนรุมีขนาดเดียวกับดาวดึงส์ มีสิ่งต่าง ๆ คล้ายคลึงกัน เช่น ดาวดึงส์มีต้นปาริฉัตตกะ ภพน์ใหม่นี้มีต้น **จิตตปาฏลี** พวกบุพพเทพเมื่อถูกเหวี่ยงตกลงมาอยู่เมืองใต้เขาสิเนรุ ก็ได้ชื่อว่า **อสุระ** ภพน์ที่อยู่ก็ชื่อว่า **ภพน์อสุระ** คำว่า **อสุระ** แปลว่า *ไม่เป็นใหญ่รุ่งเรืองเหมือนสุระคือเทพ หรือเป็นข้าศึกต่อสุระคือเทพ* ดั่งที่ได้แปลมาแล้วข้างต้น โดยที่แท้ก็คือเทพพวกหนึ่ง แต่มีบุญต่ำต้อยกว่าเทพพวกหลัง ท้าวสักกเทวราชกับสหายก็ได้ครอบครองสวรรค์ชั้นนั้นทั้งหมด ส่วนพวกบุพพเทพหรืออสุระ เมื่อต้องไปอยู่เมืองใต้เขาสิเนรุ ก็ผูกใจเจ็บแค้น ยกทัพขึ้นไปทำสงครามกับเทพบนเขา เพื่อยึดเอาสวรรค์ชั้นดาวดึงส์คืนเนือง ๆ

ฤดูของสงครามระหว่างเทพกับอสุระโดยปรกติ คือฤดูต้นไม้ประจำเมืองทั้งสองออกดอก พระอาจารย์ยังพรรณนาไว้อีกว่า ภพน์ทั้งสองนี้เสวยทิพยสมบัติเช่นเดียวกัน มีขอบเขตและสิ่งต่าง ๆ คล้ายกัน จนถึงพวกอสุระเองก็เข้าใจว่า อสุรบุรีเป็นเมืองเก่าของตนคือดาวดึงส์ ครั้นต้นจิตตปาฏลีออกดอก ได้เห็นดอกของต้นไม้นี้ จึงทราบว่าไม่ใช่ชั้นดาวดึงส์เสียแล้ว จึงยกทัพขึ้นไป ส่วนท้าวสักกเทวราชก็ได้ตระเตรียมเมืองดาวดึงส์ไว้รับเทพอสุระ ได้วางอารักขาที่ด่านเฉลียงไว้ถึง ๕ ด่าน นับแต่ด่านนอกเข้ามา คือด่านชั้นที่หนึ่ง **นาค** รักษา ด่านชั้นที่สอง **ครุฑ** รักษา ด่านชั้นที่สาม **กุมภัณฑ์** คือทานพรากษสรักษา ด่านชั้นที่สี่พวก **ยักษ์** ทหาร รักษา ด่านชั้นที่ห้า **ท้าวมหาราชทั้งสี่องค์** รักษา พ้นด่านเหล่านี้จึงถึงนครดาวดึงส์ซึ่งสร้างอินทปฏิมา (รูปเหมือนพระอินทร์) ไว้ที่ประตูเมืองทั้ง ๔

ครั้น **เทวาสุรสงคราม** เกิดขึ้นแล้ว ในบางคราวอสุรเทพมีกำลังก็ตีพวกเทพบนยอดเขาให้ถอยร่นขึ้นไปโดยลำดับ พวกอสุรเทพตีหักด่านทั้งห้าขึ้นไปได้แล้ว ครั้นไปถึงเทพนครดาวดึงส์ ก็หยุดยั้งอยู่เพียงนั้น ไม่อาจจะเข้าไปได้ หรือได้เห็นรูปเหมือนพระอินทร์ คิดว่าพระอินทร์เสด็จออกมาก็ตกใจยกถอยกลับลงไปยังเมืองใต้เขาตามเดิม แต่บางคราวพวกเทพบนเขามีกำลังก็ตีพวกอสุรเทพถอยลง

ไปจนถึงอสุรนครใต้เขา พวกเทพบนเขาติดตามลงไปได้แค่นั้น ไม่อาจจะตีเอาอสุรบุรีได้ ต้องถอยกลับขึ้นมา ฉะนั้น เทพนครดาวดึงส์และอสุรนคร จึงได้ชื่อวา **อยุชฌบุรี** แปลว่า *เมืองที่รบไม่ได้* (ตรงกับคำว่าอยุธยา)

ในเทวาสุรสงครามครั้งหนึ่ง เมื่ออสุรเทพยกขึ้นมา พระอินทร์ได้ทรงเวชยันตเทพรถลงไปรบรับอสุรบนหลังมหาสมุทร สู้อสุรไม่ได้ ก็ทรงเทพรถหนีขึ้นมาจากที่สุดมหาสมุทรด้านทักษิณผ่านป่าไม้งิ้ว ด้วยอำนาจแรงกระเทือนของเทพรถ พวกลูกครุฑพากันตกมหาสมุทรร้องระงม พระอินทร์ทรงเกิดกรุณา จึงสั่งมาตลีเทพสารถีให้กลับเทพรถเพื่อมิให้สัตว์เป็นอันตราย ฝ่ายอสุระซึ่งไล่ตามกระชั้นชิด เห็นพระอินทร์กับเทพรถ คิดว่าคงได้กำลังหนุนเกิดความกลัวก็ถอยหนีลงไปสู่อสุรภพน์

ฝ่ายพระอินทร์ เมื่อเข้าสู่เทพนคร แวดล้อมไปด้วยหมู่เทพในเทวโลกทั้งสอง คือชั้นจาตุมหาราชและชั้นดาวดึงส์ ประทับยืนในท่ามกลางนคร จึงเกิดปราสาทขึ้น (ในบาลีใช้คำว่าสร้างปราสาท ในอรรถกถาใช้คำว่า ผุดขึ้น) ได้นามว่า **เวชยันต์** เพราะเกิดขึ้นในที่สุดแห่งชัยชนะ คือชนะอสุรแล้วจึงสร้างหรือเกิดขึ้น

สงครามที่เล่านี้น่าจะเป็นครั้งแรก ครั้นได้ชัยชนะบังเกิดเวชยันตปราสาทขึ้นแล้ว จึงได้วางอารักขาไว้ที่ด่านเฉลียง ๕ ชั้นดั่งกล่าวแล้ว พระอินทร์จึงได้เป็นเทวราชครอบครองสวรรค์ชั้นนี้ และชั้นจาตุมหาราช ดั่งที่กล่าวว่าเป็นเทวราชในเทวโลกทั้งสอง แต่พวกเทพชั้นดาวดึงส์ก็อยู่ไม่เป็นปกติสุขนัก ต้องทำสงครามกับพวกอสุรซึ่งเป็นเจ้าถิ่นเดิมอยู่เนือง ๆ แต่ทั้งสองฝ่ายก็ไม่อาจจะเอาชนะกันได้ เพราะต่างก็ได้บำเพ็ญบุญมาด้วยกัน

จะกล่าวถึงสตรี ๔ นางในเรือนของมฆมาณพ นางสุธัมมาสิ้นชีวิตแล้วไปเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ **เทวสภาชื่อสุธัมมา** ก็เกิดขึ้นสำหรับบุญของนางสุธัมมา ท่านว่าไม่มีที่อื่นจะน่าชื่นชมยิ่งไปกว่า จนถึงกล่าวกันว่า น่าชื่นชมเหมือนสุธัมมาเทวสภา นางสุนันทาก็ไปเกิดในสวรรค์ชั้นเดียวกัน **สระโบกขรณีชื่อว่านันทา** ก็เกิดขึ้นสำหรับบุญของนางสุนันทา แม้นางสุจิตราก็เหมือนกัน ไปเกิดร่วมสวรรค์ชั้นเดียวกันนั้น **อุทยานชื่อว่าจิตรลดาวัน** ก็เกิดขึ้นสำหรับบุญของนางสุจิตรา เป็นที่ซึ่งพวกเทพนำเทพบุตรผู้เกิดบุพนิมิตไปเที่ยวชมให้เพลิดเพลิน ฝ่ายนางสุชาดาแปลกกว่าเพื่อน ไปเกิดเป็นนางนกยางที่ลำธารภูเขาแห่งหนึ่ง

พระอินทร์ทรงส่องทิพยเนตรดูบริจาริกาของพระองค์ ทรงทราบว่าทั้ง ๓ นางได้มาเกิดบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ด้วยกันแล้ว ขาดแต่นางสุชาดา ทรงจินตนาว่าไปเกิดในที่ไหน ก็ได้ทรงเห็นว่าไปเกิดในที่นั้น ทรงดำริว่า นางสุชาดาเป็นผู้เขลาไม่ทำบุญกุศลอะไร จึงไปเกิดในกำเนิดดิรัจฉาน ทรงคิดช่วยให้นางได้ทำบุญกุศลเพื่อเป็นเหตุนำนางมาเกิดในเทวโลก จึงทรงจำแลงพระองค์เสด็จไปหานางนกยางสุชาดา บันดาลให้นางระลึกชาติได้ และให้ทราบว่าพระองค์กับอีกสามนางไปเกิดในดาวดึงส์เทวโลกแล้ว ทรงทำให้นางปรารถนาจะเห็นหญิงสหายในเทวโลก จึงทรงนำนางไปปล่อยไว้ที่สระโบกขรณีนันทา แล้วตรัสบอกสามนางให้ไปเยี่ยม นางสวรรค์ทั้งสามได้พากันไปยังฝั่งสระโบกขรณี

นันทา ได้เห็นนางนกยางสุชาดาจับอยู่ในที่นั้น ก็พากันหัวเราะเยาะเย้ย ชวนกันให้ดูรูปร่าง ว่าช่างสมเป็นผลของการเอาแต่แต่งตัว ชวนกันให้ดูจะงอยปาก ชวนกันให้ดูแข้งและเท้า ชวนกันให้ดูอัตภาพร่างกายว่าช่างโสภา ฝ่ายนางนกยางสุชาดามีความละอาย ขอให้พระอินทร์นำกลับลงไป ฝ่ายพระอินทร์ก็ได้ทรงนำนางลงไปปล่อยในที่ธารน้ำตามประสงค์ ทรงบันดาลให้นางได้รู้คิดและปรารถนาทิพยสมบัติ ทรงสอนให้นางรักษาศีล ๕ ทรงเตือนให้ไม่ประมาทแล้วเสด็จกลับ นางนกยางก็ตั้งใจรักษาศีล เว้นจากการเสพปลาเป็น เที่ยวหาเสพแต่ปลาตาย พระอินทร์ได้เสด็จไปทรงทดลองเป็นปลานอนหงายเหมือนตายอยู่บนทราย นางนกยางเห็นเข้า เข้าใจว่าปลาตายก็ตรงเข้าจิกจะกลืน ปลากระดิกหาง ก็รู้ว่าปลาเป็น ก็คาบไปปล่อยในน้ำ พระอินทร์ได้เสด็จมาทรงทดลองหลายครั้ง จนแน่พระหฤทัยว่านางรักษาศีลมั่นคงก็ทรงยินดี ทรงเตือนให้ไม่ประมาท

นางนกยางไม่ได้ปลาตาย ขาดอาหาร ก็ผ่ายผอมไปโดยลำดับ จนสิ้นชีวิต ไปเกิดเป็นธิดาของนายช่างหม้อด้วยผลของศีล นางได้ตั้งใจรักษาศีล พระอินทร์ได้สอดส่องทิพยเนตรทรงทราบได้ทรงนำรัตนะไปประทานให้ในเวลาที่นางมีชีวิตอยู่ในวัยรุ่นสำหรับเป็นเครื่องเลี้ยงชีวิต เพื่อจะได้ไม่เดือดร้อน ทรงกำชับให้รักษาศีล ๕ ไม่ให้ขาด นางได้รักษาศีล ๕ อย่างมั่นคงจนตลอดชีวิต ก็ไปเกิดเป็นเทพธิดาของ **ท้าวเวปจิตติอสุรินทร์** ซึ่งเป็นหัวหน้าพวกอสุระ ในอสุรภพน์ภายใต้เขาสิเนรุผู้เป็นศัตรูของพระอินทร์

อสุรกัญญาสุชาดาได้มีรูปร่างประกอบด้วยรูปสิริเป็นพิเศษกว่าเทวกัญญาอื่น ๆ เพราะเหตุที่ได้รักษาศีลเป็นอย่างดี ท้าวเวปจิตติอสุรินทร์มีความหวงแหนยิ่งนัก ไม่ยอมยกให้แก่ใครผู้มาขอทั้งหมด แต่ประสงค์จะให้ธิดาเลือกคู่ด้วยตนเอง จึงประกอบ *พิธีสยุมพร* ให้ประชุมพลเมืองอสุรเพื่อให้ธิดาเลือกสามีตามแต่จะพึงใจ ประทานพวงดอกไม้แก่ธิดาเพื่อที่จะเสี่ยงเลือกคู่ครอง ในขณะประชุมทำการสยุมพรนั้น พระอินทร์ได้ทรงทราบโดยทิพยเนตร จึงทรงเนรมิตพระองค์เป็นอสุระแก่ เสด็จไปยืนในที่สุดบริษัท ฝ่ายนางอสุรกัญญาสุชาดามองตรวจดูอสุระผู้มาประชุมกันทางโน้นทางนี้ทั้งหมด พอมองเห็นอสุระแก่จำแลง ก็บังเกิดความรักขึ้นท่วมหฤทัย เหมือนห้วงน้ำใหญ่ไหลมาท่วมทับด้วยอำนาจบุพเพสันนิวาส จึงเสี่ยงพวงดอกไม้ไปยังอสุระแก่จำแลง พวกอสุระทั้งหลายพากันละอายว่า ราชาของพวกตนเลือกคู่ให้ธิดามานานจนมาได้อสุระแก่คราวปู่

ฝ่ายพระอินทร์ทรงประกาศพระองค์ว่าเป็นท้าวสักกเทวราช ทรงนำอสุรกัญญาสุชาดาหนีไปทันที พวกอสุระพอรู้ว่าท้าวสักกเทวราชจำแลงมาก็พากันไล่ตาม มาตลีเทพสารถีนำเวชยันตรถไปรับในระหว่างทาง พระอินทร์ขึ้นประทับเวชยันตรถกับนางสุชาดา มุ่งพระพักตร์ไปสู่เทพนคร เมื่อถึงป่าไม้งิ้วพวกลูกครุฑก็พากันตกใจร้องเซ็งแซ่ พระอินทร์ก็มีรับสั่งให้กลับรถพระที่นั่ง เพื่อช่วยลูกครุฑไม่ให้เป็นอันตราย พวกอสุรซึ่งไล่ตามคิดว่าพระอินทร์จักได้กำลังหนุน มีความกลัวไม่กล้าไล่ตามต่อไป ก็กลับหลังหนีลงไปอสุรบุรี ท้าวสักกะนำอสุรกัญญาสุชาดาเข้าสู่เทพนคร นางได้ขอพรให้ได้เสด็จตามไปในที่ทุกแห่งที่ท้าวสักกเทวราชเสด็จไป เพราะไม่มีมารดาบิดาหรือพี่น้องชายหญิงในเทวโลกนี้

พระอินทร์ได้ประทานปฏิญญาให้แก่นาง ตั้งแต่นั้นมาพวกอสุระเรียกพระอินทร์ว่า **ชรสักกะ** แปลว่า *ท้าวสักกะแก่.*

พระเจดีย์จุฬามณี

พระเจดีย์จุฬามณี ท่านเล่าไว้ว่าเป็นที่บรรจุ **จุฬา** คือ *ส่วนของพระเกศาบนกระหม่อมแห่งศีรษะ* พร้อมกับ **โมฬี** คือ *มุ่นหรือมวยผมทั้งหมด* และ **มณี** คือ *ปิ่นมณี* หรือ *ปิ่นแก้ว* สำหรับปักมวยผม กับ **เวฐนะ** คือ *เครื่องรัดมวยผม* หรือที่เรียกว่า *รัดเกล้า* ของพระโพธิสัตว์ คำว่า **จุฬา** แปลอีกอย่างหนึ่งว่า *ปิ่น* แต่ในที่นี้ **จุฬามณี** น่าจะแปลว่า จุฬา (มวยผม) และปิ่นมณี*แห่งจุฬา* คำว่า **โมฬี** แปลว่า *มวยผม* หมายถึงมวยผมบนจอม (กระหม่อม) แห่งศีรษะก็ได้ มวยผมในส่วนนอกจากนั้นก็ได้ คือหมายคลุมถึงมวยผมทั้งหมด ส่วนจุฬาหมายเฉพาะส่วนของผมบนจอมศีรษะ คือเฉพาะส่วนยอด

มีเล่าไว้ใน **อวิทูเรนิทาน**[๖๑] ใน **อรรถกถาชาดก** ว่า เมื่อพระโพธิสัตว์เสด็จออกมหาภิเนษกรมณ์ ทรงม้ากัณฐกะ เสด็จข้ามแม่น้ำอโนมา เสด็จลงจากหลังม้า ประทับยืนบนลานทรายทรงเปลื้องอาภรณ์ประทานแก่นายฉันนะ และประทานม้ากัณฐกะแก่เขา แล้วทรงจับพระขรรค์แสงดาบด้วยพระหัตถ์ขวา จับพระจุฬา (ยอดพระเกศา) กับพระโมฬี (มุ่นพระเกศาทั้งหมด) ด้วยพระหัตถ์ซ้าย ทรงตัดด้วยพระขรรค์แสงดาบ พระเกศายังเหลือแนบพระเศียรประมาณสององคุลีม้วนกลับมาทางเบื้องขวาเป็นทักษิณาวัฏ คงอยู่ขนาดนั้นตลอดพระชนมชีพ พระมัสสุก็มีสมควรกันแก่พระเกศา ไม่ต้องปลงพระเกศาและพระมัสสุอีก พระโพธิสัตว์ทรงโยนพระจุฬากับพระโมฬีขึ้นไปในอากาศ ท้าวสักกเทวราชทอดพระเนตรเห็นด้วยทิพยจักษุ ทรงรับด้วยผอบรัตนะ ทรงนำขึ้นไปประดิษฐานไว้ในเทวสถูปชื่อจุฬามณีเจดีย์ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ พร้อมกับอีกสองสิ่ง คือปิ่นมณีและเครื่องรัดเกล้าดั่งกล่าวแล้ว รวมเป็น ๔ สิ่ง คือ **๑. พระจุฬา ๒. พระโมฬี ๓. ปิ่นมณี ๔. เครื่องรัดเกล้า** นอกจากนี้ยังเป็นที่บรรจุพระเขี้ยวแก้วเบื้องขวาในคราวแบ่งพระธาตุ ดั่งที่มีเล่าไว้ใน **พระปฐมสมโพธิกถา** พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส มีความว่า

เมื่อโทณพราหมณ์แบ่งพระธาตุ แอบหยิบเอาพระทาฐธาตุ คือเขี้ยวแก้วเบื้องขวา ขึ้นซ่อนไว้ ณ ภายใต้ผ้าโพกศีรษะ พระอินทร์ทอดพระเนตรเห็นด้วยทิพยจักษุ ทรงดำริว่า โทณพราหมณ์ไม่อาจทำสักการะให้สมควรแก่พระทาฐธาตุ ควรจะนำมาบูชาในเทวโลก จึงทรงอัญเชิญพระทาฐธาตุนั้นจากผ้าโพกของโทณพราหมณ์ ประดิษฐานในสุวรรณโกศ ทรงนำขึ้นไปบรรจุไว้ในพระเจดีย์จุฬามณี ในดาวดึงสเทวโลก ฉะนั้น ในพระเจดีย์นี้จึงมีสิ่งบรรจุหลายอย่าง แต่ก็เรียกว่า จุฬามณีเจดีย์[๖๒]

ขัตติยะในชมพูทวีปสมัยพุทธกาล น่าจะไว้พระเกศายาวมุ่นเป็นโมฬี (มวยผม) มีปิ่นเสียบที่

---

[๖๑] ชาดก. ๑/๑๐๒-๓.

[๖๒] ปฐม. ๕๑๕-๖.

จุฬา (ผมส่วนยอด) และมีเครื่องรัดเกล้า พระพุทธรูปสมัยแรก มีทำพระเศียรแบบขัตติยะดั่งกล่าวในเวสสันดรชาดกมีแสดงไว้ตอนหนึ่งว่า พระเวสสันดรประทานทุกสิ่งแก่ผู้ขอจนกระทั่ง **สุวรรณสูจิ** ดั่งกล่าวในมหาชาติคำหลวงว่า *ธก็ถอดพระอินท์ปิ่นมาศ ประสาทแก่นายพเนจรนั้น.*

เทวสภาสุธัมมา

เรื่องสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ตลอดถึงประวัติของท้าวสักกเทวราชหรือพระอินทร์ตามที่เล่ามาแล้ว โดยมากเก็บความมาจากคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา ในคัมภีร์ฎีกาซึ่งแต่งภายหลังอรรถกถายิ่งพรรณนาไว้พิสดารกว่าคัมภีร์อรรถกถา เช่น พรรณนาถึงรายละเอียดของเครื่องประดับต่าง ๆ จะเก็บความในฎีกาเล่าต่อไปถึง เทวสภาสุธัมมา เทวสภานี้พื้นเป็นแก้วผลึกที่เสาขื่อและคอรับขื่อ (สังฆาฏะ) เป็นต้น สลักเป็นรูปสัตว์ร้ายเป็นต้น ด้วยแก้วมณี เสาสำเร็จด้วยทอง บาทเสา (ถัมภฆฏกะ) และคอรับขื่อสำเร็จด้วยเงิน รูปสัตว์ร้ายสำเร็จด้วยแก้วประพาฬ นางตรัน (โคปาณสี ไม้ค้ำโครงหลังคา) ค้นทวย (ปักขปาสะ) ขอบมุข สำเร็จด้วยรัตนะ ๗ หลังคามุงด้วยกระเบื้อง อินทนิลโบกด้วยทอง โดยยอดสำเร็จด้วยรัตนะ ตรงกลางเทวสภามีธรรมาสน์ มีรัตนบัลลังก์กางกั้นเศวตฉัตร เป็นที่พระพรหมชั้นสูงลงมาแสดงธรรม หรือพระอินทร์หรือเทพผู้รู้ธรรมแสดงธรรม ถัดมาเป็นที่ประทับของพระอินทร์ แล้วเป็นที่นั่งของเทวบุตร ผู้เป็นสหายทำกุศลร่วมกันมา ๓๓ องค์ แล้วเป็นที่นั่งของเทพผู้มีศักดาใหญ่น้อยถัดกันไปโดยลำดับ แต่บางคัมภีร์เล่าว่า[๖๓] ตรงกลางเทวสภาเป็นที่ประทับของพระอินทร์ น่าจะถือเอาความว่าในวันที่มีแสดงธรรม ก็ตั้งธรรมาสน์ไว้ตรงกลาง ส่วนเวลาปกติตั้งที่ประทับของพระอินทร์มีทิพยลดา (ไม้เครือเถา) ชื่ออาสาวดี ส่วนต้นปาริฉัตตกะ หรือปาริชาตก์ เมื่อออกดอกส่งกลิ่นหอมขจร ก็จะมีลมทิพย์โชยพัดมาเด็ดดอกปาริชาตก์ แล้วมีลมรับดอกให้ปลิวเข้าไปในเทวสภา มีลมกวาดดอกเก่าออก มีลมเกลี่ยดอกใหม่ มีลมบรรจงจัดช่อกลีบและเกษรให้งดงามชวนชม พวกเทพพากันคอยฤดูผลัดใบของต้นปาริชาตก์ เพื่อจะได้ประชุมรื่นเริงในคราวต้นปาริชาตก์ออกดอกบานสะพรั่งเต็มที่

คัมภีร์ต่าง ๆ ชั้นอรรถกถาฎีกาที่พรรณนาเรื่องสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เป็นคัมภีร์ที่เขียนขึ้นภายหลังพุทธกาลมานาน เช่น **อรรถกถาธรรมบท** ก็เขียนขึ้นภายหลังพุทธกาลประมาณ ๑,๐๐๐ ปี คัมภีร์ฎีกาต่าง ๆ เขียนขึ้นภายหลังจากนั้น และส่วนใหญ่เขียนในลังกา เมื่ออ่านดูหลายคัมภีร์สอบกัน ก็พบข้อที่กล่าวไม่ตรงกันหลายแห่ง และความบางเรื่องดูจะขัดกันในตัวก็มี เช่น บ้านเกิดของมฆมาณพ ว่ามจคามก็มี อจลคามก็มี ต้นไม้ประจำสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ คือต้นปาริชาตก์ บางคัมภีร์แสดงว่าเกิดขึ้นเมื่อมฆมาณพไปเกิดเป็นพระอินทร์ เพราะเหตุที่เมื่อเป็นมนุษย์ได้ปลูกต้นโกวิฬาระ (ทองหลาง) เพื่อเป็นร่มเงาแก่ประชาชน จึงไม่ใช่เป็นต้นไม้ ที่มีอยู่ก่อนเมื่อครั้งบุพเทพคืออสุระครอบครองอยู่

แต่บางคัมภีร์เล่าว่า[๖๓] ภพน์ดาวดึงส์บนยอดเขาสิเนรุและภพน์อสุระใต้เขาสิเนรุ มีทิพยสมบัติ

---

[๖๓] สา. ป. ๑/๓๙๗-๙.

ต่าง ๆ คล้ายคลึงกัน ตลอดถึงต้นไม้ประจำภพน์ทั้งสองนี้ก็คล้ายคลึงกัน จนถึงพวกอสุระ เมื่อถอยลงไปตั้งเมืองอยู่ใต้เขาสิเนรุแล้ว ก็ยังเคลิบเคลิ้มไปว่ายังอยู่ที่เมืองเก่าของตนบนยอดเขาสิเนรุ ครั้นถึงฤดูต้นจิตตปาฏลีออกดอก ได้เห็นดอกต้นจิตตปาฏลีแล้ว จึงรู้สึกขึ้นว่าไม่ใช่ต้นปาริชาตก์ เกิดความเสียดายเมืองเก่าของตน จึงยกกันขึ้นไปเพื่อจะชิงเอาเมืองเก่าซึ่งได้ชื่อว่า ดาวดึงส์นั้นคืน ตามเรื่องที่พรรณนามานี้แสดงว่าต้นปาริชาตก์มีประจำอยู่ในที่นั้นก่อนแล้ว ไม่ใช่มาเกิดขึ้นภายหลัง และสงครามระหว่างเทพกับอสุระก็จะต้องมีทุกคราวที่ต้นจิตตปาฏลีออกดอก แม้ในบัดนี้ก็น่าจะยังทำสงครามกันอยู่ทุกฤดูที่ต้นจิตตปาฏลีออกดอกดังกล่าว ในการทำสงครามกันท่านยังพรรณนาไว้ว่าไม่มีฝ่ายไหนบาดเจ็บล้มตาย ทั้งชิงเอาเมืองของกันและกัน ก็ไม่ได้ดังที่กล่าวมาแล้ว

น่าคิดอีกว่าพวกอสุระเป็นพวกบุพเทพคือพวกเทพที่อยู่ในถิ่นสวรรค์ชั้นดาวดึงส์มาก่อน ไฉนจึงไม่จัดเข้าพวกเทวดาด้วย และไฉนจึงไม่จัดอสุรภพน์เป็นสวรรค์ชั้นหนึ่ง และเมื่อไม่จัดเป็นพวกเทวดาจะจัดเป็นพวกอะไร เป็นสุคติ หรือทุคติ และเมื่อทั้งสองฝ่ายต้องทำสงครามกันอยู่ทุกฤดูออกดอกของต้นจิตตปาฏลี ดูก็จะไม่ค่อยมีความสุขเท่าไรนัก ไม่ค่อยสมกับเป็นสวรรค์ซึ่งเป็นผลของทาน ศีล เพราะพวกเทวดาชาวเมืองดาวดึงส์ ต้องเป็นทหารออกสงครามกันเกือบจะเป็นงานประจำปี และที่กล่าวว่าฤดูรื่นเริงของพวกเทวดาคือฤดูที่ต้นปาริชาตก์ออกดอก ก็น่าจะรื่นเริงกันไม่ได้เต็มที่ เพราะจะต้องออกสงครามรบกับอสุระ ฉะนั้น ฤดูที่ต้นไม้ประจำภพน์ทั้งสองออกดอกก็กลายเป็นฤดูสงครามแทนที่จะเป็นฤดูรื่นเริงของเมืองทั้งสอง

ในอรรถกถากุลาวกชาดก[๖๔] ยังได้นำเอาเรื่องมฆมาณพไปเกิดเป็นพระอินทร์มากล่าวว่า เป็นชาติอดีตของพระพุทธเจ้าชาติหนึ่ง เรื่องพระอินทร์ตามที่เล่านี้ จึงกลายเป็นไม่ใช่พระอินทร์องค์ปัจจุบันแต่กลายเป็นพระอินทร์ในอดีตกาลนานไกล แต่ท่านก็ได้กล่าวไว้ว่าเมื่อพระอินทร์องค์หนึ่งสิ้นบุญจุติไปก็มีพระอินทร์อีกองค์หนึ่งเกิดสืบแทนกันไป บางคัมภีร์ตั้งกฎเกณฑ์ไว้ด้วยว่า ผู้ที่จะไปเกิดเป็นพระอินทร์ทุกคนต้องเป็นคนชาวบ้านอจลคามในแคว้นมคธ และทำบุญเช่นเดียวกับมฆมาณพ.

คราวนี้ กลับมาย้อนพิจารณาดูถึงความประพฤติของมฆมาณพ ท่านพรรณนาถึงมฆมาณพว่าแผ้วถางที่ดินสร้างถนนหนทางเป็นต้น เมื่อมีใครมาแย่งที่ก็ไม่หวง ย้ายไปแผ้วถางที่อื่นต่อไป ทั้งหมดเข้าลักษณะผู้ที่สร้างความสุขให้แก่ประชาชนสมเหตุสมผล แต่เมื่อไปเกิดเป็นพระอินทร์ ดูมีความประพฤติเปลี่ยนไป ทำนองหัวหน้าหมู่หรือราชาในสมัยโบราณซึ่งเจริญและฉลาดกว่า อพยพหรือยกกองทัพไปยึดถิ่นของหมู่ชนที่ยังไม่เจริญไม่ฉลาด จะพึงเห็นได้ตามเรื่องที่ท่านเล่าเอง พวกอสุระซึ่งเป็นเจ้าถิ่นชั้นดาวดึงส์แต่เดิมดูก็ตั้งใจต้อนรับคณะของพระอินทร์ซึ่งมาใหม่อย่างซื่อ ๆ ทั้งมีน้ำใจเอื้อเฟื้อจนถึงแบ่งเมืองให้ครอบครองถึงกึ่งหนึ่ง และจัดให้มีการเลี้ยงต้อนรับ แต่พระอินทร์ต้องการจะครอบครองแต่ฝ่ายเดียวทั้งหมด จึงออกอุบายให้พวกอสุระ ดื่มสุราจนเมาหมดความรู้สึกแล้วช่วยกันจับทุ่มลงไป ในอรรถกถาสังยุตยังเล่าว่า เมื่อพวกอสุระฟื้นคืนสติขึ้นแล้ว รู้ตัวว่าเสีย

[๖๔] ชาตก. ๑/๓๐๘.

เมืองไปเพราะสุรา จึงตั้งกติกากันไว้ว่าจะไม่ดื่มสุรากันอีกต่อไป แต่ก็เสียเมืองไปเสียแล้ว และเพราะเหตุนั้น จึงได้นามว่า **อสุระ** *ไม่ดื่มสุรา* ถอดเอาความก็คือ พระอินทร์ออกอุบายขับอสุระออกไปได้หมด เรื่องของพระอินทร์ดั่งกล่าวนี้ ดูตรงข้ามกับเรื่องของมฆมาณพ ฉะนั้น *จึงเห็นได้ชัดว่าเรื่องของพระอินทร์คงเป็นเรื่องของกษัตริย์หรือราชาเก่าแก่ดึกดำบรรพ์ ตั้งแต่ก่อนพุทธกาลซึ่งมีชื่อเสียงทรงจำกันมาเป็นพิเศษ จนถึงภายหลังยกขึ้นเป็นเทวราชครอบครองสวรรค์ชั้นหนึ่ง ครั้นตกมาถึงยุคพุทธกาล เรื่องพระอินทร์หรือท้าวสักกเทวราชก็ได้ติดเข้ามาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ในฐานะเป็นจอมเทพชั้นดาวดึงส์*

ในคัมภีร์ชั้นบาลีมีกล่าวถึงหลายแห่ง แต่มาเล่าให้พิสดารมากในชั้นอรรถกถาฎีกา ด้วยเก็บเอาเรื่องพระอินทร์ของเก่ามาเล่าผสมกับเรื่องของมฆมาณพให้เป็นคนเดียวกัน คือมฆมาณพไปเกิดเป็นพระอินทร์ แต่ประวัติของมฆมาณพดำเนินเรื่องไปตามหลักทานศีล ซึ่งเป็นเหตุแห่งสวรรค์ตามหลักพระพุทธศาสนาโดยตรง ส่วนประวัติของพระอินทร์ดำเนินไปตามหลักของวีรบุรุษหรือมหาราชทางคดีโลก ไม่คำนึงถึงทานศีลเป็นใหญ่ แต่มุ่งชัยชนะเป็นที่ตั้ง ฉะนั้น เมื่อเทียบดูกันแล้วจะเห็นว่าเป็นเรื่องมาคนละทาง คนละคติ เมื่อจับมาผสมกันก็คงยันกันอยู่คนละแนวนั่นเอง หรือจะแก้ว่าเมื่อมาเกิดเป็นเทพผู้หัวหน้า ได้เสวยทิพยสมบัติ ก็เลยเกิดความติดความเพลิน เปลี่ยนปฏิปทาไป ข้อแก้นี้อาจเป็นไปได้ เทียบในเมืองมนุษย์นี้เอง คนที่เคยประพฤติดีเมื่อเป็นคนสามัญ ครั้นได้ยศได้ลาภมากขึ้นเปลี่ยนความประพฤติไปก็มี สวรรค์จึงอาจกลายเป็นโทษแก่คนที่หลงติดมัวเมาอยู่ได้ เพราะเป็นผลที่น่าติดน่าเพลิดเพลินอย่างยิ่ง เมื่อเมาสวรรค์จนลืมตัวเสียแล้วก็ย่อมจะลืมความดีได้ ฉะนั้น เทวดาจึงมีเวลาสิ้นบุญต้องจุติ บางทีจุติก่อนกำหนดก็มี ท่านว่าเหตุอย่างหนึ่งได้แก่เพราะมัวเล่นเพลินจนลืมบริโภค คือเพราะเมาสวรรค์เกินไปนั่นเอง.

วัตตบท ๗ ประการ

เรื่องพระอินทร์ที่กล่าวถึงในคัมภีร์ชั้นบาลีก็มีเค้าเรื่องเช่นเดียวกับในอรรถกถาฎีกา ท่านรวบรวมไว้ **สักกสังยุต** ดั่งจะเลือกเก็บความมาเล่าต่อไป.

ครั้งหนึ่ง เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ในศาลาประชุมที่สร้างเป็นเรือนยอดในป่ามหาวันใกล้กรุงเวสาลี เจ้าลิจฉวีชื่อ **มหาลิ** เข้าไปเฝ้ากราบทูลว่า พระพุทธองค์ได้ทรงเคยเห็นท้าวสักกะจอมเทพแล้วหรือ พระองค์ตรัสตอบว่าได้ทรงเห็น เจ้ามหาลิก็ยังสงสัย กราบทูลว่าท้าวสักกะจอมเทพที่ทรงเห็นนั้นน่าจะเป็นท้าวสักกะปลอม เพราะท้าวสักกะจอมเทพเห็นได้ยาก พระองค์ตรัสตอบว่า ทรงรู้จักท้าวสักกะ ทั้งทรงทราบธรรมที่ท้าวสักกะประพฤติแล้วจึงเกิดเป็นท้าวสักกะ

พระพุทธเจ้าได้ตรัสเล่าต่อไปว่า ท้าวสักกะจอมเทพเมื่อเป็นมนุษย์ในกาลก่อนได้เป็นมาณพชื่อว่า **มฆะ** ฉะนั้น จึงเรียกว่า **ท้าวมฆวา** หรือ **มฆวาน.**

เมื่อเป็นมนุษย์ในกาลก่อนได้ให้ทานในเมือง ฉะนั้น จึงเรียกว่า **ท้าวปุรินททะ.**

เมื่อเป็นมนุษย์ในกาลก่อนได้ให้ทานโดยสักการะเคารพ ฉะนั้น จึงเรียกว่า **ท้าวสักกะ.**

เมื่อเป็นมนุษย์ในกาลก่อนได้ให้ที่พัก ฉะนั้น จึงเรียกว่า **ท้าววาสะ** หรือ **วาสพ.**

ทรงคิดรู้ความทั้งพันชั่วเวลาครู่เดียว ฉะนั้น จึงเรียกว่า **ท้าวสหัสสักขะ** หรือว่า **สหัสสเนตร** แปลเหมือนกันว่า *ท้าวพันตา.*

ท้าวสักกะมีอสุรกัญญาชื่อสุชา เป็นปชาบดี (ชายา) ฉะนั้น จึงเรียกว่า **ท้าวสุชัมบดี.**

ท้าวสักกะครอบครองราชสมบัติ เป็นอิสริยาธิบดีแห่งทวยเทพชั้นดาวดึงส์ ฉะนั้น จึงเรียกว่า **ท้าวเทวานมินทะ** (จอมเทพ เรียกสั้นว่า พระอินทร์)

ท้าวสักกะจอมเทพ เมื่อเป็นมนุษย์ในกาลก่อน ได้สมาทานประพฤติปฏิบัติวัตตบท ๗ ประการ จึงเกิดเป็นท้าวสักกะ คือ

๑. เลี้ยงมารดาบิดาตลอดชีวิต
๒. ประพฤติอ่อนน้อมถ่อมตนต่อผู้เป็นเชษฐะ (ผู้เจริญคือผู้ใหญ่) ในตระกูลตลอดชีวิต
๓. มีวาจานุ่มนวลสุภาพตลอดชีวิต
๔. มีวาจาไม่ส่อเสียดตลอดชีวิต
๕. มีใจปราศจากความตระหนี่ ยินดีในการแจกจ่ายทาน ครอบครองเรือนตลอดชีวิต
๖. มีวาจาสัตย์จริงตลอดชีวิต
๗. ไม่โกรธ แม้ว่าถ้าเกิดโกรธขึ้นก็ระงับได้ทันทีตลอดชีวิต[๖๕]

ธชัคคสูตร-ธรรมเครื่องขจัดความกลัว

เรื่อง **เทวาสุรสงคราม** ได้มีเล่าไว้ในคัมภีร์ชั้นบาลีหลายแห่ง เรื่องมีชื่อเสียงที่ใช้สวดเป็นพระปริตต์คือ **ธชัคคสูตร**[๖๖] *(สูตรที่แสดงถึงยอดธง)* มีความว่า

สมัยเมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ในเชตวนารามของอนาถบิณฑิกะใกล้กรุงสาวัตถี ได้ตรัสเรื่องเทวาสุรสงครามแก่ภิกษุทั้งหลาย มีความว่า เรื่องเคยมีมาแล้ว สงครามระหว่างเทพและอสูรได้เกิดประชิดติดพันกันขึ้น ท้าวสักกะจอมเทพเรียกประชุมเทพชั้นดาวดึงส์ตรัสสั่งว่า ถ้าเทพผู้เข้าสงครามพึงเกิดความกลัวความหวาดเสียว หรือความสะดุ้งขนพองสยองเกล้า ก็ให้มองดูยอดธงของพระองค์ ไม่เช่นนั้นก็ให้มองดูยอดธงของเทวราชชื่อ **ปชาบดี** ไม่เช่นนั้นก็ให้มองดูยอดธงของเทวราชชื่อ **วรุณ** ไม่เช่นนั้นก็ให้มองดูยอดธงของเทวราชชื่อ **อีสาน** ความกลัวความหวาดเสียวหรือความขนพองสยองเกล้าก็จักหายไป เมื่อพระพุทธองค์ได้ตรัสเล่าเรื่องเทวาสุรสงครามในอดีตดั่งนี้แล้ว ก็ได้ตรัสน้อมเข้ามาทางพระพุทธศาสนาว่า เมื่อพวกเทพที่เข้าสงครามมองดูยอดธงของท้าวสักกะจอมเทพ หรือของเทวราชอีกสามองค์นั้น ความกลัวความหวาดเสียวหรือความขนพองสยองเกล้าจักหายไปก็ได้ ไม่หายไปก็ได้ เพราะเหตุที่ท้าวสักกะจอมเทพเองยังมิใช่ผู้ปราศจากราคะ โทสะ โมหะ

---

[๖๕] สํ. สคา. ๑๕/๓๓๗/๙๑๒-๕.

[๖๖] สํ. สคา. ๑๕/๓๒๐/๘๖๓-๖.

ยังมีความกลัว ความหวาดเสียว ความสะดุ้งยังต้องพ่ายหนี ส่วนพระองค์ตรัสอย่างนี้ว่า ถ้าท่านทั้งหลายไปอยู่ป่า ไปอยู่โคนไม้ หรืออยู่ในเรือนว่าง จักพึงเกิดความกลัวความหวาดเสียวหรือความขนพองสยองเกล้าขึ้น ก็พึงระลึกถึงพระองค์ หรือระลึกถึงธรรม หรือระลึกถึงสงฆ์ เมื่อระลึกถึงอยู่ดั่งนี้ ความกลัว ความหวาดเสียวหรือความขนพองสยองเกล้าจักหายไป เพราะเหตุที่พระตถาคตเป็นผู้ปราศจากราคะ โทสะ โมหะ เป็นผู้ไม่กลัว ไม่หวาดเสียว ไม่สะดุ้ง ไม่พ่ายหนี.

พระสูตรนี้มีข้อน่าสังเกตว่า มีคำขึ้นต้นว่า เรื่องเคยมีมาแล้ว ใช้ขึ้นต้นเมื่อจะเล่าเรื่องแต่อดีตที่ล่วงมาแล้วนาน แสดงว่าเป็นเรื่องที่เล่ากันมานาน และการนำเรื่องเก่ามาเล่าในคัมภีร์ชั้นบาลีทุกแห่งจะเป็นเรื่องนี้หรือเรื่องอื่นก็ตาม ก็เพื่อสาธกธรรม ดั่งที่เรียกว่า **นิทานสุภาษิต** ในเรื่องนี้ก็เช่นเดียวกันนำเรื่องเทวาสุรสงครามตอนนี้มาเล่าก็เพื่อสอนให้ระลึกถึงพระพุทธเจ้าเป็นต้น ในเมื่อเกิดความกลัวขึ้นเช่นเดียวกับพวกเทพเมื่อเข้าสงครามกับอสูร เกิดความกลัวขึ้นก็ดูยอดธงของพระอินทร์ หรือของเทวราชรองลงมาทั้งหลาย (**พระยอดธง** น่าจะสร้างขึ้นตามนัยพระสูตรนี้)

ขันติธรรม

ในสงครามคราวหนึ่ง **เวปจิตติอสุรินทร์** สั่งพวกอสูรให้พยายามจับพระอินทร์พันธนาการมาอสุรบุรี ฝ่ายพระอินทร์ก็สั่งให้พวกเทพจับเวปจิตติอสุรินทร์พันธนาการมาสุธัมมสภาเช่นเดียวกัน ในสงครามครั้งนั้น พวกเทพชนะอสูร จึงจับเวปจิตติอสุรินทร์พันธนาการมาสุธัมมสภา เวปจิตติ-อสุรินทร์เมื่อถูกพันธนาการ ๕ ตำแหน่ง (มือสอง เท้าสอง และคอเป็นที่ห้า) ถูกนำเข้ามายังสุธัมม-สภา ก็บริภาษด่าพระอินทร์ด้วยถ้อยคำหยาบช้าต่าง ๆ ทั้งในขณะที่เข้าไปและออกมา

พระมาตลีเทพสารถีทูลถามพระอินทร์ว่า ทรงอดกลั้นได้เพราะกลัวหรือว่าเพราะอ่อนแอ

พระอินทร์ตรัสตอบว่า ทรงทนได้ไม่ใช่เพราะกลัว ไม่ใช่เพราะอ่อนแอ แต่วิญญูเช่นพระองค์จะตอบโต้กับผู้พาลได้อย่างไร

พระมาตลีทูลว่า ผู้พาลจะได้กำเริบถ้าไม่กำหราบเสีย เพราะฉะนั้น ผู้มีปัญญาพึงกำหราบ ผู้พาลเสียด้วยอาชญาอย่างแรง

พระอินทร์ตรัสว่า ทรงเห็นว่ารู้ว่าเขาโกรธแล้วมีสติสงบได้ นี่แหละเป็นวิธีกำหราบพาล

พระมาตลีได้ทูลแย้งว่า ความอดกลั้นดั่งนั้นมีโทษ คือพาลเข้าใจว่าผู้นี้อดกลั้นเพราะกลัวเราก็ยิ่งข่ม เหมือนโคยิ่งหนีก็ยิ่งไล่

พระอินทร์ก็คงตรัสยืนยันว่า พาลจะสำคัญอย่างไรก็ตาม ประโยชน์ของตนสำคัญยิ่ง และไม่มีอะไรจะยิ่งไปกว่าขันติ ผู้ที่มีกำลังอดกลั้นต่อผู้ที่อ่อนแอเรียกว่ามีขันติอย่างยิ่ง เพราะผู้ที่อ่อนแอต้องอดทนอยู่เองเสมอไป ผู้ที่มีกำลังซึ่งใช้กำลังพาล (เช่นพาลตอบ) ไม่เรียกว่ามีกำลัง ส่วนผู้ที่มีกำลังซึ่งมีธรรมะคุ้มครอง ย่อมไม่มีกล่าวตอบ ผู้โกรธตอบผู้โกรธ หยาบมากไปกว่าผู้โกรธทีแรก ส่วนผู้ที่ไม่โกรธตอบผู้โกรธ ชื่อว่าชนะสงครามที่ชนะได้ยาก ผู้ที่รู้ว่าเขาโกรธแต่มีสติสงบได้ ชื่อว่า

ประพฤติประโยชน์ทั้งแก่ตนทั้งแก่ผู้อื่นทั้งสองฝ่าย แต่ผู้ที่ไม่ฉลาดไม่รู้ธรรมก็ย่อมจะเห็นผู้ที่รักษาประโยชน์ตนและผู้อื่นทั้งสองฝ่ายดั่งกล่าว ว่าเป็นคนโง่ไปเสีย ในคัมภีร์เล่าเรื่องพระอินทร์และพระมาตลีโต้ตอบกันดั่งนี้แล้วก็กล่าวเป็นพุทธโอวาทต่อไปว่า ท้าวสักกะจอมเทพยังกล่าวสรรเสริญ **ขันติ** *(ความอดทน)* และ **โสรัจจะ** *(ความเสงี่ยม)* ภิกษุทั้งหลายก็พึงมีขันติโสรัจจะจึงจะงดงาม.[๖๗]

เรื่องนี้สรรเสริญคุณของขันติ ในคำโต้ตอบกันแฝงคติธรรมที่น่าพิจารณา คือถ้าดูอย่างผิวเผินก็รู้สึกเพียงว่าพระอินทร์ทรงมีขันติเป็นอย่างดี และทรงสรรเสริญคุณของขันติต่าง ๆ แต่ก็ควรพิจารณาต่อไปว่า พระอินทร์ทรงใช้ขันติดั่งที่ตรัสสรรเสริญนั้นตอนไหน ก็จะเห็นได้ว่าทรงใช้ในตอนที่เป็นผู้ชนะแล้ว และเวปจิตติอสุรินทร์ถูกจับมัดเข้ามาเฝ้าหมดกำลังอำนาจที่จะทำอะไรได้ ได้แต่เพียงด่าอย่างคนแพ้หมดทางสู้ด้วยประการทั้งปวงเท่านั้น พระอินทร์ทรงใช้ขันติในตอนนี้จึงเหมาะด้วยประการทั้งปวง แต่ในตอนที่ทำสงครามกันไม่ได้แสดงว่า พระอินทร์ตรัสสั่งให้ใช้ขันติ แต่ทรงสั่งให้รบให้ชนะและให้จับอสุรินทร์พันธนาการนำเข้ามา ทั้งทรงอบรมให้ใช้ความพยายามดั่งจะเล่าต่อไป *เรื่องนี้จึงมีคติแฝงอยู่ถึงระยะเวลาที่ควรจะใช้ธรรมข้อไหน ในเวลาไหน สำหรับในคดีโลก ถ้าใช้ธรรมไม่ถูกเวลาแล้วก็จะเสียประโยชน์*

ในเทวาสุรสงครามครั้งหนึ่ง เวปจิตติอสุรินทร์ชักชวนท้าวสักกะให้เอาชนะกันด้วยสุภาษิต (ธรรมยุทธ) ทั้งสองฝ่ายตกลงกันตั้ง **ปาริสัชชะ** เป็นผู้พิจารณาตัดสิน (ทำนองอนุญาโตตุลาการกระมัง) เวปจิตติอสุรินทร์เสนอให้ท้าวสักกะทรงกล่าวขึ้นก่อน ฝ่ายท้าวสักกะทรงเสนอให้เวปจิตติอสุรินทร์กล่าวขึ้นก่อน เพราะเป็นบุพพเทพ (เทพอยู่มาก่อน)

เวปจิตติอสุรินทร์ได้กล่าวว่า พวกพาลพึงกำเริบอย่างยิ่งถ้าไม่มีผู้กำหราบเสีย เพราะฉะนั้นผู้ทรงปัญญาก็พึงกำหราบพาลด้วยอาชญาอย่างแรง

ท้าวสักกะได้ตรัสว่า พระองค์ทรงเห็นว่า รู้ว่าเขากำเริบ มีสติสงบได้ นี่แหละเป็นวิธีกำหราบพาล

เวปจิตติอสุรินทร์กล่าวว่า ตนเห็นว่าความอดกลั้นดั่งนั้นมีโทษ คือพาลเข้าใจว่าผู้นี้อดกลั้นเพราะกลัวเราก็ยิ่งข่ม เหมือนโคยิ่งหนีก็ยิ่งไล่.

ท้าวสักกะตรัสว่า พาลจะสำคัญอย่างไรก็ตาม ประโยชน์ของตนสำคัญยิ่งกว่า และไม่มีอะไรจะยิ่งไปกว่าขันติเป็นต้น เหมือนอย่างที่ตรัสตอบแก่พระมาตลีเทพสารถี

เมื่อเวปจิตติอสุรินทร์กล่าวจบครั้งหนึ่ง ๆ พวกอสุระพากันอนุโมทนา ฝ่ายพวกเทพนิ่ง เมื่อท้าวสักกะตรัสจบครั้งหนึ่ง ๆ พวกเทพพากันอนุโมทนา พวกอสุระนิ่ง ครั้นทั้งสองฝ่ายได้กล่าวจบแล้ว พวกปาริสัชชะของเทพและอสุระได้ลงความเห็นว่า คำของเวปจิตติอสุรินทร์เป็น**ทุพภาษิต** เพราะแนะนำให้ลงทัณฑ์ให้ลงศัสตราวุธให้ทะเลาะวิวาทบาดหมาง ส่วนคำของท้าวสักกะเป็น**สุภาษิต** เพราะแนะนำให้ไม่ลงทัณฑ์ไม่ลงศัสตราวุธ ไม่ทะเลาะวิวาทบาดหมาง จึงตัดสินให้ท้าวสักกะชนะ[๖๘]

---

[๖๗] สํ. สคา. ๑๕/๓๒๓/๘๖๗-๘๗๖.

[๖๘] สํ สคา. ๑๕/๓๒๖/๘๗๗-๘๘๓.

ความเพียร

ในเทวาสุรสงครามครั้งหนึ่ง ท้าวสักกะตรัสอบรม **สุวีรเทวบุตร** ซึ่งรับเทวโองการให้ยกไปรบอสุร แล้วประมาทละเลยเสียถึงสามครั้งว่า ผู้ที่ไม่มีความพากเพียรพยายาม จะบรรลุถึงความสุขได้ในที่ใดก็ขอให้ไปในที่นั้นเถิด และช่วยบอกให้พระองค์ไปในที่นั้นด้วย.

สุวีรเทวบุตรกราบทูลว่า ผู้ที่เกียจคร้านไม่ขยันหมั่นเพียร ไม่ทำกิจที่ควรทำ แต่ก็ได้รับความสำเร็จทุกสิ่งทุกอย่างที่ปรารถนา ขอประทานพรอย่างนี้แก่ตน

ท้าวสักกะตอบว่า คนเกียจคร้านบรรลุถึงความสุขอย่างยิ่งในที่ใด ก็ให้สุวีรเทพบุตรไปในที่นั้นเอง และช่วยบอกให้พระองค์ได้ไปในที่นั้นด้วย.

สุวีรเทพบุตรก็ยังกราบทูลขอประทานพรเพื่อให้ได้รับความสุขชนิดที่ไม่มีทุกข์โศก โดยไม่ต้องทำอะไร.

ฝ่ายท้าวสักกะตรัสว่า ถ้าจะมีใครดำรงชีวิตอยู่โดยไม่ต้องทำอะไรในทิศทางไหน นั่นเป็นทางนิพพานแน่ ให้สุวีรเทพบุตรไปและช่วยบอกพระองค์ให้ไปด้วย.

อีกเรื่องหนึ่ง ท้าวสักกะทรงอบรมสุริมเทวบุตร เพราะปรารภเหตุเช่นเดียวกัน พระพุทธเจ้าได้ทรงเล่าเรื่องท้าวสักกะเป็นอดีตนิทานสาธกยกขึ้นเตือนภิกษุทั้งหลายว่า บวชแล้วก็พากเพียรพยายามเพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง บรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ ทำให้แจ้งซึ่งธรรมที่ยังไม่ทำให้แจ้งเถิด.[๖๙]

ในสงครามระหว่างเทพและอสุระ ครั้งหนึ่งหมู่ฤๅษีผู้มีศีลมีกัลยาณธรรมคิดเห็นว่า พวกเทพตั้งอยู่ในธรรม ส่วนพวกอสูรไม่ตั้งอยู่ในธรรม จะพึงมีภัยจากอสุระ จึงพากันไปหา **สัมพรอสุรินทร์** ขออภัยทักษิณาทาน (อภัยทาน) ฝ่ายสัมพรอสุรินทร์ได้กล่าวว่า ไม่ให้อภัยแก่พวกฤๅษีชั่วร้ายซึ่งคบท้าวสักกะ พากันมาขออภัยก็ดีแล้ว จะให้ภัยแก่ฤๅษีพวกนี้สักที พวกฤๅษีได้กล่าวสาปสัมพรอสุรินทร์ว่าภัยจงมีแก่ผู้ให้ภัย หว่านพืชเช่นใดก็ย่อมได้รับผลเช่นนั้น ทำดีย่อมได้ดี ทำชั่วย่อมได้ชั่ว หว่านพืชแล้วก็จักเสวยผลของพืชที่หว่านเอง ในราตรีนั้น สัมพรอสุรินทร์นอนผวาตื่นสะดุ้งหวาดเสียวขึ้นสามครั้ง พระอาจารย์กล่าวอธิบายว่า เพราะเหตุที่ถูกสาปจนนอนสะดุ้งดังนั้น จึงได้ชื่อว่า **เวปจิตติ** สืบมา[๗๐]

ในบางคราว ทั้งสองฝ่ายก็สงบสงครามกันและไปด้วยกัน แต่ก็ยังคงมีความเห็นและความประพฤติต่างกัน

ครั้งหนึ่งท้าวสักกะทรงดำริว่าไม่ควรประทุษร้ายศัตรู เวปจิตติอสุรินทร์ทราบพระดำรินั้นด้วยใจ จึงเข้าไปหาท้าวสักกะ ณ ที่ประทับ ท้าวสักกะทอดพระเนตรเห็นแต่ไกล ตรัสสั่งให้เวปจิตติอสุรินทร์หยุด ตรัสว่าทรงจับได้ (ว่าลอบเข้ามา) แล้ว เวปจิตติอสุรินทร์จึงถามว่า ท้าวสักกะทรงละความคิดเดิมว่าจะไม่ทำร้ายศัตรูเสียหรือ ท้าวสักกะตรัสให้เวปจิตติอสุรินทร์ สบถก่อนว่าจะไม่ทำร้าย

---

[๖๙] สํ สคา. ๑๕/๓๑๗/๘๔๗-๘๕๔.

[๗๐] สํ สคา. ๑๕/๓๓๒/๘๙๙-๙๐๔.

เวปจิตติอสุรินทร์จึงสบถว่าบาปของผู้กล่าวเท็จ บาปของผู้กล่าวร้ายพระอริยเจ้า บาปของผู้ประทุษร้ายมิตร บาปของผู้อกตัญญู ขอให้บาปนั้นทั้งหมดจงตกต้องผู้ประทุษร้ายต่อท้าวสักกะ[๗๑]

ในบางครั้ง ท้าวสักกะและเวโรจนอสุรินทร์ไปเฝ้าพระพุทธเจ้าด้วยกันในวิหารสำหรับประทับพักกลางวัน ต่างยืนพิงพาหาประตูองค์ละข้าง ทั้งสองต่างได้กล่าวภาษิตถวายพระพุทธเจ้า สรรเสริญความเพียรพยายามจนกว่าจะสำเร็จประโยชน์ แต่คำของพระอินทร์กล่าวแกมสรรเสริญขันติ[๗๒]

ครั้งหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ในวิหารสำหรับประทับพักกลางวัน ท้าวสักกะและสหัมบดีพรหมเข้าไปเฝ้า ยืนพิงพาหาประตูองค์ละข้าง ท้าวสักกะกราบทูลขอให้ทรงหมั่นจาริกเที่ยวไปในโลก เพราะทรงมีจิตวิมุตติดีแล้ว เหมือนดวงจันทร์วัน ๑๕ ค่ำ ส่วนสหัมบดีพรหมกราบทูลขอให้ทรงหมั่นจาริกเที่ยวไปแสดงธรรมในโลก เพราะผู้รู้ธรรมจักมี.[๗๓]

ในบางครั้ง ท้าวสักกะและเวปจิตติอสุรินทร์ไปหาฤษีผู้มีศีลกัลยาณธรรมด้วยกัน เวปจิตติอสุรินทร์สวมรองเท้า คาดขรรค์ กั้นร่ม เข้าสู่อาศรมทางยอดประตูเดินเฉียดหมู่ฤษีโดยไม่เคารพ ฝ่ายท้าวสักกะถอดฉลองพระบาท ประทานพระขรรค์แก่เทพอื่น ลดฉัตร เข้าไปสู่อาศรมทางประตู ยืนประคองอัญชลีไปทางหมู่ฤษีในที่ใต้ลม หมู่ฤษีได้ขอให้ท้าวสักกะถอยออกไปจากทิศทางที่ลมจะโชยกลิ่นกายของพวกฤษีไป ท้าวสักกะตรัสว่า ทรงประสงค์กลิ่นที่ลมโชยไปจากกายของฤษีเหมือนอย่างทรงประสงค์มาลาดอกไม้งามบนศีรษะ พวกเทพไม่เห็นว่าปฏิกูลในกลิ่นกายฤษี.[๗๔]

ครั้งหนึ่ง เวปจิตติอสุรินทร์ป่วยหนัก ท้าวสักกะเสด็จไปเยี่ยมถามอาการไข้ เวปจิตติอสุรินทร์ขอให้ท้าวสักกะทรงช่วยเยียวยารักษา ฝ่ายท้าวสักกะก็ทรงขอให้เวปจิตติอสุรินทร์บอก **สัมพริมายา** (มายามนต์ชื่อว่าสัมพริ เป็นมายามนต์ของอสุระกระมัง) ท้าวเวปจิตติอสุรินทร์ขออนุญาตพวกอสุระ แต่พวกอสุระห้ามไม่ให้บอก เวปจิตติอสุรินทร์จึงกล่าวผรุสวาทให้ท้าวสักกะไปนรก.[๗๕]

ยังมีเรื่องเบ็ดเตล็ด เช่นครั้งหนึ่ง ท้าวสักกะเตรียมจะทรงเทพรถเสด็จทอดพระเนตรอุทยาน เมื่อเสด็จลงจากเวชยันตปราสาททรงประคองอัญชลีนอบน้อมไปในทิศทั้งปวง เมื่อพระมาตลีเทพสารถีทูลถาม ตรัสตอบว่า ทรงนอบน้อมบรรพชิตผู้มีศีลบริสุทธิ์ มีจิตตั้งมั่นประพฤติพรหมจรรย์ และทรงนอบน้อมคฤหัสถ์ที่ทำบุญ มีศีล เลี้ยงดูภรรยาโดยธรรม บางครั้งเมื่อเสด็จลงจากเวชยันตปราสาททรงนมัสการพระพุทธเจ้า บางครั้งทรงนมัสการพระสงฆ์[๗๖]

---

[๗๑] สํ. สคา. ๑๕/๓๒๙/๘๘๗-๙.

[๗๒] สํ. สคา. ๑๕/๓๒๙/๘๘๗-๘๙๔.

[๗๓] สํ. สคา. ๑๕/๓๔๒/๙๒๕-๗.

[๗๔] สํ. สคา. ๑๕/๓๓๑/๘๙๔-๘.

[๗๕] สํ. สคา. ๑๕/๓๕๐/๙๕๐-๑.

[๗๖] สํ. สคา. ๑๕/๓๔๓/๙๒๘-๙๓๒.

ความไม่โกรธ

เรื่องเกี่ยวกับความไม่โกรธ ได้มีเล่าไว้หลายเรื่อง เช่น ครั้งหนึ่ง ท้าวสักกะเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า กราบทูลถามว่า ฆ่าอะไรได้อยู่เป็นสุข ฆ่าอะไรได้ไม่โศก พระองค์โปรดให้ฆ่าอะไรเพียงข้อเดียว ตรัสตอบว่า ฆ่าความโกรธ

ครั้งหนึ่ง มียักษ์ตนหนึ่งผิวพรรณเศร้าหมอง รูปร่างน่าเกลียด ขึ้นไปนั่งบนอาสนะของท้าวสักกะ พวกเทพชั้นดาวดึงส์พากันโพนทนาติเตียน แต่ยิ่งโพนทนาติเตียน ยักษ์นั้นก็ยิ่งงามยิ่งผ่องใส จนพวกเทพพากันประหลาดใจว่าจะเป็น **ยักษ์กินโกรธ** ท้าวสักกะทรงทราบแล้วได้เสด็จเข้าไป ทรงทำผ้าเฉวียงพระอังสะข้างซ้าย ทรงคุกพระชาณุมณฑลเบื้องขวาลงบนพื้นดิน (พรหมชาณุกะคุกเข่าท่าพรหม) ทรงประคองอัญชลี (เหนือพระเศียร) ประกาศพระนามของพระองค์ขึ้น ๓ ครั้ง ว่าพระองค์คือท้าวสักกะจอมเทพ ยักษ์นั้นก็มีผิวพรรณเศร้าหมอง รูปร่างน่าเกลียดยิ่งขึ้นจนหายไปในที่นั้น ท้าวสักกะขึ้นประทับบนอาสนะของพระองค์แล้วตรัสอบรมพวกเทพ สาธกพระองค์เองว่า พระองค์ไม่ทรงโกรธมาช้านาน ความโกรธไม่ตั้งติดในพระองค์ แม้จะโกรธชั่ววูบเดียวก็ไม่กล่าวผรุสวาจา พระองค์ทรงข่มตนได้

ครั้งหนึ่ง ท้าวสักกะได้กล่าวอบรมเทพชั้นดาวดึงส์ว่า ให้มีอำนาจเหนือความโกรธ อย่าจืดจางในมิตร อย่าตำหนิผู้ไม่ควรตำหนิ อย่ากล่าวส่อเสียด ความโกรธทับบดคนบาปเหมือนภูเขา.

อีกครั้งหนึ่ง ท้าวสักกะได้ตรัสอบรมพวกเทพชั้นดาวดึงส์ว่า อย่าให้ความโกรธครอบงำ อย่าโกรธตอบผู้โกรธ ความไม่โกรธและความไม่เบียดเบียนมีอยู่ในพระอริยะทั้งหลายทุกเมื่อ ส่วนความโกรธทับบดคนบาปเหมือนภูเขา.

อดีตชาติของเทวดา

ยังมีเรื่องที่เกี่ยวกับพระอินทร์ที่น่านำมาเล่ารวมไว้ด้วย เรื่องแรกเล่าไว้ในสักกสังยุตและในบาลีอุทาน มีเค้าเป็นเรื่องเดียวกัน จะเก็บเรื่องในบาลีอุทาน[๗๗]มาเล่าก่อน มีความย่อว่า สมัยเมื่อพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่พระเวฬุวันใกล้กรุงราชคฤห์ มีชายคนหนึ่งเป็นโรคเรื้อน เป็นคนยากจนแร้นแค้นแสนเข็ญ ชื่อว่า **สุปปพุทธะ** ชื่อนี้ก็ฟังดีอยู่ แปลว่าตื่นแล้วด้วยดี แต่อรรถกถาไขความว่าในคราวที่กำลังเป็นโรคเรื้อนอย่างแรงจนถึงเนื้อหลุด นอนร้องครวญครางอยู่ตามถนนตลอดคืน ทำให้คนไม่เป็นอันหลับอันนอน เสียงร้องครวญครางนั้นปลุกคนให้ตื่นอยู่ไม่ได้หลับสบาย จึงได้ชื่ออย่างนั้นในความหมายว่า ปลุกคนอื่นให้ตื่นจากการหลับสบาย วันหนึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าประทับนั่งแสดงธรรมแก่หมู่ชนกลุ่มใหญ่ สุปปพุทธะมองเห็นแต่ไกล คิดว่าคนประชุมกันอยู่เป็นอันมาก จะมีอาหารอะไรแบ่งให้บ้างเป็นแน่ จะต้องได้อาหารอะไรในที่นั้นบ้าง จึงเดินตรงเข้าไป ก็ได้เห็นว่าเขากำลังฟังธรรมกัน และพระพุทธเจ้ากำลังทรงแสดงธรรมก็หมดหวังในอาหาร แต่ก็เกิดอยากจะฟังธรรมบ้าง

---

[๗๗] ขุ. อุ. ๒๕/๑๔๕/๑๑๒-๔.

จึงนั่งลงฟังในที่ส่วนข้างหนึ่ง พระพุทธเจ้าทรงตรวจดูบริษัททั้งหมดในพระหฤทัย ทรงทราบด้วยพระญาณว่า ชายโรคเรื้อนผู้นี้เป็นภัพพบุคคล คือผู้ที่สมควรจะรู้ธรรมได้ จึงทรงมุ่งสุปปพุทธะชายโรคเรื้อน ทรงแสดงอนุปุพพิกถาต่อด้วยอริยสัจจ์สี่ จบแล้ว สุปปพุทธะได้ดวงตาเห็นธรรม กราบทูลสรรเสริญพระธรรมและแสดงตนเป็นอุบาสก ถึงพระผู้มีพระภาคเจ้า พระธรรมและพระภิกษุสงฆ์ เป็นสรณะตลอดชีวิตได้ถวายอภิวาททำประทักษิณคือเวียนขวาหลีกออกไป สุปปพุทธะออกไปไม่นานนักก็ถูกแม่โคลูกอ่อนขวิดตาย.

พวกภิกษุได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า กราบทูลถามคติเบื้องหน้าของสุปปพุทธะ ตรัสตอบว่า สุปปพุทธะเป็นโสดาบัน มีสัมโพธิ (ความตรัสรู้) เป็นเบื้องหน้า ภิกษุรูปหนึ่งกราบทูลถามอีกว่า เหตุใดสุปปพุทธะจึงเป็นคนยากจนแร้นแค้นแสนเข็ญ ตรัสตอบว่า สุปปพุทธะได้เคยเป็นลูกเศรษฐีในกรุงราชคฤห์นี้ วันหนึ่งออกไปชมสวนได้เห็นพระปัจเจกพุทธเจ้าพระนามว่า **ตครสิขี** เดินบิณฑบาตอยู่ในนคร ได้เกิดความคิดหมิ่นขึ้นว่า คนขี้เรื้อนเป็นใครเที่ยวเพ่นพ่านอยู่ ได้ถ่มน้ำลายเดินหลีกหันซ้ายให้แก่พระปัจเจกพุทธเจ้าไป ซึ่งเป็นการจงใจแสดงกิริยาหมิ่นไม่เคารพ (เป็นธรรมเนียมว่าทำประทักษิณเป็นกิริยาเคารพ คือเวียนขวาในโอกาสที่ลากลับ หรือให้เบื้องขวาของตนในโอกาสที่เดินหลีกกัน คือตนเองถือเอาทางซ้าย ให้ทางขวาแก่ท่านที่เคารพ แต่ถ้าตนเองถือเอาทางขวามือของตนให้ทางซ้ายมือของตนแก่ท่าน ก็เป็นกิริยาหมิ่นไม่เคารพ (บาลีว่า **อปพฺยามโต กริตฺวา**) สุปป-พุทธะไหม้อยู่ในนิรยะช้านาน เพราะวิบากที่เหลือของกรรมนั้น จึงได้เป็นมนุษย์ยากจนแร้นแค้นแสนเข็ญในกรุงราชคฤห์นี้ สุปปพุทธะอาศัยธรรมวินัยที่พระตถาคตทรงประกาศ มีศรัทธา สมาทานศีล สุตะ จาคะ ปัญญาแล้ว จึงไปเกิดเป็นสหายของเทพชั้นดาวดึงส์ รุ่งเรืองด้วยวรรณะและยศ ยิ่งกว่าเทพอื่น ๆ ในดาวดึงส์นั้น พระพุทธเจ้าได้ทรงเปล่งพระอุทานนี้ในเวลานั้น มีความว่า *บัณฑิต เมื่อมีเพียรบากบั่น ก็ควรเว้นบาปทั้งหลายในชีวโลกเสีย เหมือนคนมีจักษุเว้นทางที่ขรุขระเสียฉะนั้น*

ใน **สักกสังยุต**[๗๘] เล่าต่อไปในภาคสวรรค์ แต่มิได้ระบุชื่อว่า ได้เคยมีบุรุษผู้หนึ่งในกรุงราชคฤห์นี้ เป็นมนุษย์ยากจนแร้นแค้นแสนเข็ญ ได้มีศรัทธา ศีล เป็นต้น ตายแล้วบังเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ รุ่งเรืองยิ่งกว่าเทพอื่น ๆ เหมือนดั่งกล่าวไว้ในบาลีอุทานนั้น ฝ่ายเทพชั้นดาวดึงส์ก็พากันพูดค่อนขอดแคะได้ ลำเลิกภาวะเมื่อครั้งเป็นมนุษย์ยากจน แต่มาเกิดเป็นเทพรุ่งเรืองเกินเทพอื่น ๆ ท้าวสักก-เทวราชได้ทรงเรียกเทพชั้นดาวดึงส์มาทรงชี้แจงว่า อย่าได้ค่อนขอดเทวบุตรนี้เลย เพราะเมื่อเธอเป็นมนุษย์ในชาติก่อนได้สร้างสม ศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ ปัญญา ในพระธรรมวินัยที่พระตถาคตพระพุทธเจ้าประกาศ แล้วจึงมาบังเกิดในสุคติโลกสวรรค์ เป็นสหายของทวยเทพชั้นดาวดึงส์ รุ่งเรืองด้วยวรรณะและยศยิ่งกว่าเทพอื่น ๆ ท้าวสักกเทวราชได้ตรัสธรรมภาษิตอบรมเทพชั้นดาวดึงส์ต่อไปว่า *ผู้ใดมีศรัทธาตั้งมั่นดีไม่หวั่นไหวในพระตถาคตเจ้า มีศีลงดงามซึ่งพระอริยเจ้าประสงค์ยกย่อง มี*

---

[๗๘] สํ. สคา. ๑๕/๓๓๙/๔๑๗-๙.

ความเลื่อมใสในพระสงฆ์ และมีทัสสนะ คือความเห็นที่ตรง หมู่บัณฑิตเรียกผู้นั้นว่า ไม่ยากจน ชีวิตของผู้นั้นไม่เปล่าประโยชน์ เพราะฉะนั้น ผู้ทรงปัญญาเมื่อระลึกถึงคำสั่งสอนของพระพุทธะทั้งหลายก็ควรหมั่นประกอบศรัทธา ศีล ความเลื่อมใส ความเห็นธรรมกันเถิด.

ในอรรถกถา[๗๙]แห่งสังยุตนี้เล่าอดีตชาติของเทวบุตรนั้นก่อนแต่มาเกิดเป็นเทวบุตรว่า เป็นคนเข็ญใจชื่อว่าสุปปพุทธะ ดำเนินเนื้อเรื่องเหมือนในบาลีอุทาน แต่เล่าแปลกไปว่า ชาวเมืองสร้างมณฑปใหญ่ในที่กลางนคร นิมนต์พระสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขไปเสวย และได้ให้อาหารแก่สุปปพุทธะบริโภคจนหายหิวโหย อิ่มหนำสำราญรวมจิตแน่วแน่ได้ พระพุทธเจ้าทรงแสดงอริยสัจอนุโมทนาภัตตทานของชาวเมืองครั้งนั้น สุปปพุทธะฟังแล้วได้โสดาปัตติผล และได้เล่าบุพพกรรมของสุปปพุทธะผิดไปจากบาลีอุทานว่า เมื่อครั้งเป็นราชาครองกรุงพาราณสีแห่งกาสิกรัฐ เสด็จเลียบทำปทักษิณพระนคร ทรงประมาทหมิ่นพระปัจเจกพุทธเจ้า คล้ายกับที่เล่าในบาลีอุทาน (แต่ในบาลีอุทานว่าเป็นบุตรเศรษฐี)

ในอรรถกถาอุทาน[๘๐] เล่าเรื่องพิสดารออกไปอีกว่า เมื่อสุปปพุทธะฟังเทศน์จบ ได้บรรลุคุณพิเศษแล้ว ปรารถนาจะกราบทูลแด่พระศาสดา แต่ก็ไม่อาจจะฝ่าฝูงชนเข้าไปได้ ครั้นมหาชนพากันตามส่งเสด็จพระศาสดากลับไปวัดแล้ว ก็ได้ตรงไปวัด ในขณะนั้นท้าวสักกเทวราชทรงทราบ ทรงใคร่จะทดลองสอบสวน จึงเสด็จไปปรากฏพระองค์ในอากาศตรัสว่า สุปปพุทธะเป็นคนยากจนแร้นแค้นแสนเข็ญ พระองค์จักประทานทรัพย์นับไม่ถ้วน ขอแต่เพียงว่า ให้สุปปพุทธะจงพูดว่า พระพุทธเจ้าไม่ใช่พระพุทธเจ้า พระธรรมไม่ใช่พระธรรม พระสงฆ์ไม่ใช่พระสงฆ์ เราเลิกกันทีกับพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ฝ่ายสุปปพุทธะได้ถามว่า ผู้ที่ลอยพูดอยู่นั่นเป็นใคร เมื่อได้ฟังคำตอบว่า คือท้าวสักกเทวราช จึงกล่าวว่า ท้าวสักกเทวราชเป็นอันธพาลไม่มีละอาย ซึ่งมากล่าวคำที่ไม่ควรกล่าวอย่างนี้ ไม่ใช่ผู้ที่ควรจะกล่าวกับตน เหตุไฉนท้าวสักกะจึงกล่าวว่า ตนเป็นทุคคตะเข็ญใจไร้มิตรญาติ ก็ตนเป็นบุตรโอรสพระพุทธเจ้าผู้เป็นนาถะของโลก จึงไม่เป็นทุคคตะเข็ญใจไร้มิตรญาติโดยที่แท้ ตนบรรลุความสุขอย่างยิ่งแล้ว ทั้งตนเป็นคนมั่งมีทรัพย์มาก ยกพระพุทธภาษิตขึ้นกล่าวว่า *ทรัพย์คือศรัทธา ทรัพย์คือศีล ทรัพย์คือหิริ (ความละอายหรือรังเกียจบาป) ทรัพย์คือโอตตัปปะ (ความกลัวเกรงบาป) ทรัพย์คือสุตะ (ความสดับศึกษา) ทรัพย์คือจาคะ (การสละ) ทรัพย์คือปัญญา เป็นที่ครบเจ็ด ทรัพย์เหล่านี้มีแก่ผู้ใด เป็นสตรีหรือบุรุษก็ตาม บัณฑิตทั้งหลายกล่าวว่าผู้นั้นไม่ยากจน ชีวิตของผู้นั้นไม่เป็นโมฆะ (เปล่าประโยชน์)*

ท้าวสักกะล่วงหน้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า กราบทูลคำที่โต้ตอบกันทั้งหมด พระพุทธเจ้าตรัสว่า ท้าวสักกะตั้งร้อยตั้งพันองค์ก็ไม่อาจจะทำสุปปพุทธะให้พูดปฏิเสธ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ได้

[๗๙] สา. ป. ๑/๔๑๑.

[๘๐] สุปฺปพุทฺธกุฏฺฐิ วตฺถุ ธมฺมปท. ๓/๑๒๘-๙.

ฝ่ายสุปปพุทธะไปถึงวิหารแล้ว เข้าไปเฝ้าพระศาสดา กราบทูลคุณวิเศษที่ตนได้บรรลุ ออกจากที่เฝ้ากลับไปก็ถูกแม่โคขวิดสิ้นชีวิต

เรื่องพระอินทร์มาทดลองน้ำใจนี้ให้คติว่า ผู้ที่เห็นธรรมในพระพุทธศาสนาแล้ว ย่อมมีศรัทธาตั้งมั่นในพระรัตนตรัยไม่มีเปลี่ยนแปลง อย่างที่พูดกันในคำไทยเก่า ๆ ว่า ถึงจะมีพระอินทร์มาเขียว ๆ ก็ไม่เปลี่ยนใจ ไม่ต้องกล่าวถึงเทวดามนุษย์อื่น ๆ ทั้งนี้ เพราะมีอริยทรัพย์ ซึ่งเป็นทรัพย์ทางใจบริบูรณ์แล้ว และได้มองเห็นแล้วว่าเป็นสิ่งประเสริฐกว่าทรัพย์ภายนอกทั้งหมด แม้จะเป็นสมบัติจักรพรรดิ อริยทรัพย์นี้ได้มาจากพระพุทธเจ้า หรือได้เนื่องมาจากพระพุทธเจ้า ซึ่งทรงเป็นผู้ค้นพบและได้ประทานไว้แก่โลก ฉะนั้น จึงไม่ใช่วิสัยของผู้เห็นธรรม จะปฏิเสธพระรัตนตรัยได้เลย ใคร ๆ ก็ไม่อาจจะมาเปลี่ยนใจให้ออกห่างไปจากพระรัตนตรัยได้ ถึงแม้จะยากจนที่สุด และมีผู้นำทรัพย์นับไม่ถ้วนมาล่อ ดั่งเรื่องสุปปพุทธะนี้.

พระเจ้ามันธาตุราช

คำว่า **สักกะ** เป็นต้น ที่เรียกกันเป็นพื้นว่า **พระอินทร์** นั้นเป็นชื่อ *ตำแหน่งของ*เทวราช ผู้ครองสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ซึ่งองค์หนึ่งจุติไปแล้ว ก็มีอีกองค์หนึ่งเกิดขึ้นมาแทน สืบต่อกันไปดั่งนี้ไม่ขาดสาย ดั่งมีเรื่องเล่าใน **มันธาตุราชชาดก**[๑๑]ว่า ในครั้งปฐมกัลป์ เมื่อมนุษย์มีอายุยืนนานนับไม่ถ้วน (อสงไขย) พระเจ้ามันธาตุ ซึ่งสืบต่อพระวงศ์ตรงมาจาก **พระเจ้ามหาสมมตราช** ผู้เป็นพระราชาองค์แรกของโลก ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิครองโลกนับเป็นองค์ที่ ๘ พระเจ้ามันธาตุมีฤทธานุภาพมาก ครองโลกมนุษย์อยู่นานจนเบื่อแล้วก็ขึ้นไปครองสวรรค์ชั้นจาตุมหาราช ท้าวมหาราชทั้ง ๔ องค์ก็ต้อนรับยอมให้ครอบครอง พระเจ้ามันธาตุครองสวรรค์ชั้นแรกนี้ นานเข้าก็เบื่ออีก จึงขึ้นไปสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ท้าวสักกะก็ทรงต้อนรับแบ่งดาวดึงส์ให้ครองกึ่งหนึ่ง พระเจ้ามันธาตุครองดาวดึงส์อยู่นาน ท้าวสักกะจุติไปและเกิดขึ้นใหม่องค์แล้วองค์เล่าถึงสามสิบหกองค์ ก็เกิดเบื่อที่จะครองเพียงกึ่งเดียว คิดจะปลงพระชนม์ท้าวสักกะ เพื่อจะครองสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ทั้งหมด แต่ธรรมดาว่าท้าวสักกะไม่มีใครจะปลงพระชนม์ได้ ความคิดปรารถนาของพระเจ้ามันธาตุเป็น ตัณหา (ความทะยานอยากดิ้นรน) เป็นมูลแห่งวิบัติทำให้อายุสั้น ทำให้แก่ แต่เป็นธรรมดาว่าสรีระมนุษย์ไม่แตกทำลายในเทวโลก คือไม่ตายทิ้งซากไว้บนสวรรค์ พระเจ้ามันธาตุจึงตกจากสวรรค์ ลงมาผทมเป็นวาระสุดท้ายในพระราชอุทยาน เมื่อราชตระกูลได้ทราบพากันมาเฝ้าแวดล้อม มีรับสั่งให้ประกาศแก่มหาชนว่า พระองค์คือมันธาตุมหาราชพระจักรพรรดิราชของโลก พระราชาในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา พระราชาในเทวโลกชั้นดาวดึงส์ ครองสวรรค์ชั้นนั้นอยู่สามสิบหกชั่วอายุท้าวสักกะ ก็ทำตัณหาให้เต็มไม่ได้ ต้องตกลงมาจากสวรรค์สิ้นพระชนม์ ครั้นรับสั่งไว้ให้ประกาศดั่งนี้แล้ว ก็สิ้นพระชนม์ไปตามกรรม.

---

[๑๑] ชาตก. ๔/๔๗-๕๒.

ชาดกเรื่องนี้ ท่านเล่าไว้เพื่อแสดงโทษของ **ตัณหา** ว่าไม่มีใครทำให้อิ่มให้เต็มได้ เหมือนอย่างมหาสมุทรไม่มีอิ่มน้ำ ไฟไม่มีอิ่มเชื้อ เมื่อท่านเล่าชาดกนี้แล้ว ก็ได้แสดงเป็นพระพุทธภาษิตความว่า *จันทร์และอาทิตย์ส่องสว่างไปตลอดทิศเพียงใด หมู่สัตว์ที่อาศัยแผ่นดินตลอดทิศเพียงนั้น ล้วนเป็นข้าแผ่นดินของพระเจ้ามันธาตุทั้งหมด (พระองค์มีบุญญานุภาพ ปรบพระหัตถ์ให้ฝนกหาปณะตกลงได้) ความอิ่มในกามทั้งหลาย ด้วยฝนคือกหาปณะย่อมไม่มี (จึงทยานขึ้นไปครองสวรรค์สองชั้น เมื่อคิดทยานเกินวิสัยขึ้นไปอีกจึงร่วงลงมา) บัณฑิตรู้อย่างนี้ว่า กามทั้งหลายมีความน่ายินดีน้อย มีทุกข์มากจึงไม่ติดใจยินดีในกามทั้งหลายแม้ที่เป็นทิพย์ สาวกของพระสัมมาสัมพุทธะย่อมยินดีในธรรมเป็นที่สิ้นตัณหา* นอกจากได้คติธรรมดั่งกล่าว ยังได้คติความเชื่อว่าคำว่า **สักกะ** เป็นตำแหน่งผู้ครองสวรรค์ชั้นนี้ทุกกาลสมัย ใครมีบุญขึ้นไปครองก็เรียกว่า สักกะ ทุกองค์ตั้งแต่ปฐมกัลป์ของโลกก็เรียกอย่างนี้ ส่วนท้าวสักกะที่กล่าวถึงว่าเสด็จมาเกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้าของเราทั้งหลาย เป็นองค์ที่มฆมาณพไปเกิด ดั่งเล่าในบาลีสักกสังยุตที่เก็บมาเล่าไว้แล้ว

ตำแหน่งท้าวสักกะ-พระอินทร์

เรื่องตำแหน่งท้าวสักกะหรือพระอินทร์ เป็นตำแหน่งราชาแห่งสวรรค์ชั้นดาวดึงส์นั้น ยังได้อ้างใน **วิสัยหชาดกอรรถกถา**[๙๒] เล่าเรื่องท้าวสักกะในสมัยดึกดำบรรพก่อนพุทธกาลนานไกล แต่ท้าวสักกะองค์นี้ดูจะหวงตำแหน่งอยู่มาก จนถึงเกรงว่ามนุษย์ผู้ตั้งหน้าทำความดีจะคิดแย่งตำแหน่ง ความย่อมีว่า

มีเศรษฐีผู้หนึ่งในกรุงพาราณสีชื่อว่า **วิสัยหะ** เป็นคนใจบุญ ถือศีล ๕ มีอัธยาศัยยินดีในทานการบริจาค ตั้งโรงทานที่ประตูเมืองทั้ง ๔ ที่กลางเมืองและที่นิเวศน์ของตน สละทรัพย์ บริจาคทานมีจำนวนมากมายทุก ๆ วัน ร้อนถึงท้าวสักกเทวราช (นี้เป็นสำนวนไทย ส่วนสำนวนมคธว่าภพของท้าวสักกะหวั่นไหวด้วยอานุภาพทาน แท่นบัณฑุกัมพลศิลาอาสน์ของเทวราชแสดงอาการร้อน) ท้าวเธอทรงสอดส่องค้นหาว่า ใครหนอคิดจะทำพระองค์ให้เคลื่อนจากฐานะ(ตำแหน่ง) ก็ได้ทรงเห็นเศรษฐีผู้บริจาคทานเป็นการใหญ่ ซึ่งชะรอยว่าจะหวังให้ทานนี้ส่งผลให้พระองค์หลุดจากตำแหน่ง แล้วขึ้นมาเป็นท้าวสักกะเสียเอง จำที่พระองค์จะบันดาลให้ทรัพย์สินของเศรษฐีนั้นหายไปให้หมด ให้เศรษฐีกลายเป็นทุคคตะเข็ญใจ ไม่มีอะไรจะทำทานต่อไปได้ ท้าวเธอทรงดำริอย่างนี้แล้ว ก็ทรงบันดาลให้ทรัพย์ทุกอย่างตลอดถึงทาสกรรมกรผู้คนทั้งปวงของเศรษฐีอันตรธานไปทั้งสิ้น ไม่มีเหลือสักสิ่งหนึ่งสักคนหนึ่ง ผู้จัดการทานจึงมาแจ้งให้เศรษฐีทราบ ฝ่ายเศรษฐีเมื่อได้ทราบดั่งนั้น ก็สั่งให้ภริยาค้นหาสิ่งอะไรที่จะทำทานทั่วบ้าน ก็ไม่มีอะไร ให้เปิดคลังค้นหาก็ไม่พบอะไร ว่างเปล่าไปทั้งนั้น เศรษฐีก็ไม่ย่อท้อ คิดจะทำทานให้จงได้จึงชวนภริยาคว้าเคียว ตะกร้า และเชือก ที่เผอิญมีคนตัดหญ้าขายคนหนึ่งมาทิ้งไว้ ตรงไปที่ดงหญ้าช่วยกันเกี่ยวหญ้าไปขาย ได้ทรัพย์มาแล้วก็ทำทานแก่ยาจกวณิพก

---

[๙๒] ชาตก. ๔/๓๘๘-๓๙๒.

ผู้มาขอจนหมดทรัพย์ ที่ได้จากการขายหญ้าเรื่อยมาเป็นเวลาหลายวัน เศรษฐีเป็นคนสุขุมาลชาติ เคยสุขสบาย เมื่อมาต้องตรากตรำทำงานเป็นกรรมกรและอดอยาก ก็หมดกำลังลงทุกที แต่ก็ใจแข็ง มีความตั้งใจแรง อดทนเกี่ยวหญ้าขายทำทานติดต่อกันไปได้จนถึงวันที่ ๗ ก็เป็นลมล้มฟุบลงบนกองหญ้า

ฝ่ายท้าวสักกะได้ทรงเฝ้าติดตามสังเกตดูอยู่ ทรงเห็นว่าเศรษฐีไม่ยอมเลิกทำทานด้วยวิธี ที่ทรงบันดาลให้ทรัพย์หายไปนั้นแน่ จึงทรงบันดาลให้เศรษฐีได้เห็นพระองค์ลอยอยู่ในอากาศในขณะนั้น ตรัสขึ้นว่า ก่อนแต่นี้ เศรษฐีได้ให้ทานจึงได้สิ้นเนื้อประดาตัว ถ้าว่าต่อแต่นี้ไปจะไม่ให้ทาน เก็บรวบรวมไว้ก็จะตั้งโภคสมบัติขึ้นได้ เศรษฐีถามทราบว่าเป็นท้าวสักกะ แทนที่จะตื่นเต้นเชื่อฟังกลับคิดหมิ่นว่าไฉนท้าวสักกะซึ่งขึ้นไปเกิดเป็นท้าวสักกะได้เพราะความดี จึงมาห้ามไม่ให้ทำความดี จึงได้กล่าวตอบยืนยันว่า ปวงบัณฑิตกล่าวว่า อารยชนคนเจริญแม้ยากแค้นแสนเข็ญ ก็ไม่ทำอนารยกรรม (กรรมที่มิใช่ของคนเจริญ คือกรรมที่ไม่ดี เช่น ท้าวสักกะมาห้ามความดีของเขา ก็เป็นการทำไม่ดีเหมือนกัน) อย่าให้มีทรัพย์ที่เป็นเหตุให้สละศรัทธาบริจาคขึ้นเลยทีเดียว ทางที่รถคันหนึ่งแล่นไปได้ก็เป็นทางที่รถอีกคันหนึ่งแล่นไปได้เหมือนกัน (ทาน ศีล เป็นทางไปสวรรค์ ท้าวสักกะไปได้ เศรษฐีก็ไปได้เหมือนกัน) ขอให้วัตร (ข้อปฏิบัติ) เก่าแก่ที่ฝังลง (เป็นรากฐานของแผ่นดินแล้วคือทานวัตรนี้) จงสถิตเป็นวัตรต่อไปเถิด (อย่าถอนรากฐานของแผ่นดินออกเสียเลย แผ่นดินจะถล่ม ฟ้าก็จะถล่มลงด้วย) ผิว่ามีทรัพย์ก็จักให้ต่อไป เมื่อไม่มี ก็จะให้อะไร ๆ แม้เป็น (ทุคคตะ) อย่างนี้ก็จักให้ อย่าประมาททานเลย

ท้าวสักกะเมื่อไม่อาจห้ามได้ จึงตรัสถามความประสงค์ที่ให้ทานนั้น เศรษฐีนั้นเป็นพระโพธิสัตว์จึงตอบว่า ตนมิได้ปรารถนาจะเป็นท้าวสักกะ มิได้ปรารถนาจะเป็นพรหม แต่ปรารถนาจะเป็นองค์พระสัพพัญญูพุทธเจ้าในอนาคต ท้าวสักกะได้ทรงสดับแล้วพอพระหฤทัย ทรงลูบหลังของเศรษฐีด้วยพระหัตถ์ เศรษฐีก็กลับมีสกนธ์กายบริบูรณ์ อิ่มเอิบแข็งแรง ในขณะนั้น ทรัพย์สมบัติทั้งปวงที่อันตรธานไปก็กลับปรากฏขึ้นเหมือนอย่างเดิมด้วยสักกานุภาพ ท้าวสักกะได้ประทานทรัพย์นับไม่สิ้นสุดให้ เพื่อเศรษฐีจะได้บริจาคทานต่อไป นานเท่าไรก็ไม่หมดตามอัธยาศัย.

เรื่องนี้เมื่อดูไปตามท้องนิทานก็เกิดจากท้าวสักกะระแวงว่าจะถูกแย่งตำแหน่ง หรือที่เรียกในบัดนี้ว่ากลัวถูกแย่งเก้าอี้ แต่เมื่อพิจารณาเข้าไปในท้องนิทาน ก็น่าจะได้ **สารคติ** แฝงอยู่หลายประการ สารคติที่สำคัญนั้น คือ การที่จะทำทานนั้น ทีแรกต้องมีทรัพย์สิ่งของที่จะให้ก่อน ฉะนั้น ก็ต้องทำทรัพย์ให้มีขึ้นก่อนจึงทำทานได้ เมื่อมีที่จะให้ไม่สิ้นสุด จึงอาจให้ได้ไม่สิ้นสุด การให้จึงมีขอบเขตจำกัดอยู่กับการมี ผู้มีอัธยาศัยในทานจึงต้องมีอัธยาศัยในการหาทรัพย์ให้เกิดงอกงามเจริญด้วย คือต้องมีปัญญาหาทรัพย์ และมีปัญญาที่จะเลือกให้ เมื่อให้ทรัพย์ก็ไม่หมดสิ้น และการให้ก็ไม่หมดสิ้นทั้งเป็นการให้ในทางที่เป็นประโยชน์ เมื่อให้ในทางที่เป็นประโยชน์ที่ถาวรเท่าใด ก็เป็นการให้ที่ไม่หมดสิ้นเท่านั้น ในบัดนี้ เช่น ตั้งเป็นนิธิ หรือสร้างสิ่งที่เป็นถาวรประโยชน์ต่าง ๆ แม้ทรัพย์หรือวัตถุที่

ให้จะเป็นส่วนน้อย แต่ก็เป็นการให้ที่ไม่สิ้นสุด แม้การให้เพื่ออุปการะเกื้อกูล บุคคลเกื้อกูลสัตว์ก็เช่นเดียวกัน เพราะช่วยให้เกิดความสุขความเจริญสืบต่อไป แต่การทำความดีเด่นนั้นก็อาจถูกคนดีด้วยกันที่เขาคิดว่าจะเอาดีไปเสียคนเดียว หรือคิดว่าจะแย่งดีแย่งชื่อเสียง ริษยาขัดขวางเอาได้ จึงอาจต้องผจญคนดีด้วยกันอีกก็ได้ ถ้าไม่ย่อท้อถอยหลังเสีย รักษาแนวดีของตนไว้ให้มั่น ไม่หุนหันพลันแล่นว่าเขาเป็นศัตรู ไม่ด่วนเร่งที่จะให้ผลิตผลก่อนฤดูกาล ก็จะเป็นผู้ชนะชนิดที่ไม่มีใครแพ้ ในเมื่อความดีนั้นปรากฏว่าไม่เป็นอันตรายแก่ใคร ไม่เป็นของจำเพาะใคร แต่เป็นความดีที่เป็นประโยชน์แก่ทุกคน เป็นสาธารณ์แก่ทุกคน ไม่มีใครต้องเสียตำแหน่งความดีไป

ใน **สุธาโภชนชาดก**[๓๓] ได้เล่าถึงพระอินทร์อีกองค์หนึ่ง ในสมัยเก่าก่อนพระอินทร์ในสมัยพุทธกาล ซึ่งได้เคยเป็นมฆมาณพในชาติก่อนแต่ไปเกิดเป็นพระอินทร์ พระอาจารย์เล่าว่า พระอินทร์องค์อดีตนี้ชาติก่อนเป็นเศรษฐีชาวเมืองพาราณสี ได้ทำทาน รักษาศีล โดยเฉพาะ ได้ให้ทานอย่างมากมาย ทำกาลกิริยา (ตาย) แล้วไปเกิดเป็นพระอินทร์หรือท้าวสักกเทวราช ครองสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ท้าวเธอมีพระธิดา ๔ องค์ มีพระนามตามลำดับว่า **อาสา สัทธา สิรี หิรี** วันหนึ่ง พระธิดาทั้ง ๔ องค์ได้ชวนกันเก็บดอกไม้ทิพย์มีกลิ่นหอมร้อยเป็นมาลาประดับองค์ พากันไปยังสระอโนดาตเพื่อเล่นน้ำ นั่งพักอยู่บนแผ่นมโนศิลา ในขณะนั้น **พระนารทดาบส** ได้ถือดอกปาริชาตก์แห่งสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ผ่านมาโดยถือกั้นเป็นอย่างร่ม พระดาบสองค์นี้ออกบวชจากสกุลพราหมณ์ บำเพ็ญพรตในป่าหิมวันต์จนมีมหิทธิอำนาจขึ้นไปพักบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ได้ เทพธิดาทั้ง ๔ องค์มองเห็นดอกปาริชาตก์ที่พระดาบสถือมา ก็ร้องขอจากพระดาบส เหมือนอย่างขอจากเทพบิดาของตน พระดาบสตอบว่า องค์ดาบสเองไม่มีความต้องการหวงแหนดอกไม้ทิพย์นี้ แต่ก็จะให้แก่เทพธิดาองค์ที่ประเสริฐที่สุด ฉะนั้น องค์ใดประเสริฐที่สุด ก็ขอให้องค์นั้นมารับดอกไม้ทิพย์นี้ได้ เทพธิดาทั้ง ๔ ขอให้พระดาบสเป็นผู้เลือกให้เองพวกตนไม่สามารถจะเลือกกันเองได้ พระดาบสกล่าวว่า ไม่ใช่กิจของสมณะบรรพชิตจะเป็นผู้เลือกอย่างนั้น จะเลือกองค์หนึ่ง องค์อื่น ๆ ก็จะน้อยใจขึ้งเคียด จะเกิดวิวาทบาดหมาง จึงขอให้ไปทูลถาม **พระภูตาธิปะ** (ผู้เป็นใหญ่แห่งภูตทั้งหลาย) ซึ่งเป็นพระบิดาของตนเองเถิด เทพธิดาทั้ง ๔ ไม่ได้ดอกไม้ ไม่ได้คะแนนว่าเลิศจากพระดาบส ก็โทมนัส ต่างองค์ก็คิดว่าตนนั่นแหละเลิศ ก็พากันไปเฝ้าพระอินทร์ ขอให้ทรงชี้ขาด พระอินทร์ก็ไม่ยอมชี้ ตรัสไกล่เกลี่ยว่า คล้าย ๆ กันทั้ง ๔ องค์ ที่นี่จะว่าใครดีกว่าใครให้ทะเลาะกันอย่างไรได้

ยังมีพระดาบสรูปหนึ่ง ชื่อ **โกสิยะ** ตั้งอาศรมอยู่ที่ฝั่งแม่น้ำคงคาด้านทิศทักษิณ ข้างหิมวันตประเทศ ถือวัตรอยู่ข้อหนึ่ง โดยเคร่งครัดว่า เมื่อยังไม่แบ่งภัตรให้แก่ผู้อื่นก่อน ก็จะไม่ฉันเอง และเมื่อให้ก็จะเลือกให้ ฉะนั้น ให้พระธิดาทั้ง ๔ องค์ ไปหาโกสิยดาบสนั้น ครั้นพระอินทร์ได้ตรัสแนะนำให้พระธิดาพากันไปหาพระดาบสดั่งนี้แล้ว ก็ได้ตรัสสั่งพระมาตลีเทพสารถีให้นำสุธาโภชน

---

[๓๓] ขาตก. ๘/๒๘๔-๓๒๙.

ทิพย์ไปถวายพระดาบส พระมาตลีได้นำถาดสุธาโภชน์ไปวางในมือของโกสิยดาบสในเวลารุ่งอรุณ พระดาบสมองเห็นสุธาโภชน์สวรรค์ มีสีขาวเหมือนสังข์ สะอาด มีกลิ่นหอม ไม่มีอาหารอะไรที่เคยเห็นจะเปรียบเทียบได้ คิดสงสัยว่าบางทีพระอินทร์จะประทานลงมากระมัง แต่ว่าใครเป็นผู้นำมา พระมาตลีจึงได้ปรากฏทิพยกาย กล่าวแก่ดาบสว่า องค์สักรินทร์เทวราช ได้มีเทพบัญชาให้ตน นำสุธาโภชน์มาถวาย ขอให้พระดาบสฉันสุธาโภชน์นี้ ซึ่งเลิศกว่าภัตต์ทุกอย่างอย่าได้ห้ามเสีย **สุธาโภชน์นี้มีคุณกำจัดโทษได้ถึง ๑๒ ประการ** คือ ๑. ความหิว ๒. ความกระหาย ๓. ความไม่ยินดี ๔. ความกระวนกระวาย ๕. ความเหน็ดเหนื่อย ๖. ความโกรธ ๗. ความผูกใจโกรธ ๘. ความวิวาท ๙. ความส่อเสียด ๑๐. ความหนาว ๑๑. ความร้อน ๑๒. ความเกียจคร้าน.

โกสิยดาบสได้กล่าวแก่พระมาตลีว่า ท่านได้ถือเคร่งในวัตรอยู่ข้อหนึ่งว่า จะไม่ฉันเอง ก่อนที่จะแบ่งให้แก่ใคร เพราะท่านได้เห็นว่ามีความเลวอยู่ ๕ ประการ ตามสุภาษิตที่ระบุถึงความเลวในตัวพฤติกรรมหรือผู้ประกอบพฤติกรรมนั้นเองดั่งต่อไปนี้

๑. การกินผู้เดียว พระอริยเจ้าไม่นับถือบูชา

๒. คนไม่แบ่งภัตรให้แก่ผู้อื่น ย่อมไม่ได้ความสุข

๓. คนเป็นชู้ด้วยภริยาของผู้อื่น ชื่อว่าเป็นคนฆ่าหญิง

๔. คนด่าสมณะชีพราหมณ์ผู้มีศีลวัตรอันดี ชื่อว่าเป็นคนประทุษร้ายมิตร

๕. คนตระหนี่เหนียวไม่เฉลี่ยเผื่อแผ่คนอื่นบ้างเลย เลวเป็นข้อที่ ๕

ฉะนั้น ท่านจะต้องแบ่งให้แก่ใครอื่น จะเป็นหญิงหรือชายก็ตาม ก่อนแล้วจึงจะฉัน

ในทันใดนั้น พระธิดาทั้ง ๔ องค์ ของพระอินทร์ ก็ได้พากันมาถึง องค์สิรีได้ยืนทางทิศบูรพา องค์อาสาได้ยืนทางทิศทักษิณ องค์สัทธาได้ยืนทางทิศปัจฉิม องค์หิรีได้ยืนทางทิศอุดร

โกสิยดาบสได้ทักถามองค์ที่ยืนทางทิศบูรพาก่อน องค์สิรีผู้ยืนทางทิศนั้นได้ตอบแนะนำตน พระดาบสก็ได้วิจารณ์ แล้วก็ได้ทักถามองค์อื่นต่อไปโดยวิธีนี้จนครบทั้ง ๔ องค์ สรุปคำวิจารณ์ของโกสิยดาบสในธิดาพระอินทร์ ๔ องค์ ดั่งต่อไปนี้

องค์สิรีนั้น คือ **สิริ** คบหาคนดี ๆ เมื่อปรารถนาสุขแก่ใครคนใด ใครคนนั้นก็บันเทิงด้วยสุขสมปรารถนาทุกอย่าง แต่สิริไม่เลือกอนุกูลคน บางคนมีศิลปวิทยาดี มีความประพฤติดี พากเพียรทำการงานของตนอย่างเหงื่อไหลไคลย้อย แต่สิริก็ไม่อนุกูลเขา เขาก็ต้องขัดสนจนยาก แต่บางคนไม่มีศิลปวิทยาอะไรดี รูปร่างวิปริตชั่วชาติ เกียจคร้านกินจุ สิริก็ไปอนุกูลเขาให้มั่งมีศรีสุข เขาก็ใช้คนที่มีชาติสกุลได้เหมือนทาสเรือนเบี้ย สิริจึงไม่รู้จักเลือกคนที่ควรและไม่ควรจะคบเลย ที่ว่าสิริคบหาคนดี ๆ นั้น จึงหาได้หมายความว่าคนดีจริง ๆ ไม่ โดยที่แท้ไปดูกันที่ทรัพย์ รวยทรัพย์ก็ว่าดีแล้ว เป็นการทับถมไม่ให้คนมองเห็นคุณของสุจริตธรรมในโลก สิรินี่เองมีส่วนให้เป็นดั่งนี้ไปได้ จึงไม่เป็นที่ชอบใจแก่โกสิยดาบส ไม่ควรจะได้สุธาโภชน์ เมื่อสิรีถูกวิจารณ์ในทางเสียและถูกปฏิเสธก็อันตรธานวับไปในที่นั้น

องค์อาสานั้น **อาสา** ก็คือความหวัง ทำให้คนผู้หวังในความหวังลำบากมามากมายนักแล้ว ทำ

ให้รบราฆ่าฟันกันด้วยความหวังจะเป็นเจ้าเป็นใหญ่ ชนะแล้วก็กลับแพ้แยไปด้วยความหวัง ทำให้ฤษีชีไพรบำเพ็ญตบะทรมานกายแรมเดือนแรมปี ด้วยหมายสวรรค์ แต่ถ้าเข้าทางผิดก็ไพล่ไปในนรก หวังอย่างหนึ่ง ผลไพล่ไปเป็นอีกอย่างหนึ่ง จึงเป็นอย่างที่เรียกว่าหวังลมหวังแล้ง โกสิยดาบสจึงเรียกอาสาว่าตัวโกหกพกลม ฉะนั้น ก็ขอให้เลิกหวังในสุธาโภชน์ หาสมควรจะได้สุธาโภชน์ไม่ ไม่ยินดีจะให้ ขอให้ไปเสียเถิด เมื่ออาสาถูกวิจารณ์อย่างเสียหายทั้งถูกขับไล่ ก็อันตรธานวับไปในที่นั้น.

องค์สัทธานั้น **สัทธา** ก็คือ ศรัทธา ความเชื่อ ทำให้คนพากันบริจาคทาน รักษาศีล สำรวมอินทรีย์ แต่บางทีก็ทำให้คนพากันลักขโมย พูดเท็จ พูดส่อเสียด คือเมื่อเชื่อถูกก็ชักให้ทำถูก เมื่อเชื่อผิดก็ชักให้ทำผิด เพราะใครจะทำอะไรก็มีความเชื่อนี่แหละชักไปทั้งนั้น เชื่อว่าทำอย่างนั้นดีจึงทำ ความเชื่อนี้ทำให้ยุ่งในครอบครัวก็ได้ ภริยาเป็นคนดี แต่สามีไปเชื่อในหญิงถ่อยอื่น ก็สิ้นปฏิพัทธ์ในภริยาของตน ซึ่งความจริงเป็นคนดี สัทธาเป็นผู้ทำให้เชื่อ แต่บางครั้งก็ทำให้เชื่อหลง ๆ ผิด ๆ เป็นแหล่งก่อให้เกิดวิธีการชวนเชื่อต่าง ๆ ที่เป็นความเชื่ออย่างหลงงมงาย เพราะผู้เชื่อเองโง่เขลาเบาปัญญาหรือถูกหลอกให้เชื่อจึงชื่อว่าเป็นผู้ทำบาปห้ามการกุศล โกสิยดาบสจึงยังไม่ชอบใจจะให้สุธาโภชน์อยู่นั่นเอง เมื่อสัทธาถูกวิจารณ์ว่าไม่ดี และถูกปฏิเสธเสียอีกก็อันตรธานวับไปในที่นั้น.

พระธิดาองค์ที่สุด คือ **หิรี** นั้น โกสิยดาบสทักถามทราบแล้วก็พอใจในคุณของเธอ เพราะหิรีก็คือ หิริ ความละอายบาป รังเกียจบาป เหมือนอย่างคนสะอาดรังเกียจสิ่งสกปรก พระดาบสพอใจตั้งแต่เมื่อถึงวาระที่หันไปทักถาม องค์หิรี ก็ไม่ร้องขอสุธาโภชน์เหมือนอย่างอีกสามองค์แรก จึงสมควรจะได้สุธาโภชน์ เพราะว่าสุธาโภชน์นี้หาใช่เป็นสิ่งที่ใคร ๆ จะได้ด้วยการขอไม่ ข้อนี้เป็นธรรมเกี่ยวแก่สุธาโภชน์ พระดาบสได้กล่าวแก่องค์หิรีว่า ขอบูชาเธอ ด้วยสุธาโภชน์ทั้งหมดแล้ว จึงจะฉันส่วนที่เหลือในภายหลัง กล่าวแล้วได้ให้สุธาโภชน์แก่องค์หิรี เมื่อองค์หิรีได้รับสุธาโภชน์แล้วก็รีบไปเฝ้าพระเทพบิดากราบทูลให้ทรงทราบ ท้าวสักรินทรเทวราชทรงโสมนัส เทพทั้งปวงก็พากันยินดีตั้งแต่นั้นมา เทพและมนุษย์ทั้งหลายก็พากันนับถือบูชา หิรีเทวี (ในฐานที่หิริ และโอตตัปปะ เป็นโลกบาลคือธรรมเป็นเครื่องคุ้มครองโลก).

ฝ่ายพระอินทร์ได้ทรงส่งพระมาตลีไปหาพระดาบส ให้ถามว่าท่านเลือกให้แก่เทพกัญญา หิรีเพราะเหตุไร พระมาตลีได้ไปถาม พระดาบสได้ตอบว่า ท่านเห็นว่า สิรีเหลาะแหละ สัทธาไม่แน่ อาสายิ่งโกหกพกลม ส่วนหิรีมีคุณอันประเสริฐ เช่นว่า สตรีภาพเมื่อทราบว่าตนมีจิตปฏิพัทธ์ในบุรุษ ย่อมห้ามจิตของตนไว้ได้ด้วยหิริ หมู่ชนผู้มีหน้าที่รบป้องกันรักษาประเทศชาติออกไปในสนามรบ สัปยุทธกับข้าศึกด้วยศรหอกดาบและอาวุธต่าง ๆ จะถอยหนีหรือยอมแพ้ แต่ด้วยมีหิริในใจ จึงเกิดละอายอดสู ยอมสละชีวิต ต่อสู้ไม่ยอมถอย จึงชนะข้าศึก รักษาประเทศชาติไว้ได้ หิริเป็นเครื่องห้ามคนชั่วเหมือนอย่างฝั่งเป็นเครื่องห้ามกำลังแห่งสาคร พระอริยะทั้งหลายจึงบูชาหิริในโลก ขณะนั้นก็ได้ถึงกาละสิ้นอายุของโกสิยดาบส พระมาตลีได้ชักชวนให้ทิ้งกายมนุษย์ ไปเกิดเป็นสหายพระอินทร์ โกสิยดาบสได้เคลื่อนจากกายมนุษย์เกิดเป็นเทพบุตรโดยอุปปาติกกำเนิด ในทันใดนั้น พระมาตลีได้นำ

เทพบุตรเกิดใหม่ไปเฝ้าพระอินทร์ ท้าวเธอได้ทอดพระเนตรเห็น ก็มีพระหทัยยินดี ประทานหิรีเทวีแก่เทพบุตรนั้น

โกสิยดาบสนี้ ท่านได้เล่าไว้ว่า ก่อนบวชเป็นเศรษฐีผู้ตระหนี่ถี่เหนียวนักหนา เป็นทายาทสืบตระกูลมาจากพระอินทร์เมื่อยังเป็นมนุษย์นั่นเอง แต่ท้าวเธอเมื่อเป็นมนุษย์ใจบุญสุนทรยิ่งนัก จึงได้ไปเกิดเป็นพระอินทร์ ครั้นล่วงมาหลายชั่วคน จึงถึงเศรษฐีเหนียวผู้นี้ พระอินทร์สอดส่องดูสายตระกูลของพระองค์ ได้ทรงทราบจนกระทั่งว่า เศรษฐีนี้อยากบริโภคข้าวปายาส แต่เกรงคนอื่นจะมาบริโภคด้วย จึงให้ภริยาไปหลบหุงอยู่ในป่า ไม่ให้ใครเห็น พระอินทร์ได้ไปทรมานด้วยพูดสะกิดใจให้ได้คิด จนเศรษฐีละความตระหนี่ ทำทานและออกบวชเป็นดาบสในที่สุด คำสะกิดใจของพระอินทร์และเทพบริวารรวมอยู่ในหัวข้อว่า *กินคนเดียว ไม่ได้สุข กล่าวเป็นโอวาทบ้าง เปรียบเทียบบ้าง เช่นว่า มีน้อยควรให้น้อย มีปานกลางให้ปานกลาง มีมากให้มาก จะไม่ให้เลยไม่สมควร ผู้ที่มีแขกนั่งอยู่ด้วย แต่ก็บริโภคคนเดียว จะทำการบูชาบำบวงอะไร ก็ไม่มีผลทั้งนั้น การที่บริโภคคนเดียวทั้งที่มีแขกนั่งอยู่ด้วยนั้น ก็เหมือนอย่างกลืนเบ็ดนั่นแหละ จึงควรที่จะให้ทานด้วย บริโภคด้วย กินคนเดียวจึงไม่ได้สุข* เศรษฐีฟังไป ๆ ก็เกิดความเห็นตามไปว่า กินคนเดียวไม่เป็นสุขแน่ เพราะคณะพระอินทร์มานั่งพูดจี้ใจอยู่ ทีแรกก็แสนรำคาญ แต่เมื่อฟังไปคิดไปก็เห็นจริง จึงเริ่มแบ่งข้าวปายาสให้แก่คณะพระอินทร์ ท้าวเธอจึงแสดงพระองค์ว่าคือท้าวสักกเทวราช และประทานโอวาทแก่เศรษฐีให้บริจาคทานเป็นการทำทางสวรรค์ เหมือนดั่งบรรพบุรุษในตระกูลของพระองค์ได้ปฏิบัติมาแล้ว จิตใจของเศรษฐีเมื่อได้เริ่มเปลี่ยนแล้ว ก็เปลี่ยนไปตรงกันข้ามทีเดียว เหมือนอย่างที่เรียกว่า จากหลังมือเป็นหน้ามือ คือจากตระหนี่ที่สุด เป็นกว้างที่สุด แต่ก็ยังไม่ทิ้งลักษณะของเศรษฐี คือการเลือกเฟ้นที่จะให้ ซึ่งเป็นลักษณะ **สัปปุริสทาน** ในพระพุทธศาสนา

เรื่องท้าวสักกะในชาดกนี้ เห็นได้ชัดว่าเป็นเทพนิยายเปรียบเทียบธรรม การเปรียบเทียบมีเหตุผลน่าฟัง และมีเค้าเรื่องสักกะตามคติความเชื่อเก่าแก่ ซึ่งแสดงว่าผู้ที่จะไปเกิดเป็นท้าวสักกะนั้นไม่จำต้องไปเกิดจากมจลคามมคธรัฐ เป็นการผูกขาดแต่แห่งเดียว (เหมือนอย่างมติของอรรถกถาบางคัมภีร์) ไปเกิดจากรัฐไหนก็ได้ ในเมื่อได้ปฏิบัติครบถ้วนในคุณสมบัติแห่งผู้ที่จะไปเกิดเป็นพระอินทร์ และคำว่า **พระอินทร์** เป็นตำแหน่ง ซึ่งมีจุติมีอุปบัติมาตั้งแต่เก่าก่อนพุทธกาล เฉพาะในสมัยพุทธกาลนั้น พระอินทร์ไปเกิดจากมฆมาณพ ชาวบ้านมจลคาม มคธรัฐ เห็นจะพอเรียกว่าพระอินทร์ รัชกาลปัจจุบัน (ในสมัยพุทธกาล) ได้

พระอินทร์ในสมัยพุทธกาล ซึ่งขึ้นไปเกิดจากชาติเป็นมฆมาณพนั้น จะเป็นองค์ที่ขึ้นไปเกิดยึดถิ่นอสุระ สร้างสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ขึ้นใช่หรือไม่ ถ้าใช่ก็น่าจะเป็นพระอินทร์องค์ปฐม เทียบพระมหากษัตริย์ผู้ทรงปราบดาภิเษกเป็นองค์ปฐมกษัตริย์ ถ้าใช่ดั่งนั้น ตั้งแต่สร้างสวรรค์ชั้นดาวดึงส์มาจนถึงสมัยพุทธกาล ก็มีพระอินทร์เพียงองค์เดียว เรื่องพระอินทร์ในคตินี้ จึงคล้ายกับเรื่องการตั้งวงศ์กษัตริย์ ดั่งจะผูกเรื่องขึ้นเทียบว่า มีคนผู้หนึ่งเป็นคนฉลาดกล้าหาญ มีอัธยาศัยดี ชักชวน

เพื่อนร่วมใจได้จำนวนหนึ่งแล้ว ก็อพยพเดินทางไปหาถิ่นที่อยู่ใหม่ ซึ่งเป็นที่อุดมสมบูรณ์ เมื่อได้พากันไปพบถิ่นที่พอใจ ก็เข้ายึดขับไล่เจ้าถิ่นเดิมออกไป ต่อมาก็ตั้งตนเป็นกษัตริย์ สืบพระวงศ์ต่อมา

ท่านจึงสันนิษฐานว่า เรื่อง **พระอินทร์** มีเค้ามาจากกษัตริย์อินทวงศ์สมัยโบราณ ซึ่งยกเข้ามายึดชมพูทวีป ขับไล่เจ้าถิ่นเดิมให้ถอยร่นไป และเมื่อสังเกตดูในสักกสังยุตที่ได้นำมาเล่าไว้ข้างต้นแล้ว ก็จะเห็นว่า พระอินทร์นับว่าเป็นนักปกครองชั้นยอดกล้าหาญและฉลาดในการปกครอง ในคราวสงครามก็ฉลาดเลือกธรรมมาอบรมปลุกใจเทพบริษัทให้กล้าหาญ ให้เพียรพยายามรบเอาชนะให้จงได้ แต่ครั้นได้ชัยชนะแล้ว พระอินทร์ได้อบรมให้มีขันติ อดทนต่อผรุสวาจาของเชลย ไม่โกรธตอบ และตอบโต้ ในคราวสงบก็ผูกมิตรกับศัตรูเก่า แต่ก็ไม่ไว้วางใจทีเดียว พอใจเสด็จไปสนทนาไต่ถามธรรมกับพระพุทธเจ้าบ้าง พระสาวกบ้าง ฤษีบ้าง ในบางครั้งบางคราว บางทีก็ชวนศัตรูเก่าซึ่งเป็นพ่อตาไปด้วยกัน ในคราวปกติก็พอใจอบรมเทพบริษัทด้วยธรรม เช่น อบรมไม่ให้โกรธ นอกจากนี้ พระอินทร์ยังมีหน้าที่เกี่ยวกับมนุษยโลกอีกมาก ดังที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ต่าง ๆ เช่น ได้มาดีดพิณ ๓ สายแก่พระโพธิสัตว์ เพื่อให้ทรงปฏิบัติในทางสายกลาง ต่อมาก็ได้มาเฝ้าพระพุทธเจ้าอีกหลายคราว เมื่อนิพพานก็ได้มากล่าวคาถาแสดงธรรมสังเวชด้วยผู้หนึ่ง และได้มาอัญเชิญพระเขี้ยวแก้วจากมวยผมของโทณพราหมณ์ขึ้นไปบรรจุไว้ในพระเจดีย์จุฬามณี (เรื่องพระเจดีย์นี้ได้เล่ามาแล้วว่า เมื่อพระโพธิสัตว์ทรงตัดพระเมาฬีด้วยพระขรรค์ขณะจะทรงผนวชนั้น พระอินทร์ได้มารับขึ้นไปสร้างพระเจดีย์บรรจุไว้ มีทั้งปิ่นปักพระจุฬาและเครื่องรัด จึงเรียกว่า **พระเจดีย์จุฬามณี**) นอกจากนี้ ยังได้มาช่วยคนที่ตั้งอยู่ในธรรมให้พ้นภัยจากฝ่ายอธรรมอยู่บ่อย ๆ ได้มาช่วยยืนเฝ้าประตูกุฎิของพระเณรผู้กำลังบำเพ็ญสมณธรรมใกล้จะสำเร็จ เพื่อป้องกันไม่ให้ใครเข้าไปทำอันตรายแก่ความสำเร็จ (น่าสังเกตว่าเทวดาชอบมาช่วยคนมีเพียรในเวลาที่ใกล้จะสำเร็จผล) หน้าที่ของพระอินทร์ดูคล้ายเป็น **โลกบาล** ได้อ่านหนังสือเรื่องเทวดาของพราหมณ์เล่มหนึ่ง กล่าวว่า พระอินทร์เป็นโลกบาลทิศบูรพา เป็นเจ้าของพวกภูต ตามที่กล่าวนี้ก็ไปตรงในสุธาโภชนชาดกที่เล่ามาแล้ว ซึ่งกล่าวถึงพระอินทร์ว่า **ภูตาธิป** แปลว่า *เป็นใหญ่แห่งพวกภูต* (ทิศตะวันออกนี้ ท้าวโลกบาลมีชื่อว่า **ธตรัฏฐ** ท่านว่าเป็นชื่อหนึ่งของพระอินทร์ด้วย เป็นเจ้าของคนธรรพ์ก็ว่า เป็นเจ้าของพวกภูตก็ว่า) เรื่องพระอินทร์มีอยู่ทั้งในคติพราหมณ์ ทั้งในคติพุทธจึงน่าจะมีเล่าปะปนกันอยู่มาก บางทีศัพท์เดียวกันแต่ให้ความหมายต่างกัน เช่น **ปุรินททะ** ซึ่งเป็นชื่อของพระอินทร์ชื่อหนึ่ง ใน **สักกสังยุต** ในพระไตรปิฎกให้ความหมายว่า *ผู้ให้ทานในกาลก่อน* แต่ในคัมภีร์พระเวทของพราหมณ์แปลว่า *ผู้ทะลายเมืองป้อม* หรือทะลายป้อม จับได้ว่า เรื่องพระอินทร์เป็นเรื่องเก่าแก่ ทางพราหมณ์ก็จับมาเล่าพรรณนาไปตามลัทธิพราหมณ์ ทางพุทธก็จับมาเล่าพรรณนาไปตามหลักธรรมของพระพุทธศาสนา ใช้คำเดียวกันแต่ให้ความหมายไปคนละอย่าง.

ปาริชาตก์สวรรค์

จะเพิ่มเติมเรื่อง **ปาริชาตก์** ในสวรรค์ชั้นนี้ คำนี้ได้เคยแปลมาบ้างว่า *ต้นทองหลางทิพย์* ตามคำว่า **โกวิฬาร** ใน **อภิธานัปปทีปิกา** ให้คำแปลคำว่า **โกวิฬาร** ไว้ว่า *ไม้ทรึก ไม้ทองกราว ไม้ทองหลาง*

ในอดีตนิทานของพระอินทร์เล่าไว้ว่า เมื่อพระอินทร์เป็นมฆมาณพ ปลูกต้นโกวิฬาร เพื่อให้เกิดร่มเงาเป็นทาน เป็นเหตุให้เกิดต้นปาริชาตก์ในสวรรค์ ในอภิธานัปปทีปิกาให้คำแปลของคำว่า **โกวิฬาระ ปาริจฉัตตกะ ปาริชาตกะ** ทั้ง ๓ คำนี้ไว้อย่างเดียวกันว่า *ปาริชาต* หรือ *ต้นไม้สวรรค์* ท่านมิได้ให้คำแปลว่า ทองหลาง เหมือนคำว่า โกวิฬารในเมืองมนุษย์ แต่จะตรงกับต้นไม้อะไรในเมืองมนุษย์ หรือมีต้นไม้อะไรในเมืองมนุษย์เรียกชื่อตรงกัน เป็นเรื่องที่ผู้ต้องการจะรู้พึงค้นคว้าต่อไป

ท่านผู้ทรงเมตตาได้แจ้งมาว่า ท่านได้สนใจในคำว่า **ปาริชาต** ที่อ่านพบในหนังสือต่าง ๆ เช่น เรื่องกามนิต เรื่องเวสสันดร ดอกของต้นไม้นี้มีส่วนสำคัญมาก ค้นหาที่ไหน ๆ ก็ไม่ทราบว่า ตรงกับดอกไม้อะไรในเมืองไทย ทราบแต่ว่ากลีบสีขาว ก้านสีแดง มีกลิ่นหอมจับใจ ทำให้ระลึกชาติได้ และบานร่วงลงจากกิ่งในเวลาพลบค่ำทีละดอกสองดอกเรื่อย ๆ ไป ต่อมาได้ไปในงานพุทธชยันตี ที่อินเดียเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๙ ได้ไปชมถ้ำอชันตา ได้พบต้นกรรณิการ์ย่อม ๆ ต้นหนึ่งที่เชิงเขาที่จะขึ้นไปยังถ้ำอชันตา เกิดนึกอยากทราบว่าแขกเขาจะเรียกว่าอะไร เพราะกำลังสนุกที่ได้ทราบชื่อของสิ่งต่าง ๆ ทางโน้นที่เหมือนกับของเรา หรืออีกนัยหนึ่งจะว่าที่ของเรา เหมือนกับของเขาจะถูกกว่า จึงได้ให้นำใบกรรณิการ์นั้นมาช่อหนึ่ง ถามชื่อจากท่านศาสตราจารย์ผู้นำชมถ้ำ ท่านตอบทันทีว่า **ปาริชาต** ต่อมาวันหนึ่งได้มีการเลี้ยงทูตอินเดียที่วังแห่งหนึ่งในเมืองไทยนี้ ใกล้ ๆ ศาลาที่เลี้ยงนั้นมีต้นกรรณิการ์ปลูกอยู่ กำลังมีดอกบานหล่นอยู่เกลื่อนไป แขกที่ได้เห็นก็พากันชม จึงได้ถามสุภาพสตรีผู้หนึ่งว่า ดอกไม้นี้เรียกปาริชาติใช่หรือไม่ เขาตอบว่า เรียกว่า **กรรณิการ์** และไม่เคยทราบเรื่องชื่อปาริชาตเลย แต่จะเป็นในขณะนั้นเอง หรือต่อมาภายหลังจำไม่ได้เสียแล้ว มีปราชญ์ชาวอินเดียอีกคนหนึ่งอธิบายตอบคำถามนั้นที่ได้ถามเขาอีกว่า ตามที่เขาเรียกกันนั้นก็ถูกต้องทั้งสองชื่อ คือดอกไม้นี้ชาวอินเดียบางภาคเรียกปาริชาต บางภาคเรียกกรรณิการ์ คำอธิบายนี้พอเข้าใจตามได้ เพราะเคยทราบมาว่า ประเทศอินเดียมีภาษาพูดกันต่าง ๆ หลายอย่าง จนต้องใช้ภาษาอังกฤษเป็นภาษากลาง ทั้งที่ไม่อยากจะใช้เลย คำชี้แจงของท่านผู้ทรงเมตตาข้างบนนี้เป็นมติหนึ่งเรื่อง ต้น **ปาริชาตก์** หรือ **ปาริชาต** ในเมืองมนุษย์ที่เรียกกันในปัจจุบัน

พระอินทร์หรือท้าวสักกเทวราชได้เป็นที่นับถือในประเทศไทยมานาน ได้มีเล่าในตำนานเก่าหลายเรื่องว่า ได้ลงมาช่วยในกิจการต่าง ๆ ที่สำคัญ เช่น ได้ลงมาช่วยหล่อพระพุทธชินราชเป็นต้น เพราะกิจการที่มนุษย์ทำไม่สำเร็จ พระอินทร์ต้องลงมาช่วยจึงสำเร็จ จึงเป็นกิจการที่สำคัญอย่างยิ่ง แต่ในสมัยหลังจนถึงปัจจุบันนี้ยังไม่ปรากฏเป็นข่าว พิจารณาดูถึงสมัยปัจจุบัน สิ่งที่สร้างขึ้นอย่างวิจิตรประณีต เช่น วัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระอุโบสถ วัดเบญจมบพิตร สำเร็จขึ้นได้ ก็ด้วยราชานุภาพของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินซึ่งเป็นพระอินทร์ คือเป็นจอมของนรชนในประเทศ สิ่งที่เป็นของหลวงสร้าง

ขึ้นทำขึ้นดีวิเศษกว่าสามัญทั่ว ๆ ไป จึงไม่พ้นพระอินทร์ ไม่ใช่พระอินทร์เมืองฟ้าก็ต้องอาศัยพระอินทร์ในมนุษย์ช่วย กิจการที่สำคัญ สิ่งที่ดีวิเศษต่าง ๆ จึงสำเร็จมีขึ้น นี่เป็นเค้าเงื่อนที่น่าคิดว่า ไฉนในตำนานเก่า ๆ จึงเล่าถึงพระอินทร์ลงมาช่วยในเมื่อจะทำสิ่งที่สำคัญอยู่เสมอ.

พระอินทร์เป็นเจ้าแห่งสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ และสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา สวรรค์ทั้งสองชั้นนี้ตามภูมิศาสตร์โลก ระบบเขาพระสุเมรุก็ตั้งอยู่ในโลกนี้เอง เพราะเขาพระสุเมรุก็เป็นแกนกลางของโลก สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ตั้งอยู่บนเขาพระสุเมรุ ก็ตั้งอยู่ยอดกลางของโลก ส่วนสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกาตั้งอยู่บนยอดเขาสัตตปริภัณฑ์ ๔ ทิศ ก็ตั้งอยู่รองต่ำลงมารอบเขาพระสุเมรุนั้น ทั้งสองชั้นนี้จึงอยู่ในโลกนี้ เท่ากับเป็นชาวโลกนี้ด้วยกัน การไปมาหาสู่กัน จึงน่าจะสะดวกกว่าสวรรค์ชั้นอื่น จึงปรากฏว่าเทพของสวรรค์สองชั้นนี้ได้ลงมาเกี่ยวข้องกับมนุษย์อยู่เสมอ ตามคัมภีร์โบราณที่มีคติตามความเชื่อในทางเดียวกัน และนาน ๆ จึงจะมีมนุษย์ขึ้นไปถึงคราวหนึ่ง แต่ก็เป็นมนุษย์ที่กล่าวในนิทานชาดก.

จะได้เล่าเรื่องสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ จากคัมภีร์ชั้นบาลีอีกสักตอนหนึ่ง ก่อนที่จะได้สรุปเรื่องเล่าถึงสวรรค์ชั้นต่อไป

ใน**สัตตกนิบาต**[๘๔] ได้แสดงเป็นคำที่พระพุทธเจ้าตรัสเล่าไว้มีความสังเขปว่า ในสมัยที่ต้นโกวิฬาระอันชื่อว่าปาริฉัตตกะ ผลัดใบและออกใบใหม่ ๗ วาระ พวกเทพชั้นดาวดึงส์ก็พากันดีใจ เมื่อวาระที่หนึ่งก็พากันหวังให้ถึงวาระที่สอง ที่สามเรื่อยไป จนถึงวาระที่เจ็ด ซึ่งมีดอกบานสะพรั่ง ก็พากันเริงสนุกที่โคนต้นโกวิฬาระทิพย์ตลอดเวลา ๔ เดือน ในตอนนี้แสดงอานุภาพของต้นโกวิฬาระทิพย์ในขณะที่มีดอกบานสะพรั่งว่า มีรัศมีสว่างกินเนื้อที่ ๕๐ โยชน์โดยรอบ และมีกลิ่นหอมโชยไปตามลมถึง ๑๐๐ โยชน์ ต่อไปก็แสดงเปรียบกับอริยสาวกผู้ปฏิบัติธรรมตั้งแต่ออกบวช รวม ๗ วาระ คือ

วาระที่ ๑ ในสมัยที่ต้นโกวิฬาระทิพย์มีใบเหลืองหล่นจากต้น ก็เหมือนอย่างสมัยที่อริยสาวกคิดจะออกบวช

วาระที่ ๒ ในสมัยที่โกวิฬาระทิพย์โกร๋นจะออกใบใหม่ ก็เหมือนอย่างสมัยที่อริยสาวก ปลงผมและหนวด นุ่งห่มผ้าย้อมน้ำฝาดออกจากเรือนบวชเป็นอนาคาริยะ (ผู้ไม่มีเรือน)

วาระที่ ๓ ในสมัยที่ต้นโกวิฬาระทิพย์ผลิใบและดอกขึ้นพร้อมกัน ก็เหมือนอย่างสมัยที่อริยสาวกปฏิบัติในสมาธิได้ปฐมฌาน

วาระที่ ๔ ในสมัยที่ต้นโกวิฬาระทิพย์ผลิใบและดอกขึ้น เห็นเป็นรูปใบใหม่ดอกใหม่ ก็เหมือนอย่างที่อริยสาวกปฏิบัติในสมาธิได้ทุติยฌาน

วาระที่ ๕ ในสมัยที่ต้นโกวิฬาระทิพย์มีดอกตูม ก็เหมือนอย่างสมัยที่อริยสาวกปฏิบัติในสมาธิได้ตติยฌาน

---

[๘๔] องฺ. สตฺตก. ๒๓/๑๑๘/๖๖.

วาระที่ ๖ ในสมัยที่ต้นโกวิฬาระทิพย์มีดอกแก่เปล่งจะบาน แต่ยังไม่บาน ก็เหมือนอย่างสมัยที่อริยสาวกปฏิบัติในสมาธิได้จตุตถฌาน

วาระที่ ๗ ในสมัยที่ต้นโกวิฬาระทิพย์มีดอกบานเต็มที่ ก็เหมือนอย่างสมัยที่อริยสาวกได้สำเร็จวิมุตติ หลุดพ้นจากอาสวกิเลสทั้งหมด

อีกตอนหนึ่ง[๘๔]เล่าถึง **เทวาสุรสงคราม** เทียบการปฏิบัติธรรมเช่นเดียวกัน มีความสังเขปว่า เรื่องเคยมีมาแล้ว ได้เกิดสงครามเป็นศึกประชิดระหว่างเทพและอสุระ ในสงครามครั้งนั้น อสุระชนะ เทพแพ้ ล่าถอยขึ้นไป (ทางทิศเหนือซึ่งเป็นที่ตั้งนครดาวดึงส์) พวกอสุระก็รุกประชิดขึ้นไป พวกเทพเห็นอสุระรุก ก็หันกลับไปต่อสู้ ก็แพ้อีก รุกและรับกันอยู่ดังนี้ ถึงสามครั้ง ในครั้งที่สาม เทพถอยเข้าเทวนคร ก็รู้สึกอุ่นใจหายกลัวว่าได้เข้าสู่ที่ปลอดภัย อสุระทำอะไรไม่ได้แล้ว พวกอสุระก็คิดว่า พวกเทพได้เข้าไปสู่ที่ซึ่งพวกตนทำอะไรไม่ได้แล้ว และในสงครามอีกครั้งหนึ่ง เทพชนะ อสุระแพ้ ล่าถอยลงไป (ทางทิศใต้ซึ่งเป็นที่ตั้งอสุรบุรี) พวกเทพก็รุกประชิดลงไป อสุระก็กลับรับแล้วก็ถอยแล้วก็กลับรับถึงสามครั้ง ในครั้งที่สาม พวกอสุระถอยเข้าอสุรบุรีก็อุ่นใจหายกลัวว่า ได้เข้าสู่ที่ปลอดภัย เทพทำอะไรไม่ได้แล้ว พวกเทพก็คิดว่า พวกอสุระได้เข้าไปสู่ที่ซึ่งพวกตนทำอะไรไม่ได้แล้ว (เมืองทั้งสองจึงชื่อว่า **อยุชฌบุรี** คือ **อยุธยา** แปลว่า *เมืองที่ข้าศึกรบไม่ชนะ*) แม้ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรมก็จะต้องเข้าสู่ที่ปลอดภัยจากกิเลสเช่นเดียวกัน คือเมื่อได้สมาธิจนถึงรูปฌานที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ ต่อไปถึงอรูปฌานที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ ต่อไปถึงชั้นดับสัญญาเวทนา ต่อไปถึงเกิดปัญญาเห็นแจ้งสิ้นอาสวกิเลสทั้งหมด ก็เหมือนอย่างได้เข้าที่ปลอดภัยโดยลำดับ มารทำอะไรไม่ได้ มารก็คิดเช่นเดียวกันว่าตนทำอะไรแก่ผู้ที่เข้าไปในที่ปลอดภัยเช่นนี้หาได้ไม่.

ในคัมภีร์ชั้นบาลีที่เล่ามานี้ และที่เคยเล่ามาแล้วจากสังยุตเป็นต้น *การเล่าเรื่องสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ จับได้ว่าเพื่อยกมาเปรียบเทียบ หรือสาธกธรรม อย่างนิทานชาดก ขึ้นต้นว่า เรื่องเคยมีมาแล้ว ที่เล่าเป็นเรื่องปัจจุบันก็มี แต่ก็มุ่งแสดงธรรมเป็นประการสำคัญ* ในคัมภีร์ชั้นหลังลงมา จึงเล่ามุ่งในทางประวัติพรรณนาออกไปพิสดาร สวรรค์หกชั้นมีมาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา แต่สองชั้นแรกจะมีเหมือนอย่างที่เล่าไว้นี้เพียงไร เป็นวิสัยของผู้มีทัสสนญาณจะทราบได้

เทพชั้นจาตุมหาราชิกา เทพชั้นดาวดึงส์ ท่านว่ามีที่อยู่บนภูเขาบ้าง ในอากาศบ้าง และมีที่อยู่สืบต่อกันไปจนถึง **ภูเขาจักรวาล** (ภูเขาที่เป็นขอบจักรวาลโดยรอบ น่าจะเปรียบได้เหมือนอย่างขอบกระด้ง) ท่านว่าสวรรค์ชั้นสูงขึ้นไปก็อยู่สืบกันไป จนถึงภูเขาจักรวาลเช่นเดียวกัน ดูตามเค้าความเชื่อของท่านว่า อยู่สูงตรงขึ้นไปจากยอดเขาสิเนรุ หรือเขาสุเมรุในอากาศ มีเขตแผ่ออกไปจนถึงแนวภูเขาจักรวาล จึงมีเขตเป็นวงกลม ตั้งอยู่ซ้อนกันขึ้นไปโดยลำดับ ถ้านึกให้เป็นวัตถุ ก็น่าจะคล้ายตึก หรือเก๋งจีนหลาย ๆ ชั้น ตั้งแต่ชั้นที่สามขึ้นไปอยู่ในอากาศ สูงกว่ายอดเขาสิเนรุขึ้นไปมาก

---

[๘๔] องฺ. นวก. ๒๓/๔๕๐/๒๔๓.

ถึงอย่างนั้นก็ยังอยู่ในเขตของจักรวาลนี้ เกิดดับพร้อมกับจักรวาลนี้ ทุกชั้นจึงต้องกำหนดเขตโดยรอบด้วยภูเขาจักรวาล ถึงจะอยู่ในอากาศสูงขึ้นไปเท่าไรก็ต้องอยู่ในเขตนี้.

สวรรค์ชั้นยามา

สวรรค์ชั้นที่ ๓ ชื่อว่า **ยามา** หรือ **ยามะ** แปลว่า *สิ้นไปจากทุกข์* หรือ *บรรลุทิพยสุข พร้อมพรั่ง* อยู่สูงขึ้นไปจากสวรรค์ชั้นไตรตรึงษ์หรือดาวดึงส์มาก เทพผู้เป็นราชาปกครองสวรรค์ชั้นนี้ มีพระนามว่า **สุยามะ** ในไตรภูมิพระร่วงกล่าวว่า[๓] ในชั้นฟ้านี้ไม่เห็นพระอาทิตย์เลย เพราะว่าอยู่สูงกว่าพระอาทิตย์มาก แต่เทพชั้นนี้เห็นกันได้ด้วยรัศมีแก้วและด้วยรัศมีของเทพเอง และจะรู้ว่ารุ่งหรือค่ำด้วยอาศัยดอกไม้ทิพย์ คือเมื่อเห็นดอกไม้บานจึงรู้ว่ารุ่ง เมื่อเห็นดอกไม้หุบจึงรู้ว่าค่ำ เทพชั้นยามาไม่ปรากฏว่าได้ลงมาเกี่ยวข้องกับมนุษย์ ไม่มีเรื่องอะไรเล่าไว้.

สวรรค์ชั้นดุสิต

สวรรค์ชั้นที่ ๔ ชื่อว่า **ตุสิตา** หรือ **ตุสิตะ** มักเรียกว่า ชั้นดุสิต แปลว่า *ยินดีชื่นบาน* คือมีปีติอยู่ด้วยสิริสมบัติของตน อยู่สูงขึ้นไปจากสวรรค์ชั้นยามามากเป็นทวีคูณ เทพผู้เป็นราชาปกครองสวรรค์ชั้นนี้ มีพระนามว่า **สันตุสิต** ท่านว่า *พระโพธิสัตว์ผู้สร้างโพธิสมภาร ที่จะลงมาตรัสเป็นพระพุทธเจ้าในมนุษย์ ย่อมสถิตอยู่ในชั้นฟ้านี้* เทพในชั้นนี้เป็นผู้รู้บุญรู้ธรรม เพราะพระโพธิสัตว์ได้ทรงแสดงธรรมสั่งสอนเนือง ๆ จะได้เล่าเรื่องพระโพธิสัตว์ตามคติ ความเชื่อดังกล่าวแทรกเข้าตอนนี้ทีเดียว.

ท่านว่าความโกลาหลอย่างขนานใหญ่ของพวกเทวดาทั้งปวงมีอยู่สามสมัย คือสมัยเมื่อโลกจะวินาศ สมัยเมื่อพระพุทธเจ้าจะอุบัติขึ้น สมัยเมื่อพระเจ้าจักรพรรดิจะเกิดขึ้น พระพุทธเจ้าของเราทั้งหลายในบัดนี้ ก่อนที่จะได้ลงมาเกิดในโลกนี้ ได้ทรงเป็นพระโพธิสัตว์ประทับอยู่ในสวรรค์ชั้นดุสิต เมื่อกาลใกล้กำหนดที่จะจุติลงมาตรัส เทวดาทั้งปวงก็เกิดโกลาหล พากันไปเฝ้าทูลอาราธนาพระโพธิสัตว์ให้จุติลงไปตรัส พระโพธิสัตว์ได้ทรงตรวจดู สถานะ ๕ อย่าง คือกาล ๑ ทวีป ๑ ประเทศ ๑ ตระกูล ๑ มารดาและกำหนดอายุ ๑

กาล ข้อที่ ๑ คือ กาลแห่งอายุของมนุษย์ ถ้ามนุษย์มีอายุมากเกินแสนปีขึ้นไป หรือต่ำกว่าร้อยปีลงมา ก็ไม่ใช่กาลที่จะลงมาตรัส เพราะยุคสมัยที่มนุษย์อายุมากไปก็ไม่อาจเห็นไตรลักษณ์ น้อยไปก็มีกิเลสหนามากไม่อาจเห็นธรรม แต่ในปัจจุบันนั้นเป็นยุคที่มนุษย์มีอายุร้อยปี จึงเป็นกาลที่จะลงมาตรัสได้.

---

[๓] ไตรภูมิ. น. ๑๑๑.

ทวีป ข้อที่ ๒ คือทรงเห็นชมพูทวีปเหมาะที่จะลงมาตรัส.

ประเทศ ข้อที่ ๓ คือทรงเห็นมัชฌิมประเทศคือท้องถิ่นร่วมกลางชมพูทวีป (บัดนี้อยู่ในอินเดีย ปากีสถานเป็นส่วนมาก เลยเข้าไปในเนปาลบ้าง เช่น สถานที่ประสูติอยู่ในเนปาล) เป็นที่เหมาะ.

ตระกูล ข้อที่ ๔ ทรงเห็นศักยราชตระกูล และพระเจ้าสุทโธทนะจะเป็นพระบิดาได้

พระมารดา ข้อที่ ๕ คือทรงเห็นพระนางสิริมหามายามีศีลและบารมีธรรมสมควร เป็นพระมารดาได้ ทั้งจะมีพระชนม์สืบไปจากเวลาที่พระโอรสประสูติเพียงเจ็ดวัน สัตว์อื่นไม่อาจอาศัยคัพโภทรบังเกิดได้อีก.

ครั้นพระโพธิสัตว์ทรงเห็นสถานะทั้ง ๕ มีครบบริบูรณ์แล้ว จึงทรงรับอาราธนาของเทพทั้งปวง เหตุที่จะรู้ว่าพระโพธิสัตว์เทพใกล้จะจุตินั้น เพราะได้เกิด **บุพนิมิต ๕ ประการ** แก่พระองค์ คือ

๑. ทิพยบุปผาที่ประดับพระกายเหี่ยวแห้ง

๒. ทิพยภูษาทรงมีสีเศร้าหมอง

๓. พระเสโทไหลจากพระกัจฉะ (รักแร้)

๔. พระสรีรกายปรากฏอาการชรา

๕. มีพระหทัยเป็นทุกข์เหนื่อยหน่ายจากเทวโลก ไม่ยินดีที่จะสถิตในทิพยอาสน์.

พวกเทพจึงรู้ประจักษ์ว่า เทพองค์นี้คือองค์พระสัพพัญญูโพธิสัตว์ เพราะถึงกาลจะจุติประจวบสมัยที่พระพุทธเจ้าจะอุบัติ และเมื่อพระโพธิสัตวเทพทรงรับอาราธนาแล้ว พวกเทพก็พากันแวดล้อมนำไปยัง *นันทวัน* แห่งสวรรค์ชั้นดุสิตนั้น เมื่อไปถึงสวนนันทวันแล้ว พวกเทพก็นำเทพโพธิสัตว์ผู้จะจุติเที่ยวไปในนันทวัน กล่าวว่าจุติจากที่นี้แล้วก็ขอให้ไปจงดีเถิด และตักเตือนให้ระลึกถึงโอกาสแห่งกุศลกรรมที่ได้ทำแล้วในกาลก่อน เทพโพธิสัตว์ฟังคำเตือนของเทพผู้แวดล้อม ก็ระลึกกุศลกรรมไปในนันทวัน ก็จุติในขณะนั้น ลงมาถือปฏิสนธิในพระครรภ์ของพระนางสิริมหามายา ท่านว่า **สวนนันทวัน** มีอยู่ในสวรรค์ทุกชั้น เป็นที่เทพผู้จะจุติไปเที่ยวชมและระลึกถึงความดีแล้วก็จุติไปในสวนนันทวันนั้น เทพผู้สหายก็จะพาเทพผู้จะจุติไปกล่าวอวยพรตักเตือน ทำนองไปส่งในวาระสุดท้าย **พระศรีอาริยเมตไตรย์โพธิสัตว์** ซึ่งมีกำหนดจะตรัสเป็นพระพุทธเจ้า เป็นพระองค์ที่ครบห้าในภัทรกัลป์นี้ ท่าน (ตามคติความเชื่อนี้) ว่าบัดนี้ประทับอยู่ในสวรรค์ชั้นดุสิตนี้ รอเวลาที่จะลงมาตรัสในอนาคต.

สวรรค์ชั้นนิมมานรดี

สวรรค์ชั้น ๕ ชื่อว่า **นิมมานรตี** ไทยเราเรียกว่า **นิมมานรดี** แปลว่า *อภิรมย์ยินดีในสิ่งที่นิรมิตขึ้น* คือนอกจากทิพยาภรณ์ที่ได้รับอยู่โดยปรกติแล้ว ในเวลาที่ปรารถนาต้องการสิ่งใด ก็นิรมิตสิ่งนั้นขึ้น อภิรมย์ยินดีได้เป็นส่วนอดิเรกหรือเป็นพิเศษ พูดง่าย ๆ ว่าอยากได้สิ่งใดก็นึกเอาได้ เกิดเป็นสิ่งนั้นขึ้นดั่งใจนึก แต่จะมีขอบเขตเพียงไรท่านหาได้แสดงไว้ไม่ สวรรค์ชั้นนี้สูงขึ้นไปจากสวรรค์ชั้นดุสิตมาก เทพผู้เป็นราชาปกครองไม่ปรากฏว่ามีนามพิเศษ ก็น่าจะเรียกเป็นกลาง ๆ ว่า **นิมมา-**

นรตีเทวราช ไม่มีเรื่องเกี่ยวข้องเล่าถึงในคัมภีร์ทั้งหลาย เช่นเดียวกับสวรรค์ชั้นยามา.

สวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตตี

สวรรค์ชั้นที่ ๖ ชื่อว่า **ปรนิมมิตวสวัตตี** เสียงไทยว่า **ปรนิมมิตวสวัตดี** แปลว่า *ทำอำนาจ*ของตนให้เป็นไปในโภคะทั้งหลายที่ผู้อื่นรู้ความคิดของจิตแล้วนิรมิตให้ ผู้ที่มาคอยนิรมิตให้นั้นไม่มีกล่าวว่าเป็นเทพพวกไหนชั้นไหน คิดดูตามเค้าความก็น่าเห็นว่าต้องการแสดงความสุขสูงขึ้นไปอีกชั้นหนึ่ง มีผู้มาคอยนิรมิตสิ่งที่ใจปรารถนาให้ ไม่ต้องนิรมิตเอาเองเหมือนอย่างชั้นที่ ๕ แต่อีกนัยหนึ่ง คำว่าทำอำนาจให้เป็นไป ดูมีความว่าแผ่อำนาจไปครอบงำสิ่งที่ผู้อื่นเขานิรมิตไว้ คือใช้อำนาจไปครอบครองเหมือนอย่างคำว่า **จักกวัตติ** หรือ **จักรพรรดิ** แปลว่า *ยังจักรให้เป็นไป* คือใช้จักรแผ่อำนาจไปครอบครองโลก นัยนี้ดูก็เหมาะกับเรื่องพญามารที่จะกล่าวต่อไป สวรรค์ชั้นนี้ยิ่งสูงขึ้นไปจากสวรรค์ชั้นนิมมานรดีอีกมาก ท่านว่ามีเทพเป็นราชาผู้ปกครองอยู่ ๒ ฝ่าย คือ เทวราชเรียกนามตามชื่อของชั้นสวรรค์ว่า **ปรนิมมิตวสวัตตีเทวราช** ปกครองอยู่ฝ่ายหนึ่ง **พญามารเป็นเทวราช** ปกครองอยู่อีกฝ่ายหนึ่ง เทวราชผู้ปกครองสวรรค์ชั้นนี้ จึงมีอยู่ ๒ องค์ แบ่งเป็น ๒ ก๊ก เรียกนามว่าปรนิมมิตวสวัตตีเทวราชเหมือนกัน องค์หนึ่งไม่เป็นมาร ปกครองเทพที่ไม่เป็นมารด้วยกัน แต่อีกองค์หนึ่งเป็นมาร ปกครองเทพที่เป็นมารด้วยกัน ฝ่ายที่ไม่เป็นมารไม่ค่อยมีเรื่องกล่าวถึงในคัมภีร์ทั้งหลาย ส่วนฝ่ายที่เป็นมารมีเรื่องกล่าวถึงอยู่มาก องค์เทวราชเองเรียกโดยเฉพาะว่า **ปรนิมมิตวสวัตตีมาราธิราช** หรือคำไทยว่า **พญามาราธิราช** แม้จะแบ่งเป็นสองก๊กก็ไม่มีเรื่องปรากฏในคัมภีร์ทั้งหลายว่าทั้งสองก๊กนี้ได้ทำสงครามกันเหมือนอย่างเทพและอสุรแห่งสวรรค์ชั้นไตรตรึงษ์ มีแต่เรื่องพญามารลงมาป้องกันรังควานความตรัสรู้ของพระโพธิสัตว์ และพระสาวกทั้งหลายเมื่อพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้แล้ว มารก็ยังมาเกี่ยวข้องอีกหลายคราวจนถึงมาทูลอาราธนาให้ปรินิพพาน.

สังเกตตามที่ท่านเล่าไว้ในคัมภีร์ทั้งหลายว่า เทวราชผู้เป็นมารนี้มีความกลัวเป็นข้อสำคัญอยู่ข้อหนึ่งว่าตนจะสิ้นอำนาจครอบครองโลก ไม่ประสงค์ให้ใครทั้งนั้นบรรลุมรรคผลนิพพาน หรือจะเรียกว่าวิมุตติ หรือ โมกขธรรม ก็ได้ พูดง่าย ๆ ก็คือ ไม่ประสงค์ให้ใครประสบความหลุดพ้นจากกองกิเลส เช่น ตัณหา อุปาทาน หรือราคะ โทสะ โมหะ และหลุดพ้นจากกองทุกข์ มีเกิด แก่ ตาย เป็นต้น พูดอีกอย่างหนึ่งว่า ไม่ประสงค์ให้ใครหลุดพ้นไปจากโลกเป็นโลกุตตระที่แปลว่าเหนือโลกก็คือพ้นโลกนั่นเอง เพราะเมื่อผู้ใดพ้นโลก หมายถึงว่ามีจิตใจพ้นกิเลสดั่งกล่าวผู้นั้นก็พ้นอำนาจของมาร ซึ่งมารจะใช้อำนาจให้เป็นไปในผู้นั้นอีกไม่ได้ ความเป็น**สวสวรรดิ** *(เทียบกับจักรวรรดิ)* ของมารก็หมดสิ้นไป ฉะนั้น เมื่อพระโพธิสัตว์ทรงแสวงหาโมกขธรรม ทรงได้พบทาง ทรงดำเนินไปในทางจนถึงในราตรีที่จะตรัสรู้ ท่านเล่าว่าพญามารได้มาป้องกันรังควานอย่างสุดกำลัง พระโพธิสัตว์ก็ทรงผจญสู้อย่างเต็มที่อย่างที่เรียกว่าเสี่ยงบารมี พูดอย่างสามัญว่าสู้ตายไม่ยอมถอย เช่น ทรงอธิษฐานพระหทัยตั้งความเพียรแน่วแน่ว่า *จะไม่ยอมลุกขึ้นจากที่ประทับจนกว่าจะได้บรรลุผล แม้ว่าเนื้อเลือดทั้งหมดจะเหือดแห้งไป เหลือแต่*

หนังเอ็นกระดูกก็ตาม อาศัยพระบารมีที่ทรงบำเพ็ญมาเต็มเปี่ยมแล้ว จึงทรงชนะมาร ทรงบำเพ็ญเพียรต่อไปจนได้ตรัสรู้ แม้ต่อมาท่านก็เล่าว่ามารได้มาเกี่ยวข้องอีกมากครั้ง แสดงว่ายังคอยติดตามช่องโอกาสอยู่เรื่อย ๆ เพราะพระพุทธเจ้าได้ทรงสอนเวไนยนิกร ให้พ้นอำนาจของตนมากขึ้นทุกที จึงไม่ปรารถนาจะให้พระองค์ดำรงพระชนม์อยู่นาน และในที่สุด ท่านก็เล่าว่าพระพุทธเจ้าทรงปลงพระชนมายุสังขารตามคำอาราธนาของมารนั่นเอง แต่ก็ทรงปลงในเมื่อได้ทรงบำเพ็ญพุทธกิจสำเร็จตามที่ได้ทรงตั้งพระหทัยไว้แล้ว.

พญามาราธิราชเป็นเจ้าก๊กหนึ่งแห่งสวรรค์ชั้นที่หก ก็จะต้องทำบุญไว้มาก ไม่เช่นนั้นก็จะไม่บังเกิดในสวรรค์ชั้นสูงนี้ได้ แต่ก็จะต้องเข้าใจว่า ทำบุญเพียงเพื่อสวรรค์เท่านั้น ดูก็ชอบกลอยู่ ท่านไม่กล่าวว่าพญามารได้มาขัดขวางใครที่ทำบุญ เช่น ทานศีลเป็นต้น เพื่อสวรรค์หรือที่เป็นภูมิเพียงเพื่อสวรรค์มาขัดขวาง แต่ผู้ปฏิบัติเพื่อมรรคผลนิพพาน เช่น พวกทำกรรมฐานเพื่อสิ้นกิเลส

เรื่องของมารยังมีอีกมาก แต่จะงดไว้ก่อน เป็นอันว่าสวรรค์ชั้นนี้แบ่งเป็น ๒ ก๊ก เหมือนอย่างขาวกับดำ และมีเจ้าครองอยู่ ๒ องค์ องค์ที่ลงมาเกี่ยวข้องในประวัติพระพุทธศาสนามากก็คือ **พญามาร** เรียกเต็มว่า **ปรนิมมิตวสวัตตีเทวราช** ฝ่ายที่เป็นมารแห่งโลกุตตรธรรม.

พรหมโลก

ได้เล่าถึงสวรรค์ ๖ ชั้นแล้ว จะได้เล่าถึง **พรหมโลก** ต่อไป สูงขึ้นไปจากสวรรค์ชั้นที่ ๖ อีกมากจึงถึงพรหมโลก ซึ่งก็มีอยู่มากชั้นซ้อน ๆ กันขึ้นไป แบ่งเป็น ๒ พวกใหญ่ ๆ คือ **รูปพรหม** และ **อรูปพรหม** อธิบายตามคติทางพระพุทธศาสนาว่า ผู้ที่ทำสมาธิจนบรรลุถึงรูปฌานคือฌานที่มีรูปนิมิตเป็นอารมณ์ รูปฌานนั้นย่อมมีวิบากให้ไปเกิดเป็นรูปพรหม ผู้ที่ทำสมาธิสูงขึ้นไปกว่ารูปฌาน คือทิ้งรูปนิมิต กำหนดอรูปนิมิตคือนิมิตที่ไม่มีรูปเป็นอารมณ์ จนได้บรรลุอรูปฌานคือฌานที่มีอรูปนิมิตเป็นอารมณ์ ฌานนั้นก็มีวิบากให้ไปเกิดเป็นอรูปพรหม คำว่า **พรหม** ท่านแปลว่า *เจริญ รุ่งเรือง* หมายความว่า เจริญรุ่งเรืองด้วยคุณวิเศษมีฌานเป็นต้น

รูปพรหมนั้นมีสูงขึ้นไปเป็นชั้น ๆ ตามภูมิฌานดังต่อไปนี้.

ชั้นปฐมรูปฌาน

๑. พรหมปาริสัชชา แปลว่า *เป็นบริษัทของพรหม* ท่านอธิบายว่า เกิดในบริษัทของมหาพรหม เป็นผู้บำรุงมหาพรหม ที่จะกล่าวในชั้นที่ ๓.

๒. พรหมปุโรหิตา แปลว่า *เป็นปุโรหิตของพรหม* ท่านอธิบายว่า คือปุโรหิตของพวกมหาพรหมดังกล่าว.

๓. มหาพรหม แปลว่า *พรหมผู้ใหญ่* ท่านอธิบายว่าใหญ่กว่าพวกพรหมปาริสัชชา เป็นต้น เช่น มีวรรณะยิ่งกว่า มีอายุยืนกว่า.

พรหม ๓ พวกนี้ ท่านว่าสถิตอยู่ในชั้นเสมอกัน แต่มีความรุ่งเรืองกว่ากัน เป็นที่เกิดของผู้ที่ได้ปฐมรูปฌานคือรูปฌานที่หนึ่ง ถ้าได้อย่างอ่อนก็ให้เกิดในพวกพรหมปาริสัชชา ถ้าได้อย่างกลางก็ให้เกิดในพวกพรหมปุโรหิตา ถ้าได้อย่างกล้าแข็งก็ให้เกิดในพวกมหาพรหม พิจารณาดูพรหม ๒ พวกข้างต้น ตามอธิบายของท่านคล้ายกับมีหน้าที่เป็นบริวารของพวกมหาพรหม ดูไม่น่าจะต้องมีหน้าที่เช่นนั้น น่าจะเข้าใจความว่าพวกพรหมปาริสัชชา ก็คือนับเข้าเป็นพรหมบริษัท เช่นเดียวกับเมื่อนับถือพระพุทธเจ้าเป็นศาสดา ก็นับเป็นพุทธบริษัท เมื่อยังไม่ได้ปฏิบัติอะไรให้พิเศษยิ่งขึ้น อันควรจะเรียกด้วยคำอื่น เช่น อุบาสก อุบาสิกา ภิกษุสามเณร ก็คงเรียกว่าเป็นพุทธบริษัท และพวกพรหมปุโรหิตาก็น่าจะหมายสูงขึ้นไปอีกชั้นหนึ่ง โดยความก็คือเป็นพวกพรหมชั้นต้น ๆ แต่ก็นับว่าเป็นพรหมแล้ว.

ชั้นทุติยรูปฌาน

๔. **ปริตตาภา** แปลว่า *มีรัศมีน้อย* คือ มีแสงสว่างน้อยกว่าพรหมชั้นสูง ๆ ขึ้นไป

๕. **อัปปมาณาภา** แปลว่า *มีรัศมีไม่มีประมาณ* คือมีแสงสว่างมากเกินที่จะประมาณได้

๖. **อาภัสสรา** แปลว่า *มีรัศมีซ่านไป* คือแผ่ออกไปแต่ที่นั้นที่นี้ดุจสายฟ้าแลบออกจากกลีบเมฆ เพราะมีขันธสันดานเกิดจากฌานที่มีปีติ อีกนัยหนึ่ง อาภัสสรา แปลว่า *มีรัศมีพวยพุ่ง* คือหยดย้อยออกเหมือนย้อยหยดออกจากสรีระ หรือดุจเปลวไฟแห่งโคมประทีบ อีกอย่างหนึ่ง อาภัสสรา แปลว่า *มีปกติสว่างไสวด้วยรัศมี.*

พรหม ๓ จำพวกนี้สถิตอยู่ในชั้นเดียวกัน แต่มีรัศมีรุ่งเรืองกว่ากัน เป็นที่เกิดของผู้ที่ได้ทุติยรูปฌานคือรูปฌานที่สอง ถ้าได้อย่างอ่อนก็ให้เกิดเป็นพวกพรหมปริตตาภา ถ้าอยากได้อย่างกลางก็ให้เกิดเป็นพวกพรหมอัปปมาณาภา ถ้าได้อย่างแข็งกล้าก็ให้เกิดเป็นพวกพรหมอาภัสสรา.

ชั้นตติยรูปฌาน

๗. **ปริตตสุภา** แปลว่า *มีรัศมีแห่งสรีระสวยงามน้อย* คือ น้อยกว่าพวกพรหมชั้นสูงขึ้นไป.

๘. **อัปปมาณสุภา** แปลว่า *มีรัศมีแห่งสรีระสวยงามไม่มีประมาณ* คือ มากเกินที่จะประมาณได้.

๙. **สุภกิณหา** แปลว่า *มากมายไปด้วยรัศมีที่สวยงาม* คือ มีรัศมีผุดสว่างทั่วไป แผ่ซ่านออกจากสรีระเป็นอันเดียวกัน มีสีริเหมือนแท่งทองที่โรจน์รุ่งอยู่ในหีบทอง.

พรหม ๓ จำพวกนี้สถิตอยู่ในชั้นเดียวกัน แต่มีรัศมีรุ่งเรืองกว่ากัน เป็นที่เกิดของผู้ได้ตติยฌานคือรูปฌานที่ ๓ ถ้าได้อย่างอ่อนก็ให้เกิดเป็นพวกพรหมปริตตสุภา ถ้าได้อย่างปานกลางก็ให้เกิดเป็นพวกพรหมอัปปมาณสุภา ถ้าได้อย่างแข็งกล้าหรือประณีตก็ให้เกิดเป็นพวกพรหมสุภกิณหา.

ชั้นจตุตถรูปฌาน

๑๐. เวหัปผลา แปลว่า *มีผลไพบูลย์* ซึ่งเกิดขึ้นด้วยอำนาจของฌาน ชั้นนี้เป็นที่เกิดของผู้ได้จตุตถฌานคือฌานที่ ๔ ไม่ได้มีแบ่งเป็น ๓ ชื่อสำหรับผู้ได้อย่างอ่อน อย่างปานกลาง และอย่างประณีต กล่าวไว้ชื่อเดียวรวม ๆ กันไป.

อีกนัยหนึ่ง ถ้าแบ่งรูปฌานออกเป็น ๕ ชั้น ชั้นของพรหมปาริสัชชา พรหมปุโรหิตา และมหาพรหม สำหรับผู้ได้ปฐมฌานอย่างอ่อน อย่างกลาง และอย่างประณีต ชั้นของพรหมปริตตาภา อัปปมาณาภา และอาภัสสรา สำหรับผู้ได้ทุติยฌานและตติยฌาน อย่างอ่อน อย่างปานกลาง และอย่างประณีต ชั้นของพรหมปริตตสุภา อัปปมาณสุภา และสุภกิณหา สำหรับผู้ได้จตุตถฌานอย่างอ่อน อย่างปานกลาง และอย่างประณีต ชั้นของพรหมเวหัปผลา สำหรับผู้ได้ปัญจมฌานคือฌานที่ ๕.

๑๑. อสัญญี แปลว่า *ไม่มีสัญญาเสียเลย* พรหมชั้นนี้เป็นที่เกิดของผู้ได้ฌานสมาบัติ เพราะเพ่งอยู่เป็นนิตย์ว่าจิตไม่มี ท่านยกตัวอย่างนักบวชภายนอกพระพุทธศาสนาบางพวก ผู้เห็นโทษในจิตว่า ราคะ โทสะ โมหะ ล้วนอาศัยจิตเกิดขึ้น มีความเห็นว่า ความไม่มีจิตเป็นของดี เป็น **นิพพานในปัจจุบัน** จึงเพ่งอยู่เป็นนิตย์ว่าจิตไม่มี ๆ สำรอก ดับนามขันธ์ ได้แก่ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ไปโดยลำดับ ยกตัวอย่าง สัญญาคือความจำหมาย ก็ทำให้เลือนลืม ไม่กำหนดไว้ทุกสิ่งทุกอย่าง น่าจะเป็นอย่างที่เรียกว่าทำให้ดับไป เมื่อปฏิบัติอย่างนี้จนได้ถึงจตุตถฌานก็ให้ไปเกิดเป็นพรหมชั้นอสัญญีสัตว์ มีแต่รูป ไม่มีเวทนา ไม่มีสัญญา ไม่มีสังขาร (ความปรุงคิด) ไม่มีวิญญาณอะไร ๆ ทั้งสิ้น และเวลาตายจากมนุษย์ ถ้ายืนตายก็ไปเกิดเป็น **พรหมยืน** ถ้านั่งตายก็ไปเกิดเป็น **พรหมนั่ง** ถ้านอนตายก็ไปเกิดเป็น **พรหมนอน** คือ ตายในอิริยาบถใดก็ไปเกิดเป็นพรหมมีอิริยาบถนั้น และก็อยู่ในอิริยาบถนั้นจนถึงจุติ ท่านอธิบายว่า ในเวลาจุติ พอเกิดสัญญาขึ้น ก็จุติจากกายนั้น ท่านอธิบายไว้ในที่บางแห่งอีกว่า ในเวลาว่างพระพุทธศาสนามีนักบวชในลัทธิเดียรถีย์บางพวกเจริญวาโยกสิณได้ถึงจตุตถฌาน เห็นโทษในจิตดั่งกล่าวจึงเพ่งความไม่มีจิตเป็นอารมณ์ ครั้นตายก็ไปเกิดเป็น **อสัญญีพรหม** การทำสมาธิไม่ให้มีสัญญาเสียเลยนี้ ลองพิจารณาดู เมื่อทำได้ก็จะมีอาการดับจิต (ดับจิตสังขาร) หมดความรู้สึกอะไร ๆ ทุกอย่าง อย่างอ่อนก็เหมือนหลับหรือสลบไป อย่างแรงก็เหมือนตาย (แต่ไม่ตาย) ไม่มีเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณอะไรในเวลานั้นทุกอย่าง ทำให้ดับลงไปได้ ในขณะที่อยู่อิริยาบถใดก็จะอยู่ในอิริยาบถนั้น เช่นเดียวกับที่ท่านว่าไปเกิดเป็นอสัญญีสัตว์ อยู่ในอิริยาบถอย่างเดียวกับเมื่อเวลาตาย น่าจะตรงกับที่ไทยเราเรียกว่า **พรหมลูกฟัก** ซึ่งมีเพียงขันธ์หนึ่ง ได้แก่รูปขันธ์เท่านั้น ไม่มีนามขันธ์ *เป็นพรหมภายนอกพระพุทธศาสนา* เพราะพระพุทธศาสนาไม่ได้สอนให้ปฏิบัติเพื่อไปเกิดเป็นพรหมพวกนี้ วิธีปฏิบัติทุกอย่างทำนองนี้ จึงไม่ใช่พระพุทธศาสนา ในที่บางแห่งจัดชั้นอสัญญีนี้ไว้หน้าชั้นเวหัปผลา และทั้งสองชั้นนี้อยู่ในพื้นชั้นเดียวกัน.

(เรื่อง ๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า ได้ดำเนินมาถึงพรรษาที่ ๖ ในพรรษานี้ยังไม่พบเรื่องอะไรมาก จึงเล่าเรื่องพระพุทธเจ้าในอดีต เรื่องกัปกัลป์ เรื่องโลกจักรวาล เรื่อยมาถึงเรื่องนรกสวรรค์ แทรกเข้า

ไว้เป็นปุคคลาธิษฐานเต็มที่ เพื่อให้เห็นคติความเชื่อถือเก่าแก่ในเรื่องเหล่านี้ที่ได้เชื่อถือกันมาแต่ในครั้งไหนไม่รู้ แต่ก็ได้หลั่งไหลเข้ามาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาทุกชั้น ต่อไปในพรรษาที่ ๗ ท่านว่าพระพุทธเจ้าทรงแสดงอภิธรรมโปรดพระพุทธมารดาในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ จะได้ปรารภถึงเรื่องอภิธรรม ซึ่งเป็นธรรมาธิษฐานเต็มที่ ฉะนั้น การที่แทรกเรื่องนรกสวรรค์เข้าไว้ในพรรษาที่ ๖ ก่อน ก็เพื่อจะแสดงปุคคลาธิษฐานขึ้นก่อน แล้วจึงถึงธรรมาธิษฐานเป็นคู่เทียบกันไปทีเดียว และเรื่องสวรรค์ได้ค้างอยู่ในชั้นอสัญญีพรหมหรือพรหมลูกฟัก ซึ่งเป็นพรหมภายนอกพระพุทธศาสนา แต่ก็ได้นำมากล่าวไว้ในอันดับของพรหมที่ ๑๑ จึงจะดำเนินเรื่องพรหมสืบลำดับต่อไป).

พรหมชั้นสุทธาวาส ๕

ต่อจาก **พรหมชั้นเวหัปผลา** หรือต่อจาก **พรหมอสัญญีสัตว์** ซึ่งนับเป็นพรหมชั้นที่ ๑๑ ก็ถึง **พรหมชั้นสุทธาวาส** คำว่า **สุทธาวาส** แปลว่า *อาวาส คือที่อยู่ของผู้บริสุทธิ์* หรือ *ที่อยู่อันบริสุทธิ์* หมายถึงนิวาสภูมิของท่านผู้บริสุทธิ์เหล่านั้น คำว่า **ผู้บริสุทธิ์** ในที่นี้หมายเฉพาะพระอนาคามีและพระอรหันต์ คือ พระอริยบุคคลชั้นอนาคามีในโลกนี้สิ้นชีวิตแล้ว ท่านว่าไปเกิดอยู่ในชั้นสุทธาวาส และจะสำเร็จเป็นพระอรหันต์ นิพพานในชั้นสุทธาวาสนั้น ไม่มีกลับลงมาอีก ท่านจึงว่า สุทธาวาสเป็นที่อยู่ของพระอนาคามีและพระอรหันต์ หมายถึงพระอนาคามีดั่งกล่าวและพระอรหันต์ที่สำเร็จภายหลังจากที่ขึ้นมาเกิดในสวรรค์แล้ว สุทธาวาสนี้มีอยู่ ๕ ชั้น นับต่อจากชั้น ๑๑ เป็นลำดับไปดั่งนี้.

๑๒. อวิหา แปลว่า *ไม่ละฐานของตนโดยกาลอันน้อย* หรือ *ไม่เสื่อมจากสมบัติของตน*เป็นภูมิสุทธาวาสชั้นต้น.

๑๓. อตัปปา แปลว่า *ไม่สะดุ้งกลัวอะไร* หรือ *ไม่ทำผู้ใดผู้หนึ่งเดือดร้อน* เป็นภูมิสุทธาวาสชั้นสอง.

๑๔. สุทัสสา แปลว่า *ดูงาม* คือมีรูปงามน่าดู เป็นภูมิสุทธาวาสชั้นสาม.

๑๕. สุทัสสี แปลว่า *มีทัสสนะคือความเห็นดีบริสุทธิ์* เป็นภูมิสุทธาวาสชั้นสี่.

๑๖. อกนิฏฐา แปลว่า *ไม่มีเป็นรอง* เพราะมีสมบัติอุกฤษฏ์ เป็นภูมิสุทธาวาสชั้นห้า

สุทธาวาสทั้ง ๕ ชั้นนี้นับเข้าในพรหมชั้นจตุตถรูปฌาน คือฌานที่มีรูปกัมมัฏฐาน เป็นอารมณ์ชั้นที่สี่.

ชั้นอรูปฌาน ๔

ต่อจากนี้ถึงภูมิชั้นของพรหมผู้ที่มาเกิดเพราะได้อรูปฌาน จัดเป็น ๔ ชั้น ตามภูมิฌาน ดั่งนี้

๑. อากาสานัญจายตนะ คือ ชั้นของพรหมผู้ได้อรูปฌาน เพราะได้เจริญอรูปกัมมัฏฐานว่าอากาศไม่มีที่สุด ซึ่งเป็นอรูปที่หนึ่ง.

๒. วิญญาณัญจายตนะ คือชั้นของพรหมผู้ได้อรูปฌานเพราะได้เจริญอรูปกัมมัฏฐานว่า วิญญาณ

ไม่มีที่สุด ซึ่งเป็นอรูปที่สอง.

๓. **อากิญจัญญายตนะ** คือ ชั้นของพรหมผู้ได้อรูปฌานเพราะได้เจริญอรูปกัมมัฏฐานว่าน้อยหนึ่งนิดหนึ่งก็ไม่มี ซึ่งเป็นอรูปที่สาม.

๔. **เนวสัญญานาสัญญายตนะ** คือ ชั้นของพรหมผู้ได้อรูปฌานเพราะได้เจริญอรูปกัมมัฏฐานที่ละเอียดยิ่งขึ้นไปอีก จนดับสัญญาอย่างหยาบเหลือแต่สัญญาอย่างละเอียด จึงเรียกว่ามีสัญญาก็ไม่ใช่ (เพราะวิถีจิตละเอียดมาก คล้ายจะเป็นอสัญญีคือไม่มีสัญญาเสียเลย อย่างคนสลบไสลสิ้นสัญญาหรือคนหลับสนิทจริง ๆ) ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ (เพราะยังมีสัญญาละเอียดอยู่ไม่ใช่สิ้นสัญญาเสียหมดเลย) ซึ่งเป็นอรูปที่สี่.

อรูปทั้ง ๔ ชั้นนี้ ละเอียดกว่ากันขึ้นไปโดยลำดับ รวมพรหมทั้งรูปทั้งอรูปเป็น ๒๐ ชั้น ถ้ายกอสัญญีพรหมเสียก็มี ๑๙ ชั้น.

ทุสสเจดีย์บนพรหมโลก

ใน **ไตรภูมิพระร่วง** และใน **ปฐมสมโพธิกถา** พระนิพนธ์ **สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส** กล่าวไว้ตรงกันว่า เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จออกทรงผนวช (ก่อนตรัสรู้เรียกว่าพระโพธิสัตว์) พรหมนำบริขาร ๘ จากพรหมโลกมาถวายพระโพธิสัตว์ และรับพระภูษาคฤหัสถ์ทั้งคู่ขึ้นไปบรรจุไว้ใน **ทุสสเจดีย์** ในพรหมโลก ในไตรภูมิ[๘๗] ระบุว่าชั้นอกนิฏฐ์ในปฐมสมโพธิ[๘๘] ระบุชื่อพรหมว่าฆฏิการพรหม ซึ่งเป็นสหายกับพระโพธิสัตว์ครั้งเสวยพระชาติเป็น **โชติบาล** ในศาสนาของพระกัสสปพุทธเจ้า คำว่า **ทุสสเจดีย์** แปลว่า *เจดีย์ผ้า* คงหมายถึงเป็นที่บรรจุผ้าคือพระภูษาดั่งกล่าวเป็นอันว่าพระพรหมได้พระภูษาคฤหัสถ์ขึ้นไปบรรจุในทุสสเจดีย์ ส่วนพระอินทร์ได้พระจุฬาโมลีกับผ้าพันโพกพระเศียรขึ้นไปบรรจุในจุฬามณีเจดีย์ในคราวที่ทรงผนวชนั้น บริขารทั้ง ๘ ที่ฆฏิการพรหมถวาย สำหรับบาตรได้มีเหตุพิเศษที่ท่านกล่าวถึงอีก คือ เมื่อนางสุชาดาน้อมถาดทองข้าวปายาสเข้าไปถวายพระโพธิสัตว์ในเช้าแห่งวันที่จะตรัสรู้ บาตรดินที่ฆฏิการพรหมถวายมีบันดาลให้อันตรธานหายไป ไม่ทรงเห็นบาตรจึงทรงรับทั้งถาด ครั้นตรัสรู้แล้ว เมื่อพาณิชสองพี่น้องชื่อตปุสสะคนหนึ่ง ภัลลิกะคนหนึ่ง ได้น้อมข้าวสัตตุก้อนสัตตุผงถวาย ไม่มีบาตรที่จะทรงรับเพราะบาตรดินก็ได้หายไปแล้วตั้งแต่เมื่อนางสุชาดาถวายถาดข้าวปายาส ท้าวจตุโลกบาลทั้งสี่นำบาตรศิลาจากทิศทั้งสี่มาถวายรวมเป็นสี่บาตร พระองค์ทรงรับอธิษฐานให้เป็นบาตรเดียวกันแล้วทรงรับข้าวสัตตุของพาณิชสองคนนั้น ต่อมาในคราวปรินิพพานก็ได้มีเรื่องเกี่ยวแก่พระเจดีย์ทั้งสองนี้อีก ในปฐมสมโพธิกถานั้นกล่าวว่า พระเขี้ยวแก้วเบื้องบนซ้ายขวากับพระรากขวัญเบื้องบนขึ้นไปประดิษฐานอยู่ในจุฬามณีเจดีย์ พระรากขวัญเบื้องซ้ายกับพระอุณหิสขึ้นไปประดิษฐานอยู่บนทุสสเจดีย์.

---

[๘๗] ไตรภูมิ. น. ๑๑๗.

[๘๘] ปฐม. น. ๑๒๔-๕.

ในพุทธวังศ์[๕๙] ได้กล่าวถึงที่ประดิษฐาน **บริขาร** ทั้งหลายของพระพุทธเจ้าไว้ว่า บาตร ไม้เท้า จีวร อยู่ในเมือง **วชิรา** สบง อยู่ในเมือง **กุลฆระ** ผ้าปูบรรทมอยู่ในเมือง **สีหฬ** กระบอกกรองประคตเอว อยู่ในเมือง **ปาฏลีบุตร** ผ้าสรงอยู่ในเมือง **จัมปา** อุณาโลมอยู่ในแคว้น **โกศล** กาสาวพัสตร์อยู่ใน **พรหมโลก** ผ้าโพก (กล่าวมาแล้ว) อยู่ในเมือง **ไตรทส** (ดาวดึงส์) นิสีทนะอยู่ใน **อวันตีชนบท** ผ้าลาดอยู่ใน **เทอัฐ** ที่สีไฟอยู่ในเมือง **มิถิลา** ผ้ากรองอยู่ใน **รัฐวิเทหะ** มีดและกล่องเข็มอยู่ในเมือง **อินทปัตถ์** เป็นอันว่าได้มีบางอย่างขึ้นไปอยู่ในโลกทั้งสอง ไม่ได้กล่าวว่าบรรจุอยู่ในอะไร ก็น่าจะในเจดีย์ทั้งสองนั่นแหละ.

โลกวินาศ

เรื่อง **สิ้นกัป กัลป์** คือ ถึงกาลโลกวินาศ ตามที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นว่า ตามคติความเชื่อโบราณของอินเดีย โลกก็มีอายุเหมือนบุคคลหรือสังขารทั้งหลาย กำหนดอายุของโลกเรียกว่า กัป หรือ กัลป์ และโลกก็มีเวียนเกิดตาย ความเกิดขึ้นใหม่ของโลกเป็นการตั้งต้นกัปใหม่ ความตายของโลกเป็นการสิ้นกัปครั้งหนึ่ง ความตายของโลกนี้หมายถึงโลกวินาศด้วยเหตุ ๓ อย่าง คือ **ไฟ น้ำ** และ **ลม** ท่านว่า วินาศด้วยไฟ ๗ ครั้งติด ๆ กัน ถึงครั้งที่ ๘ วินาศด้วยน้ำ แล้ววนมาวินาศด้วยไฟน้ำเหมือนดั่งนั้นอีก ๘ หน จึงวินาศด้วยลมครั้งหนึ่ง ท่านว่า ในคราวที่วินาศด้วยไฟเกิดไฟไหม้โลกตั้งแต่อบายภูมิต่ำที่สุด ถึงมนุษย์สวรรค์จดพรหมชั้นปฐมฌาน เหลืออยู่ตั้งแต่ชั้นนั้นขึ้นไป ในคราวที่วินาศด้วยน้ำนั้นเกิดน้ำท่วมโลกเหมือนอย่างนั้น แต่สูงขึ้นไปจดพรหมชั้นทุติยตติยฌาน เหลืออยู่ตั้งแต่ชั้นนั้นขึ้นไป ในคราวที่วินาศด้วยลมร้ายแรงที่สุด ลมทำลายล้างโลกตั้งแต่ชั้นต่ำที่สุดไปจดพรหมชั้นจตุตถฌาน เหลืออยู่แต่ชั้นจตุตถฌานนั้น คือตั้งแต่ชั้นเวหัปผลาที่นับเป็นพรหมชั้นที่ ๑๐ คตินี้แสดงว่าโลกทั้งหมดตั้งแต่อบายโลกจนถึงพรหมโลก ตั้งอยู่เนื่องกันอยู่ ในคราวเกิดทุกขภัยอย่างใหญ่ก็เนื่องถึงกัน แต่ก็ยังมีเหลือสำหรับเป็นที่สัตว์ที่ถูกภัยได้ขึ้นไปเกิดอาศัย จึงยังมีเชื้อที่จะได้มาเกิดในโลกที่จะกลับเกิดขึ้นมาอีก ไม่เช่นนั้นโลกที่กลับเกิดใหม่ก็จะเป็นโลกว่างไปเสีย คือ ยังมีที่เหลือให้อพยพไปเกิดกันได้ทุกคราวที่เกิดโลกวินาศ ฉะนั้น สัตวโลกจึงไม่วินาศไปจริงเลย อพยพไปเกิดกันในที่อันยังเหลืออยู่นั้นได้.

ผนวกเรื่องเปรต

ได้พบเรื่องเปรตเรื่องเทพเป็นต้นที่กระจัดกระจายอยู่ในที่หลายแห่ง เดิมก็ไม่ได้นึกว่าจะนำมากล่าวให้มากมาย แต่เมื่อได้เปลี่ยนความคิดเป็นประมวลเรื่องเพื่อจะได้ไม่ต้องไปกล่าวถึงในที่อื่นอีก จึงจะเพิ่มเติมเรื่องที่ไม่ได้คิดจะกล่าวผนวกเข้า.

---

[๕๙] ขุ. พุทฺธ. ๓๓/๕๔๙/๒๘.

เรื่องเปรตที่จะเก็บมาผนวกไว้นี้ เก็บมาจาก **ลักขณสังยุตฺต**[๑] ใน **นิทานวัค** ท่านว่าไปเกิดเป็นเปรตชนิดต่าง ๆ เช่นนั้นเพราะเศษกรรม คือเมื่อเป็นมนุษย์ทำบาปหยาบช้าไว้ ตายไปเกิดในนรก ครั้นพ้นจากนรกแล้วยังไม่สิ้นบาปกรรมทั้งหมด จึงต้องไปเป็นเปรตเสวยทุกข์ต่อไปอีก เพราะกรรมที่ยังเหลืออยู่นั้น คำว่า **เศษกรรม** ก็คือ *บาปกรรมที่ยังเหลืออยู่* หมายถึงเศษบาปนั้นเอง ท่านเล่าว่าเมื่อท่านพระลักขณะ (องค์หนึ่งในชฎิลพันองค์) และท่านพระมหาโมคคัลลานะ พักอยู่บนภูเขาคิชฌ-กูฏใกล้พระนครราชคฤห์ เวลาเช้าท่านทั้งสองออกบิณฑบาต ขณะที่เดินลงจากภูเขา ท่านพระมหาโมคคัลลานะได้แย้มโอษฐ์ (อาการบันเทิงของพระอรหันต์ไม่ถึงยิ้ม) ท่านพระลักขณะได้ถามถึงเหตุของอาการแย้ม ท่านพระมหาโมคคัลลานะกล่าวว่า ไม่ใช่เวลาของปัญหา ให้ถามในสำนักพระผู้มีพระภาคเจ้าเถิด เมื่อท่านทั้งสองเที่ยวบิณฑบาตในกรุงราชคฤห์ทำภัตตกิจเสร็จแล้ว ขากลับได้ไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ณ พระเวฬุวัน ท่านพระลักขณะได้กล่าวถามขึ้น ท่านพระมหาโมคคัลลานะจึงได้เล่าว่าได้เห็นร่างสัตว์อย่างหนึ่งลอยไปในอากาศ มีลักษณะอาการตามที่ท่านได้เห็น พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสรับรอง และได้ทรงพยากรณ์บาปที่สัตว์นั้นได้ทำขณะเมื่อเป็นมนุษย์ ท่านพระมหาโมคคัลลานะได้เห็นบ่อย ๆ ขณะที่เดินลงจากเขาคิชฌกูฏ และได้เล่าในที่เฉพาะพระพักตร์ทุกครั้ง ได้มีพุทธพยากรณ์ทุกคราวว่า เป็นสัตว์ที่เสวยเศษบาปดั่งกล่าวข้างต้น ร่างสัตว์ที่ท่านพระมหาโมคคัลลานะได้เห็นเหล่านี้ในอรรถกถา เรียกว่า เปตะคือเปรต ทั้งหมด ท่านพระมหาโมคคัลลานะเห็นแล้วแย้ม เพราะท่านดำริว่าท่านเองพ้นแล้วจากอัตภาพเช่นนั้น ต่างจากผู้ที่ยังไม่เห็นสัจจะ ยังมีชาติภพไม่แน่นอน ซึ่งอาจไปเกิดเป็นเปรตเช่นนั้นอีกก็ได้ ท่านจึงบันเทิงใจ พระอาจารย์ท่านอธิบายอย่างนี้ ที่จะป้องกันว่ามิใช่แย้มหยัน แต่ก็อาจอธิบายว่าแย้มโอษฐ์แสดงว่าได้เห็นสิ่งที่แปลกแสดงอาการคล้ายจะพูดก็ได้ ประมวลกล่าว เปรตที่ท่านได้เห็นและพยากรณ์บาปโดยย่อดั่งต่อไปนี้

ตนหนึ่งเป็นแต่โครงกระดูก ถูกฝูงแร้งกานกตะกรุมรุมเจาะจิกทึ้ง ลอยร้องครวญครางไปในเวหาส เพราะเศษกรรมที่ฆ่าโค ด้วยเคยเป็นคนฆ่าโคชำแหละเนื้อให้เหลือแต่กระดูกขายอยู่ในพระนครราชคฤห์นั้น.

ตนหนึ่งเป็นชิ้นเนื้อ ถูกฝูงแร้งกานกตะกรุมรุมเจาะจิกทึ้ง ลอยร้องครวญครางไปในเวหาส เพราะเศษกรรมที่ฆ่าโค ด้วยเคยเป็นคนฆ่าโคชำแหละเนื้ออยู่ในพระนครนั้นเช่นเดียวกัน ต่างแต่ตนหนึ่งเป็นโครงกระดูก ตนหนึ่งเป็นชิ้นเนื้อ ท่านว่าเพราะนิมิตที่สัตว์นั้นเห็นในเวลาที่ไปเกิดต่างกัน จึงไปเกิดมีรูปลักษณะที่ต่างกัน คือ เมื่อเห็นนิมิตเป็นโครงกระดูกก็ไปเกิดเป็นเปรตโครงกระดูก เห็นนิมิตเป็นชิ้นเนื้อก็ไปเกิดเป็นเปรตชิ้นเนื้อ.

ตนหนึ่งเป็นบุรุษไม่มีผิวหนัง ถูกแร้งกานกตระกรุมเจาะจิกทึ้ง ลอยร้องครวญครางไปในเวหาส เพราะเศษกรรมที่ฆ่าแกะ ด้วยเคยเป็นคนฆ่าถลกหนังแกะขายอยู่ในพระนครนั้น.

---

[๑] สํ. นิ. ๑๖/๒๙๘/๖๓๖-๖๖๑.

ตนหนึ่งเป็นก้อนเนื้อ ถูกแร้งกานกตะกรุมเจาะจิกทึ้ง ลอยร้องครวญครางไปในเวหาส เพราะเศษกรรมที่ฆ่านก ในพระนครนั้น.

ตนหนึ่งมีขนทั่วสรรพางค์กาย กลายเป็นดาบที่หลุดกระเด็นออกไป แล้วกลับมาทิ่มแทงกายตนเอง ลอยร้องครวญครางไปในเวหาส เพราะเศษกรรมที่ฆ่าสุกร ด้วยเคยเป็นคนฆ่าสุกรขายด้วยอาวุธชนิดนั้นอยู่ในพระนครนั้น.

ตนหนึ่งเป็นบุรุษ มีขนทั่วสรรพางค์กาย กลายเป็นหอกที่หลุดกระเด็นออกไป แล้วกลับตกลงมาทิ่มแทงกาย ลอยร้องครวญครางไปในเวหาส เพราะเศษกรรมที่ฆ่าเนื้อ ด้วยเคยเป็นคนใช้หอกฆ่าเนื้อขายอยู่ในพระนครนั้น.

ตนหนึ่งเป็นบุรุษมีขนทั่วสรรพางค์กาย กลายเป็นดอกธนูที่หลุดกระเด็นออกไป แล้วกลับตกลงมาทิ่มแทงกาย ลอยร้องครวญครางไปในเวหาส เพราะเศษกรรมที่หาเหตุทรมานจนถึงฆ่าคน ด้วยเหตุที่ได้เคยเป็นพนักงานเจ้าหน้าที่ ผู้คอยหาเรื่องหาราวฆ่าคนโดยใช้ยิงให้ตายด้วยธนูอยู่ในพระนครนั้น.

ตนหนึ่งเป็นบุรุษมีขนทั่วสรรพางค์กาย กลายเป็นปฏักที่หลุดลอยออกไป แล้วกลับมาทิ่มแทงกาย ลอยร้องครวญครางไปในเวหาส เพราะเศษกรรมที่ฝึกม้าอย่างโหดร้ายทารุณ ด้วยได้เคยเป็นคนฝึกม้าด้วยวิธีโหดร้ายทารุณ ใช้ปฏักแทงม้าถึงพิการหรือตายอยู่ในพระนครนั้น.

ตนหนึ่งเป็นบุรุษมีขนทั่วสรรพางค์กาย กลายเป็นเข็มทิ่มเข้าไปในศีรษะออกทางปาก ทิ่มเข้าไปในปากออกทางอก ทิ่มเข้าไปในอกออกทางท้อง ทิ่มเข้าไปในท้องออกทางขา ทิ่มเข้าไปในขาออกทางแข้ง ทิ่มเข้าไปทางแข้งออกทางเท้า ลอยร้องครวญครางไปในเวหาส เพราะเศษกรรมที่มีปากเป็นเข็ม ด้วยได้เคยเป็นคนปากเข็มอยู่ในพระนครนั้น ท่านอธิบายว่า คนปากเข็ม คือ เป็นคนพูดส่อเสียดยุยงให้เขาแตกร้าวกัน จะอธิบายว่า คือ คนที่พูดทิ่มแทงให้เขาเจ็บใจเป็นทุกข์อย่างหนักก็น่าจะได้.

ตนหนึ่งเป็นบุรุษกุมภัณฑ์ คือมีอวัยวะรหัสโตอย่างหม้อน้ำขนาดใหญ่ ต้องเดินแบกขึ้นคอไปหรือต้องนั่งทับ ถูกฝูงแร้งกานกตะกรุมเจาะจิกทึ้ง ลอยร้องครวญครางไปในเวหาสเพราะเศษกรรมที่ฉ้อโกงชาวบ้านชาวเมือง ด้วยได้เคยเป็นอมาตย์ฉ้อโกงอยู่ในพระนครนั้น ท่านอธิบายว่า อมาตย์ผู้วินิจฉัยซึ่งรับสินบนในระโหฐานแล้ว สั่งให้วินิจฉัยบิดเบือนให้ผู้ที่ควรได้กลับไม่ได้ ทำให้ชาวบ้านชาวเมืองต้องแบกภาระเป็นทุกข์โทษอย่างหลีกเลี่ยงฝ่าฝืนไม่ได้ เศษกรรมที่รับสินบนในระโหฐานแล้ว สั่งให้วินิจฉัยบิดเบือนให้ผู้ที่ควรได้กลับไม่ได้ ทำให้ชาวบ้านชาวเมืองต้องแบกภาระเป็นทุกข์โทษอย่างหลีกเลี่ยงฝ่าฝืนไม่ได้ เศษกรรมที่รับสินบนในระโหฐาน (ที่ลับ) จึงส่งให้อวัยวะรหัสปรากฏอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ต้องแบกทุกข์ทรมานไป.

ตนหนึ่งเป็นบุรุษจมหลุมคูถมิดศีรษะ เพราะเศษกรรมที่เป็นชู้กับภริยาของผู้อื่น ด้วยได้เคยเป็นชายชู้ดั่งกล่าวอยู่ในพระนครนั้น.

ตนหนึ่งเป็นบุรุษจมอยู่ในหลุมคูถ กอบคูถด้วยมือทั้งสองเข้าปากเคี้ยว เพราะเศษกรรมที่เอาคูถใส่บาตรพระ ด้วยได้เคยเป็นพราหมณ์ผู้เกลียดและทำการแกล้งพระในพระพุทธศาสนาดังกล่าวในพระนครนั้น.

ตนหนึ่งเป็นสตรีไม่มีหนัง ถูกฝูงแร้งกานกตะกรุมเจาะจิกทึ้ง ลอยร้องครวญครางไปในเวหาส เพราะเศษกรรมที่ประพฤตินอกใจ ด้วยได้เคยเป็นสตรีประพฤตินอกใจสามี เป็นชู้ด้วยชายอื่นอยู่ในพระนครนั้น.

ตนหนึ่งเป็นสตรีมีกลิ่นเหม็น รูปร่างน่าเกลียด ถูกฝูงแร้งกานกตะกรุมเจาะจิกทึ้ง ลอยร้องครวญครางไปในเวหาส เพราะเศษกรรมที่เป็นแม่มดหลอกลวงคน ด้วยได้เคยเป็นผู้หลอกลวงแสดงตนเป็นยักขทาสี คือเป็นผู้รับใช้ เป็นสื่อทรงของยักษ์ หรือภูตผีปีศาจ รับบูชาพลีกรรมของคนผู้หลงเชื่ออยู่ในพระนครนั้น.

ตนหนึ่งเป็นสตรี ถูกไฟไหม้สุกเกรียมดำคล้ำไปทั้งตัวเยิ้มเกรอะกรังไปด้วยน้ำเลือดน้ำหนอง ลอยร้องครวญครางไปในเวหาส เพราะเศษกรรมที่โรยถ่านเพลิงบนศีรษะหญิงอีกคนหนึ่งด้วยแรงริษยา ด้วยสตรีคนนั้นได้เคยเป็นอัครมเหสีของพระราชากลิงคะ มีความริษยาในสตรีร่วมพระราชสวามีคนหนึ่งถึงกับใช้กะทะเหล็กตักถ่านเพลิงโปรยลงบนศีรษะของนางนั้น.

ตนหนึ่งเป็นกพันธะ คือผีไม่มีศีรษะ มีตาและปากอยู่ที่อก ถูกฝูงแร้งนกตะกรุมเจาะจิกทึ้ง ลอยร้องครวญครางไปในเวหาส เพราะเศษกรรมที่ฆ่าตัดศีรษะคน ด้วยได้เคยเป็นเพชฌฆาต ชื่อว่าหาริกะ ตัดศีรษะโจรเป็นอันมากอยู่ในพระนครนั้น.

ตนหนึ่งเป็นภิกษุ ตนหนึ่งเป็นภิกษุณี ตนหนึ่งเป็นสิกขมานา (สามเณรีผู้จะอุปสมบทเป็นภิกษุณีต้องรักษาศีลพิเศษอยู่สองปีก่อน ระหว่างนี้เรียกว่าสิกขมานา) ตนหนึ่งเป็นสามเณร ตนหนึ่งเป็นสามเณรี ทุกตนทรงสังฆาฏิ บาตร ประคต เป็นไฟลุกโชน ตลอดทั้งร่างกาย ลอยร้องครวญครางไปในเวหาส เพราะเศษกรรมที่เป็นผู้บวชแล้วทำชั่ว ด้วยได้เคยเป็นภิกษุ ภิกษุณี สิกขมานา สามเณร สามเณรี ผู้ประพฤติไม่ดี บริโภคปัจจัยลาภที่เขาถวายด้วยศรัทธาแล้ว ไม่สำรวมกายวาจา หาเลี้ยงชีพผิดทางสมณะ คะนองละเริงใจจนถึงวิบัติต่าง ๆ.

เปรตเหล่านี้เป็นเปรตในพระนครราชคฤห์ ท่านว่าท่านพระมหาโมคคัลลานะได้เห็นด้วยทิพย์จักษุ ได้มีผู้เคยไม่เชื่อมาตั้งแต่ในสมัยพุทธกาลแล้วเหมือนกัน ดังที่มีเล่าไว้ในบาลีพระวินัยว่า พวกภิกษุเมื่อได้ฟังท่านพระมหาโมคคัลลานะเล่าเรื่องนี้ ก็ยกโทษท่านว่าท่านพูดอวดอุตริมนุษยธรรม (คือธรรมที่ยิ่งของมนุษย์ หรือธรรมของมนุษย์ผู้ยิ่ง) พระพุทธเจ้าตรัสว่าสาวกทั้งหลาย ผู้มีดวงตาญาณจักรู้จักเห็นได้ และท่านว่าพระพุทธองค์ได้ทรงเห็นสัตว์นั้นก่อนแล้ว แต่ไม่ได้ทรงพยากรณ์ เพราะถ้าทรงพยากรณ์ แม้ว่าคนอื่นไม่เชื่อก็ไม่เป็นประโยชน์ไม่เป็นคุณเป็นโทษเป็นทุกข์แก่คนเหล่านั้น ท่านว่า ครั้นทรงได้พระมหาโมคคัลลานะเป็นพยานจึงทรงพยากรณ์.

นาคและครุฑ

เรื่องนาคและครุฑ คนไทยโดยมากคงเคยได้อ่านในหนังสือเก่าต่าง ๆ ที่แต่งตามความเชื่ออันน่าจะได้มาจากคติความเชื่อเก่าแก่ของอินเดียว่าได้มีอยู่ในโลกนี้ความเชื่อนี้น่าจะมีมาเก่าก่อนพุทธกาล จึงได้ติดมาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาชั้นบาลีด้วยเหมือนกัน จนถึงจัดไว้เป็นหมวดหนึ่ง ดังที่เล่าไว้ใน **นาคสังยุต**[๙๑] ว่า กำเนิดนาคมี ๔ คือ นาคเกิดจากฟองไข่ นาคเกิดจากครรภ์ นาคเกิดจากเถ้าไคล นาคเกิดผุดขึ้น (อย่างเทพหรือสัตว์นรก) นาคเหล่านี้ประณีตกว่ากันขึ้นไปโดยลำดับ นาคโดยมากกลัวหมองูและครุฑ ต้องคอยซ่อนกายซ่อนตัวอยู่เสมอ แต่นาคบางพวกคิดว่าตนมาเกิดเป็นนาคก็เพราะเมื่อชาติก่อนมีความประพฤติดีบ้างชั่วบ้างทั้งสองอย่าง ถ้าบัดนี้ประพฤติสุจริตก็จะพึงไปเกิดในสวรรค์ได้ในชาติต่อไป จึงตั้งใจประพฤติสุจริตกายวาจาใจ รักษาอุโบสถศีล นาคผู้รักษาอุโบสถนี้ ย่อมปล่อยกายตามสบาย ไม่กลัวหมองูหรือครุฑจะจับ เหตุที่ให้ไปเกิดเป็นนาค เพราะกรรมสองอย่าง ดีบ้างชั่วบ้าง และเพราะปรารถนาไปเกิดในกำเนิดเช่นนั้นด้วยชอบใจว่า นาคมีอายุยืน มีวรรณะงาม มีสุขมาก บางทีชอบใจ ตั้งปรารถนาไว้ดั่งนั้นแล้วก็ให้ทานต่าง ๆ เพื่อให้ไปเกิดเป็นนาคสมความปรารถนา.

สุบรรณ หรือที่เรียกว่า ครุฑ ก็มีติดมาเป็นคู่กัน ดั่งที่กล่าวไว้ใน **สุปัณณสังยุต**[๙๒] ว่ามีกำเนิดที่สี่ และประณีตกว่ากันโดยลำดับเช่นเดียวกัน เหตุที่จะให้ไปเกิดเป็นครุฑก็เช่นเดียวกัน ข้อที่กล่าวไว้เป็นพิเศษก็คือ อำนาจจับนาค ครุฑย่อมจับนาคที่มีกำเนิดเดียวกับตน และที่มีกำเนิดต่ำกว่าได้ จะจับนาคที่มีกำเนิดสูงกว่าหาได้ไม่ มีอธิบายว่า **นาคที่ครุฑจับไม่ได้นั้นมี ๗ จำพวก** คือ ๑. นาคที่มีชาติกำเนิดประณีตกว่า ๒. นาคประเภทกัมพลัสสดร คือนาคเสนาบดี หรือนาคแม่ทัพ ๓. นาคผู้เป็นราชาชื่อธตรัฐ ๔. นาคผู้อยู่ในสีทันดรสมุทรทั้งเจ็ด ๕. นาคผู้เร้นอยู่ในแผ่นดิน ๖. นาคผู้เร้นอยู่ในภูเขา ๗. นาคผู้อยู่ในวิมาน ไม่ได้กล่าวว่าครุฑรักษาอุโบสถ.

เรื่องนาค ได้มีกล่าวเกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้าหลายแห่ง **ในบาลีวินัยมหาวรรค**[๙๓] ได้เล่าถึงพญานาคมาแผ่พังพานเป็นร่มกันฝนถวายพระพุทธเจ้าในปฐมโพธิกาล ความย่อว่า เมื่อพระพุทธเจ้าประทับนั่งเสวยวิมุตติสุข ณ ควงไม้มุจจลินท์ (ไม้จิก) ๗ วัน ในสมัยนั้นมหาเมฆที่ไม่ใช่กาลตั้งขึ้น ฝนตกพรำเจือด้วยลมหนาวทั้ง ๗ วัน นาคราชชื่อว่ามุจจลินท์ ออกจากภพของตนเข้ามาวงพระกายของพระองค์ด้วยขนด ๗ รอบ แผ่พังพานปกเบื้องบนเพื่อป้องกันฝนและลมมิให้ถูกพระกาย ครั้นฝนหายแล้ว คลายขนดออก จำแลงเพศเป็นมาณพมายืนเฝ้า ณ ที่เฉพาะพระพักตร์ *พระองค์ทรงทราบแล้วได้ทรงเปล่งอุทานมีความว่า ความสงัดเป็นสุขของบุคคลผู้พอใจแล้ว ได้ประสบธรรมแล้วเห็นแจ้งอยู่ ความไม่เบียดเบียนคือความสำรวมในสัตว์ทั้งหลาย เป็นสุขในโลก ความปราศจากกำหนัดคือความล่วงกามทั้งหลายเสียได้เป็นสุข ความกำจัดอัสมิมานะ คือความถือว่าตัวตนให้หมด*

---

[๙๑] สํ. ขนฺธ. ๑๗/๒๙๘/๕๑๘-๙.

[๙๒] สํ. ขนฺธ. ๑๗/๓๐๕/๕๓๐-๕.

[๙๓] วิ. มหา. ๔/๕/๕.

ได้เป็นสุขอย่างยิ่ง.

ในอรรถกถาและปฐมโพธิกถา[๙๔] ยังได้กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ลอยถาดทอง คือ ท่านเล่าไว้ว่า ในเช้าวันที่จะตรัสรู้ ได้ทรงรับข้าวมธุปายาสพร้อมทั้งถาดทองจากนางสุชาดา เสวยแล้วได้ทรงลอยถาดทองไปในแม่น้ำเนรัญชรา ถาดทองได้ลอยทวนน้ำไปจมลง ณ ที่วนตรงภพของ**กาฬนาคราช** ผู้กำลังหลับอยู่ ถาดทองได้ลงไปซ้อนอยู่ภายใต้ถาดสามถาดที่ตั้งซ้อนกันอยู่แล้ว จึงนับเป็นถาดที่ ๔ (หมายถึงว่าในภัทรกัลป์นี้ ได้มีพระพุทธเจ้ามาตรัสแล้วสามองค์ ปัจจุบันอีกหนึ่งพระองค์รวมเป็น ๔ และจะตรัสในอนาคตอีกหนึ่งพระองค์) เสียงถาดใหม่กระทบถาดเก่าได้ปลุกพญานาคให้ตื่นขึ้นอุทานว่า *"วันวานนี้พระชินสีห์อุบัติในโลกพระองค์หนึ่งแล้ว ซ้ำบังเกิดอีกพระองค์หนึ่งเล่า"* (คำพูดจากปฐมสมโพธิกถา) ครั้นแล้วก็หลับไปอีก ท่านว่าพญานาคนี้มีปกติหลับอยู่กัปกัลป์ พระพุทธเจ้าจะตรัสพระองค์หนึ่งจึงตื่นขึ้นครั้งหนึ่งด้วยเสียงกิ๊กของถาดที่ลอยมาจมใหม่ และตื่นอยู่เพียงครูเดียวแล้วก็หลับต่อไป ระยะเวลาที่พระพุทธเจ้ามาตรัสแต่ละพระองค์นั้นนานมาก แต่ดูเหมือนว่าพญานาคนี้จะรู้สึกว่ามาตรัสวันละพระองค์ คล้ายกับว่าเดี๋ยวมาตรัส ๆ ดูเร็วมาก ดูก็น่าคิดว่าความหลับทำให้ไม่รู้กาลเวลา หลับไปกี่ชั่วโมงตื่นขึ้นมาก็เหมือนครู่เดียว ไม่มีความรู้ว่านานเท่าไรในความหลับ ไม่มีความรู้อะไร ๆ เพิ่มขึ้นทั้งสิ้น ความหลับโดยปกติเป็นความพักผ่อน แต่ถ้าหลับมากเกินสมควรก็เป็นความโง่ ทำชีวิตให้เป็นหมันคือเปล่าประโยชน์ ท่านจึงใช้ความหลับให้เป็นชื่อของความหลง หรือความประมาท ฉะนั้น เมื่อพูดว่าหลับหรือหลับไหล ก็หมายความว่าหลงประมาท ดูตามคติธรรม โลกนี้หลับอยู่เป็นนิตย์ พระพุทธเจ้ามาตรัสทีหนึ่งก็ทรงปลุกให้ตื่นขึ้นทีหนึ่ง ครั้นสิ้นอายุพระพุทธศาสนาแล้วก็หลับไปอีกชั่วกัปกัลป์.

ในบาลี**พระสูตรจตุกกนิบาต**[๙๕] ได้กล่าวถึงเรื่องที่ตรัสสอนให้แผ่เมตตาไปในตระกูลพญางูทั้งสี่ ปรารภเรื่องภิกษุรูปหนึ่งถูกงูกัดถึงมรณภาพ ภิกษุทั้งหลายกราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้า พระองค์ตรัสว่าภิกษุรูปนั้นไม่ได้แผ่เมตตาจิตไปยังพญางูทั้งสี่เป็นแน่ ถ้าเธอพึงแผ่เมตตาจิตไปก็จะไม่ถูกงูกัดถึงมรณภาพ ตระกูลพญางูทั้งสี่ คือ **วิรูปักข์ เอราบถ ฉัพยาบุตร กัณหาโคตมกะ** จึงตรัสอนุญาตให้แผ่เมตตาจิตไปยังพญางูทั้งสี่ตระกูลนี้ เพื่อคุ้มครองรักษาป้องกันตน.

ในชาดกเรื่อง **ภูริทัตต์**[๙๖] เล่าถึงภูริทัตต์ผู้เป็นโอรสของพญานาค ชื่อว่า **ธตรัฏฐ์** ขึ้นมารักษาอุโบสถในแดนมนุษย์ ถูกหมองูผู้รู้มนต์จับงูชื่อว่า **อาลัมพายนะ** (เป็นชื่อของมนต์และชื่อของหมองูนั้นด้วย) จับไปแสดงให้คนดู จนถึงให้ไปแสดงหน้าพระที่นั่งพระเจ้ากรุงพาราณสี พี่ชายชื่อว่า **สุทัสสนะ** จึงได้ขึ้นมาช่วยแก้ไขให้หมองูนั้นยอมปล่อยตัว ประวัติของภูริทัตต์เกี่ยวดองอยู่กับมนุษย์ส่วนหนึ่ง คือ มารดาของภูริทัตต์ชื่อว่า **สมุททชา** เป็นธิดาของพระเจ้ากรุงพาราณสีองค์ก่อนกับนางนาค ตั้งแต่ยังเป็นพระราชโอรส และพระราชบิดา ทรงสั่งให้ไปอยู่ป่าเพราะเกรงจะชิงราชสมบัติ

---

[๙๔] ปฐม. น. ๑๕๑-๓.

[๙๕] องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๙๔/๖๗.

[๙๖] ขุ. ชา. ๒๘/๒๔๕/๖๘๗-๗๗๔.

พระราชโอรสไปทรงได้นางนาคเป็นพระชายา มีโอรสองค์หนึ่งชื่อว่า **สาครพรหมทัตต์** ธิดาองค์หนึ่งชื่อว่า **สมุททชา** ต่อมา พระราชโอรสได้เสด็จกลับไปครองราชสมบัติเป็นพระเจ้ากรุงพาราณสี เมื่อพระราชบิดาสิ้นพระชนม์แล้ว นางสมุททชาได้ไปเป็นอัครมเหสีของราชาแห่งนาคนามว่า **ธตรัฏฐ์** มีโอรส ๔ องค์ ภูริทัตต์เป็นโอรสองค์ที่ ๔ พระเจ้ากรุงพาราณสีที่หมองูอาลัมพายนะนำภูริทัตต์ไปให้แสดงถวายนั้น คือพระเจ้าสาครพรหมทัตต์ผู้เป็นเชฏฐะของนางสมุททชามารดาของภูริทัตต์ จึงเป็นพระมาตุละ (ลุง) ของภูริทัตต์นั่นเอง ตอนที่พญาธตรัฏฐ์นาคราชจะได้นางสมุททชามีเล่าว่า เมื่อส่งทูตไปขอทีแรก พระเจ้ากรุงพาราณสีผู้เป็นพระราชบิดาไม่ยอมยกให้ พญานาคนั้นต้องส่งกองบริวารนาคมาขู่ด้วยวิธีให้มาปรากฏตัวเป็นงูเต็มบ้านเต็มเมือง พาดห้อยย้อยอยู่ในพระราชนิเวศน์ ตั้งแต่เบื้องบนลงมาถึงภายใต้ในที่ทั้งปวง พาดห้อยย้อยอยู่ในบ้านของชาวบ้านชาวเมืองทั้งหลายขดหรือเลื้อยอยู่ตามถนนหนทางทั่วไป พระราชาจึงทรงจำยอมยกพระธิดาให้แก่พญานาค.

เรื่องชาดกเป็นเรื่องเก่าก่อนพุทธกาล แสดงว่าเรื่องนาคกับมนุษย์สัมพันธ์เกี่ยวดองกัน ได้มีเล่ามาแต่ดึกดำบรรพ์ ติดเข้ามาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา และยังติดเข้ามาในตำนานโบราณของไทยตลอดถึงประเทศใกล้เคียง ประวัติของพระเจ้าแผ่นดินหลายพระองค์มีเล่าว่า มีพระมารดาเป็นนางนาคทำนองเดียวกับเรื่องในชาดกนี้ (ในอินเดียบัดนี้ก็ยังมีคนเผ่านาค มักเข้าใจกัน ในบัดนี้ว่า เรื่องนาคที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับคน ดั่งเรื่องนาคที่ว่าจำแลงมาบวชก็น่าจะเป็นคนเผ่านี้ เพราะยังมีความเป็นอยู่แบบคนป่าผิดจากมนุษย์ที่เจริญทั่วไป จึงยังไม่ยอมรับให้เป็นมนุษย์) นอกจากนี้ยังมีข้อน่าคิดว่า ศิลปวัตถุของไทยบนหลังคาและที่ส่วนต่าง ๆ ของโบสถ์วิหารเป็นต้น เช่น ช่อฟ้าใบระกา ก็ทำเป็นรูปนาคหรืองูดัดแปลงให้มีศิลปะงดงาม เหมาะที่จะประดับในส่วนที่ต้องการนั้น ๆ จะได้เค้านิยมมาจากเรื่องนาคที่มาพาดห้อยย้อยอยู่ยั้วเยี้ยตามปราสาทราชมนเทียรเป็นต้น ในชาดกนี้หรือไม่ กองทัพนาคพากันมาทำอย่างนั้นเพื่อขู่ให้กลัวเพื่อจะได้ยอมยกพระธิดาให้ นึกดูภาพไปตรง ๆ ก็น่ากลัว แต่เมื่อดูอีกทางหนึ่งก็เป็นทัศนียภาพคือน่าดู ข้อยืนยันก็คือโบสถ์แบบไทย ถ้าไม่มีช่อฟ้าใบระกาเป็นต้นก็ดูไม่งาม เพราะไม่มีงูขึ้นไปเลื้อยพาดอยู่ จะน่าดูน่าชมก็ต่อเมื่อได้ประกอบสิ่งเหล่านี้แล้ว อาจจะเป็นเพราะความเคยชินก็ได้ เรื่องนาคเรื่องงูยังแถมติดเข้ามาในตำราทำนายฝันอีกด้วย เกี่ยวด้วยเรื่องคู่ก็เค้าเดียวกับในชาดกนี้.

ในบาลี**วินัย มหาวรรค**[๙๗] เล่าถึงเรื่องนาคจำแลงมาบวช มีความว่า นาคหนึ่งอึดอัดรังเกียจในชาติกำเนิดนาคของตน คิดว่าทำไฉนจะพ้นไปเกิดเป็นมนุษย์โดยเร็วได้ เห็นว่าพระสมณะศากยบุตรเหล่านี้ประพฤติธรรมอันสมควรสม่ำเสมอ เป็นพรหมจารี มีวาจาสัจ มีศีลมีธรรม ถ้าได้บวชในพระเหล่านี้ ก็จะมีผลานิสงส์ให้พ้นชาติกำเนิดนาคไปเกิดเป็นมนุษย์เร็วดั่งปรารถนาเป็นแน่แท้ ครั้นคิดเห็นดั่งนี้แล้ว จึงจำแลงเพศเป็นมาณพคือชายหนุ่มน้อย เข้าไปหาภิกษุทั้งหลายขอบวช ภิกษุทั้งหลาย

---

[๙๗] วิ. มหา. ๔/๑๗๕/๑๒๗.

ก็ให้มาณพจำแลงนั้นบรรพชาอุปสมบท นาคนั้นอยู่ในกุฏิท้ายวัดกับภิกษุรูปหนึ่ง ตกถึงเวลาใกล้รุ่ง ภิกษุรูปนั้นลงจากกุฏิไปเดินจงกรมในที่แจ้ง ฝ่ายนาคเมื่อภิกษุออกไปแล้วก็ปล่อยใจม่อยหลับไป ร่างจำแลงก็กลับเป็นงูใหญ่เต็มกุฏิขนาดล้นออกไปทางหน้าต่าง ภิกษุร่วมกุฏิเดินจงกรมพอแล้วกลับขึ้นกุฏิ ผลักบานประตูจะเข้าไปมองเห็นงูใหญ่นอนขดอยู่เต็มห้องขนดล้นออกไปทางหน้าต่าง ก็ตกใจร้องลั่นขึ้น ภิกษุทั้งหลายผู้อยู่ใกล้เคียงก็พากันวิ่งมาไต่ถามว่ามีเหตุอะไร ภิกษุนั้นได้เล่าให้ฟัง ขณะนั้นนาคตื่นขึ้นเพราะเสียงเอะอะ ก็จำแลงเพศเป็นคนครองกาสาวพัสตร์นั่งอยู่บนอาสนะของตน พวกภิกษุถามว่าเป็นใคร ก็ตอบตามจริงว่าเป็นนาค และเล่าเหตุที่จำแลงเพศมาบวชโดยตลอด พวกภิกษุได้นำความกราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้า พระองค์ตรัสให้ประชุมภิกษุสงฆ์แล้วตรัสแก่นาคว่า *เกิดเป็นนาคไม่มีโอกาสที่จะงอกงามในพระธรรมวินัยนี้ได้แล้ว จงไปรักษาอุโบสถในวัน ๑๔-๑๕ ค่ำ และในวัน ๘ ค่ำแห่งปักษ์นั้นเถิด ด้วยการปฏิบัติอย่างนี้ก็จักพ้นจากชาติกำเนิดนาคและจะได้เป็นมนุษย์โดยเร็ว* นาคได้ฟังดั่งนั้นมีทุกข์เสียใจว่าตนหมดโอกาสที่จะงอกงามในพระธรรมวินัยนี้ น้ำตาไหลร้องไห้หลีกออกไป พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า มีเหตุปัจจัย ๒ ประการที่ทำให้นาคปรากฏภาวะของตน คือ อยู่ร่วมกับนางนาคผู้มีชาติเสมอกัน และปล่อยใจสู่ความหลับ พระองค์ทรงถือเรื่องนี้เป็นเหตุ ทรงบัญญัติห้ามอุปสมบทสัตว์ดิรัจฉาน ถ้าอุปสมบทแล้วให้นาสนะเสีย.

เรื่องนาคจำแลงมาบวชนี้ ท่านว่าเป็นต้นเหตุให้ต้องถามในพิธีอุปสมบทว่า เป็นมนุษย์ หรือ **(มนุสฺโสสิ)** มีอธิบายว่าเหตุ ๒ ประการที่ทำให้นาคปรากฏภาวะของตนดั่งกล่าวนั้น หมายถึงเหตุที่นาคจะต้องปรากฏตัวเป็นงูอยู่เสมอ แต่เมื่อกล่าวถึง**กาลเวลาทั้งหมดที่นาคจะต้องปรากฏตัว** ก็มีอยู่ ๕ ประการ คือ ๑. เวลาปฏิสนธิ ๒. เวลาลอกคราบ ๓. เวลาอยู่กับนางนาคผู้มีชาติเสมอกัน ๔. เวลาปล่อยใจเข้าสู่ความหลับ ๕. เวลาตาย.

ในเมืองไทยเรียกผู้ที่จะบวชว่า **นาค** กันทั่วไป การทำขวัญเมื่อก่อนบวชก็เรียกว่าทำขวัญนาค ผู้ที่จะบวชมีคำเดิมเรียกว่า **อุปสัมปทาเปกขะ** แปลว่า *ผู้เพ่งหรือผู้มุ่งหรือประสงค์อุปสมบท* แต่เป็นคำยาว คงเรียกกันไม่ถนัด เรียกว่า **นาค** ง่ายกว่า และเมื่อเข้าพิธีอุปสมบทแต่ก่อนมาก็เคยใช้คำว่า **นาค** หรือ **นาโค** เป็นชื่อของผู้บวชในกัมมวาจาด้วยเลย สวดกัมมวาจาในพิธีอุปสมบทก็เรียกว่า **สวดนาค** กันมาจนถึงบัดนี้ ชื่อผู้บวชว่า **นาโค** นี้ คงเอาอย่างมาจากอนุฎีกาชื่อ **วิมติวิโนทนี** (อนุฎีกาเป็นคัมภีร์ชั้น ๔ รองมาจากฎีกาอรรถกถาและบาลีโดยลำดับขึ้นไป) ในอนุฎีกานี้วางอุทาหรณ์ไว้ว่า ต่างว่าอุปสัมปทาเปกขะชื่อนาคะ อุปัชฌายะชื่อติสสะให้สวดว่าอย่างนั้น ๆ อาจารย์ในปูนหลังจึงวางแบบกัมมวาจาอุปสมบท ให้ใช้ชื่อยืนที่ขนานชื่อผู้บวชว่า นาคะ ทุกครั้งไปทีเดียว อุปัชฌายะมีชื่อมคธมาก่อนแล้วว่าอย่างไรก็ตาม แต่ในพิธีอุปสมบทใช้ว่าติสสะ ผู้บวชที่ใช้ชื่อว่านาคะในพิธีอุปสมบทนั้น ครั้นอุปสมบทเสร็จแล้วจึงเปลี่ยนชื่อมคธของนวกภิกษุเป็นอย่างอื่นไป วิธีนี้ได้ใช้มาก่อนสมัยปัจจุบัน ซึ่งเหมาะในสมัยที่ความรู้ภาษาบาลียังไม่มีแพร่หลาย ต่อมาเมื่อมีการศึกษาภาษาบาลีแพร่หลายจึงเลิกใช้ เปลี่ยนมาใช้ตั้งชื่อมคธของผู้บวชเฉพาะคนไป ที่เรียกว่าฉายา และใช้

ชื่อมคธของอุปัชฌายะเฉพาะรูปเหมือนกัน เพราะเมื่อมีความรู้ภาษาบาลีหรือที่เรียกว่าภาษามคธ ก็สามารถผูกคำขึ้นใช้สวดให้ถูกต้องเฉพาะรายรูปไปได้ ดังที่ใช้อยู่ในปัจจุบันนี้ ได้ทราบว่า **พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว** เมื่อทรงผนวชอยู่ได้ทรงใช้ในคณะธรรมยุตขึ้นก่อน ต่อมาในสมัย **สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส** ทรงบริหารการคณะสงฆ์ การใช้วิธีปัจจุบัน จึงได้แพร่หลายออกไปในคณะสงฆ์ทั้งหมด.

ในครั้งพุทธกาล ผู้บวชมีชื่อเป็นภาษามคธหรือภาษาสายเดียวกันอยู่แล้ว ก็ใช้ชื่อเดิมของตนได้ทีเดียว ดังเช่นเมื่อท่านราธะมาขอบวชก็ใช้ชื่อของท่านนั้นแหละไม่ต้องตั้งให้ใหม่ ท่านพระสารีบุตร (เดิมชื่ออุปติสสะ) เป็นอุปัชฌายะของท่านราธะ ก็ใช้ชื่อของท่านนั้นเหมือนกัน การใช้ชื่อในครั้งพุทธกาลจึงใช้ชื่อเฉพาะของแต่ละบุคคล ไม่มีปัญหาเรื่องชื่อ ต่อเมื่อพระพุทธศาสนาแผ่ออกจากชมพูทวีป (อินเดียในปัจจุบัน) มาสู่ประเทศอื่น ซึ่งใช้ภาษาต่างออกไป เช่น ไทย พม่า มอญ จึงเกิดมีปัญหาเรื่องชื่อขึ้น ต้องตั้งขึ้นใหม่ในเวลาอุปสมบท เพราะจะต้องสวดด้วยภาษาบาลีหรือมคธ แต่ไฉนชื่ออุปัชฌายะจึงใช้ว่าติสสะ คล้ายชื่อเดิมของท่านพระสารีบุตรผู้เป็นอุปัชฌายะองค์แรก ส่วนชื่อผู้บวชไม่ใช้ราธะ ซึ่งเป็นองค์แรกที่บวชด้วยวิธีสวดกรรมวาจา ไปใช้ว่านาค ปัญหานี้ ถ้าคิดว่าท่านผู้แต่งวิมติวโนทนียกคำขึ้นเป็นตัวอย่างเท่านั้นก็หมดปัญหา แต่อย่างไรก็ตาม คำว่านาคได้เกี่ยวเข้ามาในพิธีอุปสมบทในคัมภีร์และในเมืองไทย เป็นอันว่านาคได้ฝากชื่อไว้มาก คนไทยผู้ที่ได้เคยบวชเรียนมาแล้วย่อมได้เคยเป็นนาคมาก่อนด้วยกัน.

เทพพวกคนธรรพ์

ยังมีพวกเทพหมู่ **คันธัพพะ** ที่เรียกว่า **คนธรรพ** หรือ **คนธรรพ์** รวบรวมไว้ใน **คันธัพพสังยุต**[๙๘] ว่า เทพที่เรียกว่าพวกคันธัพพกายมีหลายประเภท คือ เทพพวกหนึ่งเกิดอาศัยต้นไม้ที่มีรากหอม เทพพวกหนึ่งเกิดอาศัยต้นไม้ที่มีแก่นหอม เทพพวกหนึ่งเกิดอาศัยต้นไม้ที่มีกะพี้หอม เทพพวกหนึ่งเกิดอาศัยต้นไม้ที่มีเปลือกหอม เทพพวกหนึ่งเกิดอาศัยต้นไม้ที่มีกะเทาะเปลือกหอม เทพพวกหนึ่งเกิดอาศัยต้นไม้ที่มีใบหอม เทพพวกหนึ่งเกิดอาศัยต้นไม้ที่มีดอกหอม เทพพวกหนึ่งเกิดอาศัยต้นไม้ที่มีผลหอม เทพพวกหนึ่งเกิดอาศัยต้นไม้ที่มีรสหอม เทพพวกหนึ่งเกิดอาศัยต้นไม้ที่มีกลิ่นหอมที่หอมทั้งต้น เหตุที่จะให้ไปเกิดในเทพพวกนี้ คือ ประพฤติกายสุจริต วจีสุจริต มโนสุจริต และตั้งความปรารถนาว่าตายไป ขอให้ไปเกิดร่วมกับเทพพวกคันธัพพกาย เพราะชอบใจว่าเทพพวกนี้มีอายุยืน มีวรรณะงาม มีสุขมาก และเมื่อปรารถนาจะไปเกิดโดยเฉพาะในเทพพวกไหน ก็ทำทานสิ่งนั้น เช่น ปรารถนาจะไปเป็นเทพที่เกิดอาศัยต้นไม้ที่มีรากหอม ก็ให้รากไม้ที่หอมเป็นทาน หรือว่าให้วัตถุอื่น ๆ ที่เรียกว่าทานวัตถุ เป็นต้นว่า ข้าว น้ำ ผ้า ยานพาหนะ ระเบียบดอกไม้ ของหอม

[๙๘] สํ. ขนฺธ. ๑๗/๓๐๙/๕๓๖-๕๔๑.

เครื่องลูบไล้ ที่นอน ที่อยู่ โคมไฟ โดยสรุป เหตุที่ให้ไปเกิด คือ ประพฤติสุจริตทางกาย วาจา ใจ และตั้งความปรารถนา กับทำทานอีก เทพเหล่านี้เกิดอาศัยต้นไม้ ดูเป็นพวกรุกขเทวดา จะอยู่อย่างไร มีความสุขอย่างไร ยังไม่พบอธิบาย จัดได้ว่าเป็น **สุคติภูมิ** เพราะเป็นผลของความดี.

เรื่อง **รุกขเทวดา** ปรากฏว่าได้เป็นที่เชื่อกันมานาน จนถึงมีเล่าไว้ในนิทานต้นบัญญัติ ที่ให้ตรัสห้ามพระภิกษุตัดต้นไม้ ในบาลีวินัย[๙๙] มีเรื่องเล่าว่า ภิกษุชาวเมืองอาฬวีตัดต้นไม้เองบ้าง ให้ตัดบ้าง เพื่อนำไม้ไปสร้างกุฏิ บังเอิญภิกษุรูปหนึ่งจะตัดต้นไม้ที่มีเทวดาเกิดอาศัย เทวดานั้นได้ร้องห้ามขึ้นว่า ภิกษุประสงค์จะทำที่อยู่ของภิกษุก็ขออย่าตัดที่อยู่ของเทวดา ภิกษุนั้นไม่เอื้อเฟื้อตัดต้นไม้ ได้ถูกแขนของทารกของเทวดา เทวดาคิดจะปลงชีวิตภิกษุ แต่กลับคิดว่าจะทำดั่งนั้นไม่ควร สมควรจะไปเฝ้ากราบทูลฟ้องพระพุทธเจ้า จึงได้ไปเฝ้ากราบทูลเรื่องทั้งหมดแด่พระพุทธเจ้า พระองค์ตรัสสาธุการแก่เทวดาในการที่ไม่ปลงชีวิตภิกษุ ถ้าปลงชีวิตภิกษุก็จะประสบสิ่งไม่เป็นบุญมาก ตรัสสั่งให้เทวดาไปอยู่ในต้นไม้ที่ว่างอยู่ในโอกาสแห่งหนึ่ง ครั้งนั้นพวกมนุษย์พากันติเตียนว่าพวกพระสมณะสากยบุตรมาตัดต้นไม้เองบ้างให้ตัดบ้าง มาเบียดเบียนชีวะซึ่งมีอินทรีย์เดียว พระพุทธเจ้าได้ทรงยกเรื่องนี้ขึ้นตรัสว่า พวกคนยังเข้าใจต้นไม้ว่ามีชีวิต จึงตรัสห้ามภิกษุพรากภูตคาม คือห้ามตัดต้นไม้เป็นต้น.

ในนิทานต้นบัญญัตินี้ ได้ความสำคัญอย่างหนึ่งว่า คนในสมัยนั้นมีมิใช่น้อยที่เห็นว่าต้นไม้มีชีวะชนิดที่มีอินทรีย์เดียว ตัดต้นไม้ก็เท่ากับฆ่าสัตว์ น่าสังเกตว่าข้างต้นเล่าเรื่องเทวดา ข้างปลายกล่าวถึงมนุษย์ติเตียน ด้วยเขาเชื่อว่าต้นไม้มีชีวะ หาได้กล่าวว่าเขาเชื่อว่ามีเทวดาไม่ อาจจะมีคนเข้าใจกันอยู่ทั้งสองอย่างก็ได้ หรืออาจจะเข้าใจเป็นอย่างเดียวกันก็ได้ คือเทวดากับสิ่งที่เรียกว่าชีวะในต้นไม้ต่างกัน หรือเป็นอย่างเดียวกัน แต่ทุกฝ่ายก็คงเชื่อว่ามีชีวะอยู่ในต้นไม้ จะเป็นชีวะของเทวดาผู้สิงสู่อยู่ หรือชีวะของต้นไม้นั้นเองโดยตรงก็ตาม.

อินทรีย์ทั้งหมดที่แสดงไว้สำหรับมนุษย์มี ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และมนะที่แปลกันว่าใจ ส่วนต้นไม้ที่ว่ามีอินทรีย์เดียวนั้น มีคำอธิบายว่า ท่านกล่าวหมายเอา **กายินทรีย์** (อินทรีย์คือกาย) และคำในบาลีนิทานต้นบัญญัติเรื่องนี้ที่ว่า *พวกมนุษย์มีความเข้าใจต้นไม้ว่า มีชีวะนั้น* ท่านอธิบายว่าคือมีความเข้าใจต้นไม้ว่าเป็นสัตว์.

คำว่าสัตว์ บาลีว่า **สัตตะ** สันสกฤตว่า **สัตตวะ** มักเข้าใจกันว่าหมายถึง ผู้ที่มีใจครอง เมื่อมีอธิบายว่าต้นไม้มีชีวะคือเป็นสัตว์ จึงมีที่เข้าใจว่าต้นไม้มีจิตใจ แต่คำว่า **สัตว์** มีคำแปลหลายอย่าง แปลว่า *มี* หรือ *เป็น* เท่านั้นก็ได้ เช่นเดียวกับคำว่า **ภูตะ** แปลว่า *มี* ว่า *เป็น* เรียกคนหรือดิรัจฉานว่าภูตะ แปลว่าผู้มีผู้เป็น เรียกต้นไม้ว่า **ภูตคาม** ท่านให้แปลว่า *กองของภูตะ* เหตุที่เรียกต้นไม้ว่าภูตคาม หรือแม้เรียกว่าสัตว์พึงเห็นได้ว่า เพราะมีกายินทรีย์ซึ่ง มีเกิด มีแก่ มีตาย เช่นเดียวกับกายินทรีย์ของมนุษย์หรือสัตว์ดิรัจฉาน ต้องด้วยลักษณะของสัตว์หรือภูตะในความหมายว่า มี ว่าเป็น อันเป็น

---

[๙๙] วิ. มหา. ๒/๒๓๒/๓๕๔.

ชีวะชนิดหนึ่ง *แต่ไม่พึงเห็นว่าท่านประสงค์ให้เข้าใจว่าต้นไม้มีจิตใจ* ฉะนั้น ผู้ที่ถือศีล เว้นจากปาณาติบาต (คือปลงปาณะ) เช่น สามเณร อุบาสก อุบาสิกา ตลอดถึงผู้ที่สมาทานศีลห้า จึงตัดต้นไม้ได้ ศีลไม่ขาด ในวินัยของภิกษุเองก็มีพระบัญญัติห้ามปลงปาณะไว้สิกขาบทหนึ่ง ห้ามตัดโค่นภูตคามไว้อีกสิกขาบทหนึ่ง ถ้าประสงค์ให้ต้นไม้เป็นปาณะด้วยแล้วก็ไม่จำต้องบัญญัติไว้สองสิกขาบท.

คำว่า **ปาณะ** แปลทับคำลงไปในรูปสันสกฤตว่า *สัตว์มีปราณ* หมายถึง *มีลมหายใจ* ดั่งที่เรียกว่ามีลมปราณก็ได้ มีชีวิตอันหมายถึงชีวิตจิตใจก็ได้ ทั้งในบาลีนิทานต้นบัญญัตินั้นเองก็อ้างว่าพวกมนุษย์เขาเข้าใจว่า ต้นไม้มีชีวะมีอินทรีย์เดียว ไม่ได้อ้างว่าพระพุทธเจ้าทรงรับรองหรือทรงเห็นอย่างนั้นจึงทรงบัญญัติห้ามภิกษุในสิ่งที่คนส่วนมากเขาถือกันว่าไม่ดีไม่งามไม่เหมาะสม

แม้ไม่คิดวิจารณ์ไปถึงภาวะที่ลึกซึ้ง *คิดแต่เพียงเหตุผลสามัญ สิ่งที่เขานับถือเป็นเจดีย์คือเป็นปูชนียวัตถุ แม้ตนจะไม่นับถือก็ไม่ควรจะไปดูหมิ่น ไม่ต้องกล่าวถึงว่าจะไปตัดทำลาย* ในครั้งพุทธกาลปรากฏในพระสูตรต่าง ๆ ว่าในเมืองต่าง ๆ มีเจดีย์ที่เขานับถือกันมากแห่ง เจดีย์ที่กล่าวถึงเหล่านี้หาใช่เป็นเจดีย์อย่างที่เรียกที่เห็นกันในเมืองไทยเรานี้ไม่ โดยมากเป็นต้นไม้ ถ้าภิกษุไปตัดต้นไม้ที่เป็นเจดีย์ของเขาเข้า คงเกิดวิวาทระหว่างลัทธิศาสนาขึ้นได้แน่ พระบัญญัติห้ามภิกษุตัดต้นไม้จึงเหมาะสมด้วยประการทั้งปวง.

ใน **คัมภีร์สามันต์**[๑๐๐] เล่าว่า มีธรรมอยู่ข้อหนึ่ง สำหรับพวกรุกขเทวดา เรียกว่า **รุกขธรรม** หรือ **พฤกษธรรม** ธรรมข้อนี้ว่า เมื่อต้นไม้ถูกตัด รุกขเทวดาไม่ทำประทุษจิตคือไม่คิดทำร้ายผู้ตัด และรุกขเทวดาผู้ไม่รักษาธรรมข้อนี้ ย่อมถูกห้ามเข้าเทวดาสันนิบาต รุกขธรรมข้อนี้เปิดโอกาสให้คนตัดต้นไม้ได้สะดวก คิดดูว่าถ้าไม่มีรุกขธรรม คนอาจตัดต้นไม้ลำบากเพราะจะถูกเทวดาโกรธทำร้ายเอา ความขัดข้องของมนุษย์ผู้มีกิจต้องหักร้างถางป่า สร้างบ้านเมือง ทำไร่นา และตัดใช้ไม้ทำบ้านเรือนเครื่องใช้สอยต่าง ๆ ก็จะเกิดขึ้น เทวดาสันนิบาตน่าจะได้ระลึกถึงความจำเป็นที่มนุษย์จะต้องตัดใช้ไม้ จึงได้ตรารุกขธรรมข้อนี้ไว้สำหรับพวกรุกขเทวดาทั้งปวง แต่เมื่อเทวดาพากันรักษารุกขธรรม พวกมนุษย์ก็พากันได้ใจตัดต้นไม้เสียหมดเป็นป่า ๆ ไป ไม่สงวนต้นไม้ที่ควรสงวน ไม่ปลูกทดแทนให้ควรกันก็เป็นเหตุให้หมดไม้หมดป่าทำให้มนุษย์เองเดือดร้อนอีก มนุษย์สันนิบาตจึงต้องตรารุกขธรรม (กฎหมายเกี่ยวข้องแก่ต้นไม้) สำหรับมนุษย์เพื่อสงวนรักษาต้นไม้และป่า ก็พลอยช่วยให้รุกขเทวดาพากันอยู่เป็นสุขขึ้น เป็นอันว่าเทวดากับมนุษย์ถ้อยทีถ้อยอาศัยกัน เทวดาสันนิบาตออกกฎห้ามรุกขเทวดาคิดทำร้ายมนุษย์ผู้ตัดต้นไม้ ฝ่ายมนุษย์สันนิบาตออกกฎห้ามมนุษย์ตัดต้นไม้ที่ได้ระบุห้ามไว้ เมื่อทั้งสองฝ่ายต่างเคารพปฏิบัติในรุกขธรรมดั่งกล่าวของตน ๆ อยู่ ก็จะอยู่เป็นสุขด้วยกันทุกฝ่าย บ้านเมืองไร่นาสาโทก็จะมี เพราะจะหักร้างถางป่าสร้างทำขึ้นได้ตามต้องการ ป่าต้นไม้ก็จะมี เพราะจะสงวนไว้และปลูกทดแทนไว้เพียงพอตามต้องการ.

---

[๑๐๐] สมนฺต. ๒/๓๑๕.

ตามที่กล่าวมานี้ ได้ว่าไปตรง ๆ ตามที่ท่านเล่าไว้ แต่ได้กล่าวเกี่ยวโยงเข้ามาถึงมนุษย์ ยังมิได้พูดถอดความสำหรับผู้ที่ไม่เชื่อเทวดาว่ามีอยู่ตามต้นไม้ อันที่จริงก็ไม่จำเป็นจะต้องถอดความ เพราะความของเรื่องนี้ชัดเจน ปล่อยให้อิงอยู่กับเทวดาก็ใช้ได้สำหรับปัจจุบันอยู่แล้ว คือ ถ้าเทวดามีจริงโดยเป็น **อทิสสมานกาย** (มีกายที่มองด้วยตาเนื้อไม่เห็น) สิงอาศัยต้นไม้อยู่ก็มีอยู่ได้ เพราะมีรุกขธรรมสำหรับเทวดาปฏิบัติอยู่ นึกดูอีกทางก็ดีเหมือนกัน เพราะจะได้เป็นที่ยำเกรงของมนุษย์บ้าง เพื่อจะได้ไม่ตัดต้นไม้กันง่าย ๆ ถ้าเทวดาไม่มีจริง ก็ไม่มีอะไรจะต้องเปลี่ยนไปจากที่เล่าไว้ รุกขธรรมก็ยังใช้ได้สำหรับต้นไม้ คือต้นไม้ทุกต้นไม่มีจิตใจที่คิดทำร้ายคนตัด ใครจะตัดก็ไม่ว่าอะไร เท่ากับมีรุกขธรรมอยู่เหมือนกัน และมนุษย์ก็ต้องสร้างรุกขธรรมสำหรับมนุษย์เพื่อรักษาป่าต้นไม้.

เทพเจ้าแห่งธรรมชาติ

ในอากาศซึ่งประกอบด้วยเย็นร้อนหมอกลมฝน ก็ได้มีคติเชื่อว่า สภาพธรรมชาติเหล่านี้นอกจากเกิดขึ้นตามฤดูแล้ว ยังมีเกิดขึ้นโดย **เทพบันดาล** ได้อีกด้วย คติความเชื่อนี้มีติดเข้ามาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา จนถึงมีรวมไว้หมวดหนึ่ง เรียกว่า **วลาหกสังยุต**[๑๐๑] มีความย่อว่า

เทพทั้งหลายนับเนื่องเข้าในพวกวลาหก มีหลายจำพวก คือ **วลาหกเทพ** แห่งความหนาวเย็น วลาหกเทพแห่งความร้อน วลาหกเทพแห่งหมอก วลาหกเทพแห่งลม วลาหกเทพแห่งฝน เหตุที่จะให้ไปเกิดเป็นเทพเหล่านี้ คือ ประพฤติสุจริตทางกาย วาจา ใจ ตั้งความปรารถนาจะไปเกิด เพราะชอบใจว่าพวกเทพเหล่านี้มีอายุยืน มีวรรณงดงาม มีสุขมาก ตามที่ได้ยินมา ทั้งได้ให้ทานต่าง ๆ และเหตุที่ทำให้มีหนาวเย็นในบางคราว มีร้อนในบางคราว มีหมอกในบางคราว มีลมในบางคราว มีฝนในบางคราว คือ พวกเทพเหล่านี้คิดว่า ไฉนเราพึงยินดีด้วยความยินดีของตน เพราะความตั้งใจของเทพเหล่านี้ ก็มีความหนาวเย็นเป็นต้นขึ้น.

เรื่อง วลาหกเทพนี้ มีเค้ามาจากความเชื่อเก่าแก่ แต่ได้มาแก้ไขตามคติเทวดาในพระพุทธศาสนา ดังจะพึงเห็นได้ว่า เทพเหล่านี้เป็นอุปปาติกกำเนิด (ผุดเกิดขึ้นเป็นตัวตนโตใหญ่ทีเดียว) จัดเป็นสุคติภูมิ จึงเป็นผลของกุศลกรรมและมีมากด้วยกัน บางเทพมีอำนาจบันดาลให้เกิดหนาวเย็น บางเทพมีอำนาจบันดาลให้เกิดร้อน บางเทพมีอำนาจบันดาลให้เกิดหมอก บางเทพมีอำนาจบันดาลให้เกิดลม บางเทพมีอำนาจบันดาลให้เกิดฝน จึงแบ่งออกตามอำนาจบันดาลเป็น ๕ จำพวก เทพองค์หนึ่งมีอำนาจบันดาลเพียงอย่างเดียว หรืออาจบันดาลได้หลายอย่าง ไม่ได้แสดงไว้ชัด วิธีบันดาล คือ เพียงคิดว่า "ไฉนเราพึงยินดีด้วยความยินดีของตน" ถ้าวลาหกเทพแห่งฝนคิดดั่งนี้ ฝนก็จะตก วลาหกเทพประเภทอื่นก็เช่นเดียวกัน ความคิดดั่งกล่าวเรียกว่า **เจโตปณิธิ** แปลว่า *ความตั้งใจมีอำนาจบันดาลให้เกิดผลขึ้นได้ตามอานุภาพของเทพผู้ตั้งใจ.*

---

[๑๐๑] สํ. ขนฺธ ๑๗/๓๑๔/๕๔๒-๕๕๓.

มีเรื่องเล่าในอรรถกถาว่า ได้มีวลาหกเทพบุตรองค์หนึ่งไปหาพระเถระผู้ขีณาสพองค์หนึ่ง พระเถระถาม ทราบว่าเป็นวลาหกเทพแห่งฝนซึ่งคิดให้ฝนตกได้ จึงแสดงความประสงค์จะดูฝนตก เทวบุตรเตือนพระเถระให้เข้าไปในศาลาเพราะจะเปียด ขณะนั้นก็ไม่ปรากฏว่ามีเมฆฝนหรือฟ้าร้อง พระเถระล้างเท้าเข้าศาลายังไม่ทันหมดองค์ ฝนตกซู่ลงมาเปียกท่านครึ่งองค์ มีอธิบายว่า เย็น ร้อน หมอก ลม ฝน เกิดขึ้นตามฤดูโดยปกติ แต่โดยพิเศษเกิดขึ้นโดยอานุภาพของเทพดา **กล่าวโดยเฉพาะฝนว่า ย่อมตกด้วยเหตุ ๘ อย่าง** คือ อานุภาพนาค อานุภาพครุฑ อานุภาพเทพ ทำสัจจะอธิษฐาน มีฤดูเป็นสมุฏฐาน มารบันดาล กำลังฤทธิ์ และเมฆฝนประลัยกัลป์.

วลาหกเทพท่านว่า เป็นพวกเทพเที่ยวไปในอากาศ คำว่า **วลาหก** ในคัมภีร์ศัพท์เล่มหนึ่ง แปลว่า *สิ่งที่นำหรือพาน้ำไป* แปลกันโดยมากว่า *เมฆ* ใช้เป็นชื่อเรียกรวมของเทพเหล่านี้ว่า **วลาหกกาย** (หมู่หรือกลุ่มวลาหก) น่าจะเป็น เพราะเป็นปรากฏการณ์ในอากาศด้วยกัน คติความเชื่อในปัจจุบันไม่ใช่อย่างนี้แล้ว แต่ก็น่าฟังคติความเชื่อเก่า ๆ ไว้บ้าง และบางเรื่อง เช่น เรื่องฝนที่ปรากฏในบางคราวก็ดูแปลกอยู่ คล้ายมีจิตเจตนา ในสังยุตนี้ ท่านก็ว่าที่มีโดยความคิดของเทพก็ในบางคราว ไม่ใช่เสมอไปหรือโดยปกติ ซึ่งมีฤดูเป็นสมุฏฐาน.

ธรรมชาติกับกรรมปัจจุบันของคน

ความแปรปรวน หรือความเป็นปกติของดิน ฟ้า อากาศ และพืช มีคติแสดงว่า เกี่ยวแก่กรรมปัจจุบันของคนเป็นเหตุข้อสำคัญอยู่ด้วย ดั่งมีกล่าวไว้ใน **จตุกกนิบาต**[๑๐๒] ว่า ในสมัยเมื่อราชา (หมายถึงผู้ปกครองรัฐสูงสุด) ทั้งหลายไม่ตั้งอยู่ในธรรม ผู้ประกอบราชกิจทั้งหลาย พราหมณ์ผู้เป็นคฤหบดีทั้งหลาย ชาวนิคมชนบททั้งหลาย ก็ไม่ตั้งอยู่ในธรรมตามกันไปโดยลำดับ เมื่อหมู่มนุษย์ดั่งกล่าวไม่ตั้งอยู่ในธรรม จันทร์ อาทิตย์ ดาวนักษัตร คืน วัน เดือน กึ่งเดือน ฤดู ปี ลม ต่าง ๆ ก็ยักเยื้องผิดปกติไป ธรรมชาติจึงเกิดวิปริตผิดทางผิดปกติ (เช่น บังเกิดลมพัดผิดทาง ผิดฤดูกาล พัดต้นไม้หักโค่น) เทวดาทั้งหลายเดือดร้อน ฝนก็ไม่ตกหลั่งธารน้ำสม่ำเสมอ คือเกิดแล้งฝน ข้าวกล้าก็ออกเมล็ดผิดปกติ หมู่มนุษย์บริโภคข้าวไม่ดีก็มีอายุสั้น ผิวพรรณเศร้าหมอง ถอยกำลัง โรคมาก แต่ในสมัยเมื่อราชาทั้งหลายตั้งอยู่ในธรรม ผู้ประกอบราชกิจทั้งหลาย พราหมณ์ผู้คฤหบดีทั้งหลาย ชาวนิคมชนบททั้งหลาย ก็ตั้งอยู่ในธรรมตามกันไปโดยลำดับ จันทร์ อาทิตย์ คืน วัน เดือน กึ่งเดือน ฤดู ปี ลม ต่าง ๆ ก็เป็นไปโดยปกติสม่ำเสมอ วิถีทางลมเป็นต้นก็เป็นไปสม่ำเสมอโดยปกติ เทวดาทั้งหลายไม่เดือดร้อน ฝนก็ตกหลั่งธารน้ำสม่ำเสมอเป็นอันดี ข้าวกล้าก็ออกเมล็ดสม่ำเสมอเป็นปกติ หมู่มนุษย์บริโภคข้าวที่ดีจึงมีอายุยืน ผิวพรรณผ่องใส มีกำลัง ไร้โรคาพาธ มีฉันทคาถาลงท้ายความว่า *ถ้าเมื่อโคทั้งหลายข้ามไปอยู่ โคผู้หัวหน้าฝูงเดินไปคด โคทั้งหมดก็เดินคด ในเมื่อโคนำฝูง*

---

๑๐๒ องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๙๗/๗๐.

เดินคด ในหมู่มนุษย์ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ผู้ที่ได้รับยกย่องให้เป็นหัวหน้า ถ้าประพฤติอธรรม ประชานอกนี้ก็ประพฤติตาม รัฐทั้งหมดย่อมอยู่เป็นทุกข์ ถ้าผู้ปกครองไม่ตั้งอยู่ในธรรม ถ้าเมื่อโคทั้งหลายข้ามไปอยู่ โคผู้หัวหน้าฝูงเดินไปตรง โคทั้งหมดย่อมเดินตรง ในเมื่อโคนำฝูงเดินตรง ในหมู่มนุษย์ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ผู้ที่ได้รับยกย่องให้เป็นหัวหน้า ถ้าประพฤติธรรม ประชานอกนี้ก็ประพฤติตาม รัฐทั้งหมดย่อมอยู่เป็นสุข ถ้าผู้ปกครองตั้งอยู่ในธรรม.

บาลีในจตุกกนิบาตตามที่ยกข้อความมากล่าวนี้ แสดงคติของพระพุทธศาสนาว่า ไม่ได้ค้านคติความเชื่อเก่าตะบันไปหมด คติที่พอยกเข้ามาได้ก็ยกเข้ามาเป็นข้อปรารภเพื่อแสดงธรรมแทรกเข้า ผู้ที่ประสงค์จะสอนในภายหลัง เมื่อไม่ประสงค์ข้อความปรารภข้างต้นก็ตัดออกเสีย แสดงแต่ข้อธรรมตามความในฉันทคาถาข้างท้าย ซึ่งเป็นลักษณะของพระพุทธศาสนาโดยตรง คือ มีลักษณะที่เรียกอย่างหนึ่งว่าเป็น **วิภัชชวาทะ** แปลว่า *กล่าวแบ่งแยก* คือแบ่งแยกไปตามเหตุผลตามเป็นจริง เช่น ที่กล่าวแบ่งไปตามกรรมและผลของกรรมที่คนเรานี่เองทำในปัจจุบันนี้แหละ ดั่งความในฉันทคาถานั้น ในที่บางแห่งยกเรื่องเมฆเรื่องฟ้าฝนมาเป็นข้ออุปมาเท่านั้น ดั่งในจตุกกนิบาตนี้เอง กล่าวถึงวลาหกคือเมฆหรือฟ้าฝน ๔ อย่าง เป็นข้อเทียบของบุคคล ๔ จำพวกว่า

๑. วลาหกคำรามแต่ไม่ตก (ฟ้าร้องฝนไม่ตก) เป็นข้อเปรียบของบุคคลที่ได้แต่พูดแต่ไม่ทำ หรือเพียงแต่เรียนแต่ไม่ปฏิบัติให้รู้แจ้งเห็นจริงในสัจจธรรม.

๒. วลาหกตกไม่คำราม (ฝนตกฟ้าไม่ร้อง) เป็นข้อเปรียบของบุคคลที่ทำแต่ไม่พูด หรือที่ไม่เรียนแต่ปฏิบัติให้รู้แจ้งเห็นจริงได้.

๓. วลาหกไม่คำรามไม่ตก (ฟ้าไม่ร้องฝนไม่ตก) เป็นข้อเปรียบของบุคคลที่ทั้งไม่พูด ไม่ทำ หรือทั้งไม่เรียนไม่ปฏิบัติให้รู้.

๔. วลาหกคำรามและตก (ฟ้าร้องฝนตก) เป็นข้อเปรียบของบุคคลที่ทั้งพูดทั้งทำ หรือทั้งเรียนทั้งปฏิบัติให้รู้แจ้งเห็นจริง.[๑๐๓]

คำสอนเรื่องบุคคล ๔ จำพวกนี้ เป็นลักษณะของพระพุทธศาสนาโดยตรง เพราะแสดงเรื่องภายนอก เช่น เรื่องโลกธาตุ เพื่อเป็นข้ออุปมาเท่านั้น ไม่ได้มุ่งแสดงเรื่องภายนอกนั้น แต่มุ่งแสดงเรื่องสัจจธรรมภายในเป็นข้อสำคัญ.

อายุของชาวสวรรค์

จะกล่าวเพิ่มเติมถึงเรื่อง **อสุรเทพ** ซึ่งเป็นศัตรูของพระอินทร์ เทวราชแห่งเทพชั้นดาวดึงส์ ในที่มาโดยมากกล่าวว่า **ท้าวเวปจิตติ** เป็นราชาแห่งพวกอสุรเทพ แต่มีที่มาแห่งหนึ่งกล่าวว่า ได้มีเมืองอสุระอยู่ ๔ เมือง ตั้งอยู่ ๔ ทิศแห่งต้นจิตตปาตลี ซึ่งเป็นต้นไม้ประจำภพอสุระ **ท้าวเวปจิตตะ** หรือ

---

[๑๐๓] องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๑๓๕/๑๐๑.

เรียกอีกนามหนึ่งว่า **ท้าวสุจิตตะ** ครองเมืองทิศตะวันออก **ท้าวสัมพร** หรือเรียกอีกนามหนึ่งว่า **ท้าวสุจิ** ครองเมืองทิศใต้ **ท้าวพลิ** หรือเรียกอีกนามหนึ่งว่า **ท้าวสุโรชะ** ครองเมืองทิศตะวันตก **ท้าวปหาราธะ** หรือเรียกอีกนามหนึ่งว่า **ท้าวราหู** ครองเมืองทิศเหนือ.

สวรรค์ทุกชั้นที่กล่าวมาแล้ว สรุปเป็นสามประเภท คือ **กามาพจร** ท่องเที่ยวอยู่ในกาม ได้แก่สวรรค์ ๖ ชั้น **รูปาพจร** ท่องเที่ยวอยู่ในรูปฌาน ได้แก่รูปพรหม **อรูปาพจร** ท่องเที่ยวอยู่ในอรูปฌาน ได้แก่อรูปพรหม ฉะนั้น ในสวรรค์กามาพจร ๖ ชั้น จึงยังเกี่ยวข้องกับกามคุณ ท่านแสดงว่า ชั้นจาตุมหาราชิกาและชั้นดาวดึงส์มีเหมือนมนุษย์ ชั้นยามามีแต่กายสังสัคคะ ชั้นดุสิตมีเพียงจับมือกัน ชั้นนิมมานรตีมีเพียงยิ้มรับกัน ชั้นปรนิมมิตวสวัตตีมีแต่มองดูกัน เท่านั้นส่วนในสวรรค์ชั้นรูปาพจรและอรูปาพจร ที่เรียกว่า **พรหมโลก** ทุกชั้นไม่เกี่ยวข้องกับกามใน **อรรถกถาวิภังค์** กล่าวว่าไม่มีเพศสตรีเพศบุรุษในพรหมโลก.

ใน **ติกนิบาต**[๑๐๔] แสดงอายุสวรรค์เทียบอายุมนุษย์ไว้ว่า ห้าสิบปีมนุษย์เป็นหนึ่งคืนวันสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา ๓๐ คืนวันเป็นหนึ่งเดือนสวรรค์นั้น ๑๒ เดือนเป็นหนึ่งปีสวรรค์นั้น ห้าร้อยปีทิพย์นี้เป็นประมาณอายุของเทพชั้นจาตุมหาราชิกา เท่ากับเก้าล้านปีมนุษย์.

หนึ่งร้อยปีมนุษย์เป็นหนึ่งคืนวันสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ นับเดือนปีเช่นเดียวกัน พันปีทิพย์นี้เป็นประมาณอายุของเทพชั้นดาวดึงส์ เท่ากับสามโกฏิหกล้านปีมนุษย์.

สองร้อยปีมนุษย์เป็นหนึ่งคืนวันสวรรค์ชั้นมายา นับเดือนปีเช่นเดียวกัน สองพันปีทิพย์นี้เป็นประมาณอายุของเทพชั้นยามา เท่ากับสิบสี่โกฏิสี่ล้านปีมนุษย์.

สี่ร้อยปีมนุษย์เป็นหนึ่งคืนวันสวรรค์ชั้นดุสิต นับเดือนปีเช่นเดียวกัน สี่พันปีทิพย์นี้เป็นประมาณอายุของเทพชั้นดุสิต เท่ากับห้าสิบเจ็ดโกฏิหกล้านปีมนุษย์.

แปดร้อยปีมนุษย์เป็นหนึ่งคืนวันสวรรค์ชั้นนิมมานรตี นับเดือนปีเช่นเดียวกัน แปดพันปีทิพย์นี้เป็นประมาณอายุของเทพชั้นนิมมานรตี เท่ากับสองร้อยสามสิบโกฏิกับสี่ล้านปีของมนุษย์.

หนึ่งพันหกร้อยปีมนุษย์เป็นหนึ่งคืนวันในสวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตตี นับเดือนปีเช่นเดียวกัน หนึ่งหมื่นหกพันปีทิพย์นี้เป็นประมาณอายุของเทพชั้นปรนิมมิตวสวัตตี เท่ากับแปดร้อยยี่สิบเอ็ดโกฏิกับหกล้านปีมนุษย์ (การคิดเทียบปีมนุษย์นี้คัดมาไม่ได้สอบดูว่าจะถูกหรือผิดอย่างไร).

ส่วนเทพชั้นพรหมโลกยิ่งมีอายุมาก ท่านว่า

๑. **พรหมปาริสัชชะ** มีอายุเท่าส่วนที่สามของกัป คือหนึ่งในสามของกัป

๒. **พรหมปุโรหิต** มีอายุกึ่งกัป

๓. **มหาพรหม** มีอายุหนึ่งกัป

๔. **ปริตตาภะ** มีอายุสองกัป

---

[๑๐๔] องฺ. ติก. ๒๐/๒๗๓/๕๑๐; ไตรภูมิ. ฉัฏฐกัณฑ์.

๕. **อัปปมาณาภะ** มีอายุสี่กัป

๖. **อาภัสสระ** มีอายุแปดกัป

๗. **ปริตตสุภะ** มีอายุสิบหกกัป

๘. **อัปปมาณสุภะ** มีอายุสามสิบสองกัป

๙. **สุภกิณหะ** มีอายุหกสิบสี่กัป

๑๐. **เวหัปผละ** และ **อสัญญีสัตว์** มีอายุห้าร้อยกัป

๑๑. **อวิหะ** มีอายุพันกัป

๑๒. **อตัปปะ** มีอายุสองพันกัป

๑๓. **สุทัสสะ** มีอายุสี่พันกัป

๑๔. **สุทัสสี** มีอายุแปดพันกัป

๑๕. **อกนิฏฐะ** มีอายุหนึ่งหมื่นหกพันกัป.[๑๐๕]

พรหมเหล่านี้ ๑ ถึง ๙ เป็นชั้นรูปฌานที่หนึ่ง สอง สาม ชั้นละสาม ๑๐ ซึ่งแบ่งเป็นสองถึง ๑๕ เป็นชั้นรูปฌานที่สี่ รวมเป็น ๑๖ และ ๑๑ ถึง ๑๕ เป็นชั้นสุทธาวาสสำหรับพระอนาคามีไปเกิด **ปริตตาภะ** เป็นต้น มักเรียกว่า **ปริตตาภา** ซึ่งติดมาจากเป็นคุณบทของภูมิ ทั้งถนัดลิ้นไทยเรา เหมือนอย่างคำว่า **ศาสนา** จากคำว่า **ศาสนะ** ซึ่งเป็นคำที่เรียกว่า **อะการันต์** แต่เราถนัดเรียกเป็น **อาการันต์** ว่าศาสนา กลายเป็นคำไทยที่ถูกต้อง ถ้าพูดว่าศาสนะก็เป็นผิดแปลกไป พรหมทั้ง ๑๖ เหล่านี้ เป็นรูปพรหม.

ส่วนอรูปพรหมอีก ๔ ชั้นยิ่งมีอายุมากขึ้นไปอีก อรูปที่หนึ่งมีอายุสองหมื่นกัป อรูปที่สองมีอายุสี่หมื่นกัป อรูปที่สามมีอายุหกหมื่นกัป อรูปที่สี่มีอายุแปดหมื่นสี่พันกัป.[๑๐๖]

อายุของสัตว์ในนรก

อนึ่ง มีแสดงถึงอายุสัตว์นรกเทียบกับอายุของสวรรค์ไว้ว่า ห้าร้อยปีทิพย์ในสวรรค์ ชั้นจาตุมหาราชิกาเป็นคืนวันหนึ่งใน **สัญชีวนรก** สัตว์นรกขุมนี้อายุห้าร้อยปีนรกนั้น.

พันปีทิพย์ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เป็นคืนวันหนึ่งใน **กาฬสุตตนรก** สัตว์นรกขุมนี้มีอายุหนึ่งพันปีนรกนั้น.

สองพันปีทิพย์ในสวรรค์ชั้นยามา เป็นคืนวันหนึ่งใน **สังฆาตนรก** สัตว์นรกขุมนี้มีอายุสองพันปีนรกนั้น.

สี่พันปีทิพย์ในสวรรค์ชั้นดุสิตเป็นคืนวันหนึ่งใน **โรรุวนรก** สัตว์นรกขุมนี้มีอายุสี่พันปีนรกนั้น.

แปดพันปีทิพย์ในสวรรค์ชั้นนิมมานรดีเป็นคืนวันหนึ่งใน **มหาโรรุวนรก** สัตว์นรกขุมนี้มีอายุ

---

[๑๐๕] ไตรภูมิ. สัตตมกัณฑ์.

[๑๐๖] ไตรภูมิ. อัฏฐมกัณฑ์.

แปดพันปีทิพย์นั้น.

หนึ่งหมื่นหกพันปีทิพย์ในสวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตตี เป็นคืนวันหนึ่งใน **ตาปนนรก** สัตว์นรกขุมนี้มีอายุหนึ่งหมื่นหกพันปีทิพย์นั้น.

มหาตาปนนรก มีอายุกึ่งอันตรากัป **อเวจีนรก** มีอายุหนึ่งอันตรากัป.

กำหนดอายุที่ท่านแสดงนี้โดยการเทียบ คือ เทียบอายุของมนุษย์กับสวรรค์ เทียบอายุของสวรรค์กับนรก แสดงว่าอายุของเทพมากกว่าของมนุษย์มาก และอายุของสัตว์นรกยังมากกว่าอายุของเทพไปอีก ส่วนเทพที่เป็นชั้นพรหมก็นับเทียบด้วยกัปกัลป์ของโลกมนุษย์เหมือนกัน อายุของมนุษย์จึงน้อยมาก พิจารณาดูตามวิทยาการในปัจจุบัน วันเดือนปีของดาวพระเคราะห์ต่าง ๆ เมื่อเทียบกับโลกมนุษย์นี้ไม่เท่ากัน ยาวกว่าของโลกนี้มากก็มี พูดกันว่ายาวหรือสั้นก็ด้วยเทียบกับเวลาของโลก ถ้าในดาวนั้น ๆ มีคน เขาก็คงไม่พูดว่าเวลาของเขายาวหรือสั้น เพราะเป็นกำหนดที่พอเหมาะ หรือที่เรียกว่าเป็นธรรมชาติของที่นั้น เว้นไว้แต่เขาจะมารู้เทียบกับของโลกนี้เข้า และเวลาดั่งกล่าวย่อมมีขึ้นเพราะมีเหตุให้เกิดเวลาที่นักเรียนได้เรียนกันอยู่ ถ้าเหตุที่ให้เกิดเวลาแตกต่างกัน เวลาก็ย่อมแตกต่างกันไป (แม้ในโลกนี้เอง) ในที่ซึ่งไม่มีเหตุให้เกิดเวลา ก็ย่อมจะไม่มีเวลาเลย ในโลกทั้งปวงย่อมมีเวลาเสมอ มีพระพุทธภาษิตแสดงว่า *กาลคือเวลาย่อมกินสรรพสัตว์พร้อมทั้งตัวเอง* ฉะนั้น จะเกิดเป็นเทพชั้นไหนก็ต้องถูกเวลากลืนกิน คือต้องดับ ไม่มีที่จะสถิตอยู่เป็นนิรันดร แต่อาจจะมีอายุนานนักหนาได้โดยเทียบกับเวลาของมนุษย์นี้ ซึ่งความจริงหาใช่เร็วหรือช้าไม่ เป็นเวลาที่พอเหมาะตามกำหนดสำหรับชั้นนั้น ๆ ต่างหาก.

ทางพระพุทธศาสนาแสดงที่ซึ่งไม่มีกาลเวลา คือที่ซึ่งไม่มีตัณหา (ความดิ้นรนทะยานอยาก) อันเป็นเหมือนลูกศรที่เสียบจิตใจ แสดงตามเค้าความว่า *ใครก็ตามอยู่ในโลกหรือภูมิไหนก็ตาม เมื่อถอนลูกศรที่เสียบใจนี้ออกเสียได้ ก็ย่อมบรรลุถึงที่ซึ่งไม่มีกาลเวลา ที่นี้จะพึงบรรลุด้วยจิตใจเท่านั้น ส่วนร่างกายเป็นโลกต้องตกอยู่ในอำนาจของเวลา* คราวนี้นึกเดาดูเฉพาะทางจิตใจว่า จิตใจที่ไม่ดิ้นรน ย่อมไม่เกี่ยวกับเวลาเลย คือไม่เกี่ยวกับอดีตอนาคตปัจจุบันอะไรทั้งสิ้นเพราะไม่มีหวังอะไรที่จะฝากไว้กับเวลา พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรมปฏิบัติที่เมื่อบุคคลปฏิบัติเข้าทางแล้ว ธรรมย่อมอบรมกันเองขึ้นไปโดยลำดับดั่งนี้ ศีลอบรมสมาธิ สมาธิอบรมปัญญา ปัญญาอบรมจิตให้วิมุตติ คือหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย จิตที่ปัญญาอบรมแล้วด้วยได้รับการอบรมมาโดยลำดับดั่งกล่าว ย่อมเป็นจิตที่รู้บริบูรณ์บริสุทธิ์ ปราศจากศรเสียบ หมดความดิ้นรนสงบ พ้นจากอำนาจโลกที่มีเวลาทั้งสิ้น ถึงธรรมที่เป็น **อกาลิกธรรม** โดยแท้.

ทำบุญแล้วอธิษฐานให้เกิดในสวรรค์.

ในอรรถกถาธรรมบท[๑๑๗] เล่าเรื่องเวลาของสวรรค์เทียบกับมนุษย์ไว้ว่า ในดาวดึงส์เทวโลก เทวบุตรองค์หนึ่งชื่อว่า **มาลาภารี** ไปเที่ยวชมอุทยานพร้อมกับหมู่เทพอัปสร เทพธิดาองค์หนึ่งจุติในขณะที่กำลังนั่งอยู่บนกิ่งต้นไม้ให้ดอกไม้หล่นจากต้น สรีระของนางดับหายไปเหมือนอย่างเปลวประทีปดับ นางถือปฏิสนธิในตระกูลหนึ่งในกรุงสาวัตถี เมื่อเกิดขึ้นระลึกชาติได้ว่า เป็นภรรยาของมาลาภารเทวบุตรจุติมาเกิด ได้ทำการบูชาพระรัตนตรัย ตั้งความปรารถนาจะไปเกิดในสำนักของเทพสามีอีก ขณะนั้นพระพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ กรุงสาวัตถี นางมีศรัทธาในพระพุทธศาสนา ทำบุญกุศลต่าง ๆ และตั้งความปรารถนาข้อเดียวนั้นตั้งแต่ยังเยาว์วัย จนถึงได้นามว่า **ปติปูชิกา** แปลว่า *บูชาเพื่อสามี* เมื่อเจริญวัยขึ้นได้สามี คนทั้งหลายก็เข้าใจว่าเป็นที่สมปรารถนาแล้ว นางมีบุตรหลายคนโดยลำดับ ได้ตั้งหน้าทำบุญกุศลต่าง ๆ เป็นนิตย์มา ในวันสุดท้ายของชีวิต เมื่อฟังธรรมรักษาสิกขาบทแล้ว ได้ถึงแก่กรรมด้วยโรคปัจจุบัน บังเกิดในสำนักเทพสามีในสวนสวรรค์นั้นแหละ ขณะนั้น มาลาภารีเทวบุตรก็กำลังอยู่ในอุทยาน หมู่เทพอัปสรกำลังเก็บร้อยดอกไม้กันอยู่ เทวบุตรได้ทักถามว่านางหายไปไหนแต่เช้า นางได้ตอบว่าจุติไปเกิดในมนุษย์ ได้เล่าเรื่องของนางในมนุษย์โดยตลอด และได้เล่าถึงความตั้งใจของนางเพื่อที่จะมาเกิดอีกในสำนักของเทพสามี บัดนี้ก็ได้มาเกิดสมปรารถนาด้วยอำนาจบุญกุศลและความตั้งใจ เทวบุตรถามถึงกำหนดอายุมนุษย์ เมื่อได้รับตอบว่าประมาณร้อยปีเกินไปมีน้อย ได้ถามต่อไปว่าหมู่มนุษย์มีอายุเพียงเท่านี้ พากันประมาทเหมือนอย่างหลับ หรือพากันทำบุญกุศลต่าง ๆ เทพธิดาตอบว่า พวกมนุษย์โดยมากพากันประมาทเหมือนอย่างมีอายุตั้งอสงไขย เหมือนอย่างไม่แก่ ไม่ตาย เทวบุตรได้เกิดความสังเวชใจขึ้นมาก เรื่องนี้ท่านเขียนเล่าประกอบพระพุทธภาษิต ในธรรมบทข้อหนึ่งที่แปลความว่า *"ผู้ทำที่สุด (แห่งชีวิตคือความตาย) ย่อมทำนรชนที่มีใจติดข้องในสิ่งต่าง ๆ ไม่อิ่มอยู่ในกามทั้งหลายเหมือนเพลินเก็บดอกไม้อยู่สู่อำนาจ"* ดูความแห่งพระธรรมบทข้อนี้เห็นได้ว่า มุ่งเตือนใจให้ไม่ประมาท เพราะทุก ๆ คนจะต้องตาย ขณะที่ยังไม่อิ่มยังเพลิดเพลินอยู่ในกาม เหมือนอย่างเพลินเก็บดอกไม้ ท่านจึงเล่าเรื่องเทพธิดาเพลินเก็บดอกไม้ต้องจุติทันทีในสวนสวรรค์.

เทวดามีอายุยืนนาน คติภายนอกพระพุทธศาสนาว่า เป็นผู้ไม่ตาย จึงเรียกว่า **อมร** (ผู้ไม่ตาย) ก็มี แต่คติทางพระพุทธศาสนาว่า มีอายุยืนมากเท่านั้น เพราะมีหลักธรรมอยู่ว่า เมื่อมีเกิดก็ต้องมีตาย จึงไม่รับรองเทวดามารพรหมทั้งสิ้นว่าเป็นอมรคือผู้ไม่ตาย เมื่อเทียบระยะเวลาของมนุษย์กับสวรรค์ ชั่วชีวิตของมนุษย์ที่กำหนดร้อยปี เท่ากับครู่เดียวของสวรรค์เท่านั้น เรื่องในอรรถกถานี้ท่านเล่าให้มองเห็นว่าครู่เดียวจริง ๆ ชาติหนึ่งของมนุษย์ยังไม่เท่าเวลาชมสวนของเทวดาครั้งหนึ่ง ท่านเล่าเรื่องในตอนท้ายให้เทวดาสังเวชมนุษย์ว่าประมาท แม้จะไม่ตรงประเด็นกับความในพระธรรมบทนัก

---

[๑๑๗] ปฏิปูชิกา วตฺถุ ธมฺมปท. ๓/๒๖-๙.

ก็ชวนให้เห็นว่าประมาทกันอยู่จริง เพราะทำให้เห็นชัดว่าชีวิตนี้น้อยนัก เหมือนอย่างครู่เดียวจะแสดงอย่างไรให้เห็นชัด จึงเล่าเรื่องในสวรรค์ เป็นเรื่องเทียบที่ทำให้เห็นชัดได้ทันทีว่าน้อยนิดเดียว นำใจให้เกิดสังเวช เกิดความไม่ประมาทขึ้นได้เร็ว เป็นอันว่าท่านสอนได้ผล.

อันที่จริงเม็ดยาที่เคลือบน้ำตาลเป็นของที่กลืนง่าย ถ้าคิดรังเกียจสงสัยอยู่ว่าน้ำตาลเคลือบ ไม่ใช่น้ำตาลจริงไม่ยอมรับยา โรคก็ไม่หาย ถ้ารับยาเคลือบน้ำตาลที่ถูกโรค นอกจากโรคจะหายแล้วยังหวานลิ้นอีกด้วย.

คำแปล เทพ ๘

พระพุทธศาสนา โดยตรงกล่าวถึงเวลา เพื่อแสดงธรรม เช่นที่สอนว่า *พึงพิจารณาเนือง ๆ ว่า วันคืนล่วงไป ๆ บัดนี้ เราทำอะไรอยู่ ขณะอย่าล่วงท่านทั้งหลายไปเสีย ควรรีบทำความเพียรในวันนี้ทีเดียว ใครเล่าจะรู้ว่าจะตายในวันพรุ่งนี้* และแสดงความเนิ่นช้าของเวลาว่ามีแก่บุคคลดั่งต่อไปนี้ คนที่ต้องตื่นตลอดราตรี คนเดินทางที่เหน็ดเหนื่อย สัตว์ผู้ท่องเที่ยวเวียนเกิดเวียนตายในสังสารวัฏ ดั่งพระธรรมบทหนึ่งว่า ราตรีของคนที่ตื่นอยู่เป็นของยาว โยชน์ของคนที่เมื่อยล้าเป็นของยาว สงสารของคนเขลาไม่รู้สัทธรรมเป็นของยาว อันที่จริงเวลาราตรีหนึ่ง ระยะทางโยชน์หนึ่ง ก็คงอยู่เท่านั้น คนที่นอนหลับสบายหรือคนที่ทำอะไรเพลิดเพลินก็ไม่รู้สึกว่ายาว อาจรู้สึกว่าเหมือนเดี๋ยวเดียว แม้เวลาตั้งกัปกัลป์ก็เหมือนเดี๋ยวเดียวถ้าหลับเพลินอยู่ คนที่แข็งแรงเดินเก่ง และมีความเพลิดเพลินในการเดินโยชน์หนึ่งก็จะไม่รู้สึกว่าไกล จะรู้สึกว่าถึงเร็ว แต่คนที่มีทุกข์นอนไม่หลับและคนที่เมื่อยล้าจะรู้สึกว่าราตรีและโยชน์ยาวมาก เป็นเครื่องแสดงเทียบกับสงสารของคนเขลา ซึ่งจะต้องท่องเที่ยวไปยืดยาวนานไกล ฉะนั้น เรื่องของเวลาหรือสถานที่จึงเกี่ยวแก่กายและใจของคน โดยเฉพาะก็เกี่ยวกับใจ ถ้าคิดเร่งให้เร็วก็เหมือนช้าหรือยาว ถ้าคิดหน่วงให้ช้าก็เหมือนสั้นหรือเร็ว ความจริงก็คงที่อยู่อย่างนั้น.

อาการเกิดของเทวดา มีกล่าวไว้ในอรรถกถาบางแห่งเป็นพิเศษว่า บุรุษที่เกิดบนตักของเทวดาเรียกว่า **เทวบุตร** สตรีที่เกิดบนตักของเทวดา เรียกว่า **เทวธิดา** เทวดาสตรีถ้าเกิดในที่นอนจัดเป็น **ปริจาริกา** (นางบำเรอ) ถ้าเกิดข้างที่นอนจัดเป็นพนักงานเครื่องสำอาง ถ้าเกิดกลางวิมานจัดเป็นคนใช้ เทวดาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาจัดเป็นอุปปาติกกำเนิดทั้งหมด.

คำว่า **เทวะ** ในคัมภีร์ **สัททนีติ** ให้คำแปลไว้ ๘ อย่าง ดั่งต่อไปนี้

๑. *ผู้ที่เล่น* (ด้วยกามคุณทั้ง ๕ น่าจะหมายถึงว่ามีสุขสนุกสบายอยู่ด้วยทิพยสมบัติทุกเวลา)

๒. *ผู้ที่ปรารถนา* (จะชนะปฏิปักษ์ คือต้องการชนะข้าศึก ไม่ยอมแพ้)

๓. *ผู้ที่กล่าว* (ว่าควรไม่ควรของโลก คือมีวาจาที่โลกนับถือ บอกว่าควรหรือไม่ควรอย่างไรก็เชื่อฟัง)

๔. *ผู้ที่รุ่งเรืองสว่าง* (ด้วยแสงสว่างรุ่งเรืองแต่สรีระอย่างยิ่ง)

๕. *ผู้ที่ได้รับความชมเชย*

๖. *ผู้ที่มีผู้ใคร่* (จะเห็นจะได้ยิน เพราะประกอบด้วยความงามเป็นพิเศษ)
๗. *ผู้ที่ไปได้* (โดยไม่ขัดข้องในที่ตามที่ปรารถนา)
๘. *ผู้ที่สามารถ* (ยังกิจนั้น ๆ ให้สำเร็จด้วยอานุภาพสมบัติ)

ชุมนุมเทวดา

ในอรรถกถาแห่ง **ชนวสภสูตร**[๑๐๘] ได้กล่าวว่า *เทวสันนิบาต* มีในสมัยเข้าพรรษาของพระสงฆ์เพื่อพิจารณาสงเคราะห์พระสงฆ์เข้าพรรษา มีในสมัยปวารณาออกพรรษาเพื่อสงเคราะห์ในคราวนั้น มีในสมัยที่จะฟังธรรม มีในสมัยที่จะเล่นกีฬาคราวต้นไม้ทิพย์ปาริฉัตตกะออกดอก เทวสันนิบาตในสมัยเข้าพรรษานั้นตั้งแต่วันอาสาฬหบูชา ส่วนเทวสันนิบาตเพื่อฟังธรรมนั้น คงสุดแต่ว่าจะมีการแสดงธรรมเมื่อไร ได้มีเล่าไว้ในที่หลายแห่งว่า ในชุมนุมเทพ ณ เทวสภาสุธัมมาในบางคราว พระอินทร์ทรงแสดงธรรมแก่เทพทั้งปวง ในบางคราวพระพรหมลงมาแสดง และเทพผู้มาเข้าสันนิบาตนั้นเป็นเทพในสวรรค์ ๒ ชั้น คือ ชั้นดาวดึงส์และชั้นจาตุมหาราชิกา ในเมืองไทยเรา เมื่อพระจะสวด **พระปริตร** ก็มีกล่าวบท **สัคเค** ชุมนุมเทวดา เพื่อมาฟังธรรม คือ มาฟังสวดมนต์ ซึ่งเป็นการสวดบทพระธรรมนั้นเอง ใช้เป็นประเพณีทั้งในงานหลวงงานราษฎร์ คุ้นเคยจนถึงไม่คิดวิจารณ์กัน และก็ว่าเป็นภาษาบาลีฟังกันไม่ออก แต่เทวดาจะฟังออกหรือไม่หาได้คำนึงถึงกันไม่ หากรู้ถึงจิตใจได้โดยตรงก็ไม่ต้องคำนึงถึงภาษา.

อาราธนาธรรม

จะกล่าวถึงพระพรหมองค์หนึ่ง คือ **สหัมบดีพรหม** ได้มีเรื่องเข้ามาเกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้าหลายเรื่อง ตั้งแต่ต้นพุทธกาล เมื่อพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้แล้วใหม่ ๆ ทรงปรารภถึงธรรมที่ตรัสรู้ว่าเป็นสภาพลุ่มลึก ยากที่คนอื่นจะรู้ตามได้ ทรงพระดำริจะไม่ทรงขวนขวายเพื่อสั่งสอน ท่านว่าสหัมบดีพรหมทราบพระดำริ ได้เข้าไปเฝ้ากราบทูลอาราธนาขอให้ทรงแสดงธรรม เพราะหมู่สัตว์ที่สามารถจะฟังรู้ได้มีอยู่ พระพุทธเจ้าจึงได้ทรงแสดงธรรม เป็นต้นเรื่องของ **บทอาราธนาธรรม** ที่ใช้กันในเมืองไทยว่า **พฺรหฺมา จ โลกาธิปตี สหมฺปติ** เป็นต้น ซึ่งมีคำแปลว่า *"สหัมบดีพรหมผู้เป็นอธิบดีแห่งโลก พนมหัตถ์ทูลขอพรว่า หมู่สัตว์ในโลกนี้ที่มีฝุ่นธุลีในดวงตาแต่น้อยยังมีอยู่ ขอพระสุคตได้โปรดอนุเคราะห์ประชานิกรนี้แสดงธรรม"* บทอาราธนาธรรมนี้ก็มีความเล่าถึงประวัติพระพรหมมาทูลอาราธนาพระพุทธเจ้าให้ทรงแสดงธรรมดังนี้เท่านั้น แต่ก็ได้นำมาใช้เป็นบทอาราธนาให้พระเทศน์ทั่วไป.

ในเมืองไทยมีนิยมถือเป็นประเพณีว่าจะต้องอาราธนาก่อน พระจึงจะให้สรณคมน์และศีล สวด

---

[๑๐๘] สุ. วิ. ๒/๓๑๗.

พระปริตรแสดงพระธรรมเทศนา แสดงว่า พระพุทธศาสนาไม่บังคับฝืนใจใครให้นับถือปฏิบัติ ใครมีศรัทธาเลื่อมใสประสงค์สรณคมน์และศีลก็ดี พระปริตรก็ดี ธรรมเทศนาก็ดี ก็ต้องมาอาราธนา ยังไม่อาราธนาพระก็ยังไม่ให้ไม่แสดง เวลาทำพิธีก็เป็นการสะดวก เพราะการอาราธนาก็หมายความว่าเริ่มพิธีขึ้นแล้ว ได้เตรียมการต่าง ๆ เสร็จพร้อมที่จะรับศีลกันได้ และได้ถือเป็นประเพณีอีกว่า ก่อนที่จะทำกุศลอะไร ขอสรณคมน์และศีลกันก่อนเสมอ เป็นประเพณีดีอยู่ เพราะชักนำให้เข้าหาพระรัตนตรัยและศีลก่อน แต่ก็มักถือเป็นสักแต่ว่าทำไปเป็นพิธีเสียโดยมาก คือไม่ได้คิดรับจริง ถ้าอย่างนี้ก็ได้เพียงเปลือกคือพิธีเท่านั้น ผู้ที่ตั้งใจรับจริงนั่นแหละจึงจะเข้าถึงสาระของพิธี ได้ประโยชน์จากประเพณีที่ดีอยู่แล้วนี้ เป็นอันว่าคนไทยเราได้ออกชื่อสหัมบดีพรหมกันอยู่บ่อย ๆ เป็นที่รู้จักกันมากอย่างกว้างขวางคล้ายพระอินทร์ ในหมู่เทวดา พระอินทร์รู้จักกันมากกว่าองค์อื่น ในหมู่พรหม ก็ท้าวสหัมบดีพรหมองค์นี้ ทั้งได้ออกชื่อถึงมากกว่าองค์อื่น ๆ ทั้งหมด.

ทรงขับภิกษุสงฆ์

สหัมบดีพรหมยังได้มาทูลพระพุทธเจ้าขอให้ทรงอนุเคราะห์สงฆ์ ดั่งที่มีเล่าใน **ขันธสังยุต**[๑๐๗] ว่า สมัยเมื่อพระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่นิโครธาราม ใกล้กรุงกบิลพัสดุ์ ทรงประณามภิกษุสงฆ์เพราะเหตุบางอย่าง (เล่าไว้ในอรรถกถาว่า เมื่อเสด็จจาริกจากนครสาวัตถีถึงนครกบิลพัสดุ์เจ้าสากยะทั้งหลายรับเสด็จและกราบทูลเชิญเสด็จไปประทับที่นิโครธาราม เมื่อเสด็จถึงอารามนั้นแล้ว ได้เสด็จเข้าสู่ที่ประทับทรงทำปฏิสันถารกับเจ้าสากยะทั้งปวงที่ตามไปส่งถึงที่ประทับ ขณะนั้นพวกภิกษุที่ตามเสด็จพากันจัดที่พักและรับแจกทานวัตถุต่าง ๆ ที่เขาจัดถวายเป็นเครื่องต้อนรับ ก็มีเสียงพูดเรียก พูดถามกันอยู่อื้ออึง พระพุทธเจ้าไม่โปรดเสียงดังอื้ออึง ตรัสถามทราบเรื่องแล้วจึงทรงประณามภิกษุสงฆ์ **ประณาม** ก็คือ *ขับออกไป* ตามเรื่องต่อไป กล่าวว่าได้เสด็จในที่เร้น ทรงพระดำริอยู่พระองค์เดียว คำว่า **ประณาม** ในที่นี้ สังเกตตามท้องเรื่องว่าน่าจะเพียงรับสั่งให้ไปบอกทำนองว่าออกไปให้พ้น อย่ามาเอะอะอยู่ที่นี่เท่านั้น ไม่หมายถึงว่า ขับไล่) เวลาเช้าเสด็จเข้าไปบิณฑบาตในกรุงกบิลพัสดุ์ เสด็จกลับจากบิณฑบาตหลังจากเสวยแล้วได้เสด็จไปยังป่ามหาวัน ประทับพักกลางวันอยู่ที่โคนต้นมะตูมหนุ่มต้นหนึ่ง เกิดพระดำริขึ้นในพระหฤทัยว่า *ทรงขับภิกษุสงฆ์* แต่ในภิกษุสงฆ์นี้ยังมีพวกภิกษุใหม่ที่หวังพึ่งพระองค์ เมื่อไม่ได้เห็นพระองค์ก็จะพึงรวนเรกระสับกระส่าย เหมือนอย่างลูกโคอ่อนไม่เห็นแม่โคก็วุ่นวายกระสับกระส่าย หรือเหมือนอย่างพืชที่งอกขึ้นใหม่ไม่ได้น้ำก็เหี่ยวแห้งหงอยเหงา จึงน่าที่จะทรงอนุเคราะห์ภิกษุสงฆ์ในบัดนี้ เหมือนอย่างที่ได้ทรงอนุเคราะห์มาแล้วในกาลก่อน.

สหัมบดีพรหมได้ทราบพระดำริในขณะนั้น ได้มาปรากฏเบื้องหน้าพระองค์ห่มผ้าเฉวียงบ่าประคองอัญชลีกราบทูล มีความว่าขอให้ทรงอนุเคราะห์สงฆ์เหมือนอย่างที่ทรงพระดำริในตอนท้ายนั้นเถิด

---

[๑๐๗] สํ. ขนฺธ. ๑๗/๑๑๐/๑๖๕-๖.

เพราะในสงฆ์นี้ก็ยังมีภิกษุใหม่ที่หวังพึ่งพระองค์เต็มที่ เหมือนอย่างลูกโคอ่อน หวังพึ่งแม่โค เหมือนพืชที่งอกขึ้นใหม่หวังพึ่งน้ำฉะนั้น จึงขอให้พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอภินันท์ภิกษุสงฆ์ ทรงโอวาทอนุศาสน์ภิกษุสงฆ์ เหมือนอย่างที่ได้เคยทรงอนุเคราะห์มาแล้วในกาลก่อนเถิด พระพุทธเจ้าทรงรับอาราธนาด้วยพระอาการดุษณีภาพ สหัมบดีพรหมทราบว่า พระองค์ทรงรับอาราธนาว่าจะทรงอนุเคราะห์สงฆ์ต่อไป ไม่ทรงทอดทิ้งแล้ว ก็ได้ถวายอภิวาททำประทักษิณ (เดินเวียนขวาพระพุทธองค์) แล้วอันตรธานไปในที่นั้น เป็นอันว่า พระพรหมองค์นี้ได้มากราบทูลอาราธนา ให้ทรงแสดงธรรมโปรดโลกหนหนึ่งเมื่อต้นพุทธกาลแล้ว ครั้งนี้ยังได้มากราบทูลอาราธนาให้ทรงโปรดสัตว์ต่อไปอีก นับว่าโลกและสงฆ์เป็นหนี้บุญคุณของสหัมบดีพรหมอยู่เป็นอันมาก.

อีกคราวหนึ่ง[๑๑๐] เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสรู้แล้วใหม่ ๆ ประทับเสวยวิมุตติสุขอยู่ที่ควงไม้อชปาลนิโครธใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ตำบลอุรุเวลา ได้เกิดพระดำริพระหฤทัยขึ้นว่า ผู้ที่ไม่มีที่คารวะไม่มีที่พึ่งย่อมอยู่เป็นทุกข์แท้ พระองค์จะพึงทรงอยู่สักการะเคารพพึ่งพาอาศัยสมณะหรือพราหมณ์ที่ไหนได้หนอ ทรงพระดำริเห็นในขณะนั้นว่า จะพึงทรงสักการะเคารพพึ่งพาอาศัยสมณะหรือพราหมณ์อื่นก็เพื่อความบริบูรณ์แห่งกองศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ วิมุตติญาณทัสสนะ ที่ยังไม่บริบูรณ์ แต่ก็ไม่ทรงเห็นสมณะหรือพราหมณ์อื่นในโลก พร้อมทั้งเทวโลก พร้อมทั้งมารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ พร้อมทั้งเทพและมนุษย์ที่จะถึงพร้อมด้วยศีลเป็นต้นยิ่งกว่าพระองค์ ซึ่งพระองค์จะพึงทรงสักการะ เคารพพึ่งพาอาศัยได้ จึงน่าที่พระองค์จะพึงทรงสักการะเคารพพึ่งพาอาศัยพระธรรมที่พระองค์ได้ตรัสรู้นี่แหละ

ลำดับนั้นสหัมบดีพรหมได้ทราบพระดำรินี้ ได้มาปรากฏกราบทูลว่า ข้อนี้เป็นอย่างนั้น พระพุทธเจ้าทั้งหลายที่ได้มีมาแล้วในอดีตก็ดี ที่จักมีในอนาคตก็ดี พระองค์ปัจจุบันก็ดี ล้วนสักการะเคารพพึ่งพาอาศัยพระธรรมอยู่ด้วยกันทุกพระองค์ ครั้นแล้วได้กราบทูลเป็นฉันทคาถาว่า **เย จ อตีตา สมฺพุทฺธา** เป็นต้น มีความว่า *พระสัมพุทธะที่ล่วงไปแล้ว พระพุทธะที่ยังไม่มา พระสัมพุทธะในบัดนี้ ผู้ทรงยังโศกของคนเป็นอันมากให้สิ้นไป ทุกพระองค์เคารพพระสัทธรรมอยู่ในกาลทั้งสามนี้เป็นธรรมดาของพระพุทธะทั้งหลาย เพราะฉะนั้น ผู้ที่รักตนประสงค์ความเจริญใหญ่ ระลึกถึงคำสอนของพระพุทธะทั้งหลาย ก็พึงเคารพพระสัทธรรมเถิด*

เรื่องนี้ตามเรื่องที่อ้างว่าเมื่อตรัสรู้ใหม่ ๆ ประทับอยู่ที่ควงไม้นั้น ก็เป็นเรื่องที่เข้าลำดับพรรษาที่หนึ่งของพระพุทธเจ้า แต่เป็นเรื่องเบ็ดเตล็ด จึงนำมาเล่าในหมวดเรื่องรวมของสหัมบดีพรหม.

ทรงเคารพธรรม

พระพุทธเจ้าทรงเคารพธรรมด้วยอาการอย่างไร มีแสดงไว้ใน **ปัญจกนิบาต**[๑๑๑] ความว่าสีหะ

---

[๑๑๐] สํ. สคา. ๑๕/๒๐๓/๕๕๙-๕๖๒.

[๑๑๑] องฺ. ปญฺจก. ๒๒/๑๓๘/๙๙.

ผู้เป็นราชาแห่งเนื้อออกจากที่อาศัยในเวลาเย็น บิดเยื้องปรับร่างกายแล้ว มองตรวจดูทั้งสี่ทิศโดยรอบ คำรามเสียงสีหะขึ้นสามครั้งออกหาอาหาร ถ้าจะตะครุบฆ่าช้าง กระบือ โค เสือ ตลอดถึงสัตว์เล็ก ๆ โดยที่สุดแม้จะเป็นกระต่ายและแมวก็ตาม ก็ฆ่าโดยเคารพ คือด้วยความรอบคอบหนักแน่นแน่นอนเหมือนกันหมด เพราะเหตุที่มีความคิดมุ่งหมายมิให้เสียแรงจะครุบเปล่า คำว่า สีหะ เป็นชื่อของพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ข้อที่พระตถาคตแสดงธรรมแก่บริษัทเป็นการบรรลือสีหนาท ถ้าทรงแสดงธรรมแก่ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ตลอดถึงพวกปุถุชน โดยที่สุดแม้เป็นคนพวกแบกหามพวกพรานป่า ก็ทรงแสดงธรรมโดยเคารพ คือ ด้วยพระกรุณาแก่บุคคลเหล่านั้นทุกจำพวกเหมือนกันหมด หาได้ทรงแสดงธรรมโดยไม่เคารพไม่ เพราะเหตุที่พระตถาคตทรงเคารพคารวะธรรม.

วิธีเคารพธรรมของพระพุทธเจ้าตามที่กล่าวไว้นี้ ให้ความเข้าใจได้อย่างชัดเจนว่า พระพุทธเจ้าทรงเคารพธรรมด้วยวิธีที่ทรงแสดงธรรมแก่คนทั้งปวงด้วยความเคารพ คือ ทรงมีพระกรุณาเพื่อที่จะให้เขาได้รับประโยชน์เสมอเหมือนกันหมด มิใช่ว่าถ้าเป็นสาวกของพระองค์ก็ทรงแสดงให้ดี ถ้าไม่ใช่สาวกของพระองค์ก็ทรงแสดงพอประมาณ หรือถ้าเป็นพระราชาหรือเป็นเศรษฐีก็ทรงแสดงอย่างประณีตบรรจง ถ้าเป็นคนยากจนขัดสนก็ทรงแสดงคล้ายกับว่าอย่างเสียไม่ได้ พระองค์ไม่ทรงปฏิบัติเช่นนี้เลย พระองค์มีพระกรุณาแผ่ไปในบุคคลทั้งปวงเสมอเหมือนกันหมด จะเป็นสาวกหรือมิใช่สาวกของพระองค์ก็ตาม จะเป็นเศรษฐีหรือเป็นยาจกวณิพกก็ตาม จะเป็นมิตรหรือเป็นศัตรูผู้มุ่งร้ายพระองค์ก็ตาม ก็ทรงตั้งพระหฤทัยแสดงธรรมโปรดเขาทุกคนอย่างละเอียดประณีตทุกครั้งทุกคราว แต่ก็เป็นไปตามควรแก่อุปนิสัยของแต่ละคน ปรากฏว่ามีคนวรรณะต่ำ คนยากจนขัดสนเป็นอันมากได้รับประโยชน์จากธรรมที่ทรงแสดง ที่เข้ามาบวชปฏิบัติสำเร็จเป็นพระอริยบุคคลจนถึงเป็นพระอรหันต์ก็มีไม่น้อย และที่ได้รับยกย่องจากพระองค์ให้เป็นเอตทัคคะ คือเป็นเลิศในทางใดทางหนึ่งก็มีหลายท่าน แสดงว่ามิใช่ทรงเคารพธรรมเพียงแต่ที่ทรงแสดงธรรมโดยเคารพดังกล่าวเท่านั้น แต่ทรงเคารพธรรมในทุก ๆ ทาง เช่น ทรงยกย่องบุคคลตามธรรมที่เขาปฏิบัติและบรรลุถึง มิใช่ด้วยชาติสกุล ทรัพย์ ยศ หรือเหตุประการอื่น จะเป็นคนชาติชั้นวรรณะไหน จะมีจนอย่างไร ถ้าทำชั่วก็ตรัสว่าเป็นคนชั่ว ถ้าทำดีก็ตรัสว่าเป็นคนดี และตรัสว่าจะต้องได้รับผลชั่วหรือดีตามกรรมที่ตนได้ทำไว้ เมื่อศาสนธรรมของพระองค์ว่าไว้ดังนี้ *พระองค์จึงไม่อยู่ในฐานะที่จะช่วยละบาปหรือล้างบาปให้แก่ใคร เมื่อผลกรรมจะถึงแก่ใครก็ต้องถึง ไม่มีใครห้ามได้ ถ้าจะทรงทำพิธีอย่างเสดาะเคราะห์ก็ผิดจากหลักธรรมที่ทรงวางไว้เอง ทั้งเป็นไปไม่ได้ตามเป็นจริง* แต่ก็มีพระกรุณาโปรดในทางที่ชอบ เช่น ทรงทำให้เขาเกิดศรัทธาปสาทะในพระรัตนตรัย อบรมให้เขาเกิดดวงตาเห็นธรรม แม้เขาจะต้องสิ้นชีพเพราะกรรมของเขาตามมาทัน ก็หวังไปสุคติ หรือทรงอบรมให้ละกรรมที่ชั่วเสีย ดังที่มีตรัสไว้ในธรรมบทความว่า *บาปกรรมที่ผู้ใดทำไว้แล้ว แต่ละเสียได้ด้วยกุศล ผู้นั้นย่อมส่องโลกนี้ให้สว่างได้เหมือนอย่างดวงจันทร์พ้นแล้วจากหมอกฉะนั้น.*

ตามพระพุทธภาษิตนี้แสดงว่าพระพุทธเจ้าไม่ทรงสาปคนชั่วคนผิดทุกคน เมื่อสำนึกผิดแล้ว

ละความชั่วเสีย ก็เป็นผู้ที่เชื่อว่าพ้นจากความมืดเข้าสู่ความสว่าง ทรงชี้ทางให้คนชั่วคนผิดทุกคนได้สำนึกผิด แล้วละความชั่วผิดด้วยตนเอง ข้อนี้แหละชื่อว่าทรงมีพระกรุณาโปรดเหมือนอย่างทรงดำเนินนำทางเขาไปในเบื้องหน้า แต่ทำไฉนบรรดาคนชั่วคนผิดทั้งหลายจึงจะมองเห็นพระ คือมองเห็นพระพุทธเจ้าเสด็จนำไปในเบื้องหน้า ซึ่งได้เสด็จนำทางอยู่ทุกขณะทุกสถานตลอดมาจนถึงบัดนี้แล้ว.

ย้อนกลับมากล่าวถึงเรื่องเคารพธรรม นอกจากที่กล่าวมาแล้ว ยังมีเรื่องอีกมากที่แสดงว่าทรงเคารพธรรม เช่น ทรงบัญญัติเสขิยวัตรให้ภิกษุแสดงธรรมแก่คนที่ตั้งอยู่ในอาการที่เคารพ และเมื่อจะเสด็จดับขันธปรินิพพาน ก็ได้ทรงตั้งธรรมที่ทรงแสดงและวินัยที่ทรงบัญญัติไว้ให้เป็นศาสดาแทนพระองค์ เพื่อมิให้เข้าใจว่าพระศาสนาว่างศาสดาเสียแล้ว ทั้งได้ทรงบอกทางที่จะเข้าถึงพระองค์ไว้อย่างชัดเจนว่า *ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นเรา* ดังนั้น.

วิธีเคารพธรรมตามที่กล่าวเทียบด้วยสีหะจับสัตว์ คือทรงแสดงธรรมโดยเคารพทั่วไปทั้งหมด เป็นเนตติปฏิบัติสำหรับผู้ปฏิบัติกรณียะทั้งปวงได้ เช่นแพทย์ผู้ที่ชื่อว่าเคารพในจรรยาแพทย์ ย่อมทำการเยียวยารักษาคนไข้ไม่เลือกว่ายากดีมีจน ด้วยอาการที่ละเอียดประณีต ด้วยจิตใจที่กรุณามุ่งจะให้หายโรคเหมือนกันหมด แต่ถ้าคนไข้เป็นคนดีมีทรัพย์จึงตั้งใจรักษา ถ้าคนไข้จนยากก็ไม่ค่อยจะตั้งใจหรือรักษาอย่างเสียไม่ได้ ก็ชื่อว่าไม่เคารพในจรรยาแพทย์ หรือในธรรมของแพทย์ ข้าราชการหรือบุคคลทั้งปวงผู้มีหน้าที่ปฏิบัติกรณียะเกี่ยวแก่ประชาชนทั้งปวงก็เช่นเดียวกัน เมื่อตั้งใจช่วยปฏิบัติให้สม่ำเสมอ ก็ชื่อว่ามีความเคารพในธรรมตามหน้าที่ของตน กล่าวให้กระชับเข้ามาอย่างสั้นที่สุด *เคารพธรรมก็คือเคารพความดี หนักอยู่ในความดี เห็นความดีเป็นข้อสำคัญที่ควรทำ* ทำให้เห็นค่าของความดีสูงกว่าความชั่วและสูงกว่าผลต่าง ๆ เป็นต้นว่า แก้วแหวนเงินทองที่อาจจะได้จากความชั่ว.

หมู่ชนในสมัยที่ขาดความเคารพธรรม เมื่อหมิ่นธรรมคือความดี ก็จะพากันนิยมทำความชั่วบูชาคนชั่วผู้ซึ่งประสบผลปัจจุบันจากการทำชั่ว นับว่าเป็นสมัยมืด แต่ในสมัยที่กลับเกิดความเคารพธรรม จึงจะพากันนิยมทำความดี บูชาคนที่ทำดี เป็นอันถึงสมัยสว่าง พระพุทธเจ้าทรงเคารพธรรมและทรงสอนให้คนเคารพธรรม ก็เพื่อให้เคารพความดีเป็นใจความสำคัญ

สหัมบดีพรหมได้มาเฝ้าพระพุทธเจ้ากราบทูลรับรองยืนยันว่าพระพุทธะทุกกาลสมัยต่างทรงเคารพธรรม และแนะนำโลกให้เคารพธรรม ทั้งได้มาเฝ้าอีกหลายครั้งหลายคราว ด้วยเรื่องที่สำคัญเกี่ยวกับโลกก็มี เกี่ยวกับธรรมก็มี แสดงว่าพระพรหมองค์นี้ได้มีความเป็นห่วงเป็นใยโลกอยู่มาก มีภูมิธรรมสูง มีความเคารพในพระพุทธเจ้าเป็นอย่างยิ่ง ประวัติเก่าของพระพรหมองค์นี้มีเล่าไว้ใน **อรรถกถาปาสราสิสูตร**[๑๑๒] ว่า ในศาสนาพระกัสสปะพุทธเจ้า มีพระเถระองค์หนึ่งชื่อ **สหกะ** ได้ปฐมฌานจึงไปบังเกิดเป็นพรหมมีอายุกัปหนึ่งในพรหมชั้นปฐมฌานชื่อว่า **สหกะ ๆ** นั้นกลายมาเป็น **สหัมปติ** ที่เรียกเป็นเสียงไทยว่า **สหัมบดี.**

---

[๑๑๒] ป. สู. ๒/๒๒๐.

อนึ่ง ในคัมภีร์ชื่อ[๑๑๓] **ญาโณทัย** แต่งเป็นภาษาบาลีในชั้นหลัง ได้กล่าวว่า ในพรรษาที่ ๖ เมื่อพระพุทธเจ้าประทับจำพรรษาอยู่ที่ **มกุลบรรพต** นั้น ได้มีชฎิลประมาณพันหนึ่งอาศัยที่ภูเขานั้นเหมือนกัน ในที่มีพื้นราบเป็นดินมาก หัวหน้าผู้บอกมนต์แก่หมู่ชฎิลชื่อว่า **อินทกุล** ได้พาพวกชฎิลไปเฝ้าพระองค์กราบทูลถามทางที่ให้เกิดความสุข พระองค์ได้ตรัสตอบมีความตามที่จับได้จากคัมภีร์นั้นว่า *หิริโอตตัปปะให้เกิดความปฏิบัติชอบ ได้ทิฏฐิดีให้เกิดสัมมาทิฏฐิ ในที่ใดมีสัทธรรม ในที่นั้นก็มีคนตั้งอยู่ในสัทธรรม ในที่ใดมีทางแห่งสันติสุข ในที่นั้นก็มีผู้เดินทางแห่งสันติสุข ในที่ใดไม่มีชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ไม่มีทุกข์ครอบงำ ในที่นั้นแหละมีธรรมที่ไม่มีทุกข์ทั้งปวง (คือนิพพาน) ฉะนั้น คนมีปัญญามองเห็นสุขของตน จึงทำความเคารพสัทธรรม มีความเคารพตั้งใจฟังธรรม* อินทกุลพร้อมด้วยพวกชฎิลฟังธรรมแล้วเกิดดวงตาเห็นธรรม กราบทูลขอบวช พระผู้มีพระภาคเจ้าโปรดให้อุปสมบทเป็นภิกษุด้วยวิธีเอหิภิกขุอุปสัมปทา เมื่อภิกษุพวกปุราณชฎิลมีท่านอินทกุลเป็นหัวหน้าได้บำเพ็ญความเพียรบรรลุถึงผลที่สุดแล้ว พระองค์ได้ทรงส่งไปประกาศพระศาสนาในทิศต่าง ๆ.

สวดยักษ์

ในพรรษาที่ ๖ นี้ ข้างต้นได้เริ่มด้วยเล่าเรื่องเกี่ยวกับยักษ์และเทวดาในอาฏานาฏิยสูตร ซึ่งมีบทนมัสการพระอดีตพุทธเจ้าทั้งหลาย จึงได้เล่าถึงเรื่องพระพุทธเจ้าในอดีตทั้งปวง เรื่องอายุกัปกัลป์ เรื่องโลกจักรวาล ตลอดถึงเรื่องโลกวินาศ เรื่องอบาย ๔ ซึ่งจัดเป็นอบายภูมิหรือทุคติ เรื่องมนุษย์และสวรรค์ ๖ ชั้น อันเป็นสุคติ รวม ๑๑ ประเภท เป็นกามาวจรภูมิหรือภพ ถ้าอบายก็เป็นอกุศลวิบาก ตั้งแต่มนุษย์ขึ้นไปเป็นฝ่ายกุศลวิบาก ต่อจากนี้เรื่องพรหมโลกอันแยกประเภทใหญ่ออกเป็นรูปาวจรภูมิหรือภพกับอรูปาวจรภูมิหรือภพ ทั้งหมดนี้โยงเป็นแถวมาจากเรื่องแรก คือ เรื่องในอาฏานาฏิยสูตรนั้น จึงจะกลับมาถึงพระสูตรนี้อีก.

ดูในอรรถกถาที่เขียนในลังกา และในบันทึกเรื่องเก่า ๆ ของไทยเราเอง มีเค้าว่าคนพากันกลัวยักษ์ว่าเป็นตัวนำโรคภัยไข้เจ็บ เมื่อเกิดโรคระบาด เช่น อหิวาตกโรค ก็เพราะหมู่ยักษ์ซึ่งเป็นบริวารท้าวกุเวรพากันมาจับมนุษย์ คงจะมีลัทธิความเชื่อเช่นนี้ประจำท้องถิ่นก่อนที่พระพุทธศาสนาจะเข้ามาถึง เมื่อพระพุทธศาสนาเข้ามาแล้วก็มีพระสูตรนี้ที่เล่าว่า ท้าวกุเวรซึ่งเป็นเจ้าแห่งยักษ์ได้มาเฝ้าพระพุทธเจ้า กราบทูลขอประทานพระพุทธานุญาตให้พุทธบริษัทสวดบทวิปัสสิสฯ ซึ่งเป็นบทนมัสการพระอดีตพุทธเจ้าตั้งแต่พระวิปัสสี จนถึงพระพุทธเจ้าในปัจจุบันศาสนา รวม ๗ พระองค์ เพื่อป้องกันอันตรายจากพวกยักษ์ที่พาลดุร้าย จึงมีเทศกาลนิมนต์พระสวดพระสูตรนี้ เพื่อป้องกันกำจัดอันตรายจากพวกยักษ์ผีปีศาจต่าง ๆ คือโรคต่าง ๆ นั้นเอง ในทางราชการมีสวดตลอดรุ่งใน **พระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์**[๑๑๔] จะสิ้นเดือน ๔ มียิงปืนอาฏานาในขณะที่พระสวดถึงตอนนั้น ๆ ทำนอง

---

[๑๑๓] ญาโณทย. น. ๒-๓.

[๑๑๔] ดูรายละเอียดใน พระราชพิธีสิบสองเดือน น. ๑๓๓-๒๑๐.

สวดมีเสียงเอะอะดุดัน ในบางตอนคล้ายกับจะขับไล่พวกนั้น นอกจากที่กรุงเทพ ฯ ทราบว่ายังมีพิธีสวดในวันตรุษนั้นที่จังหวัดนครศรีธรรมราช แต่พระราชพิธีนี้ได้เลิกมานานแล้ว บัดนี้ พระที่สวดพระสูตรนี้ได้ อันเรียกว่า **"สวดยักษ์"** ด้วยทำนองสรภัญญะมีเหลือน้อย.

เคยได้ยินท่านผู้ใหญ่เล่าว่า การยิงปืนอาฏานานั้นเป็นการใช้ดินปืนเก่าให้หมดไป เมื่อมาถึงสมัยที่จะเลิกสวดภาณยักษ์คือเลิกพระราชพิธีนั้น ถ้าคิดถึงว่าสิ้นสมัยใช้ดินปืนเหมือนอย่างโบราณซึ่งจะต้องรุกันประจำปี จะเลิกยิงปืนอาฏานาก็ได้ และบัดนี้ได้พบเชื้อโรคแทนยักษ์ ยักษ์เป็นผู้นำโรคที่มองไม่เห็นตัวในสมัยโบราณ บัดนี้ได้มีกล้องส่องมองเห็นตัวโรคขึ้นแล้ว แต่มองด้วยตาก็คงไม่เห็นเหมือนกัน และได้พบวิธีป้องกันรักษาทำลายตัวเชื้อโรคได้มาก โรคบางอย่างที่กลัวกันมากในอดีต มาถึงปัจจุบัน กลายเป็นโรคที่ไม่น่ากลัว ความคิดของคนที่จะยิงปืนขู่หรือไล่ยักษ์ก็เปลี่ยนไป.

ข้อที่ร้ายยิ่งขึ้นไปกว่านั้น คือ เปลี่ยนไปเป็นมุ่งที่จะยิงปืนขู่ หรือไล่คนด้วยกันเองหนักขึ้น ยักษ์ที่เคยเป็นตัวโรคทางกาย ก็กลับเข้าสิงใจมนุษย์ อย่างที่เรียกว่า มีใจเป็นยักษ์เป็นมาร หมายถึงกิเลสในใจคนที่มากขึ้น อันเรียกว่า **กิเลสมาร** จะเรียกว่า *กิเลสยักษ์* บ้างก็คงไม่ผิด ยักษ์สิงใจนี้จะแก้ได้ด้วยอะไร ก็ด้วยการปฏิบัติอบรมจิตใจตามหลักพระพุทธศาสนา เช่นตามหลักพระโอวาท ๓ ข้อ ว่า *ไม่ทำบาปทั้งหมด ทำกุศลให้ถึงพร้อม ชำระจิตให้ผ่องแผ้ว* นี้เป็นพระพุทธศาสนาโดยตรง ยักษ์ใจชวนให้ทำบาป เมื่อไม่ตามใจก็ทำอะไรไม่ได้ ยักษ์ใจที่ห้ามทำบุญก็เหมือนกัน ไม่ตามใจก็หมดอำนาจยักษ์ใจที่กวนใจเอง เมื่อชำระอยู่เนือง ๆ ก็ต้องออกไป.

คนปัจจุบันอาจเห็นว่าคนโบราณงมงาย ยิงปืนไล่ยักษ์ที่ไหน เพราะอาจไม่ได้คิดว่าความรู้ของคนเปลี่ยนไปเสมอตามการศึกษา ยุคไหนขึ้นถึงขั้นไหนก็ย่อมจะรู้เห็นในขั้นนั้น แต่ถ้าไม่มีโบราณปัจจุบันก็มีไม่ได้ ถ้าจะเปรียบเหมือนขึ้นภูเขาสูง ขึ้นถึงระดับไหนก็ย่อมจะเห็นในระดับนั้น จะให้ถึงยอดทีเดียวโดยไม่ขึ้นไปตั้งแต่เชิงเขาหาได้ไม่ เห็นว่ายักษ์เป็นตัวโรคนับว่าใกล้ระดับปัจจุบันเข้ามาแล้ว คือ เห็นว่ามีตัวโรคที่มองไม่เห็นตัวตน ในปัจจุบันสร้างเครื่องส่องให้มองเห็นตัวขึ้น ความเห็นว่ามีตัวเชื้อโรคจึงมีมานานแล้ว และควรจะแยกว่าเรื่องนี้เป็นทางแพทย์ศาสตร์ ไม่ใช่พุทธศาสน์ ถ้าเป็นเรื่องยักษ์ในใจคือกิเลส และเครื่องกำจัดกิเลสจึงจะเป็น **พุทธศาสน์** แม้เรื่องโลกก็มีเรื่องโลกทางภูมิศาสตร์สมัยโบราณปนเข้ามามากตามที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น.

เรื่องโลกที่เป็นพุทธศาสน์โดยตรงนั้น มีเช่นที่แสดงไว้ใน **สฬายตนวรรค**[๑๑๕] ความว่า เรียกว่าโลก ๆ เพราะเป็นสิ่งชำรุด ถ้าจะถามว่าอะไรเป็นโลกคือสิ่งที่ชำรุด ก็ประมวลตอบได้ว่า อายตนะภายใน ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย มนะ, อายตนะภายนอก ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ เรื่อง, วิญญาณ คือความรู้ทางอายตนะ ๖ (ความรู้สึกได้เห็น ได้ฟัง ได้ดม ได้ลิ้ม ได้ถูก ได้ทราบ), สัมผัส คือ ความประจวบกันเข้าแห่งอายตนะภายใน ภายนอก กับวิญญาณ ๖, เวทนา ความรู้เสวยเป็นสุข ทุกข์ หรือ ไม่ทุกข์ไม่สุข เพราะสัมผัส ๖, เหล่านี้เป็นโลกทั้งหมด.

---

[๑๑๕] สํ. สฬา. ๑๘/๖๔/๙๘.

อีกแห่งหนึ่งแสดงว่า[๑๑๖] โลก หรือ บัญญัติว่า โลก มีอยู่ในอายตนะภายใน ภายนอกทั้ง ๖, ในวิญญาณทั้ง ๖ ในธรรมที่พึงรู้ด้วยวิญญาณทั้ง ๖, ทุกข์หรือบัญญัติว่าทุกข์ มารหรือบัญญัติว่ามารสัตว์หรือบัญญัติว่าสัตว์ ก็มีอยู่ในที่เช่นเดียวกันนี้, ฉะนั้น ภาวะเป็นโลก เป็นทุกข์ เป็นสัตว์เป็นมาร จึงรวมกันอยู่ในตนเองของทุก ๆ คน, ได้มีพระพุทธภาษิตในสังยุตว่า *"เรา (ตถาคต) บัญญัติโลก เหตุเกิดโลก ความดับโลก ทางปฏิบัติให้ถึงความดับโลก ในกเฬวระ (กายหรืออัตตภาพ) ยาววาหนึ่ง มีสัญญา มีมนะนี้แหละ".*[๑๑๗]

พระพุทธภาษิตนี้ตรัสแก่ **โรหิตัสสเทพ** ผู้มาเฝ้ากราบทูลถามว่า ในที่ใดไม่เกิด ไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย ไม่จุติ ไม่อุปบัติ ที่นั้น คือที่สุดแห่งโลก จะอาจเพื่อรู้หรือเห็นหรือบรรลุได้ด้วยการไปหรือหาไม่. ตรัสตอบว่า ที่สุดแห่งโลกนั้น ไม่ตรัสว่าจะพึงรู้หรือเห็นหรือบรรลุได้ด้วยการไป. เทพกราบทูลรับรองว่า เมื่อครั้งตนเป็นฤษีในครั้งก่อน มีฤทธิ์เหาะเร็วมาก สามารถเหาะข้ามจักรวาลโลก ๆ หนึ่ง สิ้นเวลาแวบเดียว เหมือนอย่างนายขมังธนูมือเยี่ยมยิงลูกธนูผ่านเงาตาลตามขวาง (เหาะผ่านโลก ๆ หนึ่ง ก็ขนาดเวลาลูกธนูวิ่งผ่านเงาตาลตามขวางต้นหนึ่งคือ เร็วที่สุด) หรือเหมือนอย่างย่างเท้าครั้งเดียวจากสมุทรทิศตะวันออกถึงสมุทรทิศตะวันตก (คือระยะจากขอบปากจักรวาลตะวันออกถึงขอบปากจักรวาลตะวันตก ในบัดนี้ก็เท่ากับระยะรอบโลกไปเร็วเท่ากับย่างเท้าย่างเดียว) เกิดปรารถนาจะถึงที่สุดโลกจึงเหาะไปด้วยความเร็วขนาดนี้ เว้นการบริโภค การถ่าย การหลับ การพักผ่อน ติดต่อกันไปถึงร้อยปี ก็ไม่ถึงที่สุดโลก ถึงมรณภาพเสียก่อน พระพุทธเจ้าได้ตรัสยืนยันเหมือนอย่างข้างต้น และตรัสว่า *พระองค์ไม่ถึงที่สุดโลกแล้วก็จะไม่ตรัสการทำที่สุดทุกข์.*

ที่สุดโลกตามคติพระพุทธศาสนา

เห็นได้ตามเรื่องที่เล่ามานี้ว่า เรื่องการคิดเที่ยวไปในจักรวาลคือโลกต่าง ๆ นั้นได้มีมาแต่ดึกดำบรรพ์แล้ว และโลกต่าง ๆ มีมาก ดั่งกล่าวว่า *แสนโกฏิจักรวาล* การจะท่องเที่ยวไปให้จบทั่วทั้งหมด แม้จะไปได้เร็วมากเหมือนฤษีนั้นก็เหลือวิสัย ตามเรื่องแสดงว่าฤษีนั้นต้องการจะไปที่สุดโลกซึ่งตนเข้าใจว่าเป็นที่ไม่เกิด แก่ เจ็บ ตาย ไปได้เร็วขนาดย่างเท้าละโลก ๆ ตลอดเวลา ตั้งร้อยปีก็ไม่สิ้นสุดจักรวาล ชีวิตของฤษีนั้นสิ้นสุดไปก่อน นี้เป็นการแสวงหาที่สุดโลกภายนอก ซึ่งไม่อาจถึงได้ด้วยการไป ที่สุดโลกภายนอกหรือจะเรียกเลียนในบัดนี้ว่าที่สุดอวกาศจะมีหรือไม่ ยังไม่พบที่แสดงไว้หรือจะเป็นวัฏฏะ คือวนเวียนเป็นวงกลมก็ไม่อาจทราบ.

พระพุทธเจ้าได้ตรัสรับรองว่าที่สุดโลกซึ่งเป็นที่ไม่เกิด แก่ เจ็บ ตาย ไม่พึงถึงได้ด้วยการไป แต่ถ้าไม่ถึงก็ไม่ถึงที่สุดทุกข์ ตามที่ตรัสนี้ พึงเห็นว่า *ที่สุดโลกของพระองค์ก็คือที่สุดทุกข์* ผู้ถึงที่สุดทุกข์แล้ว เช่นพระองค์ก็ต้องถึงที่สุดโลกแล้ว ฉะนั้น คำว่า *ที่สุดโลก* ตามที่ตรัส ก็จะต้องมีนัย

---

[๑๑๖] สํ. สฬา. ๑๘/๔๗/๓๒-๖.

[๑๑๗] สํ. สคา. ๑๕/๘๗/๒๙๕-๘.

ต่างจากที่ฤษีนั้นเข้าใจและเที่ยวหา เพราะได้ตรัสไว้อีกว่า ทรงบัญญัติโลกเป็นต้นในกเฬวระ (กาย หรือ อัตภาพ) นี้แหละ โลกและที่สุดโลกจึงมีอยู่ภายในนี้ ไม่ใช่มีอยู่ในภายนอก ฉะนั้น ผู้ที่ประสงค์จะเที่ยวดูโลกจนถึงที่สุดโลกในพระพุทธศาสนาจึงหยุดเที่ยวไปในโลกภายนอกได้ทั้งหมด กเฬวระของตนอยู่ที่ไหนก็ดูเข้ามาที่นั่น คือดูเข้ามาในกายของตนเอง ส่วนไหนเป็นโลก และเมื่อกล่าวรวมทั้งหมด โลกมีลักษณะอย่างไรก็ได้ตรัสชี้ไว้แล้ว เมื่อจะอธิบายตามแนวอริยสัจจ์ก็อธิบายได้ว่า **โลกคือทุกข์ เหตุเกิดโลกคือเหตุเกิดทุกข์ ได้แก่ ตัณหา (ความดิ้นรนทยานอยากของใจ) ความดับโลกคือความดับทุกข์ ได้แก่ ดับตัณหาเสีย ทางปฏิบัติให้ถึงความดับโลกคือทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ได้แก่ มรรคมีองค์ ๘ มีสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ เป็นต้น.** กล่าวสั้น เรื่องโลกก็คือเรื่องอริยสัจจ์นั้นเอง ซึ่งเป็นสัจจธรรมเกี่ยวแก่ตนเอง จะพึงรู้เห็นหรือถึงได้ที่ตนเองด้วยตนเอง.

ที่สุดโลกในพระพุทธศาสนาจึงถึงได้จริง และเมื่อถึงแล้วก็พ้นทุกข์ได้จริง เพราะโลกก็คือทุกข์ สุดโลกก็คือสุดทุกข์ ทั้งหมดมีอยู่ในกเฬวระนี้ ซึ่งมีความยาวประมาณวาหนึ่งเท่านั้น ไม่ต้องเที่ยวไปหาในที่อื่น พุทธศาสน์ที่แท้จริง ย่อมแสดงเรื่องโลกไว้เช่นนี้.

เรื่องโลกธาตุทั้งปวง เรื่องนรก มนุษย์ สวรรค์ ที่ได้เล่ามาในตอนพรรษาที่ ๖ นี้ ทั้งหมดก็รวมเข้าในคำว่าโลกตามพุทธาธิบายคำเดียวว่า **ลุชฺชตีติ โลโก** *เรียกว่า โลกเพราะเป็นสิ่งที่ต้องชำรุดสลาย* รวมเข้าในทุกขสัจจ์ เมื่อเป็นโลกก็ต้องเป็นทุกข์ จนกว่าจะถึงที่สุดโลก จึงจะสิ้นทุกข์ เป็นอันสมมติยุติพรรษาที่ ๖ จะได้เริ่มขึ้นพรรษาที่ ๗ ต่อไป.

๖

พรรษาที่เจ็ด

ดาวดึงส์เทวโลก

อภิธรรมปิฎก

จะแสดงเรื่องพรรษาที่ ๗ ของพระพุทธเจ้า ว่าด้วยเรื่อง **อภิธรรม** พระไตรปิฎกในลัทธิเถรวาท หรือที่ฝ่ายมหายานเรียกว่า หีนยานมี ๓ คือ **วินัยปิฎก ๑ สุตตันตปิฎก ๑ อภิธรรมปิฎก ๑.** ฉบับที่พิมพ์ด้วยอักษรไทย เรียกว่าเป็นฉบับสยามรัฐ บัดนี้มีรวมกัน ๔๕ เล่ม ด้วยกำหนดเล่มเท่าเวลา ๔๕ ปีของพระพุทธเจ้า พระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐนี้ได้จารเป็นอักษรขอมมานาน แต่มาพิมพ์ด้วยอักษรไทยเป็นเล่มครั้งแรกในรัชกาลที่ ๕ แต่ยังไม่ได้ต้นฉบับมาสมบูรณ์, ต่อมาได้ต้นฉบับมาสมบูรณ์, และได้พิมพ์ขึ้นเมื่อต้นรัชกาลที่ ๗ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๐ โดยที่โปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์ขึ้น และชักชวนให้ประชาชนโดยเสด็จพระราชกุศล เป็นอนุสรณ์ในคราวถวายพระเพลิงพระบรมศพรัชกาลที่ ๖. เฉพาะอภิธรรมปิฎกนั้นมีตั้งแต่เล่ม ๓๔ ถึงเล่ม ๔๕ รวม ๑๒ เล่ม.

คำว่า **ปิฎก** แปลว่า *ตะกร้า* หมายถึงเป็นหมวดใหญ่สำหรับรวบรวม **ไตร** แปลว่า *สาม* **ไตรปิฎก** ก็แปลว่า *สามตะกร้า,* พระวินัยก็รวมเป็นตะกร้าหนึ่ง สุตตันตะตะกร้าหนึ่ง อภิธรรมตะกร้าหนึ่ง ก็เป็นสามปิฎก *พระไตรปิฎกนี้แหละเป็นตำราชั้นที่ ๑ ในพระพุทธศาสนา* ที่ตามตำนานว่า พระสงฆ์ในลังกาได้ประชุมกันทำสังคายนานับเป็นครั้งที่ ๕ นับต่อจากที่สังคายนาในอินเดีย และได้จารึกเป็นอักษร เมื่อพระพุทธเจ้านิพพานแล้วได้ ๔๐๐ ปีเศษ.

คัมภีร์อภิธรรมปิฎกนี้แปลกจากสองปิฎกข้างต้น เพราะว่าไม่มีนิทาน. คำว่า **นิทาน** นั้น ในภาษาไทยหมายถึง **นิยาย** ที่เล่า แต่ว่าในที่นี้ หมายถึง *เรื่องที่เกิดขึ้น* ซึ่งเป็นเรื่องทำให้พระพุทธเจ้าทรงปรารภเรื่องนั้นทรงบัญญัติพระวินัย ทรงแสดงธรรม. เรื่องที่เกิดขึ้นนี้เรียกว่านิทาน เป็นเรื่องจริงในคราวนั้น ในวินัยปิฎกก็มีนิทานคือเรื่องที่เล่าว่าพระองค์ไหนไปประพฤติอย่างใด พระพุทธเจ้าก็ทรงปรารภความประพฤตินั้น บัญญัติพระวินัย, ในพระสุตตันตะก็เหมือนกัน มีนิทานคือมีเรื่องที่เล่าว่า พระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่ไหน ทรงแสดงธรรมแก่ใคร แม้ที่เป็นหมวดเบ็ดเตล็ดรวมไว้แต่ลำพังคำสอน แต่ท่านก็ได้มีอธิบายอ้างว่า พระพุทธเจ้าได้ตรัสแก่ผู้นั้นผู้นี้ด้วยเรื่องที่เกิดขึ้นอย่างนั้นอย่างนี้.

ส่วนในอภิธรรมปิฎกนี้ไม่มีนิทานเลย คือ ไม่มีกล่าวว่าพระพุทธเจ้าได้ทรงปรารภใคร ตรัสแก่ใคร ที่ไหน เมื่อไร และโดยเฉพาะก็ไม่มีกล่าวว่า พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ คือขึ้นต้นก็แสดงธรรมทีเดียว ไม่มีเรื่องประกอบ ฉะนั้น จึงไม่อาจจะหาประวัติได้จากหนังสือที่เป็นตำรา **ชั้นบาลี** คือ ชั้นดั้งเดิมว่า อภิธรรมปิฎกนี้ ได้เกิดขึ้น ได้เป็นมาอย่างไร.

คราวนี้ถ้าจะอาศัยคำว่าอภิธรรม ไปค้นดูว่าคำนี้จะมีใช้พระสูตรที่ไหนบ้าง ก็จะพบว่าได้มีใช้คำว่าอภิธรรมในพระสูตรหลายพระสูตร ใช้เฉพาะคำว่าอภิธรรมคำเดียวก็มี ใช้คู่กับคำว่าอภิวินัยก็มี แต่ว่าอรรถกถาของพระสูตรนั้น ๆ ได้แก้ความหมายไว้ว่า คำว่า **อภิธรรม** ในที่นั้น หมายถึง *ธรรมชั้นสูง* โดยเฉพาะก็คือ **โพธิปักขิยธรรม** ไม่ได้แก้ว่าหมายถึงธรรมในอภิธรรมปิฎก, ส่วนในวินัยปิฎก ตอนอธิบายถึงการแจกเสนาสนะ ได้มีกล่าวไว้บ้าง เสนาสนะคาหาปกะ คือพระที่มีหน้าที่แจกเสนาสนะ ย่อมแจกเสนาสนะให้แก่ภิกษุที่เป็นสภาคคือมีส่วนเสมอกันในการศึกษาเป็นต้นเป็นพวก ๆ คือที่ศึกษาวินัยปิฎกก็ให้อยู่ใกล้ ๆ กันพวกหนึ่ง, ที่ศึกษาสุตตันตปิฎกก็ให้อยู่ใกล้ ๆ กันพวกหนึ่ง, ที่ศึกษาอภิธรรมปิฎกก็ให้อยู่ใกล้ ๆ กันพวกหนึ่ง, แต่ว่าคำอธิบายนั้นเป็นคำชั้นอรรถกถา.

การสังคายนา

ธรรมเนียมที่พระได้เรียนพระพุทธวจนะเป็นพวก ๆ นี้ เป็นธรรมเนียมที่มีก่อนที่จะจารึกลงเป็นตัวอักษร เพราะว่าจะต้องท่องจำกัน, ท่องจำนั้นก็ไม่ใช่อ่านท่องจำ ต้องมาต่อจากอาจารย์ต่อแล้วก็จำกันไปเป็นวรรค ๆ เพราะว่าหนังสือไม่มี, อาจารย์นั่นเองเป็นหนังสือ เมื่อเป็นเช่นนี้ก็ยากที่จะมีผู้จำได้ทั้งหมด จึงต้องแบ่งกันเป็นพวก ๆ ใครชอบที่จะจำพระวินัยก็พวกหนึ่ง, ใครชอบที่จะจำพระสุตตันตะก็พวกหนึ่ง ใครชอบที่จะจำพระอภิธรรมก็พวกหนึ่ง, แล้วก็ทั้งสามพวกนี้ พวกที่จะจำได้ตลอดหมดทั้งปิฎกก็มีน้อยอีก เพราะปิฎกหนึ่งก็มาก จึงต้องแบ่งกันออกไป อีกอย่าง วินัยก็ใครจะจำตอนไหนก็ตอนนั้น สุตันตะก็เหมือนกัน ใครจะจำหมวดไหนก็หมวดนั้น อภิธรรมก็เหมือนกัน, เฉพาะผู้ที่มีความทรงจำดีเลิศจึงจะจำได้ทั้งสามปิฎก, จำได้ปิฎกหนึ่ง ๆ ก็นับว่ามีความทรงจำมากอยู่แล้ว, เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงต้องประชุมซักซ้อมกัน. ผู้ที่จำพระพุทธวจนปิฎกไหนตอนไหนไว้ได้ก็รวมกันเข้าแล้วก็ซักซ้อม.

วิธีซักซ้อมนั้น ก็คือต้องสวดพร้อม ๆ กัน ต้องซักซ้อมกันอยู่เสมอ ไม่เช่นนั้นก็ลืม นี้แหละเป็นต้นของธรรมเนียมประชุมกันสวดมนต์ ดังเป็นธรรมเนียมกันทั่วไปในทุกวัด มีการประชุมสวดมนต์กันเวลาเช้ากับเวลาเย็นหรือค่ำ, และเมื่อจะซักซ้อมพระสูตรอย่างเช่นว่า **ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร** ก็สวดพระสูตรนี้พร้อม ๆ กัน, การที่สวดขึ้นพร้อม ๆ กันนี้แหละ เรียกว่า **สังคีติ** หรือ **สังคายนา** แปลว่า *ขับขึ้นพร้อม ๆ กัน.* โดยปรกติก็ประชุมสวดเป็นการซักซ้อมกันเป็นการย่อย ๆ เพื่อไม่ให้ลืม, แต่ว่าเมื่อนาน ๆ เข้า ก็ประชุมใหญ่กันเสียทีหนึ่ง เลือกเอาผู้ที่จำได้มาก ๆ และเป็นที่นับถือกันว่า

จำได้ถูกต้องแน่นอนมารวมกันเข้า แล้วก็สวดซักซ้อมกันเป็นการใหญ่ คือว่าสวดซักซ้อมกันทั้งหมด, เมื่อจะจับวินัยขึ้นก่อนก็วินัยไปจนจบ โดยมากก็จับวินัยปิฎกขึ้นสวดซักซ้อมกันก่อน, ในการที่ประชุมใหญ่สวดซักซ้อมกันนี้ ก็อาจจะจำมาถูกต้องกันบ้าง ต่างกันบ้าง, เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็ต้องหารือกันว่า ความถูกต้องจะพึงมีอย่างไร, และเมื่อตกลงกันว่าแบบนี้แหละถูกก็สวดขึ้นพร้อม ๆ กัน เป็นการวินิจฉัยว่า ให้ถือเอาแบบนี้เป็นแบบเดียว เพื่อไม่ให้มีการขัดแย้งแตกต่างกัน, สวดซักซ้อมกันดั่งนี้ไปจนหมดแล้ว ก็เป็นที่ตกลงถือเอาแบบที่ตกลงกันนี้แหละเป็นหลัก นี้แหละเรียกว่า **สังคายนา** ที่ทำกันคราวหนึ่ง ๆ ในสมัยที่ยังไม่จารึกลงเป็นตัวอักษรนั้น เป็นของจำเป็นอย่างยิ่ง, นาน ๆ ก็ต้องมาเลือกเอาผู้ที่มีความทรงจำเป็นที่เคารพนับถือ เป็นอาจารย์บอกกล่าวมารวมกันแล้วก็มาหารือตกลงกันคราวหนึ่ง ๆ แล้วก็สวดจำกันเป็นแบบเดียว, ถ้าไม่เช่นนั้นก็จะเกิดความเลอะเลือนสับสน ขัดแย้งกัน, นี่แหละท่านทำกันเรื่อย ๆ มาครั้งที่ ๑, ๒, ๓, ๔, มาจนถึงที่ ๕ จึงได้จารึกลงเป็นตัวอักษร.

คราวนี้เมื่อจารึกเป็นตัวอักษรแล้ว ความรู้สึกของพระว่าจะต้องจำก็น้อยลง เพราะว่ามีตัวหนังสือขึ้น, เพราะฉะนั้น จึงไม่ปรากฏว่าจะมีผู้ทรงจำได้ทั้งหมด, ฉบับที่จารึกไว้ในลังกาที่ได้กล่าวมานั้น ก็ได้เป็นต้นฉบับ ซึ่งแพร่หลายไปยังประเทศต่าง ๆ ในบัดนี้, ดั่งในพม่า ในไทย ในยุโรป ก็ได้ต้นฉบับมาจากแหล่งเดียวกันนี้.

การสังคายนาในครั้งหลัง ๆ นั้น ก็หมายความว่าเอาแบบมาสอบกันเท่านั้น ไม่ใช่เป็นสังคายนาแท้, สังคายนาแท้นั้น มีในสมัยต้นก่อนแต่ที่จะได้เขียนเป็นอักษร.

ดั่งที่ในพม่าทำสังคายนาที่เขานับของเขาเป็นครั้งที่ ๖, คือว่า เขานับในอินเดียครั้งที่ ๑, ๒, ๓, แล้วก็มานับครั้งที่ ๕ ที่จารึกเป็นตัวอักษร ในลังกาต่อเป็นครั้งที่ ๔, แล้วก็พระเจ้ามินดงให้เขียนลงในแผ่นศิลาหมดทั้ง ๓ ปิฎก นี่เขานับเป็นครั้งที่ ๕, มาถึงคราวชำระคราว ๒๕ พุทธศตวรรษ นี่เขานับเป็นครั้งที่ ๖, นี่ก็คือว่า เขาพิมพ์พระไตรปิฎกของเขาขึ้นใหม่นั่นเอง เอาฉบับของยุโรปของไทยเป็นต้นไปสอบ, ที่ปรากฏว่าผิดชัด ๆ เขาก็แก้ ที่ไม่ชัดเขาก็เชิงหน้าเอาไว้ว่าของยุโรปว่าอย่างนั้น ของไทยว่าอย่างนั้น, เขานิมนต์พระจากประเทศต่าง ๆ ที่เป็นลัทธิเถรวาทด้วยกันในทุกประเทศไปประชุมกันในถ้ำปาสาณคูหาที่กาบาเอ้ ที่อูนุสร้างขึ้นใหม่, ประชุมกันเอาหนังสือพระไตรปิฎกที่พิมพ์ใหม่นั้นมาอ่านพร้อม ๆ กัน นั่นแหละเรียกว่าสังคายนา แล้วประกาศไปทั่วโลก โดยเขาจัดเอาพระที่จะเป็นผู้สวดยืนที่ไว้ชุดหนึ่ง แล้วก็พระที่เขาเชิญก็ไปร่วมสวดผิดบ้างถูกบ้างไปตามเรื่อง, แต่ก็มีพระที่สวดประจำอยู่ชุดหนึ่ง เอาหนังสือที่พิมพ์ขึ้นใหม่ไปอ่านนี่เอง.

ส่วนของเรานั้น เมื่อรัชกาลที่ ๕ และเมื่อรัชกาลที่ ๗ เราก็พิมพ์ขึ้น, ต่อมาครั้งหลัง ๆ ก็พิมพ์ซ่อมเล่มที่ขาดตลอดมาและก็มีเชิงหน้าเหมือนอย่างนั้น ว่าของประเทศนั้นว่าอย่างนั้น ของประเทศนี้ว่าอย่างนี้, เพราะในบัดนี้ไม่อาจจะแก้ลงไปได้ ต้องปล่อยให้ผิดเพี้ยนกันไปบ้าง แต่ส่วนใหญ่ส่วนมากตรงกัน ผิดเพี้ยนกันบ้างไม่มากอะไร เล็กน้อยเท่านั้น.

คราวนี้ธรรมเนียมสังคายนา คือ ธรรมเนียมที่ประชุมสวดกัน ซักซ้อมกันประจำวันก็ยังติดมาเป็นสวดมนต์ประจำวันในวัดต่าง ๆ ดั่งกล่าวแล้ว.

ทำวัตร

ส่วนธรรมเนียมทำวัตรนั้น ติดมาจากเมื่อพระพุทธเจ้ายังมีพระชนม์อยู่ ภิกษุก็ไปประชุมกันฟังธรรมพระพุทธเจ้า ปฏิบัติพระพุทธเจ้าเป็นประจำวันเหมือนกัน, คือว่ามีธรรมเนียมที่พระไปประชุมกันเฝ้าพระพุทธเจ้าทุกวัน, เมื่อพระพุทธเจ้านิพพานแล้ว กิจที่ไปเฝ้าพระองค์ทุกวันก็หมดไป แต่ว่าเมื่อได้มีวัด มีโบสถ์ มีวิหาร และสร้างพระปฏิมาเป็นประธานอยู่ในโบสถ์ ในวิหารขึ้น ก็ตั้งธรรมเนียมพระประชุมกันในโบสถ์วิหาร เหมือนอย่างเป็นการเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า. คราวนี้เมื่อเข้าไปประชุมกันในโบสถ์วิหารแล้ว จึงได้แต่งบทสรรเสริญคุณพระรัตนตรัยขึ้นสวด ดั่งบททำวัตรเช้า ทำวัตรค่ำ เป็นบทสดุดีคุณพระรัตนตรัยอย่าง **พุทธาภิถุติ ธัมมาภิถุติ สังฆาภิถุติ**. คำว่า **ถุติ** นั้นเป็นบาลี ถ้าเป็นสันสกฤตก็เป็น **สดุดี** จึงเท่ากับว่า **พุทธาภิสดุดี ธัมมาภิสดุดี สังฆาภิสดุดี** คือสรรเสริญคุณพระรัตนตรัย. เดิมก็มีบทที่ท่านแต่งไว้สำหรับสวด, แต่เมื่อถึงสมัย**พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ** ก็ได้ทรงพระราชนิพนธ์บททำวัตรเช้า ทำวัตรค่ำขึ้นใหม่ ดั่งที่เราใช้สวดกันอยู่ทุกวันนี้ โดยทั่วไปเรียกว่า ทำวัตร เท่ากับว่าไปทำวัตรปฏิบัติพระพุทธเจ้าเป็นประจำวัน ด้วยการสวดมนต์สรรเสริญคุณพระรัตนตรัย. และเมื่อได้เข้าเฝ้าแล้วโดยปรกติก็ได้ฟังธรรมของพระองค์ ฉะนั้น จึงได้สวดมนต์ต่อก็คือสวดพระสูตรเป็นต้นที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงไว้ และเป็นการรักษาธรรมเนียมที่สวดซักซ้อมความทรงจำ ดั่งกล่าวมานั้นด้วย.

หลักฐานเรื่องอภิธรรม

จะกล่าวถึงเรื่อง **อภิธรรม** ต่อไป ได้กล่าวถึงเรื่องพระพุทธเจ้าแสดงอภิธรรมโปรดพระพุทธมารดา และได้เล่าถึงเรื่องพระไตรปิฎกว่า อภิธรรมนั้นมีแสดงไว้ในอภิธรรมปิฎก แต่ว่าไม่ได้มีเล่าประวัติไว้แต่อย่างไร แสดงแต่ธรรมะขึ้นมาเท่านั้น ฉะนั้น เมื่อจะค้นดูประวัติของอภิธรรมในตำราชั้นเดิมคือในพระไตรปิฎกจึงหาไม่พบ

ใน **วินัยปิฎก** เองที่เล่าถึงเรื่องสังคายนาครั้งที่หนึ่ง ที่ทำเมื่อหลังพุทธปรินิพพานไม่นานนัก และสังคายนาครั้งที่สองที่ทำเมื่อหลังจากพุทธปรินิพพานประมาณ ๑๐๐ ปี ก็เล่าแต่เพียงว่าได้ทำสังคายนาพระวินัยและพระธรรม ไม่ได้กล่าวถึงอภิธรรมปิฎก เมื่อพระพุทธเจ้าจะนิพพานก็ยังได้ทรงแสดงว่า *ธรรมะที่ทรงแสดงแล้ว วินัยที่ทรงบัญญัติแล้ว เป็นศาสดาแทนพระองค์* ก็กล่าวถึงแต่ธรรมะและวินัยเท่านั้น ไม่ได้พูดถึงอภิธรรม, ฉะนั้น นักศึกษาพระพุทธศาสนาที่วิจารณ์ทั้งประวัติและทั้งเนื้อความของปิฎกทั้งสาม จึงมีมากท่านที่ลงความเห็นว่า อภิธรรมปิฎกนั้น มีในภายหลัง.

แต่ว่าเมื่อพระพุทธศาสนาล่วงมาหลายร้อยปีเข้า จนถึงสมัยแต่งอรรถกถา ประมาณว่าพระพุทธศาสนาล่วงมาขนาดพันปี จึงได้ปรากฏหลักฐานในคัมภีร์อรรถกถาที่แต่งในสมัยนั้นถึงเรื่องประวัติของอภิธรรมว่า พระพุทธเจ้าไปเทศน์อภิธรรมแด่พระพุทธมารดาที่ดาวดึงสพิภพและถ้อยคำในอรรถกถาแสดงว่ามีการนับถือคัมภีร์อภิธรรมนี้เป็นอันมาก ใครจะคัดค้านว่าอภิธรรมมิใช่

พุทธวจนะเป็นไม่ได้ ในอรรถกถาเองได้ประณามคนที่คัดค้านอย่างเป็นคนนอกศาสนาเลยทีเดียว. แต่เพราะได้กล่าวไว้เช่นนั้นก็บ่งว่าคงจะได้มีผู้คัดค้านมาตั้งแต่สมัยนั้นแล้วจึงได้เขียนไว้อย่างนั้น.

ท่าน (อรรถกถา) ได้แสดงหลักฐานว่า พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้อภิธรรม ได้ทรงพิจารณาอภิธรรม จนถึงได้แสดงอภิธรรมแทรกเข้าไว้อย่างมากมาย คือในหลักฐานชั้นบาลีที่มีเล่าไว้ในวินัยปิฎกว่า[๑] เมื่อพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้แล้วได้ประทับนั่งเสวยวิมุตติสุข (ความสุขที่เกิดจากวิมุตติความหลุดพ้น) ที่ควงไม้ต่าง ๆ ๕ สัปดาห์.

สัปดาห์ที่ ๑ ประทับนั่ง ณ ควงไม้โพธิพฤกษ์ คือไม้ที่ได้ตรัสรู้.
สัปดาห์ที่ ๒ ได้ประทับนั่งที่ควงไม้นิโครธ คือควงไม้ไทร.
สัปดาห์ที่ ๓ ได้ประทับนั่งที่ควงไม้มุจจลินทะ คือควงไม้จิก.
สัปดาห์ที่ ๔ ประทับนั่งที่ควงไม้ราชายตนะ คือควงไม้เกด.
สัปดาห์ที่ ๕ ได้ประทับนั่งที่ควงไม้ไทรอีก.

พระอรรถกถาจารย์ผู้เขียนตำนานอภิธรรมได้แสดงแทรกไว้ในคัมภีร์อรรถกถาอีก ๓ สัปดาห์ จากสัปดาห์ที่ ๑ ในบาลี คือ[๒].

สัปดาห์ที่ ๒ เสด็จจากไม้มหาโพธิไปทางทิศอีสาน ทรงยืนถวายเนตร คือว่าจ้องดูพระมหาโพธิในที่นั้น จึงเรียกว่า **อนิมิตตเจดีย์** แปลว่า *เจดีย์ที่ทรงจ้องดูโดยมิได้กระพริบพระเนตร* ที่เป็นมูลให้สร้างพระถวายเนตรสำหรับวันอาทิตย์.

สัปดาห์ที่ ๓ เสด็จจากที่นั้น มาหยุดอยู่ระหว่างมหาโพธิกับอนิมิตตเจดีย์นั้น ทรงนิรมิตที่จงกรมขึ้นแล้ว เสด็จจงกรม ณ ที่นั้น ที่นั้นจึงเรียกว่า **รัตนจงกรมเจดีย์** แปลว่า ที่จงกรมแก้ว คำว่าที่จงกรมแก้วนี้ อาจารย์หนึ่งก็ว่าเป็นเรือนแก้วที่เป็นเทพนิมิต. อีกอาจารย์หนึ่งก็ว่ามิใช่เป็นเรือนแก้ว แต่ว่าหมายถึงที่เป็นที่ทรงพิจารณาอภิธรรม.

สัปดาห์ที่ ๔ ประทับนั่งขัดบัลลังก์ในทิศปัศจิม หรือทิศพายัพแห่งมหาโพธิ ทรงพิจารณา **อภิธรรม** จึงเรียกว่า **รัตนฆรเจดีย์** แปลว่า *เรือนแก้ว* คำว่าเรือนแก้วนี้ อาจารย์หนึ่งก็ว่าเป็นเรือนแก้วที่เป็นเทพนิรมิต อีกอาจารย์หนึ่งก็ว่ามิใช่เป็นเรือนแก้วเช่นนั้น แต่หมายถึงที่เป็นที่ทรงพิจารณาอภิธรรม. รัตนฆระคือเรือนแก้วนี้ ก็เป็นมูลให้สร้างพระพุทธรูปมีเรือนแก้วเหมือนอย่างพระพุทธชินราชที่จังหวัดพิษณุโลกมีเรือนแก้ว.

เมื่อท่านแทรกเข้ามาอีก ๓ สัปดาห์ดั่งนี้ สัปดาห์ที่ ๒ ตามที่แสดงในบาลีก็ต้องเลื่อนไปเป็นที่ ๕ และก็เลื่อนไปโดยลำดับ. ท่านก็ได้อธิบายไว้ด้วยว่า การที่แทรกนอกจากพระบาลีออกไปดั่งนั้นไม่ผิดไปจากความจริง เพราะในบาลีแสดงแต่โดยย่อ, เหมือนอย่างพูดว่ากินข้าวแล้วนอน ความจริงกินข้าวแล้วก่อนจะนอนก็ได้มีกิจอื่นอีกหลายอย่าง แต่ว่าเว้นไว้ไม่กล่าว. ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวถึงกิจที่เว้นไว้นั้นให้บริบูรณ์.

---

[๑] วิ. มหา. ๔/๑/๑-๗

[๒] สมนฺต. ๓/๘-๙.

ตำนานอภิธรรมดั่งกล่าวมานี้ ได้มีกล่าวไว้ในหนังสืออรรถกถาที่เขียนขึ้น เมื่อพระพุทธ-ศาสนาล่วงมาแล้วนานดั่งที่ได้กล่าวมาแล้ว, และท่านก็ยังได้เล่าไว้อีกว่า คัมภีร์อภิธรรมนั้นมีเจ็ดคัมภีร์ เรียกว่า **สัตตัปปกรณ์ ปกรณ์** ก็แปลว่า *คัมภีร์*, สัตต แปลว่า ๗ **สัตตปกรณ์** ก็แปลว่า *๗ คัมภีร์* คำนี้ได้นำมาใช้ในเมื่อบังสุกุลพระศพเจ้านายตั้งแต่หม่อมเจ้าขึ้นไป ใช้คำว่า สดับปกรณ์ ก็มาจากคำว่าสัตตปกรณ์คือเจ็ดคัมภีร์นี้เอง, แต่พระพุทธเจ้าไม่ได้แสดงทั้ง ๗ คัมภีร์ เว้นคัมภีร์กถาวัตถุ ทรงแสดงแต่ ๖ คัมภีร์, ส่วนคัมภีร์กถาวัตถุนั้น พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระเป็นผู้แสดงในสมัยสังคายนาครั้งที่สาม, แต่ว่าพระเถระก็ได้แสดงตามนัยที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงไว้ ฉะนั้นจึงได้ครบเจ็ดปกรณ์ ในสมัยสังคายนาครั้งที่สามนั้น, และก็ถือว่าเป็นพระพุทธภาษิตทั้งหมด เพราะพระพุทธเจ้าได้ประทานนัยไว้.

ในตำนานนี้ได้กล่าวว่า พระพุทธเจ้าได้เทศน์อภิธรรมตลอดเวลาไตรมาส คือสามเดือนโดยไม่มีเวลาหยุดยั้ง, ฉะนั้น จึงได้เกิดปัญหาขึ้น ๒ ข้อ :

ข้อ ๑ ว่าพระพุทธเจ้าไม่ทรงบำรุงพระสรีระ เช่น เสวยและปฏิบัติสรีรกิจอย่างอื่นตลอดไตรมาสหรือ ?

ข้อ ๒ พระอภิธรรมมาทราบกันในเมืองมนุษย์ได้อย่างไร ?

ปัญหาเหล่านี้ ท่านผู้เล่าตำนานอภิธรรมก็ได้เล่าแก้ไว้ด้วยว่า[๓] เมื่อเวลาภิกษาจารคือเวลาทรงบิณฑบาต ก็ได้ทรงนิรมิตพระพุทธนิมิตไว้ ทรงอธิษฐานให้ทรงแสดงอภิธรรมตามเวลาที่ทรงกำหนดไว้แทนพระองค์ แล้วเสด็จลงมาปฏิบัติพระสรีรกิจที่สระอโนดาต แล้วเสด็จไปเที่ยวบิณฑบาตที่อุตร-กุรุทวีป เสด็จมาเสวยที่สระนั้น เสวยแล้วเสด็จไปประทับพักกลางวันที่นันทนวัน ต่อจากนั้นก็จึงเสด็จขึ้นไปแสดงอภิธรรมต่อจากพระพุทธนิมิต, และที่นันทนวันนั้นเอง ท่านพระสารีบุตรได้ไปเฝ้าทำวัตรปฏิบัติ, พระองค์จึงได้ประทานนัยอภิธรรมที่ทรงแสดงแล้วแก่ท่านพระสารีบุตร ท่านพระสารีบุตรก็ได้มาแสดงอภิธรรมแก่หมู่ภิกษุที่เป็นสัทธิวิหาริกของท่านต่อไป.

ท่านแก้ไว้อย่างนี้ ก็เป็นอันแก้ปัญหาทั้งสองข้อนั้น. ตามคำแก้ของท่านนี้เองก็ส่องว่าอภิธรรมมาปรากฏขึ้นในหมู่มนุษย์ก็โดยพระสารีบุตรเป็นผู้แสดง, เพราะฉะนั้น เมื่อพูดกันอย่างในเมืองมนุษย์ ท่านพระสารีบุตรจึงเป็นผู้แสดงพระอภิธรรมนั้นเอง. แต่ท่านว่าพระสารีบุตรไม่ใช่เป็นนักอภิธรรมองค์แรก พระพุทธเจ้าเป็นนักอภิธรรมองค์แรก เพราะได้ตรัสรู้พระอภิธรรมตั้งแต่ราตรีที่ได้ตรัสรู้ ได้ทรงพิจารณาอภิธรรมที่รัตนฆรเจดีย์ดั่งที่กล่าวมาแล้ว และได้ทรงแสดงนัยแห่งอภิธรรมแก่ท่านพระสารีบุตร ท่านพระสารีบุตรจึงได้มาแสดงต่อไป.

ในบัดนี้ ได้มีท่านผู้หนึ่งในปัจจุบันเขียนหนังสือค้านว่า อภิธรรมปิฎกนั้นพิมพ์เป็นหนังสือได้เพียงสิบสองเล่ม, ตามประวัติพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงอยู่ตลอดสามเดือนไม่มีเวลาหยุดและยังได้กล่าวอีกว่า ได้มีรับสั่งเร็วคือว่าพระพุทธเจ้าพูดเร็วกว่ามนุษย์สามัญหลายเท่า, เมื่อเป็นเช่นนี้ ถ้าจะ

---

[๓] ยมกปาฏิหาริย วตฺถุ ธมฺมปท. ๖/๙๑-๒.

มารวมพิมพ์ขึ้นก็จะต้องกว่าสิบสองเล่มเป็นไหน ๆ, แต่เมื่อหนังสือนี้ออกไปแล้วได้มีผู้ที่นับถืออภิธรรมไม่พอใจกันมาก, เพราะเหตุดั่งที่ได้กล่าวแล้ว ในหลักฐานตั้งแต่ชั้นอรรถกถานั้น ได้มีผู้นับถืออภิธรรมมาก จนถึงในบัดนี้ก็ยังมีผู้นับถืออภิธรรมกันอยู่มาก, ในพม่านั้นนับถือมากเป็นพิเศษ จนถึงได้มีนิทานเล่าเป็นประวัติไว้ว่า เรือเชิญพระไตรปิฎกจากลังกามา ๓ ลำ และมาเกิดพายุพัด เอาเรือที่ทรงพระอภิธรรมปิฎกไปประเทศพม่า เอาเรือที่ทรงวินัยปิฎกไปประเทศรามัญ เอาเรือที่ทรงสุตตันตปิฎกมาประเทศไทย นี้เป็นเรื่องที่ผูกขึ้นนานมาแล้ว มาพิจารณาดูก็มีเค้าอยู่บ้าง, เพราะว่าพม่านั้นนับถืออภิธรรมมาก, รามัญก็เคร่งครัดในวินัย, ส่วนฝ่ายไทยนั้นอยู่ในสถานกลางไม่ใคร่เคร่งวินัยนัก และก็ไม่ย่อหย่อนอย่างพม่า พอใจจะถือเอาเหตุผล ซึ่งก็สงเคราะห์ว่าเป็นฝ่ายสุตตันตปิฎก.

แต่ว่าสารัตถะในอภิธรรมนั้นมีมาก ถึงท่านจะไม่แสดงประวัติให้พิสดารไว้อย่างไรสารัตถะในอภิธรรมนั้นเองก็เป็นสิ่งที่ควรจะศึกษา, เมื่อศึกษาแล้วก็จะทำให้ได้ความรู้ในพระพุทธศาสนาพิสดารขึ้นอีกเป็นอย่างมาก.

การอบรมกำลังใจ

อนึ่ง เมื่อได้ศึกษาเล่าเรียนพระธรรมวินัยที่เป็นส่วน **สุตามยปัญญา จินตามยปัญญา** พอสมควร เพื่อจะให้บริบูรณ์ ก็ควรจะสนใจภาวนาเพื่อให้เป็น ภาวนามยปัญญา สืบต่อไป ภาวนานั้นก็คือ *การปฏิบัติ* การปฏิบัตินั้นควรที่จะใช้ในเวลาอยู่ในเพศบรรพชิตหรือว่าควรที่จะใช้ในเวลาเป็นเพศคฤหัสถ์ด้วย เมื่อพิจารณาดูแล้ว การปฏิบัติอบรมใจให้เป็นสมาธิ และการปฏิบัติอบรมปัญญาพอสมควร เป็นประโยชน์ตลอดถึงเป็นคฤหัสถ์ เพราะว่าการปฏิบัติอบรมใจให้เป็นสมาธินั้นเป็นการหัดทำใจให้ตั้งมั่นแน่วแน่ ทำใจให้มีกำลังสามารถ ไม่อ่อนแอ ทำให้เป็นคนมีสัจจะคือมีความจริง เมื่อจะทำอะไรก็ทำจริง ตั้งมั่นแน่วแน่ไม่เหลาะแหละย่อหย่อน.

เรื่องกำลังใจนี้สำคัญมาก คนเราที่เสียไปเพราะกำลังใจอ่อนแอมีมากมาย เหมือนอย่างที่ทางรัฐบาลได้ปรารภต่อทางคณะสงฆ์ถึงผู้ที่ติดเฮโรอีน คือว่ามีมากที่ได้รับการรักษาให้เป็นปรกติได้แล้ว แต่ว่าครั้นปล่อยตัวไปแล้วก็ไปสูบเฮโรอีนเข้าอีก นี้ก็แปลว่าขาดกำลังใจ จึงได้ขอให้ทางคณะสงฆ์ช่วยเทศน์เป็นการกระตุ้นเตือนให้เกิดกำลังใจ เพราะว่าทางศาสนานี้เท่านั้น ที่จะเป็นแหล่งอบรมพอกพูนให้เกิดกำลังใจในทางที่ดีแก่ประชาชนได้.

จิตใจของเรานี้ มีสมรรถภาพอยู่อย่างไม่มีประมาณ แต่ว่าเรายังไม่ได้นำสมรรถภาพของจิตใจนี้ออกใช้กันให้เต็มที่ เพราะว่ายังมิได้อบรม เมื่อเรามีความตั้งใจจริงแล้ว ทำไมเราจึงจะละความไม่ดีไม่ได้ และทำไมเราจึงจะทำดีไม่ได้ เหมือนอย่างว่า ก่อนที่จะมาบวชนี้ เรานี้ก็เคยปฏิบัติอย่างคฤหัสถ์ ไม่ได้เว้นอะไรอย่างพระเว้น ไม่ได้ทำอะไรอย่างพระทำ อยากจะกินอะไรก็ได้ อยากจะดื่มอะไรก็ได้ อยากจะดูอะไรก็ได้ จะเป็นนักดื่มสักแค่ไหนก็ได้ ทำไมเมื่อเข้ามาบวชแล้วเว้นได้ก็เพราะว่าเรามีความตั้งใจจริง แต่ว่าเมื่อสึกไปแล้ว ทำไมเราจึงจะรักษาความตั้งใจจริงอันนี้ไว้ไม่ได้ โดยที่

จะละเว้นการที่ควรเว้น ทำการที่ควรทำ ไม่ใช่ว่าเหมือนอย่างพระ แต่ว่าเหมือนอย่างที่คนดีทั่ว ๆ ไปปฏิบัติกันอยู่ แต่ว่าถ้าขาดกำลังใจเสียแล้ว เคยอย่างไรก็จะต้องเป็นอย่างนั้น ถ้าเป็นอย่างนี้แล้ว เขาก็จะตราว่าบวชไม่มีประโยชน์ เพราะว่าแก้อะไรมิได้ เคยไม่ดีมาอย่างไร ก็ไม่ดีไปอย่างนั้น หรือว่าเคยดีอยู่เท่าไรก็ดีอยู่เท่านั้น คือไม่ยิ่งขึ้นไป.

เพราะฉะนั้น จึงควรที่จะต้องมีการปฏิบัติอบรมใจให้เป็นสมาธิ เป็นการสร้างกำลังทางใจ ประการหนึ่ง และอบรมปัญญาให้มีความรู้สึกพอเป็นเครื่องปลงตกในเรื่องโลกทั้งหลายบ้างตามสมควร อีกประการหนึ่ง

อนึ่ง การบวชเรียนนี้ เท่ากับว่าเป็นโรงเรียนดัดนิสัยขั้นสุดท้าย ถ้าเข้าโรงเรียนนี้ยังแก้อะไรไม่ได้แล้ว ก็ยากที่จะไปแก้ในที่อื่น และในวิธีแก้ของโรงเรียนนี้ก็มุ่งให้แก้ด้วยตนและที่ตนเอง นี่เป็นประการสำคัญ ซึ่งเป็นวิธีการอบรมอย่างละเอียดประณีต และบรรดาผู้ที่เข้ามาบวช ก็เป็นผู้ที่สมัครเข้ามา แปลว่าตั้งใจพร้อมที่จะรับการอบรมอยู่ คือมีเจตนาเป็นกุศลมาตั้งแต่เบื้องต้นแล้ว เมื่อรักษากุศลเจตนาที่ได้ตั้งมาแต่ในเบื้องต้นนั้นไว้ และตั้งใจปฏิบัติที่ตนด้วยตนเองดั่งกล่าวมานี้ ก็จะรับการอบรมได้โดยง่ายและได้ด้วยดี.

อภิธรรม ๗ คัมภีร์

จะแสดงพรรษาที่ ๗ เรื่องพระพุทธเจ้าทรงแสดงอภิธรรมต่อไป คำว่า **อภิธรรม** นั้นประกอบด้วยศัพท์ว่า **อภิ** แปลว่า *ยิ่ง* กับ **ธรรม** รวมกันแปลว่า *ธรรมะยิ่ง* หมายความว่าธรรมะที่ยิ่งกว่าจำนวนโดยปรกติ เพราะว่าได้จำแนกไว้โดยพิสดาร อีกอย่างหนึ่ง หมายความว่าธรรมที่ยิ่ง คือ *พิเศษ* หมายความว่าแปลกจากธรรมะในปิฎกอื่น ความหมายนี้ต่างจากคำว่า **อภิธรรม อภิวินัย** ที่ใช้ในพระสูตร เพราะในที่นั้น คำว่า **อภิ** หมายความว่า *ยิ่ง* นั่นแหละ แต่ไม่ได้หมายไปถึงอีกปิฎกหนึ่ง คือ **อภิธรรม** หมายถึง **โพธิปักขิยธรรม อภิวินัย** ก็หมายถึง **อาทิพรหมจริยกาสิกขา** คือสิกขาบทมาในพระปาติโมกข์.

แต่ว่าในที่บางแห่ง คำว่า **อภิธรรม** หมายความว่า *ธรรมะที่เป็นอธิบาย* ทำนองอรรถกถา คือกถาที่อธิบายเนื้อความ ถ้าตามความหมายหลังนี้ อภิธรรม ก็คือเป็นตำราที่อธิบายธรรมะ.

ส่วนที่แสดงความของศัพท์อภิธรรมว่าธรรมะที่ยิ่งดั่งกล่าวข้างต้นนั้น เป็นการแสดงตามคัมภีร์อรรถกถาอภิธรรม แต่ถ้าไม่อ้างคัมภีร์นั้น ว่าเอาตามที่พิจารณา จะแปลว่า *เฉพาะธรรม* ก็ได้ เพราะว่าในคัมภีร์อภิธรรมได้แสดงเฉพาะธรรมะ ไม่เกี่ยวกับบุคคล.

อภิธรรมมี ๗ คัมภีร์เรียกว่า **สัตตปกรณ์** ดั่งกล่าวแล้ว คือ

๑. ธัมมสังคณี แปลง่าย ๆ ว่า *ประมวลหมวดธรรมะ* **สังคณี** ก็แปลว่า *ประมาลเข้าเป็นหมู่หมวด* **ธัมมสังคณี** ก็แปลว่า *ประมวลธรรมะเข้าเป็นหมวดหมู่* จำแนกออกเป็น ๔ กัณฑ์ คือว่าด้วยความเกิดขึ้นแห่งจิต ๘๙ ดวงกัณฑ์หนึ่ง ว่าด้วยรูปโดยพิสดารกัณฑ์หนึ่ง ว่าด้วยนิกเขป

แปลว่า ยกธรรมะขึ้นแสดงโดยมูลราก โดยขันธ์คือกอง โดยทวารเป็นต้น กัณฑ์หนึ่งว่าด้วยอัตถุตธารหรืออรรถกถา คือว่ากล่าวอธิบายเนื้อความของแม่บทนั้นที่ได้แสดงไว้ตั้งแต่ต้นกัณฑ์หนึ่ง.

๒. วิภังค์ แปลว่า *จำแนกธรรมะ* ลำพังศัพท์ว่า **วิภังค์** แปลว่า *จำแนก มี ๑๘ วิภังค์* คือ ขันธวิภังค์ จำแนกขันธ์ อายตนะวิภังค์ จำแนกอายตนะ ธาตุวิภังค์ จำแนกธาตุ เป็นต้น.

๓. ธาตุกถา ว่าด้วย **ธาตุ** แต่โดยที่แท้นั้น ว่าด้วยขันธ์ อายตนะ ธาตุ ที่สงเคราะห์กันเข้าได้อย่างไร และสงเคราะห์กันไม่ได้อย่างไร ควรจะเรียกชื่อเต็มที่ว่า **ขันธ์อายตนะธาตุกถา** แต่ว่าเรียกสั้น ๆ ว่า ธาตุกถา แบ่งออกเป็น ๑๔ หมวด มีการสงเคราะห์กันได้ การสงเคราะห์กันไม่ได้แห่งส่วนทั้งสามนั้น เป็นต้น.

๔. ปุคคลบัญญัติ *บัญญัติว่าบุคคล* เป็นเบื้องต้นของคัมภีร์นี้ได้แสดงถึงบัญญัติ ๖ ประการ คือ ขันธบัญญัติ บัญญัติว่าขันธ์ อายตนะบัญญัติ บัญญัติว่าอายตนะ ธาตุบัญญัติ บัญญัติว่าธาตุ สัจจบัญญัติ บัญญัติว่าสัจจะ อินทรียบัญญัติ บัญญัติว่าอินทรีย์ ปุคคลบัญญัติ บัญญัติว่าบุคคล แต่ว่าบัญญัติ ๕ ประการข้างต้นนั้น ได้มีกล่าวไว้ในคัมภีร์แรก ๆ แล้ว ในคัมภีร์นี้จึงได้กล่าวพิสดารแต่เฉพาะปุคคลบัญญัติคือบัญญัติว่าบุคคล และเรียกชื่อคัมภีร์ตามนี้ ในคัมภีร์นี้แยกบุคคลตั้งแต่พวกหนึ่งสองจำพวกขึ้นไป คล้ายกับในสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย คือตอนที่แสดงธรรมะเป็นหมวด ๆ แต่ว่าก็มีเงื่อนเค้าอยู่ในคัมภีร์อภิธรรมนี้ เพราะมีคำว่าบัญญัติอยู่ด้วย อันหมายความว่าที่จะเป็นบุคคลเพราะมีบัญญัติชื่อว่าบุคคล เพราะฉะนั้น คำว่าบุคคลนั้น ก็เป็นเพียงบัญญัติอย่างหนึ่งเท่านั้น ก็เป็นลักษณะของอภิธรรม.

๕. กถาวัตถุ คำว่า **วัตถุ** แปลว่า *ที่ตั้ง* แปลว่า *เรื่อง* **กถาวัตถุ** ก็แปลว่า *ที่ตั้งของถ้อยคำ เรื่องของถ้อยคำ* ในคัมภีร์นี้ได้แสดงที่ตั้งของถ้อยคำซึ่งกล่าวโต้กันอยู่สองฝ่าย คือฝ่ายสกวาทะ ๕๐๐ สูตร ฝ่ายปรวาทะ ๕๐๐ สูตร รวมเป็นพันสูตร คือว่าพันเรื่อง แต่ไม่ใช่เป็นคัมภีร์ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง เป็นคัมภีร์ที่ว่าพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระแสดงในสมัยสังคายนาครั้งที่สาม เมื่อพระพุทธ-ศาสนาล่วงไปแล้ว ๒๐๐ ปีเศษ แต่ท่านก็ว่าพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงนัยหรือว่าตั้งมาติกาคือแม่บทไว้ให้แล้ว พระเถระได้แสดงไปตามแม่บทนั้น ที่ท่านนับว่าเป็นพุทธภาษิตด้วย ก่อนแต่นั้นจึงมีเพียง ๖ คัมภีร์.

โดยเฉพาะคัมภีร์นี้เอง ก็ถูกค้านเหมือนกันว่าไม่ควรใส่เข้ามา ถ้าต้องการจะให้ครบ ๗ ก็ให้ใส่ **คัมภีร์ธัมมหทัย** หรือว่า **คัมภีร์มหาธาตุกถา** แต่ว่าฝ่ายที่ยืนยันให้ใส่คัมภีร์นี้เข้ามาก็อ้างว่า สองคัมภีร์นั้นไม่เหมาะสม คัมภีร์นี้เหมาะสมกว่า ก็คงจะเป็นว่า ความเห็นส่วนมากในที่ประชุม ต้องการให้ใส่คัมภีร์นี้เข้ามาให้ครบ ๗ ทำไมจึงต้องมีเกณฑ์ ๗ อันนี้ไม่ทราบ อาจจะเป็นเพราะเห็นว่าเหมาะก็ได้ จึงได้ใส่เข้ามา เมื่อใส่เข้ามาก็รวมเป็น ๗.

ในกถาวัตถุนี้มีเรื่องที่โต้กันอยู่มาก เกี่ยวแก่ลัทธิต่าง ๆ ที่แตกแยกกันออกไป เกี่ยวกับความเห็นต่าง ๆ เป็นต้นว่า มติหนึ่งว่าพระอรหันต์เมื่อบรรลุพระอรหันต์นั้นไม่รู้เองต้องมีผู้อื่นมา

บอกให้ แต่อีกมติหนึ่งว่ารู้ได้เองไม่ต้องมีผู้อื่นมาบอก มติหนึ่งว่าจิตเป็นธรรมชาติที่ดำรงอยู่ทำนองจิตอมตะนั่นแหละ แต่อีกมติหนึ่งคัดค้านดั่งนี้เป็นต้น เพราะฉะนั้น คัมภีร์กถาวัตถุจึงเท่ากับว่าเป็นที่รวมของปัญหาโต้แย้งต่าง ๆ ที่เกิดมีมาโดยลำดับ จนถึงในสมัยที่รวบรวมเรียบเรียงคัมภีร์นี้ขึ้น ซึ่งเป็นเรื่องที่น่ารู้น่าเห็นอยู่มาก และเมื่อได้อ่านคัมภีร์นี้ก็จะทราบว่า ได้มีความเห็นแตกแยกกันในพระพุทธศาสนาอย่างไรบ้าง เมื่อท่านแสดงถึงข้อที่แตกแยกโต้เถียงกันแล้ว ในที่สุดท่านก็ตัดสินเป็นข้อ ๆ ไปว่าอย่างไหนถูก ก็เข้าเรื่องที่เล่าว่า พระเจ้าอโศกใช้ราชานุภาพไปสอบสวนภิกษุในคราวนั้น ปรากฏว่ามีพวกเดียรถีย์เข้ามาปลอมบวชเป็นอันมาก ได้ตั้งปัญหาขึ้นถามโดยมีพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระ เป็นผู้คอยฟังวินิจฉัย เมื่อคำตอบนั้นส่องว่าเป็นลัทธิภายนอก ไม่ใช่เป็นพระพุทธศาสนา ก็ให้สึกไป เหลือไว้แต่ผู้ที่ตอบถูกต้องตามแนวของพระพุทธศาสนา เสร็จแล้วก็ทำสังคายนาครั้งที่สาม.

๖. ยมก แปลว่า คู่ คัมภีร์นี้ว่าด้วยธรรมะที่เป็นคู่ ๆ กัน แบ่งออกเป็น ๑๐ หมวด มีมูลยมก ขันธยมก เป็นต้น.

๗. ปัฏฐาน คัมภีร์นี้เรียกว่าเป็น **มหาปกรณ์** แปลว่า *ปกรณ์ใหญ่* หรือว่า *คัมภีร์ใหญ่* คู่กันกับปกรณ์ที่หนึ่งคือ **ธัมมสังคณี** ว่าด้วยปัจจัย ๒๔ มีเหตุปัจจโย (เหตุเป็นปัจจัย) เป็นต้น ท่านนับถือว่าคัมภีร์ที่ ๗ นี้มีอรรถะลึกซึ้ง และแสดงว่าเมื่อพระพุทธเจ้าทรงพิจารณาอภิธรรมทั้ง ๗ คัมภีร์นี้ที่รัตนฆรเจดีย์ เจดีย์เรือนแก้วที่แสดงแล้วนั้น เมื่อพิจารณาปกรณ์แรก ๆ มา ฉัพพรรณรังสีก็ยังไม่ปรากฏ ต่อเมื่อมาพิจารณาปกรณ์ที่ ๗ นี้ จึงปรากฏฉัพพรรณรังสีขึ้น.

ก็รวมเป็น ๗ คัมภีร์ ในคัมภีร์ที่หนึ่ง ธัมมสังคณีที่ประมวลธรรมะ ได้ตั้งแม่บทที่เป็นหมวด ๓ ขึ้นต้นว่า **กุสลา ธัมมา** *ธรรมทั้งหลายเป็นกุศล* **อกุสลา ธัมมา** *ธรรมทั้งหลายเป็นอกุศล* **อัพยากตา ธัมมา** *ธรรมทั้งหลายเป็นอัพยากฤต* คือว่าไม่พยากรณ์ว่าเป็นกุศลหรืออกุศล ถือว่าแม่บทนี้เป็นแม่บทใหญ่ เป็นที่รวมของธรรมะทั้งหมดที่แสดงออกไปทั้ง ๗ คัมภีร์ เพราะว่าประมวลลงในแม่บทอันนี้ทั้งนั้น.

คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ

อภิธรรม ๗ คัมภีร์นี้ ถ้าจะเรียนกันโดยลำดับให้ครบถ้วนก็จะต้องใช้เวลานาน เพราะมีข้อความที่สลับซับซ้อนพิสดารมาก ฉะนั้น ต่อมาเมื่อพระพุทธศาสนาล่วงไปอยู่ในขนาดพันปี ได้มีพระเถระรูปหนึ่งชื่อท่าน **อนุรุทธะ** ได้ประมวลเนื้อความของอภิธรรมทั้ง ๗ คัมภีร์นี้มาแต่งไว้โดยย่นย่อ เรียกว่า **คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ**[๑] แปลว่า *สงเคราะห์คือสรุปความแห่งอภิธรรม* ยกหัวข้อเป็นสี่คือ **๑. จิต ๒. เจตสิก** แปลว่า *ธรรมะที่มีในใจ* **๓. รูป ๔. นิพพาน** ท่านแต่งเป็นคาถาสลับร้อยแก้วแบ่งออกเป็น ๙ ปริจเฉท คือ ๙ ตอน เป็นหนังสือเล่มเล็ก ๆ ไม่โตมาก คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนี้

---

[๑] คัมภีร์นี้ มหามกุฏราชวิทยาลัยได้แปลเป็นไทย พร้อมด้วยฎีกา พิมพ์ออกเผยแพร่โดยเรียกชื่อว่า **อภิธัมมัตถสังคหบาลี** และ **อภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา**

เป็นที่นิยมกันมาก เมื่อเรียนตามคัมภีร์นี้แล้ว ไปจับดูอภิธรรม ๗ คัมภีร์ ก็จะเข้าใจได้โดยง่าย โดยตลอด เป็นการเรียนลัด.

พิจารณาดูตามหัวข้อที่ท่านวางไว้เป็นสี่นี้ตามความเข้าใจ จิตนี้เป็นตัวยืน โดยปรกติจิตก็มีดวงเดียว จิตจะเป็นต่าง ๆ ก็เพราะมีเจตสิก แปลว่าธรรมะที่มีในใจ มีเจตสิกเป็นอย่างไร จิตก็เป็นอย่างนั้น เจตสิกจึงเป็นสิ่งที่มีผสมอยู่ในจิต เทียบเหมือนดั่งว่าน้ำกับสีที่ผสมอยู่ในน้ำ น้ำโดยปรกติก็เป็นอย่างเดียว แต่เมื่อใส่สีลงไปน้ำจึงเป็นน้ำสีนั้น น้ำสีนี้ ฉะนั้น ในอภิธรรมที่แจกจิตไว้ถึง ๘๙ ดวง ก็ด้วยอำนาจของเจตสิกนี้เอง ยกเจตสิกออกแล้วจิตก็เป็นอันเดียวเท่านั้น แจกออกไปเป็นอย่างไรมิได้ แต่ว่าทั้งจิตและเจตสิกนี้ก็อาศัยอยู่กับรูป รูปที่อาศัยของจิตและเจตสิก ถ้าจะเทียบก็เหมือนอย่างว่าน้ำที่อาศัยอยู่ในขวดน้ำ ถ้าหากว่ารูปแตกทำลายจิตก็สิ้นที่อาศัย เหมือนอย่างว่าขวดน้ำแตก น้ำก็หมดที่อาศัย และนิพพานนั้นก็เป็นธรรมะที่สุด ในเมื่อได้ปฏิบัติจิตสูงขึ้นโดยลำดับเบื้องต้นก็เป็นกามาวจรจิต จิตที่ท่องเที่ยวไปหรือหยั่งลงในกาม เป็นรูปาวจรจิต จิตที่หยั่งลงในรูปคือรูปฌาน อรูปาวจรจิต จิตที่หยั่งลงในอรูปฌาน โลกุตตรจิต จิตที่เป็นโลกุตตระคือมรรคผล ก็บรรลุนิพพานเป็นที่สุด เพราะฉะนั้น จึงประมวลหัวข้อเป็น **จิต เจตสิก รูป นิพพาน** แล้วก็จัดธรรมะในอภิธรรมทั้ง ๗ คัมภีร์นั้นใส่เข้าในหัวข้อทั้งสี่นี้.

ทั้ง ๗ คัมภีร์นี้เราเรียกย่อกันว่า **สัง, วิ, ธา, ปุ, กะ, ยะ, ปะ** คือเอาอักษรต้นเรียกว่า เป็น **หัวใจอภิธรรม** เหมือนอย่าง **จิต เจตสิก รูป นิพพาน** เรียกว่า **จิ, เจ, รุ, นิ** หรือ **อริยสัจ** ก็เรียกว่า **ทุ, ส, นิ, ม** คือเอาอักษรตัวแรก ความจริงนั้นเพื่อกำหนดง่าย เมื่อจำได้เพียงเท่านี้ก็เป็นอันว่าเพียงพอ แต่ก็มาเรียกกันว่า **หัวใจ** เราก็ใช้เขียนลงในเหรียญในเครื่องรางต่าง ๆ วัตถุประสงค์ในทีแรกก็เพื่อจะเป็นเครื่องกำหนดง่ายเท่านั้น.

คัมภีร์อภิธรรมตลอดจนถึงอภิธัมมัตถสังคหะ ตกมาถึงเมืองไทยก็มาใช้เกี่ยวแก่การศพเป็นพื้น เช่นว่าสวดศพตอนกลางคืนก็สวดอภิธรรมทั้ง ๗ คัมภีร์นี้เอง แต่ว่าตัดเอามาแต่ข้างต้นคัมภีร์ละเล็กละน้อย และเมื่อเวลาที่จะบังสุกุลหรือจะสดับปกรณ์มีสวดมาติกา ก็คือว่ายกเอา **มาติกา** คือ *แม่บท* จากคัมภีร์ที่หนึ่งมาสวดตอนหนึ่ง ขึ้นต้นว่า **กุสลา ธัมมา** เป็นต้น และคัมภีร์อภิธัมมัตถ-สังคหะนั้นท่านแต่งเป็นคาถา ก็นำมาสวดเป็นสรภัญญะในการศพอีกเหมือนกัน คือถ้าไม่สวดอภิธรรม ๗ คัมภีร์ ก็สวดอภิธัมมัตถสังคหะ เป็นสรภัญญะ ครั้นมาในตอนหลังนี้ได้มีผู้สนใจศึกษาอภิธรรมมากขึ้นกว่าแต่ก่อน.

จิตเสวยอารมณ์

ได้กล่าวแล้วว่าอภิธรรม ๗ คัมภีร์นั้น ท่าน **พระอนุรุทธาจารย์** ได้ประมวลเนื้อความมาแต่งเป็นคัมภีร์ย่อขึ้นอีกคัมภีร์หนึ่ง เรียกว่า **อภิธัมมัตถสังคหะ** แปลว่า สงเคราะห์เนื้อความของอภิธรรม ยกหัวข้อเป็น ๔ คือ **จิต เจตสิก รูป** และ **นิพพาน** แบ่งออกเป็น ๙ ปริเฉท คัมภีร์ย่อนี้

เป็นที่นับถือและศึกษากันมาเป็นเวลาช้านานจนกระทั่งบัดนี้ จะได้เก็บบางตอนที่น่าจะพอเป็นที่เข้าใจได้ง่ายมาแสดงจากอภิธัมมัตถสังคหะนั้น.

หัวข้อแรกคือ **จิต** จิตนี้แสดงอาการออกทางทวารทั้ง ๖ ดั่งที่ได้เคยอธิบายมาแล้ว คือออกมารับรูปารมณ์ (อารมณ์คือรูป) ทางจักขุทวาร รับสัททารมณ์ (อารมณ์คือเสียง) ทางโสตทวาร รับคันธารมณ์ (อารมณ์คือกลิ่น) ทางฆานทวาร รับรสารมณ์ (อารมณ์คือรส) ทางชิวหาทวาร รับโผฏฐัพพารมณ์ (อารมณ์คือโผฏฐัพพะ คือสิ่งที่กายถูกต้อง) ทางกายทวาร รับธัมมารมณ์ (อารมณ์คือธรรมะ คือเรื่องของรูปเสียงเป็นต้น ที่ได้ประสบพบผ่านมาแล้วในอดีต) ทางมโนทวาร.

ในตอนนี้การแสดง **วิถีจิต** คือ *ทางดำเนินของจิต* แยกเป็นสอง คือ ทางปัญจทวาร (ทวาร ๕) ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ส่วนหนึ่ง ทางมโนทวารอีกส่วนหนึ่ง.

และจิตโดยปรกติเมื่อยังไม่ออกมารับอารมณ์ดั่งกล่าวแล้ว เรียกว่า **ภวังคจิต** **ภวังคะ** แปลว่า *องค์แห่งภพ* **ภวังคจิต** *จิตที่เป็นองค์ภพ* แต่โดยความหมาย หมายถึงจิตที่เป็นปรกติยังไม่ได้ออกมารับอารมณ์

คราวนี้เมื่อมีอารมณ์ ๕ มากระทบกับประสาททั้ง ๕ คือมีรูปมากระทบจักขุ เสียงมากระทบโสตะ กลิ่นมากระทบฆานะ รสมากระทบชิวหา และโผฏฐัพพะมากระทบกาย ก็มากระทบถึงจิต จิตที่ยังอยู่ในภวังค์นั้นก็ตื่นจากภวังค์ ออกมารับ **อาวัชชนะ** คือ *คำนึงถึงอารมณ์* เมื่อเป็นอาวัชชนะก็เป็น **วิญญาณ** คือ ถ้ารูปมากระทบก็ได้เห็นอารมณ์นั้นเป็นจักขุวิญญาณ ถ้าเสียงมากระทบก็ได้ยิน อารมณ์นั้นเป็นโสตวิญญาณ ถ้ากลิ่นมากระทบก็ได้กลิ่น อารมณ์นั้นเป็นฆาน-วิญญาณ เมื่อรสมากระทบก็รู้รส อารมณ์นั้นเป็นชิวหาวิญญาณ เมื่อสิ่งที่กายถูกต้องมากระทบก็รับประทานอารมณ์นั้นเป็นกายวิญญาณ เมื่อเป็นวิญญาณ ต่อไปก็เป็น **ปฏิจฉันนะ** คือ *รับอารมณ์* ต่อไปก็เป็น **สันตีรณะ** คือ *พิจารณาอารมณ์* ต่อไปก็เป็น **โวฏฐวนะ** กำหนดอารมณ์ ต่อไปก็เป็น **ชวนะ** คือ *แล่นไปในอารมณ์* ต่อไปก็เป็น **ตทาลัมพนะ** คือ *หน่วงอารมณ์นั้น* แล้วก็กลับตกภวังค์ใหม่ เปรียบเหมือนอย่างว่าภวังคจิตเป็นพื้นทะเล ส่วนวิถีจิตคือทางดำเนินของจิตดั่งกล่าวมานั้นเป็นคลื่นทะเลที่เกิดขึ้น คลื่นที่เกิดขึ้นนั้นก็เป็นคลื่นทะเล ปรากฏขึ้นมาแล้วกลับตกไปยังพื้นทะเล.

วิถีจิต

ในเรื่องของ **วิถีจิต นี้** ท่านแสดงอุปมาเหมือนคนนอนหลับอยู่ใต้ต้นมะม่วง คือเหมือนอย่างว่ามีบุรุษผู้หนึ่ง นอนคลุมศีรษะอยู่ที่โคนต้นมะม่วงที่กำลังมีผล กำลังหลับ แต่ก็ตื่นขึ้นด้วยเสียงของมะม่วงผลหนึ่งที่ตกลงมาในที่ใกล้ จึงได้เอาผ้าออกจากศีรษะลืมตาขึ้นมองดู ก็เอามือจับผลมะม่วงนั้น คลำดู สูดกลิ่นดูก็รู้ว่าเป็นมะม่วงสุก จึงบริโภค และกลืนกินมะม่วงพร้อมทั้งเสมหะ แล้วก็หลับไปใหม่.

ตัวอย่างนี้มาเทียบกับจิต เวลาของภวังคจิต ก็เหมือนอย่างเวลาที่บุรุษนั้นกำลังหลับ เวลาที่

อารมณ์มากระทบประสาท ก็เหมือนอย่างเวลาที่ผลมะม่วงตกลงมา เวลาแห่งอาวัชชนจิต คือจิตคำนึงก็เหมือนอย่างเวลาที่บุรุษนั้นตื่นขึ้นด้วยเสียงของมะม่วงนั้น เวลาที่จักขุวิญญาณเป็นไป ก็เหมือนอย่างเวลาที่บุรุษนั้นลืมตาขึ้นมองดู เวลาแห่งสัมปฏิจฉันนจิตคือจิตรับ ก็เหมือนกับเวลาที่บุรุษนั้นเอามือหยิบผลมะม่วง เวลาแห่งสันตีรณจิตคือจิตพิจารณา ก็เหมือนอย่างเวลาที่คลำดูด้วยมือ เวลาแห่งโวฏฐวนจิตคือจิตที่กำหนดอารมณ์ ก็เหมือนอย่างเวลาที่สูดดมดูจึงรู้ว่าเป็นมะม่วงสุก เวลาแห่งชวนจิตคือจิตที่แล่นไป ก็เหมือนอย่างเวลาที่กลืนกินผลมะม่วงนั้นพร้อมกับหน่วงอารมณ์นั้นอันเรียกว่าตทาลัมพนจิต ก็เหมือนอย่างเวลาที่กลืนกินผลมะม่วงนั้นพร้อมกับเสมหะ เวลาที่จิตตกภวังค์ไปใหม่ ก็เหมือนอย่างเวลาที่หลับไปอีก.

ในขณะที่อารมณ์มากระทบประสาทจนจิตตื่นขึ้นจากภวังค์ ดำเนินไปสู่วิถีคือทางดั่งกล่าวมานั้น ถ้าอารมณ์ที่มากระทบนั้นเป็นอารมณ์ที่แจ่มชัด ยกตัวอย่างเช่นว่า รูปมากระทบจักขุประสาทเป็นรูปที่แจ่มชัดและจิตก็รับอย่างเต็มที่ ท่านแสดงว่าอารมณ์เช่นนี้จิตดำเนินไปอยู่ ๑๖ ขณะจิต คือเมื่ออารมณ์เข้ามากระทบประสาท และกระทบเข้าไปถึงจิตที่กำลังตกภวังค์อยู่นั้น จิตก็เคลื่อนจากภวังค์เรียกว่า **ภวังคจลนะ** และก็ตัดขาดจากภวังค์เรียกว่า **ภวังคอุปัจเฉทะ** นี้รวมสองขณะจิต ต่อจากนั้นจิตก็คำนึงอารมณ์ เรียกว่า **อาวัชชนจิต** อีกหนึ่งขณะจิต ต่อจากนั้นจิตก็เห็นหรือได้ยินอารมณ์อันเรียกว่า จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ เป็นต้น หนึ่งขณะจิตต่อจากนั้นจิตก็รับอารมณ์เรียกว่า **ปฏิจฉันนะ** อีกหนึ่งขณะจิต ต่อจากนั้นจิตก็พิจารณาอารมณ์เรียกว่า **สันตีรณะ** อีกหนึ่งขณะจิต ต่อจากนั้นก็กำหนดอารมณ์เรียกว่า **โวฏฐวนะ** อีกหนึ่งขณะจิต ต่อจากนั้นจิตก็แล่นไปในอารมณ์เรียกว่า **ชวนะ** อีก ๗ ขณะจิต ต่อจากนั้นจิตก็หน่วงอยู่กับอารมณ์นั้นเรียกว่า **ตทาลัมพนะ** อีก ๒ ขณะจิต รวมเป็น ๑๖ ขณะจิต.

แต่ว่าถ้าเป็นอารมณ์ที่อ่อนมาก มากระทบประสาท กระทบถึงจิต ทำให้จิตเคลื่อนไหวจากภวังค์แต่ว่ายังไม่ตัดภวังค์ จิตก็จะต้องตกภวังค์ไปใหม่ ไม่ออกมารับรู้อารมณ์ตามวิถีจิตดั่งกล่าวนั้น.

อารมณ์ที่แรงกว่านั้นจะมากระทบ บางทีก็ดำเนินไปไม่ตลอดทั้ง ๑๖ ขณะจิตนั้น สิ้นกำลังลงในระหว่าง ก็ตกภวังค์ในระหว่าง.

เพราะฉะนั้น อารมณ์ที่ปรากฏในจิตจึงไม่เท่ากัน แต่ว่าถ้าเต็มที่ก็ต้องดำเนินไป ๑๖ ขณะจิตดั่งกล่าวมานั้น.

ที่เรียกว่าขณะจิตหนึ่งนั้น ประกอบด้วยลักษณะ ๓ คือ **๑. อุปปาทะ** *เกิดขึ้น* **๒. ฐิติ** *ตั้งอยู่* **๓. ภังคะ** *ทำลายหรือดับไป* จิตที่เกิดขึ้นตั้งอยู่และดับไป เรียกว่า ขณะจิตหนึ่ง ๆ ขณะจิตทั้ง ๑๖ ขณะจิตดั่งกล่าวมานั้น แต่ละขณะจิตก็ต้องมีเกิดมีตั้งมีดับ และเมื่อขณะจิตก่อนผ่านไปแล้วขณะจิตหลังก็เกิดขึ้นทยอยกันไป แต่หากว่าขณะจิตก่อนยังไม่ผ่าน คือว่ายังไม่ถึงภังคะคือแตกดับขณะจิตหลังก็เกิดขึ้นไม่ได้ เพราะว่าจิตต้องดำเนินไปทีละหนึ่งขณะจิตเท่านั้น

และท่านแสดงว่า ๑๗ ขณะจิต เป็นอายุของรูปธรรมอันหนึ่ง ๆ จะหมายถึงอายุของรูป

ธรรมที่ตัวรูปธรรมนั่นเอง หรือว่าจะหมายถึงอายุของรูปธรรมที่ผ่านเข้ามาในจิต ก็ยังไม่ได้ค้นให้แน่ชัด แต่ว่าอาจจะหมายถึงอายุของรูปธรรมที่ผ่านเข้ามาในจิตก็ได้ คือว่าอย่างรูปที่มากระทบจักขุประสาทมาเริ่มเป็นภวังคจลนะ คือจิตเคลื่อนจากภวังค์เป็นต้น จนถึงตทาลัมพนะ คือหน่วงอยู่กับอารมณ์นั้น รวมเป็น ๑๖ ขณะจิตดั่งกล่าวมาแล้ว และท่านนับกับขณะจิตในอดีตที่เป็นหัวต่อเชื่อมกันอยู่อีกหนึ่งจึงเป็น ๑๗ ขณะจิต ถ้าเป็น ๑๗ ขณะจิตดั่งนี้ ก็รวมเข้าเป็นอายุของรูปธรรมอันหนึ่ง ๆ แปลว่า อารมณ์ที่ผ่านเข้ามาทางทวารทั้ง ๕ นั้น ก็นับว่าเป็นรูปธรรมทั้งนั้น ดำรงอยู่ในจิตได้อย่างช้าที่สุดก็เพียง ๑๗ ขณะจิต หรือว่า ๑๖ ขณะจิตดั่งที่กล่าวมาข้างต้น แต่ก็ต้องเป็นอารมณ์ที่แจ่มชัด ถ้าไม่แจ่มชัดก็ดำเนินมาไม่ถึง.

นี่เป็นอธิบายของวิถีจิต ที่ดำเนินตั้งต้นมาจากปัญจทวารคือทวารทั้ง ๕

หน้าที่ของจิต

แต่สำหรับ มโนทวาร นั้น ขณะจิตมีช่วงสั้นกว่า เพราะว่าอารมณ์ในทวาร ๕ นั้นเป็นอารมณ์ที่ปรากฏในปัจจุบัน แต่ว่าอารมณ์ที่มากระทบมโนทวารนั้นเป็นอารมณ์เก่า เป็นมโนภาพ ที่เป็นตัวแทนของอารมณ์ที่เคยประสบพบผ่านมาแล้ว ไม่ใช่เป็นตัวแรก ตัวแรกนั้นประสบทางทวารทั้ง ๕ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า **ธัมมะ** หมายถึง *เรื่อง* เมื่อธัมมะคือเรื่องที่ปรากฏเป็นมโนภาพ เป็นตัวแทนของอารมณ์ที่ได้ประสบพบผ่านมาก่อนเก่าแล้วเหล่านั้น มาผุดขึ้นกระทบมโนทวารก็กระทบถึงจิต ทำจิตให้เคลื่อนจากภวังค์เป็นภวังคจลนะ และตัดจากภวังค์เป็นภวังคอุปัจเฉทะสองขณะจิต แล้วก็เกิดอาวัชชนจิต คำนึงถึงอารมณ์ทางมโนทวาร แต่ว่าอาวัชชนจิตทางมโนทวารนี้มีค่าเท่ากับโวฏฐวนจิต คือจิตที่กำหนดอารมณ์ เพราะฉะนั้น จึงได้เกิดชวนจิต คือจิตที่แล่นไปทีเดียว แล้วก็เกิดตทาลัมพน-จิต คือจิตที่หน่วงอารมณ์นั้น แล้วก็ตกภวังค์.

บรรดาจิตที่กล่าวมาเหล่านี้ ท่านแสดงว่า จิตที่ดำเนินในวิถีตั้งแต่ต้น เมื่อยังไม่ถึงชวนจิต ก็ยังเป็นจิตที่อ่อน ยังไม่เป็นกุศลไม่เป็นอกุศล เป็น **อัพยากตะ** ไม่ยืนยันว่าเป็นกุศลหรืออกุศล แต่ว่าเมื่อมาถึงชวนจิตคือจิตที่แล่นไป ซึ่งมีเวลาอีก ๗ ขณะจิตโดยมาก จึงเป็นจิตที่มีกำลังเต็มที่ และนับว่าเป็นกุศลอกุศลตั้งแต่ชวนจิตนี้.

ลักษณะของจิตดั่งกล่าวมานี้ เมื่อกล่าวถึงจิตที่ปฏิสนธิในเบื้องต้น เรียกว่า ปฏิสนธิจิต จิตที่เคลื่อน ในที่สุดก็เรียกว่า **จุติจิต** เพราะฉะนั้น จึงเติมหน้าเติมหลังเข้าอีกสอง รวมเป็น **กิจ** คือหน้าที่ ของจิตทั้งหมด ก็เป็น ๑๔ คือ **๑. ปฏิสนธิ ๒. ภวังคะ ๓. อาวัชชนะ** *คำนึง* **๔. ทัสสนะ** *เห็น* **๕. สวนะ** *ได้ยิน* **๖. ฆายนะ** *ได้กลิ่น* **๗. สายนะ** *ได้รส* **๘. ผุสนะ** *ถูกต้อง* **๙. สัมปฏิจฉันนะ** *รับ* **๑๐. สันตีรณะ** *พิจารณา* **๑๑. โวฏฐวนะ** หรือ **โวฏฐัพพนะ** *กำหนด* **๑๒. ชวนะ** *แล่นไป* **๑๓. ตทาลัมพนะ** *หน่วงอารมณ์นั้น* **๑๔. จุติ** *เท่านี้.*

วิธีทำสมาธิ

แถมท้ายวิธีทำสมาธิอย่างหนึ่งคือ ให้นั่งตัวตรง และน้อมจิตเข้ามาดูตน โดยปรกตินั้นเราดูผู้อื่น แต่ว่าไม่ค่อยจะได้ดูตน คราวนี้ก็น้อมจิตเข้ามาดูตน เมื่อยังไม่ได้ดูเข้ามานั้น หายใจอยู่ก็ไม่ได้รู้สึกว่าเรากำลังหายใจ จนเมื่อใดเกิดหายใจขัดข้องขึ้น เช่น เป็นหวัดคัดจมูก จึงมาสนใจกับการหายใจ หรือเหมือนอย่างว่าทุก ๆ คนก็มีท้อง แต่ว่าก็ไม่สนใจในเรื่องท้อง จนกว่าจะเกิดปวดท้องขึ้นจึงได้มาสนใจกับท้อง เพราะฉะนั้น เมื่อกลับมาดูตน สิ่งแรกที่จะรู้สึกได้โดยง่ายก็คือรู้สึกว่าเรากำลังหายใจอยู่ ซึ่งโดยปรกติมิได้นึกถึง เพราะฉะนั้น ก็ให้กลับมานึกถึงกำหนดสติอยู่ที่ลมหายใจ มีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก หายใจเข้ายาวก็ให้รู้ หายใจออกยาวก็ให้รู้ หายใจเข้าสั้นก็ให้รู้ หายใจออกสั้นก็ให้รู้ กำหนดให้รู้กายทั้งหมดหายใจเข้า กำหนดรู้กายทั้งหมดหายใจออก คือให้รู้รูปกายว่า บัดนี้รูปกายของเรานั่งอยู่ด้วยอิริยาบถนี้ด้วยท่านี้ และมีขอบเขตเบื้องบนแต่พื้นเท้าขึ้นมาจนสุดศีรษะ เบื้องต่ำก็ตั้งแต่ปลายผมลงไปจนถึงสุดที่นั่ง และที่มีหนังหุ้มอยู่เป็นที่สุดรอบ นี้เป็นอาณาเขตของรูปกายมีเท่านี้ หรือว่าอีกอย่างหนึ่งก็ยาววา หนาคืบ และบัดนี้ก็กำลังนั่งอยู่ในท่านี้ เมื่อเราดูให้รู้รูปกายของเราอยู่ ก็ดูให้รู้ว่าลมหายใจเข้าลมหายใจออก นี่เป็นกายส่วนหนึ่งเหมือนกัน เมื่อเวลาหายใจเข้านั้นก็จะรู้สึกว่าลมผ่านเข้าไปทางช่องจมูก ผ่านทรวงอกไปจนถึงนาภี นี้ตามที่รู้สึกเท่านั้น จากนาภีมาถึงทรวงอกแล้วมาออกจมูก นี่ก็เป็นขาออก แปลว่าตรวจดูให้ทั่ว คราวนี้ก็กำหนดดู **นามกาย** คือ *สติ* ของเราในบัดนี้เป็นอย่างไร **สัมปชัญญะ** คือ *ความรู้* เป็นอย่างไร ความคิดกำหนดเป็นอย่างไร ดูให้รู้ทั่วหายใจเข้า ดูให้รู้ทั่วหายใจออก เมื่อตรวจดูให้รู้รูปกายของเรานามกายของเราทั่วหมดแล้ว ก็มากำหนดจิตให้เป็นหนึ่ง เพราะว่าการที่ตรวจดูนั้นส่ายใจไปไม่รวมเป็นหนึ่ง ฉะนั้น ก็ต้องปล่อย การตรวจรวมเข้ามาให้เป็นหนึ่งจะใช้จุดไหน ถ้าชอบจะใช้จุดที่ริมฝีปากเบื้องบนหรือว่าปลายจมูก ซึ่งเป็นที่ลมกระทบเมื่อเข้าและเมื่อออกก็ได้ และในขณะที่กำหนดนั้น จะนับลมหายใจไปด้วยก็ได้ หรือว่าจะไม่นับ จะบริกรรมว่า **พุทโธ** หายใจเข้า **พุท** หายใจออกว่า **โธ** ไปดังนี้ก็ได้ วัตถุประสงค์ก็เพื่อรวมจิตให้เป็นหนึ่ง และในการกำหนดจิตให้เป็นหนึ่งนี้ ไม่ต้องการให้เป็นการเกินไป ต้องการให้ผ่อนกาย ผ่อนใจ ผ่อนลมหายใจ ให้เป็นไปตามสบาย และเมื่อลมหายใจละเอียดเข้า ก็ให้กำหนดรู้อยู่เสมอ มีความเพียร มีสัมปชัญญะความรู้ มีสติความระลึก และคอยกำจัดความยินดี ความยินร้าย ยินดีก็คือ ใจออกไปยินดีข้างนอก ก็คอยกำจัดใจยินดีติดอยู่ในผลของสมาธิชั้นต่ำ ไม่ก้าวขึ้นไปก็ต้องคอยกำจัด ใจยินร้ายคือไม่ชอบ ไม่ชอบใจการปฏิบัติ ก็ต้องคอยกำจัด หรือว่าคิดออกไปไม่ชอบเรื่องข้างนอก ก็ต้องคอยกำจัด ประคองจิตให้เป็นหนึ่งอยู่ และเมื่อหัดทำดังนี้ ก็ได้ชื่อว่าทำ **อานาปานสติ** สติกำหนดลมหายใจเข้าออก เป็นการหัดทำสมาธิอย่างหนึ่ง ก็จะเป็นเครื่องรักษาใจสงบสบายดี.

หลักการจำแนกจิต

ได้กล่าวถึงจิตจำแนกไปตามกิจคือหน้าที่ คือจิตโดยปรกติก็อยู่ในภวังค์ เมื่อตื่นขึ้นจากภวังค์แล่นไปในอารมณ์ตามวิถี ก็แบ่งชื่อเรียกตามหน้าที่ไปโดยลำดับ จนถึงตกภวังค์ไปใหม่ ดั่งที่ได้แสดงแล้ว แต่ว่าการแสดงจิตดั่งกล่าวนั้น ยังแสดงเป็นส่วนรวม ๆ ยังไม่ได้แยกออกให้หมดว่าเป็นกุศลเป็นอกุศล หรือเป็นอัพยากฤต เพราะฉะนั้น เพื่อให้ทราบประเภทของจิตตามแม่บทนั้น ท่านจึงแยกจิตไว้ตามแม่บทดั่งกล่าว.

หลักของการจำแนกจิตว่าเป็นอย่างไรนั้น หลักสำคัญอยู่ที่ **เหตุ ๖ ประการ** คือ **อกุศลเหตุ** *เหตุฝ่ายอกุศล* ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ **กุศลเหตุ** *เหตุฝ่ายกุศล* ได้แก่ อโลภะ (ความไม่โลภ) อโทสะ (ความไม่โกรธ) อโมหะ (ความไม่หลง) จิตที่ประกอบด้วยเหตุฝ่ายอกุศลก็เรียกว่า **อกุศลจิต** จิตที่ประกอบด้วยเหตุฝ่ายกุศลก็เรียกว่า **กุศลจิต** ส่วนจิตที่ไม่ประกอบด้วยเหตุทั้ง ๒ นี้ เรียกว่า **อัพยากตจิต** (จิตที่ไม่พยากรณ์ว่ากุศลหรืออกุศล) เป็นจิตกลาง ๆ นี้เป็นหลักใหญ่ในการจำแนกจิตว่าเป็นอย่างไร.

แต่ว่าเพียงเท่านี้ก็ยังละเอียดไม่พอ จึงมีเกณฑ์จำแนกเป็นหลักย่อยต่อไปอีก ได้แก่

๑. **เวทนา** ความเสวยอารมณ์เป็นสุข เป็นทุกข์ หรือเป็นอุเบกขาคือเป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุข.

๒. **ญาณ** คือ ความรู้ (ถูก) หรือว่า **ทิฏฐิ** คือความเห็น (ผิด รู้ผิด).

๓. **สังขาร** คือ เป็นจิตที่เกิดขึ้นด้วยตนเอง หรือว่าเป็นจิตที่ไม่เกิดขึ้นด้วยตนเอง ต้องมีการส่งเสริมกระตุ้นเตือน.

เกณฑ์ย่อยทั้ง ๓ ประการนี้ เป็นเกณฑ์จำแนกจิตให้พิสดารออกไป ทั้งฝ่ายกุศลทั้งฝ่ายอกุศล ยกตัวอย่างในฝ่ายอกุศลก่อน จิตที่เรียกว่าเป็น **อกุศล** นั้น ต้องเป็นจิตที่มีโลภะเป็นมูล มีโทสะเป็นมูล มีโมหะเป็นมูล นี้เป็นหลักใหญ่ทั่วไป.

คราวนี้ในการประกอบอกุศลของคนผู้มีจิตเป็นอกุศลนั้น บางคราวก็ทำไปด้วย **โสมนัส** คือ *ยินดี* เช่น การฆ่าสัตว์บูชายัญ มีความเชื่อว่าได้บุญหรือจะทำให้เทพโปรดปราน เมื่อทำไปก็มีโสมนัสคือยินดี แต่ว่าในบางคราวก็มี **โทมนัส** คือ *ยินร้าย* เช่น มีเหตุจำเป็นให้ต้องทำบาปแต่ก็จำต้องทำ หรือว่าการทำบาปของบุคคลผู้มีจิตประกอบด้วยมูลคือโทสะ จิตที่มีโทสะนั้นเป็นจิตไม่แช่มชื่น เป็นจิตที่เดือด เป็นจิตที่ขุ่น ก็เรียกว่าเป็นโทมนัสคือว่าใจไม่ดี เป็น **โทมนัสเวทนา**.

อนึ่ง การทำบาปของบุคคลบางคน บางทีก็ประกอบด้วย **ทิฏฐิ** *ความเห็นผิด* ซึ่งเห็นว่าทำบาปได้บุญดั่งที่กล่าวมาในเรื่องการบูชายัญนั้น แต่ว่าในบางคราวก็ประกอบด้วย **ญาณ** คือ *ความรู้ถูก* คือรู้ว่าเป็นบาปเหมือนกันแต่ว่าก็ทำ เช่นว่าทำเพราะลุอำนาจแห่งความโลภ ความโกรธ ความหลง โลภขึ้นมาทั้งรู้ว่าบาปก็ทำ เพราะต้องการจะได้ แต่ว่าก็มีญาณคือความรู้เหมือนกันว่าเป็นบาป.

จิต ๔ ประเภท

อาศัยเกณฑ์ดั่งกล่าวนี้ จึงได้แบ่งจิตออกไปมากมาย ถึง **๘๙** ดวง แต่ว่าเมื่อจะสรุปลงแล้วก็ได้เป็น ๔ คือเป็น

กามาวจรจิต จิตที่หยั่งลงในกามหนึ่ง.

รูปาวจรจิต จิตที่หยั่งลงในฌาน มีรูปเป็นอารมณ์หนึ่ง.

อรูปาวจรจิต จิตที่หยั่งลงในฌาน มีอรูปเป็นอารมณ์หนึ่ง.

โลกุตตรจิต จิตที่เป็นโลกุตตระ คืออยู่เหนือโลกหนึ่ง.

สรุปลงก็เป็น ๔ หมวด

กามาวจรจิต *จิตที่หยั่งลงในกามนั้น* เป็นจิตสามัญที่ยังมีความยินดียินร้ายอยู่ในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่น่าใคร่ น่าปรารถนา น่าพอใจ เป็นฝ่ายกุศลหรือว่าโสภณะคืองามก็มี เป็นฝ่ายอกุศลหรืออโสภณะคือไม่งามก็มี เป็นฝ่ายอัพยากฤตก็มี อาศัยหลักดั่งที่กล่าวมาข้างต้นนั้น.

รูปาวจรจิต *จิตที่หยั่งลงในฌาน มีรูปเป็นอารมณ์นั้น* ก็ได้แก่ฌานจิตที่มีรูปเป็นอารมณ์.

อรูปาวจรจิต *จิตที่หยั่งลงในฌานมีอรูปเป็นอารมณ์นั้น* ก็ได้แก่ฌานจิตที่มีอรูปเป็นอารมณ์.

โลกุตตรจิต นั้น คือ*มรรคจิตผลจิตของพระอริยบุคคลทั้งหลาย* ตั้งแต่พระโสดาบันขึ้นไปจนถึงพระอรหันต์.

ในตอนนี้ควรทราบข้อเบ็ดเตล็ดคือ พระอรหันต์นั้นก็อาจจะมาทำหรือประกอบกิจในทางโลก การกระทำของท่านนั้น ถ้าดูอย่างคนสามัญ ก็นับว่าจัดเข้าในกุศลจิตที่เป็นกามาวจร คือว่าเมื่อดูถึงกรรมที่ทำ การงานที่ท่านทำ ก็บ่งถึงจิตที่เป็นกุศล แต่ว่าท่านแสดงว่า ถ้าสำหรับพระอรหันต์ก็จัดว่าเป็นเพียงกิริยา เรียกว่า **กิริยาจิต** เพราะท่านสิ้นตัณหาที่จะก่อให้เกิดชาติและภพต่อไป.

อนึ่ง พระอรหันต์ท่านก็ยังเข้าฌานในบางครั้ง เข้ารูปฌานบ้าง อรูปฌานบ้าง อันนี้ก็เรียกว่าเป็นกิริยาจิตอีกเหมือนกัน ในชั้นรูปและอรูป.

และตามหลักของท่านนั้นถือว่า บุคคลที่จะมาเกิดเป็นมนุษย์ ต้องมาเกิดด้วยกุศลกรรม ความเป็นมนุษย์ เป็นกุศลวิบากคือผลของกรรมดี เพราะฉะนั้น เมื่อจัดเข้าในจำพวกจิตดั่งกล่าว การมาเกิดเป็นมนุษย์ ก็ต้องมาเกิดด้วยกุศลจิตที่มี อโลภะ อโทสะ อโมหะ เป็นมูล ถ้าประกอบด้วยจิตที่มีโลภะ โทสะ โมหะ เป็นมูลแล้ว ก็จักไม่มาเกิดเป็นมนุษย์ ไปเกิดต่ำกว่า แต่ว่ากุศลจิตที่เป็นส่วนเหตุอันนำให้มาเกิดนี้ของแต่ละบุคคลไม่เหมือนกัน เพราะฉะนั้น จิตที่เป็นพื้นอัธยาศัยของแต่ละบุคคลจึงต่างกัน ดั่งเช่น

บางคนมีอัธยาศัยใหญ่เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ บางคนมีอัธยาศัยคับแคบตระหนี่เหนียวแน่น คนที่มีอัธยาศัยใหญ่นั้น ก็เนื่องมาจากกุศลจิตในส่วนที่เกี่ยวแก่ทานที่ได้ทำไว้มาก คนที่มีอัธยาศัยคับแคบนั้น ก็เนื่องด้วยกุศลจิตอันเกี่ยวกับทานได้ทำไว้น้อย.

อนึ่ง บางคนมีนิสัยเมตตากรุณา ก็เนื่องมาจากกุศลจิตที่ได้อบรมมามากในศีล ในเมตตากรุณา บางคนมีนิสัยโหดร้าย ก็เนื่องมาจากกุศลจิตที่ได้อบรมมาในศีลในเมตตากรุณาที่มีจำนวนน้อย.

รวมความว่า ที่มาเกิดเป็นมนุษย์นั้น ต้องเนื่องมาจากกุศลจิตทั้งนั้น สุดแต่ว่ามากหรือน้อย.

กุศลจิตที่เป็นส่วนเหตุอันได้ทำไว้แล้ว ก็จะส่งผลให้เป็นวิบากจิต คือจิตที่เป็นวิบาก ส่วนผลที่จะถือกำเนิดเกิดต่อไป หรือว่าในปัจจุบันนี้เอง ที่ปรากฏเป็นพื้นอัธยาศัยนิสัยของจิต นี่จัดเป็นจิตที่เป็นส่วน **วิบาก** คือ *ผล* ก็เนื่องมากจากจิตที่เป็นส่วนเหตุ.

และจิตที่จะเป็นส่วนเหตุ ทั้งฝ่ายดีทั้งฝ่ายชั่วดั่งกล่าวมานี้ ต้องเป็นจิตที่มีกำลังจนถึง **ชวนจิต** *(จิตที่แล่นไป)* คือที่ปรากฏกุศลมูลเต็มที่ ปรากฏอกุศลมูลเต็มที่ ปรากฏเจตนาที่จะประกอบกรรมเต็มที่ จึงจะเป็นจิตที่เป็นส่วนเหตุในทุก ๆ ฝ่าย แต่ว่าถ้าเป็นจิตที่ยังไม่ถึงชวนะ ก็ยังไม่จัดว่าเป็นกุศลหรืออกุศลอย่างไร สักว่าเป็น **กิริยา** คือเป็นการดำเนินทำนองเป็นอัตโนมัติไปตามกลไกของจิตเท่านั้น และลักษณะเช่นนี้ก็จัดว่าเป็น **อัพยากตะ**.

จิตที่เป็นวิบากทั้งปวง ถ้าเป็นวิบากของอกุศล ท่านจัดว่าเป็น **อัพยากตะ** สำหรับคนที่เกิดมาเป็นมนุษย์ เพราะถือว่าเกิดมาเป็นมนุษย์ด้วยอำนาจกุศลจิตต่างหาก ไม่ใช่ด้วยอำนาจอกุศลจิต คือวิบากของอกุศลจิตไม่มีกำลังแรงเหมือนกุศลจิตที่เป็นส่วนเหตุนั้น.

การแสดงเรื่องจิตในอภิธรรมตามหลักที่กล่าวมานี้ เป็นการสรุปหลักเกณฑ์กว้าง ๆ แต่ว่าจะไม่จำแนก เพราะเมื่อจำแนกแล้ว ก็จะต้องจดต้องจำกันจริง ๆ ไม่ใช่เพียงพูดฟังแล้วก็จะกำหนดไว้ได้.

การทำสมาธิ

จะแถมเรื่องทำสมาธิ ให้นั่งตัวตรงก่อน น้อมใจเข้ามากำหนดดูที่ตน กำหนดดูให้รู้ลมหายใจเข้า ลมหายใจออก ต่อจากนี้ก็กำหนดอิริยาบถตามที่ท่านสอนนั้น เมื่อเดินก็ให้รู้ว่าเราเดิน เมื่อหยุดยืนก็ให้รู้ว่าเราหยุดยืน เมื่อนั่งก็ให้รู้ว่าเรานั่ง เมื่อนอนก็ให้รู้ว่าเรานอน เมื่อจะน้อมอิริยาบถไปอย่างใดก็ให้รู้อย่างนั้น ในบัดนี้ เรานั่งอยู่ก็ให้รู้ว่านั่งอยู่ อนึ่ง ยังต้องมีอิริยาบถเล็กน้อยของกายอีกมากมาย เช่น ในเวลาเดินนั้น ในบางคราวก็ก้าวไปข้างหน้า ในบางคราวก็ถอยมาข้างหลัง ในบางคราวก็มองไปตรง ๆ ในบางคราวก็มองชนิดเหลียว ในบางคราวก็ผลัดเปลี่ยนอิริยาบถ ต้องมีการเหยียดแขนเหยียดขา หรือว่าคู้เข้ามาตามที่ประสงค์จะให้เป็นอย่างไร ต้องนุ่ง ต้องห่ม ต้องบริโภค ต้องถ่ายในบางคราวก็พูด ในบางคราวก็นั่ง เมื่อถึงเวลาก็ต้องนอนแล้วก็ต้องตื่น ในวันหนึ่ง ๆ ก็ต้องเปลี่ยนอิริยาบถเล็กน้อยต่าง ๆ เหล่านี้อยู่เสมอ ฉะนั้น ก็ให้หัดทำสัมปชัญญะคือความรู้ตัวของตัวเองในอิริยาบถทั้งปวงนั้น เมื่ออยู่ในอิริยาบถใดก็ให้รู้ และเมื่อจะเปลี่ยนเป็นอิริยาบถอื่นก็ให้รู้ โดยมากถ้าไม่หัดทำ สัมปชัญญะคือความรู้ให้อยู่กับตัว ก็มักจะเผลอในการผลัดเปลี่ยนอิริยาบถต่าง ๆ และโดยปรกตินั้น มักจะไม่รู้ตัวในเวลาที่เปลี่ยนอิริยาบถของตน เช่น คิดจะนั่ง ในขณะที่ร่างกายกำลัง

นั่งลงนั้น เราก็คิดอย่างอื่นต่อไปเสียอีกแล้ว มักจะเป็นอยู่ดั่งนี้ ลองตรวจดูก็อาจจะรู้สึก เพราะฉะนั้น หากพยายามเหนี่ยวรั้งจิตให้แล่นไปช้าลง ให้มาคอยดูการปฏิบัติตามความคิดสั่งของตนด้วย และเมื่อคอยฝึกหัดอยู่เสมอ ก็จะเป็นการหัดทำสัมปชัญญะให้มีสมบูรณ์ยิ่งขึ้น อนึ่ง ให้พิจารณาตรวจดูอวัยวะอาการในร่างกายของตน ที่เรียกว่าอาการ ๓๑ หรือ ๓๒ เบื้องบนแต่พื้นเท้าขึ้นมา เบื้องต่ำแต่ปลายผมลงไป มีหนังหุ้มอยู่เป็นที่สุดรอบ ลองคิดดูไปโดยลำดับ.

ธรรมมีความหมาย ๔ ประการ

จะแสดงเริ่มอภิธรรมต่อ ได้แสดงเรื่องจิตโดยหลักเกณฑ์ทั่วไปมากแล้ว การแสดงนั้นไม่ได้จำแนกหัวข้อ เพราะยากแก่การกำหนด ถ้าจะแสดงหัวข้อก็จะต้องมีการจดจำกันจริง ๆ เพราะฉะนั้นจึงได้แสดงแต่หลักเกณฑ์ทั่วไป ตามที่เห็นว่าจะเกิดความเข้าใจได้ไม่สู้ยาก ต่อนี้ไปจะแสดงข้อเบ็ดเตล็ดบางประการที่เกี่ยวแก่ศัพท์เป็นต้น.

คำว่า **กุศล** จากศัพท์บาลีว่า **กุสล** แปลว่า *กำจัดชั่ว* แยกศัพท์ออกเป็น **กุ** แปลว่า *ชั่ว* **สล** แปลว่า *กำจัด*

อีกอย่างหนึ่งแปลว่า *ตัดภาวะที่นอนคือสยบอยู่ภายใน โดยอาการที่ชั่ว* แยกศัพท์ออกไปเป็น **กุ** แปลว่า *อาการที่ชั่ว* **สะ** แปลว่า *นอน* **ละ** แปลว่า *ตัด.*

อีกอย่างหนึ่งแปลว่า *เก็บเกี่ยวด้วยญาณที่ทำความชั่วให้สิ้นสุด* แยกศัพท์ออกไปเป็น **กุสะ** แปลว่า *ญาณที่ทำความชั่วให้สิ้นสุด* **กุ** ก็แปลว่า *ชั่ว* **สะ** ตัวนั้นแปลว่า *ให้สิ้นสุด* เป็นชื่อของญาณหรือของปัญญา **ละ** ก็แปลว่า *เก็บเกี่ยว* โดยความก็คือเก็บเกี่ยวด้วยปัญญา.

สองอรรถหลังนี้ **สะ** แปลว่า *ตัด* อย่างหนึ่ง แปลว่า *เกี่ยว* อย่างหนึ่ง ที่แปลว่าตัดนั้นก็หมายว่า *ตัดทิ้ง* แต่ที่แปลว่า *เกี่ยว* ก็ตัดเหมือนกัน แต่ว่า *ตัดเอามาไว้* เช่น เกี่ยวข้าว เกี่ยวเอามานี้ตามศัพท์.

แต่ถ้าว่าตามอรรถคือความหมายที่ใช้กันนั้น ใช้ในความหมายว่า *ความไม่มีโรค* เหมือนอย่างเช่นจะทักกันว่าสบายดีหรือ ก็ถามว่าเป็นกุศลหรือ ? ในความหมายว่าไม่มีโทษ ว่าฉลาด และว่ากรรมที่มีสุขเป็นวิบาก.

ในความหมายที่ใช้เรียกว่า **กุศล** ในที่นี้ ก็หมายถึง *ธัมมะ* หรือหมายถึง **กรรมที่เป็นอนัชชะ คือไม่มีโทษ และมีสุขเป็นวิบาก** ส่วนที่เป็น **อกุศล** ก็มีอรรถตรงกันข้าม คือหมายถึง*ธัมมะหรือกรรมที่มีโทษ และมีทุกข์เป็นวิบาก* ส่วนที่เป็น **อัพยากฤต** นั้น หมายถึง *ที่ไม่มีวิบาก.*

ส่วนคำว่า **ธรรม** หรือ **ธัมมะ** แปลตามศัพท์ว่า *ทรงไว้* หรือ *ทรงตัวเองอยู่* โดยมากใช้ในความหมาย ๔ อย่าง คือหมายถึง

๑. **ปริยัติ** คือข้อที่จะพึงศึกษาเล่าเรียน ในคำว่า เรียนธรรม เป็นต้น.

๒. **เหตุที่คู่กับผล** อย่างคำว่า ธัมมัญญู รู้ธรรม ก็คือรู้เหตุ คู่กับอัตถัญญู รู้อรรถะก็คือรู้ผล.

๓. **คุณ** คือส่วนที่มีประโยชน์เกื้อกูล ที่เรียกกันว่า คุณงามความดี ดั่งในคำว่า *"ธรรมและอธรรม หามีวิบากคือผลเสมอกันไม่"* ในที่เช่นนี้ **ธัมมะ** หมายถึง *คุณ* ส่วน **อธรรม** หมายถึง *โทษ* คำว่า **ธัมมะ** ที่พูดกันในความหมายที่เป็นชั้นกรรม ที่จะพึงจำแนกออกเป็นคุณหรือเป็นโทษต่าง ๆ นั้น ก็มักใช้ในความหมายนี้ ถ้าพูดถึงโทษก็เรียกว่าอธรรม.

๔. **นิสสัตตะ นิชชีวะ นิสสัตตะ** แปลว่า *ไม่ใช่สัตว์* **นิชชีวะ** *ไม่ใช่ชีวะ* คือหมายถึงสภาพที่ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวะ คือหมายถึงตัวความจริง เหมือนดั่งคำว่า *พระพุทธเจ้าตรัสรู้ธรรม* นี้ก็หมายถึงว่าตรัสรู้ความจริง โดยตรงก็คือความจริงที่เป็นอริยสัจ ธัมมะในที่นี้จึงไม่หมายถึงสัตว์บุคคลตัวตนเราเขา หรือว่าชีวะอย่างใดอย่างหนึ่ง ในอภิธรรมนั้น ธัมมะโดยมากก็หมายถึงข้อที่ ๔ นี้.

ยังมีข้อเบ็ดเตล็ดที่ควรจะพูดอีกอย่างหนึ่งก็คือ **ปฏิสนธิจิต ภวังคจิต** และ **จุติจิต** ปฏิสนธิจิตนั้น เป็นจิตที่เชื่อมต่อระหว่างภพอดีตและภพปัจจุบัน, ภวังคจิตนั้น เป็นจิตที่เป็นปรกติมนะยังไม่ขึ้นสู่วิถี, จุติจิตนั้น เป็นจิตที่เคลื่อนจากภพนี้ และจะไปต่อกับปฏิสนธิจิตในภพต่อไป. จิตทั้งสามนี้ ท่านว่าเป็นจิตที่พ้นจากทวารทั้งหก. ส่วนจิตอื่น ๆ โดยมากนั้น เกิดขึ้นทางทวารทั้งหก คือต้องตั้งต้นมาจากทวารทั้งหกนั้นทวารใดทวารหนึ่ง, เช่น ต้องตั้งต้นมาจากจักขุทวาร เป็นต้น. แต่ว่าจิตทั้งสามนี้พ้นจากทวารเหล่านั้น, ท่านจำแนกออกไว้เป็น **๑๙** ดวง คือ **สันตีรณจิตที่เป็น อุเบกขา ๒, กุศลวิบากจิต ๘, มหัคคตวิบากจิตอีก ๙,** จำนวนจะยกไว้ จะพูดแต่ชื่อ.

สันตีรณะ ก็ได้แก่จิตที่มีหน้าที่และอันดับดั่งที่แสดงแล้ว, **กุศลวิบากจิต** นั้น ก็คือจิตที่เป็นวิบากฝ่ายกุศล, **มหัคคตวิบากจิต** นั้น ก็คือจิตที่เป็นวิบากของรูปฌานและอรูปฌาน.

ภาพแห่งกรรมปรากฏ

จิตเหล่านี้แหละที่จะไปเป็น **ปฏิสนธิจิต** แล้วก็เป็น **ภวังคจิต** เป็น **จุติจิต,** เพราะฉะนั้น จิตจึงปฏิสนธิพร้อมกับวิบากของกรรม, จุติไปก็พร้อมกับวิบากของกรรม, เมื่อยังเป็นปรกติจิต คือเป็นภวังค์อยู่ก็ประกอบด้วยวิบากของกรรม.

และท่านแสดงว่า **จุติจิต** นั้น อาจจะมีอารมณ์คือปรากฏเป็น **มโนภาพ** ขึ้นแก่จุติจิตนั้น ๓ อย่าง คือ **๑. กรรม ๒. กรรมนิมิต ๓. คตินิมิต.**

กรรม นั้นก็ได้แก่กรรมที่บุคคลได้ทำไว้ จะปรากฏแก่จุติจิตได้ในฝ่ายชั่ว เช่น คนที่ฆ่าสัตว์ตัดชีวิต, ภาพของการฆ่าสัตว์ที่ตนได้ทำไว้ก็จะปรากฏ, หรือคนที่เป็นโจร ลักขโมย, ภาพของโจรกรรมของตนก็จะปรากฏ, นี้เรียกว่า **กรรม.**

กรรมนิมิต *นิมิตแห่งกรรม,* **นิมิต** ในที่นี้ หมายถึง *เครื่องอุปกรณ์แห่งการทำกรรม,* เช่น เมื่อทำการฆ่า ใช้เครื่องอุปกรณ์เช่น อาวุธอย่างใดอย่างหนึ่ง ภาพของอาวุธอย่างนั้นก็อาจจะปรากฏ, เมื่อลักขโมย ต้องใช้อุปกรณ์อันใดในการลัก อุปกรณ์อันนั้นก็อาจจะปรากฏ, นี้เรียกว่า **กรรมนิมิต.**

คตินิมิต *นิมิตแห่ง*คติคือ*ที่ไป*. บุคคลผู้จะตายไปนั้นมีคติที่จะไปอย่างใด เช่น เมื่อทำกรรมชั่วต่าง ๆ คติที่จะไปเป็นคติไม่ดี คติเช่นนั้นก็อาจจะปรากฏ. นี้เรียกว่า **คตินิมิต**.

ในทางกรรมดีก็ตรงกันข้าม, กรรมดีที่ได้กระทำไว้ เช่น ทาน ศีล ก็อาจเป็นภาพปรากฏแก่จุติจิตนั้นตามที่เคยได้ทำไว้, กรรมนิมิต เช่น อุปกรณ์แห่งการประกอบกรรมที่ดีต่าง ๆ เช่น วัตถุทานที่บริจาค เป็นต้น ก็อาจจะปรากฏแก่จุติจิต, **คตินิมิต** คติที่จะไป ก็อาจจะปรากฏแก่จุติจิตนั้น, แต่ท่านว่าไม่ใช่ปรากฏทางทวารทั้ง ๖ เพราะว่าจิตเหล่านี้พ้นจากทวารทั้ง ๖

โลก ๓

อีกข้อหนึ่งก็คือว่า ท่านว่าใน **กามโลก** มีวัตถุทั้ง ๖ ได้แก่ จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กายะ และหทยวัตถุ ก็ได้แก่อายตนะภายใน ๖ นี่เต็มที่.

แต่ว่าใน **รูปโลก** ที่เป็นโลกสำหรับผู้ได้รูปฌานนั้นขาดไปเสียสาม คือฆานะ ชิวหา กายะ หมายถึงว่า ไม่มีจมูก ไม่มีลิ้น ไม่มีกาย มีแต่ตา หู และใจ, พวกรูปพรหมท่านว่าอย่างนั้น.

ส่วน **อรูปพรหม** นั้น ไม่มีวัตถุที่เป็นรูปทั้งหมด แปลว่ามีแต่ใจที่รับรู้อยู่โดยอัตโนมัติ.

พิจารณาดูถึง **รูปโลก** ก่อน, ที่ว่าไม่มีจมูก ไม่มีลิ้น ไม่มีกายนั้น ก็น่าจะหมายถึงว่า ไม่มีประสาทเหล่านี้ ฆานประสาทไม่มี ชิวหาประสาทไม่มี กายประสาทไม่มี, แต่ว่าทำไมจึงมีจักขุประสาทโสตประสาท.

พิจารณาดูผู้ที่เข้าสมาธิอย่างแน่วแน่ จมูกย่อมไม่รู้กลิ่น ลิ้นย่อมไม่รู้รส กายย่อมไม่รู้สัมผัสคือสิ่งที่ถูกต้อง, เหมือนอย่างที่นั่งทำสมาธิที่แน่วแน่ สมาธิจะแน่วแน่จริง ๆ ก็แปลว่า ต้องดับจมูกดับลิ้น ดับกายเป็นส่วนประสาท, และอันที่จริงก็ต้องดับทางตาทางหูด้วยเหมือนกัน, แต่ว่ามีผลของสมาธิที่ทำให้เกิดหูทิพย์ตาทิพย์, ดับจักขุประสาทธรรมดา โสตประสาทธรรมดา แต่ก็ยังมีผลที่หูทิพย์ชั้นในปรากฏขึ้นได้, ฉะนั้น **รูปพรหม** ก็คงหมายถึงว่ามีหูทิพย์ มีตาทิพย์, แต่ว่าจมูกเป็นต้นที่จะเรียกว่าจมูกทิพย์ ลิ้นทิพย์ กายประสาททิพย์ไม่มี, เพราะไม่จำเป็นต้องใช้ ใช้แต่ตาหูเท่านั้น.

ครั้นมาถึง **อรูปโลก** แล้วสมาธิยิ่งแน่วแน่มากขึ้น ก็ไม่ต้องใช้หมด, ไม่ต้องการจะดู ไม่ต้องการจะฟังอะไรทั้งนั้น.

นี่ก็พิจารณาดูตามเค้าว่าท่านว่าไว้อย่างนั้น ก็น่าจะเป็นอย่างนั้น, แล้วมาดูตามเหตุผลทั่ว ๆ ไป, ร่างกายของคนนี้ อวัยวะทุกส่วนมีเอาไว้ ก็ต่างมีหน้าที่จะต้องใช้ทั้งนั้น, ถ้าอยู่ในที่ไหนไม่จำจะต้องใช้ส่วนไหน ส่วนนั้นก็ดูไม่จำเป็นจะต้องมี, เหมือนอย่างที่เราพูด ๆ กันถึงเทวดาว่า เหาะได้แปลว่าไม่ต้องเดิน, ถ้าเทวดาไม่ต้องเดินจริง เทวดาก็ไม่จำเป็นจะต้องมีขา, เพราะฉะนั้น รูปร่างของเทวดาที่เราคิดกันว่างดงามนั้น ความจริงถ้ามี ก็คงจะเป็นอีกอย่างหนึ่งก็เป็นได้.

ถึงในโลกต่าง ๆ ที่กำลังคิดจะไปกันอยู่นี้ ที่คิดกันว่าคงมีคนหรือมีสัตว์ คนและสัตว์เหล่านั้นก็อาจจะมีรูปร่างไม่เหมือนกับคนและสัตว์ในโลกของเรานี้, อันนี้ก็สุดแต่สภาพของดินฟ้า

อากาศของแต่ละโลกและสภาพของความจำเป็นทางร่างกาย. ในโลกเรานี้เอง รูปร่างของคนเราในต่อ ๆ ไป ก็อาจจะเปลี่ยนแปลงไปอีกก็เป็นได้ ตามควรแก่สภาพดินฟ้าอากาศ และตามควรแก่การที่จำเป็นจะต้องใช้.

เจตสิก

ได้กล่าวถึงเรื่องจิตโดยหลักเกณฑ์ต่าง ๆ และข้อเบ็ดเตล็ดต่าง ๆ แล้ว จะกล่าวถึง **เจตสิก** ซึ่งเป็นหัวข้อที่ ๒ ต่อไป.

คำว่า **เจตสิก** แปลว่า *ธัมมะที่มีในเจตะคือใจ,* ลำพังจิตนั้นย่อมมีลักษณะเป็นอันเดียว แต่จิตเป็นต่าง ๆ ดั่งที่จำแนกไว้ถึง **๘๙** ดวง ก็เพราะจิตประกอบด้วยเจตสิก, ฉะนั้น จึงควรจะทราบว่าเจตสิกนั้นมีอะไรบ้าง.

ท่านแสดงว่า เจตสิกทั้งหมดนั้นมี **๕๒** แบ่งออกโดยหัวข้อดั่งต่อไปนี้ :

เจตสิกที่สาธารณะ คือทั่วไปแก่จิตทั้งหมด เรียกว่า **สัพพจิตตสาธารณะ** มีอยู่ ๗ ได้แก่ **๑. ผัสสะ** *การกระทบ* คืออายตนะภายนอกหนึ่ง อายตนะภายในหนึ่ง วิญญาณหนึ่ง ประจวบกันเรียกว่า ผัสสะ **๒. เวทนา, ๓. สัญญา,** ทั้งสองนี้ก็ได้แก่เวทนาสัญญาในขันธ์ **๕, ๔. เจตนา** *ความจงใจ,* **๕. เอกัคคตา** *ความที่มีจิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง,* **๖. ชีวิตินทรีย์** *อินทรีย์คือชีวิต,* **๗. มนสิการ** *การกระทำไว้ในใจ.* จิตของบุคคลทุก ๆ คนจะปรากฏขึ้นในทางกุศลอกุศลหรือในทางเป็นกลาง ๆ ก็จะต้องมีเจตสิกทั้ง ๗ นี้ประกอบอยู่ด้วยเสมอ, เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่าเป็นเจตสิกที่สาธารณะคือทั่วไปแก่จิตทั้งหมด.

อนึ่ง เจตสิกที่เป็นเบ็ดเตล็ดอีก ๖ ได้แก่ **๑. วิตก** *ความตรึก,* **๒. วิจาร** *ความตรอง,* **๓. อธิโมกข์** *ความตัดสินใจเชื่อลง,* **๔. วิริยะ** *ความเพียร,* **๕. ปีติ** *ความอิ่มใจ,* **๖. ฉันทะ** *ความพอใจ,* เหล่านี้มีแก่จิตบางดวง ทั้งกุศล อกุศล และอัพยากฤต.

รวมเป็น ๑๓. เจตสิก ๑๓ นี้ เรียกว่า **อัญญสมานาเจตสิก** แปลว่า *เจตสิกที่มีเสมอกันแก่จิตอื่น,* คือเมื่อมีแก่จิตดวงหนึ่งก็มีแก่จิตอื่นจากดวงนั้นด้วย, และเมื่อมีแก่จิตอื่น ๆ ไปทุก ๆ ดวง โดยความก็คือว่ามีแก่จิตทั้งหมดได้, ฉะนั้น จึงมีคำบัญญัติเรียกว่า อัญญสมานาเจตสิก, หมวดนี้เป็นเจตสิกที่เป็นสาธารณะ มีแก่จิตทั่วไปทุกฝ่าย.

หมวดที่สอง **เจตสิกที่เป็นฝ่ายอกุศล** เรียกว่า **อกุศลเจตสิก** ได้แก่ **๑. โมหะ** *ความหลง,* **๒. อหิริกะ** *ความไม่มีหิริละอายแก่ใจต่อความชั่ว,* **๓. อโนตตัปปะ** *ความไม่มีโอตตัปปะเกรงกลัวต่อความชั่ว,* **๔. อุทธัจจะ** *ความฟุ้งซ่าน,* **๕. โลภะ** *ความโลภ,* **๖. ทิฏฐิ** *ความเห็นผิด,* **๗. มานะ** *ความถือตัว* เป็นไปในทางหมิ่นผู้อื่น, **๘. โทสะ** *ความโกรธประทุษร้ายใจ,* **๙. อิสสา** *ความริษยา* **๑๐. มัจฉริยะ** *ความตระหนี่,* **๑๑. อุทธัจจะ กุกกุจจะ** *ความฟุ้งซ่านรำคาญใจ,* **๑๒. ถีนะ** *ความง่วงงุน,* **๑๓. มิทธะ** *ความเคลิบเคลิ้ม,* **๑๔. วิจิกิจฉา** *ความเคลือบแคลงสงสัย,* รวมเป็น **๑๔.**

จิตที่เป็นอกุศลทุกประการก็เพราะประกอบด้วยเจตสิกฝ่ายอกุศลนี้.

หมวดที่สาม **เจตสิกที่เป็นฝ่ายกุศล** เรียกว่า **กุศลเจตสิก** ได้แก่ **๑. ศรัทธา** *ความเชื่อสิ่งที่ควรเชื่อ,* **๒. สติ** *ความระลึกได้,* **๓. หิริ, ๔. โอตตัปปะ, ๕. อโลภะ** *ความไม่โลภ,* **๖. อโทสะ** *ความไม่โกรธประทุษร้ายใจ,* **๗. ตัตรมัชฌัตตตา** *ความที่เป็นมัธยัสถ์คือเป็นกลางในเรื่องนั้น ๆ* **๘. กายปัสสัทธิ** *ความสงบในนามกาย,* **๙. จิตตปัสสัทธิ** *ความสงบจิต,* **๑๐. กายลหุตา** *ความเบานามกาย.* **๑๑. จิตตลหุตา** *ความเบาจิต,* **๑๒. กายมุทุตา** *ความอ่อนนามกาย,* **๑๓. จิตตมุทุตา** *ความอ่อนแห่งจิต,* **๑๔. กายกัมมัญญตา** *ความควรแก่การงานแห่งนามกาย,* **๑๕. จิตตกัมมัญญตา** *ความควรแก่การงานแห่งจิต* **๑๖. กายปาคุญญตา** *ความคล่องแคล่วแห่งนามกาย,* **๑๗. จิตตปาคุญญตา** *ความคล่องแคล่วแห่งจิต,* **๑๘. กายุชุกตา** *ความตรงแห่งนามกาย,* **๑๙. จิตตุชุกตา** *ความตรงแห่งจิต,* รวมเป็น **๑๙,** กับ **วิรัติ** ความงดเว้น ๓ คือ ได้แก่ **สัมมาวาจา** *เจรจาชอบ โดยความว่างเว้นจากวาจาที่ผิด,* **สัมมากัมมันตะ** *การงานชอบ โดยความว่างเว้นจากการงานที่ผิด,* **สัมมาอาชีวะ** *เลี้ยงชีวิตชอบ โดยความว่างเว้นจากอาชีวะที่ผิด,* และ **อัปปมัญญา** *การแผ่จิตออกไปโดยไม่มีประมาณ ๒ ข้อ คือ* **กรุณา** กับ **มุทิตา** และ **ปัญญินทรีย์** อินทรีย์คือปัญญาอีกข้อหนึ่ง. ก็รวมเป็น **โสภณเจตสิก** คือเจตสิกที่งดงาม, หรือ **กุศลเจตสิก** คือเจตสิกฝ่ายกุศล เป็น **๒๕.**

เพราะฉะนั้น เมื่อรวมเจตสิกทั้งสามหมวด คืออัญญสมานาเจตสิก **๑๓,** อกุศลเจตสิกหรืออโสภณเจตสิก **๑๔** กับโสภณเจตสิกหรือกุศลเจตสิก **๒๕** ก็เป็น **๕๒.**

เจตสิกทั้ง **๕๒** นี้ เมื่อรวมเข้ากับจิตอย่างย่นย่อ ก็เป็น **๕๓,** คือ จิตทั้งหมดนับเป็น **๑** เท่านั้น กับเจตสิก **๕๒** ก็รวมเป็น **๕๓.** ทำไมจิตจึงนับเป็น **๑** เท่านั้น ก็โดยเหตุดังที่กล่าวมาแล้ว.

อธิบายวิญญาณ มโน และจิต ใน ๒ ปิฎก

เมื่อจะจัดเข้าในขันธ์ **๕** หรือว่าจัดขันธ์ **๕** เข้าในหมวดเจตสิก, **วิญญาณ** จัดเข้าในหมวดจิต. **เวทนา สัญญา สังขาร** ๓ นี้เป็น **เจตสิก,** เจตสิกทั้งปวงนี้ เมื่อย่นย่อลงแล้วก็ย่นย่อลงในเวทนา ในสัญญา ในสังขาร ทั้งหมด, และตามนัยในอภิธรรมนี้ **วิญญาณ** ในขันธ์ **๕ มนะ** ในอายตนะภายใน และ **จิต** ที่กล่าวถึงในที่ทั้งปวง จัดเข้าในหมวดจิตหมด.

เพราะฉะนั้น หลักของการจัดหมวดจิตในอภิธรรม จึงต่างจากหลักของการแสดงจิต มโน และวิญญาณ ในสุตตันตะหรือในพระสูตร.

ในพระสูตรนั้น จิตมีความหมายอย่างหนึ่ง วิญญาณมีความหมายอย่างหนึ่ง มโนมีความหมายอย่างหนึ่ง ดังที่แสดงแล้วใน **อนัตตลักขณสูตร** และใน **อาทิตตปริยายสูตร.**

กล่าวโดยย่อ ใน **อนัตตลักขณสูตร** วิญญาณนั้นเป็นขันธ์ **๕** ข้อหนึ่ง ซึ่งตกในลักษณะของไตรลักษณ์ คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ดังที่ในพระสูตรนั้นสอนให้รู้ว่าวิญญาณเป็นอนัตตา.

ใน **อาทิตตปริยายสูตร** มนะเป็นอายตนะภายในข้อหนึ่ง ที่ท่านสอนให้พิจารณาว่าเป็นของร้อน, ร้อนเพราะไฟคือ ราคะ โทสะ โมหะ เป็นต้น.

คราวนี้ ใครเป็นผู้พิจารณาวิญญาณว่าเป็นอนัตตา พิจารณามนะว่าเป็นของร้อน, ต้องมีผู้พิจารณาอีกผู้หนึ่ง ไม่ใช่วิญญาณพิจารณาวิญญาณเอง หรือมนะพิจารณามนะเอง. ในตอนท้ายของพระสูตรทั้งสองนี้ก็แสดว่าจิตพ้นจากอาสวกิเลส. แต่ว่าไม่ได้แสดงว่าวิญญาณพ้นหรือมนะพ้น. จะแสดงอย่างนั้นก็ย่อมไม่ได้ เพราะเมื่อวิญญาณเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ก็ไม่อยู่ในฐานะที่จะเป็นผู้พ้นกิเลส, และมนะก็เป็นของร้อนเพราะไฟกิเลส ก็ไม่อยู่ในฐานะที่จะเป็นผู้พ้น.

นักอภิธรรมบางท่านได้กล่าวหาผู้ที่แสดงอย่างนี้ว่า แสดงขันธ์ ๖ คือแสดง จิต เพิ่มขึ้นอีกหนึ่งขันธ์, เพราะว่าตามอภิธรรมนั้น จิต มนะ วิญญาณ อยู่ในหมวดจิตอันเดียวกัน.

คราวนี้ถ้าพิจารณาดูให้รู้อธิบายของท่าน และเมื่อต้องการจะพูดถึงธรรมะในปิฎกไหนก็เอาอธิบายของปิฎกนั้นมาอธิบาย ก็ไม่ยุ่ง.

คือว่าเมื่อจะอธิบายอภิธรรม ก็อธิบายว่าทั้งสามนี้เหมือนกัน, แต่ว่าเมื่อจะอธิบายพระสูตรก็อธิบายตามหลักฐานในพระสูตรดั่งกล่าวมาแล้ว.

แต่อภิธรรมนี้ได้เป็นที่นิยมนับถือมาเป็นเวลาช้านาน, พระอาจารย์ผู้อธิบายพระสูตรเมื่อจะอธิบายถึงจิต ถึงมโน ถึงวิญญาณ ก็คัดเอาคำอธิบายในอภิธรรมมาใส่ไว้ในพระสูตรด้วย. เพราะฉะนั้น จึงเกิดความสับสนกันขึ้น, ดั่งเช่นบาลีพระสูตรกล่าวถึงจิต พระอาจารย์ผู้อธิบายก็คัดเอามาจากอภิธรรมว่า **"จิตฺตนฺติ วิญฺญาณํ วิญญาณชื่อว่าจิต,"** เป็นอย่างนี้เป็นพื้นตั้งแต่ชั้นอรรถกถาลงมา, อันนี้แหละเป็นเหตุให้สับสนกัน. ถ้าหากว่าแยกเสียดั่งที่กล่าวมาแล้วก็จะไม่สับสน.

พิจารณาดูในคัมภีร์อภิธรรมนั้น ท่านต้องการแสดงเพียงขันธ์ **๕** เท่านั้น. คือจำแนกขันธ์ **๕** ออกไปอย่างวิจิตรพิสดาร, วิญญาณก็จำแนกออกไปเป็นจิตต่าง ๆ อย่างวิจิตรพิสดาร, และเวทนา สัญญา สังขาร ก็จำแนกออกไปเป็นเจตสิกถึง **๕๒**, จาก ๓ ไปเป็น **๕๒**, แล้วรูปก็ยังจำแนกวิจิตรพิสดารออกไปอีกมากมาย, เพราะฉะนั้น เมื่อจับได้ว่าท่านต้องการจะอธิบายธรรมะแค่ขันธ์ **๕** ให้พิสดาร. ท่านจะเรียกว่าจิต ว่ามนะ หรืออะไร ๆ ก็ตาม เราก็เข้าใจไปตามที่ท่านประสงค์ ก็เป็นการไม่ยุ่ง แต่ก็ไม่ควรจะไปอธิบายให้ปะปนกัน.

และที่ท่านจำแนกจิตไว้ถึง **๘๙** ดวงนั้น ก็ด้วยยกเอาเจตสิกขึ้นมาเพียง ๓ ข้อเท่านั้น คือ **เวทนา ๑ ญาณะ** *ความรู้* **๑ สังขาร** *คือปรุงขึ้นเอง หรือว่าต้องกระตุ้นเตือน* ๑, เจตสิกมีถึง **๕๒** ยกขึ้นมาเพียง ๓ ข้อ ยังแจกออกไปตั้ง **๘๙,** คราวนี้ถ้ายกทั้ง **๕๒** ก็จะได้จิตนับหาถ้วนไม่ เพราะฉะนั้น จิตที่แจกไว้นั้น ก็หมายความว่ายกขึ้นมาไว้เป็นตัวอย่างเท่านั้น. จิตของคนก็เป็นอย่างนั้น เพียงในระยะครู่หนึ่งก็มีความคิดไปต่าง ๆ มากมาย.

ปฏิสนธิและจุติ

เรื่องในอภิธรรมบางประการก็สันนิษฐานว่า ท่านเก็บเอามาจากความเชื่อเก่า ดั่งเรื่องสวรรค์ ๖ ชั้น เป็นต้น, แต่ก็เป็นเรื่องที่ควรทราบ โดยที่สุดแม้ในฐานะเหมือนอย่างเป็นวรรณคดี, และการ

สันนิษฐานโดยเหตุผลนั้นก็มีทางที่จะพึงทำได้, การที่นำมาเล่าก็จะเล่าไปตรง ๆ ตามที่ท่านแสดงไว้ก่อน. จะกล่าวถึงเรื่อง **ปฏิสนธิ** และ **จุติ** เป็นพิเศษ เก็บจากที่ท่านแสดงไว้ในปริจเฉทต่าง ๆ.

ปฏิสนธิ นั้นมี ๔ คือ

๑. อปายปฏิสนธิ	*ปฏิสนธิในอบาย, อบาย แปลว่า ภพชาติที่ปราศจากความเจริญ.*
๒. กามปฏิสนธิ	*ปฏิสนธิในภพชาติที่เป็นสุคติชั้นกามาพจร คือยังหยั่งลงในกาม.*
๓. รูปาวจรปฏิสนธิ	*ปฏิสนธิในภพชาติที่เป็นรูปาวจรคือหยั่งลงในฌานที่มีรูปเป็นอารมณ์.*
๔. อรูปาวจรปฏิสนธิ	*ปฏิสนธิในภพชาติที่เป็นอรูปาวจร คือหยั่งลงในฌานที่มีอรูปเป็นอารมณ์.*

ที่เรียกว่าอบายนั้น ท่านแสดง **อบายภูมิ** คือภูมิชั้นที่เรียกว่าอบายไว้ **๔** ได้แก่

๑. นิรยะ แปลตามศัพท์ว่า *ที่ที่ไร้ความเจริญ* เราแปลกันว่า *นรก.*

๒. ติรัจฉานโยนิ *กำเนิดดิรัจฉาน* ได้แก่ สัตว์ดิรัจฉานทุกประเภท.

๓. เปตวิสยะ *วิสัยเปรต* ได้แก่ภูมิภพของเปรต หมายถึงสัตว์จำพวกหนึ่งที่เกิดมาเพื่อรับผลของกรรมที่เป็นส่วนเศษ เช่นว่าเมื่อไปนรกแล้ว หลุดจากนรก แต่เศษของกรรมนั้นยังไม่หมดก็ต้องไปเกิดเป็นเปรต ใช้เศษของกรรมไปจนหมดก่อน.

๔. อสุรกายะ แปลว่า *สัตว์ที่มีกายไม่กล้า* ก็น่าจะได้แก่พวกผีต่าง ๆ ไม่ปรากฏกายออกมาโดยเปิดเผย.

๔ จำพวกนี้เรียกว่า **อบายภูมิ**, ปฏิสนธิในสัตว์ทั้ง **๔** จำพวกนี้ก็เรียกว่า **อปายปฏิสนธิ.**

ส่วนมนุษย์กับสวรรค์ ๖ ชั้น ตั้งต้นแต่ชั้นจาตุมหาราช จนถึงชั้นปรนิมมิตวสวัตตี รวมเป็น ๗ ทั้งมนุษย์ นี้เรียกว่าเป็น **ภูมิสุคติ** ที่เป็นชั้นกามาพจร, เมื่อปฏิสนธิใน ๗ จำพวกนี้ก็เรียกว่าปฏิสนธิในกามสุคติ เป็น **กามสุคติปฏิสนธิ.**

ฉะนั้น เมื่อรวมอบายภูมิ ๔ กับกามสุคติภูมิอีก ๗ เป็น ๑๑, ๑๑ ภูมินี้เรียกว่า **กามาวจรภูมิ** *ภูมิที่หยั่งลงในกามทั้งหมด.*

ส่วนภูมิของพรหมที่ไปเกิดเพราะได้รูปฌานก็เรียกว่า **รูปาวจรภูมิ,** ปฏิสนธิในภูมินี้ก็เรียกว่า **รูปาวจรปฏิสนธิ.**

ภูมิของผู้ได้อรูปฌาน ก็เรียกว่า **อรูปภูมิ**, ปฏิสนธิในภูมินี้ก็เรียกว่า **อรูปาวจรปฏิสนธิ.**

คราวนี้ เมื่อว่าถึงจิตที่จะทำให้ไปปฏิสนธิในภูมิเหล่านั้น, จิตที่เป็นอกุศลวิบากที่เรียกว่า **สันตีรณจิต** ซึ่งประกอบด้วยอุเบกขาอันเป็นอกุศลวิบากก็ให้ปฏิสนธิในอบายภูมิ.

ส่วนที่จะให้เกิดในชั้นมนุษย์นั้น เป็นจิตที่เป็นกุศลวิบาก อันตรงกันข้าม, แต่ว่าก็ยังมีต่างกัน, ถ้าเป็นกุศลวิบากจิตที่เป็นชั้นอ่อนก็ให้เกิดเป็นมนุษย์ซึ่งทุรพลวิการหรือว่าขาดแคลน. ดั่งเช่นตั้งปัญหาว่า คนที่มีสติปัญญาทึบที่สุดหรือใบ้บ้าเสียจริตนั้น เกิดด้วยกุศลจิตเช่นไร, นี่ท่านก็ตอบว่า เกิดด้วยกุศลจิตที่เรียกว่า **ทุเหตุกะ** แปลว่า *มีเหตุสอง.*

เหตุที่เป็นเหตุฝ่ายกุศลนั้น กล่าวเป็นชื่อไว้ ๓ คือ **อโลภะ อโทสะ อโมหะ** ดั่งที่ได้แสดงแล้ว, แต่ถ้ามีเหตุเพียง ๒ คือมีอโลภะ อโทสะ, แต่ว่าขาดอโมหะ คือแปลว่าขาดปัญญา อาจจะหมายความว่ามีน้อยก็ได้, เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็ให้เกิดมาเป็นคนทึบมากหรือว่าบ้าใบ้เสียจริต, แม้มีเหตุสาม คือ มีอโลภะ อโทสะ อโมหะเป็นเหตุ แต่ว่าอ่อน, ก็ทำให้ระดับของความเป็นมนุษย์พร้อมทั้งเครื่องแวดล้อมต่าง ๆ อ่อนลง, ถ้าเหตุที่เป็นกุศลทั้งสามนี้บริบูรณ์และมีกำลังแรง ความเป็นมนุษย์และสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ ก็สมบูรณ์.

จิตต่าง ๆ ตามที่ท่านจัดเอาไว้เป็นกุศลจิตหรืออกุศลจิตนั้น ก็หมายถึงจิตที่มีกำลังแรงจนถึงเป็นตัวกรรม คือว่ามีกำลังแรงจนถึงเกิดเป็นเจตนา ได้แก่จิตที่เป็นชั้นชวนะทั้งหลาย, ถ้าเป็นจิตที่ไม่แรงถึงอย่างนั้น ก็ยังไม่เป็นกุศลอกุศล คือยังไม่เป็นตัวกรรมนั่นเอง, อย่างที่เรียกกันในปัจจุบันว่าเป็น**จิตใต้สำนึก** แต่จิตที่เป็นตัวกรรมได้นั้น เป็นจิตที่มีกำลัง มีเจตนาทำนองเป็นจิตสำนึก.

ตัวกรรมนั้นก็ดั่งที่ได้เคยทราบแล้วว่า กรรมที่เป็นตัวเดิมก็คือ **เจตนา**, กรรมที่เป็นตัวรองก็คือการกระทำที่สืบจากเจตนาออกไปเป็นการงานอย่างใดอย่างหนึ่ง, ดั่งที่มีพระพุทธภาษิตว่า **"เจตนาหํ ภิกฺขเว กมฺมํ วทามิ** *ภิกษุทั้งหลายเรากล่าวเจตนาคือความจงใจว่าเป็นตัวกรรม, เพราะว่าบุคคลตั้งเจตนาขึ้นแล้วจึงทำทางกายบ้าง ทางวาจาบ้าง ทางใจบ้าง*[๔]" ฉะนั้น ในคัมภีร์อภิธรรมนี้จึงได้จำแนกกรรมไว้หมวดละ ๔ ข้อ รวมเป็น ๓ หมวดด้วยกัน.

กรรรม ๑๒

หมวดที่หนึ่ง จำแนกกรรมไว้ตาม **กิจ** คือ*หน้าที่* กิจ แปลว่า *การงานที่พึงกระทำ* ก็หมายถึงหน้าที่ ได้แก่

๑. **ชนกกรรม** *กรรมที่ให้เกิด*
๒. **อุปปัตถัมภกกรรม** *กรรมที่อุปถัมภ์*
๓. **อุปปีฬกกรรม** *กรรมที่เบียดเบียน*
๔. **อุปฆาตกกรรม** *กรรมที่ตัดรอน.*

ชนกกรรม กรรมที่ให้เกิดนั้น ได้แก่ กรรมที่ให้ถือปฏิสนธิในภูมิใดภูมิหนึ่งดั่งกล่าวมาแล้ว

อุปปัตถัมภกกรรม กรรมที่อุปถัมภ์นั้น ได้แก่ กรรมที่คอยอุปถัมภ์, อุปถัมภ์อะไร ก็อุปถัมภ์ชนกกรรมนั้นเอง, ถ้าชนกกรรมส่งให้เกิดมาดี ก็อุปถัมภ์ให้ดีนานและมากขึ้น, ถ้าชนกกรรมส่งให้เกิดมาไม่ดี ก็อุปถัมภ์ให้ไม่ดีนานและให้ไม่ดีมากขึ้น คือว่าดีก็อุปถัมภ์ให้ดีนานและมากขึ้น ชั่วก็อุปถัมภ์ให้ชั่วนานและมากขึ้น.

อุปปีฬกกรรม กรรมที่เบียดเบียน, ได้แก่ ถ้าชนกกรรมส่งให้เกิดมาดี ก็เบียดเบียนให้ดีน้อยเข้าหรือว่าให้ดีนั้นมีสั้นเข้า, คือแปลว่าให้ดีไม่สะดวก ต้องขัดข้องอย่างใดอย่างหนึ่ง ถ้าชนก

---

[๔] องฺ. ฉกฺก. ๒๒/๔๖๔/๓๓๔.

กรรมส่งให้เกิดมาไม่ดี ก็เบียดเบียนให้ไม่ดีนั้นน้อยเข้าสั้นเข้า ทำให้ผลที่ไม่ดีต่าง ๆ ดำเนินไปไม่สะดวก.

อุปฆาตกกรรม กรรมที่ตัดรอน อันนี้แรงกว่าอุปปีฬกกรรม, คือถ้าชนกกรรมแต่งให้เกิดมาดี ก็ตัดรอนให้เป็นไม่ดีตรงกันข้ามทีเดียว, ถ้าชนกกรรมแต่งให้เกิดมาไม่ดี ก็ตัดรอนให้กลับเป็นดีตรงข้ามทีเดียว, บางทีก็ตัดรอนถึงชีวิต คือควรจะได้จะถึงอะไรสักอย่างหนึ่ง ก็มามีอันเป็นให้สิ้นชีวิตลงโดยฉับพลัน.

กรรมจำแนกโดยกิจคือหน้าที่ เป็น ๔ ข้อ

หมวดที่ ๒ จำแนกโดย **กาล** ที่ให้ผล ได้แก่

๑. **ทิฏฐธรรมเวทนียกรรม** *กรรมที่ให้เสวยผลในปัจจุบัน*

๒. **อุปปัชชเวทนียกรรม** *กรรมที่ให้เสวยผลในภพหน้า ที่เป็นอันดับจากภพในปัจจุบัน*

๓. **อปราปรเวทนียกรรม** *กรรมที่ให้เสวยผลในภพสืบ ๆ*

๔. **อโหสิกรรม** *กรรมที่ได้มีแล้ว.*

ทิฏฐธรรมเวทนียกรรม กรรมที่ให้เสวยผลในปัจจุบันนั้น หมายถึงกรรมอย่างแรงมากที่ให้ผลในปัจจุบันนี้ทีเดียว, เทียบได้เหมือนอย่างว่าบุคคลที่ได้กระทำความชอบเป็นพิเศษ ต่อชาติ ศาสนา หรือพระมหากษัตริย์ และได้รับสุขสนองผลในปัจจุบัน ในด้านตรงกันข้ามก็เหมือนกับบุคคลที่ประกอบกรรมมีโทษร้ายแรง ได้รับทุกข์สนองผลในปัจจุบัน, ในด้านของศาสนาก็มีตัวอย่างเช่น การที่บำเพ็ญทานในพระอรหันต์ โดยเฉพาะที่ได้เล่าไว้ในเรื่องต่าง ๆ. ได้ใส่บาตรแก่พระปัจเจกโพธิ หรือพระอรหันต์ที่เข้านิโรธสมาบัติ, โดยปรกติว่าท่านเข้า ๗ วัน ออกจากนิโรธสมาบัตินั้นแล้วก็บิณฑบาต, แล้วใครได้ใส่บาตรท่านตอนนั้นละก็กุศลแรงนัก ให้ผลในภพชาติปัจจุบัน

อุปปัชชเวทนียกรรม กรรมที่ให้เสวยผลในภพหน้าซึ่งเป็นอันดับจากภพนี้, ก็ได้แก่ อนันตริยกรรมในฝ่ายชั่ว, หรือว่ามหัคคตกรรมในฝ่ายดี หมายถึงการได้สมาธิอย่างสูงจนเป็นชั้นรูปฌานและอรูปฌาน, คือถ้าประกอบอนันตริยกรรมในฝ่ายชั่ว ก็ให้ผลคือว่าไปนรกในภพชาติอันดับนั้นทีเดียว, ถ้ามีมหัคคตกรรมดั่งกล่าวในฝ่ายดีก็ไปเป็นรูปพรหม อรูปพรหมในภพอันดับไปทีเดียว.

อปราปรเวทนียกรรม กรรมที่ให้เสวยผลในภพเป็นอันดับนั้น ก็หมายถึงกรรมที่ให้เสวยผลในภพที่เป็นลำดับ ๆ ไป ไม่กำหนดว่าภพไหน.

อโหสิกรรม กรรมที่ได้มีแล้ว นี้หมายถึงกรรมที่ให้ผลเสร็จแล้ว หรือว่ากรรมที่ชื่อว่าให้ผลเสร็จเพราะไม่มีโอกาสจะให้ผล, ได้แก่ กรรมที่พระอรหันต์ได้ทำไว้ก่อนแต่ท่านสำเร็จ และมีเวลากำหนดที่จะให้ผลแก่ท่านในชาติต่อ ๆ ไป แต่ว่าท่านสิ้นภพสิ้นชาติเสียแล้ว ฉะนั้น กรรมดั่งกล่าวก็ไม่มีโอกาสที่จะให้ผล อันนี้ก็เรียกว่าอโหสิกรรมเหมือนกัน.

รวมเป็น ๔ ข้อ จัดเป็นหมวดหนึ่ง ตามเวลาที่ให้ผล

อีกหมวดหนึ่งจัดตาม **น้ำหนัก** ที่ให้ผล คือ

๑. ครุกรรม *กรรมหนัก*
๒. อาสันนกรรม *กรรมที่ใกล้*
๓. อาจิณณกรรม *กรรมที่สั่งสมมา*
๔. กตัตตากรรม *กรรมที่สักว่าทำมา.*

ครุกรรม กรรมหนักนั้น ก็ได้แก่กรรมที่จะพึงให้ผลในปัจจุบันหรือในภพเป็นอันดับดั่งกล่าวแล้ว.

อาสันนกรรม กรรมใกล้นั้น หมายถึงกรรมเมื่อใกล้ตาย.

อาจิณณกรรม กรรมที่สั่งสมมา หมายถึงกรรมที่ได้ทำมาบ่อย ๆ.

กตัตตากรรม กรรมที่สักแต่ว่าทำ. นี่มีความหมาย ๒ อย่าง คือ หมายถึงกรรมที่นอกจาก ๓ ข้อดั่งกล่าวมาแล้ว หรือว่ากรรมที่ได้ทำโดยไม่มีเจตนา ซึ่งท่านว่าก็อาจจะให้ผลได้เหมือนกัน.

ท่านแสดงว่า ครุกรรมให้ผลก่อน. เมื่อครุกรรมไม่มี อาสันนกรรมก็ให้ผล. เมื่ออาสันน-กรรมไม่มี อาจิณณกรรม คือกรรมที่ทำมาบ่อย ๆ ก็ให้ผล. เมื่ออาจิณณกรรมไม่มี กตัตตากรรมก็ให้ผล.

ท่านเปรียบเหมือนอย่างว่า ยืนอยู่บนภูเขาหรือบนที่สูงแล้วก็โยนสิ่งต่าง ๆ ลงมา มีก้อนหิน ก้อนอิฐชิ้นไม้ใบไม้ใบหญ้าอะไรเป็นต้น ของที่หนักก็มาถึงพื้นดินก่อน ของที่เบากว่าก็หล่นมาถึงพื้นทีหลัง. กรรมทั้ง ๔ นี้เหมือนกัน. กรรมที่หนักก็ให้ผลก่อน กรรมที่อ่อนก็รอง ๆ ลงมา.

แต่ว่าข้อเปรียบเทียบอันนี้เคยถูกค้าน คือถูกค้านว่าไม่ถูกเสมอไปที่ว่าโยนของลงมา และของก็จะตกลงมาตามลำดับน้ำหนัก. เพราะว่าถ้าไปโยนในที่แห่งหนึ่งซึ่งสูบอากาศออกหมดแล้วของจะไม่ตกลงมาตามลำดับอย่างนั้น จะเท่ากันหมด ที่จริงข้อค้านนี้เห็นจะต้องใช้เป็นข้อยกเว้น ให้ใช้สำหรับพระอรหันต์ที่เหมือนอย่างว่าสูบเอากิเลสออกหมดแล้ว และเมื่อดับขันธ์ไปแล้วก็เป็นอันว่าเป็นอโหสิกรรมเสียทีเป็นหมดเรื่อง.

เพราะฉะนั้น จึงรวมกรรมที่แบ่งตามกิจไว้ ๔ ข้อหมวดหนึ่ง ตามเวลาที่ให้ผล ๔ ข้อหมวดหนึ่ง ตามน้ำหนักอีก ๔ หมวดหนึ่ง ก็รวมเป็น ๑๒ เรียกกันว่า กรรม ๑๒.

อีกอันหนึ่งคือเวร คำว่า **เวร** นี้เป็นผลที่เกิดขึ้นสืบมาโดยตรงจากกรรมชั่ว. คือเมื่อบุคคลประกอบกรรมชั่ว ซึ่งหมายความว่าจะต้องไปเบียดเบียนบุคคลใดบุคคลหนึ่ง. เช่นว่าเมื่อไปฆ่าเขาทำร้ายร่างกายเขา ก็ต้องมีอีกผู้หนึ่งที่ถูกฆ่าถูกทำร้ายร่างกาย. ลักทรัพย์เขา ต้องมีอีกผู้หนึ่งที่ต้องถูกลักทรัพย์ ดั่งนี้เป็นต้น. เพราะฉะนั้น บุคคลที่สองซึ่งต้องเป็นตัวกรรม คือเป็นผู้รับผลแห่งการกระทำของบุคคล เมื่อผูกใจเจ็บก็เกิดลักษณะขึ้นอีกอันหนึ่งเรียกว่า **เวร** ระหว่างบุคคลที่หนึ่งซึ่งเป็นผู้กระทำกรรม และบุคคลที่สองคือผู้ถูกกระทำ. ดั่งจะเห็นได้ในปัจจุบัน เมื่อบุคคลที่หนึ่งด่า. บุคคลที่สองซึ่งเป็นผู้ถูกด่า ถ้ามีความเจ็บแค้นขึ้นก็ด่าตอบ. เมื่อด่าตอบขึ้นบุคคลที่หนึ่งก็กลายเป็นบุคคลที่สอง และก็ต้องด่าตอบให้แรงขึ้นไปอีก. หนัก ๆ ขึ้นก็ถึงกับทำร้ายร่างกายกัน จนถึงฆ่าฟันกัน. ลักษณะดั่งกล่าวนี้แหละเรียกว่า **เวร.**

เวรเกิดจากการผูก คือการที่บุคคลที่สองผูกใจเจ็บและคิดทำการแก้แค้น, และเวรนี้ท่านว่าไม่ใช่ผูกกันแต่เฉพาะในปัจจุบันชาตินี้เท่านั้น ยังอาจจะผูกกันต่อไปถึงชาติภพอื่นต่อไปด้วย, และถ้ายังผูกกันอยู่ก็จะต้องมาพบกัน และทำการแก้แค้นกันเป็นการตอบแทนกันไปตอบแทนกันมา, อาจจะยืดเยื้อไปนานจนกว่าทั้งสองฝ่ายจะเลิกผูก ดั่งที่เราเรียกกันว่า **อโหสิกรรม,** ขอยืมเอาคำอโหสิกรรมมาใช้, และเมื่อเลิกผูกกันเมื่อใด เวรก็ระงับเมื่อนั้น.

เรื่องของการผูกเวรสืบชาติกันไปหลายชาตินี้มีตัวอย่างเทียบได้, เหมือนอย่างการที่ผูกเวรกันระหว่างชาติมนุษย์ อย่างบุคคลที่รวมกันอยู่เป็นประเทศชาติ แล้วถูกชาติใดมาข่มเหง รังแกก็ผูกใจเจ็บกันมา จนถึงชั้นลูกก็ยังรู้สึกเป็นศัตรูกัน ชั้นหลายก็รู้สึกเป็นศัตรูกัน, มีโอกาสขึ้นเมื่อใดก็แก้แค้นขึ้นเมื่อนั้น, นี่ก็ผูกเวรกันสืบกันไปหลายชั่วคน.

อันที่จริงในด้านดีก็เป็นเวรเหมือนกัน แต่เราไม่เรียกว่าเวร เราเรียกว่า **ความกตัญญูกตเวที,** เหมือนดั่งเมื่อบุคคลที่หนึ่งทำคุณให้ บุคคลที่สองซึ่งเป็นผู้รับคุณก็มีความกตัญญู นี่ก็เท่ากับว่าผูกใจรู้พระคุณของท่าน และมีกตเวทีคือตอบแทนพระคุณท่านตามโอกาส, อันนี้ก็เป็นเวรเหมือนกันแต่เป็นเวรไปในทางดี ซึ่งท่านไม่เรียก เรียกแต่ในทางตรงกันข้ามว่าเวร, ส่วนในทางดีเรียกว่ากตัญญูกตเวที. ทั้ง ๒ มีลักษณะเป็นทำนองเดียวกัน.

จุติจิต

ได้กล่าวถึงปฏิสนธิ และกรรมที่จำแนกออกเป็น ๔ หมวด กระจายออกเป็น ๑๒. บัดนี้จะได้กล่าวถึง **จุติจิต** คือ *จิตที่เคลื่อนออกจากภพนี้* สืบต่อไป

ท่านแสดงว่า **มรณะ** คือ *ความตาย* นั้น เกิดขึ้นด้วยเหตุ ๔ อย่าง คือ **๑. สิ้นอายุ ๒. สิ้นกรรม ๓. สิ้นทั้งสอง ๔. เพราะกรรมที่ตัดรอนอันเรียกว่าอุปัจเฉทกกรรม.**

สิ้นอายุ นั้น คือ เมื่อมีกำหนดแห่งอายุเท่าใด เมื่อถึงอายุเท่านั้นก็เรียกว่าสิ้นอายุ.

สิ้นกรรม นั้น มีกำหนดว่าจะต้องเสวยวิบากคือผลของกรรมอย่างใด เมื่อสิ้นวิบากของกรรมอย่างนั้นก็เรียกว่าสิ้นกรรม.

สิ้นทั้งสอง ก็คือสิ้นทั้งอายุสิ้นทั้งกรรม ตามที่กล่าวมาแล้ว.

พิจารณาดูเขตอายุก็สำเร็จด้วยกรรม แต่ว่าท่านมาตั้งไว้เป็นหัวข้ออีกอันหนึ่ง ก็น่าพิจารณาเห็นว่า เป็นการตั้งหัวข้อขึ้นตามที่เป็นไปโดยปรกติ, อย่างความตายของบุคคลบางคนพิจารณาดูแล้วก็อาจลงความเห็นได้ว่า ถึงคราวที่เขาสิ้นอายุ. อีกอย่างหนึ่ง โดยปรกติกำหนดอายุของบุคคลเรียกว่า **อายุกัป** (กำหนดอายุ) เช่น มีกำหนด ๘๐ ปี หรือว่า ๑๐๐ ปี ตามเกณฑ์ที่เป็นไปโดยมาก, เหมือนอย่างที่กล่าวไว้ในพุทธประวัติว่าพระพุทธเจ้า ถ้าทรงอธิษฐานอายุสังขารด้วยอิทธิบาทภาวนาก็จะพึงทรงดำรงอยู่กัปป์หนึ่ง หรือว่าเกินกัปป์หนึ่ง, ท่านแก้ว่าคำว่า **กัปป์หนึ่ง** หรือว่า **เกินกัปป์หนึ่ง** นั้น หมายถึง *อายุกัปปะ* หรือ *ชีวิตกัปปะ* ซึ่งมีกำหนดขนาด ๑๐๐ ปี ซึ่งนับว่าเป็นกำหนดอย่างมาก

ในยุค, เมื่อแก้อย่างนี้ก็อาจจะเป็นวิสัยที่จะเป็นไปได้, เมื่อดำรงชีวิตอยู่จนถึงอายุกัปปะดั่งกล่าวนั้นจึงสิ้นชีวิต ก็เรียกว่าตายเพราะสิ้นอายุได้เหมือนกัน, ส่วนข้อว่าสิ้นกรรมนั้น ก็อาจจะเห็นได้ในบางคนเมื่อได้รับผลของกรรม บางทีก็เป็นกรรมดีที่ชีวิตยังดำเนินอยู่ บางทีก็เป็นกรรมชั่วชีวิตก็ยังดำเนินอยู่, กรรมดีนั้นยกไว้ เพราะกรรมชั่วอย่างบางคนเสียจริตและก็ดำเนินชีวิตเช่นกินนอนอย่างสัตว์ดิรัจฉานบางจำพวก แต่ก็ไม่เจ็บไม่เป็นอะไรก็อยู่ไปได้, ถ้าหากว่าเป็นคนอื่นไปทำอย่างนั้นเข้าก็น่าจะเป็นโรคอะไรอย่างร้ายแรงเป็นอันตรายอย่างไม่ช้า, แต่บุคคลเช่นนั้นไม่เป็นอะไรก็อยู่ไปได้ และบางทีก็อยู่ไปได้นาน ๆ อย่างนี้ก็น่าจะเห็นว่าอยู่ได้ด้วยกรรม คือ ผลของกรรมชั่วที่จะต้องมาเป็นอย่างนั้นยังไม่สิ้น สิ้นกรรมเมื่อใดก็ตายเมื่อนั้น. และเรื่องนี้ก็ยังมีคติของเก่า ๆ ดั่งเช่นเป็นสมภารเจ้าวัดจะสร้างโบสถ์ขึ้นใหม่ ก็ถือกันว่าถ้าทำโบสถ์ให้เสร็จก็จะอายุสั้น. เพราะฉะนั้น ผู้ที่เชื่อมตินี้ก็จะต้องให้เหลืออะไรไว้อย่างหนึ่งที่ยังไม่เสร็จ นี่ก็กลัวว่าจะสิ้นกรรมหรือว่าสิ้นอายุเหมือนกัน. ก็จะต้องให้เหลืออะไรไว้อย่างหนึ่งที่ยังไม่เสร็จ นี่ก็กลัวว่าจะสิ้นกรรมหรือว่าสิ้นอายุเหมือนกัน. แต่ว่าความเชื่ออย่างนี้พิจารณาดูแล้วก็จะไม่มีเหตุผล และก็อาจจะเกิดการสังเกต. เพราะว่าการสร้างโบสถ์นั้นไม่ใช่ทำได้ง่ายและสมภารเจ้าวัดผู้สร้างโบสถ์ในชนบทนั้น โดยมากก็อายุมาก ๆ เมื่อดำริสร้างโบสถ์ขึ้น บางทีก็ใช้เวลานานปี บางทีก็ถึง ๑๐ ปี, เมื่อเป็นเช่นนี้ถึงจะไม่สร้างโบสถ์ก็ต้องตายแน่เหมือนกันเพราะนานปี, แล้วก็อาจจะเป็นอย่างนี้ เห็นกันหลายรายเข้า ก็เลยมักจะถือว่าสร้างโบสถ์เสร็จแล้วก็อายุจะสั้น.

ส่วนที่ตายเพราะ **อุปัจเฉทกกรรม** กรรมที่ตัดรอนนั้น ยกตัวอย่างก็เช่นประสบอุปัทวเหตุหรือว่าถูกฆาตกรรม ซึ่งโดยปรกติอายุก็จะดำเนินต่อไปอีก, แต่ว่าเมื่อมามีเหตุตัดรอนให้สิ้นชีวิตลงโดยปัจจุบันทันด่วน นี้ก็จัดเป็นอีกประเภทหนึ่ง เป็นประเภทที่ ๔.

ท่านได้แสดงถึงจิตและอารมณ์ของจิตในขณะที่จะตายไว้ว่า ในเวลาที่บุคคลกำลังจะตายนั้น กรรมที่จะให้เกิดปฏิสนธิในภพอื่น หรือว่า **กรรมนิมิต** คือ เครื่องอุปกรณ์ต่าง ๆ ที่ได้เคยใช้มา เคยพบเคยเห็นมาในขณะที่ตนทำกรรมนั้น ๆ หรือว่า **คตินิมิต** คือคติที่ไปที่ตนจะต้องไปเสวยในภพที่จะเกิดขึ้นในลำดับ ก็จะปรากฏขึ้นในทวารทั้ง ๖ ทวารใดทวารหนึ่งตามกำลังของกรรม. ต่อจากนั้นจิตสันดานคือความสืบต่อของจิตก็จะปรารภคือหน่วงอยู่กับอารมณ์ที่มาปรากฏนั้น เป็นจิตที่บริสุทธิ์หรือว่าเป็นจิตที่เศร้าหมองตามกำลังของกรรมที่กำลังให้ผลอยู่ และก็น้อมหน่วงไปในคติคือที่ไปซึ่งจะต้องไปเสวยตามสมควรแก่ภพที่จะเกิดขึ้น มักจะเป็นไปดั่งนี้โดยมาก, และกรรมที่จะให้เกิดขึ้นต่อไปนั้น ซึ่งตนได้เคยกระทำไว้แล้ว ก็จะปรากฏเหมือนอย่างเป็นกรรมที่ตนกำลังกระทำอยู่ในบัดนั้น, ในฝ่ายชั่ว เช่น ได้ฆ่า ได้ลักไว้ ปาณาติบาตหรืออทินนาทานก็จะปรากฏ เหมือนกำลังกระทำอยู่ในเวลานั้น, หรือว่าในฝ่ายดี ทาน ศีล ที่ตนได้บำเพ็ญไว้ก็จะปรากฏ คล้ายกับว่าได้กำลังบำเพ็ญอยู่ในเวลานั้น, จุติจิต คือ จิตสุดท้าย ในภพปัจจุบันก็จะเกิดขึ้นในที่สุดของวิถีจิต หรือว่าในขณะที่สิ้นภวังคจิตแล้วก็ดับไป ตอนนี้เรียกว่าตาย.

ในอันดับของเวลาที่จุติจิตในภพก่อนเกิดขึ้นและดับไปนั้น ปฏิสนธิจิตซึ่งสืบต่อภพใหม่ก็

ปรากฏขึ้นทันที และก็ปรารภอารมณ์ที่จุติจิตในภพก่อนนั้นได้ยึดถือมาแล้วมาต่อเนื่องกัน.

สำหรับ **มรณะ** คือความตายจะมีขึ้นได้นั้น ก็ต่อเมื่ออารมณ์ปรากฏอยู่เฉพาะหน้า เป็นอารมณ์ที่ดำรงอยู่ด้วยกรรม หรือกรรมนิมิต หรือคตินิมิตดั่งกล่าวมาแล้ว มรณะกล่าวคือจุติจิตจึงเกิดขึ้น. โดยปรกตินั้น ท่านแสดงว่าบุคคลผู้ที่ได้ถือปฏิสนธิมาแล้ว จิตก็ปรารภอารมณ์หรือหน่วงอยู่กับอารมณ์ จำเดิมแต่ลำดับของปฏิสนธิจิตครั้งแรกนั้นเรื่อยมา จนถึงจุติจิตบังเกิดขึ้นในครั้งสุดท้าย. เมื่อวิถีจิตที่ดำเนินไปไม่เกิดมีขึ้น จิตนั้นก็ไม่ขาดสาย แต่ว่ายังสืบต่ออยู่เป็นภวังคจิต เป็นไปเหมือนอย่างกระแสน้ำ. และในที่สุดเมื่อจุติจิตบังเกิดขึ้นแล้วก็ดับ ปฏิสนธิจิตที่บังเกิดขึ้นในภพใหม่ก็ต่อเนื่องกันไปตามลำดับ เหมือนล้อของรถที่แล่นไป. ท่านแสดงไว้ในคัมภีร์อภิธรรมนี้ว่าอย่างนี้.

สำหรับพระสูตรนั้น พระพุทธเจ้าไม่ได้ตรัสแสดงไว้โดยละเอียดเหมือนอย่างที่กล่าวมา แต่ว่าได้ทรงแสดงโดยหลักธรรม. เช่นว่า *เมื่อจิตเศร้าหมองก็หวังทุคติได้ เมื่อจิตไม่เศร้าหมองก็หวังสุคติได้.* น้ำหนักในพระสุตตันตะที่พระพุทธเจ้าแสดงนั้น มุ่งทางปฏิบัติธรรม ดั่งเช่นตรัสให้ละชั่วทำดี ชำระจิตของตนให้ผ่องใส. และได้ทรงแสดงหลักของการปฏิบัติไว้ อันเป็นหลักที่จะพึงพิสูจน์ได้ด้วยตนเองให้รู้ได้ในปัจจุบัน. แต่ในด้านที่จะพึงรู้ได้เฉพาะตนสำหรับท่านผู้มีญาณพิเศษ ดั่งเช่นมี **จุตูปปาตญาณ** รู้จุติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลายไม่ได้ทรงแสดงไว้. เพราะแม้จะแสดงไว้ ก็รู้ได้เฉพาะผู้ที่มีญาณหยั่งรู้อันพอกันเท่านั้น และก็ไม่เกิดประโยชน์ในด้านปฏิบัติ. เพราะฉะนั้น จึงได้มุ่งแสดงชี้แจงในข้อที่จะเป็นประโยชน์ในด้านปฏิบัติ. ดั่งที่ใช้คำว่าเป็น **อาทิพรหมจรรย์** คือ *เป็นต้นพรหมจรรย์คือเป็นต้นความประพฤติดีประพฤติชอบ.*

มีข้อที่ควรสังเกต การใช้ศัพท์ คือ **อารมณ์** กับ **อาลัมพนะ** คำว่า **อารมณ์** นี้ เรียกตามศัพท์ว่า **อารัมมณะ** เขียน **ณ** การันต์. แต่ที่เขียนกันมักจะชอบใช้ **ย** การันต์ เป็นการเขียนไม่ถูก. ต้องใช้ **ณ** การันต์ และมักแปลกันว่า *สิ่งเป็นที่มายินดี.* โดยความนั้น หมายถึง *เรื่องที่จิตคิดหรือเรื่องที่จิตดำริ เรื่องที่จิตครุ่นถึง.* เมื่อจิตคิดถึงเรื่องรูป ก็เรียกว่า **รูปารมณ์** (อารมณ์คือรูป). เมื่อจิตคิดถึงเรื่องเสียง ก็เรียกว่า **สัททารมณ์** (อารมณ์คือเสียง) เป็นต้น. และตามที่ใช้โดยมากอายตนะภายใน ๖ มีตาหูเป็นต้น ถ้าเรียกว่า อายตนะ เช่น จักขุอายตนะ โสตายตนะ. อีกฝ่ายหนึ่งคืออายตนะภายนอก มีรูปเสียงเป็นต้นที่คู่กัน ก็เรียกว่าอายตนะเหมือนกัน เช่น รูปายตนะสัททายตนะ. แต่ถ้าเรียกอายตนะภายในว่าทวาร เช่น จักขุทวาร โสตทวาร ก็เรียกอายตนะภายนอกว่าอารมณ์ เช่น รูปารมณ์ สัททารมณ์ เป็นคู่กัน.

แต่ว่าในอภิธรรมมักใช้เรียกว่า **อาลัมพนะ** แปลว่า *ที่หน่วงหรือเครื่องหน่วง* หมายถึงเป็นที่หน่วงของจิตหรือเป็นเครื่องหน่วงของจิต เมื่อจิตหน่วงอยู่ในรูป ก็เรียกว่า **รูปอาลัมพนะ.** เมื่อจิตหน่วงอยู่ในเสียง ก็เรียกว่า **สัททาอาลัมพนะ.** โดยความก็เป็นอันเดียวกัน แต่ว่าใช้ศัพท์ขึ้นใหม่อีกศัพท์หนึ่ง.

อีกข้อหนึ่งก็คือคำว่า **จุติ ปฏิสนธิ** กับ **ชาติ มรณะ. จุติ** *เคลื่อน* **ปฏิสนธิ** *สืบต่อ* ใช้ในคัมภีร์นี้, **จุติจิต** *จิตที่เคลื่อน* **ปฏิสนธิจิต** *จิตที่สืบต่อ* ใช้อย่างนี้แสดงว่ามีผู้เคลื่อนออกไปและมีผู้ที่ปฏิสนธิคือสืบต่อในภพใหม่, เหมือนอย่างว่าออกไปจากบ้านหนึ่งและเข้าไปสู่อีกบ้านหนึ่ง ก็ต้องมีผู้ที่ออกไปจากบ้านเก่าแล้วก็เข้าไปสู่บ้านใหม่, ถ้าหากว่าไม่มีผู้ที่ออกไปและเข้าไป ก็ไม่เรียกว่าออก ไม่เรียกว่าเข้า ไม่เรียกว่าเคลื่อนไม่เรียกว่าต่อ, อันนี้ก็เป็นเงื่อนอันหนึ่งที่ควรคิด.

แต่ที่ใช้ว่า **ชาติคือเกิด** และ **มรณะคือตาย** นั้น เห็นได้ว่าใช้สำหรับสังขารร่างกาย โดยส่วนเดียว คือเมื่อก่อเกิดสังขารขึ้นก็เป็นชาติความเกิด และเมื่อสังขารร่างกายนี้แตกสลายก็เป็นมรณะความตาย, ถ้าหากว่าจะมีแต่มรณะคือความตายไปทุกส่วนทุกสิ่ง บุคคลก็มีชาติเพียงชาติเดียว แต่นี่มีมติการสืบชาติ เพราะฉะนั้น เมื่อมุ่งจะพูดถึงผู้ที่สืบชาติก็ต้องใช้คำว่า **จุติ ปฏิสนธิ.**

ในที่เช่นนี้ เมื่อพูดถึงสัตว์ ท่านแสดงว่า **จุติ อุปบัติ, จุติ** คือ *เคลื่อน* ก็เป็นคำเดียวกันกับคำคู่ต้น, **อุปบัติ** แปลว่า *เข้าถึง* ใช้แทนคำว่า **ปฏิสนธิ** ความเป็นทำนองเดียวกัน, ดั่งในจุตูปปาตญาณของพระพุทธเจ้าที่แสดงว่าทรงได้ในยามที่สองของราตรี, *ได้ทรงมีพระญาณหยั่งรู้ จุติและอุปบัติของสัตว์ทั้งหลายว่าเป็นไปตามกรรม. สัตว์ทั้งหลายที่ประกอบด้วยกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต ด่าว่าพระอริยเจ้า เป็นมิจฉาทิฏฐิ สมาทานกรรมของมิจฉาทิฏฐิ กายแตก ทำลายตายไปแล้ว ก็เข้าถึงอบาย ทุคติ วินิบาต นรก. ส่วนสัตว์ผู้ถึงพร้อมด้วยกายสุจริต วจีสุจริต มโนสุจริต ไม่ด่าว่าพระอริยเจ้า เป็นสัมมาทิฏฐิ สมาทานกรรมของสัมมาทิฏฐิ กายแตกสลายตายไปแล้วเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์*[๑] ในพระบาลีนี้ใช้คำว่า **สัตว์** ที่แปลว่า *ผู้ข้อง ข้องอยู่ด้วยอวิชชาความไม่รู้จริง ตัณหาความดิ้นรนทะยานอยาก อุปาทานความยึดมั่นถือมั่นเป็นต้น.*

แต่ว่าที่ชื่อว่าสัตว์นั้นอยู่ตรงไหน อยู่ตรงจิตหรือว่าตรงวิญญาณ และสัตว์ที่จะไปอุปบัติในภพใหม่นั้นอะไรไป ? นี้ท่านไม่ได้แสดงไว้, แต่ก็พึงเห็นได้ว่า ร่างกายนั้นไม่ไปแน่ เพราะว่าแตกทำลายอยู่ในโลกนี้. ส่วนที่จะพึงไปนั้น ก็เป็นสิ่งที่ไม่อยู่ในวิสัยของประสาท คือ จักขุประสาทโสตประสาทเป็นต้น, และเมื่อได้ค้างปัญหาไว้เช่นนี้ ผู้คิดในรุ่นต่อ ๆ มาจึงได้แสดงออกไปต่าง ๆ เรียกกันว่า วิญญาณบ้าง เรียกกันว่าจิตบ้าง.

ในอภิธรรมนี้ก็เป็นมติหนึ่ง ที่ท่านแสดงว่าปฏิสนธิจิตในภพใหม่นั้นเกิดต่อกันไปทีเดียว, แต่ว่าภวังคจิตที่เป็นตัวจิตยืนพื้นนั้น ขาดกระแสกันไปเสียตอนหนึ่ง ถ้าเหมือนอย่างกลุ่มด้ายก็แปลว่าด้ายนั้นขาดไปเสียตอนหนึ่งแล้วก็ตั้งกลุ่มใหม่, แต่ก็เกิดปฏิสนธิจิตขึ้นต่อกันไปทันทีเหมือนอย่างล้อรถ.

จิต

ได้กล่าวถึงจิตและเจตสิกมาแล้ว บัดนี้จะกล่าวถึงหมวดที่ ๓ คือ **รูป** ซึ่งเป็นที่อาศัยแห่งจิตและเจตสิก.

[๑] ที. ปาฏิ. ๑๑/๕๔/๒๘-๙.

รูปนั้น แบ่งออกเป็น ๒ หมวดใหญ่ คือ ๑. **มหาภูตรูป** แปลว่า *รูปที่เป็นภูตะใหญ่* ๒. **อุปาทายรูป** แปลว่า *รูปอาศัย.*

รูปที่เป็นภูตะใหญ่อันเรียกว่ามหาภูตรูปนั้น ได้แก่ **ปฐวีธาตุ** ธาตุดิน คือ ส่วนที่แข่นแข็ง, **อาโปธาตุ** ธาตุน้ำ ได้แก่ ส่วนที่เอิบอาบ **เตโชธาตุ** ธาตุไฟ ได้แก่ส่วนที่อบอุ่น, **วาโยธาตุ** ธาตุลม ได้แก่ ส่วนที่พัดไหว, หมายถึงรูปที่มีลักษณะดั่งกล่าว อันเป็นที่รวมของรูปที่มีลักษณะอาการต่าง ๆ

อุปาทายรูป แปลว่า *รูปอาศัย* ก็หมายถึงอาศัยอยู่กับมหาภูตรูปนั้น แบ่งย่อยออกไปเป็นหมวด ๆ คือ **ปสาทรูป** รูปที่เป็นประสาท คือ มุ่งถึงส่วนที่ให้สำเร็จการเห็น, การได้ยิน เป็นต้น. ส่วนที่ให้สำเร็จการเห็นก็เรียกว่าจักขุ, ส่วนที่ให้สำเร็จการได้ยินก็เรียกว่าโสตะ, ส่วนที่ให้สำเร็จการรู้กลิ่นก็เรียกว่าฆานะ, ส่วนที่ให้สำเร็จการรู้รสก็เรียกว่าชิวหา, ส่วนที่ให้สำเร็จการรู้สึกต่อสิ่งที่สัมผัสก็เรียกว่ากายะ. นี้คือส่วนที่เป็นประสาท คือให้สำเร็จกิจดั่งกล่าวมาแล้ว ไม่ได้มุ่งถึงส่วนประกอบต่าง ๆ, ดั่งเช่นที่เราพูดว่าลูกตา เราก็พูดรวม ๆ ถึงลูกตาทั้งหมด, แต่ว่าส่วนที่เป็นประสาทนี้มุ่งเฉพาะส่วนที่ให้สำเร็จการรู้เท่านั้น, ถ้าเป็นรูปของดวงตาทั้งหมดมีคำเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อักขิ แปลว่านัยน์ตา ประสาทรูปจึงมีอีกส่วนหนึ่ง.

โคจรรูป *รูปที่เป็นโคจร* คือ เป็นที่เที่ยวไปของจิต หมายถึงอารมณ์ของจิต, คำว่า **โคจร** นั้น *แปลตามศัพท์ว่า ที่เที่ยวไปของโค.* ธรรมดาว่าโคย่อมจะเที่ยวไปในที่ที่มีหญ้าเขียวสด ที่จะเป็นอาหารแห่งตน, จิตก็เหมือนกันก็ย่อมเที่ยวไปในอารมณ์ที่ปรารถนา, เพราะฉะนั้น จึงได้นำชื่อที่เที่ยวไปของโคอันเรียกว่าโคจรนั้นมาเป็นชื่อแห่งที่เที่ยวไปของจิตด้วย โดยเรียกว่าโคจรเหมือนกัน หมายถึงส่วนที่คู่กันกับปสาทรูปนั้น, ได้แก่ รูป คือส่วนรูปที่ตาได้เห็น, สัททะ เสียงที่หูได้ยิน, คันธะ กลิ่นที่จมูกได้รับ, รสะ รสที่ลิ้นได้ลิ้ม, และโผฏฐัพพะ สิ่งที่กายถูกต้อง อันโผฏฐัพพะคือสิ่งที่กายได้ถูกต้องนั้น ถ้าเต็มที่ก็ได้แก่ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม เพราะเป็นสิ่งที่กายถูกต้องได้ทั้งนั้น, แต่ท่านนับเอา ๓ ข้อ เว้นแต่น้ำ เพราะว่าน้ำนั้นท่านแสดงว่าเป็นธาตุผสม, เมื่อนับรวมโคจรรูปทั้งหมดก็เป็น ๕ เหมือนกัน, แต่ว่าท่านนับเพียง ๔ คือ นับ รูป, เสียง, กลิ่น, รส, เท่านั้น, ส่วนโผฏฐัพพะนั้นถือว่ารวมอยู่กับรูปข้อที่หนึ่ง คือเป็นรูปที่ตาเห็นด้วย และเป็นรูปที่กายถูกต้องได้ด้วย จึงรวมเข้าเป็นข้อเดียวกัน.

ภาวรูป *รูปที่เป็นภาวะ,* มี ๒ คือภาวะเป็นหญิงและภาวะเป็นชาย, ภาวะเป็นหญิงนั้นก็ได้แก่รูปที่มีลักษณะอันกำหนดได้ว่าเป็นหญิง ปุริสภาวะ ภาวะเป็นชายนั้นได้แก่รูปที่มีลักษณะอันจะพึงกำหนดได้ว่าเป็นชาย.

หทัยรูป *รูปหัวใจ* ก็ได้แก่หทัยวัตถุ แปลว่าที่ตั้งแห่งหทัย, โดยตรง หทัยวัตถุนั้นท่านหมายถึงหัวใจที่เป็นอวัยวะสำหรับสูบฉีดโลหิตในร่างกาย เพราะถือว่าเป็นวัตถุคือเป็นที่ตั้งของมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ อันรวมเรียกว่าเป็นหทัย.

ชีวิตรูป *รูปชีวิต* หมายถึงชีวิตินทรีย์ อินทรีย์คือชีวิต, เพราะว่าร่างกายทั้งหมดนี้ เมื่อยัง

มีชีวิต ชีวิตย่อมบำรุงรักษาไว้ ไม่ให้เน่าเปื่อยแตกสลาย ถ้าไม่มีชีวิตินทรีย์ ก็สิ้นผู้บำรุงรักษา ร่างกายก็เน่าเปื่อยแตกสลาย. เพราะฉะนั้น มุ่งถึงตัวมีชีวิตที่มีอยู่ในรูปทั้งสิ้น หรือว่ารูปทั้งสิ้นที่เป็นตัวมีชีวิตอยู่นี้ ตั้งชื่อว่าเป็นชีวิตรูป.

อาหารรูป *รูปอาหาร* ก็หมายถึงอาหารที่บริโภค เช่น คำข้าวที่บริโภค. โดยตรงก็หมายถึงโอชะ คือโอชะของอาหารที่ซึมซาบในร่างกาย มุ่งถึงอาหารที่ซึมซาบในร่างกายนี้ ก็ตั้งชื่อเรียกว่าอาหารรูป

ปสาทรูป ๕ โคจรรูป ๔ ภาวรูป ๒ หทยรูป ๑ ชีวิตรูป ๑ อาหารรูป ๑ กับมหาภูตรูปอีก ๔ ก็รวมเป็น ๑๘ นี้มีชื่อเรียกอีกหลายอย่าง เช่น

เรียกว่า **สภาวรูป** *รูปที่มีภาวะของตน* อย่างเช่นจักษุประสาท โสตประสาท ก็มีภาวะของตนเอง.

เรียกว่า **ลักขณรูป** แปลว่า *รูปที่มีลักษณะของตน* มีอธิบายเช่นเดียวกับสภาวรูป.

เรียกว่า **นิปผันนรูป** แปลว่า *รูปสำเร็จ* คือเป็นรูปที่สำเร็จรูปมาแล้ว อย่างจักษุประสาท โสตประสาทนั้น ก็มีรูปสำเร็จของตนเองมาแล้ว.

อนึ่ง ท่านยังแสดง **อุปาทายรูป** *รูปอาศัย* ไว้อีกหลายอย่าง คือ

ปริเฉทรูป แปลว่า *รูปเป็นที่กำหนด* หมายถึงอากาศธาตุ คือธาตุอากาศในร่างกายนี้, หมายถึงช่องว่างในร่างกายนี้, อธิบายว่าในร่างกายอันนี้ อวัยวะต่าง ๆ อยู่ตามที่แห่งตน ไม่ปะปนกัน, เช่น จักขุทั้งสองก็อยู่ตามที่ของตน โสตะคือหูก็อยู่ตามที่ของตน ก็เพราะมีอากาศธาตุเป็นเครื่องปันเขตแดน, ถ้าไม่มีเครื่องปันเขตแดน อวัยวะต่าง ๆ ก็จะปะปนกัน. เรื่องนี้ถ้าคิดดูตามความคิดแม้ในปัจจุบันนี้ก็มีเค้าเงื่อนอยู่ ดั่งเช่นที่บางท่านแสดงว่า ในร่างกายของคนนี้ มีช่องว่างอยู่มาก ถ้าจะยุบรวมเข้าไม่ให้เหลือช่องว่างอยู่เลยทั้งหมด ก็จะเล็กลงเพียงนิดเดียวเท่านั้น, ความคิดของบางท่านในปัจจุบันก็ว่าอย่างนี้, แต่ว่าในที่นี้ท่านแสดงว่า ปริเฉทรูป รูปเป็นเครื่องกำหนดเขตแดนได้แก่อากาศธาตุ.

วิญญัติรูป *รูปคือวิญญัติ* แปลว่า *เป็นเหตุที่รู้กัน* มี ๒ คือ **กายวิญญัติ** *กิริยาที่ให้รู้กันทางกาย* **วจีวิญญัติ** *กิริยาที่ให้รู้กันทางวาจา*, กายวิญญัติ ได้แก่ กิริยาที่กระทำทางกาย เช่น ชี้มือเพื่อให้ผู้อื่นรู้ความประสงค์ในสิ่งที่ชี้นั้น หรือว่าสั่นศีรษะเพื่อให้ผู้อื่นรู้ความประสงค์ว่าปฏิเสธ หรือว่าพยักหน้าเพื่อให้ผู้อื่นรู้ความประสงค์ว่ารับ เป็นต้น กิริยาทางกายที่สำหรับให้คนอื่นรู้ความประสงค์นี้เรียกว่า กายวิญญัติ, ส่วนการพูดให้คนรู้ความประสงค์ทางวาจาเรียกว่า วจีวิญญัติ, อันที่จริงถ้าเป็นกิริยาก็ไม่ใช่เรียกว่ารูป, แต่นี่หมายถึงว่าในการที่แสดงกิริยาทางกายทางวาจาเพื่อให้รู้ความประสงค์นั้น ก็ต้องแสดงด้วยรูป, เพราะฉะนั้น คนอื่นเขาจึงเห็นกาย คือเห็นกายที่แสดงกิริยาทางกาย เห็นกายที่แสดงกิริยาพูด, มุ่งถึงรูปที่ต้องแสดงกิริยาดั่งกล่าวนั้น เรียกว่าวิญญัติรูป.

วิการรูป *รูปที่วิการ* คือว่า *แปรเปลี่ยนไป* คือหมายความว่า เป็นรูปที่มีลักษณะอาการต่าง ๆ, ได้แก่ **รูปัสสลหุตา** *ความเบาแห่งรูป* หมายถึงว่ารูปของคนเป็นนี่เบา แต่ว่าถ้าเป็นรูปของ

คนตายก็หนัก, **รูปัสสมุทุตา** *ความอ่อนของรูป* ก็หมายถึงรูปของคนเป็นที่มีอาการอ่อนสลวย อย่างจะคู้แขนเข้าเหยียดแขนออกก็เคลื่อนไหวได้โดยสะดวก **รูปัสสกัมมัญญตา** *ความควรแก่การงานแห่งรูป* ก็หมายถึงรูปของคนเป็นที่ทำการงานอะไรได้โดยปรกติ และวิญญัติทั้ง ๒ ดั่งกล่าวมานั้น. แต่ว่าวิญญัติทั้ง ๒ ได้กล่าวแยกประเภทไว้แล้ว จึงนับวิการรูปเพียง ๓ นอกจากนั้น.

ลักขณรูป *รูปที่มีลักษณะเป็นเครื่องกำหนด,* ได้แก่ **รูปัสสอุปจโย** *ความสั่งสมแห่งรูป* หมายถึงความเกิดขึ้นและเติบโตมาโดยลำดับ, **รูปัสสสันตติ** *ความสืบต่อแห่งรูป* หมายถึงรูปที่สืบต่อกันมาโดยลำดับ, **รูปัสสชรตา** *ความชราแห่งรูป* ได้แก่ ความเปลี่ยนแปลงชำรุดทรุดโทรมมาโดยลำดับ, **รูปัสสอนิจจตา** *ความไม่เที่ยงแห่งรูป* หมายถึงลักษณะที่เรียกว่าไม่เที่ยงสุดท้ายก็คือความตาย. ความสั่งสมแห่งรูปและความสืบต่อแห่งรูปนั้นรวมเรียกว่า ชาติคือความเกิด, ความชราแห่งรูปนั้นรวมเรียกว่า ชรา ความแก่, ความไม่เที่ยงแห่งรูปนั้น ก็จัดเป็นมรณะความตาย, อันนี้เรียกว่า **ลักขณรูป** *รูปที่เป็นเครื่องกำหนด,* คือกำหนดให้เห็นความเกิด ความแก่ ความตาย. เพราะว่าความเกิด ความแก่ ความตายนั้นก็ปรากฏอยู่ที่รูป เห็นได้ที่รูป กำหนดได้ที่รูป. รูปที่แสดงลักษณะดั่งกล่าวมานั้น จึงเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ลักขณรูป.

ฉะนั้น จึงรวมรูปในตอนท้ายนี้เป็น **ปริจเฉทรูป** ได้แก่ อากาศธาตุ ๑ วิญญัติรูป ๒ วิการรูป ๓ ลักขณรูปอีก ๔ จึงรวมรูปทั้งหมดเป็น ๒๘. รูปทั้งปวงนี้ก็เป็นมหาภูตรูป ๔ อุปาทายรูป ๒๔.

ในรูปเหล่านี้ มีข้อที่ควรกำหนดไว้คือ **ปริจเฉทรูป** อันหมายถึงอากาศนั้นก็ไม่ใช่เป็นรูปแท้ เพราะว่าเป็นช่องว่าง แต่ว่าเป็นช่องว่างที่ประกอบอยู่ในร่างกายอันนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ท่านแสดงว่าในรูปเหล่านี้มีอยู่ ๘ ข้อที่รวมกันอยู่โดยไม่แยกกัน, ได้แก่ **วรรณะ** แปลว่า *สี* หมายถึงรูปที่ตาเห็น, รูปที่ตาเห็นนั้นท่านว่าเห็นได้แต่สี เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า **วรรณะ ๑ คันธะ** *กลิ่น* ๑ **รสะ** *รส* ๑ **โอชา** ได้แก่ โอชาที่เกิดจากอาหาร ๑ และ **มหาภูตรูป** ทั้ง ๔ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม, รวมทั้ง ๘ ประการนี้ เป็นรูปที่ไม่มีแยกกัน รวมกันอยู่เสมอ จึงเรียกว่า **อวินิพโภครูป** แปลว่า *รูปที่ไม่พรากออกจากกัน ไม่แยกออกจากกัน ส่วนรูปนอกจากนี้สามารถจะแยกออกจากกันได้,* จึงเรียกว่า **วินิพโภครูป** แปลว่า *รูปที่แยกออกจากกันได้.*

อนึ่ง พึงทราบเกร็ดในเรื่องของจิตเพิ่มเติมอีกเล็กน้อย ใน **มรณาสันนวิถี** คือ ใน *วิถีจิตที่ใกล้ต่อมรณะ* เมื่อจิตได้ยึดหน่วงอารมณ์แห่งกรรม, กรรมนิมิต, คตินิมิต ดั่งกล่าวมาแล้ว **จุติจิต** *จิตที่เคลื่อน* ก็เกิดขึ้น แล้วก็ดับไป ก็สิ้นภวังคจิต จึงขาดสายกันไปตอนหนึ่ง, **ปฏิสนธิจิต** ในภพใหม่ก็เกิดขึ้นสืบต่อไป.

คราวนี้ ในช่องว่างระหว่างจุติจิตและปฏิสนธิจิตนั้น ในวาทะที่กล่าวถึงจุติจิตนี้โดยตรงก็คือวาทะของฝ่ายเถรวาทนี้ได้แสดงเพียงว่า **ปฏิสนธิจิตนั้นเกิดติดต่อเป็นอนันตรปัจจัย** คือว่า เป็นปัจจัยที่เกิดสืบต่อกันเป็นลำดับไปทีเดียว, คือเมื่อจุติจิตเกิดดับไป ปฏิสนธิจิตก็เกิดขึ้นสืบต่อไป

ทันที, แต่ในระหว่างนั้น ภวังคจิตซึ่งเป็นตัวยืนพื้นก็สิ้นสุดเป็นอันขาดตอนไปเสียตอนหนึ่ง, เมื่อเป็นเช่นนี้ใครเป็นผู้ไปปฏิสนธิเป็นปฏิสนธิจิตขึ้นใหม่ ?

ข้อนี้ท่านได้เว้นไว้ไม่กล่าวถึง, กล่าวถึงแต่เพียงว่าเกิดขึ้นเป็นปฏิสนธิจิตเท่านั้น.

แต่ว่ามีวาทะอีกฝ่ายหนึ่ง ได้แสดงว่ามีช่องว่างอยู่ในระหว่าง คือ เป็น **อันตระ** คือเป็นช่องว่างในระหว่าง เรียกว่า **อันตรภาวะ** ภาวะที่มีอยู่ในระหว่างแห่งจุติจิตและปฏิสนธิจิตในภพใหม่.

เมื่อแสดงอย่างนี้ก็เป็นช่องให้ความสันนิษฐานแตกแยกออกไปเป็นต่าง ๆ กัน, แต่ว่าวาทะตามวาทะต้นนั้นไม่ได้แสดงอันตรภาวะคือช่องว่างในระหว่าง แสดงว่าต่อกันไปทีเดียว, แต่ไม่ได้ตั้งและตอบปัญหาว่าใครเป็นผู้ไปต่อ เพราะว่าสิ้นภวังคจิตขาดตอนกันไป เป็นอันว่าทิ้งปัญหาไว้ให้ไปตอบกันเอาเอง.

ส่วนขณะจิตหนึ่ง ๆ ที่ว่าประกอบด้วย **อุปาทะ** *ความเกิดขึ้น* **ฐิติ** *ความตั้งอยู่* **นิโรธะ** *ความดับ.* เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป เรียกว่าขณะจิตหนึ่ง ๆ, มีบางคัมภีร์แสดงว่าเร็วมาก ด้วยแสดงว่าเวลาขนาดดีดนิ้วมือหนหนึ่งก็ชนาดแสนโกฏิขณะจิต ว่าไว้อย่างนั้น, และอายุของรูปธรรม ๑๗ ขณะจิตเท่ากับอายุของรูปธรรมหนึ่งนั้น, รูปธรรมในที่นี้ บางคัมภีร์แสดงว่าไม่ใช่หมายถึง **รูปที่ตาเห็น**, แต่หมายถึง **อุณหเตโช** คือเตโชธาตุ อันได้แก่ความร้อนหรือความอบอุ่น, ก็คล้าย ๆ กับเป็น **พลังงานของรูป**. และในเรื่องที่เกี่ยวกับเตโชธาตุนี้ ในคัมภีร์อภิธรรมก็มีแสดงไว้คล้าย ๆ กับในปัจจุบันเหมือนกัน, คือที่เรียกว่าหนาวนั้น ท่านว่ามีเตโชธาตุน้อยเท่านั้น.

รูป ๒๘ ตามที่กล่าวมาแล้วนั้น ได้มีจัดปันประเภทอีกหลายอย่าง เช่นว่าจัดปันเป็นรูปหยาบ, เป็นสุขุมรูป รูปละเอียด.

ประสาททั้ง ๕ กับ โคจร คือวิสัยหรืออารมณ์ที่คู่กับประสาททั้ง ๕ เรียกว่าเป็นรูปหยาบ เช่น จักขุประสาทก็เป็นสิ่งที่มองเห็นจับต้องได้ และรูปที่ตาเห็นก็เป็นของหยาบ เพราะว่ามองเห็นได้จับต้องได้ หรือว่าอาจสัมผัสได้.

ส่วนรูปที่นอกจาก ๒ หมวดนี้เรียกว่าเป็น **สุขุมรูป** รูปละเอียด เช่น ชีวิตินทรีย์ อินทรีย์คือชีวิต, ซึ่งนับว่าเป็นชีวิตรูป, เป็นของละเอียด จับไม่ถูกว่าส่วนไหนมีลักษณะรูปร่างเป็นอย่างไร เพราะเป็นสิ่งที่ประกอบอยู่กับรูปทั้งปวง, หรืออย่างกิริยาที่ให้รู้ทางกายที่เรียกว่า กายวิญญัติ กิริยาที่ให้รู้ทางวาจาเรียกว่า วจีวิญญัติ ที่จัดเป็นรูปด้วยเพราะรูปแสดงอาการเช่นนั้น, จะจับตัววิญญัติทั้งสองนี้โดยเฉพาะก็ไม่ได้ เพราะว่าประกอบอยู่กับรูปอื่น ๆ นั้นเอง, รูปอื่นนั้นเองแสดงกิริยาและก็ตั้งชื่อเรียกขึ้นเป็นอีกพวกหนึ่ง, เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่าสุขุมรูปเป็นรูปละเอียด.

อีกอย่างหนึ่ง ตาและหูทั้งสองนี้ เรียกว่า เป็นรูปที่รับอารมณ์ที่ไม่ต้องมาถึงตัว เพราะว่า รูปที่ตาเห็น เสียงที่หูได้ยิน เป็นสิ่งที่มีอยู่ในที่ไกลจากตัวเอง แต่ว่า จมูก ลิ้น และกายนี้ เป็นรูปที่รับอารมณ์ที่ต้องมาถูกถึงตัว รวมทั้ง ๕ นี้ก็เรียกว่าเป็นรูปที่รับอารมณ์, แต่ว่านอกจากนี้ก็เรียกว่าเป็นรูปที่ไม่รับอารมณ์.

รูปทั้งปวงเหล่านี้มีสมุฏฐานที่เกิดได้แก่ **กรรม จิต ฤดู และอาหาร**, ทั้ง ๔ นี้เรียกว่าเป็น **รูปสมุฏฐาน**, แปลว่า *เป็นที่เกิด* หรือว่า *เป็นที่ตั้งของรูป.*

กรรมที่เป็นกุศลหรืออกุศลที่บุคคลได้ปรุงแต่งไว้, ได้ก่อให้เกิดรูปในปฏิสนธิ, เพราะฉะนั้น เมื่อหมายถึงรูปในปฏิสนธิ ก็เรียกว่าเป็นรูปที่เกิดจากกรรม.

จิตที่ดำเนินสืบต่อมาก็ทำให้เกิดรูปต่าง ๆ ที่เนื่องกับจิต เป็นต้น รูปที่เป็นกายวิญญัติ ให้รู้ทางกาย วจีวิญญัติ ให้รู้ทางวาจา นี่ก็เกิดจากจิตที่ก่อเจตนาให้แสดงกิริยาให้รู้ดั่งนั้น.

คราวนี้เมื่อรูปก่อกำเนิดขึ้น ตั้งอยู่ เตโชธาตุที่มีสมัญญา คือว่าเรียกกันว่าเย็น ว่าร้อน ก็มีส่วนช่วยดำเนินรูปสืบต่อไป, รูปที่เตโชธาตุสนับสนุนให้ดำรงอยู่และให้เพิ่มเติมขึ้น เรียกว่า เป็นรูปที่เกิดจากฤดู เกี่ยวแก่ดินฟ้าอากาศ.

และต้องอาศัยอาหาร กล่าวคือโอชาของอาหารที่ย่อยเป็นโอชาซึมซาบไปในร่างกายเป็นเครื่องบำรุงเลี้ยง, รูปที่เนื่องด้วยอาหารดั่งกล่าวนี้ ก็ชื่อว่าเป็นรูปที่เกิดจากอาหาร อันหมายถึงโอชาของอาหาร.

ส่วน **อวินิพโภครูป** รูปที่รวมกันเป็นกลุ่มเป็นก้อน แยกกันไม่ได้ มี ๘ อย่างที่แสดงแล้ว อันได้แก่วรรณะ (คือสี) คันธะ (กลิ่น) รสะ (รส) โอชาของอาหาร และภูตะทั้ง ๔ เป็น ๘ อย่าง, กับอากาศธาตุที่เกิดจากสมุฏฐานทั้ง ๔ รวมกัน.

ส่วน **ลักษณะรูป** รูปที่เป็นเครื่องกำหนดหมายให้เห็นไตรลักษณ์ ได้แก่ ความสั่งสมขึ้น ความสืบต่อ รวมเรียกว่า ชาติ ความเกิด และชราของรูป และความไม่เที่ยงของรูปอันหมายถึงมรณะความตาย อันนี้ไม่เกิดจากสมุฏฐานอะไร เพราะเป็นธรรมดา.

คราวนี้ ในรูปเหล่านี้ที่เราเรียกว่าอย่างหนึ่ง ๆ นั้น ความจริงไม่ใช่อย่างเดียว แต่ว่าอยู่รวมกันเป็นหมวด ดั่งเช่นเราเรียกว่าจักขุประสาท ก็ไม่ใช่จักษุเพียงอย่างเดียว แต่ว่าประกอบด้วยสิ่งอื่น ๆ รวมกันอยู่อีกมาก เป็นแต่เมื่อจะเรียกก็ยกเอาสิ่งที่เป็นประธานขึ้นมาเรียกเป็นชื่อเท่านั้น.

เพราะฉะนั้น รูปแต่ละอย่างความจริงจึงรวมกันอยู่เป็นหมวด ๆ ท่านเรียกว่า **รูปกลาปะ** แปลว่า *หมวดของรูป* หรือว่า *ก้อนหรือฟ่อนของรูป* เหมือนอย่างฟ่อนข้าว หรือฟ่อนหญ้า คือ ข้าวหรือหญ้าที่มามัดรวมกันเป็นฟ่อน และเมื่อจะหยิบยกไปข้างไหนก็หยิบยกไปเป็นฟ่อน ๆ, รูปนี่ก็เหมือนกัน ก็เรียกกันเพียงชื่อเดียว แต่ก็หมายถึงว่าติดกันไปเป็นฟ่อน.

รูปกลาปะ หมวดของรูปหรือว่าฟ่อนของรูปนี้ รวมทั้งหมดถึง ๒๑ แต่ว่าจะยกมาเป็นตัวอย่างเพียงบางหมวดเท่านั้น.

เช่นที่เรียกว่า จักขุประสาท เมื่อกระจายออกไปแล้วก็มีถึง ๑๐ อย่างรวมกัน ได้แก่ ชีวิต ๑ อวินิพโภครูปอีก ๘ กับจักษุอีก ๑ ก็รวมเป็น ๑๐ เรียกว่าจักขุทสกะ (หมวด ๑๐ รวมทั้งจักษุด้วย).

พิจารณาดูก็อาจจะเห็นได้ว่า ที่เรียกว่าจักษุประสาทนั้นก็จะต้องมีชีวิตประกอบอยู่ด้วย, จะต้องมีวรรณะ มีคันธะ มีรสะ และมีโอชา คือ อาหารประกอบอยู่ด้วย, จะต้องมีภูตะทั้ง ๔ ดิน น้ำ

ไฟ ลม ประกอบอยู่ด้วย, และจะต้องมีตัวจักขุประสาท คือ ตัวที่ทำให้มองเห็นประกอบอยู่ด้วย, เพราะฉะนั้น เมื่อเรียกว่าจักขุประสาทจึงไม่ใช่เป็นตัวประสาทนั้นเพียงอย่างเดียว ที่ท่านจำแนกไว้ถึง ๑๐ อย่าง, รูปอื่น ๆ ก็มีลักษณะเป็นอย่างเดียวกัน แต่ว่ามีจำแนกเอาไว้ถึงส่วนประกอบต่าง ๆ น้อยกว่าบ้าง มากกว่าบ้าง.

และรูปกลาปะเหล่านี้ก็เกิดจากสมุฏฐานทั้ง ๔ นั้นเช่นเดียวกัน

ที่เกิดจากกรรมมี ๙ กลาปะ ยกตัวอย่างเช่น จักขุทสกะ หมวดสิบทั้งจักษุดั่งกล่าวมานั้น.

ที่เกิดจากจิตมี ๖ กลาปะ เช่น วิญญัติทั้งสองดั่งกล่าวมานั้น

ที่เกิดจากฤดูคือดินฟ้าอากาศ, โดยเฉพาะที่ยกเตโชธาตุ เพราะว่าที่ชื่อว่าฤดูนั้น อุตุหรือฤดูก็หมายถึงเย็นหรือร้อนที่เป็นสมัญญาเรียกว่าเตโชธาตุ, ที่เกิดจากฤดูดั่งกล่าวมี ๔ กลาปะ เช่น ได้แก่เสียงที่พูด, เสียงที่พูดนั้นจะสำเร็จเป็นเสียงได้ก็ต้องประกอบด้วย อวินิพโภครูป ๘ แล้วก็ตัวเสียงก็รวมเป็น ๙ เรียกว่า **สัททนวกะ** (หมวด ๙ รวมทั้งเสียงด้วย), จะเกิดเป็นเสียงขึ้นได้ก็ต้องอาศัยอุตุ ถ้าไม่มีอุตุก็เป็นเสียงขึ้นไม่ได้, เพราะฉะนั้น หมวดเสียงนี้จึงชื่อว่าเกิดจากอุตุหมายถึงที่เป็นตัวเสียงขึ้นมา.

แต่ว่าที่จะเป็นวิญญัติ คือที่จะเป็นภาษาให้หมายรู้กันนั้น เกิดจากจิต ต้องมีจิตเข้ามาผสมมีเจตนาจะพูดออกไป.

ส่วนที่เกิดจากอาหารนั้น ท่านว่ามีสองกลาปะ ได้แก่ อวินิพโภครูปทั้ง ๘ ซึ่งเป็นตัวยืนพื้นเป็นรูปที่ยืนพื้นอยู่ และความเบา ความอ่อน, ความควรแก่การงานของกาย กับอวินิพโภครูปทั้ง ๘ นั้น ประกอบกันเป็นอีกหมวดหนึ่ง เรียกว่าหมวด ๑๑ คือว่าหมวด ๘ ที่เรียกว่า อวินิพโภครูปนั้นเป็นตัวยืนพื้น, เมื่อมีความเบาอย่างรูปของคนเป็น นี่ก็มีความเบาบวกเข้าอีกหนึ่ง, มีความอ่อนของรูป เช่น ว่าคู้แขนเข้าเหยียดแขนออกเข้าได้สะดวก นี่ก็บวกเข้าไปอีกหนึ่ง, มีความคล่องแคล่วควรแก่การงานทำโน่นทำนี่ได้ ก็บวกเข้าไปอีกหนึ่ง, ๘ บวก ๓ ก็เป็น ๑๑ จัดเป็นอีกหมวดหนึ่งเหล่านี้เกิดจากอาหาร.

และบางอย่างก็เกิดจากสมุฏฐานสองอย่าง หรือหลายอย่าง, เพราะฉะนั้น รูปที่แบ่งไว้ในอภิธรรมนี้จึงละเอียดพิสดาร เป็นการจำแนกที่น่าศึกษา.

รูปในกามโลก

ต่อจากนี้ท่านยังมีจำแนกไว้ถึงว่า ในกามโลกมีรูปอะไรอยู่บ้าง ในรูปโลกมีรูปอะไรอยู่บ้าง.

โดยปรกตินั้น ในกามโลกหรือโลกที่เป็นกามาพจร เช่น มนุษย์ทั่วไป เมื่อพูดถึงในประวัติกาลคือในกาลที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน ซึ่งไม่ได้หมายถึงการตั้งต้นก่อกำเนิด ก็จะได้รูปทั้งปวงดั่งที่กล่าวมาไม่บกพร่อง. แต่ท่านแสดงว่าสำหรับในเวลาปฏิสนธิ, จำพวกสัตว์ที่เป็นสังเสทชะ คือเกิดในเถ้าไคล หรือสัตว์จำพวกอุปปาติกะคือลอยเกิด อย่างมากก็จะปรากฏรูป ๗ หมวด ได้แก่

๑. จักขุ ๒. โสตะ ๓. ฆานะ ๔. ชิวหา ๕. กายะ ๖. ภาวะที่หมายถึงเพศ และ ๗. วัตถุที่หมายถึงหทัยรูป. แต่ว่าอย่างต่ำในบางครั้งก็อาจจะไม่มีจักขุ โสตะ ฆานะ และภาวะคือเพศ.

แต่สำหรับสัตว์ที่เป็น **ครรภเสยยกะ** คือ *สัตว์ผู้เกิดในครรภ์นั้น* ในตอนถือปฏิสนธิก็ปรากฏรูปสามหมวดก่อน คือ กาย ๑ ภาวะเพศ ๑ และวัตถุคือหทัย ๑, แต่สำหรับภาวะคือเพศนั้น ในบางคราวก็ไม่มี เช่น พวกกะเทย, ต่อจากนั้นรูปหมวดอื่น ๆ เช่นจักขุเป็นต้น จึงเกิดขึ้นตามลำดับ, หมายถึงปฏิสนธิทีแรก นี่เรียกว่าเป็นกรรมสมุฏฐาน, หมายถึงจิตดวงที่สองสืบจากปฏิสนธิไป นี่เรียกว่าเป็นจิตสมุฏฐาน, และหมายถึงกาลเวลาที่รูปดำรงอยู่เรียกว่า มีอุตุเป็นสมุฏฐาน, และก็หมายถึงการแผ่ไปของโอชา ก็เรียกว่ามีโอชาเป็นสมุฏฐาน.

ความเป็นไปของหมวดรูปที่มีสมุฏฐานทั้ง ๔ ในกามโลก คือ ในโลกที่เป็นกามาพจร เป็นไปไม่ขาดสายตลอดอายุ เหมือนอย่างเปลวประทีปหรือเหมือนอย่างกระแสน้ำที่ไหลเรื่อยไป.

แต่สำหรับในเวลามรณะ เมื่อดำเนินไปถึงจุติจิตแล้ว, ต่อจากนั้นรูปที่เกิดจากกรรมก็ไม่เกิดขึ้นอีกต่อไป และรูปที่เกิดจากกรรมที่เกิดขึ้นก่อนแล้วก็ดับไปพร้อมกับจุติจิต, ต่อจากนั้นรูปที่เกิดจากจิต รูปที่เกิดจากอาหารก็ขาด. แต่ว่ารูปที่เกิดจากอุตุก็ยังอาจสืบ ๆ ไปได้ชั่วคราว คือว่าหมายถึงกเฬวระคือซากศพของคนตายที่ยังคุมกันอยู่ ยังไม่แตกสลายสิ้นไปทันที.

ได้กล่าวถึงรูปในกามโลกมาแล้ว ต่อไปท่านได้แสดงถึงรูปในรูปโลกคือในโลกของพรหมผู้ได้ฌานที่มีรูปเป็นอารมณ์ ซึ่งเรียกว่า **รูปพรหม**.

ในโลกของพรหมนี้ไม่มีรูปที่เป็นหมวด ฆานะ (คือจมูก) ชิวหา (ลิ้น) กาย (กายประสาท) และภาวะคือเพศ กับไม่มีหมวดรูปที่เกิดจากอาหาร เพราะฉะนั้น ในเวลาปฏิสนธิของรูปพรหมจึงมีหมวดรูปแต่ ๓ หมวด คือ หมวดจักษุกับหมวดโสต และมีหทัยวัตถุที่ตั้งแห่งจิตใจกับมีหมวดรูปที่เป็นชีวิต แต่ในเวลาประวัติกาลคือเวลาที่สืบต่อไปจากปฏิสนธินั้น ก็มีรูปที่เกิดจากจิตและเกิดจากอุตุคือฤดูดั่งกล่าวนั้นด้วย.

ส่วนพวกสัตว์อีกชนิดหนึ่งที่ไม่มีสัญญา เรียกว่า **อสัญญีสัตว์** นี่ไม่มีทั้งตา ทั้งหู ทั้งหทัยวัตถุและทั้งเสียง และไม่มีทั้งรูปที่เกิดจากจิตทั้งหมวด, ในเวลาที่ก่อปฏิสนธิก็มีแต่ชีวิตเท่านั้น, และสืบจากก่อปฏิสนธิแล้ว รูปกายของอสัญญีสัตว์นั้นก็สืบต่อ เกิดจากอุตุคือฤดู, และก็เป็นรูปที่มีลักษณะเบาอ่อนและอาจจะควรแก่การงานได้ คือ เคลื่อนไหวอะไรได้บ้าง.

ในชั้นนี้กล่าวถึงแค่รูปภพเท่านั้น ไม่ได้กล่าวถึงในอรูปโลกหรืออรูปภพ (ภพของพรหมผู้ได้ฌานซึ่งมีอรูปเป็นอารมณ์) เพราะว่าไม่เกี่ยวกับรูปที่ท่านแสดงไว้.

รูปที่แสดงไว้ในอภิธรรมดั่งที่ได้นำมากล่าวไว้พอทราบเป็นแนวทางก็เพียงเท่านี้, แต่ถ้าจะต้องการทราบให้ละเอียดต้องศึกษาเป็นพิเศษ.

เรื่องจิต เจตสิก และรูปดั่งกล่าวมานี้ ผู้ที่สนใจศึกษาใช้เวลาศึกษากันในด้านเดียวก็เป็นเวลากว่าปี แล้วก็ต้องจดจำหัวข้อกันมากมายเหมือนกัน.

กำเนิดของคน

อภิธรรมปิฎกนี้ ผู้ที่วิจารณ์บางท่านก็ได้แสดงความเห็นว่า อาจเป็นอธิบายของพระสุตตันตปิฎกได้ในหลายประการ ในพระสุตตันตปิฎก บางเรื่องแสดงไว้แต่หลักใหญ่ ๆ บางทีก็อาจมาหาอธิบายเพิ่มเติมได้จากคัมภีร์อภิธรรม. หรือว่าบางทีดูรายละเอียดในคัมภีร์อภิธรรม แต่ยังไม่อาจจะประมวลหลักลงได้ ก็อาจจะไปหาหลักเป็นที่ประมวลได้ในสุตตันตปิฎก. ดั่งเช่นเรื่องการก่อกำเนิดของคน มีแสดงไว้ในอภิธรรมปิฎกดั่งที่กล่าวมาแล้ว เกี่ยวแก่รูปก็ตั้งต้นมีรูปชนิดไหนเกิดขึ้นบ้าง และเริ่มต้นด้วยจิตอะไรมาโดยลำดับ. แต่ก็ยังเป็นรายละเอียดในกระแสปัจจุบัน. ถ้าได้ศึกษาให้รู้คู่กันไปกับหลักเกณฑ์ที่มีไว้ในพระสูตรด้วย ก็จะได้ความรู้ที่สมบูรณ์ขึ้น เพราะฉะนั้น จะได้ยกถึงเรื่องก่อกำเนิดของคนในพระสูตรมากล่าวไว้เป็นการเทียบเคียงด้วย.

ใน **ธาตุวิภังคสูตร**[๗] ได้แสดงว่า บุรุษคือคนนี้ มีธาตุ ๖ ได้แก่ *ปฐวีธาตุ* ธาตุดิน *อาโปธาตุ* ธาตุน้ำ *เตโชธาตุ* ธาตุไฟ *วาโยธาตุ* ธาตุลม *อากาสธาตุ* ธาตุอากาศ และ*วิญญาณธาตุ* ธาตุรู้.

มีปัญหาว่าธาตุทั้ง ๖ นี้ก่อกำเนิดขึ้นตั้งแต่เมื่อไร.

ใน **ติกนิบาต อังคุตตรนิกาย**[๘] มีกล่าวขยายความไว้ว่า อาศัยธาตุทั้ง ๖ ครรภ์จึงก้าวลง คือตั้งครรภ์ เมื่อครรภ์ตั้งลง ก็เกิดนามรูป เพราะนามรูปเป็นปัจจัย ก็เกิดอายตนะ ๖ เป็นต้น. ตามพระบาลีนี้ส่องว่า ต้องมีวิญญาณธาตุ ธาตุรู้ซึ่งเป็นธาตุที่ ๖ ประกอบอยู่ด้วยครรภ์จึงก้าวลง ซึ่งหมายความว่าตั้งครรภ์.

ในการตั้งครรภ์นั้น ใน **มหาตัณหาสังขยสูตร**[๙] ได้กล่าวไว้มีความว่า เพราะประชุมแห่งองค์ ๓ ครรภ์จึงก้าวลง **หมาย**ความว่าตั้งครรภ์ คือมารดาบิดาสันนิบาต หมายความว่าอยู่ด้วยกัน ๑. มารดามีระดู หมายความว่าอยู่ในระหว่างระดู ๑. คันธัพพะ ท่านอธิบายว่าสัตว์ผู้เข้าถึงในครรภ์ คือสัตว์ผู้จะเกิดปรากฏขึ้น ๑. เพราะความประชุมแห่งองค์ ๓ เหล่านี้ ครรภ์จึงก้าวลง คือสัตว์ผู้เกิดในครรภ์มาถือกำเนิด ซึ่งถือกันว่าตั้งครรภ์นั้น มารดาบริหารครรภ์ ๙-๑๐ เดือน ก็คลอดบุตร. และโดยปรกติก็เลี้ยงด้วยโลหิตคือน้ำนมของตน.

การที่สัตว์มาถือกำเนิดในครรภ์ดั่งกล่าวนั้น เกิดเป็นตัวขึ้นทีเดียว หรือว่าตั้งต้นมาอย่างไรโดยลำดับ.

มีบาลีเล่าไว้ใน **สคาถวรรค สังยุตตนิกาย**[๑๐] ว่า ครั้งหนึ่งพระพุทธเจ้าได้ประทับอยู่ที่ภพ คือที่อาศัยของอินทกยักข์ ก็คงจะเป็นคนประเภทที่เขาเกรงกลัวว่าดุร้ายที่สุด เรียกว่า **อินทกะ** บนภูเขาอินทกูฏที่ใกล้กรุงราชคฤห์.

---

[๗] ม. อุ. ๑๔/๔๓๖/๖๗๙.

[๘] องฺ. ติก. ๒๐/๒๒๗/๕๐๑.

[๙] ม. มู. ๑๒/๔๘๗/๔๕๒.

[๑๐] สํ. สคา. ๑๕/๓๐๓/๘๐๑-๓.

ยักษ์ผู้นั้น ท่านกล่าวว่าเป็นผู้มีความเห็นว่า สัตว์ผู้เกิดในครรภ์นั้นก็เกิดเป็นตัวขึ้นมาทีเดียว ถ้าตั้งต้นเป็นจุดเล็ก ๆ ขึ้นมา ก็คงจะต้องย่อยเป็นอาหารไปหมด, เหมือนอย่างว่ามารดาได้บริโภคอาหารเข้าไป จะเป็นเนื้อหรือเป็นผักอะไรก็ตาม ก็ย่อยเป็นอาหารไปหมด, ถ้าหากว่าเด็กตั้งต้นเป็นจุดเล็ก ๆ ขึ้นมา ก็คงจะต้องย่อยไปหมด จะต้องเกิดเป็นตัวขึ้นมาทีเดียว, จึงได้กราบทูลถามพระพุทธเจ้า ซึ่งท่านได้ผูกเป็นคาถาไว้ว่า

"พระพุทธะทั้งหลาย ย่อมกล่าวว่า รูปไม่ใช่ชีวะ สัตว์นี้ ย่อมได้สรีระนี้อย่างไร กระดูกและเนื้อของสัตว์นั้น มาจากไหนกัน, สัตว์นี้ ย่อมข้อง คือบังเกิดในครรภ์อย่างไร"

พระพุทธเจ้า ได้ตรัสตอบที่ท่านได้ผูกเป็นคาถาไว้ว่า

"กลละมีขึ้นก่อน, จากกลละก็เป็นอัมพุทะ, จากอัมพุทะก็เป็นเปสิ, จากเปสิก็เป็นฆนะ, จากฆนะก็เกิดเป็นกิ่งที่แตกออกไป, ผม ขน เล็บเป็นต้นก็เกิดขึ้น, มารดาบริโภคโภชนะข้าวน้ำอันใด นรชนผู้อยู่ในครรภ์ของมารดานั้น ก็เลี้ยงอัตตภาพด้วยอาหารนั้นในครรภ์ของมารดานั้น"

ตามพระบาลีนี้ จึงมีจุดก่อกำเนิดเป็นกลละก่อน, ที่สองก็เป็นอัมพุทะ, ที่สามก็เป็นเปสิ, ที่สี่เป็นฆนะ, ที่ห้าก็แตกสาขา, และต่อไปก็เกิดส่วนอื่น ๆ.

พระอรรถกถาจารย์ได้กล่าวอธิบายไว้ว่า[๑] **กลละ** ที่เป็นจุดแรกก่อกำเนิดนั้น ประมาณหยาดน้ำมันงาติดที่ปลายด้าย ที่ฟั่นด้วยปลายขนทรายสามเส้น คือเป็นอย่างหยาดน้ำมันงานิดหนึ่ง ที่เรียกว่ากลละหนึ่ง มีในสัปดาห์ที่ ๑.

สัปดาห์ที่ ๒ ก็เป็น **อัมพุทะ** ว่ามีสีอย่างน้ำล้างเนื้อ.

สัปดาห์ที่ ๓ ก็เป็น **เปสิ** มีลักษณะคล้ายดีบุกเหลว หรือว่าอย่างน้ำใส ๆ ที่คั้นจากกะทิสด.

สัปดาห์ที่ ๔ ก็เป็น **ฆนะ** คือเป็นก้อนเนื้อกลม ๆ เหมือนไข่ไก่.

สัปดาห์ที่ ๕ จึงเป็น **สาขา** คือแตกเป็นกิ่ง ๕ กิ่ง ที่จะเป็นมือเป็นเท้า ๔ กิ่ง จะเป็นศีรษะอีก ๑ กิ่ง.

สัปดาห์ที่ ๖ ที่ ๗ จนถึงสัปดาห์ที่ ๔๒ ก็เปลี่ยนเป็นรูปที่บริบูรณ์ขึ้นเรื่อย จนถึงมีผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นต้น เป็นรูปบริบูรณ์ จนถึงคลอดออกมา.

นี่ก็เป็นเรื่องที่แสดงไว้ติดอยู่ในพระไตรปิฎก สัตว์มาเกิดขึ้นด้วยอย่างไร. และมีพระพุทธภาษิตตรัสตอบพระอานนท์ใน **อังคุตรนิกาย**[๒] เก็บเอามาเฉพาะที่ต้องการว่า

พระอานนท์ได้ทูลถามว่า ภพมีด้วยเหตุอะไร ?

พระพุทธเจ้าได้ตรัสถามพระอานนท์ว่า ถ้ากรรมให้วิบากในกามธาตุ ในรูปธาตุ ในอรูปธาตุ หมายความว่ากรรมที่จะให้ไปเกิดในรูปภพ อรูปภพ ถ้าไม่มี ภพต่าง ๆ ดังกล่าวจะปรากฏหรือ ?

พระอานนท์ก็กราบทูลว่า ปรากฏหามิได้

---

[๑] สา. ป. ๑/๓๕๑-๒.

[๒] อง. ติก. ๒๐/๒๘๗/๕๑๖.

พระพุทธเจ้าจึงได้ตรัสว่า **กมฺมํ เขตฺตํ** *กรรมเป็นเหมือนนา* **วิญฺญาณํ พีชํ** *วิญญาณ เป็นเหมือนพืชที่หว่านลงในนา,* **ตณฺหา สิเนโห** *ตัณหาเหมือนยางเหนียวมีอยู่ในพืช อันจะทำให้พืชนั้นปลูกงอกงามขึ้นได้.*

เพราะฉะนั้น เมื่อยังมี **กรรม วิญญาณ** และ **ตัณหา** อยู่ ก็ยังจะต้องไปเกิดในภพต่าง ๆ. คือหมายความว่า ยังมีอวิชชาเป็นเครื่องกั้นอยู่ ยังมีตัณหาเป็นสัญโญชน์คือเครื่องผูกอยู่, ในพระสูตรได้แสดงไว้โดยย่อดั่งนี้ คราวนี้เมื่อต้องการจะไปหารายละเอียดว่าในขณะที่ถือปฏิสนธินั้นจิตเป็นอย่างไร รูปเป็นอย่างไร เรื่อยไปจนถึงจุติ, นั่นก็ต้องไปดูรายละเอียดในอภิธรรม, แต่ว่าเมื่อจะประมวลเป็นหลักใหญ่ก็ไปหาได้จากพระสูตรดั่งกล่าวมานี้.

นิพพาน

หลักใหญ่ในอภิธรรมอีกอย่างหนึ่ง คือ **นิพพาน** ซึ่งเป็นหลักที่ครบ ๔, ท่านอธิบายไว้ในที่นี้ว่า เรียกว่า **นิพพาน** *ก็เพราะออกจากตัณหา* ที่มีชื่อเรียกว่า **วานะ** ซึ่งแปลว่า *เครื่องเสียดแทง* เหมือนอย่างลูกศรซึ่งเป็นเครื่องเสียดแทง, พูดอย่างง่าย ๆ โดยไม่ต้องอาศัยพยัญชนะในอภิธรรมหรือในที่อื่นก็ว่า เมื่อถอนลูกศรคือกิเลสในจิตใจออกทั้งหมดได้ ก็เป็นนิพพาน. เพราะฉะนั้น ตามสภาพ นิพพานจึงมีเพียงอย่างเดียว, แต่อาจจำแนกโดยเหตุบางประการได้สองคือ

สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ แปลว่า *นิพพานธาตุที่มีปัญจขันธ์เหลือ* ได้แก่ นิพพานของพระอรหันต์ผู้ยังมีชีวิตอยู่ และ.

อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ แปลว่า *นิพพานธาตุที่ไม่มีปัญจขันธ์เหลือ* ได้แก่ นิพพานธาตุของพระอรหันต์ผู้ที่ดับขันธ์แล้ว.[๑๓]

อีกอย่างหนึ่ง อาจจะแยกโดยอาการได้เป็น ๓ คือ

สุญญตนิพพาน *นิพพานที่ว่างกิเลส*

อนิมิตตนิพพาน *นิพพานที่ไม่มีกิเลสเป็นนิมิตเครื่องหมาย.*

อัปปณิหิตนิพพาน *นิพพานที่ไม่มีกิเลสเป็นที่ตั้ง* [๑๔]

ชื่อทั้ง ๓ นี้ บางอาจารย์อธิบายอิงหลักไตรลักษณ์ คือ

เมื่อพิจารณาไตรลักษณ์ข้อ **อนัตตา** ที่ว่าปัญจขันธ์ไม่ใช่ตัวตน จนจิตว่างจากความยึดถือว่าเป็นตัวเป็นตน บรรลุนิพพานคือความดับกิเลส นิพพานของผู้พิจารณาดั่งนี้ก็เรียกว่า **สุญญตนิพพาน.**

เมื่อพิจารณาไตรลักษณ์ข้อว่า **ไม่เที่ยง** คือปัญจขันธ์ไม่เที่ยงเปลี่ยนแปลงไปเรื่อยจนดับ **อนิจจา** ความไม่เที่ยงปรากฏชัด จะกำหนดลงไปตอนไหนว่าเที่ยงสักแห่งหนึ่งก็ไม่ได้, ความไม่มี

---

[๑๓] องฺ. นวก. ๒๓/๓๙๓/๒๑๖.

[๑๔] ขุ. ปฏิ. ๓๑/๓๕๓/๔๖๙.

นิมิต คือไม่มีที่กำหนดหมาย ก็ปรากฏขึ้น, เมื่อบรรลุนิพพาน ก็เรียกว่า **อนิมิตตนิพพาน** *นิพพานที่ไม่มีนิมิต.*

เมื่อพิจารณาไตรลักษณ์ข้อว่า **ปัญจขันธ์เป็นทุกข์** หมายความว่าตั้งอยู่คงที่ไม่ได้ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปเรื่อย, เมื่อตั้งอยู่ไม่ได้ก็หาที่ตั้งของปัญจขันธ์ไม่ได้ จะไปตั้งอยู่ตรงไหนก็เป็นทุกข์ไปทั้งนั้น บรรลุนิพพาน, นิพพานของท่านผู้พิจารณาดั่งนี้ ก็เรียกว่า **อัปปณิหิตนิพพาน** *นิพพานที่ไม่มีที่ตั้ง.*

แต่อันที่จริงตามหลักนั้น ไตรลักษณ์ก็ต้องพิจารณาทั้งสามข้อ และจะต้องพิจารณาเป็นหมวดคือทั้งอนิจจตา ทุกขตา อนัตตตา ความสิ้นกิเลสถึงจะปรากฏขึ้นได้, เพราะฉะนั้น อธิบายของท่านดั่งกล่าวมานี้ จึงเป็นอธิบายแยกไปตามอาการเท่านั้น. แต่ตามทางปฏิบัติแล้วต้องพิจารณา ๓ ลักษณะนั้นประกอบกัน.

รวมหลักใหญ่ ในอภิธรรมที่ท่านอนุรุทธาจารย์ได้ยกเป็นหลักประมวลเป็น ๔ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน. ในคัมภีร์เถรวาทฝ่ายเรา แสดงว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงอภิธรรม ๗ คัมภีร์แด่พระพุทธมารดาในเทวโลกชั้นดาวดึงส์. ได้สอบถามดูว่าทางมหายานเขาว่าอย่างไรกันในเรื่องนี้, ก็ได้รับคำตอบว่า มีแสดงเรื่องพระพุทธเจ้าไปเทศน์โปรดพระพุทธมารดาบนสวรรค์เหมือนกัน, แต่ว่าไม่ได้แสดงอภิธรรม แสดงพระสูตร ๆ หนึ่ง. อภิธรรมในมหายานก็มีเหมือนกัน แต่ไม่ได้ยืนยันว่าเป็นพระพุทธภาษิตเหมือนอย่างในเถรวาทเรา **อภิธรรมในมหายาน** นั้นเป็นทำนองอรรถกถา คือเป็นคัมภีร์อธิบายพระสูตร มีชื่อคัมภีร์ก็แตกต่างจากอภิธรรมทั้ง ๗ ในฝ่ายเถรวาทเรา, แต่ว่าเนื้อความนั้นจะมีคล้ายกันบ้าง หรือต่างกันอย่างไรยังไม่ทราบ, ที่ของมหายานว่าเป็นคำอธิบายนั้นก็เข้าเค้าเพราะคำว่าอภิธรรมในที่แห่งหนึ่งให้ความหมายไว้ว่า คำอธิบายพระธรรม, เมื่อพิจารณาดูในอภิธรรม ๗ คัมภีร์ของเราก็เป็นรูปนั้น คือยกเอาหลักธรรมต่าง ๆ มาประมวลเข้า และจำแนกอธิบายออกไปอย่างกว้างขวาง, และในอรรถกถาฝ่ายเราเองก็รับว่า ในภาคมนุษย์นี้พระสารีบุตรเป็นผู้แสดงอภิธรรม แต่ก็ไปอ้างว่า เพราะไปฟังอภิธรรมจากพระพุทธเจ้ามาแสดงแก่ภิกษุที่เป็นศิษย์ของท่าน, ถ้าจะถือว่าเป็นตำราที่อธิบายพระธรรม ก็ไม่ทำให้คุณค่าของอภิธรรมนี้ลดลงไป เพราะก็มีสาระที่ควรศึกษาควรทราบอยู่เป็นอันมาก ดั่งเช่นที่กล่าวมาแล้ว. เรื่องอภิธรรมก็ยุติเท่านี้.

๗

พรรษาที่แปด

เภสกลาวัน ใกล้สุงสุมารคิระ

ปัญหาในอริยภูมิ

พรรษาที่ ๘ ของพระพุทธเจ้า. พระอรรถกถาจารย์ซึ่งได้เขียนคัมภีร์อรรถกถา ในสมัยเมื่อพระพุทธศาสนาล่วงได้แล้วประมาณ ๑,๐๐๐ ปีเศษ ได้เขียนเล่าไว้ว่า* พระพุทธเจ้าได้ทรงเทศน์อภิธรรมโปรดพระพุทธมารดากับเทพยดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ตลอดไตรมาส ในวันมหาปวารณาออกพรรษา ก็ได้เสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์มายังเมืองมนุษย์ที่ **นครสังกัสสะ** ได้มีหมู่มนุษย์ทุกชั้น ตั้งต้นแต่พระเจ้าแผ่นดิน ได้ไปรอเฝ้ารับการเสด็จลงมาของพระพุทธเจ้าเป็นอันมาก. เมื่อพระพุทธเจ้าได้เสด็จลงมาแล้ว ก็ได้ตรัสถามปัญหาแก่บุคคลตั้งต้นแต่ภูมิชั้นต้นชั้นต่ำ จนถึงภูมิชั้นสูง. เมื่อทรงตั้งปัญหาถามในภูมิชั้นใด บุคคลผู้ได้ภูมิชั้นนั้นแล้วก็ตอบปัญหานั้นได้ แต่ก็ไม่อาจจะตอบปัญหาที่สูงกว่าภูมิของตนได้. ได้ตรัสถามเรื่อยจนถึงภูมิของพระอัครสาวกเบื้องขวาคือพระสารีบุตร พระสารีบุตรก็ตอบได้. แต่เมื่อทรงได้ตั้งปัญหาถามในชั้นพุทธภูมิที่สูงกว่าภูมิของพระสารีบุตร พระสารีบุตรก็ตอบไม่ได้. *ที่ตอบไม่ได้นั้น ก็เพราะไม่ทราบพระพุทธอัธยาศัยว่า จะมีพระพุทธอัธยาศัยให้ตอบโดยนัยไหน.*

ท่านยกตัวอย่างปัญหาที่ถามในพุทธภูมิว่า *"บุคคลผู้ที่มีธรรมะอันนับ คือพิจารณารู้ตลอดแล้ว (หมายถึงพระอเสขบุคคล คือพระอรหันต์) กับบุคคลผู้ที่ยังเป็นเสขะ (คือยังต้องศึกษาอยู่ หมายถึงท่านผู้บรรลุภูมิพระโสดาบันขึ้นมา จนถึงภูมิของพระอนาคามี) บุคคลสองจำพวกนี้มีความประพฤติเป็นอย่างไร"*

ปัญหานี้พระสารีบุตรไม่ทราบพระพุทธอัธยาศัยว่า มุ่งจะให้ตอบในนัยไหน แต่เมื่อพระพุทธเจ้าได้ประทานนัย มุ่งจะให้ตอบในนัยของขันธ์ พระสารีบุตรก็เกิดปฏิภาณขึ้นจึงตอบได้.

ข้อที่ท่านเล่าไว้นี้ก็น่าฟังอยู่เหมือนกัน ในการตอบปัญหานั้นจำจะต้องรู้ **นัย** คือ *ความประสงค์ของปัญหาหรือของผู้ถาม* เมื่อตอบให้ถูกตามความประสงค์ก็เป็นอันใช้ได้ ดั่งปัญหาธรรมะ

---

* ยมกปาฏิหาริย วตฺถุ ธมฺมปท. ๖/๘๕-๙๘.

ว่า คนดีนั้นคือคนอย่างไร ก็กว้างมาก ถ้าจะตอบยกเอาธรรมะในนวโกวาทมาก็ได้เกือบจะทุกข้อ เมื่อเป็นเช่นนี้ก็ต้องพิจารณาให้รู้ความประสงค์ของผู้ถามหรือของปัญหาว่า มุ่งจะให้ยกเอาธรรมข้อไหนขึ้นมาตอบ และเมื่อตอบให้ถูกความประสงค์ได้ก็เป็นอันใช้ได้ ตอบนิดเดียวก็ใช้ได้ แต่ถ้าตอบผิดความประสงค์ยกเอาธรรมะมาตอบทั้งเล่ม บางทีก็ไม่ได้เหมือนกัน นี้ยกเป็นตัวอย่าง เพราะฉะนั้นเมื่อมาถึงปัญหาที่เป็นพุทธภูมิ พระสารีบุตรก็จำจะต้องได้นัย และเมื่อได้นัยแล้วก็ตอบได้.

อาจารย์ผู้นิดหนึ่งก็ไม่มี

พระพุทธเจ้าได้ทรงสรรเสริญพระสารีบุตรว่า เป็นผู้มีปัญญามาก เป็นผู้ที่สามารถจะปฏิบัติธุระแห่งพระองค์ได้ และท่านได้เล่าว่าได้ตรัสชาดกเรื่องหนึ่ง[๒] ยกย่องพระสารีบุตรมีความว่า

ได้มีดาบสคณะหนึ่งประพฤติพรตอยู่ในป่า มีอาจารย์เป็นผู้อบรมสั่งสอนหมู่ดาบสทั้งหลาย บรรดาศิษย์เหล่านั้น ได้มีศิษย์ผู้หนึ่งเป็นผู้ฉลาด และได้รับยกย่องให้เป็นหัวหน้าศิษย์ทั้งหลาย คราวหนึ่ง หัวหน้าศิษย์คนนั้นก็ได้ลาอาจารย์ พาคณะศิษย์หมู่หนึ่งไปอยู่ในละแวกบ้าน ฝ่ายอาจารย์ก็เกิดอาพาธขึ้น และเมื่อใกล้จะถึงมรณะ ศิษย์ทั้งหลายก็ได้ถามอาจารย์ว่า อาจารย์บรรลุธรรมอะไรบ้าง อาจารย์ก็ตอบว่า "นิดหนึ่งก็ไม่มี".

พวกศิษย์ได้ยินดั่งนั้นก็เสียใจว่า อาจารย์ไม่ได้บรรลุธรรมะอะไรเลย เมื่ออาจารย์ถึงมรณะแล้วก็ไม่ทำสักการะแก่ศพ ฝ่ายศิษย์ผู้เป็นหัวหน้า เมื่อกลับมาแล้ว ได้ทราบว่าอาจารย์ถึงมรณะ และได้ทราบเรื่องที่หมู่ศิษย์ได้ฟังปฏิญญาของอาจารย์เมื่อใกล้จะตาย และก็พากันไม่นับถือไม่สักการะศพ จึงได้ชี้แจงอธิบายว่าอาจารย์บรรลุ **อรูปฌานชั้นที่ ๓**

อรูปฌานชั้นที่ ๑ นั้น มีอารมณ์ว่า *อากาศไม่มีที่สุด* ชื่อว่าอรูปคือไม่มีรูปก็เพราะกำหนดอากาศไม่มีที่สุดเป็นอารมณ์ ในอากาศนั้นไม่มีรูปอะไร เมื่อจิตแน่วแน่ในอารมณ์นี้ก็ชื่อว่า ได้อรูปที่ ๑.

อรูปที่ ๒ นั้น มีอารมณ์ว่า *วิญญาณไม่มีที่สุด* คือว่ารู้ไม่มีที่สุด อากาศไม่มีที่สุดเท่าใด รู้ก็ออกไปไม่มีที่สุดเท่านั้น และในตัวรู้ก็ไม่มีอะไรอีกเหมือนกัน คือไม่มีรูปอะไร เมื่อตั้งต้นด้วยอากาศที่ไม่มีรูปอะไร รู้ที่สูงขึ้นไปซึ่งแผ่ออกไปไม่มีที่สุด ก็ไม่มีรูปอะไรอีกเหมือนกัน เมื่อจิตแน่วแน่อยู่ในอารมณ์นี้ก็ชื่อว่าได้อรูปที่ ๒.

อรูปที่ ๓ นั้น มีอารมณ์ว่า *น้อยหนึ่งก็ไม่มี หรือว่านิดหนึ่งก็ไม่มี* เพราะเมื่อเลื่อนขึ้นมาจากชั้นที่ ๑ และชั้นที่ ๒ ซึ่งไม่มีรูปอะไรอยู่ในอากาศ อยู่ในตัวรู้ ฉะนั้น เมื่อจะเน้นค้นลงไปว่ามีอะไรอยู่บ้าง ก็ไม่มีอะไรทั้งนั้น จึงได้กำหนดลงไปว่าน้อยหนึ่งก็ไม่มี หรือว่านิดหนึ่งก็ไม่มี เมื่อจิตแน่วแน่อยู่ในอารมณ์นี้ก็ชื่อว่าได้อรูปที่ ๓.

ส่วน **อรูปที่ ๔** นั้น *จิตแน่วแน่อยู่ในอารมณ์ที่ไม่มีอะไร* คือไม่มีรูปอะไรยิ่งขึ้น สัญญา คือความกำหนดหมายก็ไม่ต้องใช้อะไร เพราะไม่มีอะไรจะกำหนด ก็อ่อนลงไป เวทนาก็อ่อนลงไป

---

[๒] ขุ. ชา. ๒๗/๓๒/๔๙: ปโรสหสฺสชาดก ชาตก. ๒/๒๕๔.

เพราะไม่มีอารมณ์อะไรที่จะมาก่อเวทนา รูปอะไรน้อยหนึ่งนิดหนึ่งก็ไม่มี จนถึงขั้นที่เรียกว่ามีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีก็ไม่ใช่ คือว่ามีอยู่บ้าง แต่ไม่พอจะใช้อย่างปรกติ จะเรียกว่าไม่มีก็ไม่ได้ จะเรียกว่ามีก็ไม่ได้ คล้าย ๆ กับเกือบจะหลับ หรือว่าเกือบจะดับลงไป แต่ก็ไม่หลับไม่ดับ นี้เรียกว่าเป็นอรูปที่ ๔.

พิจารณาดูใน **โสฬสปัญหา** ท่านที่มุ่งจะบำเพ็ญวิปัสสนาต่อ ถ้าจะเล่นทางสมาธิให้ได้ฌานก็มักจะดำเนินมาถึงขั้นที่ ๓ คือ น้อยหนึ่งนิดหนึ่งก็ไม่มี และก็จับบำเพ็ญวิปัสสนาต่อ ไม่ไปถึงชั้นที่ ๔ พิจารณาดูถ้าไปถึงชั้นที่ ๔ แล้ว จิตจะอ่อนกำลังเต็มที่ คือว่านามธรรมนั้นเป็นกำลังของจิต นามธรรมอ่อนลงไปทุกที ไม่พอจะใช้พิจารณาอะไรให้เกิดความรู้.

ถ้าจะดำเนินไปอยู่ถึงชั้นที่ ๔ ก็ต่อออกไปอีกชั้นหนึ่งเรียกว่า **นิโรธสมาบัติ** เข้านิโรธ คือเข้าดับ ซึ่งเป็นชั้นที่ ๙ นับรูปฌาน ๔ และอรูป ๔ และนิโรธคือดับไปอีกหนึ่งก็เป็น ๙.

ดับอะไร ก็คือดับสัญญาดับเวทนา หมดนามธรรมทั้งหมด ก็คงไม่ต่างอะไรกับหลับสนิท ซึ่งท่านแสดงว่า พระอรหันต์ พระปัจเจกโพธิ ได้เข้านิโรธสมาบัติ คือเข้ารูปฌานอรูปฌาน มาโดยลำดับ จนถึงขั้นนิโรธสมาบัตินี้ ในบางครั้งบางคราว และอย่างนานก็เข้านิโรธถึง ๗ วัน โดยปรกติท่านแสดงไว้อย่างนี้ แต่ก็ไม่ใช่ทำเสมอ ต้องการพักนาน ๆ ก็เข้านิโรธเป็นบางครั้งบางคราว.

ศิษย์ที่เป็นหัวหน้าจึงได้ชี้แจงว่า อาจารย์บรรลุอรูปชั้นที่ ๓ ไม่ใช่ว่าไม่บรรลุคุณวิเศษอะไรเลย เพราะฉะนั้น ท่านจึงได้กล่าวสรรเสริญไว้ว่า

"ถึงคนจะมาประชุมกันกว่าพันคน แต่ว่าไม่มีปัญญา พากันคร่ำครวญอยู่ตั้งร้อยปีก็ตาม คน ๆ เดียวที่มีปัญญารู้เนื้อความของภาษิต ประเสริฐกว่า"

ในตอนที่เสด็จลงจากดาวดึงส์ ท่านได้แสดงอภินิหารไว้มาก เป็นต้นว่าพาดบันไดลงมาจากชั้นดาวดึงส์ถึงเมืองสังกัส และอภินิหารนี้ได้เป็นที่เชื่อถือกันมาตลอดเวลาช้านาน เมื่อหลวงจีน **ฟาเหียน** กับ **ถังซำจั๋ง** ไปอินเดีย และได้เขียนจดหมายเหตุไว้ ก็ได้เล่าถึงความเชื่อถือในอภินิหารเหล่านี้.

ได้เคยถามบางท่านว่า ในฝ่ายมหายานเคยมีถอดความเรื่องนี้ไว้บ้างหรือไม่ ก็ได้รับตอบว่ายังไม่เคยมีใครถอดความเรื่องนี้ไว้แต่อย่างไร ก็แสดงกันไปหรือว่าเชื่อกันไปอย่างนั้น แต่ก็ฟังได้อย่างหนึ่งว่า พระพุทธเจ้าได้เสด็จไปถึงเมืองสังกัสนั้น ในคราวหนึ่งหรือหลายครั้ง และประชาชนก็ได้มีศรัทธาเลื่อมใสกันเป็นอันมาก.

เรื่องที่เล่าว่า ได้ทรงตั้งปัญหาถามบุคคลทุกภูมิชั้นนั้น ก็แสดงว่าได้มีการสนทนาธรรมะกันอย่างกว้างขวาง และในตอนนี้ก็เล่าถึงอภินิหารเรื่อง **พระเจ้าเปิดโลก** หมายความว่ามนุษย์เห็นเทวดาเห็นสัตว์นรก เทวดาก็เห็นมนุษย์เห็นสัตว์นรก สัตว์นรกก็เห็นมนุษย์เห็นเทวดา แปลว่า เห็นกันตลอดหมด ตามนี้ก็เข้าใจง่าย ๆ ว่าได้มีการแสดงธรรมที่เป็นส่วนเหตุและแสดงธรรมที่เป็นส่วนผล อันจะพึงได้รับทุกภูมิทุกชั้น ดั่งที่เล่าว่า พระพุทธเจ้าได้ตรัสถามปัญหาแก่บุคคลทุกภูมิชั้นตั้งแต่ชั้นต้น ชั้นต่ำ จนถึงชั้นพุทธภูมิ ซึ่งเป็นชั้นที่จะต้องทรงตอบเอง หรือว่าประทานนัยให้พระสารีบุตรเป็นผู้ตอบ.

ความเชื่อถือเรื่องเสด็จลงจากเทวโลกนี้ได้มีมาตั้งแต่เก่าแก่ เมื่อครั้งสร้างพระพุทธรูปเริ่มแรกก็ได้มีพระพุทธรูปปาง **เทโวโรหนะ** แปลว่า *เสด็จลงจากเทวโลก* และความเชื่อนี้ก็ยังได้แผ่เข้ามาในประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาทั้งหลาย ดั่งที่มีนิยมใส่บาตรวันเทโว คือวันออกพรรษา ในบางแห่งเช่น นครปฐม วันออกพรรษานั้นนิมนต์พระจากวัดต่าง ๆ ไปรวมกันอยู่บนเนินองค์พระ และประชาชนก็มาตั้งขันใส่บาตรกันข้างล่างสองข้างทาง พระก็เดินลงมาจากเนินองค์พระปฐม ดูเป็นเดินมาจากบันไดสูง ๆ แล้วก็ใส่บาตร มีนิยมกันมาทุกปี เรียกว่า ใส่บาตรวันเทโว หรือเทโวโรหนะ เสด็จลงจากดาวดึงส์.

เมืองสังกัสนี้ในอรรถกถาธรรมบทว่า ไกลจากเมืองสาวัตถี ๓๐ โยชน์ แต่ว่าเมื่อรวมระยะทางในบัดนี้ ประมาณ ๒๗๐ ไมล์ ก็ใกล้เคียงกันกับจำนวนที่ให้ไว้ว่า ๓๐ โยชน์นั้น.

เหตุที่ไม่ทรงเหยียบผ้าขาว

พระพุทธเจ้าได้เสด็จจาริกไปโดยลำดับ จนถึงพรรษาที่ ๘ ได้เสด็จไปจำพรรษาที่เภสกลาวันที่อยู่ชานเมืองสุงสุมารคิระในภัคคชนบท **ภัคคชนบท** นั้น เป็นรัฐอีกรัฐหนึ่ง ซึ่งในสมัยนั้น **โพธิราชกุมาร** ซึ่งเป็นโอรสของพระเจ้าอุเทน (แห่งแคว้นวังสะซึ่งมีนครหลวงชื่อว่าโกสัมพี) เป็นผู้ครองฉะนั้น จึงน่าจะขึ้นอยู่กับ **รัฐวังสะ** ของพระเจ้าอุเทน โพธิราชกุมารซึ่งเป็นผู้ไปครอง ก็ทำนองไปครองฐานะเป็นเมืองลูกหลวง.

เมืองหลวงของภัคคชนบทนี้ชื่อว่า **สุงสุมารคิระ** แปลว่า *เมืองที่เป็นเนินจระเข้* **สุงสุมาระ** แปลวา *จระเข้* **คิระ** แปลว่า *เนินหรือเขา* มีเรื่องเล่าไว้ว่า เมื่อสร้างนครนั้น ได้มีจระเข้ร้องในห้วงน้ำแห่งหนึ่งซึ่งไม่ไกล จึงได้ถือเอาเสียงจระเข้ที่ได้ยินร้องในเวลาสร้างเมืองนั้นมาตั้งเป็นชื่อเมืองว่า **สุงสุมารคิระ.**

ส่วน **เภสกลาวัน** ที่อยู่ชานเมืองนั้น คำว่า **เภสกลา** มติหนึ่งว่าเป็นชื่อยักษิณีซึ่งเป็นผู้สิงสถิตอยู่ที่ป่านั้น อีกมติหนึ่งว่า **เภสกลา** แปลว่า *ไม้สีเสียด* **เภสกลาวัน** ก็แปลว่า *ป่าไม้สีเสียด* แต่รวมความก็เป็นชื่อของวนะแห่งนั้น.

พระพุทธเจ้าได้ประทับจำพรรษาอยู่ที่วนะ อันชื่อว่าเภสกลานั้น ได้มีเรื่องเกิดขึ้นในสมัยที่ประทับอยู่ ณ ที่แห่งนั้น ที่ควรจะเล่าก็คือ **โพธิราชกุมาร** ซึ่งเป็นผู้ครองแคว้นนั้นได้สร้างปราสาทใหม่สำเร็จขึ้นองค์หนึ่งชื่อว่า **โกกนุทปราสาท** ยังไม่ไปประทับ จึงทรงส่งมหาดเล็ก ชื่อว่าสัญชิกาบุตรมาเฝ้าพระพุทธเจ้า กราบทูลเชิญเสด็จพระพุทธเจ้าไปเสวยที่ปราสาทสร้างใหม่ พระพุทธเจ้าพร้อมกับภิกษุสงฆ์ก็ทรงรับอาราธนา และเมื่อได้เวลาในวันรุ่งขึ้น ก็ได้เสด็จไปยังปราสาทของพระราชกุมารพร้อมกับภิกษุสงฆ์ พระราชกุมารได้ให้ปูผ้าขาวที่บันไดขึ้นปราสาท ตั้งแต่บันไดขั้นแรกขึ้นไปโดยตลอด เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จถึง พระราชกุมารก็ได้ทรงมาต้อนรับที่หน้าปราสาท และได้ขอให้พระพุทธเจ้าเสด็จดำเนินนำหน้า พระองค์ก็เสด็จตามหลัง พระพุทธเจ้าเสด็จไปถึงขั้นบันไดปราสาท

นั้นแล้ว ก็ทรงหยุดไม่ให้เสด็จขึ้น พระราชกุมารก็กราบทูลอัญเชิญให้เสด็จขึ้น พระพุทธเจ้าก็ทรงนิ่ง พระราชกุมารได้กราบทูลถึง ๓ ครั้ง พระพุทธเจ้าก็จึงได้ทอดพระเนตรไปที่พระอานนท์ พระอานนท์ก็ได้ทูลแก่พระราชกุมารว่า *พระตถาคตไม่ทรงเหยียบผ้าขาว* ขอให้พระราชกุมารให้เก็บออกเสีย พระราชกุมารจึงให้เก็บผ้าขาวออก พระพุทธเจ้าก็ได้เสด็จขึ้นสู่ปราสาท พระราชกุมารก็ได้ทรงอังคาสอาหารถวาย พระพุทธเจ้าเสวยเสร็จแล้วก็ทรงอนุโมทนาแล้วก็เสด็จกลับ[๗] เมื่อเสด็จกลับแล้ว ก็มีพระพุทธบัญญัติห้ามภิกษุเหยียบผ้าขาว แต่ว่าต่อมาก็ทรงผ่อนให้เหยียบผ้าขาวที่เขาปูไว้สำหรับต้องการจะให้พระเหยียบเป็นมงคลได้.

ในตอนนี้พระอรรถกถาจารย์ได้เล่าว่า[๘] พระราชกุมารได้ทรงอธิษฐานพระหทัยว่า ถ้าพระพุทธเจ้าทรงเหยียบผ้าที่พระองค์ให้ปูไว้ก็จะได้โอรส เพราะไม่มีพระโอรสพระธิดา และยังได้เล่าถึงนายช่างที่สร้างปราสาทของโพธิราชกุมารไว้ว่า เมื่อได้สร้างปราสาทจวนจะเสร็จ พระราชกุมารก็ให้เอาคนล้อมไว้ ไม่ให้นายช่างออก เพราะกำหนดไว้ว่า เมื่อสร้างเสร็จแล้วจะฆ่านายช่างเสีย เพื่อไม่ให้ไปสร้างที่อื่นให้เหมือนกัน ฝ่ายนายช่างรู้ก็แสร้งว่า ทำยังไม่เสร็จก็ขอเบิกเอาไม้และสิ่งต่าง ๆ ตามที่ต้องการเข้าไปสร้างนกยนต์ไว้บนชั้นบนของปราสาท เมื่อสร้างปราสาทเสร็จแล้วก็หาวิธีนำบุตรภริยาขึ้นนกยนต์นั้น และบินหนีไปสร้างเมืองขึ้นอีกเมืองหนึ่ง และก็ตั้งตนเป็นผู้ครองเมืองนั้น ชื่อว่า **กัฏฐวาหนะราชา**.

ในระหว่างที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ วนะแห่งนี้ ก็ได้ทรงบัญญัติสิกขาบทแห่งสุราปานวรรคที่*ห้ามไม่ให้ภิกษุก่อไฟผิง.*

อีกเรื่องหนึ่ง[๙] ได้มีคฤหบดีผู้หนึ่งชื่อว่า **นกุลปิตา** พร้อมกับภริยาได้เป็นผู้เลื่อมใสในพระพุทธเจ้าเป็นอันมาก พระอรรถกถาจารย์ได้เล่าว่า สามีภรรยาทั้งคู่นี้ได้มีความรักพระพุทธเจ้าเหมือนอย่างบุตร และได้เรียกพระพุทธเจ้าว่าบุตร ในคราวหนึ่ง นกุลปิตาได้ไปเฝ้าพระพุทธเจ้า และได้กราบทูลว่าตนเป็นผู้แก่เฒ่ามากแล้ว จะไม่ได้มาเฝ้าพระพุทธเจ้าและภิกษุสงฆ์ได้เนืองนิตย์ เพราะฉะนั้น ก็ขอให้พระองค์ทรงโอวาทอนุศาสน์ เพื่อจะให้เกิดประโยชน์เกื้อกูลและความสุขตลอดกาลนาน.

พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสโอวาทโดยย่อว่า *"กายนี้ซึ่งเป็นรังโรคเป็นของอาดูร คือกระสับกระส่าย เมื่อบุคคลบริหารกายนี้อยู่ด้วยความพินิจพิจารณา ถ้าไม่หลงไม่เขลา จะพึงรับรองว่ากายนี้ไม่มีโรคแม้ครู่หนึ่งก็หาได้ไม่ เพราะฉะนั้น ก็ให้ศึกษาว่า เมื่อกายอาดูรคือกระสับกระส่าย จิตจักไม่อาดูรคือกระสับกระส่าย ให้คฤหบดีศึกษาดังนี้."*

ฝ่ายนกุลปิตานั้น เมื่อได้สดับพระพุทธโอวาทโดยย่ออย่างนั้น ก็ได้ไปหาพระสารีบุตร ขอให้ท่านอธิบายความให้พิสดาร ท่านพระสารีบุตรก็ได้อธิบายความให้ฟังโดยความว่า

---

[๗] โพธิราชกุมารสุตฺต ม.ม. ๑๓/๔๔๐/๔๘๖-๘.

[๘] โพธิราชกุมาร วตฺถุ ธมฺมปท. ๖/๑-๖.

[๙] สํ. ขนฺธ. ๑๗/๑/๑-๕.

"บุคคลที่มีกายกระสับกระส่าย มีจิตกระสับกระส่ายด้วยนั้นอย่างไร คือบุคคลที่ไม่ฉลาดรู้ธรรมะของพระอริยเจ้า ไม่ได้รับการแนะนำในสัปปุริสธรรม ย่อมเห็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ โดยความเป็นตน หรือว่าเห็นตนว่ามีรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ หรือเห็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ในตน หรือว่าเห็นตนในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณนั้น จึงเป็นผู้ที่มีความกำหนดยึดถืออยู่ว่าเราเป็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณเป็นของเรา เมื่อเป็นเช่นนี้ เมื่อรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ แปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป จึงเกิดความโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ ความคับแค้นใจขึ้นเพราะความแปรปรวนนั้น อย่างนี้ชื่อว่ามีกายกระสับกระส่ายด้วย มีจิตกระสับกระส่ายด้วย ส่วนบุคคลผู้ที่มีกายกระสับกระส่าย แต่มีจิตไม่กระสับกระส่ายอย่างไร คือบุคคลผู้ที่ฉลาดรู้อริยธรรม ได้รับการแนะนำดีในสัปปุริสธรรม ไม่เห็นเหมือนอย่างนั้น จึงไม่มีความกำหนดยึดถืออยู่ว่าเราเป็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นของเรา เมื่อเป็นเช่นนี้ เมื่อรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ แปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป จึงไม่เกิดความโศกเป็นต้นขึ้น อย่างนี้ชื่อว่ามีกายกระสับกระส่าย แต่ว่ามีจิตไม่กระสับกระส่าย".

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อใกล้จะเสด็จสวรรคต ได้ทรงพระราชนิพนธ์คำลาพระสงฆ์เป็นภาษาบาลี และโปรดฯ ให้มาอ่านลาพระสงฆ์ที่พระอุโบสถวัดราชประดิษฐ์ฯ ก็ได้ทรงเก็บความแห่งพระพุทธภาษิตนี้ มาทรงประพันธ์เป็นคาถาไว้บทหนึ่งว่า

อาตุรสฺมิมฺปิ เม กาเย　　　จิตฺตํ น เหสฺสตาตุรํ
เอวํ สิกฺขามิ พุทฺธสฺส　　　สาสนานุคตึ กรํ

แปลว่า *"เมื่อกายของเราแม้อาดูรกระสับกระส่าย จิตจักไม่อาดูร เรากระทำตามศาสนาของพระพุทธเจ้า ศึกษาอยู่ดังนี้".*

๘
พรรษาที่เก้า
กรุงโกสัมพี

พระพุทธจาริก

ในพรรษาที่ ๙ ท่านกล่าวว่า พระพุทธเจ้าได้ประทับจำพรรษาที่กรุงโกสัมพี รัฐวังสะหรือวัสสะ.

แต่โดยปรกติเมื่อออกพรรษาแล้ว พระพุทธเจ้าเสด็จจาริกในชนบทมณฑลต่าง ๆ ได้ทรงปฏิบัติเป็นอาจิณกิจ คือกิจที่ทำอยู่เสมอตั้งแต่ต้นมา ท่านได้เล่าถึง **พุทธจาริก** คือการเสด็จเที่ยวพุทธดำเนินไปของพระพุทธเจ้าไว้ ๓ อย่าง คือ

๑. เมื่อจะเสด็จจาริกไปในมหามณฑลคือ ในชนบทมณฑลใหญ่ ต้องใช้เวลามาก เมื่อออกพรรษาแล้วได้วันหนึ่ง ตรงกับการนับของไทยคือวันแรมค่ำ ๑ เดือน ๑๑ ก็เสด็จออกจากที่จำพรรษาในพรรษาที่ผ่านไปใหม่ ๆ นั้น แล้วก็เสด็จจาริกเรื่อยไปใช้เวลา ๙ เดือน ถึงวันเข้าพรรษาใหม่ก็หยุดอยู่ประทับจำพรรษา.

๒. เมื่อจะเสด็จจาริกไปในมัชฌิมมณฑล คือในชนบทที่เป็นมณฑลขนาดกลาง ๆ เมื่อออกพรรษาในวันกลางเดือน ๑๑ แล้ว ก็ประทับอยู่ที่นั้นอีก ๑ เดือน หรือบางทีเลื่อนออกพรรษาไปอีก ๑ เดือน คือไปออกพรรษาทำปวารณาในวันกลางดือน ๑๒ วันรุ่งขึ้นซึ่งตรงกับวันแรมค่ำ ๑ ของไทย จึงเสด็จเที่ยวจาริกไป ใช้เวลา ๘ เดือน จึงหยุดจำพรรษา

๓. เมื่อจะเสด็จจาริกไปในอันติมณฑล มณฑลที่เล็กไปกว่าหรือใช้เวลาน้อยกว่า ก็ยังประทับอยู่ ณ ที่จำพรรษาจนถึงกลางเดือนอ้าย รุ่งขึ้นตรงกับวันแรมค่ำ ๑ เดือนอ้าย จึงเสด็จจาริกไป ใช้เวลา ๗ เดือนก็ประทับจำพรรษา

และข้อที่ทรงปฏิบัติเป็นอาจิณกิจทั่วไปนั้น ก็คือทรงทำปฏิสันถารต้อนรับอาคันตุกะ เช่นภิกษุที่มาเฝ้าจากทิศต่าง ๆ ทรงแสดงธรรมตามเรื่องที่เกิดขึ้น และทรงบัญญัติสิกขาบทตามเรื่องอย่างใดอย่างหนึ่งที่เกิดขึ้น ในขณะที่เสด็จจาริกไปนั้น ถ้าบางคราวต้องการจะเสด็จจาริกไปด่วน ๆ ก็ทรงดำเนินด้วยพระบาทวันหนึ่งเป็นเวลามาก ๆ เช่น มีพระพุทธประสงค์จะเสด็จไปโปรดผู้ที่มีอุปนิสัยจะได้ตรัสรู้พระธรรมโดยรีบด่วน แต่ถ้าโดยปรกติก็เสด็จไปโดยไม่รีบด่วน วันหนึ่ง ๆ เสด็จด้วยพระบาทหนึ่งในสี่ของโยชน์ หรือว่ากึ่งโยชน์ หรือว่าหนึ่งในสามของโยชน์ หรือว่าโยชน์หนึ่ง.

พระพุทธกิจ ที่ได้ทรงปฏิบัติเป็นประจำวันนั้นมี ๕ ประการ คือ

๑. ปุเรภัตตกิจ *กิจในเวลาก่อนภัตต์* ได้แก่ เสด็จออกแต่เช้าทรงทำสรีรกิจ เสด็จออกบิณฑบาต ตลอดจนถึงเสวยภัตตาหาร ทรงทำอนุโมทนาแสดงธรรม แล้วเสด็จขึ้นพระคันธกุฎี คือกุฎีที่ประทับ แต่ยังไม่เข้าไปข้างใน ในคำบอกวัตรแสดงไว้ว่า **ปุพฺพณฺเห ปิณฺฑปาตญฺจ** *เสด็จออกบิณฑบาตในเวลาเช้า.*

๒. ปัจฉาภัตตกิจ *กิจในเวลาภายหลังภัตต์* คือ เมื่อเสด็จขึ้นพระคันธกุฎีดั่งกล่าวแล้ว ก็ประทับเบื้องหน้าพระคันธกุฎี ให้โอวาทภิกษุสงฆ์ที่มาเฝ้า เสด็จเข้าพระคันธกุฎีประทับตามพระประสงค์ ทรงใช้พระญาณตรวจดูโลกในทุติยภาคคือส่วนที่สองของวัน จนถึงในตติยภาค คือส่วนที่สามของวัน คือเวลาเย็น เสด็จไปยังธรรมสภา ซึ่งมีมหาชนมารอเฝ้าอยู่ ก็ทรงแสดงธรรมโปรดเป็นกาลยุตต์ คือเหมาะแก่กาล หรือสมัยยุตต์ เหมาะแก่สมัย เมื่อยุติด้วยกาลก็ส่งบริษัทกลับ ในคำบอกวัตรได้ผูกเป็นบาทคาถาไว้ว่า **สายณฺเห ธมฺมเทสนํ** *ทรงแสดงธรรมในเวลาเย็น.*

๓. ปุริมยามกิจ *กิจในยามต้นของราตรี* คือ แบ่งกลางคืนออกไปเป็น ๓ ยาม ๆ ละ ๔ ชั่วโมง ในยามต้นของราตรีนี้ ทรงสรงถ้ามีพระพุทธประสงค์จะทรงสรง ประทับที่บริเวณพระคันธกุฎี ภิกษุทั้งหลายก็เข้าเฝ้าทูลถามปัญหาต่าง ๆ บ้าง ขอกัมมัฏฐานบ้าง ขอให้ทรงแสดงธรรมบ้าง ได้ประทานพระโอวาทต่าง ๆ ตามควร จนสมควรแก่เวลา ภิกษุทั้งหลายก็กราบทูลลากลับ ในตอนนี้มีคำบอกวัตรกล่าวไว้ว่า **ปโทเส ภิกฺขุโอวาทํ** *ให้โอวาทแก่ภิกษุในเวลาหัวค่ำ.*

๔. มัชฌิมยามกิจ *กิจในเวลามัชฌิมยาม* คือยามกลางของราตรี ได้แก่ แก้ปัญหาของเทพดาที่แสดงว่า เทพดามาเฝ้าและกราบทูลถามปัญหาในตอนมัชฌิมยาม ในคำบอกวัตรกล่าวไว้ว่า **อฑฺฒรตฺเตเยว เทวปญฺหนํ** *แก้ปัญหาของเทวดาในเวลาครึ่งคืน*

๕. ปัจฉิมยามกิจ *กิจในยามท้ายของราตรี* แบ่งออกเป็น ๓ ส่วน ส่วนที่หนึ่งเสด็จจงกรม คือ ทรงดำเนินไปและกลับเป็นการผลัดเปลี่ยนพระอิริยาบถ ส่วนที่สองทรงบรรทม ส่วนที่สามคือเวลาใกล้รุ่ง ก็ทรงตรวจดูโลกด้วยพระญาณ ในคำบอกวัตรได้ว่าไว้ว่า **ปจฺจูเสว คเต กาเล ภพฺพาภพฺเพว โลกนํ** *ตรวจดูสัตว์ผู้ที่สมควรจะโปรด และผู้ที่ไม่สมควรจะโปรด ในเวลาใกล้รุ่ง.*

พระพุทธกิจทั้ง ๕ ประการนี้ ท่านกล่าวว่าพระพุทธเจ้าได้ทรงปฏิบัติอยู่เป็นกิจประจำวัน.

ส่วนพระสาวกทั้งหลายนั้น ได้ถือเป็นอาจิณกิจคือกิจที่ประพฤติเป็นประจำอยู่ คือได้พากันมาเฝ้าพระพุทธเจ้าจากชนบทต่าง ๆ ปีหนึ่งสองครั้ง คือ ก่อนเข้าพรรษาครั้งหนึ่ง เพื่อเรียนกัมมัฏฐานและออกพรรษาครั้งหนึ่ง เพื่อกราบทูลคุณที่ได้บรรลุ และเพื่อเรียนกัมมัฏฐานให้ยิ่งขึ้นไป เพราะในตอนนั้นได้มีพระสาวกมากขึ้น และได้จำพรรษาอยู่ในชนบทต่าง ๆ มากด้วยกัน จึงได้มีนิยมถือเป็นอาจิณวัตรว่า ในปีหนึ่งก็หาโอกาสมาเฝ้าพระพุทธเจ้าโดยปรกติก็ ๒ ครั้ง และถ้ามาไม่ได้ก็ส่งศิษย์เข้ามาและสั่งศิษย์ให้ถวายบังคมพระพุทธเจ้าแทนตน การเข้ามาเฝ้าพระพุทธเจ้าด้วยตนเอง ปีหนึ่งสองครั้งดั่งกล่าวนี้ หรือว่าแม้เพียงครั้งเดียว เป็นการจำเป็นอย่างยิ่งสำหรับในเวลานั้น เพราะ

พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรม และได้ทรงบัญญัติพระวินัยอยู่เรื่อย เมื่อได้เข้ามาประชุมกันเฝ้าพระพุทธเจ้า ก็จะได้ทราบว่า พระองค์ได้ทรงแสดงธรรมอะไรไปแล้วบ้าง ได้ทรงบัญญัติพระวินัยอะไรไปแล้วบ้าง เมื่อเป็นเช่นนี้ก็จะได้ปฏิบัติให้ถูกต้องกับพระธรรม พระวินัย ถ้าละเลยไม่เข้ามาประชุมกันเฝ้าก็จะไม่ทราบ และเมื่อไม่ทราบก็ปฏิบัติไม่ถูก ทำให้การปฏิบัติไม่สม่ำเสมอกัน.

เป็นธรรมเนียมที่พระพุทธเจ้า ได้จาริกในชนบทต่าง ๆ เมื่อออกพรรษาแล้วตามที่กล่าวมาฉะนั้น เมื่อตรวจดูในหลักฐาน จึงปรากฏว่าเมื่อออกพรรษาที่ ๘ แล้ว ก็มิได้เสด็จไปยังกรุงโกสัมพีทีเดียว คงเสด็จจาริกไปในชนบทมณฑลต่าง ๆ และก่อนที่จะเสด็จไปประทับจำพรรษาที่กรุงโกสัมพีได้เสด็จไปประทับอยู่ที่พระเชตวัน กรุงสาวัตถี.

รัฐที่มีอำนาจมาก ๔

บ้านเมืองในชมพูทวีปครั้งนั้น แบ่งออกเป็นรัฐต่าง ๆ เป็นอันมากดั่งที่เล่าไว้ในพุทธประวัติ แต่ว่ารัฐที่มีอำนาจมากในเวลานั้นนับได้ ๔ รัฐ คือ

มคธรัฐ เมืองหลวงชื่อว่า **ราชคห** หรือ **ราชคฤห์ พระเจ้าพิมพิสาร** ทรงเป็นพระราชาผู้ปกครอง.

รัฐโกศล เมืองหลวงชื่อว่า **สาวัตถี พระเจ้าปเสนทิ** ทรงเป็นพระราชาผู้ปกครอง.

รัฐวังสะ หรือ **วัสสะ** เมืองหลวงชื่อว่า **โกสัมพี พระเจ้าอุเทน** ทรงเป็นพระราชาผู้ปกครอง

รัฐอวันตี เมืองหลวงชื่อว่า **อุชเชนี พระเจ้าปัชโชต** ทรงเป็นพระราชาผู้ปกครอง.

รัฐทั้ง ๔ นี้ มีข้อบาดหมางกันในบางครั้ง แต่ก็กลมเกลียวกัน หรือว่ายับยั้งไม่รบพุ่งกันได้ในบางครั้ง เพราะมีความสัมพันธ์กันในทางอภิเษกสมรส เช่น พระเจ้าพิมพิสารก็ทรงได้พระขนิษฐภคินีของพระเจ้าปเสนทิไปเป็นพระมเหสี พระเจ้าปเสนทิก็ทรงได้พระกนิษฐภคินีของพระเจ้าพิมพิสารไปเป็นพระมเหสี พระเจ้าปัชโชตนั้นในตอนแรกก็ทรงมุ่งหมายจะย่ำยีพระเจ้าอุเทน แต่ก็มีเรื่องทำให้ต้องทรงเสียพระราชธิดาไปแก่พระเจ้าอุเทน ก็กลายเป็นมีความสัมพันธ์กัน

เสด็จประทับ ณ กรุงโกสัมพี

มูลเหตุที่พระพุทธเจ้าจะไปประทับจำพรรษาที่กรุงโกสัมพีนั้น มีเล่าไว้ในอรรถกถาธรรมบทว่า ที่กรุงโกสัมพี นครหลวงของรัฐวังสะ ได้มีเศรษฐี ๓ คน คือ **โฆสกเศรษฐี ๑ กุกกุฏเศรษฐี ๑ ปาวาริกเศรษฐี ๑** เศรษฐีทั้งสามนี้ได้มีความเลื่อมใสในดาบสคณะหนึ่ง ว่ามีจำนวนถึง ๕๐๐ ได้อาราธนาดาบสเหล่านั้นมาพักจำพรรษาอยู่ในกรุงโกสัมพี เศรษฐีทั้งสามก็ผลัดกันทำนุบำรุง ต่อมาดาบสทั้ง ๕๐๐ นั้น ได้ทราบการอุบัติขึ้นของพระพุทธเจ้า จึงได้มาแจ้งแก่เศรษฐีทั้งสาม ขอไปเฝ้าพระพุทธเจ้าเพราะว่าดาบสเหล่านั้นได้รับปฏิญญาของเศรษฐีทั้งสามไว้ว่า จะได้มาพักจำพรรษาที่กรุงโกสัมพีตามเคย แต่ในพรรษาที่จะถึงนั้น มีความประสงค์จะไปเฝ้าพระพุทธเจ้าที่ประทับอยู่ที่พระเชตวันกรุงสาวัตถี เศรษฐีทั้งสามนั้นจึงได้ขอไปด้วย และขอให้ดาบสเหล่านั้นรอไปพร้อมกัน เพราะตน

จำเป็นจะต้องตระเตรียมสิ่งต่าง ๆ มีพาหนะเกวียนสำหรับเดินทางและเสบียงเป็นต้น ดาบสทั้ง ๕๐๐ ก็ขอล่วงหน้าไปก่อน ให้เศรษฐีตามไปภายหลัง ดาบสเหล่านั้นก็ได้ไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ได้ฟังธรรม และขอบวชเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนาทั้งหมด

ฝ่ายเศรษฐีทั้งสามก็ได้เดินทางตามไปภายหลัง เข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ฟังธรรมและมีความเลื่อมใส ได้กราบทูลเชิญเสด็จพระพุทธเจ้าไปประทับจำพรรษาที่กรุงโกสัมพี พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงรับอาราธนา เศรษฐีทั้งสามจึงได้กลับไปยังกรุงโกสัมพี ต่างก็ได้สร้างอารามขึ้นคนละหนึ่งอาราม อารามของโฆสกเศรษฐี เรียกชื่อว่า **โฆสิตาราม** อารามของกุกกุฏเศรษฐี เรียกชื่อว่า **กุกกุฏาราม** อารามของปาวาริกเศรษฐี เรียกชื่อว่า **ปาวาริการาม** เมื่อสร้างอารามเสร็จแล้วก็ได้ส่งข่าวสาส์นไปกราบทูลพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าก็ได้เสด็จจากกรุงสาวัตถีไปสู่กรุงโกสัมพี ประทับอยู่ในอารามของเศรษฐีทั้งสามนั้นผลัดเปลี่ยนกันไปโดยวาระ เศรษฐีทั้งสามนั้น ก็ได้ผลัดเปลี่ยนกันทำนุบำรุงพระพุทธเจ้าและภิกษุสงฆ์.[๑]

พระเจ้าอุเทน

ในระหว่างที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่ในกรุงโกสัมพีนี้ ได้มีเรื่องเกิดขึ้นหลายเรื่อง แต่ว่าก่อนที่จะได้แสดงเรื่องเหล่านั้น ก็ควรที่จะได้ทราบประวัติของบุคคลต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง ประวัติที่จะเล่าต่อไปเป็นอันดับแรกก็คือ พระประวัติของพระเจ้าอุเทน.

พระเจ้าอุเทน นี้ มีพระราชประวัติที่โลดโผนและแปลก เมื่อจะเป็นพระเจ้าแผ่นดินก็ได้ปรากฏเป็นชายหนุ่มผู้หนึ่ง ซึ่งควบคุมช้างป่าเป็นอันมากมาล้อมเมืองโกสัมพี และได้อ้างว่าเป็นพระราชโอรสของพระเจ้าปรันตปะ ซึ่งได้สิ้นพระชนม์ไป ได้แสดงหลักฐานคือผ้ากัมพลแดงกับพระธำมรงค์ของพระเจ้าปรันตปะ เสนาบดีและประชาชน เมื่อได้เห็นวัตถุสองอย่างนี้ก็มีความเชื่อว่า พระเจ้าอุเทนเป็นพระราชโอรสของพระเจ้าปรันตปะ ที่ได้ถูกนกนำพาเอาไปพร้อมกับพระเทวี เมื่อพระเจ้าอุเทนยังอยู่ในพระครรภ์ และเมื่อมีความเชื่อในหลักฐานดั่งนั้น ก็รับรองอภิเษกพระเจ้าอุเทนเป็นพระราชาของแคว้นนั้น เหตุที่เกิดขึ้นเมื่อพระเจ้าอุเทนยังอยู่ในพระครรภ์นั้นมีเล่าไว้ว่า พระเจ้าปรันตปะซึ่งเป็นพระราชบิดาของพระเจ้าอุเทน กับพระเทวีซึ่งมีพระครรภ์แก่ ได้ประทับทรงสำราญอยู่บนชั้นบนของปราสาท พระเทวีได้ทรงผ้ากัมพลสีแดง และในขณะที่ได้ประทับนั่งทรงพระสำราญอยู่นั้น พระเทวีก็ได้ทรงถอดพระธำมรงค์จากพระราชอังคุลี (นิ้วมือ) มาทรงสวมกับนิ้วพระหัตถ์ของพระนางเอง ในขณะนั้น ได้มีนกใหญ่ชนิดหนึ่ง เรียกว่า นกหัสดีลิงค์ คือใหญ่โตเหมือนอย่างช้าง ได้บินมาเห็นพระเทวีทรงกัมพลแดง ก็คิดว่าเป็นชิ้นเนื้อ ก็บินโฉบลงมาเฉี่ยวเอาพระเทวีไป พระเทวีก็ได้เข้าไปอยู่ในกรงเล็บของนก แต่ก็ทรงฉลาดที่จะไม่ทรงร้องขึ้น เพราะทรงเกรงว่านกจะตกใจในเสียงมนุษย์ก็จะปล่อยตกลงมา ทรงยอมให้นกนำไปจนถึงค่าคบไม้ต้นไทรใหญ่ นกก็ลงจับที่ค่าคบไม้นั้น ซึ่ง

---

[๑] สามาวตี วตฺถุ ธมฺมปท. ๒/๔๒-๘.

เป็นที่เคยจับเอาสัตว์มากิน มีกระดูกทิ้งอยู่เกลื่อนกล่น พระเทวีก็ได้ทรงร้องขึ้นปรบพระหัตถ์ นกก็ได้ยินเสียงตบพระหัตถ์ และเสียงร้องของคนก็ตกใจบินหนีไป และในค่ำวันนั้น ก็ต้องอยู่บนค่าคบไม้นั้น และประชวรพระครรภ์ ฝนก็ตกหนักตลอดคืน ครั้นเวลารุ่งอรุณพอดีฝนก็หยุด พระนางก็ประสูติพระโอรส จึงได้ประทานพระนามว่า **อุเทน** หมายถึง *เวลาอรุณขึ้น*

ในที่นั้น ได้มีอาศรมของดาบสองค์หนึ่งอยู่ไม่ไกล และดาบสนั้นก็เคยมาเก็บกระดูกไปต้มฉันในวันนั้น เมื่อดาบสมาเก็บกระดูกตามเคยก็ได้ยินเสียงเด็กร้อง เมื่อมองขึ้นไปเห็นและก็ได้ไต่ถามแล้ว ก็รับเอาพระเทวีและบุตรไปเลี้ยงดูไว้ ดาบสนี้ชื่อว่า **อัลลกัปปดาบส** เคยเป็นราชาของ **อัลลกรัฐ** เมื่อมีพระชนม์มากขึ้นก็มีความหน่ายในราชสมบัติ จึงได้สละราชสมบัติเสด็จออกทรงบวชเป็นดาบส มีความรู้มนต์กำใจของช้าง และมีพิณวิเศษอยู่อันหนึ่ง เมื่อดีดพิณและร่ายมนต์บทหนึ่งช้างที่พากันมาก็จะวิ่งหนีอย่างไม่เหลียวหลัง เมื่อดีดพิณอีกสายหนึ่งและร่ายมนต์อีกบทหนึ่ง ช้างก็จะเหลียวหลังมาดู เมื่อร่ายมนต์อีกบทหนึ่ง และดีดพิณอีกสายหนึ่ง ช้างที่เป็นจ่าฝูงก็จะเข้ามาหาและคอยยอมให้ขึ้นนั่งบนหลังได้ พร้อมทั้งจะเรียกช้างที่เป็นบริวารให้มาและฟังคำสั่งทุกอย่างว่า จะให้ไปทางไหน

เมื่อพระกุมารเติบโตขึ้น ในคราวหนึ่งพระดาบสก็ได้ดูดาวนักษัตร ก็ได้ตรัสขึ้นว่า พระเจ้าปรันตปะกรุงโกสัมพีสิ้นพระชนม์เสียแล้ว พระเทวีก็ทรงกันแสง พระดาบสจึงถามพระเทวีก็ได้ทรงเล่าความให้ฟัง และก็ได้แสดงว่า พระโอรสควรจะได้พระราชสมบัติ พระดาบสก็รับที่จะจัดการให้สำเร็จให้จงได้ จึงได้สอนมนต์กำหัวใจช้างทั้งสามบทนั้นให้แก่พระราชกุมาร และได้มอบพิณให้ เมื่อพระราชกุมารได้ทรงเรียนจบแล้ว ก็ทรงได้ทดลองมนต์ทั้งสามบท และดีดพิณทั้งสามสายนั้นเป็นที่ประจักษ์ผลดั่งกล่าวนั้นแล้ว พระเทวีก็ได้ทรงมอบผ้ากัมพลแดงและพระธำมรงค์ให้ พร้อมทั้งทรงบอกชื่อของเสนาบดีเป็นต้นแก่พระราชกุมาร เพื่อนำไปแสดงหลักฐานว่าเป็นพระราชโอรสของพระเจ้าปรันตปะจริง พระราชกุมารจึงได้ทรงนำหมู่ช้างป่ามาล้อมเมืองและทรงแสดงหลักฐานจนได้รับรองให้อภิเษกเป็นพระเจ้าแผ่นดินของแคว้นวังสะ[๒]

ได้เล่าพระราชประวัติของพระเจ้าอุเทน พระราชาแห่งวังสรัฐมาแล้ว จะเล่าถึงพระมเหสี ๓ พระองค์ของพระเจ้าอุเทน เพราะมีเรื่องที่เกี่ยวพันอยู่กับประวัติพระพุทธศาสนาด้วย.

พระมเหสีองค์ที่หนึ่งพระนามว่า **สามาวดี** เป็นธิดาบุญธรรมของโฆสกเศรษฐี พระนางสามาวดีองค์นี้เป็นธิดาของเศรษฐีในเมือง **ภัททวดี** แต่ภายหลังเศรษฐีตระกูลนี้ถึงวิบัติ ในตอนสุดท้ายก็วิบัติด้วยโรค ซึ่งเรียกในคัมภีร์ว่า อหิวาตกโรค โรคอย่างนี้เมื่อเกิดขึ้นกล่าวว่า พวกแมลงวันแมลงต่าง ๆ และหนูตายก่อน จนถึงพวกไก่ สุกร และสัตว์ใหญ่ ๆ ที่เป็นสัตว์เลี้ยงและสัตว์ในบ้านจนถึงคน ผู้ที่ต้องการจะรอดพ้นก็จะต้องทิ้งบ้านเรือนหนีไปที่อื่น.

เมื่อโรคเกิดขึ้น เศรษฐีในเมืองภัททวดีนั้นพร้อมกับภริยาและธิดา ก็หนีไปกรุงโกสัมพี เพื่อ

---

[๒] สามาวดี วตฺถุ ธมฺมปท. ๒/๓-๘.

จะไปอาศัยโฆสกเศรษฐี ซึ่งเป็นสหายที่ไม่เคยเห็นกัน คือต่างได้ยินชื่อเสียงของกันก็ส่งบรรณาการไปให้แก่กัน นับถือกัน แต่เศรษฐีกับภริยาได้ถึงแก่กรรมที่ศาลาพักคนที่กรุงโกสัมพี จึงเหลือแต่ธิดา ธิดาของภัททวตีเศรษฐี ได้ไปขออาหารที่โรงทานของโฆสกเศรษฐี ได้พบกับผู้จัดการโรงทานชื่อว่า **มิตตกุฎมพี** เมื่อผู้จัดการโรงทานได้ถามทราบเรื่อง ก็รับเอาธิดาของภัททวตีเศรษฐีไปเลี้ยงเป็นบุตรีบุญธรรม.

โรงทานของโฆสกเศรษฐีนั้น โดยปรกติมีเสียงอื้ออึงเพราะคนแย่งกันเข้าแย่งกันออก ธิดาของภัททวตีเศรษฐี จึงได้แนะนำให้ทำรั้วกั้นและทำประตู ๒ ประตู สำหรับคนเข้าประตูหนึ่ง สำหรับคนออกประตูหนึ่ง เมื่อได้จัดดั่งนี้ การแย่งกันเข้าออกก็หายไป เสียงอื้ออึงจึงได้สงบ เพราะฉะนั้นนางจึงได้ชื่อว่า **สามาวดี** เดิมชื่อว่า **สามา** เมื่อมาแนะให้สร้างรั้วขึ้นก็มีคำว่า **วตี** เพิ่มเข้าต่อท้ายชื่อเก่าเพราะวตี แปลว่า รั้ว เรียกรวมกันว่า **สามาวตี** หรือ **สามาวดี**.

ฝ่ายโฆสกเศรษฐีเคยได้ยินอื้ออึง เมื่อไม่ได้ยินเสียงก็สอบถามว่ายังให้ทานอยู่หรือ ทำไมเสียงจึงเงียบไป เมื่อผู้จัดการโรงทานได้เรียนให้ทราบ พร้อมทั้งได้เรียนให้ทราบถึงเรื่องนางสามาวดีซึ่งเป็นต้นคิดให้สร้างรั้ว โฆสกเศรษฐีจึงได้ขอรับเอานางสามาวดีไปอุปการะ เป็นบุตรีบุญธรรมเพราะเป็นธิดาของเพื่อน ต่อมา เมื่อถึงวันมหรสพที่เป็นธรรมเนียมว่ากุลธิดา ที่โดยปรกติไม่ออกไปข้างไหนก็จะออกไปยังแม่น้ำ และอาบน้ำเล่นน้ำเป็นการเล่นมหรสพ พระเจ้าอุเทนได้ทอดพระเนตรเห็น ก็ทรงเกิดความสิเนหา ทรงขอเข้าไปทรงตั้งไว้เป็นพระมเหสี

พระมเหสีองค์ที่ ๒ พระนามว่า **วาสุลทัตตา** เป็นพระราชธิดาของ **พระเจ้าปัชโชต กรุงอุชเชนี** เรื่องที่พระเจ้าอุเทนจะได้พระนางวาสุลทัตตานี้ มีว่า พระเจ้าปัชโชตได้ทรงคิดจะยกกองทัพไปตีกรุงโกสัมพี ซึ่งเป็นเมืองใหญ่ มีสมบัติมาก แต่พวกเสนาบดีทั้งหลายได้ทูลคัดค้านว่า พระเจ้าอุเทนได้ทรงมีมนต์ที่เรียกช้างได้ และมีพาหนะแข็งแรง มีกำลังมั่นคง การยกกองทัพไปตีจะไม่สำเร็จ และก็ได้ทูลแนะอุบายให้ว่า พระเจ้าอุเทนทรงโปรดช้าง เพราะฉะนั้น ก็ให้สร้างช้างยนต์ให้ใหญ่และให้มีคนอยู่ในท้องได้ แล้วชักช้างยนต์นั้นให้เดินไปเดินมา กับวางกำลังพลซุ่มไว้ พระเจ้าปัชโชตก็ทรงปฏิบัติตาม.

พรานป่าได้เห็นช้างยนต์นั้น ก็มาทูลพระเจ้าอุเทน พระเจ้าอุเทนก็ทรงยกกองทหารออกไปเพื่อจะจับช้าง เมื่อไปพบช้างยนต์แต่ไกล ก็ทรงร่ายมนต์เรียกช้าง แต่ว่าช้างยนต์นั้นก็ไม่ฟังมนต์เดินหนีไป พระเจ้าอุเทนก็ทรงม้าวิ่งตามช้างไปแต่พระองค์เดียว จนเข้าไปในที่มีกำลังพลของฝ่ายกรุงอุชเชนีซุ่มอยู่ พระเจ้าอุเทนก็ถูกทหารของกรุงอุชเชนีล้อมจับไปได้ แล้วก็นำไปถวายพระเจ้าปัชโชต พระเจ้าปัชโชตก็โปรดให้ขังไว้ และก็ฉลองชัยชนะด้วยการทรงดื่มสุราบาน.

พระเจ้าอุเทนเมื่อถูกขังอยู่หลายวัน ก็รับสั่งขึ้นว่า จับข้าศึกมาได้แล้วก็ควรจะปล่อยหรือควรประหารเสีย ทำไมจึงทิ้งไว้อย่างนี้ คนก็ไปทูลพระเจ้าปัชโชต พระเจ้าปัชโชตก็เสด็จมาที่คุมขัง และได้รับสั่งว่าจะปล่อย แต่ให้พระเจ้าอุเทนบอกมนต์ให้ พระเจ้าอุเทนก็ทูลว่าจะบอกถวายได้ แต่ว่า

พระเจ้าปัชโชตต้องทรงไหว้ครูเสียก่อน พระเจ้าปัชโชตก็ไม่ทรงยอมที่จะทรงไหว้พระเจ้าอุเทน พระเจ้าอุเทนก็ไม่ทรงยอมบอกมนต์ให้ พระเจ้าปัชโชตก็ตรัสว่าถ้าไม่บอกก็จะฆ่า พระเจ้าอุเทนก็ทูลตอบว่า ฆ่าก็ฆ่า เพราะพระเจ้าปัชโชตนั้น ในบัดนี้ก็ทรงเป็นใหญ่แห่งสรีรกาย แต่ว่าก็ไม่ทรงเป็นใหญ่ของจิต พระเจ้าปัชโชตจึงได้ทรงคิดว่า ทำอย่างไรจึงจะให้พระเจ้าอุเทนทรงบอกมนต์ได้ ทรงนึกถึงพระราชธิดาก็รับสั่งขึ้นว่า ในพระราชวังนี้ได้มีผู้หญิงหลังค่อมอยู่คนหนึ่ง จะให้หญิงหลังค่อมนี้มาเรียนมนต์และก็จะให้ไหว้ แต่ว่าก็จะต้องกั้นม่านไว้ ให้เรียนกันอยู่ภายในม่าน พระเจ้าอุเทนก็ทรงยินยอม พระเจ้าปัชโชตก็เสด็จไปหาพระราชธิดา และได้ตรัสบอกว่าได้มีบุรุษง่อยเปลี้ย จนถึงกับต้องเดินถัดไปเหมือนอย่างหอยสังข์เดินอยู่คนหนึ่ง รู้มนต์จับช้าง จะให้พระราชธิดาไปเรียนมนต์นั้นแล้ว ให้มาบอกแก่พระองค์ เมื่อจะเริ่มเรียนต้องไหว้ครู แต่ต้องไหว้อยู่ภายในม่าน พระราชธิดาก็ทรงยินยอม.

ได้มีการจัดให้มีการเรียนมนต์โดยกั้นม่านไว้ พระราชธิดาก็เรียนอยู่ภายในม่าน พระเจ้าอุเทนก็ทรงบอกอยู่ภายนอกม่าน วันหนึ่ง พระราชธิดาทรงเรียนมนต์ ก็ไม่อาจที่จะจำได้ พระเจ้าอุเทนกริ้ว ก็รับสั่งขึ้นว่า

"ปากของเจ้าหนานัก จะท่องบ่นมนต์เท่านี้ก็ไม่ได้ เจ้านางค่อม !"

พระราชธิดาก็กริ้ว เพราะถูกเรียกว่าค่อม ก็รับสั่งขึ้นมา

"เจ้าคนโรคเรื้อน ! ทำไมจึงมากล่าวขึ้นเช่นนี้"

เมื่อต่างกริ้วซึ่งกันและกันดั่งนี้แล้ว ก็เลิกม่านขึ้น และเมื่อต่างทรงเห็นซึ่งกันและกันก็เลยเกิดเรื่องอื่นขึ้นแทน เรื่องการเรียนมนต์ก็เป็นอันยุติลงเพียงแค่นี้.

มนต์จับใจช้างนั้นไม่เหมือนอย่างมนต์ที่จับใจคน เรื่องนี้ได้มีพระพุทธภาษิตตรัสไว้ว่า *"ยังไม่ทรงเห็น รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่จะครอบงำจิตบุรุษได้ยิ่งไปกว่ารูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะของหญิง" และในทางตรงกันข้าม ก็มีพระพุทธภาษิตตรัสไว้อีกว่า "ยังไม่ทรงเห็นรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ อื่น ที่ครอบงำจิตของหญิงได้ยิ่งไปกว่า รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะของบุรุษ."*

เมื่อเรื่องเป็นเช่นนี้ พระเจ้าอุเทนกับพระนางวาสุลทัตตา ก็คิดอ่านที่จะพากันหนี เมื่อพระราชบิดารับสั่งถามว่าเรียนมนต์ไปได้แค่ไหน พระราชธิดาก็ทูลว่าเรียนไปได้เท่านั้นเท่านี้ และเมื่อจะจบมนต์จำจะต้องไปเก็บโอสถตามสัญญาของดาวฤกษ์ เพราะฉะนั้น ก็ขอพระราชทานพาหนะช้างฝีเท้าเร็ว กับขอพระราชทานอนุญาตที่จะออกไปนอกเมืองได้ทุกเวลา พระราชบิดาก็ทรงอนุญาต ต่อมาวันหนึ่งพระเจ้าปัชโชตเสด็จออกไปประพาสภายนอกเมือง พระเจ้าอุเทนกับพระนางวาสุลทัตตาก็ขึ้นพาหนะช้างพากันหนีไป และได้บรรจุเงินบรรจุทองใส่กระสอบขึ้นช้างไปด้วย เมื่อพระเจ้าปัชโชตทรงทราบ ทรงสั่งให้ทหารติดตาม พระเจ้าอุเทนก็ทรงเทกระสอบเงิน และต่อมาก็ทรงเทกระสอบทองลง พวกผู้คนก็พากันแย่งเงินแย่งทอง พระเจ้าอุเทนก็หนีออกไปได้จนเข้าถึงเขตเมืองโกสัมพี

แล้วก็ได้ทรงตั้งพระนางวาสุลทัตตาเป็นพระมเหสีอีกองค์หนึ่ง.

องค์ที่ ๓ ชื่อว่า **มาคันทิยา** องค์นี้มีเรื่องเกี่ยวพันกับพระพุทธศาสนามาก เป็นธิดาของพราหมณ์ในรัฐกุรุอยู่ใกล้กันนั้น และท่านแสดงว่า นางมาคันทิยานี้มีรูปร่างงดงามมาก บิดาไม่ปรารถนาจะยกให้แก่ใคร ต้องการจะยกให้บุคคลผู้ที่มีลักษณะเป็นมหาบุรุษ ต่อมาบิดาได้พบพระพุทธเจ้าเมื่อเสด็จไปยังแคว้นกุรุนั้น ได้เพ่งพิศพระลักษณะเห็นว่าประกอบด้วยมหาปุริสลักขณะ ก็มีความเลื่อมใสและปรารถนาที่จะยกลูกสาวของตนถวาย จึงได้ทูลให้ทรงทราบความประสงค์ของตน พระพุทธเจ้าก็ไม่ได้ตรัสว่าอย่างไร.

ฝ่ายพราหมณ์ก็รีบไปชวนนางพราหมณีผู้ภริยากับธิดา มายังที่ที่ได้พบพระพุทธเจ้านั้น แต่ว่าไม่ได้พบพระองค์ทรงยืนอยู่ ณ ที่นั้น พบแต่รอยพระบาท พราหมณ์ก็บอกแก่นางพราหมณีผู้ภริยาว่า นี้แหละเป็นรอยเท้าของบุรุษผู้นั้น นางพราหมณีได้พิจารณาดูรอยเท้า ก็เห็นว่ารอยเท้านี้ไม่ใช่รอยเท้าของบุคคลผู้บริโภคกาม จึงได้บอกแก่พราหมณ์ผู้สามี พร้อมทั้งได้แสดงลักษณะของรอยเท้าไว้โดยความว่า

รอยเท้าของคนที่ยังมีราคะเป็นรอยเท้ากระโหย่ง รอยเท้าของคนที่มีโทสะเป็นรอยเท้าที่มีลักษณะส้นบีบ รอยเท้าของคนหลงมีลักษณะที่กดลง ส่วนรอยเช่นนี้เป็นรอยเท้าของคนที่มีหลังคาเปิด หมายความว่าเป็นคนสิ้นกิเลสแล้ว.

แต่ว่าพราหมณ์ไม่เชื่อ จึงได้พยายามเดินตามหา ก็ได้พบพระพุทธเจ้าเสด็จไปประทับอยู่ในที่อีกแห่งหนึ่งที่ใกล้กัน ก็ได้กราบทูลว่า ได้นำธิดามาถวาย พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสที่ท่านแสดงไว้โดยปุคคลาธิฏฐานว่า *"ได้ทรงเห็นนางตัณหา นางอรดี นางราคา ซึ่งเป็นธิดามาร ผู้งดงามอย่างยิ่งก็ยังไม่ทรงพอพระหฤทัย ไฉนจะมาทรงพอพระหฤทัยกับนางธิดาของพราหมณ์นี้ ซึ่งเต็มไปด้วยมูตรแลกรีส."*

นางมาคันทิยาซึ่งเป็นธิดาของพราหมณ์ได้ฟังดังนี้ก็มีความโกรธ และผูกอาฆาตในพระพุทธเจ้าตั้งแต่บัดนั้น ด้วยคิดว่าถ้าพระองค์ไม่ทรงประสงค์นาง ก็บอกว่าไม่ต้องการ ไฉนจึงจะมารับสั่งว่าเต็มไปด้วยมูตรและกรีส.

ฝ่ายพราหมณ์และพราหมณี ซึ่งเป็นบิดามารดาของนางได้มีความเลื่อมใสในพระพุทธเจ้า ก็ได้ขอบวชเป็นภิกษุและภิกษุณี แต่ก่อนที่จะบวช ก็ได้ฝากนางมาคันทิยาไว้กับลุง ชื่อว่ามาคันทิยะ ต่อมามาคันทิยะผู้เป็นลุง ก็ได้นำนางมาคันทิยาไปถวายพระเจ้าอุเทน พระเจ้าอุเทนก็ทรงรับไว้เป็นพระมเหสีอีกคนหนึ่ง.[๓]

ประวัติโฆสกเศรษฐี

อนึ่ง ควรทราบเรื่องของโฆสกเศรษฐีที่เล่าไว้โดยความว่า โฆสกเศรษฐีนั้น ตามประวัติเป็นบุตรของหญิงนครโสเภณีในกรุงโกสัมพี เมื่อคลอดออกมาแล้ว ก็ได้ถูกให้นำเอาไปทิ้ง เพราะว่า

---

[๓] สามาวตี วตฺถุ ธมฺมปท. ๒/๒๗-๔๑.

หญิงนครโสเภณีนั้น โดยปรกติเลี้ยงแต่ลูกหญิง แต่ถ้าบังเอิญมีลูกเป็นชายก็ไม่เลี้ยง ได้มีผู้ไปพบเด็กถูกทิ้งไว้ มีกาสุนัขล้อมอยู่เป็นอันมาก ก็ได้เก็บเอาไปเลี้ยงไว้.

ในวันนั้น เศรษฐีของนครโกสัมพี ได้ไปเฝ้าพระเจ้าแผ่นดินโดยปรกติ ได้พบกับปุโรหิตได้ถามขึ้นว่า ดูดาวฤกษ์บ้างหรือเปล่า เป็นอย่างไรบ้าง ปุโรหิตก็บอกว่าดูเหมือนกัน เศรษฐีก็ถามขึ้นว่ามีเรื่องอะไรบ้าง ปุโรหิตก็บอกว่า เรื่องอะไรอื่นก็ไม่มี แต่ว่าเด็กที่เกิดในวันนี้ จักเป็นเศรษฐีใหญ่ของนคร เศรษฐีได้ฟังดังนั้นก็รีบให้ไปสืบดูว่า ภริยาของตนที่มีครรภ์แก่คลอดหรือยัง ก็ได้รับตอบว่ายังไม่คลอด จึงได้ใช้ทาสีชื่อว่ากาลีให้ไปเที่ยวค้นหาว่ามีเด็กคนไหนเกิดในวันนี้บ้างหรือไม่ นางกาลีก็เที่ยวค้นไป จึงได้ไปพบเด็กที่มีบุคคลผู้หนึ่งเก็บมาเลี้ยงไว้ดังกล่าวนั้น จึงได้ขอซื้อมามอบให้แก่เศรษฐี เศรษฐีเห็นว่าเป็นผู้ชาย จึงตั้งใจไว้ว่า ถ้าลูกของเราคลอดออกมาเป็นผู้หญิง ก็จะตบแต่งให้เป็นภริยาสามีกัน แต่ถ้าลูกของตนเกิดมาเป็นผู้ชาย ก็จะฆ่าเด็กนี้เสีย.

ต่อมาภริยาของเศรษฐีก็คลอดบุตรออกมาเป็นชาย เศรษฐีจึงคิดที่จะฆ่าเด็กที่ซื้อมานั้น ได้ใช้ให้นางกาลีนำเอาเด็กไปวางที่ประตูคอกโค เพื่อว่าในตอนเช้าเมื่อโคออกจากคอกก็จะได้เหยียบเด็ก แต่ครั้นถึงเวลาโคออกจากคอก โคที่เป็นหัวหน้าฝูงก็ได้ไปยืนคล่อมเด็กไว้ ให้โคตัวอื่น ๆ เดินหลีกไป เด็กจึงรอดได้ นางกาลีก็ต้องนำเด็กกลับมา.

เศรษฐีก็ใช้วิธีใหม่ให้นำเด็กไปวางไว้ที่ทางเกวียน เพื่อจะให้เกวียนที่ออกแต่เช้ามืดบดทับไป แต่เมื่อถึงเวลาที่เกวียนออกในเวลาเช้ามืด โคที่เทียมเกวียนคันหน้า เมื่อไปถึงที่นั่นก็สลัดแอกออก และเมื่อได้ถูกเทียมเข้าใหม่ ก็หยุดนิ่งไม่ยอมไป จนเวลาเช้าขึ้น คนขับเกวียนซึ่งเป็นหัวหน้าของหมู่เกวียนนั้นจึงได้เห็นเด็ก แล้วก็เก็บเด็กไป นางกาลีต้องไปตามซื้อเอาเด็กนั้นคืนมาใหม่.

คราวนี้เศรษฐีใช้ให้เอาไปทิ้งบนกอไม้ในป่าช้าผีดิบ ต้องการจะให้สัตว์ทั้งหลายมีสุนัขเป็นต้นที่มากินศพทำร้าย แต่เมื่อเอาเด็กไปทิ้งแล้ว ก็ไม่มีสัตว์อะไรทำร้าย คนเลี้ยงแพะได้ไปเห็นเข้าก็ได้เก็บเอาเด็กนั้นไปเลี้ยง ฝ่ายนางกาลีได้กลับมาบอกเศรษฐี เศรษฐีก็ให้นางกาลีไปซื้อเอาเด็กนั้นกลับมาอีก.

คราวนี้เศรษฐีได้ให้นางกาลีเอาไปโยนภูเขาทิ้ง เมื่อนางกาลีได้นำเด็กไปโยนภูเขาทิ้ง เด็กก็เผอิญไปตกบนกอไม้ที่คลุมอยู่บนกอไผ่ใหญ่ คนตัดไม้ไผ่เพื่อนำไปจักสาน ไปพบเข้าก็เก็บเอาไปเลี้ยงไว้ เศรษฐีได้ทราบก็ให้นางกาลีไปซื้อเอากลับคืนมาอีก ฝ่ายเด็กก็โตขึ้นโดยลำดับ.

คราวนี้เศรษฐีได้คิดการให้โหดร้ายยิ่งขึ้น คือได้ไปพบกับนายช่างหม้อ บอกว่าได้มีอวชาตบุตรอยู่คนหนึ่ง จะส่งมา เมื่ออวชาตบุตรนั้นมาแล้ว ก็ให้นายช่างหม้อจับฟันเสียให้เป็นท่อนเล็กท่อนใหญ่ แล้วใส่ลงไปในตุ่ม แล้วเอาเข้าเผาในเตาเผาหม้อ จะให้รางวัลให้คุ้มค่าในภายหลัง นายช่างหม้อก็รับคำ เศรษฐีจึงได้เรียกเด็กโฆสกะและสั่งให้ไปพบนายช่างหม้อ ให้นำคำไปว่าตามที่สั่งให้ทำกิจไว้อย่างหนึ่งนั้นจงทำให้สำเร็จ โฆสกะจึงได้เดินไปเพื่อจะไปยังบ้านของนายช่างหม้อ ก็พอดีไปพบเอาบุตรของเศรษฐีเอง ซึ่งกำลังเล่นขลุบอยู่กับเพื่อน บุตรของเศรษฐีนั้นเล่นแพ้มาเป็นอันมาก จึง

ขอให้โฆสกะช่วยเล่นแก้ เพราะว่าโฆสกะนั้นเป็นผู้ชำนาญในการเล่นชนิดนี้ โฆสกะก็อ้างว่าได้รับคำสั่งให้ไปหานายช่างหม้อ บุตรของเศรษฐีก็รับว่าจะไปแทน โฆสกะก็กำชับว่าต้องบอกตามที่พ่อได้สั่งไว้ มิฉะนั้น ก็จะเป็นการผิดคำสั่ง เมื่อลูกของเศรษฐีรับคำแข็งแรงจึงยอมอยู่เล่นขลุบแทนลูกของเศรษฐี ลูกของเศรษฐีก็ได้ไปยังบ้านของช่างหม้อ และได้นำคำที่เศรษฐีสั่งไว้บอกแก่นายช่างหม้อ นายช่างหม้อก็จับเอาลูกของเศรษฐีนั้นทำเหมือนอย่างที่เศรษฐีได้สั่งไว้.

ในตอนเย็นวันนั้น โฆสกะก็กลับไปบ้าน เศรษฐีถามว่าทำไมจึงไม่ไป โฆสกะก็เล่าให้ฟัง เศรษฐีเมื่อได้ยินดั่งนั้นก็มีความตกใจเป็นกำลัง ได้รีบไปหานายช่างหม้อ นายช่างหม้อก็รีบออกมารับหน้า บอกว่าได้ปฏิบัติตามที่เศรษฐีสั่งไว้เรียบร้อยแล้ว.

เรื่องนี้แสดงว่า การประทุษร้ายแก่บุคคลผู้ไม่ประทุษร้ายนั้นย่อมมีผลสนอง ดั่งได้มีพระพุทธภาษิตที่ตรัสไว้ แปลความว่า

"บุคคลผู้ประทุษร้ายในบุคคลผู้มิได้ประทุษร้าย ผู้ไม่มีอาชญาด้วยอาชญา ย่อมบรรลุถึงฐานะทั้ง ๑๐ ฐานะใดฐานะหนึ่งพลันทีเดียวคือ ๑. เวทนาที่เผ็ดร้อน ๒. ความเสื่อม ๓. ความทำลายแห่งสรีระ ๔. อาพาธที่หนัก ๕. ความฟุ้งซ่านแห่งจิต ๖. อุปสรรคจากพระเจ้าแผ่นดินหรือบ้านเมือง ๗. การกล่าวตู่ที่ทารุณ ๘. ความเสื่อมสิ้นแห่งญาติทั้งหลาย ๙. ความย่อยยับแห่งโภคะทั้งหลาย ๑๐. ไฟไหม้บ้าน และผู้นั้นเมื่อกายแตกทำลายตายไปแล้วย่อมเข้าถึงนิรยะ คือภพที่ไร้ความเจริญ"

เศรษฐีนั้น แม้จะเสียบุตรไปเพราะการคิดทำลายโฆสกะ ก็ยังไม่ยอมหยุดยั้ง ยังคิดต่อไปอีก จึงได้เขียนหนังสือถึงผู้จัดการเก็บส่วยในหมู่บ้านของเศรษฐีแห่งหนึ่ง สั่งให้ผู้จัดการเก็บส่วยนั้นฆ่าอวชาตบุตรที่ส่งไป แล้วให้ทิ้งไปในหลุมวัจจะให้เป็นการมิดชิด แล้วจะตอบแทนการกระทำนี้ในภายหลัง ได้ผูกหนังสือนี้ไว้ที่ชายผ้าของโฆสกะเอง สั่งให้โฆสกะเดินทางไป โฆสกะนั้นอ่านหนังสือไม่ออก ก็ไม่ทราบข้อความว่าเขียนอย่างไร โฆสกะได้ขอเสบียงเดินทาง เศรษฐีก็บอกว่าได้มีเพื่อนเศรษฐีอยู่คนหนึ่งในระหว่างทาง ให้ไปพักที่นั้น ไม่ต้องนำเสบียงไป โฆสกะก็เดินทางไป เมื่อไปถึงบ้านของเศรษฐีผู้สหายของเศรษฐีผู้บิดาเลี้ยงก็ได้แวะเข้าไปขอพัก.

ฝ่ายภริยาของเศรษฐีนั้น เมื่อได้สอบถาม ทราบว่าเป็นโฆสกะซึ่งเป็นบุตรของเศรษฐีในกรุงโกสัมพี ก็ยินดีรับรอง และจัดที่ให้พักเป็นที่สุขสบาย ในการจัดรับรองนั้น ก็ได้ใช้ทาสีของธิดาให้เป็นผู้ทำ เมื่อทาสีของธิดาเศรษฐีจัดเสร็จแล้วก็ได้กลับไปทำกิจให้แก่ธิดาเศรษฐี ฝ่ายธิดาเศรษฐีก็ว่ากล่าวเพราะใช้ให้ไปทำกิจอย่างหนึ่งแต่มัวไปชักช้าอยู่ ทาสีก็เล่าความให้ฟังว่าโฆสกะซึ่งเป็นเศรษฐีหนุ่มในกรุงโกสัมพีมาพัก และภริยาของเศรษฐีคือมารดาของธิดาเศรษฐีนั้นเป็นผู้ใช้ให้จัดรับรอง.

ธิดาเศรษฐี เมื่อได้ฟังชื่อว่าโฆสกะ ก็เกิดความสนใจและเกิดความพอใจขึ้นทันที ในเรื่องนี้ได้มีพระพุทธภาษิตบทหนึ่งแสดงไว้ว่า

"ความรักนั้น ย่อมเกิดด้วยเหตุ ๒ อย่าง คือ ด้วยบุพเพสันนิวาส ความเคยอยู่ร่วมกันมาแต่ปางก่อน และด้วยการเกื้อกูลกันในปัจจุบัน เหมือนอย่างดอกอุบลอาศัยน้ำและเปือกตมเกิดเจริญขึ้นในน้ำ ฉะนั้น"

เศรษฐีธิดาเมื่อเกิดความสนใจโฆสกะแล้ว ก็ได้ลอบลงมายังห้องที่โฆสกะพัก ได้เห็นโฆสกะนอนหลับและเห็นหนังสือที่ผูกอยู่ที่ชายผ้า ก็แก้เอาหนังสือนั้นมาอ่าน เมื่อทราบความในหนังสือนั้นแล้วก็ตกใจว่า ไฉนจึงได้โง่เขลาจนถึงผูกหนังสือที่สั่งให้ฆ่าตัวเองมาดั่งนั้น จึงได้ไปเขียนหนังสือขึ้นใหม่ แก้ข้อความเสียใหม่ว่า ให้ผู้จัดการเก็บส่วยนั้น จัดการสู่ขอและตบแต่งโฆสกะกับธิดาของเศรษฐีในบ้านนั้น ให้จัดการปลูกเรือนหอและจัดทรัพย์สมบัติให้โดยครบถ้วน.

วันรุ่งขึ้น โฆสกะก็เดินทางต่อไปถึงบ้านของผู้จัดการเก็บส่วย ก็ได้ยื่นหนังสือนั้นให้ ผู้จัดการเก็บส่วยก็ได้จัดการให้เป็นไปตามหนังสือที่เขียนไว้นั้นทุกประการ.

ต่อมา เมื่อเศรษฐีในกรุงโกสัมพีทราบข่าวดั่งนั้นก็ยิ่งมีความเสียใจ เพราะที่คิดว่าจะให้ทำอย่างไรก็ไม่เป็นตามที่คิดสักอย่าง และตนก็ต้องเสียบุตรไปด้วย มีความเสียใจมากขึ้นจนถึงล้มป่วยลง เมื่อป่วยหนักก็ส่งคนไปให้ตามโฆสกะมาพบ แต่ว่าผู้ที่มาตามนั้นก็มาพบกับภริยาของโฆสกะก่อน ภริยาของโฆสกะก็รับรอง และเก็บความไว้ ยังไม่บอกแก่โฆสกะผู้สามี ต่อมาเมื่อเศรษฐีมีอาการเพียบหนักส่งคนมาให้ตามอีก ภริยาของโฆสกะจึงได้บอกแก่โฆสกะแล้วได้พากันไปพบ ในขณะที่ไปพบนั้น ภริยาก็ให้โฆสกะผู้สามียืนอยู่ที่เท้า ส่วนตนเองยืนอยู่ค่อนมาทางศีรษะของเศรษฐี ฝ่ายเศรษฐีปรารถนาที่จะพูดว่าจะไม่ยกสมบัติให้ แต่ก็พูดออกมาได้ยินแต่เพียงว่าให้ ภริยาของโฆสกะก็รีบแสดงอาการเศร้าโศก ซบศีรษะที่อกของเศรษฐีซึ่งกำลังป่วยหนัก เศรษฐีก็สิ้นชีวิตลงในขณะนั้น.

เมื่อเศรษฐีสิ้นชีวิตแล้ว พระเจ้าอุเทนได้ทรงทราบก็ได้โปรดให้ทำสรีรกิจของเศรษฐี และได้รับสั่งให้โฆสกะผู้บุตรของเศรษฐีมาเฝ้าเพื่อจะทรงแต่งตั้งให้เป็นเศรษฐี วันนั้นฝกตกน้ำฝนขังนองท้องพระลานหลวง เมื่อโฆสกะเข้าไปเฝ้าก็เดินกระโดดไปบ้าง แต่เมื่อเข้าไปเฝ้าและได้รับพระราชกำหนดว่าจักทรงแต่งตั้งเป็นเศรษฐีก็เดินออกมาโดยเรียบร้อย พระเจ้าอุเทนทอดพระเนตรทางช่องพระแกล ทอดพระเนตรเห็นดั่งนั้นก็ทรงเรียกเข้าไปอีก รับสั่งถามว่าเมื่อขาเข้ามากระโดดโลดเต้นเข้ามา เมื่อขาออกไปเดินออกไปอย่างเรียบร้อย เพราะเหตุไร ? โฆสกะก็กราบทูลว่า เมื่อตอนที่เข้ามานั้นยังมิได้รับกำหนดฐานันดร ยังเป็นเด็กจึงปฏิบัติอาการอย่างเด็กได้ แต่ว่าเมื่อได้รับกำหนดฐานันดรเป็นผู้ใหญ่ขึ้นแล้ว ก็ต้องแสดงอาการของผู้ใหญ่ พระเจ้าอุเทนก็โปรดว่าเป็นผู้มีสติปัญญาก็ได้โปรดพระราชทานตำแหน่งเศรษฐีในเวลานั้นทีเดียว.

เมื่อโฆสกเศรษฐีกลับบ้าน ภริยาได้แย้มสรวล เพราะได้คิดว่า โฆสกะรอดตายมา เพราะความคิดของตน โฆสกะได้เห็นอาการเช่นนั้นก็ได้คาดคั้นถาม ภริยาได้บอกให้ทราบ โฆสกะก็ยังไม่เชื่อ ภริยาก็อ้างทาสีที่ชื่อว่ากาลีเป็นพยาน นางกาลีก็ได้แจ้งให้โฆสกะทราบโดยตลอด โฆสกะเมื่อได้ทราบดั่งนั้นก็มีความสังเวชใจ ได้ตั้งโรงทานบริจาคอาหารเป็นต้นแก่คนกำพร้าและคนเดินทางเป็นต้น คนจัดการโรงทานชื่อว่า **มิตตกุฎุมพี** และที่โรงทานนี้เอง พระนางสามาวดีได้เข้าไปขออาหารจนถึงโฆสกเศรษฐีได้รับเข้าไปเป็นบุตรบุญธรรมตามที่เล่ามาแล้ว.[๙]

---

[๙] สามาวตี วตฺถุ ธมฺมปท. ๒/๘-๒๗.

จะได้เล่าเรื่องเกี่ยวแก่พระพุทธศาสนาในกรุงโกสัมพีต่อไป เมื่อพระพุทธเจ้าได้เสด็จประทับจำพรรษาในกรุงโกสัมพีนั้น เศรษฐีทั้งสามมีโฆสกเศรษฐีเป็นต้น ได้ถวายอุปการะผลัดเปลี่ยนกันโดยตลอด นายช่างดอกไม้ที่เรียกว่านายมาลาการ ชื่อว่า **สุมนะ** เป็นอุปัฏฐาก คือผู้ช่วยรับทำการงานของเศรษฐีทั้ง ๓ ได้ขออนุญาตนิมนต์พระพุทธเจ้าและพระสงฆ์ไปเสวย และฉันภัตตาหารในวันหนึ่ง และโดยปรกติ พระเจ้าอุเทนได้พระราชทานมูลค่าดอกไม้ให้แก่พระมเหสีทั้ง ๓ นั้น สำหรับซื้อดอกไม้เป็นประจำวัน นางทาสีหรือข้าหลวงของพระนางสามาวดี ชื่อว่า **ขุชชุชตรา** เป็นผู้มาซื้อดอกไม้ของนายสุมนะเป็นประจำ ในวันนั้นเมื่อมาซื้อดอกไม้ นายสุมนะก็ชักชวนให้อยู่ช่วยเลี้ยงพระและฟังธรรมด้วยกันก่อน เมื่อได้ทำการเลี้ยงพระเสร็จแล้ว พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงอนุโมทนา.

ธรรมเนียมอนุโมทนาในสมัยนั้นมีกล่าวไว้ว่า โดยปรกติ เมื่อทายกต้องการจะฟังอนุโมทนาจากพระรูปใด ก็รับบาตรของพระรูปนั้นไว้ และพระรูปอื่นก็กลับไปก่อน พระที่อยู่เพื่ออนุโมทนานั้นก็กล่าวอนุโมทนา อนุโมทนานั้นก็คือแสดงธรรมนั่นเอง แต่เป็นแสดงธรรมอย่างย่อ ๆ ดั่งบทอนุโมทนาที่ติดมาใช้สวดในบัดนี้ ก็มีหลายบทที่มีเนื้อความเป็นการแสดงธรรม แต่บทอนุโมทนาที่แต่งประกอบในภายหลังที่ลังกา เป็นบทให้พรเป็นส่วนมาก.

ในวันนั้น นายสุมนะก็ได้รับบาตรของพระพุทธเจ้าไว้ แสดงว่ามุ่งจะให้พระพุทธเจ้าประทับอยู่อนุโมทนาคือแสดงธรรม พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงแสดงธรรมเป็นการอนุโมทนา นางขุชชุชตราได้พลอยฟังด้วย ก็ได้ดวงตาเห็นธรรม ในวันอื่น ๆ นางขุชชุชตราได้ยักเอาค่าดอกไม้ไว้ครึ่งหนึ่ง แต่ในวันนั้นได้ซื้อดอกไม้เต็มราคา ได้นำไปมอบแก่พระนางสามาวดี เมื่อได้ถูกซักถามว่าวันนี้ทำไมดอกไม้จึงมาก นางขุชชุชตราก็รับตามความเป็นจริง และว่าไม่ทำเหมือนอย่างเก่าก็เพราะได้ฟังธรรมของพระพุทธเจ้า พระนางสามาวดีก็ขอให้นางขุชชุชตราแสดงธรรมให้ฟัง นางขุชชุชตราก็ขอให้จัดที่แสดงธรรม และเมื่อได้ชำระกาย แต่งกายสะอาดเรียบร้อยก็ขึ้นที่แสดงธรรม และแสดงธรรมให้พระนางสามาวดีกับบริวารฟัง พระนางสามาวดีเมื่อได้ฟังธรรมของนางขุชชุชตราที่จำมาจากพระพุทธเจ้า ก็ได้ดวงตาเห็นธรรมพร้อมกับบริวาร ต่อจากนั้น ก็ได้ส่งนางขุชชุชตราไปฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าและมาแสดงต่อให้ฟังอยู่เนืองนิตย์ เพราะว่าไม่สามารถจะออกไปจากพระราชฐานได้ ต่อมา พระนางสามาวดีก็ได้เจาะห้องที่ตำหนัก เพื่อจะได้คอยดูพระพุทธเจ้าและพระสาวก เมื่อเสด็จไปยังบ้านของเศรษฐีทั้ง ๓

ผู้อดทนคือผู้ฝึกตนดีแล้ว

วันหนึ่ง พระนางมาคันทิยาซึ่งได้ผูกอาฆาตในพระพุทธเจ้าไว้ ได้ขึ้นไปยังตำหนักของพระนางสามาวดี ได้เห็นช่องที่เจาะไว้ที่ฝาก็ได้ซักถาม จึงได้ทราบว่าพระพุทธเจ้าได้เสด็จมายังนครนี้ ก็หวนคิดถึงเวรที่ได้ผูกไว้ ก็คิดจะจัดการให้พระพุทธเจ้าเสด็จออกไปจากนครโกสัมพี, จึงได้ไปเฝ้าพระเจ้าอุเทน ทูลฟ้องว่า พระนางสามาวดีมีพระหฤทัยออกห่างเพราะได้เจาะช่องฝา เพื่อจะคอยดู

พระพุทธเจ้าและพระสาวก พระเจ้าอุเทนก็ได้เสด็จขึ้นไปบนตำหนักของพระนางสามาวดี เมื่อได้ทรงเห็นช่องฝาที่ได้เจาะไว้นั้นก็ไม่ตรัสว่าอย่างไร กลับตรัสให้ทำช่องหน้าต่างหรือช่องบานพระแกลไว้เพื่อให้ใช้เปิดเป็นหน้าต่างต่อไป.

พระนางมาคันทิยาเห็นว่าไม่เป็นไปตามที่ต้องการ จึงได้จัดการจ้างพวกชาวเมืองซึ่งเป็นผู้ไม่เลื่อมใสในพระรัตนตรัย ให้คอยตามด่าพระพุทธเจ้า พวกที่ไม่เลื่อมใสเหล่านั้นก็ได้คอยติดตามพระพุทธเจ้า และด่าด้วยถ้อยคำที่ยกขึ้นด่าอย่างหยาบคายที่กล่าวไว้ว่ามี ๑๐ ประการ คือด่าว่าเจ้าเป็นโจร เจ้าเป็นพาล เจ้าเป็นคนหนวก เจ้าเป็นอูฐ เจ้าเป็นโค เจ้าเป็นฬา เจ้าเป็นสัตว์นรก เจ้าเป็นสัตว์ดิรัจฉาน สุคติของเจ้าไม่มี เจ้าหวังทุคติได้เท่านั้น.

ท่านพระอานนท์ซึ่งได้ติดตามมากับพระพุทธเจ้า ได้กราบทูลขอให้พระพุทธเจ้าเสด็จหลีกออกไปจากเมืองนั้น พระพุทธเจ้าตรัสถามว่าจะให้ไปที่ไหน พระอานนท์ทูลว่าจะไปเมืองอื่น พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสถามว่า ก็เมื่อมนุษย์ในเมืองนั้นด่าอีกจะไปที่ไหนอีก พระอานนท์ก็ทูลว่าไปเมืองอื่นอีกจากเมืองนั้น พระพุทธเจ้าตรัสถามว่า เมื่อถูกด่าในเมืองนั้นอีก จะไปที่ไหนอีก พระอานนท์ทูลว่าจะไปเมืองอื่น ๆ ต่อไป พระพุทธเจ้าก็ตรัสว่า *จะทำอย่างนั้นไม่สมควร อธิกรณ์นั้นเกิดขึ้นในที่ใด เมื่ออธิกรณ์นั้นสงบไปแล้วในที่นั้น จึงควรที่จะไปในที่อื่น* และตรัสถามว่าพวกที่ด่านั้นเป็นใคร พระอานนท์ก็ทูลให้ทรงทราบ จึงตรัสว่า การอดทนเป็นภาระของพระองค์ พวกเหล่านั้นก็จะด่าอยู่ได้ขนาดเจ็ดวันเท่านั้น เพราะว่าอธิกรณ์คือเรื่องที่เกิดขึ้นแก่พระพุทธเจ้าทั้งหลายไม่ไปเกินกว่าเจ็ดวัน ได้ทรงเปล่งพระพุทธอุทานขึ้นโดยความว่า *เราจักอดทนคำล่วงเกินเหมือนอย่างช้างศึกอดทนศรที่ตกจากแล่งในสงครามเพราะว่าชนเป็นอันมากเป็นผู้ทุศีล ชนทั้งหลายย่อมนำพาหนะที่ฝึกแล้วสู่ที่ประชุม พระราชาย่อมประทับพาหนะที่ฝึกแล้ว บุคคลใดเป็นผู้ที่อดทนคำล่วงเกิน บุคคลนั้นชื่อว่าเป็นผู้ฝึกแล้ว เป็นผู้ประเสริฐสุดล้ำมนุษย์ทั้งหลาย ม้าอัสดรที่ฝึกแล้ว ม้าสินธพอาชาไนยที่ฝึกแล้ว มหานาคกุญชรคือช้างใหญ่ที่ฝึกแล้ว เป็นสัตว์ที่ประเสริฐ แต่ว่าบุคคลผู้ฝึกตนได้แล้ว ประเสริฐกว่าสัตว์เหล่านั้น.*

พระนางมาคันทิยา เมื่อไม่สามารถจะให้พระพุทธเจ้าเสด็จออกไปจากเมืองโกสัมพีนั้นได้ ก็คิดอุบายต่อไป คือได้สั่งไปถึงมาคันทิยะผู้เป็นลุง ให้ส่งไก่ตายมาให้ตัวหนึ่ง ไก่เป็นอีกตัวหนึ่ง ในชั้นแรกก็ให้นำไก่เป็นมาถวายพระเจ้าอุเทนก่อน และเมื่อเขานำไก่เป็นมาถวาย ก็แนะนำพระเจ้าอุเทนให้ส่งไปให้คณะพระนางสามาวดีปรุงเครื่อง เมื่อเขาส่งไก่เป็นนั้นไป คณะพระนางสามาวดีก็ปฏิเสธเพราะเป็นผู้ไม่ฆ่าสัตว์ พระนางมาคันทิยาก็ทูลยุแหย่ว่า ให้ลองดูต่อไป ให้ลองส่งไก่นั้นไปอีก และสั่งให้จัดการทำภัตตาหารถวายพระพุทธเจ้า พระเจ้าอุเทนก็รับสั่งไปอย่างนั้น แต่คราวนี้พระนางมาคันทิยาก็ได้ลอบสั่งให้ส่งไก่ตายไป พระนางสามาวดีเมื่อได้รับรับสั่งดั่งนั้น ก็จัดการปรุงภัตตาหารถวายพระพุทธเจ้า พระนางมาคันทิยาทูลยุแหย่ว่าเป็นหลักฐานที่เพียงพอว่า พระนางสามาวดีเอาใจออกห่าง พระเจ้าอุเทนก็ทรงนิ่ง.

พระนางมาคันทิยา เมื่อไม่ได้รับความสำเร็จสมประสงค์ ก็คิดการต่อไป ได้สั่งให้มาคันทิยะ

ผู้เป็นลุงจัดหางูพิษส่งมา แต่ว่าให้ถอนเขี้ยวออกเสีย เมื่อได้รับมาแล้วก็จัดการใส่เข้าไปในพิณสำหรับดีดเรียกช้างของพระเจ้าอุเทนที่โปรดนำติดพระองค์ไปด้วยเสมอ เมื่อถึงวาระที่พระเจ้าอุเทนเสด็จไปบนตำหนักของพระนางสามาวดี พระนางมาคันทิยาก็ทูลคัดค้านทำนองว่าจะเกิดเหตุร้าย พระเจ้าอุเทนก็ไม่ทรงเชื่อฟัง ได้ทรงถือพิณคันโปรดปรานนั้นำติดพระองค์ไปยังตำหนังของพระนางสามาวดีด้วย พระนางมาคันทิยาก็ไปด้วย และเมื่อได้เสด็จขึ้นไปบนพระตำหนักนั้นแล้ว พระนางมาคันทิยาก็ลอบเปิดช่องที่พิณงูก็เลื้อยออก พระนางมาคันทิยาก็ร้องเอะอะขึ้น ทูลพระเจ้าอุเทนให้ทรงทราบ พระเจ้าอุเทนเมื่อได้เห็นเรื่องเป็นไปได้ถึงเพียงนั้นก็กริ้วพระนางสามาวดี รับสั่งให้เรียกเอาธนูและแล่งทรงธนู เพื่อจะยิงพระนางสามาวดี แต่พระนางสามาวดีก็แผ่เมตตาจิตไปยังพระเจ้าอุเทนและพระนางมาคันทิยา กับสั่งบริวารให้แผ่เมตตาจิตไปด้วยกัน พระเจ้าอุเทนก็ได้ทรงกลับพระหฤทัย ที่กล่าวว่า เป็นไปด้วยอำนาจของเมตตาจิต และเพราะได้ทรงงุนงงในพระหฤทัย ก็ได้ทรงขอให้พระนางสามาวดีเป็นที่พึ่งต้านทาน พระนางสามาวดีขอให้ไปเฝ้าพระพุทธเจ้าและถึงพระพุทธเจ้าเป็นที่พึ่ง พระเจ้าอุเทนทรงรับและได้รับสั่งประทานพรแก่พระนางสามาวดี ต่อจากนั้นก็ได้เสด็จไปเฝ้าพระพุทธเจ้าและนับถือพระพุทธศาสนา นับถือพระพุทธเจ้าเป็นสรณะ เมื่อเสด็จกลับมาแล้วก็รับสั่งให้พระนางสามาวดีขอพรที่พระราชทานไว้ พระนางสามาวดีก็ทูลว่าไม่ต้องการพรอย่างอื่น ประสงค์ว่าจักทูลขออนุญาตนิมนต์พระพุทธเจ้าและพระภิกษุสงฆ์มาถวายภัตตาหารในพระราชฐาน และทูลขออนุญาตเพื่อจะฟังธรรม พระเจ้าอุเทนทรงอนุญาตแก่พระนางสามาวดี พระนางสามาวดีก็นิมนต์พระพุทธเจ้าและภิกษุสงฆ์มาถวายภัตตาหารที่ตำหนัก และทูลขอให้พระพุทธเจ้าเสด็จมาเนืองนิตย์ในการเลี้ยงพระนี้ พระเจ้าอุเทนก็ได้เสด็จมาทรงร่วมด้วย และได้กราบทูลพระพุทธเจ้าเชิญเสด็จมาประจำเหมือนอย่างนั้น พระพุทธเจ้าตรัสว่า ธรรมดาว่าพระพุทธะทั้งหลายจะเสด็จไปในที่แห่งเดียวกันนั้นไม่สมควร เพราะว่าชนเป็นอันมากก็ย่อมมุ่งหวัง พระเจ้าอุเทนก็ขอให้ทรงมอบหมายแก่ภิกษุสักรูปหนึ่ง พระพุทธเจ้าได้ทรงมอบหมายให้เป็นภาระของพระอานนทเถระ ตั้งแต่นั้นพระอานนทเถระ ได้ไปฉันในราชตระกูล ได้แสดงธรรมแก่คณะพระนางสามาวดีอยู่เป็นประจำ.

ฝ่ายพระนางมาคันทิยา เห็นว่าเรื่องที่คิดไว้ไม่สำเร็จทุกครั้ง ก็คิดการที่โหดร้ายยิ่งขึ้น จึงได้ให้ไปตามลุงที่ชื่อว่ามาคันทิยะเข้ามา และได้ร่วมคิดการที่โหดร้ายไว้ ในวันหนึ่ง เมื่อพระเจ้าอุเทนเสด็จออกไปนอกพระนคร มาคันทิยะผู้เป็นลุงของพระนางมาคันทิยา ก็ตรงไปยังตำหนักพระนางสามาวดี ได้เปิดคลังผ้า นำเอาผ้าต่าง ๆ ออกมาพันเสาตำหนักและบริเวณตำหนักของพระนางสามาวดี เอาน้ำมันราด ได้อ้างรับสั่งของพระเจ้าอุเทนว่าให้ปฏิบัติเช่นนั้น และให้คณะของพระนางสามาวดีเข้าไปรวมอยู่ในตำหนักทั้งหมด เสร็จแล้วก็จุดไฟเผาตำหนัก พระนางสามาวดีกับบริวารได้ถูกไฟคลอกสิ้นชีวิตด้วยกันทั้งหมด

ฝ่ายพระเจ้าอุเทน เมื่อได้ทรงทราบข่าวว่าตำหนักพระนางสามาวดีถูกไฟไหม้ ก็ได้รีบเสด็จกลับแต่กลับมาไม่ทัน ต่อมาก็ได้ทรงสอบสวนทราบบุคคลผู้เป็นต้นเหตุและบุคคลผู้ร่วมคิดกระทำการ

อันนี้ ก็ได้โปรดให้จัดการลงโทษจนถึงตายด้วยวิธีการอันร้ายแรงทั้งหมด.

ในขณะที่เกิดเรื่องไฟไหม้ตำหนักคลอกพระนางสามาวดีกับบริวารสิ้นชีวิตนั้น พระพุทธเจ้าได้ทรงทราบ ได้ทรงเปล่งพระพุทธอุทานขึ้นโดยความว่า *"โลกมีโมหะเป็นเครื่องผูกพัน ย่อมปรากฏเหมือนมีรูปที่สมควร คนพาล มีอุปธิคือกิเลสเป็นเครื่องผูกพัน ถูกความมืดแวดล้อมย่อมปรากฏเหมือนอย่างเป็นผู้ที่มีความเที่ยงอยู่ กิเลสเป็นเครื่องกังวลย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้ที่เห็นอยู่ตามความเป็นจริง"*

เรื่องตอนพระนางสามาวดีถูกไฟคลอกนี้ ท่านเล่าไว้ในอรรถกถาธรรมบทด้วยว่า เมื่อจะสิ้นชีวิต พระนางสามาวดีได้สอนให้บริวารเจริญเวทนาปริคคหกัมมัฏฐาน คือ กัมมัฏฐานที่กำหนดเวทนาเป็นอารมณ์.[๕]

เรื่องในกรุงโกสัมพีที่เล่ามานี้ เล่าตามพระอรรถกถาจารย์ที่เล่าไว้ใน **อรรถกถาธรรมบท** ซึ่งได้แต่งเมื่อพระพุทธศาสนาล่วงไปประมาณพันปี มีเค้าที่ปรากฏในคัมภีร์พระบาลีอยู่บ้าง เช่น **โฆสการาม** บ่งว่าเป็นอารามของบุคคลผู้ที่ชื่อว่าโฆสกะสร้างถวายเป็นต้น แต่ว่าเรื่องของโฆสกะเป็นอย่างไรนั้น ยังไม่พบความพิสดารในชั้นบาลี พบแต่ในชั้นอรรถกถาที่เล่ามานั้น บางแห่งก็ส่องความเป็นเรื่องที่ผูกขึ้นในครั้งหลัง เช่น เรื่องที่เศรษฐีกรุงโกสัมพีเขียนหนังสือสั่งให้ฆ่าตัวเองผูกที่ชายผ้าของโฆสกะไป ในครั้งพุทธกาลนั้น ยังไม่พบเรื่องการเขียนหนังสือ ฉะนั้น เมื่อมาแต่งว่าเขียนหนังสือดั่งนั้น ก็ส่องว่ารายละเอียดในตอนนั้นก็น่าจะผูกขึ้นในตอนหลัง แต่ว่าเค้าความก็น่าจะมีอยู่ เรื่องพระนางสามาวดีถูกไฟคลอกมีในหลักฐานชั้นบาลี คือตอนที่พระพุทธเจ้าทรงเปล่งพระพุทธอุทาน ดั่งคำแปลนั้น ก็ได้เล่าเรื่องว่าทำไมพระพุทธเจ้าจึงเปล่งพระพุทธอุทานนั้นไว้ด้วย.[๖]

เรื่องที่เกิดขึ้นดั่งที่เล่านี้เป็นเครื่องแสดงว่า บุคคลทุก ๆ คนแม้จะได้มีโอกาสเกิดทันพระพุทธเจ้า ได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า ได้บรรลุธรรมตั้งแต่ขั้นต้นจนถึงชั้นสูง แต่ก็ต้องเป็นไปตามกรรมที่ตนได้ทำไว้ พระพุทธเจ้าจะทรงช่วยให้บุคคลพ้นจากผลของกรรมชั่วที่ตนได้ทำไว้นั้นหาได้ไม่ ทรงช่วยได้แต่ในด้านทรงแสดงธรรมเพื่อให้บุคคลเว้นจากบาป บำเพ็ญกุศลและชำระจิตของตนให้ผ่องแผ้วจนถึงทำจิตของตนให้หลุดพ้น พระพุทธเจ้าได้ทรงช่วยได้อย่างนี้ เพราะฉะนั้น จึงปรากฏว่าหลายครั้งที่ได้ทรงทราบว่า ผู้นั้นผู้นี้จะได้รับผลของกรรมจนถึงสิ้นชีวิต ก็ได้รีบเสด็จไปทรงแสดงธรรม โปรดให้ได้ศรัทธาในพระรัตนตรัย หรือว่าได้ดวงตาเห็นธรรมก่อน และเมื่อเป็นเช่นนี้ บุคคลผู้นั้นก็ได้ชื่อว่ามีที่พึ่งของจิตใจเป็นอย่างดี ถึงจะต้องได้รับผลของกรรมอย่างร้ายแรงจนถึงสิ้นชีวิตก็ดี แต่ก็เป็นผู้ที่มีคติคือที่ไปในทางดี. พระพุทธเจ้าย่อมทรงช่วยได้โดยประการนี้.

และในเรื่องของพระนางสามาวดีนี้ท่านได้เล่าไว้ว่า เพราะพระนางกับบริวารได้ประกอบบาปกรรมไว้ในอดีตชาติ คือได้จุดไฟเผาพระปัจเจกพุทธเจ้าที่กำลังเข้านิโรธสมาบัติ ในชั้นแรกท่านนั่งเข้านิโรธสมาบัติอยู่ที่กองหญ้า ไม่เห็นท่าน คิดแต่เพียงจะจุดไฟเผากอหญ้าเท่านั้น เมื่อจุด

---

[๕] สามาวตี วตฺถุ ธมฺมปท. ๒/๔๖-๕๙.

[๖] ขุ. อุ. ๒๕/๒๐๕/๑๕๗.

ไฟเผากอหญ้าแล้วจึงได้เห็นท่าน คิดกันว่าเมื่อเรื่องเกิดขึ้นถึงเพียงนี้แล้วก็เผาเสียเลย จึงได้เอาฟืนมาสุมเข้าแล้วก็จุดเผา แต่ท่านแสดงว่าพระอรหันต์เข้านิโรธสมาบัตินั้นไม่เป็นอันตรายเพราะไฟ หรือเพราะเหตุใดเหตุหนึ่ง เพราะฉะนั้น ท่านจึงมิได้เป็นอันตราย แต่บาปกรรมที่ทำไว้นั้นก็ส่งผลให้พระนางสามาวดีกับคณะได้ถูกไฟเผาในชาติต่อ ๆ มา.[๗]

ส่วนโฆสกเศรษฐีนั้น ท่านก็เล่าบุรพกรรมไว้โดยความว่า ครั้งหนึ่งได้เกิดทุพภิกขภัยขึ้นในอัลลกัปปรัฐ บางพวกก็กล่าวว่าเกิดอหิวาตกโรคขึ้น คนเข็ญใจผู้หนึ่งชื่อว่า **โกตุหลิกะ** พาภริยาซึ่งมีบุตรอ่อนหนีออกไปมุ่งจะไปกรุงโกสัมพี เมื่อเดินทางไปนั้น เสบียงทางก็หมด เมื่อเกิดความหิวโหยอ่อนกำลังลง นายโกตุหลิกะก็คิดจะทิ้งบุตร ภริยาก็คอยห้ามไว้ไม่ยอมให้ทิ้งแต่ก็ได้ลอบทิ้ง ภริยาเมื่อทราบเข้าก็เก็บเอาไป บุตรจึงต้องถูกทิ้งแล้วก็ถูกเก็บเอาไปหลายครั้ง จนในที่สุดก็ถึงแก่ความตายในระหว่างทาง เมื่อเดินทางมาถึงหมู่บ้านหนึ่ง นายโคบาลผู้หนึ่งกำลังประกอบพิธีมงคลเกี่ยวกับโคนม เมื่อได้เห็นคนเดินทางทั้งคู่นั้น มีความทุกข์ยากลำบากหิวโหย เกิดความสงสารก็ต้อนรับเลี้ยงดู เมื่อเลี้ยงดูคนเดินทางทั้งสองนั้นเสร็จแล้ว นายโคบาลจึงได้บริโภคอาหารด้วยตนเอง ได้ปั้นข้าวปายาสให้แก่นางสุนัขซึ่งอยู่ในที่ใกล้ นายโกตุหลิกะเห็นนางสุนัขได้รับเลี้ยงดูด้วยอาหารวิเศษเช่นนั้น ก็คิดว่านางสุนัขนี้มีบุญ ได้กินอาหารดี ๆ เช่นนี้เสมอ ในคืนวันนั้น นายโกตุหลิกะได้บริโภคอาหารเกินส่วน เพราะได้อดอยากมาเป็นเวลาหลายวันก็ถึงแก่กรรม ท่านว่าเข้าไปเกิดในท้องสุนัข นางสุนัขคลอดลูกออกมาเป็นสุนัขตัวผู้ นายโคบาลก็เลี้ยงดูไว้เป็นอันดี และให้คอยไปรับไปส่งพระปัจเจกพุทธเจ้าองค์หนึ่ง ลูกสุนัขนั้นก็ไปรับไปส่ง และได้เห่าหอนพระปัจเจกพุทธเจ้าในการรับและการส่ง จนมีจิตคุ้นเคยสนิทสนมกับพระปัจเจกพุทธเจ้า ในตอนนี้ท่านได้แสดงว่าธรรมดาว่าสัตว์ดิรัจฉานนั้น โดยปรกติเป็นสัตว์ที่ซื่อตรงคือว่าโกงไม่เป็น แต่ว่ามนุษย์ทั้งหลายนั้นโดยมากคิดอย่างหนึ่งพูดอีกอย่างหนึ่ง เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ว่า *"สิ่งที่มีชั้นเชิงมากก็คือมนุษย์ สิ่งที่ตื้นก็คือสัตว์เลี้ยง"* เมื่อสุนัขนั้นตาย ท่านกล่าวว่าไปเกิดเป็นเทพบุตร แต่ว่าบริโภคกามคุณเกินขนาด จึงได้จุติลงมา ไปเกิดในท้องของหญิงนครโสเภณีในกรุงโกสัมพีดังที่เล่ามานั้น และท่านกล่าวว่าเทพดาที่จุตินั้นด้วยเหตุ ๔ อย่างคือ

๑. **สิ้นอายุ** หมายความว่าทำบุญไว้มาก ก็อยู่ในเทวโลกจนถึงกำหนดอายุและก็เกิดในชั้นสูง ๆ ขึ้นไป.

๒. **สิ้นบุญ** คือว่าทำบุญไว้น้อย เมื่อสิ้นบุญนั้นแล้วก็ต้องจุติในระหว่าง.

๓. **สิ้นอาหาร** หมายความว่า ตื่นในกามคุณ หรือว่าตื่นสวรรค์ หรือว่าบริโภคกามคุณอย่างหนัก จนลืมบริโภคอาหาร ก็ต้องจุติเหมือนกัน และ

๔. **โกรธ** หมายความว่า ริษยาในสมบัติของผู้อื่น ไม่อดทนสมบัติของผู้อื่น เมื่อเกิดความ

---

[๗] สามาวตี วตฺถุ ธมฺมปท. ๒/๖๐-๑.

โกรธริษยาขึ้น ดั่งนี้ก็ต้องจุติ.[*]

เรื่องเหล่านี้เป็นเรื่องประกอบ ส่วนพระเจ้าอุเทนนั้นมีเรื่องเล่าว่า ได้เคยพบกับ **พระปิณโฑลภารทวาชะ** ได้ตั้งปัญหาถามท่าน ท่านก็ตอบจนพระเจ้าอุเทนทรงเลื่อมใส.

มีเรื่องแสดงไว้ในคัมภีร์ชั้นพระบาลีว่า เมื่อท่านพระปิณโฑลภารทวาชะได้อยู่ที่โฆสิตาราม ในกรุงโกสัมพี พระเจ้าอุเทนได้เสด็จเข้าไปหาท่าน ได้รับสั่งตั้งปัญหาถามท่านว่า *"อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้ภิกษุหนุ่ม ๆ เหล่านี้ ซึ่งยังมีผมดำสนิทอยู่ในวัยเจริญคือปฐมวัย ไม่เริงสนุกในกามทั้งหลาย ยอมประพฤติพรหมจรรย์อย่างบริสุทธิ์บริบูรณ์ตลอดชีวิต."*

พระเจ้าอุเทนก็รับสั่งถามต่อไปว่า "จิตเป็นธรรมชาติที่โลเลเหลวไหล บางคราวก็เกิดโลภธรรมขึ้นในหญิงทั้งหลายปูนแม่ บางคราวก็เกิดโลภธรรมขึ้นในหญิงทั้งหลายปูนพี่น้องหญิง บางคราวก็เกิดโลภธรรมขึ้นในหญิงทั้งหลายปูนธิดา ฉะนั้น จะมีเหตุมีปัจจัยอะไรอื่นอีก."

ท่านพระปิณโฑลภารทวาชะก็ทูลตอบว่า "พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ว่า พวกเธอจงมาพิจารณากายนี้ เบื้องบนแต่พื้นเท้าขึ้นมา เบื้องล่างแต่ปลายผมลงไป มีหนังหุ้มอยู่เป็นที่สุดรอบ เต็มไปด้วยของไม่สะอาดมีประการต่าง ๆ มีอยู่ในกายนี้ คือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นต้น นี้ เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้ภิกษุหนุ่มทั้งหลายเหล่านี้ ประพฤติพรหมจรรย์อยู่ได้ตลอดชีวิต."

พระเจ้าอุเทนก็รับสั่งซักต่อไปว่า "พวกภิกษุที่อบรมกาย อบรมศีล อบรมจิต อบรมปัญญาแล้วนั้นก็กระทำได้ไม่ยาก แต่ว่าพวกภิกษุผู้มิได้อบรมกาย มิได้อบรมศีล ไม่ได้อบรมจิต มิได้อบรมปัญญา ข้อนั้นก็กระทำได้ยาก ในบางคราวคิดว่าจะพิจารณาให้เห็นว่าเป็นอสุภะ แต่ก็กลับเห็นเป็นสุภะไปเสีย ฉะนั้น จะมีเหตุมีปัจจัยอะไรอย่างอื่นอีก."

ท่านพระปิณโฑลภารทวาชะก็ทูลว่า "พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ว่า พวกเธอจงมามีสติคุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย คือเห็นรูปด้วยจักษุ ได้ยินเสียงด้วยโสตะ สูดกลิ่นด้วยฆานะ ลิ้มรสด้วยชิวหา ถูกต้องโผฏฐัพพะด้วยกาย รู้เรื่องด้วยใจ ก็อย่าถือเอาโดยนิมิตคือว่ารวบถือ อย่าถือเอาโดยอนุพยัญชนะคือว่าแยกถือ จงปฏิบัติเพื่อความสำรวมอินทรีย์เหล่านั้น ที่จะมิให้บาปอกุศลธรรมมีความยินดียินร้ายเป็นต้นครอบงำได้ จงรักษาอินทรีย์เหล่านี้ จงถึงความสำรวมในอินทรีย์เหล่านั้น นี้เป็นเหตุเป็นปัจจัย."

พระเจ้าอุเทนก็รับสั่งรับรองถ้อยคำของท่านพระปิณโฑลภารทวาชะว่า "เมื่อปฏิบัติมีความสำรวมอินทรีย์อยู่ดั่งนั้น ก็สามารถที่จะไม่เริงกีฬาในกามทั้งหลาย อยู่ประพฤติพรหมจรรย์บริบูรณ์บริสุทธิ์ได้ตลอดชีวิต" และได้รับสั่งถึงพระองค์เองว่า "แม้พระองค์เอง ในสมัยที่มิได้ทรงรักษากาย มิได้ทรงรักษาวาจา มิได้ทรงรักษาจิต มิได้ทรงตั้งพระสติ มิได้ทรงสำรวมอินทรีย์ เวลาเสด็จเข้าไปภายในบุรี ก็ยังเกิดโลภธรรมครอบงำอย่างเหลือเกิน แต่ในสมัยที่มีการรักษากายเป็นต้น ตั้งสติ

---

[*] สามาวตี วตฺถุ ธมฺมปท. ๒/๘-๑๓.

สำรวมอินทรีย์เข้าไปภายในพระนคร โลกธรรมทั้งหลายก็ไม่สามารถจะครอบงำพระองค์ได้" ได้ทรงประกาศความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา แสดงพระองค์ถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ เป็นสรณะ แสดงพระองค์เป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยตลอดชีวิตจำเดิมแต่วันนั้น.[๙]

เรื่องที่เล่าไว้ในคัมภีร์ชั้นพระบาลีนี้ จะเกิดขึ้นก่อนหรือทีหลังเรื่องพระนางสามาวดีทราบไม่ได้ แต่เรื่องพระนางสามาวดี ตอนที่เล่าถึงพระนางสามาวดีทูลให้พระเจ้าอุเทนถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ เป็นสรณะนั้น มีในชั้นอรรถกถา ยังไม่พบในชั้นพระบาลี เพราะฉะนั้น จึงได้มีบางท่านแสดงว่า พระเจ้าอุเทนได้ทรงพบกับพระปิณโฑลภารทวารชะ และได้เลื่อมใสในพระพุทธศาสนามาก่อนแล้ว.

สาราณิยธรรมสูตร

เรื่องในพรรษาที่ ๙ ของพระพุทธเจ้าที่แสดงมาแล้วนั้น เกี่ยวแก่ฝ่ายอาณาจักร ส่วนที่เกี่ยวแก่ฝ่ายพุทธจักร ก็มีเรื่องน่ารู้เกี่ยวกับความแบ่งแยกของคณะสงฆ์ แต่จะยังไม่เล่าเรื่องเหล่านั้น จะนำมาแสดงเฉพาะ **สาราณิยธรรมสูตร** ที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงแก่ภิกษุทั้งหลาย ในขณะที่ประทับอยู่ ณ **โฆสิตาราม** กรุงโกสัมพี ฉะนั้น จึงเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า **โกสัมพิยสูตร**[๑๐] โดยความก็คือสาราณิยธรรมสูตร นั่นเอง.

ใจความในพระสูตรนั้นว่า ภิกษุทั้งหลายจะอยู่ด้วยกัน ควบคุมกันอยู่เป็นอันดี ไม่วิวาทกัน มีสามัคคีพร้อมเพรียงกัน มีเอกีภาพ คือความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ก็เนื่องมาจากต่างมีความรักเคารพกันและกัน จะมีความรักเคารพกันและกัน ก็จะต้องปฏิบัติในธรรมที่ยังกันและกันให้ระลึกถึงกันด้วยความรักเคารพ ๖ ประการอันเรียกว่า สาราณิยธรรม คือ : ๑. ตั้งกายกรรมประกอบด้วยเมตตา ๒. ตั้งวจีกรรมประกอบด้วยเมตตา ๓. ตั้งมโนกรรมประกอบด้วยเมตตา ๔. แบ่งปันลาภที่ได้มาโดยชอบธรรมให้เป็นสาธารณบริโภค คือบริโภคร่วมกัน ๕. มีศีล คือความประพฤติเสมอกัน ๖. มีทิฏฐิ คือความเห็นที่นำออกจากทุกข์สม่ำเสมอกัน ธรรมทั้ง ๖ ประการนี้จะอธิบายเฉพาะ ๒ ข้อหลัง.

สีลสามัญญตา

ข้อว่ามีศีลคือความประพฤติเสมอกันนั้น ท่านแสดงลักษณะไว้ว่า ศีลที่ไม่เป็นท่อน ไม่เป็นช่อง ไม่ด่าง ไม่พร้อย เป็นไท อันวิญญูชนสรรเสริญ ไม่ต้องลูบคลำ เป็นไปเพื่อสมาธิ.

ศีลที่ไม่เป็นท่อน นั้น หมายถึงว่าไม่ขาด เหมือนอย่างแผ่นผ้าที่เป็นผืนเดียวกัน ผ้านั้นจะเป็นท่อน ๆ ก็เพราะขาดออกจากกัน ศีลก็เหมือนกัน ที่ชื่อว่าเป็นท่อน ก็หมายถึงว่าศีลขาด เพราะได้ประพฤติล่วงครบองค์ ยกตัวอย่างปาณาติบาต การฆ่าสัตว์ทั่วไปนั้น มีองค์ ๕ คือ ๑. สัตว์มีชีวิต

---

[๙] สํ. สฬา. ๑๘/๑๓๙/๑๙๕-๘.

[๑๐] ม. มู. ๑๒/๕๘๑/๕๔๐-๕๕๐.

๒. รู้ว่าสัตว์มีชีวิต ๓. จิตคิดจะฆ่า ๔. ทำความเพียรเพื่อจะฆ่า ๕. สัตว์ตายด้วยความเพียรนั้น เมื่อได้ล่วงครบองค์ทั้ง ๕ ประการนี้จนถึงสัตว์ตายลงไป เรียกว่า **ศีลขาดศีลเป็นท่อน**.

ศีลเป็นช่อง นั้น คือไม่ถึงขาด แต่ว่าโหว่เต็มที เหมือนอย่างผ้าที่เป็นช่องโหว่ ยกตัวอย่างดั่งปาณาติบาตนั้น ได้ล่วงจนถึงทำความเพียรเพื่อจะฆ่า แต่ว่าสัตว์ไม่ตาย หลุดพ้นไปได้ด้วยเหตุใดเหตุหนึ่ง นี่ชื่อว่าเป็นช่อง.

ศีลด่าง นั้น ก็เหมือนอย่างผ้าด่างที่เป็นรอยใหญ่ ๆ แต่ว่าไม่ถึงกับขาดเป็นช่อง. ได้แก่มีเจตนาคิดจะล่วง แต่ก็ยังไม่ทันได้ลงมือพยายาม ชื่อว่าศีลด่าง.

ศีลพร้อย นั้น ก็คือเหมือนอย่างผ้าที่เป็นรอยพร้อย ได้แก่ เมื่อรักษาศีล แม้ไม่ถึงเจตนาจะล่วง แต่จิตก็ไม่บริสุทธิ์ ไม่เป็นปรกติ เช่นว่าเว้นจากการฆ่าสัตว์ด้วยตนเอง แต่ก็ยังพอใจดูเขาฆ่า ดูเขาทรมานสัตว์ เรียกว่าพร้อย.

ศีลที่จะเป็นศีลบริสุทธิ์นั้น ต้องไม่เป็นท่อน ไม่เป็นช่อง ไม่ด่าง ไม่พร้อย.

อนึ่ง **ศีลที่เป็นไท** หมายว่าไม่เป็นทาสของตัณหา การรักษาศีลนั้น ถ้ารักษาด้วยตัณหา คือมุ่งจะได้สิ่งใดสิ่งหนึ่งเป็นค่าตอบแทน เหมือนอย่างรับจ้างเขาทำงานอย่างใดอย่างหนึ่งเพื่อค่าจ้าง นี่ชื่อว่าเป็นทาสตัณหา อีกอย่างหนึ่ง ตัณหาในใจคอยบีบคั้นอยู่ ทำให้ดิ้นรนที่จะออกไปจากศีล ไม่เป็นสุข ไม่ได้ความสงบ เหมือนอย่างถูกบังคับให้จำต้องอยู่ในศีล รักษาจิต ให้สงบไม่ได้ ต้องเดือดร้อนกระวนกระวาย ดั่งนี้ก็ชื่อว่าเป็นทาสตัณหาเหมือนกัน ศีลที่บริสุทธิ์นั้นต้องเป็นไท คือไม่เป็นทาสตัณหาดั่งกล่าว.

วิญญูชนสรรเสริญก็คือผู้รู้สรรเสริญ ผู้รู้นั้นหมายถึงตนเอง ซึ่งเป็นผู้รู้ก็ได้ ผู้อื่นซึ่งเป็นผู้รู้ก็ได้ ตนเองซึ่งเป็นผู้รู้นั้น ก็คือเมื่อตนเองพิจารณาดูตนเองแล้ว ติเตียนตนโดยศีลไม่ได้ ถ้าตนเองพิจารณาดูตนเองแล้ว ติเตียนตนเองได้ว่า เราไปลอบทำนั่น เราไปลอบทำนี่ ซึ่งเป็นการผิดศีลหรือว่าทำศีลให้ด่างพร้อย นี่เรียกว่าตนเองติตนเอง บางที เมื่อไปทำอะไรที่ไม่ดีมาก ๆ เข้า ไม่อยากนึกถึงตัวเองก็มี พอนึกเข้าแล้วเกลียดตัวเอง นี่เรียกว่า**ตนเองซึ่งเป็นผู้รู้ติเตียนตนเอง** ผู้อื่นซึ่งเป็นผู้รู้นั้นก็คือบุคคลอื่นซึ่งได้อยู่ร่วมกัน และได้เห็นความประพฤติของกันและกัน ใคร่ครวญรู้ผิดรู้ถูก ศีลที่จะบริสุทธิ์นั้นต้องเป็นศีลที่วิญญูชนสรรเสริญ ตำหนิไม่ได้.

อนึ่ง ศีลที่ยังมีตัณหาเป็นนายครอบงำจิตใจอยู่ ต้องเป็นศีลที่ต้องคอยระมัดระวังอยู่เสมอ ตนเองเผลอตัวเมื่อใด ก็ประพฤติล่วงศีลเมื่อนั้น ประพฤติบกพร่องเมื่อนั้น, นี่ก็เพราะตัณหาความดิ้นรนในใจ คอยชักตนออกไปจากศีล ตัณหาคอยขยี้ขยำศีลอยู่เสมอ และตนเองก็ต้องคอยระมัดระวังศีลอยู่เสมอ ปล่อยไม่ได้ บางทีคนอื่นก็ต้องไปช่วยระมัดระวัง คือต้องไปคอยช่วยดูแล ความหมายของคำว่า **อุปัชฌายะ** *ก็คือผู้ดูแล* **อาจารย์** ก็คือผู้ประพฤติ*โดยเอื้อเฟื้อ* โดยความก็คอยช่วยดูแลเหมือนกัน แม้สหธรรมิกผู้ประพฤติธรรมด้วยกัน โดยฐานเป็นภิกษุด้วยกันก็ปวารณาคืออนุญาตให้ตักเตือนซึ่งกันและกัน นี่ก็เพื่อจะได้คอยดูแลกันและกัน ศีลที่บริสุทธิ์นั้นจะต้องเป็น

ศีลที่ไม่ถูกตัณหาคอยบีบคั้นคอยลูบคลำ และตนเองก็ไม่ต้องคอยรักษาคุ้มครอง คนอื่นก็ไม่ต้องคอยรักษาคุ้มครอง เป็นศีลที่เป็นปรกติขึ้นในตัวเอง ดั่งมีคำเรียกว่า **ศีลรักษา** แต่เรียกศีลที่ยังต้องถูกลูบคลำว่า **รักษาศีล** คือต้องคอยเฝ้ารักษา.

ศีลที่เป็นไปเพื่อสมาธิ คือเป็นบาทที่จะให้เกิดสมาธิจิต คือจิตที่ตั้งมั่นได้ แต่ไม่ใช่เป็นชนิดที่ทำให้จิตใจฟุ้งซ่านกระสับกระส่าย ศีลที่จะเป็นบาทของสมาธิ ก็จะต้องประกอบด้วยลักษณะดั่งที่กล่าวมาข้างต้น.

การปฏิบัติให้เป็นผู้ที่มีศีลสม่ำเสมอกับด้วยเพื่อนสพรหมจารีทั้งหลายดั่งที่กล่าวมา เรียกว่า **สีลสามัญญตา** *ความมีศีลเสมอกัน.*

ทิฏฐิสามัญญตา

ส่วนข้อ ๖ มี **ทิฏฐิ** คือ *ความเห็นที่ออกจากทุกข์เสมอกัน* หมายความว่าทำทิฏฐิความเห็นของตนให้เป็นคนที่ดี อันเรียกว่า **อริยะ** *ประเสริฐ* หรืออารยะ ให้เป็นความเห็นที่นำออกจากทุกข์ คือว่าทำให้ถึงความสิ้นทุกข์ได้โดยชอบ ความเห็นดั่งกล่าวมานี้จะเกิดขึ้นได้ ก็ต้องอาศัยการที่ตั้งใจคอยปรับปรุงทำความเห็นของตนให้ตรงต่อพระธรรมและพระวินัยอยู่เสมอ ถ้าจะมีความเห็นที่แตกแยกออกไปจากร่องรอยที่ถูกที่ชอบ ก็ต้องคอยเกียดกันความเห็นเช่นนั้นออกไป ประคับประคองความเห็นของตนให้อยู่ในร่องรอยที่ถูกที่ตรงดั่งกล่าวมาแล้วข้างต้น ในพระสูตรนี้ได้ชี้ลักษณะแห่งความเห็นดั่งกล่าวไว้ ๗ ประการ คือ

๑. อบรมทำทิฏฐิ คือความเห็นที่ปราศจากนิวรณ์กลุ้มรุมจิต และไม่ให้คิดวุ่นวายอยู่กับเรื่องของความคิดในโลกนี้ เรื่องของความคิดในโลกหน้าที่ไร้ประโยชน์ ไม่ให้เห็นกลุ้มกลัดอยู่ในเรื่องที่จะก่อการทะเลาะวิวาท.

๒. อบรมทำความเห็นที่จะให้เกิดความสงบ จะให้เกิดความดับกิเลสที่เกิดขึ้นในใจ.

๓. อบรมทำความเห็นที่จะไม่ออกไปนอกทางแห่งพระธรรมวินัย.

๔. อบรมทำความเห็นที่จะให้มีความสังวรในศีล เมื่อต้องอาบัติก็ต้องรีบออกจากอาบัตินั้นด้วยการรีบแสดง ไม่ปกปิดไว้เหมือนอย่างเด็กอ่อนเอามือเท้าไปถูกถ่านเพลิงเข้าก็ต้องรีบชักมือเท้าออก.

๕. อบรมทำความเห็นที่จะให้ขวนขวายศึกษาในอธิศีล ในอธิจิต ในอธิปัญญา แม้จะช่วยทำกิจการของหมู่ของคณะของเพื่อนสพรหมจารีอะไรก็ตาม แต่ก็ไม่ละทิ้งในการศึกษาของตนเหมือนอย่างแม่โคลูกอ่อนไม่ทิ้งลูก.

๖. อบรมทำทิฏฐิคือความเห็นที่จะให้เกิดกำลังในอันที่จะฟังธรรมได้.

๗. อบรมทำทิฏฐิคือความเห็นที่จะให้เกิดกำลังที่จะได้ความรู้ในเนื้อความ ความรู้ในหัวข้อธรรม ทั้งที่จะให้เกิดปีติปราโมทย์ประกอบด้วยธรรม.

โดยเฉพาะข้อ ๖ อบรมทำความเห็นที่จะให้เกิดกำลังฟังธรรมได้นั้น ดูเผิน ๆ ก็คล้ายไม่มี

ความหมาย แต่ว่าถ้านึกดูก็จะรู้สึกว่า การฟังธรรมนั้นไม่ง่ายนัก เพราะโดยมากธรรมเป็นเรื่องไม่สนุก เมื่อฟังธรรมก็มักจะหมดฉันทะ หมดความพากเพียรที่จะฟัง การที่จะฟังธรรมได้นั้น จึงต้องมีกำลังใจที่จะฟังได้ กล่าวคือ จะต้องมีฉันทะ จะต้องมีความพากเพียร เป็นต้น ถ้าขาดข้อนี้เสียแล้วก็ไม่สามารถจะฟังธรรมได้ โดยเฉพาะก็จะต้องมี ๑. เงี่ยโสตลง ๒. ประมวลใจทั้งหมด ๓. ทำธรรมที่ฟังไว้ในใจ และ ๔. ทำให้เป็นประโยชน์หรือทำให้มีประโยชน์ ข้อ ๔ นี้ก็หมายความว่า พยายามหาประโยชน์จากธรรมที่ฟังให้จงได้ไม่มากก็น้อย เพราะเมื่อฟังแล้วก็ควรที่จะให้ได้ประโยชน์บ้าง ถ้าไม่ได้ประโยชน์เลยก็เสียเวลา การที่จะทำให้เป็นประโยชน์ได้บ้างนั้น ก็ต้องอาศัยการที่จะรู้จักเลือกถือเอาโดยที่ไม่ไปตั้งความชอบ หรือตั้งความชังไว้เป็นเบื้องหน้า แต่ว่ามุ่งที่จะหยิบเอาธรรมอันเหมาะแก่ตนมาใช้ให้เป็นประโยชน์ ไม่ได้มากสักนิดหนึ่งก็ยังดีกว่า เพราะฉะนั้น ลักษณะข้อ ๔ คือการทำให้เป็นประโยชน์นี้จึงเป็นข้อสำคัญ.

สาราณิยธรรมทั้ง ๖ ประการนี้ ข้อที่ ๖ ท่านแสดงว่าเป็นข้อยอดของข้ออื่น.

ภิกษุชาวโกสัมพี-สังฆเภท

ในขณะที่เสด็จอยู่ที่กรุงโกสัมพีนี้ ได้มีเรื่องบังเกิดขึ้นเกี่ยวแก่ภิกษุสงฆ์ มีเล่าไว้ในคัมภีร์วินัยปิฎกโกสัมพิกขันธกะ[๑๑] ซึ่งมีความย่อว่า ในขณะที่พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าได้ประทับอยู่ ณ โฆสิตาราม ในกรุงโกสัมพี มีภิกษุรูปหนึ่งต้องอาบัติ และก็เห็นว่าเป็นอาบัติ แต่ภิกษุอื่นเห็นว่าข้อนั้นไม่เป็นอาบัติ ต่อมาภิกษุนั้นก็พลอยเห็นตามไปว่าไม่เป็นอาบัติ แต่ว่าภิกษุอื่นที่เคยเห็นว่าไม่เป็นอาบัตินั้นก็กลับเห็นใหม่ว่าเป็นอาบัติ คราวนี้จึงได้พากันไปบอกภิกษุที่ต้องอาบัติว่า ท่านต้องอาบัติ ท่านเห็นอาบัตินั้นไหม ท่านรูปนั้นก็ตอบว่า ผมไม่มีอาบัติตามที่ผมเห็น ฝ่ายภิกษุที่ยืนยันว่าเป็นอาบัติต่อมาก็ชักชวนกัน ได้ความพร้อมเพรียงกัน ทำการยกวัตรภิกษุที่ต้องอาบัตินั้น ที่เรียกว่า **ยกวัตร** นั้น บาลีว่า **อุกเขปนียกรรม** กรรมคือการยกวัตร หมายความว่า ถ้ามีภิกษุรูปใดรูปหนึ่งต้องอาบัติแล้วไม่เห็นว่าเป็นอาบัติ ภิกษุอื่นว่ากล่าวตักเตือนก็ไม่ยอมฟังสงฆ์ก็มีอำนาจประกาศกันและกัน ยกภิกษุรูปนั้นออกจากความมีสิทธิเสมอกัน คืองดไม่ทำอุโบสถด้วยกัน ไม่ทำปวารณาด้วยกัน ไม่ทำสังฆกรรมด้วยกัน ไม่อยู่ร่วมกัน ไม่ไหว้กราบกัน แปลว่างดการที่จะปฏิบัติวินัยกรรมทุกอย่าง งดที่จะแสดงความเคารพนับถือทุกอย่าง เหมือนอย่างคัดออกไปเป็นบุคคลภายนอก ปฏิบัติอย่างนี้เรียกว่ายกวัตร ภิกษุที่ถูกยกวัตรนั้น ถ้าต่อมาได้เห็นโทษและมาแสดงความเห็นโทษแก่สงฆ์ สงฆ์ก็อาจจะประกาศยกเลิกการยกวัตรนั้น และรับเข้าหมู่มีสิทธิในวินัยกรรมเป็นต้นเสมอกันเหมือนดังเดิม

เรื่องการยกวัตรนี้ไม่ได้มีทำกันบ่อยนัก แต่ตามเรื่องที่เล่าในเรื่องนี้ ภิกษุที่ยืนยันว่าภิกษุรูปนั้นต้องอาบัติแน่ก็พร้อมกันประชุมสงฆ์และประกาศยกวัตรเลย คือว่าตัดจากความอยู่ร่วมกันดังที่

---

[๑๑] โกสมฺพิกฺขนฺธก วิ.มหา. ๕/๓๑๒/๒๓๘-๒๔๕.

กล่าวแล้วนั้น แต่ว่าภิกษุรูปที่สงฆ์ยกวัตรนั้นเป็นพหูสูต คือเป็นผู้ได้เล่าเรียนศึกษามามาก เป็นผู้ทรงธรรมทรงวินัย เป็นผู้ฉลาดและเป็นลัชชี คือเป็นผู้ที่ละอายบาปกลัวบาปรังเกียจสงสัยใคร่การศึกษา หมายความว่าเป็นพระภิกษุที่เคร่งครัดองค์หนึ่ง แต่ว่าท่านไม่เห็นว่าเป็นอาบัติ เพราะฉะนั้น เมื่อท่านถูกยกวัตร ท่านจึงไปหาพระภิกษุที่เป็นเพื่อนสหายกัน และก็เล่าความให้ฟังว่าท่านไม่ได้เป็นอาบัติ แต่ว่าถูกยกวัตรด้วยกรรมที่ไม่เป็นธรรม ซึ่งใช้ไม่ได้เรียกว่าเป็นกรรมที่กำเริบไม่ควรแก่สถานะ และก็ชักชวนให้บรรดาพระเหล่านั้นเข้าเป็นพวก ฝ่ายภิกษุที่เป็นเพื่อนสหายก็เห็นด้วย และก็เข้าพวกกับท่าน และก็ยังพากันส่งข่าวไปถึงพระที่อยู่ยังชนบทที่เป็นฝ่ายเดียวกันชักชวนกันมาเข้าพวก เมื่อเป็นเช่นนี้ พระก็เลยเป็น ๒ พวก คือ เป็นพวกที่ประกอบพิธียกวัตรพวกหนึ่ง และก็เป็นพวกที่ถูกยกวัตรอีกพวกหนึ่ง ฝ่ายภิกษุที่เป็นพวกท่านที่ถูกยกวัตรก็ได้เข้าไปหาภิกษุที่เป็นฝ่ายยกวัตรและก็ได้กล่าวหาว่า ภิกษุรูปนั้นไม่เป็นอาบัติ แต่ก็ถูกสงฆ์ยกวัตรโดยไม่เป็นธรรม ซึ่งเป็นการกระทำที่ใช้ไม่ได้ แต่ฝ่ายภิกษุที่เป็นผู้ยกวัตรก็ยังยืนยันว่าภิกษุรูปนั้นต้องอาบัติจริง ๆ จึงถูกยกวัตรด้วยกรรมที่เป็นธรรมไม่ใช่ว่าไม่เป็นธรรม ก็เป็นอันว่าทั้งสองฝ่ายนั้นก็คงยืนยันในความเห็นในความปฏิบัติของตน.

คราวนั้นก็ได้มีภิกษุรูปหนึ่งได้เข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า และก็ได้กราบทูลเล่าเรื่องให้พระองค์ทรงทราบโดยตลอด พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงเปล่งอุทานขึ้นว่า **ภิกษุสงฆ์แตกกันแล้ว** ก็ได้เข้าไปพบกับภิกษุฝ่ายที่เป็นผู้ยกวัตร และก็ได้ตรัสโอวาทโดยความว่า *ท่านทั้งหลายอย่าสำคัญว่าภิกษุ ควรจะถูกยกวัตรโดยเพราะเหตุข้อใดข้อหนึ่ง ด้วยความคิดที่บังเกิดขึ้นโดยฉับพลัน ถ้าภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ต้องอาบัติจริง แต่ว่าเธอเห็นว่าไม่เป็นอาบัติส่วนภิกษุอื่นเห็นว่าเป็นอาบัติ ถ้าภิกษุเหล่านั้นรู้อยู่ว่าท่านองค์นี้เป็นพหูสูต ผู้ทรงธรรมทรงวินัย เป็นผู้ที่เคร่งครัด ใคร่การศึกษา ถ้าเราจะยกวัตรท่าน คือไม่ทำอุโบสถกับท่าน ไม่ทำปวารณากับท่าน ไม่นั่งร่วมอาสนะกับท่าน ไม่ทำสังฆกรรมอื่น ๆ กับท่าน ไม่ติดต่ออะไรกับท่านทั้งหมด ก็จะเกิดความทะเลาะวิวาทแก่งแย่ง ตลอดจนถึงจะเกิดความแตกแยกแห่งสงฆ์ ความร้าวรานแห่งสงฆ์ขึ้น เมื่อเป็นเช่นนี้ ภิกษุเหล่านั้นซึ่งเป็นผู้หนักใจในการที่จะเกิดแตกแยกกัน ก็ยังไม่ควรที่จะยกวัตรเธอ เพราะข้อที่ไม่เห็นอาบัตินั้นทันที คราวนี้ส่วนภิกษุที่ต้องอาบัติแล้วก็ไม่เห็นว่าเป็นอาบัติ แต่ว่าภิกษุอื่น ๆ เห็นว่าเป็น และภิกษุเหล่านั้นก็พากันไปบอกกล่าวว่าเป็นอาบัติ เมื่อเป็นเช่นนี้ เธอก็ไม่ควรที่จะดื้อดึงไปทีเดียว แม้จะไม่เห็นว่าเป็นอาบัติ แต่เมื่อส่วนมากเขาเห็นว่าเป็นก็ควรจะเชื่อเขาบ้าง แล้วก็แสดงอาบัตินั้นเสีย เมื่อปฏิบัติดังนี้ ก็จะไม่เกิดการแตกแยก แต่ว่าถ้ายังยืนยันอยู่ก็จะเกิดความแตกแยกกันดังที่กล่าวมาแล้ว ฉะนั้น เธอเมื่อหนักใจอยู่ว่า จะแตกแยกกันและประสงค์ที่จะมีความกลมเกลียวกัน ก็ควรที่จะแสดงอาบัตินั้นด้วยศรัทธา คือด้วยความเชื่อต่อภิกษุเหล่าอื่น* แม้ว่าตนจะเห็นว่าไม่เป็นอาบัติก็ตาม พระพุทธเจ้าได้ประทานพระโอวาทแก่ภิกษุทั้งสองพวกนั้นแล้วก็ได้เสด็จกลับ.

ก็ปรากฏว่า ภิกษุทั้งสองพวกนั้นก็ยังไม่ยอมที่จะปรองดองกัน ยังตกลงกันไม่ได้ จนถึงแยก

ทำอุโบสถกัน คือว่าภิกษุที่เป็นฝ่ายท่านที่ถูกยกวัตรทำอุโบสถทำสังฆกรรมภายในสีมา แต่ว่าภิกษุฝ่ายที่เป็นผู้ยกวัตรออกไปทำอุโบสถทำสังฆกรรมภายนอกสีมา เมื่อแยกกันทำอุโบสถดังนี้ ก็เป็นอันว่าภิกษุสงฆ์ได้เกิดแตกแยกกันขึ้น ที่เรียกว่าเป็น **สังฆเภท** ความแตกแห่งสงฆ์ สังฆเภทความแตกแห่งสงฆ์นั้น เมื่อทำอุโบสถแยกกันดั่งนี้ จึงจะเรียกว่าเป็นสังฆเภทขึ้น.

นานาสังวาสกะ สมานสังวาสกะ

ภิกษุเหล่านั้น ก็ได้ไปกราบทูลพระพุทธเจ้าถึงเรื่องที่ตนได้ปฏิบัติกันนั้น พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสว่า *ภิกษุที่เป็นฝ่ายท่านที่ถูกยกวัตรทำอุโบสถสังฆกรรมภายในสีมาก็ใช้ญัตติ และอนุสาวนาตามที่พระองค์ได้ทรงบัญญัติไว้ กรรมของเธอก็เป็นธรรมไม่กำเริบ ควรฐานะคือว่าใช้ได้ คราวนี้ส่วนภิกษุอีกพวกหนึ่งที่ไปทำอุโบสถสังฆกรรมภายนอกสีมา ใช้ญัตติและอนุสาวนาตามที่ทรงบัญญัติไว้เช่นเดียวกัน กรรมก็คงเป็นธรรมใช้ได้เช่นเดียวกัน เพราะว่า ภิกษุทั้งสองฝ่ายนั้นต่างเป็นนานาสังวาสกะของกันและกัน ต่อจากนี้ก็ได้ตรัสว่า ภูมิของภิกษุที่เป็นนานาสังวาสกะนั้นมี ๒ อย่าง คือว่า หนึ่ง ตนทำตนเองให้เป็นนานาสังวาสกะ สอง สงฆ์พร้อมเพรียงกันยกวัตรภิกษุนั้นเพราะไม่เห็น ไม่กระทำคืนหรือว่าไม่สละคืนอาบัติ ส่วนภูมิของภิกษุผู้เป็น* ***สมานสังวาสกะ*** *คือมีธรรมเป็นเครื่องอยู่ร่วมเสมอกัน ก็มี ๒ เหมือนกัน คือว่าตนกระทำตนให้เป็นสมานสังวาสกะ และสงฆ์พร้อมเพรียงกันได้เรียกภิกษุนั้นที่ถูกยกวัตรแล้วนั้น ในเพราะไม่เห็น ไม่กระทำคืน หรือไม่แสดงคืนอาบัติเข้าหมู่.*

ตามพระบาลีในที่นี้มีอยู่ ๒ คำ คือ *นานาสังวาสกะ* กับ *สมานสังวาสกะ* นานาสังวาสกะ แปลว่าภิกษุผู้มีธรรมเป็นเครื่องอยู่ร่วมต่างกัน สมานสังวาสกะ แปลว่าภิกษุผู้มีธรรมเป็นเครื่องอยู่ร่วมเสมอกัน ภิกษุสองฝ่ายตามเรื่องนี้ เมื่อเกิดแตกความเห็นกันขึ้น จนถึงไม่ลงโบสถ์กันก็เรียกว่าเป็นนานาสังวาสกะของกันและกัน และเหตุที่จะทำให้เป็นนานาสังวาสกะนั้นก็มี ๒ อย่าง คือว่าตนเองกระทำตนเองอย่างหนึ่ง แล้วก็สงฆ์ยกวัตรอีกอย่างหนึ่ง ตามเรื่องที่เล่ามานี้ ภิกษุที่ถูกยกวัตรที่เป็นต้นเรื่องนั่น สงฆ์ยกวัตรไม่ลงโบสถ์ด้วย แต่ว่าพรรคพวกที่สนับสนุนนั้นทำตนเองให้เป็นนานาสังวาสกะ เพราะเมื่อไปเข้ากับท่านสนับสนุนท่านแยกออกไปอีกพวกหนึ่ง และก็ไม่ลงโบสถ์กับอีกพวกหนึ่งซึ่งเป็นฝ่ายยกวัตร ภิกษุทั้งสองฝ่ายนี้ที่เป็นนานาสังวาสกะของกันและกัน ต่างก็เป็นภิกษุที่ได้อุปสมบทมาโดยถูกต้องมาในพระธรรมวินัยนี้ และก็ปรากฏว่าเป็นผู้ที่เคร่งครัดใคร่การศึกษาอยู่ด้วยกัน แต่ว่าเกิดมีความเห็นแตกต่างกันขึ้น จนถึงเป็นเหตุให้แยกเป็น ๒ ฝ่าย และเมื่อแยกแล้วก็เลยแยกกันจนถึงแยกกันทำอุโบสถสังฆกรรมเป็นต้น จึงได้เกิดเป็นนานาสังวาสกะกันขึ้น ส่วนภิกษุเมื่อเป็นเช่นนี้แล้วจะกลับเป็นสมานสังวาสกะ คือมีธรรมเป็นเครื่องอยู่ร่วมเสมอกัน ก็มีได้ด้วยเหตุ ๒ อย่าง คือ ตนเองทำตนเองให้มีสมานสังวาสกะ กับสงฆ์ระงับการยกวัตรเรียกภิกษุนั้นเข้าหมู่เหมือนอย่างเดิม ดังที่จะบังเกิดขึ้นแก่ภิกษุทั้งสองฝ่ายนี้ในภายหลัง

เมื่อภิกษุสงฆ์ได้เกิดแตกขึ้นเป็นสองฝ่าย พระพุทธเจ้าได้ประทานโอวาทเพื่อระงับ แต่ทั้งสองฝ่ายนั้นก็ยังไม่ปรองดองกัน และก็มีกระทบกระทั่งกันด้วยวาจาอยู่บ่อย ๆ ก็เนื่องมาจากฝ่ายหนึ่งก็กล่าวหาว่าอีกฝ่ายหนึ่งต้องอาบัติแล้วไม่เห็นอาบัติ ส่วนอีกฝ่ายหนึ่งก็กล่าวหาอีกฝ่ายหนึ่งว่ายกวัตรโดยไม่เป็นธรรม เพราะว่าองค์ที่ถูกยกวัตรนั้นไม่เป็นอาบัติอะไร สมุฏฐานก็เนื่องมาจากพระพุทธบัญญัติที่ทั้งสองฝ่ายก็นับถือปฏิบัติกันอยู่ พระพุทธเจ้าเองก็ไม่ทรงบังคับ แต่ก็ทรงชี้ทางเพื่อปฏิบัติดังที่ได้เล่ามาแล้ว ในฐานะที่ทรงเป็นพระศาสดาถ้าจะทรงบังคับก็น่าจะได้ แต่ก็ไม่ทรงบังคับก็เพราะเกี่ยวแก่ทั้งสองฝ่ายนั้น ก็มีศรัทธาอยู่ในพระพุทธบัญญัติเคร่งครัดอยู่ในพระวินัยด้วยกัน และเมื่อได้ลงความเห็นลงไปแล้วอย่างนั้น ถ้ายังไม่ถอนความเห็นนั้น ถึงใครจะบังคับก็อาจจะบังคับได้แต่ในภายนอก ส่วนความเห็นนั้นก็ยังมีอยู่ก็จะเป็นมูลที่จะแตกร้าวกันต่อไป เพราะฉะนั้นเรื่องการแตกความเห็นกันนี้เป็นเรื่องสำคัญ แม้จะบวชมาในพระธรรมวินัยเดียวกันและนับถือปฏิบัติในพระธรรมวินัยเดียวกัน และถึงจะเคร่งครัดอยู่ด้วยกัน แต่ลงได้แตกความเห็นกันในปัญหาพระวินัยและในการปฏิบัติพระวินัยแล้วก็เป็นทางให้แตกแยกกันได้ ดังที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสถึงเหตุที่เป็นนานาสังวาสกะว่าตนเองกระทำตนเองหรือว่าสงฆ์ยกวัตร ในเรื่องที่เล่ามานี้ก็มีทั้งสอง ภิกษุที่ถูกสงฆ์ยกวัตรนั้นมีองค์เดียว คือที่เป็นต้นเรื่องเท่านั้น นอกจากนั้นนับเข้าในเหตุว่าตนเองทำตนเองคือ ฝ่ายหนึ่งก็สนับสนุนภิกษุที่ถูกสงฆ์ยกวัตร อีกฝ่ายหนึ่งก็เป็นฝ่ายที่ยกวัตรสนับสนุนในฝ่ายนั้นและความเป็นนานาสังวาสกะกันนี้ คือว่าไม่ลงโบสถ์กันนี้ จะสงบไปได้ก็ต่อเมื่อตนทำตนเองให้เป็นสมานสังวาสกะกัน ถ้าภิกษุที่ถูกสงฆ์ยกวัตร ก็สงฆ์นั้นเองเป็นผู้ที่ระงับการยกวัตรนั้นแล้วก็กลับเข้าหมู่ตามเดิม

พระพุทธเจ้าได้ทรงบัญญัติพระวินัยบางข้อสำหรับปฏิบัติเกี่ยวแก่ภิกษุในขณะที่เป็นนานาสังวาสกะกัน เพื่อป้องกันการวิวาท เป็นต้นว่า ทรงบัญญัติให้ภิกษุนั่งในอาสนะที่มีอาสนะอื่นคั่นอยู่ในระหว่าง ก็เพื่อว่าเมื่อวิวาทกันก็ไม่ต้องการให้นั่งใกล้กัน ให้มีภิกษุอื่นมานั่งคั่นเสียในระหว่าง ๆ แต่ว่าถึงกระนั้น ความแตกร้าวกันนั้นก็ยังดำเนินไปอยู่ จนถึงภิกษุรูปหนึ่งได้ไปกราบทูลขอให้พระพุทธเจ้าได้เสด็จไปทรงระงับเรื่องราวนั้น พระพุทธเจ้าจึงได้เสด็จไปอีกและก็ได้ประทานโอวาทสั่งสอนไม่ให้ทะเลาะวิวาทกัน ก็มีภิกษุที่เป็นอธรรมวาทีคือเรียกว่าพูดไม่เป็นธรรมรูปหนึ่ง ก็ได้กราบทูลพระพุทธเจ้าว่า ขอให้พระพุทธเจ้าซึ่งทรงเป็นพระธรรมสามีทรงรอออยู่ก่อน พวกภิกษุเหล่านี้จักยังไม่ปรองดองกันต่อไป ขอให้พระพุทธเจ้าได้ทรงมีความขวนขวายน้อย ทรงประกอบการอยู่เป็นสุขในปัจจุบันสำหรับพระองค์ พระพุทธเจ้าก็ได้ประทานพระโอวาทห้ามเป็นครั้งที่สองที่สาม แต่ก็ได้มีภิกษุกราบทูลเหมือนอย่างนั้นเป็นครั้งที่สองที่สาม พระพุทธเจ้าจึงได้ทรงเล่าเรื่องที่เป็นไปแล้วมาเป็นตัวอย่างประทานพระโอวาท ซึ่งพระอาจารย์ได้รจนาไว้มีความว่า

ทีฆาวุกุมาร

เรื่องที่เคยมีมาแล้ว พระราชาแห่ง **แคว้นกาสี** ซึ่งครองราชสมบัติอยู่ในราชธานีซึ่งมีนามว่า **พาราณสี** พระองค์ทรงพระนามว่า **พรหมทัต** ได้ทรงมีกำลังทรัพย์กำลังคนพาหนะมากมาย ส่วนแคว้นที่ถัดไปชื่อว่า **แคว้นโกศล** พระราชาของแคว้นนั้นทรงพระนามว่า **ทีฆีติ** มีกำลังทรัพย์กำลังคนพาหนะน้อย พระเจ้าพรหมทัตแห่งแคว้นกาสีก็ได้ทรงยกพยุหเสนาไปตีพระเจ้าโกศลซึ่งทรงพระนามว่าทีฆีติ พระเจ้าทีฆีติแห่งแคว้นโกศลทรงได้สดับข่าวการศึกก็ได้ทรงดำริว่า แคว้นนี้มีกำลังทรัพย์กำลังคนพาหนะน้อย ไม่สามารถที่จะต่อสู้ได้ จึงได้ทรงพาพระมเหสีหนีออกจากนคร พระเจ้าพรหมทัตแห่งแคว้นกาสีก็ได้ทรงครอบครองแคว้นโกศลนั้นโดยไม่ต้องมีการต่อสู้

ฝ่ายพระเจ้าทีฆีติแห่งแคว้นโกศล ก็ได้พาพระมเหสีหนีไปอยู่ในเมืองพาราณสี ซึ่งเป็นราชธานีของราชศัตรูนั้นเอง แต่ว่าได้ทรงไปอาศัยอยู่ในนิเวศน์ของนายช่างหม้อ ในโอกาสที่อยู่ชานเมือง ทรงปลอมพระองค์เป็นปริพาชก คือเป็นนักบวชที่นุ่งผ้าขาว เมื่อประทับอยู่มาพระมเหสีก็ประชวรพระครรภ์ ก็เกิดความปรารถนาที่จะได้ทรงเห็นเสนาอันประกอบด้วยองค์ ๔ ในเวลาอาทิตย์อุทัย กับทรงปรารถนาที่จะได้ดื่มน้ำล้างพระขรรค์ ก็ได้ทูลแก่พระราชสวามี พระราชสวามีก็ตรัสว่า ในขณะที่ขัดสนจนยากอย่างนี้ จะไปเอาเสนาที่มีองค์ ๔ กับน้ำล้างพระขรรค์มาจากไหน พระมเหสีก็ทูลบอกว่า ถ้าไม่ได้เห็นไม่ได้ดื่มก็จักตาย พระเจ้าทีฆีติได้ทรงสดับดังนั้น ก็ทรงเสด็จไปหาพราหมณ์ปุโรหิตของพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งเป็นสหายกันมาและก็ได้ไปเล่าความให้ฟัง พราหมณ์ปุโรหิตนั้นก็ตอบว่าจะขอไปเฝ้าพระมเหสีก่อน แล้วก็ได้ไปเฝ้าพระมเหสีของพระเจ้าทีฆีติ ในขณะที่ได้เห็นพระนางเสด็จดำเนินมาก็ประคองอัญชลีแล้วก็เปล่งอุทานขึ้นว่า ราชาแห่งแคว้นโกศลอยู่ในพระครรภ์ ขอพระเทวีอย่าได้เสียพระทัย จะได้ทอดพระเนตรเห็นเสนาที่มีองค์ ๔ และจะได้ทรงดื่มน้ำล้างพระขรรค์

ครั้นแล้วพราหมณ์ปุโรหิตนั้นก็ได้ไปเฝ้าพระเจ้าพรหมทัต แล้วได้กราบทูลว่าได้ปรากฏนิมิตขึ้นซึ่งในวันพรุ่งนี้เวลาอาทิตย์ขอให้เสนาที่มีองค์ ๔ ซึ่งได้ผูกสอดครบเครื่องออกสนามแล้วจงยกออกไปตั้งอยู่ในภูมิอันดีและก็ขอให้ชำระล้างพระขรรค์ พระเจ้าพรหมทัตก็ได้โปรดอำนวยให้ปฏิบัติเหมือนดังที่พราหมณ์ปุโรหิตทูลแนะนำ พระมเหสีของพระเจ้าทีฆีติก็จึงได้ทอดพระเนตรเห็นเสนาที่มีองค์ ๔ ในเวลาอาทิตย์อุทัยและได้ทรงดื่มน้ำล้างพระขรรค์

ต่อมาพระมเหสีของพระเจ้าทีฆีติก็ประสูติพระโอรส ก็ได้ประทานพระนามว่า **ทีฆาวุ** เมื่อทีฆาวุกุมารเจริญวัยขึ้น พระราชบิดาก็ทรงดำริว่า ถ้าจะให้อยู่ด้วยกัน ถ้าพระเจ้าพรหมทัตทรงทราบก็จะจับไปกระทำอันตรายเสียทั้งหมด เพราะฉะนั้น จึงได้ทรงแยกให้ทีฆาวุกุมารไปอยู่เสียอีกส่วนหนึ่ง และก็ทรงให้เล่าเรียนศึกษาศิลปวิทยา พระราชกุมารนั้นก็ได้ทรงศึกษาศิลปวิทยาอยู่ในภายนอกพระนคร

ต่อมาช่างกัลบกเก่าของพระเจ้าทีฆีติแห่งแคว้นโกศล เมื่อแคว้นนั้นได้ตกอยู่ในครอบครองของพระเจ้าพรหมทัตแล้ว ก็ได้มารับราชการอยู่ในราชสำนักของพระเจ้าพรหมทัต วันหนึ่ง ได้ไปเห็น

พระเจ้าทีฆีติ ซึ่งเป็นเจ้านายเก่าของตนเข้าพร้อมกับพระมเหสี ก็จำได้ จึงได้มากราบทูลพระเจ้าพรหมทัต พระเจ้าพรหมทัตจึงโปรดให้ไปนำเอาพระเจ้าทีฆีติกับพระมเหสีมา และก็ได้โปรดให้จำจองด้วยเครื่องพันธนาการ และก็ให้ประทับอยู่ในรถและพาให้ตระเวนไปตามถนนสี่แพร่งสามแพร่งในพระนคร และก็ได้สั่งว่า เมื่อได้ตระเวนไปทั่วแล้วก็ให้นำออกไปภายนอกพระนคร แล้วก็ให้ตัดออกเป็นสี่ท่อนเสียบประจานไว้

ในขณะที่เขาได้นำทั้งสองพระองค์ตระเวนไปในพระนครนั้น ก็พอดีทีฆาวุกุมาร มีความคิดถึงพระราชบิดาและพระราชมารดา ก็ได้เข้ามาเพื่อจะเยี่ยม ครั้นมาเห็นเขากำลังตระเวนพระองค์อยู่ก็ตามไปดู พอดีทั้งสองพระองค์นั้นก็ได้ทรงเห็นพระราชโอรส พระเจ้าทีฆีติก็ได้ตรัสขึ้นลอย ๆ ว่า *ดูก่อนทีฆาวุ จงอย่าเห็นยาวอย่าเห็นสั้น เวรย่อมไม่ระงับด้วยเวร* แต่ว่าเวรระงับด้วยความไม่มีเวร พวกมนุษย์ก็พากันกล่าวว่า พระเจ้าทีฆีติทรงเสียสติ ใครเป็นทีฆาวุ ได้ตรัสดังนี้แก่ใคร แต่พระเจ้าทีฆีติก็ทรงตรัสอยู่อย่างนั้น สอง สามครั้ง และก็ตรัสว่า พระองค์มิได้ทรงเสียสติ วิญญูชนก็จะรู้ได้ ทีฆาวุกุมารก็คงไม่กล้าที่จะได้แสดงพระองค์ว่าเป็นพระราชโอรส ก็ได้ปะปนอยู่กับหมู่ชน ฝ่ายพวกเจ้าหน้าที่ เมื่อได้นำทั้งสองพระองค์ตระเวนไปทั่วแล้วก็ได้นำออกนอกเมือง แล้วก็ได้ปฏิบัติตามพระราชบัญชา แล้วก็ตั้งกองเฝ้าพระศพถูกเสียบนั้นไว้อยู่

พระราชกุมารก็ได้ทรงหาสุรามามอมพวกนั้นจนเมา แล้วก็เก็บพระศพมาถวายพระเพลิง แล้วก็รีบเสด็จหนีออกไปจากเมือง และต่อมาก็ได้เข้ามาในพระนครนั้น และได้เข้าไปฝากตัวทำงานอยู่กับนายหัตถาจารย์คืออาจารย์ฝึกช้างของพระเจ้าแผ่นดิน นายหัตถาจารย์ก็ได้รับไว้ให้ศึกษาในวิชาเกี่ยวแก่ช้าง

ในตอนเช้า พระราชกุมารก็ลุกขึ้นแต่เช้า และก็ได้ดีดพิณกับขับร้องประสานเสียงพิณ พระเจ้าพรหมทัตตื่นบรรทมขึ้นตอนเช้า ทรงได้สดับเสียงนั้นก็ได้ตรัสถาม เขาก็ทูลให้ทรงทราบว่าเป็นเสียงพิณและเสียงขับของมาณพคนหนึ่งซึ่งเป็นศิษย์ของหัตถาจารย์ ก็ได้ตรัสให้นำเอามาณพนั้นเข้าเฝ้า เจ้าหน้าที่ก็ได้นำทีฆาวุกุมารเข้าเฝ้า พระเจ้าพรหมทัตได้เห็นทีฆาวุกุมาร ก็เกิดโปรดปรานและก็ได้ทรงรับไว้ให้เป็นมหาดเล็กใกล้ชิด ทีฆาวุกุมารก็ได้ตั้งใจรับราชการปฏิบัติพระเจ้าพรหมทัตเป็นอย่างดี เป็นต้นว่า เป็นผู้ที่ตื่นก่อนนอนทีหลัง คอยรับสนองพระราชบัญชาในกิจการต่าง ๆ ประพฤติสิ่งที่เป็นที่ต้องพระราชอัธยาศัย และเพ็ดทูลด้วยถ้อยคำเป็นที่ต้องพระราชหฤทัย พระเจ้าพรหมทัตก็ยิ่งทรงโปรดปราน จนถึงทรงตั้งไว้ในที่ของบุคคลผู้คุ้นเคยในภายใน

ในวันหนึ่ง พระเจ้าพรหมทัตก็โปรดให้ทีฆาวุกุมารเทียมราชรถ เพื่อจะเสด็จไปทรงล่าเนื้อ ทีฆาวุกุมารก็ได้ปฏิบัติตามพระราชประสงค์ พระเจ้าแผ่นดินก็ได้ทรงราชรถ ได้มีทีฆาวุกุมารเป็นผู้ขับม้า พระกุมารก็ได้ขับราชรถไปโดยเร็วจนถึงเสนาตามไม่ทัน และได้เข้าไปในป่าจนถึงต้นไม้ใหญ่ต้นหนึ่งก็หยุดรถ พระเจ้าพรหมทัตได้โปรดให้พระราชกุมารนั่งลง แล้วพระองค์ก็ทรงบรรทมโดยหนุนพระเศียรอยู่บนตักของทีฆาวุกุมารแล้วก็บรรทมหลับไป ในขณะนั้น ทีฆาวุกุมารก็ได้ระลึกถึง

เวรเก่าว่า บ้านเมืองของเราก็พระเจ้าพรหมทัตนี้ได้ทรงย่ำยี มารดาบิดาของเราก็พระเจ้าพรหมทัตนี้ก็ได้ทรงฆ่าเสีย ก็ถึงเวลาที่จะจัดการชำระเวรกันเสียสักทีหนึ่ง จึงได้ชักพระขรรค์ขึ้นจากฝัก แต่ว่าในขณะเดียวกัน ก็ระลึกถึงพระบรมราโชวาทที่พระราชบิดาได้ให้ไว้ ว่าอย่าเห็นแก่ยาวอย่าเห็นแก่สั้นเป็นต้น ก็ระลึกขึ้นได้ว่าไม่ควรที่จะละเมิดคำของบิดา ก็ได้สอดพระขรรค์เข้าไว้ดังเดิม ครั้งที่สองก็เกิดระลึกถึงเวรเก่าขึ้นมา ก็เกิดความคิดที่จะจัดการชำระเวรให้สิ้นเหมือนดังนั้น ก็ชักพระขรรค์ออกมาอีก แล้วก็ทรงระลึกถึงพระโอวาทของบิดาขึ้นมา ก็สอดพระขรรค์กลับ ในครั้งที่สามก็เป็นอย่างนั้น

ในขณะที่ได้สอดพระขรรค์กลับในครั้งที่สามนั้น พระเจ้าพรหมทัตก็ตื่นบรรทมเสด็จลุกขึ้นอย่างผลุนผลันแล้วก็ตรัสว่า ได้ทรงฝันเห็นทีฆาวุกุมาร ซึ่งเป็นโอรสของพระเจ้าทีฆีติประหารพระองค์ด้วยพระขรรค์ จึงได้ตกพระทัยตื่นบรรทมขึ้น ทีฆาวุกุมารก็จับพระเศียรของพระเจ้าพรหมทัตด้วยหัตถ์เบื้องซ้าย แล้วก็ชักพระขรรค์ออกด้วยหัตถ์เบื้องขวา แล้วก็ประกาศตนขึ้นว่าเรานี้คือเป็นโอรสของพระเจ้าทีฆีติ ซึ่งชื่อว่าทีฆาวุกุมารนั้น พระองค์ได้ทรงทำความพินาศให้แก่บ้านเมืองแก่มารดาบิดาเป็นอันมาก บัดนี้ก็ถึงเวลาที่จะชำระเวรกันเสียทีหนึ่ง พระเจ้าพรหมทัตยิ่งตกพระทัยแล้วก็ทรงหมอบพระองค์ลงขอชีวิตแก่ทีฆาวุกุมาร ทีฆาวุกุมารก็ทูลบอกว่า ตนอาจจะถวายชีวิตแก่พระองค์ได้อย่างไร ก็ขอให้พระองค์ประทานชีวิตให้แก่ตนด้วย พระเจ้าพรหมทัตก็ตรัสว่า ก็ถ้าอย่างนั้น เจ้าก็จงให้ชีวิตแก่เรา เราก็จะให้ชีวิตแก่เจ้า ก็เป็นอันว่าทั้งสองฝ่ายต่างก็ได้ให้ชีวิตแก่กันและกัน แล้วก็ได้กระทำการสบถสาบานเพื่อที่จะไม่ประทุษร้ายกันต่อไป พระเจ้าพรหมทัตก็เสด็จขึ้นประทับบนรถ และทีฆาวุกุมารก็ได้ขับรถกลับเข้าสู่พระนคร

ครั้นเมื่อเสด็จกลับเข้าไปถึงพระนครแล้ว ก็ได้ตรัสให้ประชุมเสนาอำมาตย์ แล้วก็ได้ตรัสถามขึ้นในที่ประชุมว่า ถ้าหากว่าท่านทั้งหลายเห็นทีฆาวุกุมารซึ่งเป็นโอรสของพระเจ้าทีฆีติจะทำอย่างไร พวกอำมาตย์เหล่านั้นก็ทูลว่า จะตัดมือบ้าง จะตัดเท้าบ้าง จะตัดศีรษะบ้าง เป็นต้น พระเจ้าพรหมทัตก็ตรัสขึ้นว่า นี่แหละเป็นทีฆาวุกุมาร ซึ่งเป็นพระโอรสของพระเจ้าทีฆีติ แต่ว่ากุมารนี้ใคร ๆ ไม่ได้เพื่อจะทำอะไร ๆ ทั้งนั้น เพราะกุมารนี้ได้ให้ชีวิตแก่เราและเราก็ได้ให้ชีวิตแก่กุมารนี้ ต่อจากนั้นพระเจ้าพรหมทัตก็ได้ตรัสถามขึ้นว่า ในขณะที่บิดาของเจ้าจะตาย ได้กล่าวไว้เป็นโอวาทแก่เจ้านั้นมีความหมายอย่างไร

ทีฆาวุกุมารก็ได้ทูลอธิบายว่า ที่ตรัสไว้ว่าอย่าเห็นแก่ยาว ก็คือว่าอย่ากระทำเวรให้ยาว ที่ตรัสไว้ว่าอย่าเห็นแก่สั้น ก็คือว่าอย่าแตกมิตรให้เร็วนัก แล้วก็ที่ตรัสว่าเวรย่อมไม่ระงับด้วยเวรนั้นก็คือว่า ถ้าหากว่าข้าพระองค์จะพึงปลงเทวะจากชีวิต ฝ่ายพวกที่จงรักภักดีต่อเทวะก็จะปลงข้าพระองค์จากชีวิต แล้วก็พวกที่จงรักภักดีต่อข้าพระองค์ก็จะปลงชีวิตพวกนั้นต่อไปอีก ก็เป็นอันว่าเวรไม่ระงับด้วยเวร แต่ว่าเมื่อข้าพระองค์ได้ทรงถวายชีวิตแก่เทวะแล้วก็เทวะประทานชีวิตแก่ข้าพระองค์เหมือนดังนี้ เวรก็เป็นอันระงับด้วยความไม่มีเวร เพราะฉะนั้น บิดาของข้าพระองค์ จึงได้โอวาทไว้ในเวลาที่จะตายว่า เวรย่อมไม่ระงับด้วยเวร แต่ว่าย่อมระงับด้วยความไม่มีเวร

พระเจ้าพรหมทัตก็ทรงสรรเสริญพระราชกุมาร และได้พระราชทานแคว้นโกศลพร้อมทั้งพลพาหนะสมบัติทั้งหมด ซึ่งเป็นของพระราชบิดาซึ่งพระองค์ทรงยึดมานั้นคืนแก่ทีฆาวุกุมารทุกสิ่งทุกอย่าง และก็ได้พระราชทานพระราชธิดาของพระองค์ด้วย

ต่อจากนั้น พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสว่า *แม้พระเจ้าแผ่นดินเหล่านั้นซึ่งได้มีศัสตราอาวุธอยู่ในพระหัตถ์ก็ยังมี* **ขันติ** ความอดทน **โสรัจจะ** *ความสงบเสงี่ยมเหมือนอย่างนั้น และข้อที่ท่านทั้งหลายบวชในธรรมวินัยที่กล่าวดีแล้วอย่างนี้ จะพึงเป็นผู้มีขันติโสรัจจะ ก็จะเป็นความงดงามในพระธรรมวินัยนี้ดั่งนี้* เมื่อพระพุทธเจ้าได้ประทานพระโอวาท ได้ทรงยกเอาเรื่องเก่ามาเล่าเหมือนอย่างนั้น ภิกษุเหล่านั้นก็ยังยืนยันที่จะไม่ปรองดองกันต่อไปอีก พระพุทธเจ้าก็ทรงเห็นว่า ยังไม่อาจที่จะกระทำให้ตกลงกันได้โดยง่ายแล้ว ก็ได้เสด็จออกจากอาสนะ และก็ได้เสด็จหลีกไป

ตามที่เล่ามานี้เป็นความย่อใน **โกสัมพิกขันธกะ** ที่ท่านเล่าไว้ เรื่องทีฆาวุกุมารนี้ **เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์** ได้ทรงประพันธ์เป็นฉันท์ไว้ เรียกว่า **ทีฆาวุคำฉันท์** นับว่าเป็นเรื่องที่มีคติสอนใจเรื่องหนึ่ง.

ต้นเหตุของสังฆเภท

เรื่องความแตกแยกร้าวรานกันของสงฆ์ที่เกิดขึ้นในกรุงโกสัมพี ในรัฐวังสะนั้น ในชั้นบาลีคือตำราพระพุทธศาสนาที่เป็นรุ่นแรก เรียกว่าชั้นบาลี ไม่ได้กล่าวไว้ว่าเกิดขึ้นเมื่อไร และเกิดขึ้นในหรือนอกพรรษา ส่วนในหนังสือชั้นอรรถกถา คืออธิบายความของบาลี ซึ่งแต่งเมื่อพระพุทธศาสนาล่วงแล้วหลายร้อยปี โดยมากก็กำหนดกันว่าขนาดพันปี จึงได้มีกล่าวไว้ว่าเกิดขึ้นในพรรษาที่ ๙ นับแต่เมื่อพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้แล้ว และในชั้นอรรถกถานั้นก็ยังได้เล่าเรื่องพิสดารออกไปอีก คือเล่าว่า

พระภิกษุสองรูปที่เป็นต้นเหตุนั้นก็คือ **พระธรรมธร** รูปหนึ่ง **พระวินัยธร** รูปหนึ่ง พระธรรมธรแต่ว่าเรียกโดยมากว่า **พระธรรมกถึก** ได้ไปวัจจกุฎีซึ่งมีบัญญัติให้ใช้น้ำและไม่ให้เหลือน้ำทิ้งไว้ในภาชนะน้ำ แต่ว่าพระธรรมกถึกเข้าวัจจกุฎีแล้วก็เหลือน้ำทิ้งไว้ในภาชนะน้ำ พระวินัยธรเข้าไปทีหลัง ออกมา ก็บอกแก่พระธรรมกถึกว่า ท่านเหลือน้ำทิ้งไว้ในภาชนะน้ำต้องอาบัติ พระธรรมกถึกก็ตอบบอกว่าท่านไม่รู้ว่าเป็นอาบัติ เพราะเหตุที่กระทำนั้น แต่ว่าเมื่อเป็นอาบัติท่านก็จะแสดง พระวินัยธรก็บอกว่าเมื่อไม่จงใจก็ไม่เป็นไร แล้วก็แยกกัน แต่ว่าพระวินัยธรเมื่อกลับมาแล้วก็แจ้งแก่พวกลูกศิษย์ของตนว่า พระธรรมกถึกต้องอาบัติแล้วก็ไม่รู้ว่าเป็นอาบัติ ฝ่ายพวกลูกศิษย์ของพระวินัยก็บอกแก่ลูกศิษย์ของพระธรรมกถึกว่า อุปัชฌาย์อาจารย์ของท่านต้องอาบัติแล้วก็ไม่รู้ พวกลูกศิษย์ก็บอกอาจารย์ อาจารย์ก็บอกว่า ก็พระวินัยธรบอกว่าไม่เป็นอาบัติ เพราะว่าไม่ได้จงใจแล้วกลับมาว่าเป็นอาบัติ พระวินัยธรพูดมุสาวาท พวกลูกศิษย์ก็กลับไปบอก ก็เลยเกิดวิวาททุ่มเถียงกันแตกกันเป็นสองพวก จนถึงฝ่ายพระวินัยธรได้โอกาสก็ทำ **อุกเขปนียกรรม** คือว่าประกาศยกวัตรพระธรรมกถึก ก็เป็นเรื่องให้ทั้งสองฝ่ายนั้นแตกกันจนถึงกับไม่ลงโบสถ์กัน ซึ่งเรียกว่าเป็น **สังฆเภท**

คือสงฆ์แตกกัน อันหมายความว่าเมื่อเกิดแตกแยกกันดังกล่าวนั้นจนถึงไม่ร่วมทำสังฆกรรมด้วยกัน ในภาษาไทยเราเรียกว่า **ไม่ลงโบสถ์กัน** คือไม่ทำอุโบสถร่วมกัน ไม่ทำปวารณาร่วมกัน ไม่ทำสังฆกรรมต่าง ๆ ร่วมกัน เป็นต้น ต่างก็แยกกันทำ เมื่อเป็นดั่งนี้จึงเรียกว่าเป็นสังฆเภท และทั้งสองฝ่ายนั้นก็เรียกว่าเป็น **นานาสังวาสกะ** ของกันและกัน คือว่ามีธรรมเป็นเครื่องอยู่ต่างกัน หมายความว่าแยกกันกระทำสังฆกรรมเป็นต้น[๑๒]

พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงดำเนินการระงับด้วยพระองค์เอง ด้วยประทานพระโอวาทเพื่อให้ทั้งสองฝ่ายนั้นยอมผ่อนปรนเข้าหากัน แล้วก็ทรงเตือนฝ่ายที่ทำการยกวัตรว่าก็ไม่ควรจะรีบผลุนผลันกระทำเมื่อเห็นว่าจะแตกกันเพราะเหตุนั้นก็ยังไม่ควรจะกระทำก่อน ก็ทรงเตือนอีกฝ่ายหนึ่งว่า เมื่อส่วนมากเขาเห็นว่าเป็นอาบัติก็ควรจะเชื่อเขา แล้วก็กระทำคืนเสีย เรื่องก็จะไม่บังเกิดขึ้นร้ายแรง และจนถึงได้ตรัสเรื่องทีฆาวุกุมารอบรม โดยความก็คือ แม้พระราชผู้ปกครองแว่นแคว้นซึ่งต่างก็มีอาวุธอยู่ในมือด้วยกันและต่างก็ได้เคยทำลายล้างกัน ชิงบ้านชิงเมืองชิงทรัพย์สมบัติประหัตประหารกัน แต่ในที่สุดก็ยังให้อภัยกันและปรองดองกันได้ ก็ทำไมพวกภิกษุซึ่งก็ไม่มีเรื่องอะไรหนักหนา เพียงแต่ทุ่มเถียงกันด้วยอาบัติเล็กน้อยว่า ข้อนี้เป็นอาบัติข้อนี้ไม่เป็นอาบัติเท่านั้น ก็ควรที่จะปรองดองกันได้ และในที่อื่น เช่น ในโกสัมพยสูตร[๑๓] สูตรที่ตรัสในกรุงโกสัมพีก็ได้กล่าวว่า ได้ทรงประทานพระโอวาทด้วยสาราณียธรรม ๖ ประการ ดังที่มีความแจ้งอยู่ในสาราณียธรรม ๖ ในหมวด ๖ นั้น[๑๔] แต่ก็ยังไม่เกิดความปรองดองขึ้นได้ จึงได้เสด็จหลีกออกจากกรุงโกสัมพีไปประทับอยู่ในป่าที่เรียกกันว่า **ปาริเลยยกะ** ไทยเราเรียกว่า ป่าเลไลยก์ และในชั้นบาลีก็ไม่ได้บอกว่าจำพรรษาที่นั่น แต่ว่าในชั้นอรรถกถา[๑๕] ได้เล่าว่าได้ประทับจำพรรษาอยู่ที่ป่าปาริเลยยกะนั้นเป็นพรรษาที่ ๑๐ เพราะฉะนั้น เมื่อแบ่งตามที่พระอรรถกถาจารย์ท่านว่าไว้ ก็ควรจะเริ่มพรรษาที่ ๑๐ ตั้งแต่เสด็จออกจากกรุงโกสัมพีไปสู่ปาริเลยยกะ

เสด็จสู่ปาริเลยยกะ

สำหรับในชั้นบาลีนั้นได้มีเล่าสืบต่อกันว่า[๑๖] เมื่อพระพุทธเจ้าได้ประทานพระโอวาทให้ปรองดองกันไม่สำเร็จ ในวันรุ่งขึ้นก็ทรงถือบาตร จีวร เสด็จเข้าไปบิณฑบาตในกรุงโกสัมพี ครั้นเสด็จกลับจากบิณฑบาตแล้วก็ทรงเก็บเสนาสนะ ทรงถือบาตรจีวรของพระองค์ด้วยพระองค์เอง แล้วก็ประทับยืนในท่ามกลางสงฆ์ ได้ตรัสขึ้นโดยความว่า *บุคคลที่มีเสียงดังเป็นคนเสมอกันสักคนหนึ่งก็ไม่รู้สึกว่าตนเป็นคนเขลา เมื่อสงฆ์กำลังจะแตกกันอยู่ก็ไม่บังเกิดความรู้สึกถึงเหตุผลอื่น ๆ ยิ่งไปกว่าทะเลาะวิวาทกัน ผู้ที่หลงลืมสติแสดงท่าว่าเป็นบัณฑิตคือผู้ฉลาดมักจะเป็นคนเอาแต่เที่ยว*

---

[๑๒] โกสมฺพิกวตฺถุ ธมฺมปท. ๑/๔๙-๕๒.

[๑๓] ม. มู. ๑๒/๕๘๒/๕๔๑-๒.

[๑๔] ในหนังสือ นวโกวาท.

[๑๕] มโน. ปู ๒/๓๙.

[๑๖] โกสมฺพิกฺขนฺธก วิ. มหา. ๕/๓๓๕/๒๔๖-๒๕๑.

พูดเพ้อเจ้อไม่เป็นสาระ ปรารถนาที่จะต่อปากต่อคำกันออกไป ก็ย่อมจะไม่รู้สึกถึงการทะเลาะวิวาทที่เป็นเหตุชักจูงให้เป็นไป บุคคลที่ผูกโกรธอยู่ว่าผู้นั้นได้ด่าเรา ได้ทำร้ายเรา ได้ชนะเรา ได้ลักสิ่งของของเราไป เวรของชนเหล่านั้นย่อมไม่สงบ ส่วนบุคคลที่ไม่ผูกโกรธอยู่ดังนั้น เวรของเขาย่อมสงบระงับได้ เพราะว่าเวรย่อมไม่ระงับด้วยเวรในกาลไหน ๆ แต่ว่าย่อมระงับด้วยความไม่จองเวร นี้เป็นธรรมที่เก่า คนอื่น ๆ ย่อมไม่รู้สึกว่าพวกเรากำลังจะย่อยยับกันอยู่ ณ บัดนี้ จึงพากันทะเลาะวิวาท ส่วนว่าบุคคลเหล่าใดย่อมรู้ในหมู่ชนนั้น ความหมายมั่นก็ย่อมสงบระงับไปเพราะเหตุที่มีความรู้นั้น คนที่เป็นคู่เวรกันจนถึงกับตัดกระดูกของกัน ฆ่าชีวิตกัน ลักทรัพย์สมบัติ เป็นต้นว่า โค ม้า ทรัพย์ต่าง ๆ ตลอดจนถึงตีบ้านตีเมืองกัน ก็ยังมีความสามัคคีปรองดองกันได้ เพราะเหตุใด ท่านทั้งหลาย จึงจะปรองดองกันไม่ได้ ถ้าว่าบุคคลพึงได้สหายที่คล้ายคลึงกัน ที่จะเที่ยวไปด้วยกันได้ และที่เป็นผู้ทรงปัญญา มีปรกติอยู่ด้วยกรรมที่ดีที่ชอบ ครอบงำอันตรายได้ทั้งหมด ก็พึงมีใจยินดีมีสติเที่ยวไปกับผู้นั้น แต่ว่า ถ้าไม่ได้สหายเช่นนั้น ก็พึงเที่ยวไปคนเดียว เหมือนอย่างพระราชาละแว่นแคว้นที่ชนะแล้ว เที่ยวไปพระองค์เดียว หรือเหมือนอย่างช้างชื่อว่ามาตังคะเที่ยวไปผู้เดียว ความเที่ยวไปของบุคคลผู้เดียวดีกว่า เพราะว่าความเป็นสหายในคนพาลไม่มีดีอะไร บุคคลพึงเที่ยวไปคนเดียวและไม่กระทำบาปกรรมทั้งหลาย มีความขวนขวายน้อยเหมือนอย่างช้างมาตังคะเที่ยวไปในป่า.

เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสในท่ามกลางสงฆ์ที่วิวาทกันโดยความดั่งนี้แล้ว ก็ได้เสด็จออกจากโฆสิตารามนั้น ไปสู่หมู่บ้านของคนทำเกลืออ่อน ๆ หมู่บ้านหนึ่ง ณ ที่นั้นก็ได้ทรงพบกับพระภิกษุรูปหนึ่งชื่อว่าท่าน**ภคุ** ท่านได้ต้อนรับพระผู้มีพระภาคเจ้า พระองค์ก็ได้ทรงทำปฏิสันถาร การปฏิสันถารใช้ถ้อยคำทั่วไป ตามสำนวนในเวลานั้นคือว่า *พอทนได้อยู่ หรือ พอยังเป็นไปได้อยู่หรือ* ไม่ลำบากด้วยบิณฑบาตหรือ เหมือนอย่างที่เราทักกันในภาษาของเราว่า *สบายดีหรือ* แต่ว่าสำหรับในสำนวนครั้งนั้นไม่ได้ถามว่าสบายดีหรือ ถามว่าพอทนได้หรือ พอเป็นไปได้หรือ ไม่ลำบากด้วยบิณฑบาตหรือ ท่านภคุก็ทูลตอบให้ทรงทราบว่าพอทนได้ พอเป็นไปได้หรือ ไม่ลำบากด้วยบิณฑบาต พระองค์ก็ได้ตรัสเทศนาให้เกิดความเห็นแจ้งในธรรม แล้วก็เสด็จต่อไปยังป่าที่ชื่อว่า **ปาจีนวังสทายวัน** ซึ่งเป็นที่อยู่ของพระเถระ ๓ รูป คือ **๑ พระอนุรุทธะ ๒ พระนันทิยะ ๓ พระกิมพิละ**

ท่านทั้งสามนั้นก็ได้ถวายการต้อนรับพระพุทธเจ้า พระองค์ก็ได้ทรงทำปฏิสันถารเช่นเดียวกันนั้น แต่ว่าเพราะท่านอยู่กันถึง ๓ รูป พระพุทธเจ้าจึงตรัสถามว่า *ทั้ง ๓ รูปนี้ได้อยู่ปรองดองกันไม่บาดหมางกัน มองดูกันและกันด้วยจักษุที่เป็นที่รักเหมือนอย่างเป็นผู้ร่วมน้ำนมเดียวกัน คือว่าร่วมมารดากันอยู่หรือ* ท่านทั้งสามนั้นก็ได้กราบทูลว่า อยู่ปรองดองกันเรียบร้อย พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสถามว่า *ได้ปฏิบัติกันอย่างไรจึงได้อยู่ปรองดองกันดี* ท่านทั้ง ๓ นั้นก็ได้กราบทูลว่า *ท่านได้พากันคิดว่าเป็นลาภของเรา เราได้ดีแล้วที่ได้มาอยู่ร่วมกับพรหมจารีทั้งหลายเหมือนเช่นนี้ จึงได้พากันตั้งกายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ประกอบด้วยเมตตาในกันและกันทั้งในที่ลับทั้งในที่แจ้ง*

และก็ได้พากันคิดว่าไฉนเราแต่ละรูปจะพึงเก็บจิตของตนและประพฤติไปตามอำนาจแห่งจิตของอีกสองท่าน เมื่อได้คิดดั่งนั้นแล้วจึงได้ประพฤติไม่เอาแต่ใจของตนเอง แต่ว่าคิดถึงใจของผู้อื่นและอนุวัตรตาม เมื่อต่างพากันคิดถึงใจของผู้อื่นไม่เอาแต่ใจของตนและก็อนุวัตรตามกันอยู่ดั่งนี้ ถึงแม้ว่ากายจะต่าง ๆ กัน แต่จิตก็เหมือนอย่างเป็นอันเดียวกัน ท่านทั้งสามได้กราบทูลพระพุทธเจ้าว่าดั่งนี้ ท่านปฏิบัติดั่งนี้จึงได้มีความปรองดองกันดีอยู่

พระพุทธเจ้าได้ตรัสถามต่อไปว่า ทั้งสามรูปนั้นได้พากันอยู่ด้วยความไม่ประมาทมีความเพียรส่งตนไปยิ่ง ๆ ขึ้นอยู่หรือ ท่านทั้งสามก็ได้กราบทูลว่า ก็ได้พากันอยู่ด้วยความไม่ประมาทเหมือนดั่งนั้น พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสถามว่า *ปฏิบัติอย่างไรที่บอกว่าอยู่ด้วยความไม่ประมาทนั้น* ท่านทั้งสามก็ได้กราบทูลว่า *ทั้งสามรูปนั้นรูปใดกลับจากบิณฑบาตก่อน รูปนั้นก็ปูลาดอาสนะเตรียมน้ำล้างเท้า ตั่งล้างเท้า ผ้าเช็ดเท้าไว้ ล้างภาชนะสำหรับใช้สอยตั้งไว้ และตั้งน้ำดื่มน้ำใช้ไว้ ส่วนรูปใดกลับจากบิณฑบาตภายหลัง ถ้าว่ายังมีภัตตาหารเหลืออยู่ และถ้าประสงค์ก็ขบฉัน แต่ถ้าไม่ประสงค์ก็ทิ้งในที่ ๆ ไม่มีของสดเขียวหรือว่าโปรยลงในน้ำที่ไม่มีตัวสัตว์ แล้วก็เก็บอาสนะเป็นต้นปัดกวาดให้สะอาด ส่วนรูปใดเห็นหม้อน้ำดื่มหม้อน้ำใช้ หม้อน้ำในวัจจกุฎีว่างเปล่า ก็ตักน้ำเติมใส่ไว้ถ้าว่าองค์เดียวไม่สามารถก็ช่วยกันหิ้วน้ำไปใส่ไว้ และได้นั่งสนทนากันด้วยธรรมกถาตลอดราตรีทั้งหมดทุกวัน ๕ ค่ำ ก็ได้พากันอยู่ด้วยความไม่ประมาทดังกล่าวมานี้*

พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรมให้ท่านทั้งสามนั้นเห็นแจ่มแจ้งแล้ว ก็ได้เสด็จต่อไปยังป่าปาริเลยยกะ และก็ได้ประทับอยู่ที่ดงชื่อว่า **รักขิตวัน** ใกล้กับปาริเลยยกะนั้น ท่านแสดงว่าได้ประทับอยู่ที่โคนไม้สาละต้นหนึ่ง ซึ่งเป็นต้นโตใหญ่อยู่ในดงนั้น **ปาริเลยยกะนั้น** ท่านว่าเป็นชื่อของหมู่บ้านคือเป็นหมู่บ้านป่าและก็มีดงอยู่ในที่ใกล้กันนั้นชื่อว่า รักขิตวัน พระพุทธเจ้าได้ประทับอยู่ที่ดงรักขิตวันนั้น พระองค์ก็ได้ทรงคำนึงถึงว่าได้ประทับอยู่อาเกียรณ์ คือเกลื่อนกล่นวุ่นวายไปด้วยหมู่ภิกษุชาวกรุงโกสัมพีที่ทะเลาะวิวาทกัน บัดนี้ได้เสด็จประทับอยู่ในป่าดงพระองค์เดียวมีความผาสุก

ในสมัยนั้น ได้มีช้างป่าเชือกหนึ่งก็ได้ทิ้งฝูงมาอยู่ปฏิบัติพระพุทธเจ้าที่ดงรักขิตวันนั้น ใช้งวงทำการแผ้วถางทำพื้นที่ให้สะอาด และหาน้ำดื่มน้ำใช้ถวายพระพุทธเจ้า สำหรับในชั้นบาลีก็มีเล่าเรื่องในขณะที่ประทับอยู่ที่ป่าปาริเลยยกะเพียงเท่านี้ แต่ว่าในชั้นอรรถกถานั้น[๑๗] ได้มีเล่าขยายความถึงวิธีที่ช้างปฏิบัติพระพุทธเจ้าว่าทำอย่างไร และได้มีความรักนับถือในพระพุทธเจ้าอย่างไร ทำการรักษาพระองค์อย่างไร และก็ได้เล่าถึงเรื่องวานรตัวหนึ่งได้เห็นช้างมาปฏิบัติพระพุทธเจ้าอยู่ก็คิดอยากที่จะปฏิบัติบ้าง จึงไปหักเอารวงผึ้งเก็บเอาตัวอ่อน ๆ ออกหมดแล้วก็ได้ไปถวายพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าทรงรับแล้วก็ทอดพระเนตรเฉยอยู่ วานรนั้นก็ตรวจดูเห็นยังมีตัวอ่อนอยู่ก็เอาออกอีกจนสิ้นตัวอ่อนแล้วก็ได้ถวายพระพุทธเจ้าอีก พระองค์ก็ได้ทรงบริโภคเสวยน้ำผึ้งนั้น วานรนั้นก็มีใจยินดีขึ้นต้นไม้ก็เต้นจนกิ่งไม้หักลงมาเสียบเข้ากับตอไม้ข้างล่างก็กระทำกาลกิริยาในขณะนั้น เรื่องลิงนี่ในชั้นบาลีไม่มี

---

[๑๗] โกสมฺพิกวตฺถุ ธมฺมปท. ๑/๕๓-๔.

แต่ว่ามามีเล่าไว้ในชั้นอรรถกถา **พระปาริเลยยกะ** เมืองไทยเราก็นิยมสร้างเป็นพระพุทธรูปบูชามีช้างมีลิง และที่สร้างไว้องค์โตก็ที่จังหวัดสุพรรณบุรี ซึ่งสร้างมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา

พระพุทธเจ้าได้ประทับอยู่ที่ป่าปาริเลยยกะนั้นตามพระพุทธอัธยาศัย แล้วก็ได้เสด็จออกจาริกไปสู่**กรุงสาวัตถี** ในชั้นบาลีมีเล่าไว้เท่านี้ แต่ว่าในชั้นอรรถกถา[๑๙] ได้มีเล่าไว้โดยพิสดาร ความย่อว่า บรรดาเศรษฐีคฤหบดี ซึ่งเป็นชาวนครสาวัตถี ผู้นับถือพระพุทธศาสนา ได้ขอให้ **พระอานนท์** ไปทูลเชิญเสด็จกลับมา ไปสู่กรุงสาวัตถี พระอานนท์พร้อมกับภิกษุก็ได้ไปเฝ้าพระพุทธเจ้าที่ป่าปาริเลยยกะนั้น ช้างได้เห็นพระมาเป็นอันมาก ก็ถือท่อนไม้วิ่งไปด้วยคิดว่าเป็นศัตรู พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงห้ามว่านั่นเป็น **พระอานนท์พุทธอุปัฏฐาก** ช้างจึงได้ทิ้งไม้และก็ได้ทำการต้อนรับ พระพุทธเจ้าได้เสด็จออกกับพระอานนท์และพระภิกษุในวันนั้น แต่ช้างก็ได้ยืนขวางทางไว้ พระพุทธเจ้าได้ทรงทราบความประสงค์ว่าต้องการที่จะปฏิบัติพระสักวันหนึ่งก็เสด็จกลับไป วันรุ่งขึ้น ช้างก็เที่ยวเก็บผลไม้มาถวาย พระพุทธเจ้าและพระภิกษุที่พากันไปนั้น เมื่อพระพุทธเจ้าได้เสวยและพระได้ฉันเสร็จเรียบร้อยแล้วก็เสด็จออกเพื่อจะเสด็จจาริกไปยังกรุงสาวัตถี ช้างก็มาขวางหน้าไว้อีก พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสว่า นี้เป็นการไปของพระองค์ที่ไม่กลับ ช้างจึงได้หลีกทางและก็ได้ตามเสด็จเรื่อยไปจนเข้าเขตคนอยู่ พระพุทธเจ้าก็ตรัสห้ามว่า ให้หยุดอยู่แค่นี้ เพราะต่อไปเป็นเขตคนอยู่มีอันตราย ช้างนั้นก็มีความอาลัยเมื่อพระพุทธเจ้าได้เสด็จลับคลองจักษุไป ก็หัวใจแตกทำกาลกิริยา ท่านเล่าไว้ในอรรถกถาดังนี้ และก็เรียกชื่อช้างนั้นว่า **ช้างปาริเลยยกะ** ตามชื่อป่าที่ช้างได้ไปปฏิบัติพระพุทธเจ้า

เรื่องที่เล่ามานี้ เป็นประวัติเกี่ยวแก่พระพุทธศาสนา ก็เป็นเรื่องที่ควรจะทราบอยู่บ้าง จึงได้นำมาเล่าเป็นการเปลี่ยนรสจากการอธิบายธรรมที่ติดต่อกันมา.

---

[๑๙] เรื่องเดียวกัน.

๙

พรรษาที่สิบ

รักขิตวัน หรือป่าปาริเลยยกะ

พระประวัติของพระพุทธเจ้าในพรรษาที่ ๑๐ ในบาลีพระวินัยไม่ได้บอกว่าทรงจำพรรษาที่ป่าปาริเลยยกะ แต่ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถาเล่าว่า ได้ทรงจำพรรษา ณ ป่าปาริเลยยกะนั้น และในคัมภีร์ชั้นบาลีก็ได้เล่าว่า เมื่อได้ประทับอยู่ตามพระอัธยาศัยแล้วก็เสด็จไปยังกรุงสาวัตถี แต่ว่าในคัมภีร์อรรถกถา[๑] ได้มีเล่าว่า พวกเศรษฐีคฤหบดีชาวกรุงสาวัตถีส่งพระอานนท์กับพวกภิกษุเป็นทูตมาทูลเชิญเสด็จ และเมื่อพระอานนท์ได้เข้าไปสู่ที่ประทับของพระพุทธเจ้า ช้างก็ตั้งท่าจะทำร้ายเพราะคิดว่าศัตรู พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสบอกว่านี้เป็นพุทธอุปัฏฐากตามที่เล่าไว้ในอรรถกถานี้ เป็นเรื่องที่แต่งขึ้นภายหลังมากและได้แสดงรายละเอียดต่าง ๆ มาก และเรื่องที่ว่าพระอานนท์เป็นพุทธอุปัฏฐากนั้น ก็ได้มีเล่าไว้ในที่อื่น[๒] ว่า พระอานนท์ยังไม่ได้เป็นพุทธอุปัฏฐาก อีกหลายปีต่อมาจึงมารับหน้าที่เป็นพุทธอุปัฏฐาก เพราะฉะนั้น ข้อที่เล่าไว้ในอรรถกถาธรรมบทดังกล่าวข้างต้น เมื่อนำไปเทียบกับที่มีกล่าวไว้ในที่อื่นแล้วความจึงไม่สมกัน แต่ก็เป็นเรื่องที่ผ่านพ้นไปนานและเป็นเรื่องปลีกย่อยไม่สู้มีความสำคัญอะไรมากนัก.

อุปกิเลส ๑๑

อนึ่ง ก่อนที่จะเสด็จไปถึงป่าปาริเลยยกะนั้น พระพุทธเจ้าได้ทรงแวะที่ปาจีนวังสะ[๓] อันเป็นสถานที่ซึ่งพระเถระ ๓ รูปได้อาศัยอยู่ในขณะนั้น คือ **พระอนุรุทธะ พระนันทิยะ** และ**พระกัมพิละ** ท่านทั้ง ๓ รูปก็ได้ถวายการต้อนรับพระพุทธองค์ พระพุทธองค์ก็ได้ทรงปฏิสันถารคือทรงทักทายและได้ตรัสถามถึงการอยู่ร่วมกันของท่านทั้งสามว่าสามัคคีปรองดองกันหรือปฏิบัติอย่างไร ท่านทั้งสามก็ทูลเล่าถึงวิธีที่ท่านได้ปฏิบัติ เสร็จแล้วก็รับสั่งถามถึงว่าอยู่กันด้วยความไม่ประมาท มี

---

[๑] โกสมฺพิกวตฺถุ, ธมฺมปท. ๑/๕๓-๔.

[๒] สมนฺต. ๑/๒๐๒-๓ ว่าใน ๒๐ พรรษาแรกนั้น พระพุทธเจ้ายังไม่มีพุทธอุปัฏฐากประจำ หลังจากนั้นมา พระอานนท์จึงได้รับแต่งตั้งให้เป็นพุทธอุปัฏฐาก.

[๓] วิ. มหา. ๕/๓๓๗/๒๔๘.

ความเพียร ส่งตนไปอยู่หรือ ท่านทั้งสามก็ทูลให้ทรงทราบ และก็ได้ทูลถึงวิธีที่ปฏิบัติต่อกัน เกี่ยวแก่วัตรในการจัดที่ฉัน ในการจัดตั้งน้ำใช้น้ำฉัน ในการทำความสะอาด เป็นต้น ดังที่ได้เล่ามาแล้วในข้อวัตรปฏิบัติที่เล่ามานั้น ในบัดนี้ วัดป่าทั้งหลายซึ่งเป็นสำนักพระกรรมฐานในต่างจังหวัดก็ยังถือปฏิบัติกันอยู่เป็นส่วนมาก และก็อยู่กันด้วยความเรียบร้อย เช่นว่าพระเป็นผู้จัดอาสนะ จัดเตรียมน้ำ จัดทำความสะอาด ปัดกวาดเสนาสนะเป็นเวรหรือเป็นวาระเป็นต้น นัดเวลากันทำ แต่ว่าสำหรับในวัดที่อยู่ในเมืองซึ่งมุ่งหน้าศึกษาเล่าเรียนกันเป็นส่วนใหญ่ ไม่ได้ปฏิบัติอย่างนี้

อนึ่ง เมื่อพระเถระทั้ง ๓ ท่านได้กราบทูลพระพุทธเจ้าถึงวัตรปฏิบัติของท่านเกี่ยวกับความเป็นอยู่ทางกาย เกี่ยวกับสถานที่ว่าทำกันอย่างไรแล้ว พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสถามถึงการปฏิบัติทางจิต การบรรลุคุณวิเศษคือการบรรลุถึงผลของการปฏิบัติของท่าน ว่าท่านทั้งสามมีความไม่ประมาท มีความเพียร และส่งตนไปในด้านการปฏิบัติเพื่อบรรลุผลที่ยิ่ง ๆ ขึ้นไปเป็นอย่างไรบ้าง ท่านทั้งสามก็กราบทูลว่า ก็ได้ปฏิบัติทางจิตจนจิตเป็นสมาธิและได้โอภาสคือแสงสว่าง ได้รูปทัสสนะคือการเห็นรูปซึ่งปรากฏในสมาธิจริง แต่ว่าแสงสว่างและการเห็นรูปนั้นก็อันตรธานหายไป ท่านทั้ง ๓ รูปจึงไม่ได้ประสบแสงสว่าง ไม่ได้ประสบการเห็นรูป ไม่รู้แจ้งแทงตลอดนิมิตนั้น พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงแนะนำวิธีปฏิบัติเพื่อแก้มิให้โอกาสและรูปทัสสนะนั้นหายไป โดยได้ทรงเล่าถึงการปฏิบัติที่พระองค์ได้ทรงปฏิบัติมา ซึ่งได้ทรงแสดงไว้ในพระสูตรอีกพระสูตรหนึ่ง เรียกว่า **อุปักกิเลสสูตร**[๑] มีความว่า

เมื่อยังมิได้ตรัสรู้ ยังทรงเป็นพระโพธิสัตว์ ก็ทรงจำได้ว่าได้ทรงประสบโอภาสและรูปทัสสนะ แต่แล้วก็หายไป จึงได้ทรงค้นหาว่าอะไรเป็นเหตุให้หายไป ก็ได้ทรงพบเหตุที่ทำให้หายไปโดยลำดับดังนี้ :

๑. วิจิกิจฉา ความสงสัยลังเลใจ คือเมื่อเห็นโอภาสเห็นรูปทัสสนะ ก็เกิดลังเลสงสัยขึ้นว่านี่อะไร พอเกิดสงสัยลังเลขึ้น โอภาสและรูปทัสสนะนั้นก็หายไป

๒. อมนสิการ การไม่ใส่ใจ คือเมื่อโอภาสและรูปทัสสนะปรากฏขึ้น จิตก็แวบไปเสียทางอื่น ไม่กำหนดแน่นอนอยู่ที่โอภาสและรูปทัสสนะนั้น เรียกว่าไม่กระทำไว้ในใจ โอภาสและรูปทัสสนะนั้นก็หายไป

๓. ถีนมิทธะ ความง่วงงุนเคลิบเคลิ้ม เมื่อเกิดขึ้นก็ทำให้โอภาสและรูปทัสสนะหายไป

๔. ความสะดุ้งหวาดเสียว เมื่อโอภาสและรูปทัสสนะเกิดขึ้น เห็นรูปทัสสนะบางอย่างที่น่ากลัว ก็เกิดสะดุ้งหวาดเสียวขึ้น เมื่อเป็นดั่งนี้โอภาสและรูปทัสสนะก็หายไป

๕. ความคิดตื่นเต้นล่วงหน้า คือไม่ทันจะปรากฏโอภาสและรูปทัสสนะที่น่าตื่นเต้น แต่คิดคาดไปว่าจะได้ประสบอย่างนั้น ๆ แล้วก็ตื่นเต้นขึ้นเสียก่อน หรือว่าเมื่อประสบโอภาสและรูปทัสสนะบางอย่างที่น่าตื่นเต้น ก็เกิดตื่นเต้นขึ้นทันที เข้าในลักษณะที่ใจฟุ้งขึ้น ก็เป็นเหตุให้โอภาสและรูปทัสสนะนั้นหายไปได้

---

[๑] ม.อุ. ๑๔/๒๙๕/๔๓๙.

๖. **ความที่ร่างกายกระสับกระส่าย** คือเมื่อร่างกายเกิดเมื่อยขบเจ็บขัดกระสับกระส่ายขึ้น คุมไว้ไม่อยู่ โอภาสและรูปทัสสนะนั้นก็หายไปได้

๗. **ปรารภความเพียรจัดเกินไป** ก็ทำให้โอภาสและรูปทัสสนะหายไปได้ เหมือนกับจับนกด้วยมือสองมือแน่นเกินไป นกก็ตาย

๘. **ความเพียรย่อหย่อนเกินไป** ก็ทำให้โอภาสและรูปทัสสนะหายไปได้ เหมือนอย่างจับนกปล่อยมือหย่อนมากไป นกก็บินหนีไปได้

๙. **ความกระซิบที่ใจ** ได้แก่ เมื่อได้ประสบโอภาสและรูปทัสสนะบางอย่าง ก็มีเครื่องมากระซิบใจได้แก่ความอยากความปรารถนา เมื่อบังเกิดขึ้นก็ทำให้โอภาสและรูปทัสสะนั้นหายไป

๑๐. **สัญญา** คือความกำหนดหมายรูปที่มีอย่างต่าง ๆ ได้แก่ เมื่อโอภาสและรูปทัสสนะปรากฏขึ้นก็มีสัญญาคือความกำหนดหมายพร่าไปมาก เมื่อสัญญาพร่าไปไม่รู้ โอภาสและรูปทัสสนะก็หายไป

๑๑. **ความใช้จิตเพ่งพินิจเกินไป** ได้แก่ เมื่อโอภาสและรูปทัสสนะปรากฏขึ้น ก็ใช้จิตเพ่งพินิจคาดคั้นเกินไป ก็ทำให้โอภาสและรูปทัสสนะนั้นหายไปได้

เหล่านี้เรียกว่า **อุปกิเลส** เครื่องเศร้าหมองของสมาธิ ซึ่งนับว่าเป็นเครื่องเศร้าหมองของสมาธิชั้นสูง.

พระพุทธเจ้าเมื่อได้ตรัสเล่าถึงการปฏิบัติของพระองค์ และเหตุที่ทำให้สมาธิของพระองค์เสียไป รวม ๑๑ ข้อดังนั้นแล้ว ก็ได้ตรัสว่า เมื่อได้ทรงค้นพบถึงเหตุแล้วก็ได้ทรงระมัดระวังจิตละเหตุที่ทำให้สมาธิเหล่านั้นไม่บังเกิดขึ้น เมื่อทรงละได้แล้วก็ทรงบำเพ็ญสมาธิประสบผลสำเร็จที่สมบูรณ์ ต่อจากนั้นก็ได้ตรัสถึงสมาธิที่ได้ทรงรับอันเรียกว่า **ฌาน** ได้แก่

๑. ได้ทรงอบรมสมาธิที่มีวิตกมีวิจาร

๒. ได้ทรงอบรมสมาธิที่ไม่มีวิตก สักแต่ว่ามีวิจาร

๓. ได้ทรงอบรมสมาธิที่ไม่มีวิตกไม่มีวิจาร

๔. ได้ทรงอบรมสมาธิที่มีปีติ

๕. ได้ทรงอบรมสมาธิที่ไม่มีปีติ

๖. ได้ทรงอบรมสมาธิที่ประกอบด้วยความสุขสำราญ

๗. ได้ทรงอบรมสมาธิที่ประกอบด้วยอุเบกขา เมื่อสมาธิของพระองค์บริสุทธิ์แล้ว ก็บังเกิดญาณทัสสนะคือความรู้ความเห็นขึ้นว่า วิมุตติของพระองค์ไม่กำเริบ ชาตินี้เป็นชาติที่สุด ไม่มีภพใหม่อีกต่อไป.

พระพุทธเจ้าได้ตรัสอบรมพระอนุรุทธะเป็นต้นถึงวิธีปฏิบัติในการทำสมาธิ และได้ทรงเล่าถึงการปฏิบัติของพระองค์เองที่ได้ปฏิบัติมาและสมาธิที่ทรงได้รับ ตลอดจนผลที่ทรงบรรลุโดยลำดับ เป็นข้อแนะนำตักเตือนให้ท่านเหล่านั้นได้ปฏิบัติด้วยความไม่ประมาท มีความเพียร และส่งตนไป เพื่อให้เจริญด้วยการปฏิบัติจนถึงประสบผลดังกล่าวนั้น.

การทำสมาธิ

ต่อไปนี้จะได้อธิบายประกอบบางส่วน คือว่าการทำสมาธินั้น จิตกำหนดอยู่ที่อารมณ์อันเดียว เหมือนดังเช่นทำอานาปานสติ สติกำหนดลมหายใจเข้า กำหนดลมหายใจออก รวมจิตให้รู้อยู่ที่ลมหายใจเข้าลมหายใจออก โดยปรกติจิตของเราพร่า คือว่าออกไปรู้อารมณ์ต่าง ๆ ทางตาบ้าง ทางหูบ้าง เรียกว่าพร่า คราวนี้ก็มารวมใจให้รู้อยู่ที่ลมหายใจเข้าลมหายใจออกเพียงอันเดียว ในการปฏิบัตินั้น เมื่อตั้งใจรวมจิตเข้ามาให้รู้อยู่ที่ลมหายใจดังเช่นในบัดนี้ หายใจเข้าก็รู้ หายใจออกก็รู้ รู้ตรงจุดที่ลมหายใจกระทบ อย่างเมื่อหายใจเข้า ลมหายใจเข้ากระทบที่ปลายกระพุ้งจมูก หรือว่าริมฝีปากเบื้องบน ก็ให้รู้ ออกมากระทบที่นั่นก็ให้รู้ เมื่อได้ตั้งกำหนดอยู่ดั่งนี้ จิตก็มักจะหลบแวบออกไปข้างนอก ไม่อยู่ จะทำอย่างไรจึงจะมีสติขึ้นมา ก็ต้องดึงเอาจิตมาตั้งมากำหนดอยู่ที่นิมิตคือที่กำหนด เหมือนอย่างเก่า ความที่ยกจิตให้เข้ามาอยู่ที่นิมิตนี่แหละเรียกว่า **วิตก** วิตกมิใช่หมายความว่าตรึกตรองอะไรไปเหมือนอย่างที่เราพูดกัน แต่ว่าวิตกนั้นหมายถึงคอยยกเอาจิตเข้ามาตั้งอยู่ที่นิมิตของสมาธิ **นิมิต** แปลว่า ที่กำหนด เหมือนอย่างว่าเรากำหนดจุดที่ลมกระทบที่ปลายกระพุ้งจมูก หรือริมฝีปากเบื้องบน ตรงนั้นเรียกว่านิมิต คือที่กำหนด จิตแวบออกไป ก็จับจิตมาใส่เข้าไว้ที่นั่น นี่เรียกว่า วิตก เมื่อจับจิตมาใส่เข้าไว้ที่นั่นแล้ว อาการแน่วแน่หรือแช่วอยู่ที่นิมิตนั้นไม่ไปข้างไหน นี่เรียกว่า **วิจาร** ท่านจึงเปรียบเหมือนอย่างว่า วิตกนั้นเหมือนอย่างตีระฆังดังเหง่งขึ้นแล้ว วิจารก็เหมือนอย่างเสียงครางของระฆัง วิตกก็จับจิตเข้ามาตั้งไว้ที่นิมิต วิจารก็คอยประคองจิตให้คลุกเคล้าอยู่ที่นิมิตอันนั้น ไม่ให้ไปข้างไหน.

ในการทำสมาธิทีแรก จะต้องคอยมีสติจับจิตมาใส่ไว้ที่นิมิต แล้วก็คอยประคองจิตให้อยู่ที่นั่นอยู่เสมอ เผลอเมื่อไรจิตก็แวบออกไป คราวนี้ความเร็วของจิตนั้นเราอาจจะกำหนดได้ในตอนนี้ เมื่อจิตแวบออกไปนั้น ครั้นจับจิตเข้ามาได้ก็ลองสอบสวนดู จะรู้สึกว่าแวบเดียวเท่านั้น แต่ว่าหลายเรื่องเหลือเกิน เหมือนดังเช่นว่าเมื่อจับจิตเข้ามาอยู่ที่นิมิตของสมาธิและให้คลุกเคล้าอยู่ที่นิมิตนั้นแน่วอยู่ที่นิมิตอันนั้น ครั้นได้ยินเสียงคนเดินอยู่ข้างนอกกุ๊ก ๆ จิตมันก็จะแวบออกไป พอแวบออกไปที่นั่นแล้วก็ไปเรื่องนั้น ไปเรื่องนี้ ไปเรื่องโน้นอีกมากมายกว่าเราจะได้สติ แล้วก็ชักเข้ามาใหม่ คราวนี้ลองสอบสวนดูว่ากี่เรื่องที่แวบออกไปนั้น ลองสอบสวนดูก็จะจับเรื่องได้แยะ ออกจากเรื่องนั้นไปเรื่องนี้ ออกจากเรื่องนี้ไปเรื่องโน้น กว่าจะจับตัวเข้ามาได้ ก็ออกไปมากมายหลายเรื่อง อันนี้แหละที่เราจะรู้สึกว่าจิตไปเร็วเพียงไร แต่ว่าต้องหัดทำความสงบแล้วก็คอยสอบสวน และเมื่อจิตถูกคอยสอบสวนอยู่ดั่งนี้แล้ว ทีหลังถ้าแวบออกไปอีก ก็มักไม่เป็นไปในเรื่องนั้น แต่ไปในเรื่องอื่น แม้ไปในเรื่องอื่นก็จับตัวมาสอบสวนดูอีกแล้กลับมาตั้งไว้ใหม่ คราวนี้ถ้าไปในเรื่องอื่นอีก ก็จับตัวมาตั้งไว้แล้วก็สอบสวนกันใหม่อีก.

ในการหัดทำสมาธินั้น บางทีในขณะที่รวมจิตไม่ลงมันแวบออกไปอย่างนี้ ต้องคอยจับมาสอบสวนกันอยู่ตั้งค่อนชั่วโมงกว่าจะอยู่ เพราะฉะนั้น ในการจะตั้งใจทำสมาธิต้องใช้ความพยายามที่

เรียกว่า มีความเพียร แล้วก็ทำสติ ก็จิตของเราเองนั่นแหละ และเมื่อพอควบคุมจิตให้เป็นวิตก ให้เป็นวิจาร วิตกก็คือว่าตั้งอยู่ในนิมิตของสมาธิ วิจารก็คือว่าให้แน่วอยู่หรือว่าแช่วอยู่ในนิมิตของสมาธินั้น ไม่ให้ตกไปข้างไหน ก็จะเกิดผลคือว่า **ปีติ** ความอิ่มกายอิ่มใจ ต่อจากนั้นก็เกิด **สุข** คือว่าความสบายกายสบายใจ เมื่อได้ผลคือปีติและสุขดังกล่าวมานี้ จิตจึงจะตั้งมั่นเป็น **อุเบกขา** มีอารมณ์อันเดียวคือเป็นสมาธิที่แน่วแน่ สมาธิที่แน่วแน่จะต้องมีอารมณ์อันเดียวแล้วก็เป็นอุเบกขาคือความสงบเฉยไม่รู้สึกเป็นสุขไม่รู้สึกเป็นทุกข์ แล้วก็มีอารมณ์อันเดียวอยู่ตัวอุเบกขาดังนี้จะมีขึ้นได้ก็จะต้องผ่านปีติและสุข ถ้าหากว่าทำสมาธิไม่ได้ปีติและสุข อุเบกขาคือสมาธิที่แน่วแน่บังเกิดไม่ได้ เพราะว่าจิตที่ไม่มีสุขนั้นสงบไม่ได้ จะต้องกระสับกระส่าย จิตที่สงบเป็นสมาธิที่แน่วแน่ที่เรียกว่าอุเบกขาดั่งนี้ได้นั้น จะต้องเป็นจิตที่มีสุข กายก็มีสุข แล้วก็เมื่อมีสุขดั่งนี้แล้ว สมาธิที่แน่วแน่จึงจะบังเกิดขึ้น ที่เรียกว่าอุเบกขาในที่นี้ เพราะฉะนั้น ท่านจึงจัดองค์ของปฐมฌาน คือความเพ่งที่ ๑ ไว้ ๕ ได้แก่ (๑) วิตก (๒) วิจาร (๓) ปีติ (๔) สุข (๕) เอกัคคตา หรือว่าอุเบกขา **เอกัคคตา** ก็แปลว่ามียอดอันเดียว คือมีอารมณ์อันเดียว อุเบกขาก็คือว่า วางจิตนิ่งเฉยอยู่ด้วยมีอารมณ์อันเดียวนั้น จะเรียกว่า เอกัคคตา แปลว่า มีอารมณ์อันเดียว หรือจะเรียกว่า อุเบกขา ก็ได้ จะเรียกคู่กันทั้ง ๒ อย่างก็ได้ แต่มีความหมายถึงสมาธิที่แน่วแน่ เป็นอันเดียวกัน.

พระพุทธเจ้าตามที่เล่าในพระสูตรนี้ ก็ได้ทรงทำสมาธิมาโดยลำดับ ในชั้นแรกทีเดียวก็ทรงทำสมาธิที่มีวิตกมีวิจาร เพราะว่าในขั้นเริ่มปฏิบัติจะต้องเป็นอย่างนั้น จะต้องเริ่มนำเอาจิตเข้ามาตั้งไว้ในนิมิตของสมาธิ แล้วก็จะต้องมีวิจารคือว่าให้จิตอยู่ที่นิมิตของสมาธินั้น ไม่ให้ตกไปข้างไหน เมื่อชำนาญขึ้นก็ไม่ต้องใช้วิตก คือหมายความว่าจิตแน่วแน่หรือว่าแช่วอยู่ที่นิมิตของสมาธิอยู่ตัวแล้ว ก็ใช้เป็นวิจารคอยประคองจิตให้แน่วอยู่ที่นิมิตของสมาธินั้น ไม่ให้เผลอตัว คราวนี้เมื่อชำนาญยิ่งขึ้นวิจารก็ไม่ต้องใช้ อยู่กับปีติคือความอิ่มกายอิ่มใจ จิตก็จะอยู่ที่นิมิตของสมาธินั้น อาศัยปีติชำนาญขึ้นก็ไม่ต้องปีติ ปีติยังมีลักษณะซู่ซ่า ซู่ซ่าทางกาย ซู่ซ่าทางใจ อย่างที่เรียกว่าปีติทั่ว ๆ ไป ก็ละปีติอยู่กับสุข คือความสบายกายสบายใจซึ่งเป็นความสุขอย่างสุขุม ไม่ปรากฏอาการซู่ซ่าอะไร สมาธิชำนาญขึ้นก็ไม่ต้องอาศัยสุข แปลว่าละสุขเสียได้มาอยู่กับอุเบกขาคือความเพ่งเฉยอยู่มีอารมณ์เดียวนี้ก็แปลว่าสมาธิบรรลุถึงขั้น **อัปปนา** คือขั้นแน่วแน่ นับว่าเป็น **อุตตริมนุสสธรรม** คือ ธรรมอันยิ่งของมนุษย์ อันนี้ภิกษุไปอวดเข้าไม่ได้ หมายความว่า หากไม่ได้ถึงแล้วไปอวดเข้า ต้องอาบัติถึงที่สุดคือปาราชิก ขาดจากความเป็นภิกษุทีเดียว แต่ว่าถ้าเป็นสมาธิอย่างสามัญชนิดที่มีวิตกวิจาร นั่นก็แปลว่าเป็นสมาธิสามัญ ยังต้องคอยจับจิตมาใส่ไว้ จิตแวบออกไปก็คอยจับเข้ามาใส่ไว้ที่นิมิตของสมาธิ อย่างนี้ ถ้าไปอวดเข้า ก็ไม่เป็นอาบัติถึงที่สุด เพราะว่ายังไม่เป็นธรรมอันยิ่งของมนุษย์.

รูปนิมิต ๒ อย่าง

คราวนี้ เมื่อได้ทำสมาธิไปโดยลำดับแล้ว จิตเป็นสมาธิยิ่งขึ้น ก็จะปรากฏโอภาสคือแสงสว่าง

ขึ้นในจิต และท่านที่ได้มีบารมีอบรมมาบ้างแล้วก็จะปรากฏรูปทัสสนะคือการเห็นรูปขึ้น เห็นรูปอะไรต่าง ๆ แต่ว่ารูปที่เห็นนั้นก็มีอยู่ ๒ อย่าง คือ รูปที่เป็นนิมิตของสมาธิอย่างหนึ่ง รูปที่เป็นผลของสมาธิอย่างสูงอย่างหนึ่ง.

รูปที่เป็นนิมิตของสมาธินั้นก็คือ เมื่อจิตทำสมาธิและเมื่อแวบออกไปสักหน่อยหนึ่งถึงรูปอะไร รูปนั้นก็มาปรากฏขึ้น บางทีก็เป็นสัตว์ บ้างก็เป็นคน บางทีก็เป็นเทวดา แต่ว่าสิ่งเหล่านั้นเรียกว่าเป็น **ภาพอุปาทาน** หรือว่าเป็น **สัญญชะ** คือเกิดจากสัญญาคือความที่เคยจำเอาไว้ อย่างสัตว์ที่มาปรากฏก็เป็นสัตว์ที่เคยเห็นมาแล้วเคยจำได้มาแล้ว คนก็เหมือนกัน เทวดาก็เหมือนกันก็เป็นเทวดาที่เคยเห็นมาแล้วอย่างเทวดาตามฝาผนังโบสถ์ นี่เรียกว่าเป็น สัญญชะ เกิดจากสัญญาเราเรียกว่า ภาพอุปาทาน เมื่อมาปรากฏขึ้นก็ต้องให้กำหนดว่าไม่เป็นความจริง เป็นภาพลวงทั้งนั้นคือเป็นนิมิตของสมาธิเท่านั้น ไม่ต้องตื่นเต้นในภาพที่น่ายินดี ไม่ต้องตกใจในภาพที่น่ายินร้าย ในตอนนี้นั่นเองทำให้คนทำสมาธิเสียไปมาก เพราะไปหลงในภาพนั้น บางทีก็ปรากฏเป็นพระเสด็จเข้ามาแล้วก็มาแนะนำอย่างนั้นอย่างนี้ มาแนะนำให้ไม่นอนก็ไม่นอน แนะนำให้ไม่กินก็ไม่กินข้าว คราวนี้ก็เกิดเป็นโรคเส้นประสาทขึ้นมา เกิดจะตายขึ้นก็ต้องแก้กัน เหล่านี้เรียกว่าเป็นภาพลวงทั้งนั้น

มีรายหนึ่งเมื่อไม่สู้นานปีมานี้ พระฝรั่ง จาไมก้าทำกรรมฐานอยู่ที่จังหวัดชลบุรี ก็มุ่งจะสำเร็จ นั่งทำกรรมฐานตลอดวันตลอดคืน ก็ปรากฏนิมิตขึ้น คือรูปทัสสนะเห็นรูปขึ้น ก็เห็นพระเสด็จเข้ามาแล้วก็เสด็จออกไปทางหน้าต่าง ก็เลยตามเสด็จออกไป รุ่งขึ้นก็มีคนมาเห็นนอนสลบอยู่ที่พื้นข้างล่าง ต้องเอาตัวส่งโรงพยาบาล แล้วก็ต้องรักษาร่างกายรักษาประสาทกันอีกเป็นเวลานานวันบัดนี้กลับไปอังกฤษแล้ว และก็ได้ข่าวว่าไปสึกแล้ว คนนี้มีการศึกษาทางโลกมาสูงถึงขั้นปริญญาตรีหรือโททางวิทยาศาสตร์อันนี้แหละเป็นเรื่องสำคัญที่เมื่อหัดทำสมาธิจะต้องรู้ว่า นี่เป็นภาพลวงตาไม่ใช่ภาพจริง เรียกว่าเป็นสัญญชะ เกิดจากสัญญา หรือว่าเป็นภาพอุปาทาน.

อีกอย่างหนึ่ง อาจจะเป็นภาพจริง อย่างที่ปรากฏแก่บางท่าน อย่างในพระสูตรนี้ ที่พระอนุรุทธะกราบทูลพระพุทธเจ้า และพระพุทธองค์ก็ได้ตรัสแนะนำ นี้ท่านก็แสดงว่าเป็นภาพจริง อันนี้เรียกว่าเป็นพวกทิพจักษุคือตาทิพย์ แต่ว่าน้อยคนนักที่จะประสบภาพจริง แต่ว่าแม้เช่นนั้น ในขั้นปฏิบัติ ภาพที่ปรากฏขึ้นก็ยังหายไปได้ ซึ่งพระอนุรุทธะก็ยังหาทางแก้ไม่ได้ จนถึงพระพุทธเจ้าได้มาทรงแนะนำถึงอุปกิเลสของสมาธิ ๑๑ ข้อ ดังที่กล่าวมานี้ เมื่อบำเพ็ญสมาธิขั้นสูงได้อย่างนั้น และเมื่อบังเกิดความมืดขึ้น อย่างโอภาสบังเกิดขึ้นก็บังเกิดแสงสว่าง ครั้นโอภาสหายไปก็มืด รูปทัสสนะปรากฏขึ้นก็เห็นภาพ เมื่อหายไปก็ไม่เห็นอะไร นี่ก็เพราะเหตุว่ามีอุปกิเลส เครื่องเศร้าหมอง ๑๑ อย่างดังที่ได้กล่าวมาโดยลำดับ.

แต่ว่าแม้ในการบำเพ็ญสมาธิชั้นสามัญก็ต้องระมัดระวังบ้างเหมือนกัน ถ้ามีอุปกิเลสเหล่านี้เช่นว่าเกิดสงสัยขึ้นมาเป็นต้น จิตก็จะออกจากนิมิตของสมาธิ แปลว่าพลัดตก ก็ต้องละความสงสัยนั้น แล้วก็ยกจิตเข้าไปตั้งในนิมิตของสมาธิใหม่ แปลว่าเริ่มใช้วิธีวิตกวิจารไปใหม่ดังกล่าวมาแล้ว.

ตอนนี้จักได้กล่าวถึงพระประวัติของพระพุทธเจ้าสืบต่อไป ในพระบาลี[๔] ได้เล่าว่า เมื่อพระพุทธเจ้าได้ประทับอยู่ที่ป่ารักขิตวัน แถบบ้านปาริเลยยกะ ซึ่งมักเรียกกันว่า ป่าปาริเลยยกะ หรือป่าเลไลยก์ในภาษาไทย ตามที่ทรงพอพระทัยแล้ว ก็ได้เสด็จไปสู่กรุงสาวัตถี ประทับ ณ พระเชตวัน ซึ่งเป็นอารามที่เศรษฐีอนาถปิณฑิกะสร้างถวาย.

เภทกรณวัตถุ

ฝ่ายอุบาสกอุบาสิกาชาวกรุงโกสัมพีก็พากันคิดว่า พวกภิกษุชาวกรุงโกสัมพีที่ทะเลาะวิวาทกันเหล่านี้ เป็นผู้ทำให้พวกตนเสียหาย เพราะว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรำคาญพระหฤทัยด้วยภิกษุเหล่านี้ จึงได้ทรงหลีกไป พวกตนก็ไม่ได้ฟังพระธรรม ไม่ได้พบเห็นพระพุทธเจ้า จึงได้พร้อมใจกันงดการกราบไหว้ต้อนรับพระผู้วิวาทกัน งดการใส่บาตร เรียกว่า **คว่ำขันข้าว** พวกพระเหล่านั้นจะหลีกไป หรือว่าจะสึกไป หรือว่าจักไปทำพระศาสดาให้พอพระหฤทัยใหม่ก็สุดแต่ ฝ่ายภิกษุชาวโกสัมพีทั้ง ๒ ฝ่ายซึ่งวิวาทกัน เมื่อถูกชาวบ้านปฏิบัติดังนั้นก็ค่อยรู้สึกสำนึกตัว และกลับหันหน้าเข้าหารือกันว่าจะทำอย่างไร ในที่สุดก็ตกลงใจกันว่าจะไปเฝ้าพระพุทธเจ้ากราบทูลให้ทรงระงับอธิกรณ์อันนี้ เมื่อได้ตกลงพร้อมกันแล้ว ก็พากันออกจากกรุงโกสัมพีไปยังกรุงสาวัตถี ในตอนนี้ ในคัมภีร์อรรถกถา[๖] คือคัมภีร์ที่อธิบายเนื้อความของพระบาลีซึ่งได้แต่งเมื่อพระพุทธศาสนาล่วงไปประมาณ ๑,๐๐๐ ปีแล้ว ได้เล่าว่า เมื่อพวกชาวบ้านพากันงดใส่บาตรพระภิกษุชาวโกสัมพีนั้น อยู่ในระหว่างเข้าพรรษา พระเหล่านั้นก็ต้องพากันอยู่จำพรรษาด้วยความเดือดร้อนจนตลอดไตรมาส ครั้นออกพรรษาแล้วจึงได้เดินทางไปเฝ้าพระพุทธเจ้า.

ข่าวเรื่องพระภิกษุชาวโกสัมพีเดินทางไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ก็ได้แพร่ออกไปจนทราบถึงพุทธบริษัทในกรุงสาวัตถี ในชั้นบาลีได้เล่าว่า พุทธบริษัททั้ง ๔ คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ก็ได้เข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้ากราบทูลถามถึงข้อที่ควรปฏิบัติต่อพระภิกษุชาวโกสัมพีเหล่านั้น พระพุทธเจ้าก็ทรงแสดงชี้แจงวิธีปฏิบัติเป็นพวก ๆ ไป :-

ในฝ่ายภิกษุบริษัท พระสารีบุตรซึ่งเป็นพระอัครสาวกเบื้องขวา ได้เข้าเฝ้ากราบทูลถามพระพุทธเจ้าว่า จะปฏิบัติในภิกษุเหล่านั้นอย่างไร พระพุทธเจ้าได้ตรัสให้ดำรงอยู่โดยธรรม พระสารีบุตรก็ได้กราบทูลถามว่า จะพึงรู้ว่าเป็นธรรมหรือว่าอธรรมอย่างไร พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสว่า ภิกษุที่เป็นอธรรมวาที คือผู้กล่าวไม่เป็นธรรมนั้น พึงทราบได้ด้วยวัตถุ ๑๘ ข้อ เมื่อรวมเป็นคู่ก็ได้ ๙ คู่คือ

คู่ที่ ๑ แสดงอธรรมว่าธรรม แสดงธรรมว่าอธรรม

คู่ที่ ๒ แสดงอวินัยว่าวินัย แสดงวินัยว่าอวินัย

---

[๔] วิ. มหา. ๕/๓๔๒/๒๕๐-๙.

[๖] โกสมฺพิกวตฺถุ ธมฺมปท. ๑/๕๒-๓.

คู่ที่ ๓ แสดงข้อที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่ามิได้ตรัสไว้ แสดงข้อที่พระพุทธเจ้ามิได้ตรัสไว้ว่าตรัสไว้

คู่ที่ ๔ แสดงข้อที่พระพุทธเจ้ามิได้ทรงประพฤติว่าทรงประพฤติ แสดงข้อที่พระพุทธเจ้าทรงประพฤติว่ามิได้ทรงประพฤติ

คู่ที่ ๕ แสดงข้อที่พระพุทธเจ้ามิได้ทรงบัญญัติว่าทรงบัญญัติ แสดงข้อที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติว่ามิได้ทรงบัญญัติ

คู่ที่ ๖ แสดงอนาบัติว่าอาบัติ แสดงอาบัติว่าอนาบัติ

คู่ที่ ๗ แสดงอาบัติเบาว่าอาบัติหนัก แสดงอาบัติหนักว่าอาบัติเบา

คู่ที่ ๘ แสดงอาบัติที่มีส่วนเหลือว่าเป็นอาบัติที่ไม่มีส่วนเหลือ แสดงอาบัติที่ไม่มีส่วนเหลือว่าเป็นอาบัติที่มีส่วนเหลือ

คู่ที่ ๙ แสดงอาบัติชั่วหยาบว่าไม่ชั่วหยาบ แสดงอาบัติที่ไม่ชั่วหยาบว่าชั่วหยาบ.

ภิกษุที่มีวาทะดังกล่าวมานี้ก็ให้พึงรู้ว่าเป็นอธรรมวาที กล่าวไม่เป็นธรรม

ส่วนภิกษุที่เป็นธรรมวาทีคือกล่าวเป็นธรรมนั้น ก็พึงทราบด้วยวัตถุ ๑๘ ข้อ อันมีอรรถคือเนื้อความตรงกันข้ามจากที่กล่าวมาแล้ว คือ :-

คู่ที่ ๑ แสดงอธรรมว่าอธรรม แสดงธรรมว่าธรรม

คู่ที่ ๒ แสดงอวินัยว่าอวินัย แสดงวินัยว่าวินัย

คู่ที่ ๓ แสดงข้อที่พระพุทธเจ้ามิได้ตรัสไว้ว่าไม่ได้ตรัสไว้ แสดงข้อที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่าตรัสไว้

คู่ที่ ๔ แสดงข้อที่พระพุทธเจ้ามิได้ประพฤติว่ามิได้ประพฤติ แสดงข้อที่พระพุทธเจ้าประพฤติว่าประพฤติ

คู่ที่ ๕ แสดงข้อที่พระพุทธเจ้ามิได้ทรงบัญญัติว่ามิได้ทรงบัญญัติ แสดงข้อที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติว่าทรงบัญญัติ

คู่ที่ ๖ แสดงอนาบัติว่าอนาบัติ แสดงอาบัติว่าอาบัติ

คู่ที่ ๗ แสดงอาบัติเบาว่าอาบัติเบา แสดงอาบัติหนักว่าอาบัติหนัก

คู่ที่ ๘ แสดงอาบัติที่มีส่วนเหลือว่ามีส่วนเหลือ แสดงอาบัติที่ไม่มีส่วนเหลือว่าไม่มีส่วนเหลือ

คู่ที่ ๙ แสดงอาบัติชั่วหยาบว่าอาบัติชั่วหยาบ แสดงอาบัติไม่ชั่วหยาบว่าอาบัติไม่ชั่วหยาบ.

ภิกษุที่มีวาทะดังกล่าวมานี้เรียกว่าเป็น ธรรมวาที กล่าวเป็นธรรม วัตถุฝ่ายอธรรมวาทีย่อมเป็นเหตุให้เกิดการวิวาทกันจนถึงแตกร้าวกัน เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า **เภทกรณวัตถุ** แปลว่าวัตถุเป็นเครื่องทำให้แตกกัน ส่วนวัตถุฝ่ายธรรมวาทีย่อมเป็นเครื่องทำให้ไม่แตกกัน ทำให้ปรองดองกันโดยตรงกันข้าม และวัตถุฝ่ายอธรรมวาที ๑๘ ข้อ ๙ คู่ดังกล่าวมานี้ เป็นมูลเหตุแห่ง **วิวาทาธิกรณ์** ในคณะสงฆ์ คืออธิกรณ์ที่เกิดขึ้นจากการวิวาทกัน การวิวาทกันนี้ไม่ใช่หมายถึงการวิวาทกันด้วยเรื่องส่วนตัวของใครผู้ใดผู้หนึ่ง แต่วิวาทกันคือทุ่มเถียงกันว่า นี้เป็นธรรมนี้ไม่เป็นธรรม นี้เป็นวินัยนี้ไม่เป็น

วินัย เป็นต้น ตามคู่ทั้ง ๙ คู่นั้น เมื่อวิวาทกันแม้เพียงคู่ใดคู่หนึ่งก็เรียกว่าเป็นวิวาทที่จะก่อให้เกิดเรื่องราวอันเรียกว่าอธิกรณ์ขึ้นได้ และเมื่อเป็นวิวาทาธิกรณ์ขึ้นในสงฆ์แล้ว ก็ย่อมจะปันสงฆ์ออกเป็น ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายที่มีความเห็นข้างนี้ ฝ่ายที่มีความเห็นข้างโน้น เหมือนดังในเรื่องโกสัมพีนี้ ฝ่ายหนึ่งก็เห็นว่าเป็นอาบัติ อีกฝ่ายหนึ่งเห็นว่าไม่เป็นอาบัติ วัตถุของอาบัตินั้นตามอรรถกถาเล่าไว้ก็เพียงนิดเดียว คือเพียงเรื่องเหลือน้ำทิ้งไว้ในภาชนะน้ำในวัจจกุฎีเท่านั้น ซึ่งก็เป็นอาบัติเพียงทุกกฎ แต่ว่าอาศัยที่ทั้ง ๒ ฝ่ายเป็นคณาจารย์ ซึ่งมีสิกขา (คือศึกษา) มามากด้วยกันจึงต่างกันไม่ยอมกัน และก็ปฏิบัติต่อกันอย่างรุนแรง คือฝ่ายที่เห็นว่าเป็นอาบัติ เมื่อได้โอกาสก็ประชุมพวกของตนแล้ว ก็ทำอุกเขปนียกรรม คือยกวัตร แปลว่า ตัดความเป็นผู้ใหญ่ ไม่กราบไม่ไหว้และไม่ยอมร่วมทำอุโบสถทำสังฆกรรมกันทีเดียว ฝ่ายที่ถูกทำเข้าดังนั้นก็ไม่ยอมเช่นกัน ก็เลยเกิดแตกกันขึ้นเป็น ๒ ฝ่าย แตกกันจนแยกกันทำสังฆกรรม และเมื่อแยกกันทำสังฆกรรม ก็เรียกว่าเป็น **สังฆเภท** คือความแตกของสงฆ์ ถ้ายังไม่ถึงกับแยกกันทำสังฆกรรม ก็ยังไม่เป็นสังฆเภท แต่เรียกว่าเป็น **สังฆราชี** คือเป็นความร้าวรานของสงฆ์เท่านั้น ครั้นเมื่อแยกกันทำสังฆกรรมแล้วก็เรียกว่าเป็นสังฆเภท ความแตกของสงฆ์ ภิกษุทั้ง ๒ ฝ่ายนั้นก็เรียกว่าเป็น **นานาสังวาสกะ** คือมีธรรมเป็นเครื่องอยู่ร่วมต่าง ๆ กัน เป็นนานาสังวาสกะของกันและกัน.

สังฆเภทตามที่เล่ามานี้ เกิดขึ้นจากวิวาทกันตามวัตถุ ๑๘ ข้อ ๙ คู่เหล่านั้น และเมื่อจับขึ้นพิจารณาดูแล้ว สมุฏฐานทีเดียวก็เพียงคู่ที่ว่าเป็นอาบัติกับไม่เป็นอาบัติเท่านั้น จัดเข้าในคู่นั้น แต่การปฏิบัติต่อกันนั้น ปฏิบัติด้วยอาการที่รุนแรงดังกล่าวมาแล้ว.

สังฆเภท สังฆสามัคคี

สังฆเภทดังกล่าวมานี้ ท่านไม่ปรับว่ามีใครหรือฝ่ายไหนเป็นผู้ทำสังฆเภทที่เป็นอนันตริยกรรมดังอนันตริยกรรม ๕ ซึ่งมีข้อหนึ่งว่า ทำสังฆเภท คราวนี้ถ้าจะยกปัญหาขึ้นมาว่าตามเรื่องที่เล่ามานี้ใครเป็นผู้ทำสังฆเภท ซึ่งจะต้องเป็นอนันตริยกรรม ตอบได้ตามเรื่องในโกสัมพิกภิกษุที่เล่านี้ ท่านไม่กล่าวว่าใครเป็นผู้ทำสังฆเภทที่เป็นอนันตริยกรรมดังกล่าวนั้น เพราะว่าทั้ง ๒ ฝ่ายนั้นแยกกันก็เพราะวิวาทคือทุ่มเถียงกันตามวัตถุที่กล่าวแล้ว มีความเห็นแตกแยกกันประกอบด้วยทิฏฐิมานะเข้าใส่กันด้วย เพราะฉะนั้น จึงได้แยกกันออกไปเป็น ๒ ฝ่าย ทั้ง ๒ ฝ่ายนั้น ต่างก็เป็นผู้ที่บวชมาอย่างถูกต้องในพระธรรมวินัยนี้เสมอกัน เป็นผู้ที่มุ่งประพฤติดีปฏิบัติชอบด้วยกัน และก็ไม่ได้มุ่งที่จะให้สงฆ์แตกแยกกัน แต่ว่าเมื่อเกิดวิวาทกันขึ้นเกี่ยวกับพระธรรมวินัย ก็เป็นชนวนให้เกิดแตกแยกกันออกไปเอง สงฆ์ที่พร้อมเพรียงกันอยู่เรียกว่าเป็น **สมานสังวาสกะ** คือมีธรรมเป็นเครื่องอยู่ร่วมเสมอกัน พึงทราบความหมายในเรื่องนี้ที่สำคัญอีกครั้งหนึ่งว่า เมื่อเกิดวิวาทกันตามวัตถุดังกล่าวนั้นจนถึงเกิดความแตกแยกออกเป็นพวกเป็นฝ่าย แต่ว่ายังทำอุโบสถสังฆกรรมกันอยู่ นี่ไม่เรียกว่าสังฆเภท แต่เรียกว่า สังฆราชี แสดงความร้าวรานของสงฆ์ ครั้นแยกกันทำสังฆกรรม จึงเรียกว่าสังฆเภท

ตามสังฆเภทที่ได้เล่ามานี้ ไม่กล่าวว่าใครเป็นผู้ทำซึ่งจะต้องเป็นอนันตริยกรรม พระทั้ง ๒ ฝ่ายนั้นก็คงเป็นพระภิกษุ และต่อไปก็จะปรองดองกันตามเดิม.

ท่านแสดงว่า เมื่อพระสารีบุตรได้กราบทูลและพระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสตอบอย่างนั้นแล้ว ก็ได้มีพระเถระอื่น ๆ อีกหลายรูป เช่น พระมหาโมคคัลลานะ พระมหากัสสปะ พระมหากัจจายนะ เป็นต้น ได้กราบทูลถามและพระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสตอบเช่นเดียวกัน.

ในฝ่ายภิกษุณีบริษัท พระนางมหาปชาบดีโคตมีได้กราบทูลถามเช่นเดียวกัน พระพุทธเจ้าก็ตรัสตอบว่า ให้ฟังธรรมในทั้ง ๒ ฝ่าย เมื่อฟังแล้วฝ่ายใดเป็นฝ่ายถูก และภิกษุณีสงฆ์พึงหวังจิตอันใดอันหนึ่งจากภิกษุสงฆ์ ก็พึงหวังจิตทั้งหมดนั้นจากฝ่ายที่เป็นธรรมวาที

ในฝ่ายอุบาสก คฤหบดีชื่ออนาถปิณฑิกะ คือผู้สร้างพระเชตวันถวาย ก็ได้กราบทูลถามเช่นเดียวกัน พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสตอบว่า ให้ทำทานในสงฆ์ทั้ง ๒ ฝ่าย แล้วก็ให้ฟังธรรมในสงฆ์ทั้ง ๒ ฝ่าย เมื่อฟังธรรมแล้ว ฝ่ายไหนเป็นธรรมวาที ก็ให้ถือเอาตามฝ่ายนั้น.

ในฝ่ายอุบาสิกา นางวิสาขาก็ได้กราบทูลถามเช่นเดียวกัน พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสตอบให้ปฏิบัติเช่นเดียวกับที่ตรัสแก่อนาถปิณฑิกะ ในข้อนี้พึงสังเกตว่า ในฝ่ายที่เกี่ยวกับอุบาสกอุบาสิกานั้นไม่ได้ตรัสห้ามการทำบุญใส่บาตร แต่ทรงแนะนำให้บำเพ็ญทานในสงฆ์ทั้ง ๒ ฝ่ายเหมือนกับในสงฆ์ทั่ว ๆ ไป ภิกษุชาวโกสัมพีได้ถูกคว่ำขันข้าวมาจากเมืองโกสัมพีแล้ว เมื่อมากรุงสาวัตถียังมาถูกเข้าเช่นนั้นอีก ก็คงจะอยู่ไม่ได้ พระพุทธเจ้าจึงไม่ได้ตรัสสอนให้ปฏิบัติเช่นนั้น.

เมื่อภิกษุชาวโกสัมพีได้มาถึงกรุงสาวัตถี ก็ได้เข้าไปสู่พระเชตวัน พระสารีบุตรจึงกราบทูลถามว่า จะจัดเสนาสนะให้พักอาศัยอย่างไร พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสให้จัดเสนาสนะให้ซึ่งเป็นเสนาสนะว่าง ถ้าเสนาสนะว่างไม่มีก็ให้จัดทำให้ว่างขึ้น แต่ว่าตรัสสั่งไม่ให้ห้ามกันสำหรับภิกษุที่แก่กว่า คือไม่รบกวนภิกษุที่เป็นผู้แก่กว่าให้ได้รับความลำบาก ในส่วนอามิสมีข้าวน้ำเป็นต้น ก็ให้จัดแบ่งให้สม่ำเสมอกัน.

ฝ่ายภิกษุชาวโกสัมพี เมื่อมาถึงกรุงสาวัตถีได้มาพำนักอยู่ ณ พระเชตวัน แล้วภิกษุที่ถูกสงฆ์ยกวัตรก็ได้มาพิจารณาตนเอง เห็นว่าต้องอาบัติและที่ถูกสงฆ์ยกวัตรนั้นก็เป็นธรรม จึงได้เข้าไปหาภิกษุซึ่งเป็นผู้อนุวัตรตามตน กล่าวแสดงความรู้สึกให้ทราบ และขอให้ภิกษุเหล่านั้นประชุมสงฆ์เรียกเข้าหมู่คือระงับการยกวัตรนั้น ภิกษุที่เป็นฝ่ายของท่านก็ได้ไปเฝ้าพระพุทธเจ้ากราบทูลให้ทรงทราบ พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงอำนวยให้การเรียกภิกษุนั้นเข้าหมู่คือว่าระงับการยกวัตร ภิกษุที่เป็นฝ่ายของท่านก็ได้ประชุมกันกระทำการระงับอุกเขปนียกรรมนั้น แล้วก็ได้ไปหาภิกษุอีกฝ่ายหนึ่งที่ได้ทำการยกวัตร ได้แจ้งให้ทราบ และชักชวนกันกระทำการสังฆสามัคคีคือการกระทำความพร้อมเพรียงของสงฆ์ เพื่อสงบระงับอธิกรณ์นั้น ได้เข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้ากราบทูลถามถึงวิธีปฏิบัติพระองค์ก็ได้ตรัสสอนให้ประชุมสงฆ์ทั้งหมด แม้ภิกษุไข้ก็ต้องมาเว้นไม่ได้ ครั้นแล้วก็ให้สวดประกาศแจ้งความระงับอธิกรณ์ที่บังเกิดขึ้น ครั้นสวดประกาศแล้วก็ให้ทำอุโบสถคือสวดปาติโมกข์

ขึ้นในขณะนั้น เมื่อปฏิบัติดั่งนี้แล้วก็ชื่อว่าเป็นการทำสังฆสามัคคี ความพร้อมเพรียงของสงฆ์ โดยเรียบร้อย ภิกษุเหล่านั้นก็ได้พากันปฏิบัติดังกล่าวนั้น เพราะฉะนั้น จึงได้มีอุโบสถพิเศษอีกอย่างหนึ่ง เรียกว่า **สังฆสามัคคีอุโบสถ** คืออุโบสถสวดพระปาติโมกข์ เป็นการทำสังฆสามัคคี ตามเรื่องที่กล่าวมานี้ ไม่ได้กำหนดว่าวันไหน เหมือนอย่างอุโบสถที่กำหนดทำอยู่โดยปรกติ เมื่อเกิดสังฆเภทขึ้นและสงฆ์มาปรองดองสามัคคีกันเป็นสังฆสามัคคีเมื่อใด ก็ทำอุโบสถสวดปาติโมกข์ขึ้นเมื่อนั้น เรียกว่าสามัคคีอุโบสถ.

สังฆสามัคคี ๒ อย่าง

เมื่อพระสงฆ์ที่แตกแยกกันได้ทำสังฆสามัคคีกันเรียบร้อยแล้ว ท่านพระอุบาลีซึ่งได้รับการยกย่องว่าเป็นผู้เลิศในทางทรงพระวินัย ได้เข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ได้กราบทูลถามว่า เมื่อเกิดสังฆเภทความแตกแห่งสงฆ์ สังฆราชีความร้าวรานแห่งสงฆ์ขึ้น เพราะวัตถุคือมีเรื่องอันใดสงฆ์ยังมิได้วินิจฉัยวัตถุอันนั้น ได้ดำเนินไปสู่มูลเหตุจากเรื่องที่ไม่ใช่เป็นมูลเหตุกระทำสังฆสามัคคี สังฆ-สามัคคีนั้นประกอบด้วยธรรมหรือไม่ พระพุทธเจ้าได้ตรัสตอบว่า สังฆสามัคคีนั้นไม่ประกอบด้วยธรรม ท่านจึงได้กราบทูลถามต่อไปว่า เมื่อเกิดสังฆเภท สังฆราชีขึ้น เพราะเหตุอันใด สงฆ์วินิจฉัยวัตถุอันนั้น ดำเนินไปถึงมูลเหตุจากเรื่องที่เป็นมูลเหตุ จึงกระทำสังฆสามัคคี สังฆสามัคคีนั้นประกอบด้วยธรรมหรือไม่ พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า สังฆสามัคคีนั้นประกอบด้วยธรรม ท่านจึงกราบทูลถามต่อไปว่า สังฆสามัคคีความพร้อมเพรียงกันของสงฆ์มีกี่อย่าง พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่ามี ๒ อย่าง คือ อย่างหนึ่ง สังฆสามัคคีที่ปราศจากอัตถะคือเนื้อความ ได้เพียงพยัญชนะคือถ้อยคำ อีกอย่างหนึ่ง สังฆสามัคคีที่เข้าถึง คือว่าได้ทั้งอัตถะคือเนื้อความ ได้ทั้งพยัญชนะคือถ้อยคำ และได้ตรัสอธิบายตามที่ได้กราบทูลถามต่อไปว่า

สังฆสามัคคีที่ปราศจากอัตถะคือว่าไม่ได้อรรถเนื้อความ ได้แต่พยัญชนะคือถ้อยคำก็คือในเมื่อเกิดสังฆเภท สังฆราชีขึ้นเพราะวัตถุใด สงฆ์ไม่วินิจฉัยวัตถุนั้น ดำเนินไปสู่มูลเหตุจากเรื่องที่ไม่เป็นมูลเหตุ กระทำสังฆสามัคคี นี้เรียกว่า สังฆสามัคคีที่ไม่ได้อรรถคือเนื้อความได้แต่พยัญชนะคือถ้อยคำ

ส่วนเมื่อเกิดสังฆเภท สังฆราชีขึ้น เพราะวัตถุใด สงฆ์วินิจฉัยวัตถุนั้น ดำเนินไปสู่มูลเหตุจากเรื่องที่เป็นมูลเหตุ กระทำสังฆสามัคคี นี้เรียกว่า สังฆสามัคคีที่ได้ทั้งอรรถคือเนื้อความ ได้ทั้งพยัญชนะคือถ้อยคำ.

น่าพิจารณาตามพุทธภาษิตนี้ ว่ามีพระพุทธประสงค์สังฆสามัคคี คือความพร้อมเพรียงของสงฆ์ ที่ได้ทั้งอรรถคือเนื้อความ ได้ทั้งพยัญชนะคือถ้อยคำ หมายความว่า ไม่ใช่เพียงแต่สักว่าสังฆสามัคคีโดยถ้อยคำเท่านั้น แต่ให้ได้ความหมายว่าเป็นสังฆสามัคคีโดยแท้จริงด้วย คราวนี้สังฆสามัคคีดังกล่าวนี้ จะต้องปฏิบัติตามที่ได้ตรัสไว้นี้ คือสงฆ์วินิจฉัยวัตถุนั้น และก็จับมูลเหตุ

จากเรื่องที่เป็นมูลเหตุขึ้นวินิจฉัยโดยแท้จริง เมื่อปฏิบัติดั่งนี้แล้ว สังฆสามัคคีนั้นจึงจะได้ทั้งอรรถได้ทั้งพยัญชนะ.

เพราะฉะนั้น เรื่องของทางคณะสงฆ์จึงเป็นเรื่องที่ละเอียดอ่อน แม้เมื่อเกิดความร้าวรานของสงฆ์ขึ้นจนถึงเกิดความแตกแยกของสงฆ์ขึ้น ในสมัยที่พระพุทธเจ้ายังมีพระชนม์อยู่ พระองค์ก็มิได้ทรงบังคับให้ทำสังฆสามัคคี แต่ได้ทรงแนะนำให้ปรองดองกันด้วยวิธีต่าง ๆ จนถึงที่สุดชาวบ้านเข้ามาช่วย พระสงฆ์ที่แตกแยกกันนั้นจึงได้สำนึกตน และก็ได้หวนนึกถึงมูลเหตุแห่งความแตกแยกกันก็ได้พบว่ามีมูลเหตุมาจากเรื่องเพียงนิดเดียว คืออาบัติเล็กน้อยเพียงอันเดียวเท่านั้น ซึ่งฝ่ายหนึ่งไม่เห็นว่าเป็นอาบัติ อีกฝ่ายหนึ่งมีความเห็นรุนแรงว่าเป็นอาบัติ จนถึงกับยกวัตรกันขึ้น เมื่อจับมูลเหตุอันนี้ได้แล้ว ฝ่ายที่ไม่เห็นว่าเป็นอาบัติก็กลับเห็นว่าเป็นอาบัติ แล้วก็ยอมแสดงอาบัติเสีย แล้วสงฆ์ก็เรียกเข้าหมู่ตามเดิม ระงับการยกวัตรนั้น ดั่งนี้เรียกว่า สงฆ์วินิจฉัยวัตถุนั้น แล้วก็จับเอามูลเหตุจากมูลเหตุขึ้นวินิจฉัยกันจริง ๆ เมื่อเป็นดั่งนี้ สังฆสามัคคี คือความพร้อมเพรียงของสงฆ์ก็เกิดขึ้นด้วยทั้ง ๒ ฝ่ายนั้นยอมปฏิบัติให้ถูก เพราะฉะนั้น ความปรองดองกันนั้นจึงบังเกิดขึ้น ด้วยทั้ง ๒ ฝ่ายนั้นกลับปฏิบัติให้ถูกต้องตามพระพุทธบัญญัติ และเมื่อปฏิบัติให้ถูกต้องด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่ายแล้ว สังฆสามัคคีก็บังเกิดขึ้น เป็นความพร้อมเพรียงที่มั่นคง ที่ถาวร ได้ทั้งอรรถคือเนื้อความ ได้ทั้งพยัญชนะคือถ้อยคำ.

เหตุให้แตกแยกนิกาย

ตามที่กล่าวมานี้ เป็นข้อที่ควรศึกษาถึงเรื่องความแตกแยกกัน หรือว่าความปรองดองกันทางคณะสงฆ์ ว่าเกิดขึ้นเพราะอะไร และจะมีได้เพราะอะไร เมื่อสรุปลงแล้ว ความแตกแยกของคณะสงฆ์นั้นก็มีมาจากคณะสงฆ์เอง ซึ่งตามเรื่องดังกล่าวมาแล้วก็เกิดจากการวิวาทกัน และความปรองดองของสงฆ์นั้น ก็เกิดจากคณะสงฆ์เอง ที่ยกเรื่องขึ้นวินิจฉัย โดยที่จับเอาเรื่องมูลเหตุขึ้นมาจากเรื่องที่เป็นมูลเหตุจริง ๆ มาวินิจฉัยกัน แล้วก็ปฏิบัติกันให้ถูกต้อง เมื่อเป็นเช่นนี้สังฆสามัคคีก็บังเกิดขึ้น แต่ว่าถ้าบุคคลภายนอกจากคณะสงฆ์จะเป็นใครก็ตามจะมาทำให้เกิดสังฆเภทขึ้น หรือทำให้เกิดสังฆสามัคคีขึ้นไม่ได้ และถ้าบุคคลภายนอกไม่ได้เป็นผู้ที่ศึกษาให้รู้พระพุทธศาสนา ไม่ได้เข้ามาใกล้ชิดการปฏิบัติพระธรรมวินัยของพระ ไม่รู้ความละเอียดอ่อนของพระธรรมวินัย ก็ยิ่งไม่สามารถที่จะกระทำได้

ในประวัติศาสตร์ตอนหลัง ๆ มา ก็ได้มีเรื่องเกิดขึ้นและได้มีการพยายามทำกันด้วยวิธีต่าง ๆ หลายอย่าง แต่ว่าเมื่อเรื่องมันจะเป็นก็ไม่สามารถที่จะยับยั้งได้ ก็เป็นไป เหมือนอย่างที่เมื่อพระพุทธศาสนาล่วงมานานเข้า ก็แตกออกเป็น **หีนยาน** หรือ **ทักษิณนิกาย** อย่างที่นับถือกันในประเทศลังกา พม่า ไทย เป็นต้น และเป็น **มหายาน** หรือ **อุตรนิกาย** อย่างที่นับถือกันในประเทศจีน ญวน เกาหลี ทิเบต เป็นต้น และในยานใหญ่ ๆ ทั้งสองนี้ ก็ยังแยกออกไปเป็นนิกายย่อย ๆ อีก

เป็นอันมาก เหมือนอย่างในเมืองไทยนี้ก็มีเป็นธรรมยุตกับมหานิกาย

ความที่แตกแยกกันนี้มีมาด้วยเหตุหลายอย่าง เหมือนดังที่เล่ามาแล้วในเรื่องภิกษุชาวโกสัมพีแตกกัน นี่ทั้ง ๒ ฝ่ายต่างก็เคร่งครัดด้วยกัน มุ่งจะทำให้ถูกด้วยกัน แต่ว่ามาเกิดเข้าใจผิดกันในเบื้องต้นเพียงเล็กน้อย อาบัติก็ตัวเล็กนิดเดียว แต่แล้วก็เกิดทิฏฐิมานะยืนยันกันไปจนถึงการแตกแยกกัน แต่ว่าในต่อมายังมีเหตุต่าง ๆ เพิ่มขึ้นอีกเป็นอันมาก เช่นว่าเกิดมีความเห็นในพระธรรมวินัยต่างกัน เรียกว่ามีทิฏฐิต่างกัน และเมื่อมีทิฏฐิต่างกัน ศีลคือความประพฤติก็ต่างกันออกไปด้วยตามทิฏฐิ และนอกจากนี้ยังมีความเคร่งครัดและย่อหย่อนประกอบเข้ามาอีก ที่เคร่งครัดก็คือเป็นผู้หนักในพระธรรมวินัย ปฏิบัติให้ถูกต้องด้วยพระธรรมวินัยด้วยความเคารพเอื้อเฟื้อไม่ให้ผิดพลาด แต่ว่าฝ่ายที่ย่อหย่อนนั้น ประพฤติย่อหย่อนลงมา หลบเลี่ยงพระธรรมวินัยบ้าง ฝืนเอาดื้อ ๆ บ้าง บางทีก็ต่อหน้าแสดงว่าประพฤติ แต่ลับหลังไม่ประพฤติ ไม่เห็นพระวินัยว่าเป็นข้อสำคัญอย่างพวกที่มีความคิดแบบใหม่ ๆ นี้เรียกว่าเป็นพวกย่อหย่อน คราวนี้เมื่อเป็นดั่งนี้ ความประพฤติก็แตกต่างกันแล้ว ไฉนจะเกิดความแตกแยกออกไปไม่ได้ เพราะว่าฝ่ายที่เคร่งครัดก็ย่อมจะยินดีพอใจอยู่กับฝ่ายที่เคร่งครัดด้วยกัน ฝ่ายที่ย่อหย่อนก็ย่อมจะยินดีพอใจกับฝ่ายที่ย่อหย่อนด้วยกัน และเมื่อเกิดความย่อหย่อนกันขึ้นในข้อหนึ่ง ก็จะสืบเนื่องไปถึงข้ออื่น ในเรื่องของภิกษุชาวโกสัมพีนี้อาบัติเล็กน้อยนิดเดียวเท่านั้น ยังยกเป็นเหตุให้เกิดร้าวฉานแตกร้าวกันขึ้น แต่ว่ามาพิจารณาดูถึงความประพฤติย่อหย่อนก็พึงเห็นได้ว่ามีมากกว่า หรือว่าหนักกว่าเรื่องที่เป็นมูลเหตุในเรื่องที่ภิกษุชาวโกสัมพีวิวาทกันอยู่นี้มากมาย เมื่อเป็นอย่างนี้แล้ว ก็แยกกันไปเองตามความเห็นและตามความประพฤติ เพราะฉะนั้น ความที่แยกกันไปเองนี้ ก็เพราะพระสงฆ์เอง ไม่ใช่คนอื่นมาทำ

คราวนี้เมื่อถึงคราวที่จะทำสังฆสามัคคี ก็จะต้องพระสงฆ์เองนั่นแหละเป็นผู้ทำ คือว่าจะต้องยกเอาข้อที่เป็นมูลเหตุจริง ๆ จากมูลเหตุนี้มาวินิจฉัยตามพระธรรมวินัย แล้วก็มุ่งปฏิบัติให้ถูกต้องด้วยกันเป็นข้อ ๆ ไป เมื่อเป็นดั่งนี้นั่นแหละ จึงจะเกิดเป็นสังฆสามัคคีขึ้นไป ต้องพระสงฆ์เองเป็นผู้ที่ทำขึ้น ส่วนบุคคลภายนอกนั้นได้เคยมีความพยายามดั่งที่กล่าวมาแล้วด้วยวิธีที่อ่อนโยนบ้างรุนแรงบ้าง แต่ก็ไม่ปรากฏว่าสำเร็จ.

พระสงฆ์ธรรมยุต พระสงฆ์มอญ

เหมือนอย่างในเมืองมอญ **พระเจ้ามหาปิฎกธร** ทรงส่งพระที่หงสาวดีไปบวชใหม่ที่ลังกาในสีมาน้ำ แม่น้ำกัลยาณี แล้วก็กลับมาเมืองมอญ ให้พระที่บวชมาใหม่นั้นผูกสีมาขึ้นแห่งหนึ่งที่ชานเมืองหงสาวดี ตั้งชื่อว่า **สีมากัลยาณี** เมื่อผูกสีมาเสร็จแล้ว พระเจ้าแผ่นดินก็ออกพระราชกฤษฎีกาให้พระในเมืองมอญสึกออกมาบวชใหม่ทั้งหมด เพื่อจะรวมให้เป็นนิกายเดียวกัน ก็ปรากฏตามตำนานที่พระเมืองมอญเขียนไว้ว่า มีพระจำนวนมากสึกออกมาบวชใหม่ในสีมากัลยาณีนั้น เกือบจะเรียกว่าทั้งประเทศ ถ้าไม่สึกออกมาบวชใหม่และยืนยันที่จะประพฤติย่อหย่อนอย่างเก่า พระเจ้า

แผ่นดินก็จะพระราชทานผ้าขาวให้สึกออกไป ก็เป็นอันว่าท่านได้บวชพระใหม่กันทั้งประเทศสำเร็จในสมัยนั้น แต่แล้วเมื่อกาลเวลาล่วงมา พระมอญนั่นเองก็กลับแตกออกเป็นนิกายอีกมากมาย เพราะว่าจิตใจไม่ได้สมัคร แต่ทำด้วยเกรงพระราชอำนาจ.

แต่ว่าพิจารณาการกระทำของท่านที่ผูกสีมาแล้วเอาพระมาบวชใหม่นั้น ก็เพราะท่านจับมูลเหตุขึ้นอันหนึ่งเหมือนกัน คือจับมูลเหตุที่ว่า สีมาที่ผูกไว้เก่านั้นไม่ถูกต้อง เป็นสีมาวิบัติเมื่อบวชกันในสีมาวิบัติ ก็ไม่เป็นพระสงฆ์ เพราะฉะนั้น จึงให้ไปผูกใหม่ แล้วก็บวชกันใหม่ก็จับเอาเหตุเพียงประการเดียวขึ้นมา แต่ว่าเหตุแห่งการแตกแยกกันนั้นมีมากมาย ไม่ใช่ประการเดียว เพราะฉะนั้น ถ้าจะให้รวมกันได้จริง ๆ จะต้องยกเหตุมาทุกประเด็นทุกข้อแล้วก็ตกลงกันทุกข้อ และก็ต้องตกลงกันด้วยความสมัครใจ เมื่อเป็นดั่งนี้แล้วละก็จึงจะถาวร

งานที่ทรงทำไว้นั้นก็สำเร็จอยู่ชั่วสมัยหนึ่ง แล้วก็ไม่สำเร็จ แต่ว่าการกระทำครั้งนั้นก็มีผลเนื่องมาถึงเมืองไทย คือว่า **พระธรรมยุต** นี่บังเกิดขึ้นก็เพราะ **พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว** เมื่อผนวชอยู่ ได้เสด็จไปทรงพบปะพระรามัญที่บวชมาจากสีมากัลยาณีที่เล่านี่แหละ แล้วก็ทรงสอบสวนดู ปรากฏว่าแสดงพระวินัยแสดงวงศ์ของการบรรพชาอุปสมบทที่สืบเนื่องมาให้ทรงเลื่อมใสได้ จึงได้ทรงญัติใหม่ในพระสงฆ์ที่บวชมาจากสีมากัลยาณีนั้นอีกครั้งหนึ่ง แต่ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นท่านเล่าว่า ได้ทรงทำทัฬหีกรรมอุปสมบทใหม่หลายครั้งหลายหนด้วยทรงรังเกียจโน่นบ้างรังเกียจนี่บ้าง ทำแล้วทำเล่าจนเป็นที่พอพระราชหฤทัย.

การที่พระเจ้ามหาปิฎกธรทรงส่งพระสงฆ์มอญไปบวชใหม่ที่สีมาแม่น้ำกัลยาณีในลังกาดั่งที่เล่ามานั้น ก็ไปบวชในสายของพระสงฆ์ฝ่าย **มหาวิหาร** ซึ่งพระสงฆ์ฝ่ายนี้ได้สืบมาจากสายพระมหินท์ที่ว่าเป็นพระราชโอรสของพระเจ้าอโศกมหาราชในสมัยที่สังคายนาครั้งที่ ๓ ผนวชเป็นพระภิกษุแล้วก็เป็นหัวหน้าคณะนำพระพุทธศาสนาไปเผยแผ่ในประเทศลังกา เมื่อราวพระพุทธศาสนาล่วงแล้ว ๓๐๐ กว่าปี พระสงฆ์ลังกาทีแรกก็เป็นศิษย์ของพระสงฆ์สายพระมหินท์ทั้งนั้น แต่แล้วก็ไปแยกกันออกไป เป็นฝ่ายที่เคร่งครัดกับฝ่ายที่ไม่เคร่งครัด เป็นนิกายกันออกไปอีก แต่ว่าฝ่ายมหาวิหารนี้เป็นฝ่ายที่นับถือกันว่าเคร่งครัด พระเจ้าแผ่นดินลังกาก็ได้ทรงนับถือสืบ ๆ กันมาโดยลำดับ จนถึงสมัยพระเจ้ามหาปิฎกธรของมอญ ส่งพระมอญไปบวชในสำนักของพระสงฆ์สายนี้ แล้วก็มาตั้งขึ้นในเมืองมอญ แล้วพระสงฆ์ธรรมยุตก็สืบมาจากพระสงฆ์สายนี้อีกทีหนึ่ง รวมความก็เป็นสายของพระสงฆ์คณะมหาวิหารของลังกานั่นเอง.

แต่ว่าฝ่ายพระสงฆ์ธรรมยุตนี้ เดิมพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าอยู่หัวกับพระศิษย์ก็บวชในคณะมหานิกายคือนิกายที่มีอยู่เดิมมาทีหนึ่งแล้ว แล้วก็ไปทำซ้ำหรือบวชซ้ำในพระสงฆ์สายสีมากัลยาณีของมอญดังกล่าวแล้วเข้าอีกหนหนึ่ง และทำอีกหลายหน ก็เป็นอันว่าเป็นที่รวมทั้งของไทยที่รับสะสมกันมาแต่เดิมและทั้งของมอญสายมหาวิหาร นอกจากนั้น ก็ยังได้รับเอาแบบของลังกามาปฏิบัติด้วย เช่น การสวดมนต์ ตั้งแต่การขานนาค สวดทำวัตรเช้าเย็นหรือ **สวดแบบธรรมยุต** ก็

เอาแบบลังกามาใช้ เพราะสำเนียงลังกาที่ว่าภาษาบาลีนั้นเป็นที่นับถือกันว่าเป็นสากล ถึงทางยุโรปอเมริกาก็กำหนดเสียงของการออกเสียงภาษาบาลีเหมือนอย่างที่ลังกา เช่น **ทะ** ออกเสียงเป็น **ดะ, เทวะ** ก็ออกเสียงเป็น **เดวะ** เป็นต้น ถึงจะเขียนเป็นอักษรโรมันก็ใช้ตัว **D** **เพราะฉะนั้น** สำเนียงลังกาที่พระธรรมยุตนำมาใช้อยู่นี่จึงเป็นสากล ในปัจจุบันนี้ก็เป็นสำเนียงสากล เพราะฉะนั้นขนบธรรมเนียมที่ธรรมยุตใช้อยู่นี้จึงเป็นสิ่งที่เลือกผสม คือเป็นของแบบไทยมาเก่าบ้าง เป็นของรามัญบ้าง เป็นของลังกาหรือที่ใช้เป็นแบบสากลบ้าง แต่ว่าก็ต้องให้ถูกต้องในพระธรรมวินัย เรียกว่าเป็นแบบที่ปรับปรุงมาให้ถูกต้องตามพระธรรมวินัย.

บรรณานุกรม

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จ. **พระราชพิธีสิบสองเดือน.** กรุงเทพ : ศิลปบรรณาคาร, ๒๕๐๓.

ชินวรสิริวัฒน์, สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวง. **พระคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา**. กรุงเทพ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๓.

ปรมานุชิตชิโนรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระ. **พระปฐมสมโพธิกถา.** กรุงเทพ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๐๕.

พนรัต, สมเด็จพระ, **สังคีติยวงศ์.** พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (วน), ๒๕๒๑.

พุทธโฆสะ, พระ. **ชาตกฏฺฐกถา.** กรุงเทพ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๔๖๕.

______. **ญาโณทยปกรณํ.** พิมพ์ในงานสมโภชพระสุพรรณบัฏ สมเด็จพระสังฆราช (อยู่) วัดสระเกศ, ๒๕๐๖.

______. **ธมฺมปทฏฺฐกถา** (ภาค ๑-๘). กรุงเทพ :มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๑.

______. **ปปญฺจสูทนี.** กรุงเทพ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๔๖๓.

______. **มโนรถปูรณี.** กรุงเทพ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๔๖๓.

______. **วิสุทฺธิมคฺค.** กรุงเทพ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๑.

______. **สมนฺตปาสาทิกา** (ภาค ๑-๓). กรุงเทพ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๐.

______. **สารตฺถปกาสินี** (ภาค ๑-๓). กรุงเทพ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๔๖๓.

______. **สุมงฺคลวิลาสินี** (ภาค ๑-๓). กรุงเทพ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๔๖๓.

มิลินฺทปญฺหา. กรุงเทพ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๔๖๖.

รัตนปัญญา, พระ. **ชินกาลมาลีปกรณ์** (ฉบับแปลเป็นไทย). พิมพ์ในงานพระราชเพลิงศพ นายพงษ์สวัสดิ์ สุริโยทัย, ๒๕๑๘.

ราชบุรีดิเรกฤทธิ, พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหลวง. **กฎหมายเก่า (กฎหมายราชบุรี) เล่ม ๒.** กรุงเทพ : โรงพิมพ์กองลหุโทษ,๑๒๖.

ลิไทย, พญา. **ไตรภูมิกถา.** สำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาลพิมพ์ในงานทอดกฐิน ณ วัดทับสะแก อ.ทับสะแก จ.ประจวบคีรีขันธ์, ๒๕๒๕.

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. **พุทธประวัติ เล่ม ๑-๓.** กรุงเทพ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๔๘๔.

______. **ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร.** พิมพ์ในงานถวายพระเพลิงพระศพ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ๒๔๖๕.

______. **ธรรมวิจารณ์.** กรุงเทพ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๐๑.

______. **วิปัสสนากัมมัฏฐาน.** กรุงเทพ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๐๒.

วิมติวิโนทนี. กรุงเทพ : มหามกุฏราชวิทยาลัย,

สยามรฏฺฐสฺส เตปิฏกํ. กรุงเทพ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

อนุรุทธ, พระ. **อภิธมฺมตฺถสงฺคหาปาลิยา สห อภิธมฺมตฺถวิภาวินี นาม อภิธมฺมตฺถสงฺคหฏีกา.** กรุงเทพ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๔๙๗.

อัคควังสะ, พระ. **สทฺทนีติ ปทมาลา** (ฉบับอักษรโรมัน). London : Oxford University Press, 1978.

Waddell, L.A. **The Buddhism of Tibet or Lamaism.** Cambridge : W. Heffer & Sons. Ltd., 1958.